

वाचस्पतः

वृहत्संस्कृतविधान

एकविंशखण्डम् ।

शवर्गमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ।

१८४० संवत्सरे मुद्रितम् ।

V A C H A S P A T Y A

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

IN TWENTY TWO PARTS.—PART XXI.

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS,

Printed by Khettramohan Mukerjee,

No. 20 Jhamapukur Lane.

1883.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

No 2 Romanatha Mazumdar's Street.

Advance price 132 Rs. Price of each part 6 Rs.

इतः परः अन्यः पारदशब्दे ४११३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

“प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तौ नेयं वाचोयुक्ति-
युक्तिमतीति चेन्न षट्क्षपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं
सुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्स-
प्रसङ्गेरुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव “षड्दर्शनेऽपि
सुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने । करामलकवत्स्यापि प्रत्यक्षा
नोपलभ्यते । तस्मात्तं रक्षयेत्पिण्डं रसेचैव रसा-
यनैरिति । गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि “इति धन-
शरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् । सुक्तौ सा
च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे” इत्युक्तम् । ननु
विनश्यतया वृत्रप्रभानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवधीयते
इति चेन्नैवं संख्याः, षाट्कौशिकस्य शरीरस्थानित्यत्वेऽपि
रसाभ्युपगमादभिव्यक्तिरगोरीरुद्विजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः
तथाच रसहृदये “ये चात्यक्तशरीरा हरगोरीरुद्वि-
जान्तरं प्राप्ताः । वन्द्यास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो
येषामिति” । तस्मात्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना
प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगोरीरुद्विजसंयोगजनितत्वञ्च
रसस्य हरजत्वेनाभ्युक्तस्य गोरीरसम्भवत्वेन तत्तदात्म-
कत्वसुक्तम् “कञ्चुकस्य वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।
अनयोर्मे वनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति” । अत्यल्प-
मिदं सुच्यते देवदेवसुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्यादिव्यं
देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः अयन्ते रसेश्वरसि-
द्धान्ते “देवाः केचिच्छ्रेयाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः ।
सुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः । गोविन्द-
भगवत्पादाचार्यौ गोविन्दनामकः । चर्वटिः कपिलो
व्याडिः कापालिः कन्दलावनः । एतेऽन्ये बहवः सिद्धा
जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि । तनुं रसनयोमाद्य तदात्मक
कथाचणाः” इति । अयमेवास्सार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं
प्रति प्रपञ्चितः ।

इतः परो अन्यः पारदशब्दे ४११३ पृष्ठे दर्शितः ।

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्यैः सर्वज्ञरामेश्वरभट्टा-
रकप्रभट्टिभिः प्राचीनैराचार्यैर्निरूपित इति अन्य-
भूयस्त्वभयादुदाह्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादार्थ-
मेवेति मन्त्रव्यं देहव्यवहारा सुक्तेरेव परमयोजनत्वात्
तदुक्तं रसायने “लोहवन्मत्स्या देव ! यद्दत्तं परमी-
शितः ! । तं देहवन्ममाचक्ष्य येन स्यात् खेचरी गतिः ।
यथा लोहे तथा देहे कर्तव्यः स्तवकः सता । समानं
कुरुते देवि । प्रत्ययं देहलोहयोः । पूर्वं लोहे परी-

क्षेत् पश्चाद्देहे प्रयोजयेत्” इति । ननु सञ्चिदानन्दात्मक-
परतत्त्वस्फुरणादेव सञ्चित्सिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसम्पा-
दनप्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्त्तं वार्त्तशरीराभागे तद्वा-
त्ताया व्ययोगात् । तदुक्तं रसहृदये “गलितान्मत्स्यवि-
कल्पः सर्वाध्वविवर्जितसिद्धानन्दः । स्फुरितोऽप्यस्फुरित-
तनोः करोति किं जन्तुवर्गस्थेति । यं जरया जर्जरितं
काशश्वासादिदुःखविषदञ्च । योग्यं तं न समाधौ
प्रतिहतकुङ्कीन्द्रियप्रसरम् । बालः षोडशवर्षे विषय-
रसास्वादलम्पटः परतः । यातविवेको वृद्धो मर्त्यः
कथमात्रं यान्मुक्तिमिति” । ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं
तद्विपरीतत्वं सुक्तत्वं तथाच परस्परविरुद्धयोः कथ-
मेकायतनत्वसुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुप-
पत्तेः सुक्तिस्त्वावत् सर्वतीर्थकरसम्पत्ता सा किं ज्ञेयपदे
निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न
जीवनं वर्जनीयमजीवतो ज्ञातव्यानुपपत्तेः । तदुक्तं
रसेश्वरसिद्धान्ते “रसाङ्गमेवमागौक्ते जीवमोक्षोऽव्यधो-
मनाः । प्रमाख्यानरवादिषु युक्तिभेदावलम्बिषु । ज्ञान-
ज्ञेयमिदं विद्धि सर्वतन्त्रेषु सम्मतम् । नाजीवनं प्रा-
स्यति ज्ञेयं यदतोऽप्येव जीवनम्” इति । न चेदमदृष्ट-
चरमिति मन्त्रव्यं विष्णुत्वामिमतानुसारिभिः नृपञ्चास्य-
शरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ
“सञ्चित्त्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् । नृपञ्चास्य-
महं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतम्” इति । नन्वेतत्
सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठोरवाक्कं सदिति न
सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षेण “सहस्र-
शीर्षं पुरुषः” इत्यादिश्रुत्या “तमद्भुतं बालकमन्त्रुजेषां
चतुर्भुजं शङ्खनदाद्याद्युधम्” इत्यादिपुराणलक्षणेन प्र-
माणत्वेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्कं कथमसत् स्यादिति ।
सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैः विष्णुस्वामि-
चरणपरिणतान्तरणैः प्रतिपादितानि । तस्मादस्म-
दिददेहनिवृत्त्यन्तत्वात् न भवतीति पुरुषार्थकासुक्तेः
पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम् “आयतनं विद्यानां
मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्य-
श्वरीरमजरामरं विहायैकमिति” । अजरामरीकरण-
समर्थञ्च रसेन्द्र एव तदाह “एकोऽसौ रसरजः शरीर-
मजरामरं कुरुते” इति । किं वक्ष्यते रसस्य माहात्म्यं
यस्य दर्शनस्पर्शनादिनापि महत् फलं भवति । तदुक्तं रसा-
यने “दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् कारणादपि । पूजना-

इसदानाञ्च दृश्यते षड्विधं फलम् । कैदारादीनि लि-
ङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित् । तानि दृष्ट्वा तु यत्-
पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना । अन्यथापि
“काशप्रादिसर्वलिङ्गैर्भ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम् । प्राप्यते
येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतताजरम्” इति । रसनि-
न्दायाः प्रत्ययावोऽपि दर्शितः “प्रसादाद्रसनिन्दायाः
श्रुतावेनं करेत् सुधीः । द्राक् त्यजेच्चिन्दकं नित्यं नि-
न्दया प्रेरिताशुभम्” इति । तस्मादसदृशताया रीत्या
दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात् परतन्त्रे दृष्टे
पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति । तदा “अयुगमध्यगतं यत् शिखि-
विद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि । केषाञ्चित् पुण्यदृशासन्नीलति-
चिन्मयं ज्योतिः । परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिः-
स्वभावमविकल्पम् । विगलितसकललोभं ज्ञेयं शान्तं
स्वसंवेद्यम् । तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं
जगत् पश्यन् । उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नो-
तीति” । श्रुतिश्च “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी
भवतीति” । तदित्यं भवे नान्योदुःखभरतरणोपायो रस
एवेति सिद्धम् । तथाच रसस्य परब्रह्मणा सात्यमिति
प्रतिपादकः श्लोकः “यः स्वात् प्रावरणाविमोचनधियां
साध्यः प्रकृत्या पुनः सम्पन्नो बहते न दीव्यति परं
वैश्वानरे जायति । जातो यद्यपरं न वेदयति च स्ना-
त्वा स्वयं द्योतते यो ब्रह्मैव स दैव्यसंस्कृतिभयात्
पायादसौ पारदः” इति ।

रसोत्तम पु० रस उत्तमो यस्य । सुक्ते राजनि० ।

रसोज्ज्वल न० रसः पारद उज्ज्वल्यस्मात् उद्भू-भू-अच् उज्ज्वलो
यस्य । १ हिङ्गुले राजनि० । ५०। १ रसजाते लि० ।

रसोपल न० रसः पारद इव उपलीयते शुभ्रत्वात् उप-
ली-ड । भौक्तिके त्रिका० ।

रस्य न० रस न । द्रव्ये उज्ज्वलद० ।

रस्य न० रसादुभक्ताक्षपरिणामादागतः यत् १ रसिरे शब्द-
रस्यते आस्वादयते रस-यत् । २ आस्वादो लि० । रसाः,
“स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः” गीता । शपाठायां ४ रास्ना-
याञ्च स्त्री राजनि० ।

रह गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रहति अरहीत्
“तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिप्लव्णः” शारीरकसूत्रम्

रह त्यागे भ्वा० प० सक० सेट् । रहति अरहीत् ।

रह त्यागे अद० चु० उभ० षक० सेट् । रहयति ते अरहत्-त

रहस् न० रह-असुन् । निर्जने अमरः । १ गोप्ते श्याथार्थे

४ रमणे च मेदि० । निर्जने अमरः । रमन्ते ऽस्मिन्
रम-असुन् मस्य रः । इविश्वासयोग्यदेशे उज्ज्वलद० ।

रहस्य लि० रहसि भवः यत् । १ गोप्ते “रहस्यमस्याः स
महदिति” नैषधम् । २ निर्जने भवे च शपाठायां ४ रा-
स्नायाञ्च स्त्री राजनि० टाप् पूनदीभेदे स्त्री मेदि० ।

रहित लि० रह-त्यागे कर्मणि क्त । वर्जिते ।

रा दाने यङ्गणे च अदा० पर० सक० अनिट् । राति अरासीत् ।

रा स्त्री रा-सम्भ० भावे क्तिप् । १ विश्वमे रदाने एकाक्षर-
कोषः । कर्मणि क्तिप् । २ शकाञ्चने शब्दर० ।

राका स्त्री रा-क तस्य नेत्तम् । १ प्रतिपद्युक्तायां पूर्ण-
मास्यां सम्पूर्णं न्दुतिथौ २ नदीभेदे ३ नवजातरजस्वायां
नाथ्यो ४ कच्छुरोगे च मेदि० । ५ आङ्कुरसः कन्याभेदे
कुल्लशब्दे २१ ई२ पृ० दृश्यम् ।

राक्षस पु० रक्ष एव स्त्री व्यञ् । “कचित् स्त्रार्थिका अपि
प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” इति भाष्योक्तेः
पुंस्त्वम् । स्वनामख्याते निकषात्मजे १ जातिभेदे अमरः
जातो डीप् । २ राक्षसजातिस्त्रियाम् स्त्री । रक्ष इदम्
अण् । ३ राक्षससम्बन्धिनि लि० स्त्रियां डीप् । “राक्षसी
राक्षिरन्यत्वं” ति० त० । ४ दंष्ट्रायां ह्रस्वच० । ५ चण्डिकायां
इषौरनामगन्धद्रव्ये च स्त्री मेदि० डीप् ।

राक्षसेन्द्र पु० राक्षस इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् । विश्वप्रवसः ज्येष्ठ
पुत्रो निकषात्मजे रावणे त्रिका० ।

राक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया रक्ष-कर्मणि-घञ् पुष्पो० वृद्धिः
लक्ष्य रश्च । लाक्षायां अमरः ।

राख शोषणे भूषणे निवारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा०
पर० सेट् । राखति अराखीत् । अदित् चङि न
ह्रस्वः ।

राग पु० रन्ज-भावे घञ् नि० नलोपकृत्वे । १ रञ्जने
२ शुक्तादिवर्णे ३ प्रीतौ ४ अमुरागे ५ हृदये ६ मालवादिना-
मभिः प्रसिद्धे निषादादिस्त्रियोनिने करभेदे मेदि०
७ चन्द्रे दस्युर्ध्वे च शब्दर० । करणे घञ् । ८ लोहितवर्णे
१० तद्विशिष्टलाक्षादौ च “तेन रक्तं रागात्” पा०
अमुरागलक्षणम् उज्ज्वलमणिनोक्तं यथा “सुखमयधिकं
चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते । यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग
इति कथ्यते” । करभेदनिरुक्तिर्यथा “यैस्तु चेतांसि
रज्यन्ते जगन्निवयवर्त्तिनाम् । ते रागा इति कथ्यन्ते
सुनिर्भरतादिभिः” तेषां भेदाः संगीतदा० सतसभेदे
नाना तत्त्वप्रसिद्धा षड्भेदा यथा

“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः । श्रीरोगश्च
ततः पश्चात् वसन्तस्तदनन्तरम् । हिन्दोलसाय कर्णाट
एते रागाः षडे च तु” सङ्गीतदा० । भरतमते तु
“भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा । श्रीरागो
मेघरागश्च रागाः षड्विंशतिः कीर्त्तिताः” ।

रागचूर्णं पु० रागस्य रतेचूर्णं इव । कामे । रागाय चूर्ण्यते-
ऽसौ चूर्ण-चञ् । रश्मिरे च मेदि० । शलाखायां राजनि०
४ रागयुक्तचूर्णं पु० (फाग) शब्दच० ।

रागदालि पु० दल्यतेऽसौ दल-णिच्-इन् प्रभो० वृद्धिः
रागेण रक्ततया युक्तो दालिवी । मल्लारे राजनि० ।

रागपुष्प पु० रागयुक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्य । श्वन्भूके २ रक्ता-
स्थाने च शजवायां स्त्री राजनि० ङोप् ।

रागप्रसव पु० रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवोऽस्य । श्वन्भूके
२ रक्तास्थाने च राजनि० ।

रागयुज् पु० रागेण रक्तवर्णेन युज्यते युज-कर्मणि क्तिप् ।
१ माणिक्ये राजनि० २ रक्तवर्णयुक्ते लि० ।

रागसूत्र न० रागयुक्तं सूत्रम् । पट्टसूत्रे २ तलासूत्रे च
मेदि० । [राजनि० २त० । रागाद्याप्यत्र स्त्री ।

रागाङ्गी स्त्री रागयुक्तमङ्गं यस्याः ङोप् । मङ्गिषायाम्
रागिणी स्त्री रागोऽस्यस्या इति । १ गीत्यङ्गे स्वरभेदे

रागपत्न्यां सङ्गीतदा० । २ विदग्धनाय्यां जटा० ।

इमेनकाकन्यायां रागवति ४ अचरुक्ते ५ कासुक्ते लि० विश्वः
रन्ज-घिणुन् । इरतियुक्ते च लि० । इष्टधन्यभेदे
मेदि० । एकैकरागे षट् रागिण्य इति षट्सु रागेषु
रागिणीभेदाश्च षट्विंशत् यथा

“षट् विंशद्वागिणीभेदाः क्रमशः कथिता मया । धानवीः
मालवीः चैव रामकीरीश्च सिन्धुः ४ । आशावरीः
भैरवीश्च मालवश्च (१) प्रिया इमाः । वेलावलीः
पुरवीश्च कानडाश्च माधवीश्च तथा । कोडाश्च केदा-
रिकाश्च चापि मल्लार(२) दयिता इमाः । गान्धारीः
सुभगाश्चैव गौरीश्च कौमारिकाश्च तथा । वेलावारीश्च
च वैरागीश्च श्रीरागश्च (३) प्रिया इमाः । तुडीश्च
मधुवीश्चैव ललितार्च पठमञ्जरीश्च । गुर्जरीश्च च वि-
भाषाश्च वसन्तश्च (४) प्रिया इमाः । मायूरीश्च दी-
पिकाश्चैव देशकारीश्च पाण्डितीश्च । वराडीश्च
मोरहाटीश्च च हिक्कोलश्च (५) प्रिया इमाः । नाटिका
चाय भूपावीश्च रामकेलीश्च गडाश्च तथा । का-
योदाश्च चाय कल्याणीश्च कर्णाटश्च (६) प्रिया इमाः” ।

सङ्गीतदा० । तद्गानकात्मभेदाः तत्पुत्रादयश्च तत्रैव दृश्याः ।

राघ शक्तौ भ्वा० व्या० व्यक्० सेट् । राजते अराचिष्ट ।
कृदिव् चङि न ह्रस्वः ।

राघव पु० रवोगौत्रापत्यम् अण् । १ रघोर्विश्वे २ तत्प्रधाने
श्रीरामे च ३ महाभारतस्य भेदे ४ ससद्रे च मेदि० ।

राङ्गव न० रङ्गोरयं विकारो वा तत्क्षोभजातत्वात् अण् ।
रङ्गविशेषलोभजाते वस्त्रभेदे अमरः ।

राज दीप्तौ भ्वा० उभ० व्यक्० सेट् । राजति ते-अराजीव
अराजित फणादि० रेजतुः रराजतुः । कृदिव् चङि
न ह्रस्वः ।

राजक न० राज्ञां समूहः कन् । १ नृपसमुदाये अमरः ।
राजैव क । २ नृपे पु० । राज-ण्वल् । ३ दीप्तिमति
ति० । [भेदे जटा० ।

राजकदम्ब पु० कदम्बानां राजा राजद० परनि० । कदम्ब-
राजकल्प पु० ईश्वरदत्तमात्रो राजा राजन्+कल्प । राज-
तल्ये । [आम् राजनि० ।

राजकर्कटी स्त्री राजते राज-अच् कर्म० । चीनाकर्क-
राजकशिक पु० कशेरूपाम् राजा राजद० । भद्रसुक्तायाम्
राजनि० । [आदौ ।

राजकीय लि० राज इदम् कृत्वा च । राजसम्बन्धिका-
राजकुमार पु० राज्ञः कुमारः । अप्राप्तवयस्के युवराज-
काथोनाह्वये राजपुत्रे । [क्याम् जटा० ।

राजकुमारण्ड पु० राज्ञः कुमारण्ड इव प्रियत्वात् । वात्ता-
राजकोषातकी स्त्री राजप्रिया कोषातकी । (विद्याभिक्षा)
लताभेदे मदनविनोदः ।

राजक्षवक पु० क्षवत्यनेन क्षुब्धं राजते राज-अच् कर्म०
स्वार्थे क । राजसर्पे (राजसर्प) राजनि० ।

राजखर्जूरी स्त्री राजप्रिया खर्जूरी । खर्जूरीभेदे (पिण्ड-
खेजुर) राजनि० । [शशकभेदे राजनि० ।

राजगिरि पु० राजाश्रमो गिरिः । १ सगंधस्ये पर्वतभेदे
राजघ लि० राजानं हन्ति हन-क नि० । २ राजहन्तरि,
२ तीक्ष्णे च जटा० “रराज नीरजनया स राजघः” नैष०

राजजम्बू स्त्री राज्ञः जम्बूरिव । १ पिण्डखर्जूरे मेदि०
राजते अच् कर्म० । २ महाजम्बूयाम् राजनि० ।

राजज(य)क्षान् पु० राज्ञः चन्द्रस्य जयकारको ज(य)क्ष्मा ।
रोगभेदे यक्षानृशब्दे दृश्यम् “राज(य)क्षोव रोगाणाम्”
माघः । [इत्ते २ आरम्भे च राजनि० ।

राजतश्च पु० तद्वर्णां राजा राजद० परनि० । १ कर्णिकार-

राजताल पु० राजताल इव प्रियः । श्रुवाकृष्टे शब्दर० ।

स्त्रीत्वमपि तत्र डीप् । “राजतालीवनध्वनिः” रघुः ।

राजदन्त पु० दन्तातां राजा परनि० । ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थे मध्यवर्त्तिदन्तद्वये हेमच० । [तल्ये राजकल्ये ।

राजदेशीय पु० ईषदशास्त्रे राजा राजन्+देशीयर् । राज-

राजधुस्तरक पु० धुस्तराणां राजा राज० पर० स्त्रार्थे क ।

वृहत्तरकूरे राजधस्तरकोऽप्यत्र पु० राजनि० ।

राजधर्म पु० राज्ञो धर्मः । राज्ञामवश्यकर्तव्ये प्रजापा-

लनादौ कर्मणि । तमधिकृत्य जतो यन्त्रः क्षण् । भारत-

शान्तिपर्वान्तर्गते व्यासप्रणीते यन्त्रभेदे । राजधर्माच्च तत्र

मानवे ७ अ० च उक्ता दृष्ट्याः ।

राजधानी स्त्री राजा धीयतेऽस्यां धा-आधारे ल्युट् डीप् ।

राजावासे महानगर्याम् शब्दर० । [धान्ये राजनि० ।

राजधान्य न० धान्येषु राजा राज० पर० । (श्यामः) श्यामाक-

राजन् पु० राज-कनिन् रञ्जयति रन्ज-कनिन् नि० वा ।

इन्द्रे, “राजा प्रकृतिरञ्जनात्” रघुः । श्चन्द्रे, श्प्रभौ,

श्चलित्ये, ५यत्वे इन्द्रे, च मेदि० । उत्तरस्यपदः पूर्व-

पदस्यच समभिव्याहृतपदार्थश्चेववाचकः । यथा राजमाषः

सुनिराज इत्यादि । ७ प्रथुन्द्रे च । “पिता न रञ्जि-

तास्तस्य प्रजास्तोनाहुरञ्जिताः । अहुरागात्ततस्तस्य नाम

राजेत्यभाषत” विष्णुपु० ।

राजनीति स्त्री राज्ञां नीतिः । श्राजज्ञेये सामाख्युपाये,

श्उपचारात् तत्प्रतिपादके-शास्त्रे च । सा च काम-

न्दकीयनीतिशास्त्रादौ दृश्यते ।

राजन्य पु० राज्ञोऽयम् यत्, जातौ नलोपः । राज-अन्य

वा । श्चलित्ये अमरः । श्राजपुत्रे श्चग्नौ, उणादिको-

५ चोरिकादौ च जटा० । [समूहे अमरः ।

राजन्यक न० राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः कन् । क्षत्रिय-

राजन्यत् लि० प्रथक्ते राजाऽस्त्यस्य प्राथक्ये महत्त्वं मस्य

वः न नलोपः । सुन्दरराजयुते देशे अमरः अन्यत्र

राजवद् इत्येव । [श्मधुरपटोल्यां राजनि० ।

राजपटोल पु० राजप्रियः पटोलः । श्पटोले रत्नमा० ।

राजपट्ट पु० राज्ञः पट्ट इव । मणिभेदे लि० ।

राजपथ पु० पथां राजा राजगमनयोग्यो वा पन्थाः अच्-

समा० । “धनूषि दश विस्तारे श्रीमान् राजपथः स्मृतः ।

नवाजिरथनागानाजसंकाशः सुसङ्घरः” इत्युक्ते राज-

मार्गे देवीपु० । [वर्णपञ्चाङ्गौ राजनि० ।

राजपलाण्डु पु० पलाण्डूनां राजा अष्टत्वात् राजद० रक्त-

राजपीलु पु० राजप्रियः पीलुः । महापीलुद्वये राजनि० ।

राजपुत्र पु० राजचन्द्रस्य, नटस्य वा पुत्रः । श्रुधय्ये शब्दर०

श्नटपञ्चमारे श्वर्थसङ्करभेदे (रजपुत) “वैश्यादम्बकन्यायां

राजपुत्रस्य सम्भवः” इति पराशरः । ४ महाराजचूत-

द्वये राजनि० ।

राजपुत्री स्त्री राजचन्द्रस्य पुत्रीव । श्रुदुत्तम्याम् श्रेष्णु-

कायां श्चन्दपरीतो, ४जातो ५कुकुन्दर्यां च । ५मा-

लत्याञ्च राजनि० । इत० । इन्दपकन्यायाम् । संज्ञायाम्

कन् । ७ मराटिखगे जटा० ।

राजपुष्प पु० राजा चन्द्र इव गुञ्जत्वात् पुष्पमस्य । नागके-

सरद्वये शब्दच० । श्चकण्णीद्वये स्त्री राजनि० डीप् ।

राजफणिज्जक पु० राज-अच् कर्म० । नागरङ्गद्वये शब्दमा०

राजफल न० राजप्रियं फलमस्य । श्पटोले लि० । श्राज-

प्रियं फलमस्याः । श्चम्बाम् स्त्री राजनि० टाप् ।

राजवदर न० राज्ञो वदरमिव प्रियत्वात् । श्रक्तामलके

श्चवथे च मेदि० । वदराणां राजा राजद० प० । श्च-

त्तमकोली पु० राजनि० । [भादाल] लताभेदे अमरः ।

राजबला स्त्री राज-अच् राजं बलं यस्याः ५ब० । [गन्ध-

राजभद्रक पु० राज्ञो भद्रं यस्मात् कम् । श्रुष्टे (कुष्ठ)

श्चिन्त्ये च राजनि० । श्परिभद्रद्वये धातुपा० ।

राजभूय न० राज्ञो भावः राजन्+भू-क्यप् । राज्ञोऽधाधा-

रणधर्मे राजत्वे ।

राजभोग्य न० राज्ञा भोक्तुं योग्यम् मुज-ण्वत् कुत्वम् ।

।जातीकोषे श्प्रियालद्वये पु० शब्दच० । श्चन्दपतेर्भोग्यवस्तु-

मात्रे लि० ।

राजमार्ग पु० राजयोग्यः मार्गः । श्राजपथे राजनि० ।

राजमाष पु० माषेषु कलायेषु राजा अष्टत्वात् राजद० पर० ।

।माषभेदे हेमच० । (वरवटी) श्च्रीहिभेदे राजनि० ।

राजमुक्त पु० मुक्तेषु राजा राज० प० नि० । (सगानि) मुक्तभेदे ।

राजरङ्ग न० राजयोग्यं रङ्गम् । रजते शब्दर० ।

राजराज पु० राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात् टच् समा० ।

।श्रुवेरे, अमरः । श्सार्वभौमन्द्रे, श्चन्द्रे च मेदि० ।

राजर्षि पु० राजा ऋषिरिव अष्टत्वात् संयतत्वाच्च । श्राज-

अष्टे, श्यतात्मनि न्द्रे च । [भेदे पुंस्त्री० ।

राजवंश्य लि० राजवंशे भवः यत् । श्राजवंशोद्भवे । श्राजति०

राजवर्त्मन् न० राजयोग्यं वर्त्म । श्राजशब्दोक्तलक्षणे

राजपथे हेमच० । इत० । राज्ञः श्कर्त्तव्यकर्मणि च ।

राजवत्सभ पु० इत० । श्रप्रियाये श्राजवदरे श्राजान्ते

राजनि० द्रव्यगुणप्रतिपादके तन्नामविद्वत्कृते ४१म्यभेदे

च । एराज्ञः पित्रे त्वि० । [(उच्छा) सताभेदे रत्नमा० ।

राजवल्ली स्त्री राजते राज-अच् राजा वल्ली कर्म० ।

राजवत् त्वि० राजा राजमात्रं विद्यतेऽस्य मत्तु मस्य षः ।

राजमात्रवति देशे अमरः ।

राजबीजिन् त्वि० राजा बीजी कारणं यस्य । राजवंशे ।

राजवृक्ष पु० वृक्षाणां राजा राजद० परनि० । १आरग्वधे

(घोन्दाव) अमरः । राजप्रियो वृक्षस्तत्फलबीजजातलङ्-

कुक्ष्य राजप्रियत्वात् । २प्रियाये मेदि० । ३लङ्कास्याविष्टके

(लङ्काविज) शब्दच० । [शब्दमा०]

राजशण पु० राज-अच् राजः शणः कर्म० । पट्टे (पाट)

राजशाक पु० शाकानां राजा राज० परनि० । वास्तूकशाके

राजनि० । [च्छले त्रिका० ।

राजशृङ्ग न० राज्ञां शृङ्गमिव ऊर्ध्वस्थितत्वात् । राजचिह्न-

राजस त्वि० रजसा निर्मितः अण् । रजशोयुषात् जाते

१कर्मेन्द्रियादौ “येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमाप्नोति

पुष्कलाम् । न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्”

इत्युक्ते ख्यात्यै क्रियमाणे २कर्मणि च । रजःप्रधान-

तयास्तस्य अण् । २रजःप्रधाने । सर्वेषां वस्तूनां त्रिगु-

णात्मकत्वेऽपि “भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः” इत्युक्तेः कश्चित्

तत्प्रधानत्वेन व्यपदेशः । ४द्वौर्वा स्त्री ङीप् शब्दमा० ।

राजसभ न० राज्ञां नृपाणां सभा । नृपसभाजे अमरः ।

राजसर्षप पु० सर्षपाणां राजा अथवात् राजद० (राइ-

सर्षा) १सर्षपभेदे हेमच० । “तेऽसौ लिङ्गा त तास्मिन्नो

राजसर्षप उच्यते” उक्ते २परिमाणभेदे च विश्वः ।

राजसारस पुंस्त्री० राज्ञः सारस इव । मयूरे शब्दमा०

स्त्रियां ङीप् ।

राजसूय पु० राजा सूयते सू-कर्मणि क्यप् । राजमात्रकर्तव्ये

यज्ञभेदे शब्दच० । “राजा राजसूयेन यजैत”श्रुतिः ।

राजस्व न० राज्ञे देवं स्वं करद्वयम् धनम् । १राजदेये करे

इत० । २राजघने च । [द्विहृद्वसूरे राजनि० ।

राजस्वर्ण पु० स्वर्णानां घुसूराणां राजा राजद० परनि० ।

राजहंस पुंस्त्री० हंसानां राजा अथवात् राजद० पर० रत्न-

वर्णचक्षुचरणयुक्ते श्वेतपक्षके हंसभेदे अमरः । २कलहंसे

च मेदि० । उभयार्थे स्त्रियां ङीप् । राजा हंस इव

सारसहृणात् । शब्दपञ्चे ॥ [तमरपुष्पे राजनि० ।

राजहर्षण न० राज्ञः नृपान् हर्षयति हृष-णिच्-ल्यु ।

राजातन पु० राजार्थमातनोति फलबीजम् आ+तन-अच् ।

(बीरङ्गीति) ख्यातबीजहेतुफलके प्रियाये शब्दमा० ।

राजादन पु० राजा अयते तत्फलबीजजातलङ्कुः अद-

कर्मणि ल्युट् । प्रियालङ्घने अमरः । यस्य फलबीजं (चि-

रङ्गि) तेन हि लङ्कुः कृत्वा राजा भुज्यते । २ची-

रिकायां (चीरुह) शकिंशुके च मेदि० । ३चीरिण्यां स्त्री

ङीप् भरतः । [राजनि० १३० । २नृपस्त्रानिकाच्चे च

राजाज्ञ न० अज्ञानां राजा राजद० । १अन्नेदेशजघान्यभेदे

राजास्त्र पु० आस्त्राणां राजा अथवात् राजद० । १आस्त्रभेदे

“राजानं त्वरं खादु विशदं शीतलं सुह । याहि ह्यहं

विवस्त्राध्नुवातलत् कफपित्ततुत्”भावप्र० । [राजनि० ।

राजास्त पु० अस्त्रानां राजा अथवात् राजद० । अस्त्रभेदे

राजार्क पु० अर्काणां राजा अथवात् राजद० । अर्तार्क-

वृक्षे (सादा आकन्द) राजनि० ।

राजाहं न० राजानमर्हति अहं-अण् । १अशुच्यन्दने २राज-

योग्ये त्वि० राजनि० । ३जम्बा स्त्री मेदि० । [मदनवि० ।

राजालावू स्त्री राजते राजा अलावूः कर्म० । मिष्टान्नाव्वाम्

राजावर्त्त पु० राजानमावर्त्तयति अतुल्लयति आ-हृत-

णिच्-अण् । १उपरत्नभेदे राजनि० । २विराटदेशीय-

हीरके हेमच० ।

राजाहि पु० नित्यक० । हिमखसर्पे शब्दर० ।

राजि(जी) स्त्री राज-इन् वा ङीप् । १अण्याम् पङ्क्तौ

२रेखायां च मेदि० । स्त्रार्थे क । रेखायाम् । राजते

राज-ण्वल् । राजिका राजसर्षपे स्त्री मेदि० ।

राजिकाफल पु० राजिकाया इव फलमस्य । श्वेतसर्षपे

राजनि० ।

राजि(जी)फला स्त्री राजिभूतानि अणिभूतानि फलानि

यस्याः । १चीनाकर्कटग्राम् राजनि० । २पटोले पु० राजनि०

राजिल पुंस्त्री० राज-इलच् । दुण्डुभसर्पे (ढोडासाप)

अमरः स्त्रियां ङीप् ।

राजीव न० राजी दहराजी अस्त्यस्य व । १पद्मे अमरः ।

“राजीवराजीवशलोतेति” माघः । २हरिणभेदे ३मत्स्य-

भेदे च पुंस्त्री० मेदि० । “राजीवसिंहलण्डांश्च” मनुः ।

४गजे त्रिका० ५सारसपक्षिणि च पुंस्त्री० अमरः

सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीप् ।

राजिन्द्र पु० राजा इन्द्र इव अथवात् । “चतुर्थोजनपर्यन्त-

मधिकारी नृपो भवेत् । यो राजा तच्छतगुणः स एक

मखलेश्वरः । तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः” इत्युक्ता-

धिकारवति भूपतिभेदे ब्रह्मवै० ज० ख० ८६ अ० ।

रात्री स्त्री रात्रः पत्नी डीप् स्वयं वा राजते राज-कनिन्
डीप् वा । (रात्री) १ राजपत्न्याम् २ स्वयं राजकर्मकल्याञ्च
३ स्वयं पत्न्यां मेदि० ४ कांसे हेमच० ।

राज्य न० रात्रो भावः कर्म वा राजन्-यत् नलोपः ।

१ राजकर्मणि २ राजभावे च ३ जनपदे शब्दर० ।

“लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् सामाज्यं दशलक्षके ।
शतलक्षे सहेयानि । महासामाज्यस्य चते” वरदात्मनोक्तं
४ लक्षपामाधिपत्ये च । [प्रजापालनादौ ।

राज्यधरा स्त्री इत० अच् समा० । राज्यभारे राजकर्तव्य
राज्याङ्ग न० इत० । स्वायत्तमात्यसु हृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलप्रकृति-
रूपेषु अष्टसु राज्यस्रोतायेषु । “परस्वैवोपकारीदं स-
म्राट्” राज्यस्यते । अमात्यराष्ट्रे दुर्गाणि कोषो
दण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तद्वत् विजिगीषोरुदा-
हृताः । एताः पञ्च तथा मिलं सप्तमं प्रथिगीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः । पौरत्रेणी
तदङ्गं च ब्रूवते शब्दवेदिनः” शब्दर० ।

राटि पु० रट्-इप् । (शराज) १ विहगे असरः । २ युद्धे स्त्री
हेमच० वा डीप् । पृषो० टल् डत्वम् । राडिरप्युक्ताथे
राट् पु० रट्-अच् पृषो० डत्वम् । देशभेदे (राड्) स्त्रार्थे
क तलैव ।

राडा स्त्री रट्-अच् पृषो० डत्वम् । पुरीभेदे “गौडं राड्म-
नुत्तमं निरूपमा तत्रापि राडा पुरीति” प्रबोधचन्द्रोदयः ।

राट्तीय लि० राटो निवासोऽस्य “इडाच्छः” पा० छ । राट-
देशोद्भवे ।

रात्रि(त्री) स्त्री रा-त्रिप् वा डीप् । १ राजन्यां नृणां
स्वस्रश्यामेक्षया स्वयं सण्डलस्य अदर्शनयोग्ये काले
२ छरिहायाञ्च असरः । “मासेन च मनुष्याणां पितृणां
तदहर्निशम् । कृष्णपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः
प्रकीर्त्तिताः” उक्ते पितृणां १ शुक्लपक्षरूपे काले “उत्त-
रायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिः स्यात् दक्षिणायने” इत्युक्ते
देवानां दक्षिणायनरूपे ४ काले च ।

रात्रिकर पु० रात्रिं करोति क-अच् रात्रौ करः किरणो-
ऽस्य वा । १ चन्द्रे हेमच० २ कर्पूरे च ।

रात्रि(च)चर पु० स्त्री० रात्रौ चरति चर-ट् अच् रुम् वा ।
रात्रिसे असरः । १ लज्जातिस्त्रियां स्त्री डीप् । २ निशा-
चारिणि लि० दान्तस्य स्त्रियां डीप् ।

रात्रिजागर पु० स्त्री० रात्रौ जागर्ति अच् । १ कुकुरे हेमच०
स्त्रियां डीप् २ निशाजागरणकर्त्तरि लि० । ७त० ।

२ रात्रौ जागरणे पु० । [कोटभेदे राजनि० ।

रात्रिजागरद् पु० रात्रौ जागरं ददाति दा-क । भग्नके
रात्रिपुष्प न० रात्रौ पुष्पप्रति पुष्प-अच् ७त० । उत्पले
राजनि० । [हारा० २ कर्पूरे च ।

रात्रिमणि पु० रात्रौ मणिरिव दीप्तिमत्त्वात् । १ चन्द्रे
रात्रिवासस् न० रात्रेवास इवाच्चादकम् । १ अन्वकारे शब्दमा०
रात्रौ परिधेयं वासः शाक० । २ रात्रौ परिधेये वस्त्रे च ।

रात्रिविगम पु० इत० । १ राजन्यवसाने तदुपलक्षिते २ प्र-
भातकाले च शब्दमात्रा ।

रात्रिविशेषगामिन् पु० रात्रौ विश्लेषं विश्लेदं गच्छति
गम-णिनि । चक्रवाके राजनि० तत् स्त्रियां स्त्री
डीप् । [अण् । कुक्कुटे शब्दच० स्त्रियां डीप् ।

रात्रिवेद पु० स्त्री० रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवेण विद-णिच्
रात्रिसूत्र न० रात्रिषु त्रयोदशादिदिनेषु विहितं सूत्रम् ।
त्रयोदशाहादिषु विहिते यागभेदे तत्र चार्थवादिक् फलं
प्रतिष्ठादिकम् न विश्वजिन्यायात् स्वर्गफलमिति जै० ४।३।

१७।१८ स्त्रौ समर्थितम् । “यद्यपि रात्रिशब्देन अथैव
ज्योतिरथैव गौरित्यादिवाक्येन विहितानि सौत्वाणि कर्मा-
ण्युच्यन्ते द्वादशाहादूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरा-
त्रादयश्च सूत्रविशेषाः रात्रिसूत्रपदवाच्यास्त्रयोदशसंख्यका
रात्रयो यस्मिन् सूत्रविशेषे स त्रयोदशरात्र इति व्युत्-
पत्तेः तथापि बहुवचनान्तरात्रिशब्देन रात्रिसूत्रस्यते
“एता विंशतिं रात्रौः इति श्रवणात्” त० बो० ।

“फलमात्रे यो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्” जै० मू० ।
निर्देशादर्थादेन फलस्य निर्देशात् फलमर्थवादोक्तम्
आलोच्य आह अश्रुतौ त्वार्थवादादिषु फलाश्रुतिस्त-
त्त्वानुमानं स्वर्गफलकल्पनम्” उ० “निर्देशात् प्रतिष्ठैव
फलत्वेन विवक्ष्यते” तथा च प्रतिष्ठाकाम आशुषा यजेत
प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत इत्यादिश्रुतिपदघटिता एव
विषयः कल्प्यन्ते लाघवात् न त्वं स्वर्गकामादिपदघटिताः
तत्त्वबो० । रात्रिसूत्रन्यायोऽपि चार्थवादिफलान्वयार्थः ।

रात्रिहास पु० रात्रेहास इव शुक्लत्वात् । श्वेतोत्पले शब्दच०
रात्रान्ध लि० रात्रावन्धः दृष्टिजन्ययुक्तः । १ निशादृष्टिभ्रान्त्यो
लाकादौ । २ रात्रौ रोगकृतदृष्टिभ्रान्त्यो (रातकाणां) च ।

राड् लि० राध-कर्त्तरि कर्सेणि वा क्त । १ सिद्धे २ पक्षे च हेम०
राड्दान्त पु० राड्ः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् पु० ।
संशयविषये वादिदृशितपक्षनिराकरणपूर्वकवार्थप्रज्ञप्रति-
पादके ३ वाक्ये असरः ।

राध सिद्धौ अक० निष्पादने पाके च सक० स्नादि० दिवा०
च पर० अनिट् । राप्नोति राध्यति अरात्सीत् अराद्ध
रेधतः रराधतः । शुभाशुभालोचने च । तद्योगे शुभा-
शुभस्त्राभिनः सम्प्रदानता । “गर्गे राध्यति रामाय”
योपदेवः । अप+दोषकरणे “यन्महामपराध्यति” म.घ. ।

राध पु० राधा विशाखा तत्समीपस्था अतुराधा च तद्युक्ता
पौर्णमासी अण् ङीप् राधी सा यत्न मासे पुनरण् ।
१चान्दे वैशाखे मासि । तादृशे २पक्षे शुक्लवर्गे च
कार्तिकशब्दे दशमम् । ४तत्पूर्णिमायां स्त्री ङीप् ।

राधन न० राध-ल्यट् । १साधने २प्राप्ते मेदि० । शतोषे च
हेम० । राध-ण्यच्-युच् । पूजने स्त्री टाप् ।

राधम् न० राध-असुन् । अच्चे निघण्टुः ।

राधा स्त्री राध-अच् । १विशाखानक्षत्रे रिरंसया रमणी-
देहत्वेनाविभूते गोलोकस्थे परमेश्वराङ्गसंस्कारे २शक्ति-
भेदे तत्रैव श्रीदामशपात् हन्दावने जातायां दृषभातु-
सुतायां ३प्रधानगोपिकायाम् ४कर्णस्य पालयित्वां
मातरि च । ५वैशाखपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । [दयोऽप्यत्र

राधाकान्त पु० राधायाः कान्तः । श्रीकृष्णे राधावल्लभा-
राधातनय पु० राधायास्तनयः । कर्णे स हि कन्यावस्थायां

सृष्ट्यात् कुलीगर्भजानस्तथा च त्यक्तः राधया स्रुतपत्न्या
पालित इति भारतप्रसिद्धम् । [पालितत्वात् टक् । कर्णे

राधेय पु० राधाया अपत्यम् पुत्रत्वेन परिग्रहणेन तत्-
राम पु० रम-कर्त्तरि णञ् ण वा । १परशुरामे २दशरथ-

ज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे ३बलरामे च “भार्गवो राजवो
गोपस्त्रयो रामाः प्रकीर्त्तिता” वज्रिपु० । रामशब्द-

निरुक्तिः “राशब्दो विश्ववचनो सञ्चापीश्वराचकः ।
“विश्वानाधीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः”

ब्रह्मवै० ज०ख० ११०ख० । ४मनोहरे ५सिते ६असिते
च लि०मेदि० । ७वास्तूकशक्ते दकुठे (कुड) न० मेदि०

८तमालपत्रे न० राजनि० ।

रामकर्पूरक पु० रामं मनोहरं कर्पूरमिव कन् । शौ-
गन्धिके स्नानामस्थाने तृणभेदे शब्दर० ।

रामगिरि पु० रामाश्रितः गिरिः । चित्तकूटपर्वते स हि
रामेण वनवासमनकाळे प्रथममाश्रितः ।

रामचन्द्र पु० रामचन्द्र इवाहुदकत्वात् । दशरथज्येष्ठपुत्रे
श्रीरामे शब्दर० । [मदनहृदये (मयनागाङ्ग) भावप्र० ।

रामच्छर्दनक पु० राममभिरामं छर्दयति छृद-ण्यच्-लुब् ।

रामजननी स्त्री इत० । १वसुदेवपत्न्या रोहिण्यां २जल-

दग्निपत्न्यां रेणुकायां ३दशरथपत्न्यां कौशल्यायाश्च ।

रामठ न० रमठ+स्त्रायै अण् । १हिङ्गुनि अमरः । तत्तुल्यगन्धके
२अङ्गोठकटके रत्नमा०नाडीहिङ्गुनि स्त्री राजनि०ङीप्

रामण न० रमयति रम-ण्यच् ल्यु पृषो० इङिः । १गिरि-
निम्बे २तित्तुके च (तै०द) राजनि० ।

रामणीयक न० रमणीयस्य भावः रमणीयमेव वा योप-
धत्वात् णुञ् । १रमणीयत्वे “मण्डिहारावलिरामणी-
यकम्” नैप० २रमणीये च ।

रामतरुणी स्त्री रामा अभिरामा तरुणीव । (सिञ्जोती)
१पृष्णहृत्ते राजनि० इत० । २सीतायां श्रेयत्याश्च ।

रामदूत पु० रामस्य दूतः वात्ताहरः । हनूमति स हि
रामवाचां लङ्कातः सीताया आजहार ।

रामदूती स्त्री रामा अभिरामा दूतीव गन्धद्वारा प्रचारात् ।
तलसीभेदे (रामतलसी) शब्दच० ।

रामनवमी स्त्री रामस्य जन्माधारो नवमी । चैतन्यशुक्ल-
नवम्याम् । “चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं
हरिः” अगस्त्यसंहिता । “प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने
मर्त्यो विमूढयोः । उपोषणं न कुरुते कुञ्जीपाकेण
पच्यते” ति० त० ।

रामपूग पु० रामः अभिरामः पूगः । शुवाकभेदे लिङ्गा० ।

रामबाण पु० रमभेदे भावप्र० ।

“पारदास्रुतलवङ्गगन्धकं भागयुग्मसरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमङ्गभागिकं तिलिन्ध्रीफलकरेण मर्दितम् ।
वज्रिमान्द्रुदशवज्रनाशनो रामबाण इति विस्तृतो रसः ।
संग्रह्यहृणिकुञ्जकर्मकसामवातखरद्रुषणं जयेत् । दीयते
तु खवलातुमानतः सदा एव जठराग्निदीपनः । रोचकः
कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः” भावप्र० ।

रामभद्र पु० राम एव भद्रः सङ्कलदायकत्वात् । श्रीरामे
“रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा स्मरजिति” पद्मपु० ।

रामलवण न० कर्म० । शास्त्रारिखण्डे रत्नमा० ।

रामवल्लभ न० रामस्य वल्लभं प्रियम् । १भूर्जपत्रे राजनि०
तद्वि रामेण वनवासान्त्रमे प्रियतया धृतम् । २तत्प्रिये
लि० । [बाणहेतुत्वात् मनोहरः ।

रामशर पु० कर्म० । शरहृत्त्वभेदे राजनि० स हि काण्डुहारा

रामसख पु० इत० टच् । सुपीने वानरराजे शब्दच० ।

रामा स्त्री रमतेऽनया रम-करणे षञ् । १गीतादिकलाभि-
ज्ञायां नार्थां २नारीभावे भावप्र० ३नद्याम् ४हिङ्गुनि मेदि०
५हिङ्गुवे पु० इत्येतकण्टकायां ७न्दहकन्यायां दशशोके

हमोरोचनायां १० बाह्यायां ११ गैरिके च स्त्री शब्दच० ।
 रामायणं न० । रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽयम् ।
 रामचरितप्रतिपादके बालकीकृतते महाकाव्यभेदे तच्च
 सप्तकाण्डात्मकम् ब्रह्मलोके कोटिस्रोकात्मकं मनुष्यलोके
 च चतुर्विंशतिषाहस्रं पञ्चशतशतयुतम् ।
 तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च मह० पु० १४८ अ० उक्ता यथा
 "मनोरिक्ताकुर्वन्शोऽभूद् वंशे राजा रघुः स्मृतः ।
 रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली । तस्य
 पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः । कौशल्याया-
 मभूद्रासो भरतः कैकेयीसुतः । सुतो लक्ष्मणस्तु जौ
 सुमितायां बभूवुः । रामो भक्तः पितृमातृविश्वामित्रा-
 दशप्रवान् । अस्त्रप्रार्थं यतो यक्षीं ताडकां प्रजघान
 ह । विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाह्वं न्यवधीदुबली । जन-
 कस्य क्रुद्धं गत्वा लघ्येऽयं जानकीम् । अस्मिन्नां
 लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् । शत्रुघ्नो वै
 कीर्त्तिमतीं कुशध्वजसुते च ते । पित्रादिभिरबोध्यायां
 गत्वा रामादयः स्थिताः । युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्न-
 भरतो गतो । मतयोर्व्यपवर्त्यैव राज्यं दातुं सद्य-
 तम् । रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दश समावासो वने रामस्य वाञ्छितः । रामः पितृ-
 हितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया । राज्यं च तद्वपत्
 त्यक्त्वा शङ्करपुरं गतः । रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित-
 कूटं गिरिं गतः । रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं स-
 माप्नितः । संकल्प्य भरतस्यागात् राज्यं मातृगणान्वितः ।
 अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं कुर्वन् महासते । स नैक्यत्
 मादुके दत्त्वा राज्यञ्च भरताय तु । विवर्जितोऽयं
 भरतो रामराज्यमपालयत् । नन्दिपानि स्थितो भक्तो
 अयोध्यां नाविशद् व्रती । रामोऽपि चितकूटाच्च अत्रो-
 द्राक्षन्माययौ । नत्वा सुतीक्ष्णं चामस्य दण्डकारण्य-
 भागतः । तत्र सुषेनखा नाम राजसी सहस्रमागता ।
 निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराहिता । तत्प्रेरितः
 खट्वागाहूपणक्षिरास्तथा । चतुर्दशवह्नेण रज-
 सान्तु बलेन च । रामोऽपि प्रेययाभास बाणैर्यमपुरञ्च
 तान् । राजस्या प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरिणाय
 हि । स्वरूपं स मारीचं कत्वाप्येऽथ त्रिदण्डधृक् ।
 सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह । जिन्य-
 माणः स च प्राह ह्य सीते ! लक्ष्मणेति च । सीतोक्तो
 लक्ष्मणोऽयमाग्राहमाशु ददर्श तम् । उवाच राजसी

माया नूनं सीता हृतेति सा । रावणोऽन्तरमासाद्य कङ्के-
 नादाय जानकीम् । अटायुषं विनिर्जित्य ययौ बह्वं
 ततो बली । अशोकदृक्छायायां रक्षितं तामधारयत् ।
 आगत्य रामः शून्याञ्च पर्यशाखां ददर्श ह । शोकं
 कत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभुः । अटायुषञ्च
 संकल्प्य तदुक्तो दक्षिणं दिशम् । गत्वा सख्यं ततश्चक्रे
 सुपीवेष च राघवः । सप्तताडान् विनिर्भित्य किष्कि-
 न्यायां हरीश्वरम् । सुग्रीवं कृतवान् राम ऋष्यभूके
 स्वयं स्थितः । सुग्रीवः प्रेययाभास वानरान् पर्वतोप-
 मान् । सीताया मार्गणं कर्तुं पूर्वादौ समहानवान् ।
 प्रतोचीसुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः । दक्षिणान्तु
 दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् । वनानि पर्वतान्
 द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च । जानकीं ते ह्यपश्यन्तो
 मरणे कृतनिश्चयाः । सम्प्रतिवचनात् ज्ञात्वा हनूमान्
 कपिकुञ्जरः । शतयोजनविकीर्णं पुण्ड्रं भकरालयम्
 अपश्यञ्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम् । भस्मितां
 राजसीभिश्च रावणेन च रक्षसा । भव भार्येति वदता
 चिन्तयन्तीञ्च राघवम् । अङ्गुलीयं कपिर्देत्वा सीतां
 कौशल्यामब्रवीत् । रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं सा कुर्व
 मैषिलि । अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेशीरत्नं हनूमते । यथा रामो
 नयेत् श्रीमं तथा वाक्यं त्वया गते । तथेत्युक्त्वा तु
 हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत् । हत्वाचं राजसंघा-
 न्यान् बन्धनं स्वयमागतः । खर्वैरिन्द्रजितो काण्डेऽहं
 रावणमग्रीत् । रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय
 मैषिलीम् । एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुष्पकम् ।
 कपिर्ज्वलितबाहुर्बो लङ्कां देहे महाबलः । दग्ध्वा
 लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः । जम्बका फलं
 मधुवने दष्टा सीतेत्यवेदयत् । मणिरत्नञ्च रामाय रामो
 लङ्कां ययौ पुरीम् । सुग्रीवः सहनुमानकदायैः
 सबल्लणः । विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति ।
 लङ्कैवैष्येऽप्यभिज्ञद्रुमस्तं रावणावजम् । रामो नलेन
 सेतुञ्च कत्वाक्यो चोच्छ्रितायतम् । सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं
 लङ्कां ददर्श ह । अथ ते वानरा वीरा नीलाकृतनला-
 दयः । धूम्रवस्त्राक्षपूष्पेन्द्राजान्कवत्प्रसृतास्तदा । सैन्द-
 रद्विदसुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे । राजसंघं महा-
 कायान् कालाञ्जनचयोपमान् । रामः सबल्लणो हत्वा
 सकपिः सर्वराजान् । विद्युज्जिह्वञ्च पूष्पाक्षं देवाः

नक्रनरान्तकौ । सहोदरमहापाश्र्वावतिकायं महाबलम् ।
कुम्भं निकुम्भं सत्तञ्च मकराक्षं स्रक्तम्भनम् । प्रहस्तं
वीरसुतत् कुम्भं कर्णं महाबलम् । रावणं ब्रह्मण्यस्त्रिणा
कस्तु दे राघवो बली । निजस्य बाहुभक्ताणि रावणस्तु
व्यपातयत् । सीतां युद्धं स्वीहीत्वाथ विमाने पुष्पते
स्थितः । सवानरः समायातो ह्ययोध्यां प्रवरां पुरीम् ।
तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः । दशा-
श्वसेपानाहृत्य गवाशिरसि पातनम् । पिण्डानां विधि-
वत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः । पुत्रौ कुशलवौ हृष्टा
तो च राज्येऽभ्यषेचयत् । एकादशसहस्राणि रामो
राज्यमकारयत् । शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः
स्थितः । अगस्त्यादिमुनीनाञ्च ससत्पत्तिञ्च रक्षयाम् ।
स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धं सयोध्यस्थैः कृतान्तकः । अन्य-
दपि व्यासप्रणीते पद्मार्णे अष्टाक्षरामायणं वाल्मीकि-
कृतमङ्गुतरामायणं चास्ति ।

रामालिङ्गनकाम पु० रामायणम् स्त्रीणामालिङ्गनस्य
कामोऽयम् । रत्नाक्षाने राजनिम् ।

रामोपाख्यान न० ६३० । रामस्योपाख्याने । तदधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः अथ । १२भारतवनपर्वान्तर्गते तदुपाख्यानप्रति-
षादकेऽवलम्ब्योपवर्णयति च । [वंशभवे दृश्यभेदे ।

राम्भ पु० रम्भो नेपथ्यस्य विकारोऽयम् । व्रतभेदे धार्थ्यं

राल पु० रा-अक्षच् । सालहलनित्यांसे (धुना) भावप्र० ।

“राजो हिमो गुरुक्षिप्तः कषायो माहको हरेत् ।
दोषास्त्रस्त्रेद्वीर्यपञ्चरव्रणविपादिकाः । महभग्नान्नि-
दग्धाञ्च शूलातीसारनाशनः” भावप्र० ।

रालकार्य्य पु० राक्षः कार्य्यो यस्य । सालहले राजनिम् ।

राव पु० र-वञ् । शब्दे हारा० ।

रावण पु० रावणस्यापत्यम् शिवा० अथ रावयति शत्रुन्
णिच्-ल्यु वा । लङ्काधिपतौ विश्वभ्रमः पुत्रे राजसे ।

रावणगङ्गा स्त्री रावणनिर्मिता गङ्गा नदी । सिंहल-
देशस्य नदीभेदे गरुडपु० ७ अ० ।

रावणारि पु० ६३० । श्रीरामे जटा० रावणान्तकादयोऽप्यत्र ।

रावणि पु० रावणस्यापत्यम् इज् । मेघनादाख्ये रावणज्येष्ठ-
पुत्रे हेमच० । [चङि न कृत्स्नः ।

राश शब्दे भा० आ० अक्ष० सेट् । राशते अराशिष्ट ऋदित्

राशि पु० अश्रुते व्याप्नोति अश-इन् धातोर्हडागमश्च ।
धान्यादीनां शृङ्गे अमरः । ज्योतिषक्रस्य द्वादशशे
२मेवादौ, “दशमे राशिप्रसिद्धये” इति लीलावतीप्रसिद्धे

शब्दाव्यक्तगणभेदे यथा तैराशिकपञ्चराशिकादिशब्दे ।

राशिचक्र न० राशिचटितं चक्रं दृष्टम् । मेघादिद्वादश-
राशियुक्ते गोलाकारे वायुवशेन पूर्वतः पश्चात् अग्निं
बन्धस्यमाणे ज्योतिर्मये “सप्तविंशतिभिर्ज्योतिषक्रं” स्ति-
मितवायुगम्” इत्युक्ते ज्योतिषक्रे खगोलशब्दे दशमम्
मन्त्रपुत्रपञ्चराशिचक्रे तच्च चक्रशब्दे २८०पृष्ठे दशमम् ।
राशिभोग पु० राशीनां स्खलनत्वा यद्भौगः भुज-वज्-
कुलम् । रव्यादीनां स्खलनत्वनुसारेण राशिषु गतिभेदे ।
खगोलशब्दे दशमम् ।

राशी(शि)कृत पु० अराशिः राशिः कृतः राशि-अभूतज्ञावे
चि, तदर्थं समासो वा । (टेरी) पुञ्जीकृते एकत्वस्थीकृते ।

राष्ट्र न० राज-इत् । जनपदे ‘गोष्ठं राष्ट्रमनुत्तमम्’ इति
प्रबोधचन्द्रोदयः । २८पट्टे अमरः ।

राष्ट्रिका स्त्री राज-इन् भित्त्वात् ङोष् सार्धे क । कण्ठ-
कारिकायाम् अमरः ।

राष्ट्रिय पु० राष्ट्रे भवः च । नाट्योक्तौ शराजग्रावे । क
राष्ट्रीय तत्त्वार्थे । उभावपि शराष्ट्रभवे त्रि० ।

रास शब्दे भा० आ० अक्ष० सेट् । रासते अरासिच ऋदित्
चङि न कृत्स्नः । रासभः । अयं ताक्षत्यान्त इत्यन्ये ।

रास पु० रास-वज् रास-वज् वा । शब्दे, २ध्वनौ शृङ्ग-
लाबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या श्क्रोडाभेदे, ४कोला-
हले च सेदि० ।

रासक न० दशमकाव्यभेदे “नाख्ये रासकमेकाङ्गं बहुतात्मकय-
स्थिति । उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्होपनायकम् ।
हास्योऽङ्गत्रय सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका । सुख-
निवर्हणे सन्धौ लास्याङ्गानि दशापि च । केचित् प्रति-
सुखं सन्निमिह नेच्छन्ति केवलम्” सा० ८० ।

रासभ पु० स्त्री० रास-अभच् । गर्हभे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

रासभवन्दिनी स्त्री रासभस्य वन्दिनीव । सत्त्विकायाम्
शब्दश्च० ।

रासमण्डल न० रासार्धं शृङ्गलाबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्य-
स्थित्या श्क्रोडाभेदार्थं मण्डलं मण्डलाकारेण भ्रमणं
यत् । १गोलोकस्ये रासक्रीडाधारस्थाने । तत्रत्य स-
मण्डलप्रमाणञ्च ब्रह्मवै० जन्मख० ८४ अ० । श्रीकृष्णस्य
तदुत्तराङ्गे २मण्डपभेदे च ।

रासयात्रा स्त्री ६३० । कार्तिकपौर्णमास्यां भगवदुत्सवभेदे
ब्रह्मवै० प्र० २५ अ० । भगवद्भास्य भा० १०स्क० २८अ०
आदौ दृश्यः ।

रासेवास पु० इत० अलुक् स० । गोठ्यां, शरासे, शृङ्गारे
४रससिद्धौ, ५रसावासे, ६षठीजागरे च भेदि० ।
उत्पत्ते शब्दच० दपरिहारे जटा० ।

रासेखरी स्त्री इत० । राधिकायाम् ।

रास्ना स्त्री रस-णन् । श्वनामख्यातायां लतायाम् (कांटा
आमरुत) । तत्पर्यायशुभा भावप्र० उक्ता यथा “रास्ना
युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एतापर्थी च सु-
रसा सुस्निग्धा अयेसी तथा । रास्नाऽऽमपाचनी तिक्षा
शुद्ध्या कफवातजित् । शोथश्वाससमीराक्षवातमूत्रोदरा-
पहा । कासज्वरविषाणीतिवातिकासयसिद्धाह्” भावप्र० ।
श्माकुल्यां भावप्र० तत्पर्यायशुभा उक्ता यथा “नाकुली
सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेटा भुज-
ङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी । नाकुली तुवरा तिक्षा
कुटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूताडिकास्तुविषज्वर-
प्रमिषणान्” ।

राहु पु० रह-उष्ण । श्यगे, श्यक्तरि, ज्योतिषकस्य सूर्य-
किरणसम्पर्कभावेन जायमानपृथिवीकायाद्वये शतसि
तदधिष्ठातरि ४ग्रहभेदे, ५सिंहिकासुते दानवे च ।
तसः शब्दे दृश्यम् ।

राहुच्छत्र न० राहोर्ग्रहस्य छत्रमिव । आर्द्रके राजनि० ।
राहुदर्शन न० राहोर्दर्शनं यत् । चन्द्रसूर्ययोरुपरारण्यरूपे
१ग्रहणे “ज्ञानं दानं तपः आत्मनन्” राहुदर्शने” इति
ति०त० । तेन उपरोक्ते एव चन्द्रे सूर्ये च तस्य दृश्यता
नान्ददा तस्य कायारूपत्वात् ।

राहुमूर्धभिद् पु० राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्ध्नीं भिनति
भिद-क्रिप् । विष्णौ । अमृतपानकाले देवपङ्क्तौ देवह-
मेण स्थित्वाऽमृतं पिबन्” दृष्ट्वा विष्णुस्तस्य शिरश्चिच्छे-
दिति भाग० ८।६ अ० ।

राहुरत्न न० राहोः प्रियं रत्नम् । गोमेदमथो राजनि० ।

राहुस्पर्श पु० राहोः स्पर्शः स्थापितभूत्वायाद्वारा यत् ।
चन्द्रसूर्ययोः उपरारण्यरूपे ग्रहणे हलायुधः ।

राहृच्छिष्ट पु० इत० । लघुने त्रिका० ।

राहृत्सृष्ट पु० इत० । लघुने हारा० ।

रि गतौ ल० पर० सक० अनिट् । रियति अरेभीत् रिराय ।

रिक्त न० रिच-क्त । शून्ये श्वने भेदि० । अनिरर्थके च लि०
शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव लि० ।

रिक्तभाण्ड न० रिक्तं भाण्डम् । तैत्तिरीयस्य भाण्डे ।

रिक्तहस्त लि० रिक्तो धनादिशून्यो हस्तो यस्मिन् । निर्धने,

भूरिदानादिना श्रव्ययितधने च । [तिथिषु ज्यो०त० ।

रिक्ता स्त्री रिच-क्त । उभयपक्षयोस्तृतीयैर्नवमोचतुर्दशी-
रिक्थ न० रिच-यक् । धने अमरः । श्रमिताक्षराद्युक्ते
अप्रतिबन्धे दाये च “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेत्यादि”
गौतमसूतिः ।

रिक्थयाहिन् लि० रिक्थं दायं गृह्णाति । ग्रह-णिनि ।
दायहारिणि पुत्तादौ । अण् । रिक्थयाहोऽप्यत्र ।

रिक्थिन् लि० रिक्थं ग्राह्यत्वेनास्ताप्य इति । दावहा-
रिणि दायदे “उभयोर्द्वयसौ रिक्थी” इति मनुः ।

रिख संपणे भा० पर० अक्त० सेट् इदित् । रिङ्गति अरि-
ङ्गीत् । अनिदिदप्ययसत्येके रेखति अरेखीत् ।

रिग गतौ भा० पर० सक० सेट् इदित् । रिङ्गति अरिङ्गीत् ।

रिङ्गण न० रिगि-ल्युट् । खवने । रिखि ल्युट् । रिङ्गणमप्यत्र
रिच सम्पर्के वियोगे च वा लु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् ।

रेचयति ते रेचति । अरोरिचत् त अरेचीत् ।

रिच विरेके (अतिशय पुरीषोत्सर्गे) क्वा० उभ० सक० अनिट् ।

रिचति रिङ्क्ते इरित् अरिचत् अरेचीत् अरिक्त ।

अति+अतिक्तस्य स्थिते आधिक्येन स्थितौ अक्त० । अतिरेकः
वि+अति भेदे तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपे पदार्थे च अतिरेकः ।

रिज भर्जने भा० आ० सक० सेट् । रेजते अरेजित् ।

रिपु पु० रप-उन्-प्रभो० । शत्रौ अमरः । श्वोरनामगन्धर्वस्य
राजनि० । ज्योतिषोक्ते लग्नामेक्षया १४४स्थाने च ।

देहिस्थेषु गृह्य ४कामक्रोधादिषु । “कामः क्रोधश्च
मोहश्च मातृर्य” मद्भोभकौ । देहिस्था रिपवश्चेति” पुरा०

रिपुघातिनी स्त्री रिपुं हन्ति हन-णिनि । (कुं चुद)

लताभेदे शब्दच० । शत्रुघातके लि० । [शब्दभेदे पु०]

रिपुञ्जय लि० रिपुञ्जयति जि-खच्-सुम् । शत्रुञ्जयिन्,
रिन्फ वधे ल० प० अक्त० सेट् । रिम्पति अरिम्पतीत् रिम्पते

रिप्फ पु० रिन्फ-अच्-प्रभो० । लग्नामेक्षया द्वादशे स्थाने ज्यो०

रिफ कुत्सने सौ० पर० सक० सेट् । रेफति अरेफीत् ।

रिफ संसायां निन्दायां बोधने च सक० क्वा० आयाम् अक्त०
ल० पर० सेट् । रिफति अरेफीत् ।

रिख गत्यां भा० पर० सक० सेट् इदित् । रिम्पति अरिम्पिीत् ।

रिभ रवे भा० पर० सक० सेट् । रेभति अरेभीत् ।

रिग गतौ भा० पर० सक० सेट् इदित् । रिखति अरिखीत् ।

रिश हिंसायां ल० पर० सक० अनिट् । रिशति अरिचत् ।

रिश्य(थ) स्त्री रिश्य(थ)ते रिश(थ)-क्यप् । गृहभेदे त्रिका

स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । प्रमध्यस्तार्थे शब्दर० ।

रिष्ट वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । रोषति अरोषीत् । रिरेष ।
 रिष्ट न० रिष्ट-क्त । १ मङ्गले २ अशुभे ३ पापे च अमरः ।
 भावे क्त । ४ नागे, ५ अशुभादिमति त्वि० । उपचारात् ।
 इच्छे, ७ रक्तशिशौ च पु० मेदि० । स्वार्थे क । तेषु ।
 रिष्टि स्त्री० रिष्ट-रिष्ट-वा क्तिन् । १ अशुभे, २ शस्त्रभेदे
 खड्गे पु० मेदि० । क्तिच् । ३ रन्ध्रे पु० । सा च छ० जा० दृष्ट्याः
 रिह वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेहति अरोहीत् ।
 रौ जरणे दि० आ० अक० अनिट् । रीयते अरोह्योदित्
 निष्ठातस्य नः । रीणः । [चार्ति अरोषीत् ।
 री गतौ वधे च सक० रवे अक० कृया० प्रा० अनिट् । रि-
 रीठा स्त्री री-ठक् ठञ् नेत्वम् । रीठाकरञ्जे “रीठाकरञ्ज-
 स्तिक्तोष्णः कटुगन्धश्च वातघ्नः । कण्डूतिक्तुर्विष-
 हृत् कफविस्फोटनाशनः” राजनि० ।
 रीठाकरञ्ज पु० कर्म० । स्नानामख्याते वृत्ते राजनि० ।
 रीठा स्त्री रिह-क्त नि० इडभावः । अवज्ञायाम् अमरः ।
 रीण त्वि० री-क्त । क्षरिते क्षुते अमरः ।
 रीति स्त्री री-क्तिच् । १ पितृत्वे । क्तिन् । २ प्रसन्ने, ३ क्षरणे अमरः
 ४ लो-डकिट्, मेदि० । ५ दग्धस्त्र्यादिमले रमा० । ६ शी-
 मायां, ७ गतौ, दस्यभावे, हेमच० । अलङ्कारोक्ते ८ गौ-
 ड्यादिरचनाभेदे च “गौडीपाञ्चालवेदर्थो रीतयः परि-
 कीर्तिताः” सा० द० । [तत्प्राये स्त्री शब्दः ।
 रीतिक न० रीत्या पितृत्वेन कायति कै-क । पुष्पाञ्जने राजनि० ।
 रीतिपुष्प न० रीतेः पुष्पमिव । कुसुमाञ्जने अमरः ।
 रीव प्रहणे, संवरणे च भ्वा० उभ० सक० सेट् । रीयति ते
 आरोषीत् आरोषिष्ट । अदित् चङि न ह्रस्वः ।
 रु भूतो अदा० पर० अक० सेट् । रीति-रवीति अरावीत्-अरौ-
 षीत् । खिटि नित्ये ट् रुचिर्व । [रुचिवि ।
 रु वधे गतौ च भ्वा० आ० सक० अनिट् । रवते अरोह ।
 रुक्प्रतिक्रिया स्त्री रुजः प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रति-
 क-भावे ण इत् । चिकित्सायाम् अमरः ।
 रुक्म न० रुक्-मन् नि० कृतम् । १ काञ्चने, २ धनूरे, अमरः
 ३ लोहे, मेदि० । ४ नागकेसरे च राजनि० ।
 रुक्मकारक पु० रुक्मं तन्निमित्तभूषणं करोति क० खलु ।
 स्पर्णकारे अमरः ।
 रुक्मिन् त्वि० रुक्मं विद्यतेऽस्य इति । १ स्पर्णयुक्ते २ भीष्मक-
 राजज्येष्ठपुत्रे पु० राजभेदे भाग० १० । १२ । ३ रुक्मि-
 राजकन्यायां श्रीकृष्णपत्न्यां स्त्री डीप् ।
 रुज त्वि० रुह-क् । १ अचिक्रये २ निःक्षेपे ३ कठोरे च अमरः

रुग्ण त्वि० रुज-क्त । १ रोगान्विते राजनि० । २ भुग्ने च अमरः
 रुच प्रीतौ प्रकाशे च भ्वा० आ० अक० सेट् । रोचते लुङि
 च० अरुचत् अरोहिष्ट । एतद्योगे प्रीयमाणस्य सम्म-
 दानता “नारदाय रोचते कलहः” सि० बौ० ।
 रुचक न० रुच-कुन् । १ सर्जिकाक्षारे, माङ्गल्ये २ दूष्ये,
 ३ अश्वभूषणे, ४ माल्ये ५ सौवर्चले, ६ उत्कटे त्वि० मेदि०
 ७ आस्त्रादारसे, शब्दच० । ८ रोचनायाम्, ९ विडङ्गे न०
 हेमच० । १० लवणे न० हारा० । ११ वीजपुरे, १२ दन्ते,
 १३ निष्के पु० । १४ कपोते च पु० स्त्री० मेदि० । स्त्रियां डीप् ।
 १५ स्पर्णपात्रभेदे च ।
 रुच(चा) स्त्री रुच सम्म० क्तिप् वा टाप् । १ दीप्तौ, २ यो-
 मायां, ३ प्रकाशे, ४ शारिकाखगवाचि च शब्दर० ।
 रुचि(ची) स्त्री रुच-कि वा डीप् । १ अनुरागे २ आसङ्गे
 ३ स्मृत्त्यायाम् ४ अभिलाषे ५ किरण्ये अमरः । ६ शोभायां
 मेदि० । ७ बुभुक्षयां हेमच० । ८ गुरोरोचनायां च राजनि० ।
 ९ प्रजापतिभेदे पु० मार्क० पु० । १० आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम् ।
 रुचिर त्वि० रुचिं राति ददाति रा-क । १ मनोहरे सुन्दरे
 २ मधुरे च अमरः । ३ मूलके ४ कुङ्कुमे ५ लवङ्गे च न०
 ६ गुरोरोचनायां स्त्री राजनि० ।
 रुचिराञ्जन पु० अञ्जतेऽनेन अञ्ज-करणे ल्युट् रुचिरः
 शोभायुक्तोऽञ्जनः । शोभाञ्जने (शजिना) राजनि० ।
 रुच्य त्वि० रुच्ये हितः यत् । १ सुन्दरे २ रुचिकरे च अमरः ।
 ३ सौवर्चले न० राजनि० । ४ पत्न्यौ पु० हेमच० । ५ कतकवृक्षे
 ६ शालिधाम्ये च पु० राजनि० ।
 रुच्यकन्द पु० रुच्यः रुचिकरः कन्दो मूलमस्य । शूरणे
 (ओल) राजनि० । [निष्ठातस्य नः । रुग्णः ।
 रुज भञ्जने तु० पर० सक० अनिट् । रुजति आरोषीत् अदित्
 रुज हिंसायां च० उभ० सक० सेट् । रोजयति ते अरुह्यत् त
 रोगकटं कखास्य योगे कर्मण्य षष्ठी । रुजयति चौरस्य रोगः
 रुज्(जा) स्त्री रुज-सम्म० क्तिप् वा टाप् रुज-अङ् वा ।
 १ रोगे २ भङ्गे मेदि० । रुज-क । ३ सेव्यां हेमच० । ४ कुष्ठे
 च (कुड) राजनि० । एतद्योगे कर्मवृत्त्या न समासः ।
 रुजाकर न० रुजां रोगं करोति ह्य-अच् । १ कर्मरङ्गफले
 (कामराङ्गा) शब्दच० । २ रोगकारके त्वि० । ३ श्याधौ
 पु० हेमच० ।
 रुट चौर्ध्वं भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रुहति अरुह्यतीत् ।
 रुट रोधे सक० दीप्तौ अक० कु० उभ० सेट् । रोटयति ते
 अरुह्यत् त ।

रुद्र दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० च भ्वा० आ० सेट् । रोठते
लुडित् लुडि उभ० अरुठत् अरोठिट् रुठे ।

रुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । रोठति अरोठीत् ।

रुठ प्रतीघाते भ्वा० आ० सक० सेट् । रोठते लुडित् लुडि
उभ० अरुठत् अरोठिट् रुठे ।

रुठ गतौ चौर्ये सक० मन्दीभावे खञ्जीभावे च अक० भ्वा०
पर० सेट् इदित् । रुठति अरुठीत् । [कवये जटा०]

रुण्ड पु० रुटि-अच् पृथो० ठस्य डः । १ मूर्ध्न्युन्यदेहे
रुत न० रु-क्त । रवे पशुपक्षिप्रभृतीनां शब्दे अमरः ।

रुद्र रोदने अश्रुविमोचने अदा० पर० अक० सेट् रुद्रा० सार्व-
धातुके हलादौ इट् रोदिति इरित् अरुदत् अरोदीत् ।

रुद्रादि पु० सार्वधातुके हलादौ इड् निमित्ते शब्दगणे स च
गणः "रोदितिः स्वपितृष्वैव श्वसितिः प्राणितिसुधा ।
जलितिष्वैव विज्ञेयो रुद्रादिः पञ्चको गणः" ।

रुद्रन्ति(नी)का स्त्री रुद्र-भृग् गौरा० ङीष् । संज्ञायां कन्
वा । कृद्रुपभेदे राजनि० "चणपलसं पलं क्षुपश्चैव
तथाकृतिः । शैशिरे जलविन्दूनां क्षवलीति रुद्रन्तिका ।
रुद्रन्ती वज्रकटुष्टया पितृभ्यो च रसायना राजव० ।

रुद्रित न० रुद्र-भावे क्त । १ रुद्रने अमरः । कर्त्तरि क्त ।
२ रुद्ररोदने लि० । [रोधे च ।

रुद्र लि० रुध-क्त । आवरणादिना वेष्टिते अमरः २ रुद्रगति-

रुद्र पु० रोदिति रुद्र-रक् । १ शिवमूर्त्तिभेदे "बोऽरोदीत् यद्-
रोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" श्रुत्युक्ते श्वङ्गौ च । "अजैक-
पादहर्षुभ्यो विरुपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो वज्ररूपस्य
तन्मन्त्रकोऽप्यराजितः । वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा
इति स्मृताः" इत्युक्तेषु एकादशसु शिवमूर्त्तिभेदेषु व०
यजु० १६ अ० उक्तेषु "नमस्ते ! रुद्र मन्यवे" इत्यादिषु ४ रुद्र-
गणेषु च । ५ एकादशसंख्यायाम् इच्छाङ्गीनक्षत्रे च ।

रुद्रचण्डी स्त्री रुद्रयामनोक्ते देवीमाहात्म्यप्रतिपादकपत्न्ये

रुद्रज पु० रुद्रात् जायते जन-ङ । १ शिववीर्यजाते पारदे
राजनि० २ कर्त्तारिकादौ च ।

रुद्रजटा स्त्री रुद्रस्य जटे व पिङ्गत्वात् जटित्वाच्च । १ स-
नामख्याते लताभेदे राजनि० "कटूरुद्रजटा श्वासकाय
हृद्रोगनाशिनी । भूतरक्षोनाशिनी च" रुद्रलताप्यत्व ।

रुद्रपत्नी स्त्री इत० । १ दुर्गायाम् २ श्वतस्याच्च (मसिना)
रत्नमा० ।

रुद्रप्रिया स्त्री इत० १ हरीतक्याम् २ दुर्गायाम् शङ्कर० ।

रुद्रविंशति स्त्री रुद्रस्यामिका विंशतिः । प्रभवादिषु प्रविष्ट-

शरेषु अन्तिमेषु विंशतिवर्षेषु । प्रभवादिशब्दे ४४७३ पु०
दशग्रम् ।

रुद्रसावर्णि पु० चतुर्दशसु सतृषु द्वादशे सनौ मार्के पु० ।

रुद्राक्षौड न० रुद्रस्याक्षौडा यत् । श्मशाने त्रिका० ।

रुद्राक्ष पु० रुद्रस्याक्षि कारयत्वेनाख्यस्य अच् । अनामख्याते
इत्थे तन्माहात्मादि नि० सि० उक्तं यथा

लैङ्गे "विना भक्त्युपगच्छेण विना रुद्राक्ष-
मात्रया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ।

तस्मान्मूर्दापि कर्त्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्" रुद्राक्ष-
विशेषाः शिवरहस्ये "एकवक्त्रः, शिवः साक्षाद् ब्रह्मा-
हृत्या व्यपोहति । अवध्यत्वं प्रतिस्रोतो वज्रसम्भ-
करोति च । द्विवक्त्रोऽहरगौरी स्यादुगोवधाद्याधनाश-
कत् । त्रिवक्त्रोऽहन्नजन्माय पापराशिं प्रणाशयेत् ।

चतुर्वक्त्रः ४ स्वयं ब्रह्मा नरहृत्या व्यपोहति । पञ्चवक्त्रः ५
कालाग्निरगस्याभक्ष्यपापहृत् । षड्वक्त्रः ६ स्रु गृहो ज्ञेयो
भ्रूणहृत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्रः ७ स्वन्नलः स्यात् स्वर्ण-
क्षोयादिपापहृत् । विनायकोऽष्टवक्त्रः ८ स्यात् सर्वान्त-
विनाशकत् । भैरवो नववक्त्रः ९ शिवसायुज्यकारकः ।

दशवक्त्रः १० स्रुतो विष्णुर्भूतप्रेतमयापहः । एकादशसुक्षो
११ रुद्रो नानावक्त्रफलप्रदः । द्वादशाक्षः १२ क्षणादिभ्यः

सर्वरोगनिवर्त्तणः । त्रयोदशसुक्षः १३ कामः सर्वकाम
फलप्रदः । चतुर्दशाक्षः १४ श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः" इति ।

तथा "विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि
मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्रास्तु-

र्दश । पञ्चास्तृतं पञ्चगव्यं ज्ञानकाले प्रयोजयेत् । रु-
द्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्रियम्ब-

कादिमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्" तथा "अष्टोत्तरशतं
धार्यं चतुःपञ्चाशदेव वा । सप्तविंशतिमात्रा वा ततो

हीनाधमा स्मृता" । प्रजापतिः "मोक्षाधीं पञ्चविंशत्या
धनाधीं त्रिंशता जपेत् । एष्टृणीं पञ्चविंशत्या पञ्च-

दशग्राभिचारके । सप्तविंशतिरुद्राक्षमात्रया देहसं-
ख्यया । यत् करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ।

यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि सन्मुखम् । तस्य
प्रीतो भवेद्भुद्रः स्वपदं च प्रयच्छति" । पदार्थादशे वोपदेवः

"रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनश्परिमितान् मन्त्रके विंशती
हे ४० षट् षट् कर्णप्रदेशे कर्तुमुत्तमता द्वादशद्वादशेव ।

वाङ्मोरिन्दोऽक्षकलाभिर्नयनयुग्मद्वयुग्मं हो वसेकं शिखायां
वक्षस्त्रयाधिकं यः कलयति शतकं सः स्वयं गौतमकण्डः" ।

कद्राणी स्त्री रुद्रस्य पत्नी रुद्र+ङीप् आनुक् च । शिव-
पत्न्याम् दुर्गायाम् अमरः ।

कद्रारि पुं रुद्रः अरिर्वस्य । कामदेवे । [च ।

कद्रावास पुं इतः । कैलासे २काश्याम् काशीखं १३शुशाने
कध कामे दि० आ० सक० अनिट् प्रायेणाहुर्पूर्वः । अनुबध्यते
अन्यरुद्ध । [अरुधत् अरोहीत्

कध आवरणे रु० उभ०दि० अनिट् । कधञ्चि रुन्धे हरित्
कधिरं न० कध-किरच् । शरीरस्य रसपाकजन्यो १धातुभेदे
२कुङ्कुमे अमरः । ३मङ्गलपत्रे ४रक्तवर्णं च पु० भेदि०

५तदर्थवति लि० । इमण्यभेदे न० । तदुज्जवादि यथा
“कृतमुपपन्नादाय दानवस्य यथेप्सितम् । नर्मदायां
निचिक्षेप किञ्चिद्वीनादि भूतले । तत्तेन्द्रगोपकलितं
शुकरक्तवर्णं संस्थानतः प्रकरणीलुपमानमात्मम् । नाना-
प्रकारविहितं रुधिराख्यरत्नसङ्घट्य तस्य खलु सर्वसमा-
जमेव । मध्येन्दुपाण्डुरमतीव विशुद्धवर्णं तच्चेन्द्रनील-
सदृशं पटलं तले स्थात् । सैवैर्यथैत्यजननं कथितं तदेव
पक्षश्च तत् किञ्च भवेत् सुरवज्रवर्णम्” गह० पु० ७८ अ० ।

रूप आकुलीकरणे दि० पर० सक० सेट् । कथ्यति हरित् अरु-
पत् अरोपीत् ।

रुमखत् पु० लवण+अखर्थे मतृप् सख वः आशिन्दीवा-
नितादिना नि० । लवणाकरे पर्वतभेदे वि० को० ।

रुमा स्त्री रु-भक् । १सुपीववानरभाषायां २लवणस्थाने
देशभेदे च भेदि० ।

रुव पु० रु-ङ् । रुग्णभेदे अमरः ।

रुव पु० रु-ङ् । १परच्छद्वजे रत्नमा० आर्थे क । रत्नैरयुजे
पु० राजनि० रु-उकक् । रुवकोऽप्यल ।

रुश हिंसायां त० पर० सक० अनिट् । रुशति अरुचत् ।

रुष वधे आ० पर० सक० सेट् । रोषति अरोषीत् ।

रुष क्रोधे दि० पर० सक० सेट् । कथ्यति हरित् अरुषत् अरोषीत्

रुष क्रोधे पु० उभ० सक० सेट् । रोषयति ते अरुषत् त ।

रुष(ष्ठा) स्त्री रुष-सम्प० क्तिप् वा टाप् । क्रोधे हेमच० ।

रुषित लि० रुष-क्त वा इट् । क्रोधयुक्ते रुडभावपक्षे
रुडोऽप्यल । [रोहः रुहः ।

रुह उज्ज्वले आ० पर० सक० अनिट् । रोहति अरुहत् । ज्वला०

रुह लि० रुह-क । १जाते शूद्रायां स्त्री अमरः उत्तर-
पदस्यः तत्प्रमादभूते लि० यथा भूरुहः वारिरुहम् ।

रुज पादयोः कठोरतायाम् निःक्षेपे च अद० पु० उभ० सक०
सेट् । रुजयति ते अरुजत् त ।

रुज लि० रुज-अच् । १अचिक्रये २स्नेहयुक्त्ये च इड्जे
पु० हेमच० । ३दन्तीद्वये स्त्री राजनि० ।

रुजगन्ध पु० रुजो गन्धो यस्य । शुग्गुलो राजनि० ।

रुजदर्भ पु० नित्यकर्मे० । हरिर्दमे कुशभेदे राजनि० ।

रुजपत्र पु० रुजं पत्रमस्य । शाखोटद्वये राजनि० ।

रुजप्रिय पु० रुजं प्रीणाति प्री-क । रुग्णभोग्ये राजनि० ।

रुड लि० रुह-क्त । १जाते, २प्रसिद्धे च भेदि० । रुदिर-

स्याति अच् । प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य ससुदायशक्त्यार्थ-

बोधके शब्दे । यथा चटः गौरित्यादि । शब्दश० प्र०

रुटि स्त्री रुह-क्तिन् । १जन्मनि, २प्रसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययार्थ-

मनपेक्ष्य शब्देन ससुदायशक्त्यार्थस्य शब्धेने ३शब्द-

शक्तिभेदे च “शब्दात्मिका सती रुटिर्भवेद्योगापहा-

रिणी । कल्पनीया तु लभते नाम्नां योगवाधतः”

कुमारभट्टः । लब्धात्मिका कृप्ता शक्तिवैगवाधिका, कल्प-

नीया तु योगवाध्या” इत्यर्थः ।

रूप रूपान्वितकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । रूपयति ते

अरुहत् त । नि+प्रमाद्योपन्यासेन स्वरूपादिकथने ।

रूप न० रूप-क भावे अच् वा । १अभावे, २सौन्दर्ये, ३प्रशौ,

४गान्धि, ५शब्दे, ६पञ्चादौ, ७दृश्यकाव्ये नाटकादौ

दशोक्ते ऽद्याकारे च भेदि० । शब्दवाहनां विभक्तियोगेन

१०निष्पन्नशब्दे, ११शुक्लादिवर्णे च १२तद्वति लि० ।

उत्तरपदस्यः सदृशार्थे लि० यथा पिष्टरूपस्तनयः माह-

रूपा कन्या । १२एकसंख्यानिते न० “रूपं भजेत् स्थात्

परिपूर्त्तिकालः” लीलावती । “एकाव्यक्तं शोधवेदन्य-

पक्षात् रूपाप्यन्यस्य तदस्याच्च पक्षादिति” बीजगणितोक्ते

१४अव्यक्तरागिसहचरितव्यक्तसंख्यानिते च । आकारव-

र्णरूपरूपस्य भोडय भेदाः तत्र परिभाष्यता रूपाकारस्य

सुखदीर्घचतुरस्रद्वयेति पञ्च भेदाः । वर्णस्य शुक्लकण-

नीलारुणरक्तपीतेति पञ्च भेदाः स्पर्शकता आकारभेदाः

कठिनचिकणसख्यपिक्कलन्दुदारुणेति पञ्च भेदाः इति

भोडयविधा भा० शा० उक्ताः । वैशेषिकनये “चक्षु-

र्याद्यं तवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् । चक्षुषः सहकारि

स्थात् शुक्लादिकमनेकधा” भाषा० । तच्च उज्जूताउज्जूत-

भेदेन द्विविधम् “उज्जूतरूपं नयनस्य गोचरः” भाषोक्तेः

उज्जूतरूपस्यैव प्रत्यक्षविषयता न परमाणुगताउज्जूतस्य ।

तच्च पृथिव्यग्नेजसां गुणः “रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्थात्

प्रथमं लिङ्गम्” भाषा० उक्तेः । सौन्दर्यरूपलक्षणसुज्ज्वल-

मणिगोक्तं यथा “अङ्गान्धभूषितान्येव केनचित् भूषणा-

दिना । येन भूषितयज्ञानि तद्रूपमिति कथ्यते ।

रूपक न० रूपयत्नत्वं रूपण्वत् । १ अभिनयप्रदर्शके दृश्यकाव्यप्रभेदे, “रूपारोपात्तु रूपकम्” तदुद्देश्यं काव्यं नटैरानादिस्वरूपारोपात्तु रूपकमित्युच्यते” सा० द० । तच्च दृश्यविधम् “नाटकमयप्रकरणं भाषाव्यायोगसमव-
कारादिभिः । रैहास्त्रगाङ्गवीर्यः प्रसङ्गमिति रूपकाणि दृश्यं” सा० द० । दृश्यरूपकपद्यस्य विवृतिः । रूपमस्यस्य कम् । २ मूर्ते लि० मेदि० रूप+कार्त्तव्ये क । शृङ्गादि वर्णं, ४ व्याकारे च १ अर्थात्कारभेदे, सा० द० अलङ्कार-
शब्दे ४०२ पृ० दृश्यम् । ३ गुञ्जात्यपरिभाषा “सञ्ज्ञाची प्रोच्यते गुञ्जा तास्तिस्त्री रूपकं भवेत्” युक्तिकम् ।

रूपतन्मात्र न० सांख्यमतोदिप्रसङ्गे तेजःप्रदाधारभक्ते स्वरूपभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२६ पृ० दृश्यः ।

रूपधारिन् लि० रूपं धारयति धारि-णिनि । १ रूपवति, २ सौन्दर्यान्विते, ३ शेषान्तरधादिषु नटे च ।

रूपवत् लि० रूप+नतप् मस्य वः । १ गुञ्जादिरूपविशिष्टे, २ सौन्दर्ययुक्ते ३ आकारविशिष्टे च ।

रूपाजीवा स्त्री रूपं सौन्दर्यमाजीवो जीविका यस्याः ।
वेषग्रायाम् अमरः ।

रूपिका स्त्री रूपमस्यस्य ठन् । श्वेताकंठे रत्नमा० ।

रूप्य न० रूपाय आह्वयते स्वर्णादि यत् । अलङ्कारादिनि-
र्भाषाय आह्वयमाने १ स्वर्णे २ रजते च अमरः । स्वर्णे
यत् । ३ रजतमात्रे रजतशब्दे ४७८६ पृ० दृश्यम् ।
४ सुन्दरे लि० मेदि० ।

रूप्याध्यक्ष पु० रूप्येषु अध्यक्षः । कोषाध्यक्षे अमरः ।

रूप धूल्यादिना मिश्रिकरणे सद्वु० उभ० अक० सेट् । रूप-
यति ते अरु रूपत् त । [कारके लि० ।

रूपक पु० रूप-ण्वत् । १ वाचके दृष्टे जटा० । २ सिन्धो-
रूपित लि० रूप-क्त । १ धूल्यादिभिर्मिश्रिते, २ अचिक्रब्धो-
क्तते च अमरः ।

रे अय्य० रा० के । नीचारेः सन्तोषने हेमच० ।

रेक गङ्गायां भ्वा० आ० व० सेट् । रेकते अरेकिट् । क-
दित् चङि न झलः ।

रेक पु० रिच-वञ् । १ विरेचने । रेक-अच् । २ गङ्गायां,
३ नीचे मेदि० । ४ भेके पुंस्त्री० जटा० । स्त्रियां ङीष् ।

रेक-भावे क । १ सन्देहे स्त्री हेमच० टाप् ।

रेकणस् न० रिच-अचन् विञ् तेन कृतं सट् । स्वर्णे वि० को०
रेखा स्त्री लिख-अच् लख रः । १ अक्षे, २ कवे, ३ आभोगे,

विन्दुपुञ्जकते दण्डाकारे ४ चिह्नभेदे (दाङ्गि) (कसा)
विश्वः । ५ सुमेरुचक्रयोर्मध्यस्थस्त्रतृणस्यलभेदे च ।

रेखागणित न० रेखायाः गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत् ।
जगन्नाथपण्डितकते गणितपद्यभेदे जेत्यशब्दे तत्परि-
भाषादिकं २२८६ पृ० उक्तम् ।

रेखापुर न० भुवो मध्यस्थस्यः पुरम् । “राजसाधवदेवौकः
शैल्योर्मध्यस्थतमाः । रोहितकमवली च तथा सन्निहितं
सरः” छ० वि० उक्ते पुरे । “राजसाधव” लङ्का देवानां
महारूपः पर्वतो मेरुनयोर्मध्ये मज्जुस्त्रतं तत् स्थिता
देशा रेखाख्याः लङ्कादक्षिणस्थस्यस्त्रतुपयुक्तास्तत्
महाम्यागोचरत्वादिति नोक्ताः । ज्ञानार्थसदाहरति ।
रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी-
सन्निहितं सरः कुञ्जलम् । चकारस्तथैत्यव्ययपरः ।
तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि” रङ्ग० ।

रेखक न० रेखयति रिच-णिच्-ण्वत् । १ कङ्कुठे राजनि०
२ यवचारे, पु० लि० का० । ३ जवपात्रे, ४ तिलकदृष्टे पु०
राजनि० । ५ पुरीषनिःसारके लि० । क्रीडावर्जजनिः-
सारयन्त्रे न० (पिचकिरी) राजनि० । ५ कोष्ठस्य वायो-
निःसारके व्यापारभेदे कुम्भकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम् ।

रेचन न० रिच्-ल्युट् । १ मलभेदेनेन तन्निःसारणे । २ को-
ष्ठात् वायोर्नासिकया निःसारणे च ।

रेचनक पु० रिच्यतेऽनेन ल्युट् संज्ञायां कन् । १ काम्पिष्ठ-
दृष्टे । कनभावे वा ङीष् । रेचनी तत्पार्थं शब्दर० ।
२ दन्तीदृष्टे ३ काष्ठाङ्गन्यां राजनि० । ४ श्वेतलिङ्गतायाञ्च
स्त्री मेदि० टाप् । ५ काम्पिष्ठदृष्टे स्त्री शब्दर० ।

रेची स्त्री रेचयति अच् गौ० ङीष् । १ काम्पिष्ठदृष्टे २ चङ्गीदे
च राजनि० । [दित् चङि न झलः ।

रेज दोम्रो भ्वा० आत्त० अक० सेट् । रेजते अरेजिट् । क-
रेजते स्त्री रज+अते । उत्तरस्यां दिशि निघण्टुः ।

रेट याचने वाचि च द्वि० भ्वा० उभ० सेट् । रेटति ते क-
रेटीत् अरेटिट् । कदित् चङि न झलः ।

रेणु पुंस्त्री० री-ह । १ परागे २ धूलौ च अमरः । ३ रेणुकायां
स्त्री ४ पर्यटे पु० । ५ पांशौ च राजनि० ।

रेणुका स्त्री रेणुना कायति कै-क । सरिचाकृतौ १ सुगन्धि-
द्रव्ये अमरः “रेणुका कटुका वाके तिक्तातृष्णा लघुः
कटुः । पित्तला दीपनी मेष्ठा पाचनी मर्मपातिनी ।
ब्रह्मासवातवैक्लव्य लट्कण्डू विषदाहहृत्” भावप्र० ।
२ जलदम्निपत्रां ३ परशुरामनामतिरि च ।

रेणुकासुत पु० इत० । परशुरामे रेणुकात्मजादयोऽप्यत्र ।
रेणुरूपित स्त्री रेणुभिः रूपितः । १ गृहमे तिका० स्त्रियां
ङीष् । २ धूलिधूसरे त्रि० ।

रेणुसार पु० रेणुरिव सारोऽस्य । १ कर्पूरे त्रिका० । कप् ।
तत्त्वैवाद्ये । [भावप्र० ।

रेतजा स्त्री रेत इव जायते जन-ङ प्रभो० । बालुकायां
रेतस् न० री-अद्यन् तट् च । पुंसो रक्तादिपरिपाकजन्ये
देहस्ये मज्जहेतुके चरमधातौ १ शुक्रे शिववीर्ये
२ पारदे च मेदि० । [मेदि० ।

रेत न० री-त् । १ रेतसि २ पीयूषे ३ पट्वासे ४ स्त्रुलके च
रेप शब्दे अक० गतो सक० भ्वा० आत्म० सेट् । रेपते अरे-
पिष्ट कर्दित् चङि न चुल्लः ।

रेप त्रि० रेप-अच् । १ निन्दिते २ क्रूरे ३ क्षपणे च मेदि० ।
रेफ पु० र+इफ । १ रकारात्मके वर्णे । रिफ-अच् । २ कु-
त्सिते त्रि० अमरः । [क्षपणे च शब्दर० ।

रेफस् त्रि० रेप-अद्यन् पञ्च फः । १ क्रूरे २ अक्षमे, ३ दुष्टे
रेव(व) गतो सक० झृत्तो अक० भ्वा० आ० सेट् । रेव(व)ते
अरेवि(वि)ष्ट । कर्दित् चङि न चुल्लः ।

रेभ शब्दे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेभते अरेभिष्ट । कर्दित्
चङि न चुल्लः । [श्वहरामश्वशुरे राजभेदे हरिव० ।

रेवत पु० रेव-अतच् । १ जम्बीरे जटा० २ आरम्भे शब्दचि०
रेवती स्त्री रेवतस्यापत्यमण्य रेवत्यादीति निर्देशात् न दृष्टिः ।

१ रेवतराजकन्यायां बलदेवपत्न्याम् । रेव-अतच् गौ-
ङीष् । अश्विन्यवधितः सप्तविंशतिसंख्याते २ नक्षत्रे, ३ तत्-
संख्यायां, ४ मातृकाभेदे मेदि० । ५ स्त्रीगव्याम् अजयपा०
इन्द्राभेदे, ७ दुर्गायाश्च देवीपु० । एरेवतीपदघटिताया
वर्द्धि च "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्" श्रुतिः ।

८ पञ्चममनुष्याम् । [४६११पृ० दृश्यम् ।

रेवतीभव पु० ७त० । शनैश्चरे हेमच० । भगदैवतशब्दे
रेवतीरमण्य पु० रेवतीं रमयति रम-णिच् ल्यु । वलरामे ।

इत० । रेवतीशदयोऽप्यत्र । [सूत्रे दृश्यम् ।

रेवत्यादि पु० अपत्यार्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे । पा० ग०
रेवन्त पु० रेव-अच् । १ शुक्लाधिपतौ २ स्त्र्यर्थे पुलभेदे च वङ्गिपु० ।

रेवा स्त्री रेव-अच् । १ नर्मदास्त्रनद्याम् अमरः । २ कामपत्न्यां
३ नीबीष्टके च मेदि० ४ दुर्गायां देवीपु० ।

रेष ह्येपायां (घोटकशब्दे) भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेपते
अरेपिष्ट । कर्दित् चङि न चुल्लः ।

रै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । रायति करासीत् ।

रै पु० रा-ङै । १ धने २ स्वर्णे अमरः । ३ शब्दे शब्दर० अस्त्र
हलादौ सुपि आत्वम् राभ्यामित्यादि । [पात्वादौ ।

रैत्य त्रि० रीतेः पित्तलस्य विकारः रीति+ण्यत् । पित्तलमवे
रैवत पु० रेवत्या नद्या अदूरो देशः अच् । हारिकाशमी-

पक्षे १ पर्वतभेदे २ क्षणांलुहत्वे, ३ शिवे मेदि० । ४ दैत्यभेदे
धरणिः । रेवत्यां भवः अच् । ५ चतुर्दशसु मनुषु पञ्चमे
मनुभेदे । ६ शनैश्चरे च । [रेवतहत्वे न० राजनि० ।

रैवतक पु० रैवतएव स्वार्थे क । १ रैवतपर्वते हेमच० २ पा-
रोक न० क-कन् तस्य नेत्वम् । ३ क्षिप्त्रे अमरः "तन्मे रोकं

च शोकञ्चेति" ति० त० । २ नौकायाम् शचवे त्रि० मेदि०
रुच-ञञ् नि० कुत्वम् । क्रयकाले मूल्यदानेन क्रयात्मके
४ क्रयभेदे ५ दीप्तौ च पु० मेदि० ।

रोग पु० रुज-ञञ् । १ धातुवैषम्यजाते व्याधौ राजनि० २ कु-
घोषधे च (कुङ्ठ) मेदि० । [च श्रोगनाशके त्रि० ।

रोगघ्न न० रोगं हन्ति हन-टक् । १ औषधे, २ वैद्यकशास्त्रे
रोगराज पु० इत० टच् समा० । राज्यच्छायाधौ राजनि० ।

रोगलक्षण न० रोगो कल्पते ज्ञायतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् ।
रोगातुमापके धातुवैषम्यहेतुके चिह्नभेदे निदाने राजनि०

"रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषास्यमरोगता । रोगा दुःखस्य
दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते । ते च स्त्राभाविक्काः केचि-

त्केचिदागन्तवः स्रुताः । मानसाः केचिदाख्याताः कधि-
ताः केऽपि कायिकाः" । तत्र स्त्राभाविकाः शरीरस्त्राभा-

वादेव जाताः क्षुत्पिपासासुषुप्तादिजराभ्रतुप्रभृ-
तयः अथ वा स्त्राभावादुत्पत्तेर्जाता स्त्राभाविकाः

सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्मत्वादयः । आगन्त-
वोऽभिघातादिजनिताः । अथ वा जन्मोत्तरभाविनः

कामक्रोधमोहमदभयाभिमानदैर्घ्यैशुन्यशोकविषादेभ्यो-
ऽप्ययामात्म्यं प्रभृतयः । अथ वा जन्मादापकार-

भूषाभ्रमनोहतमः संन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डु-
रोगप्रभृतयः "कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः

सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः
स्रुताः" । तत्र कर्मजा व्याधयः यत्प्राक्तनन्दुष्कर्म

प्रबलहेतुवत् भोगनाश्याम् प्रायश्चित्तनाश्यां वा ततो
जाताः नतु दुष्टवातादिदोषेण जनितास्यता । "यथा-

शास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शकं
याति यो व्याधिः स त्रैयः कर्मजो बुधैः" । दोषजाः ।

निध्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । नतु निध्या-
हारविहारिणामपि प्राक्तनदुष्टेन नैरुज्ज्वं दृश्यत

यत् । ततो दोषजेष्वापि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत्
 कथं दोषजा इत्युच्यते । दोषजेष्वापि वस्तुतः आदि
 कारणं दुष्कर्म वर्तते एव किन्तु तत्र निव्याहारविचार
 दूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्ते
 इति समाधिः । कर्मदोषोद्भवाः “स्वल्पदोषा गरीयांशो-
 ऽधर्मास्तो कर्मदोषजाः” । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं
 यतो दोषास्तत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तर्कस्ययादेव स्वीयं
 भवति । दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त
 एवेति दोषाणां कारणता मन्यन्त इति । “कर्मस्यैव
 कर्मकता दोषजाः स्वल्पभेजैः । कर्मदोषोद्भवा यानि
 कर्मदोषस्यैव ज्ञेयम्” । दोषजाः स्वल्पभेजैरिति दोष-
 जेष्वदिकारणं दुष्कर्म तद्भेजकार्यं द्रव्यजयादिजनित-
 दुःखभोगेन कटुतिक्तकषयाद्याहृदभक्षणादिजनित-
 दुःखभोगेन च ज्ञेयं यानि । शेषा दुष्टा हेतवो
 दोषास्तो स्वल्पभेजैः ज्ञेयं यान्तीत्यर्थः । “साध्या याया
 व्यसाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । सुखसाध्याः
 कष्टसाध्या द्विविधाः साध्य उच्यते” । यायत्वस्यमाह
 “यापनीयन्तु वृत्तायां सदो यश्च विनश्यति । प्राप्ता-
 क्रिया धारयति सुखिनं यायमाह्वरम् । प्रपतिष्यदिवा-
 गारं क्षमो ह्यनेन योजितः । साध्या यायत्वमायानि
 यायासाध्यातान्ता । ज्ञानि प्राणानसाध्यास्तु नराणा-
 मक्रियावताम्” । अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।
 अथोपद्रवस्य लक्षणम् । “रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुप-
 जातते । बोऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः” ।
 रोगशिला स्त्री रोगाय तज्जिह्वये शिला । मनःशिलायाम्
 राजनि० । [क्रिप् रोगहन् । रोगहन्तरि-वैद्यादौ लि० ।
 रोगहन् न० रोगं हन्ति हन-ड । औपधे शब्दच० । हन-
 रोगहन् लि० रोगं हरति ह-अच् । व्याधिनाशके द्रव्यादौ
 तच्च उच्यतादौ दृश्यम् ।
 रोगहारिन् पु० रोगं हरति ह-णिनि । शिकित्सके
 वैद्ये अमरः । २ रोगनाशके लि० ।
 रोगितरु पु० रोगिप्रियत्तरुः शाक० । अथोकटले राजनि० ।
 रोगिन् लि० रोग+अस्त्वर्थे रनि रुज-चिहृष् वा ।
 व्याधियुक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् ।
 रोचक लि० शक्तिकारके । श्लुभायां हेमच० । शकद्वयां
 शब्दर० । ४ राजपक्ष्वाण्डौ ५ अवदंशे (चाटनि) च राजनि०
 ६ यन्त्रिपर्यभेदे विश्वः ।
 रोचन पु० रुच-ल्यु रोचयति वा ल्यु । १ कुटशास्त्रमलिहजे

२ चेतयोभाङ्गते, ३ पक्ष्वाण्डौ ४ दाडिमे च राजनि० । ५ क-
 रञ्जे, ६ चङ्कोटे, ७ चारगवधे च मेदि० । ८ उत्तमायां नाय्यां
 ९ रक्तकङ्कारे स्त्री मेदि० टाप । ११ रुचिकारके लि० ।
 रोचनक पु० रोचनाय रुचिजननाय कायति कै-क । अ-
 स्त्रीरे राजनि० । [स्त्रीरभेदे श्विर्भक्षां स्त्री राजनि०
 रोचनफल पु० रोचनं रुचिकरं फलमस्य । १ वीजपूरके ज-
 रोचनी स्त्री रोचयतीति कर्तरि ल्युट् गौरा० ङीप् ।
 १ मनःशिलायाम् हेमच० २ गोरोजनायां श्यामलक्याम,
 राजनि० ३ चेतलिहति, ५ गन्धद्रव्यभेदे च (शुद्धारोचना)
 अमरः । [२ रुचियुक्ते लि० ।
 रोचमान पु० रुच-मानन् । १ अन्नप्रीवास्त्रोभावर्त्ते लिका० ।
 रोचिष्णु लि० रुच-इष्णुच् । १ दीप्तिशीले २ रुचिशीले च ।
 रोचिस् न० रुच-इचन् । प्रभायाम् अमरः ।
 रोची स्त्री रोचयति रुच्-णिच्-अच् गौरा० ङीप् । हिह-
 मोचिकायाम् शब्दर० ।
 रोटिका स्त्री रुट-एल् । गोधूमादिचूर्णनिर्मिते पिष्टकभेदे
 (रटी) भावप्र० कृताञ्जयब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् ।
 रोड अनादरे भा० पर० सक० सेट् । रोडति अरोडीव् कदिव्
 चङि न लुङः ।
 रोदन न० रुद-ल्युट् । १ क्रन्दने २ अश्रुणि मेदि० । करणे
 ल्युट् ङीप् । २ इरावतायाम् अमरः । संज्ञायां कन्
 अत इत्तम् । रोदनिका श्रवणासायाम् अमरः ।
 रोदस् न० रुद-अचन् । १ क्षणे २ भूमौ च अमरः । गौरा०
 ङीप् रोदसीत्यप्यत्र । श्यावाभूत्योः स्त्री द्वि० व० अमरः ।
 ३ वृथिव्यां निघण्टुः । [भरतः ।
 रोध पु० रुध-अच् । १ रोधने २ आवरणे च ३ नदीतीरे
 रोधन लि० रुधञ्जि रुध-ल्यु । १ रोधकर्तरि । भावे ल्युट् ।
 २ प्रतिवन्धे न० ।
 रोधस् न० रुध-अचन् । नद्यादिक्लेशे अमरः ।
 रोधवक्रा स्त्री रोधेन तीरेण वक्रा । नद्यां निघण्टुः ।
 रोधोवक्राऽप्यत्र लिका० ।
 रोध्र न० रुध-रन् । १ घामे २ अथपराधे ३ शोभ्रहजे पु० मेदि० ।
 रोध्रपुष्प पु० रोध्रस्य लोभ्रस्येव पुष्पमस्य । मधूकटले (मौल)
 राजनि० । [धातकीहजे (धादफुल) राजनि० ।
 रोध्रपुष्पिणी स्त्री रोध्र इव पुष्पति पुष्प विकाशे णिनि ।
 रोप पु० रुच-णिच्-इह्य यः कर्मणि अच् । १ वाणे अमरः
 भावे अच् । २ रोपणे धान्यादेर्जननाय ३ अङ्कुरारोपणे
 च मेदि० ४ क्लिष्टे न० हेमच० ।

रोपण न० रुह-विच्-हस्य पः ल्युट् । १ जनने २ चञ्जन-
भेदे रुह-ल्युट् । ३ विमोहने ४ अन्यथाभूतस्य वस्तुनो-
ऽन्यथा ज्ञाने । चञ्जनभेदप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा
“शिलायां रसकं पिङ्गा सस्यक् संज्ञाय्य वारिष्ठा । गल्ली-
यास्तज्जलं सर्वं तज्जलैर्युग्मभोगतम् । शुक्लञ्च तज्जलं
सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सस्यक्
त्रिवेत् त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रसं तत्र दशमांसेन
निक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः” ।

रोपणीवर्त्ति स्त्री नेत्राञ्जनवटीभेदे भावप्र० तत्प्रकार उक्तो यथा
“अशीतिस्तिलपुष्पाणि सदिः पिप्पलितण्डुलाः । जाती-
पुष्पाणि पञ्चाशन्नारिचानि च षोडश । क्षुब्धं पिष्ट्वा-
ना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां
नाशिनी मांसद्विचुत् । एतस्या अञ्जने प्रोक्ता माता
सह हरेणुका” । (कुसुमिका वटी) ।

रोपित लि० रुह-विच्-हस्य पः क्त । १ हृत्कारेणनय
कृताङ्गुरारोपणे अन्यथास्थिते अन्यरूपेण निर्दिष्टे
यथा सुखं चन्द्र इत्यादौ सुखस्य चन्द्ररूपेण निर्देशः ।
रोमक न० रोमेव निविडं कायति कै० क । (रुम) १ नगरे
रु० सि० । २ पांशुलवणे श्वस्यक्तान्ते च राजनि० ।

रोमकन्द पु० रोम्या युक्तः कन्दो मूलमस्य । पिण्डालौ
राजनि० ।

रोमकपत्तन न० कर्म० । (रुम) नगरभेदे रु० सि० ।

रोमकूप पु० रोम्यां कूप इव । रोमाधारे विवरे “न
रोमकूपोऽस्मिन्निति” नैषधम् ।

रोमकेसर न० रोमभिः केसरः सिंहसटोव । आमरे त्रिका०

रोममुच्छ न० रोमभिर्मुच्छं स्तवकमिव । रोमसमुदायात्मके
आमरे स्तार्धे क । अत्रैवार्धे हेमच० ।

रोमन् न० रु-मनिन् । देहजाते अङ्गुराकारे केशतुल्ये
पदार्थे (रोंवा) अमरः ।

रोमन्य पु० रोगं कथ्याति सन्ध-अण् पृषो० गलोपः । भुक्तस्य
वासादेः पशुभिरुद्गीर्यं चर्वणे । रोमन्यमभ्यस्यति क्यङ् ।
रोमन्यायते ।

रोमभूमि स्त्री इत० । अर्सेण राजनि० ।

रोमलता स्त्री रोमाणि लतेव । रोमराजौ हेमच० ।

रोमविकार पु० इत० । रोमोद्गमे रोमाश्चे हला० ।

रोमश लि० रोमाणि सन्धस्य श । १ प्रचुररोमयुक्ते २ मेघे
पुं स्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ३ पिण्डालौ ४ मूकरो
पुं स्त्री स्त्रियां ङीष् । ५ कुम्भप्राञ्च पु० (पाना) राजनि० ।

रोमहर्ष पु० रोम्याः हर्ष इव तद्व्यञ्जकत्वात् । रोमाश्चे
हर्षौ तुल्यत्वादिभिः रोमकूपे जायमाने कण्टकाकारे
पदार्थे हारा० । ल्युट् । रोमहर्षसम्यत्त्व अमरः ।

रोमहर्षण पु० रोमाणि हर्षयति हृष-विच्-ल्यु । १ विभी-
तकण्टके मेदि० २ रोमहर्षणे सुनिभेदे च । [अमरः ।

रोमाञ्च पु० रोम्यामञ्चः उद्गमः अन्त-अच् । रोमहर्षे
रोमाञ्चित लि० रोमाञ्चः जातोऽस्य तार० इतच् । जात-
पुलके त्रिका० । [वस्यायाञ्च शब्दमा० ।

रोमाली स्त्री इत० । १ रोमादली तदङ्गवसाधने तासण्याव-
रोमालु पु० रोमयुक्त आलुः शाक० । १ पिण्डालौ राजनि०
रोम+आलुच् । २ रोमवति लि० । [उक्ते राजनि० ।

रोमालुविटपिन् स्त्री रोमालुः रोमयुक्तः विटपी । कुम्भी-
रोमावलि(ली) स्त्री इत० । १ रोमश्रेणौ २ नामेकध्वस्यरो-
मपङ्क्तौ तदुपलक्षिते श्तासण्यावस्यायाञ्च हेमच० ।

रोमोद्गम पु० रोम्यामुद्गमः उद्ग-गम अच् । रोमहर्षे
हला० । रोमोद्गोदादयोऽप्यत्र ।

रोमदा स्त्री रुद-यङ् भावे अ टाप् । अतिशयरोदने ।

रोल पु० रु-लच् । पानीयामलके शब्दच० ।

रोलम्ब पुं स्त्री रौति रु-विच् रौः सन् लम्बते गच्छति लम्ब-
अच् कर्म०, रौड अन्धच् डस्य लो प्रा । अमरे त्रिका०
स्त्रियां ङीष् ।

रोष पु० रुष-अच् । क्रोधे अमरः ।

रोषण पु० रुष-युच् । १ पारदे, २ निकषप्रस्तरे, मेदि० । ३ उमर-
भूमौ ४ क्रोधशीले लि० हेमच० ।

रोह पु० रुह-अच् । १ चक्षुरे हेमच० २ रोहणकर्त्तरि लि० ।

रोहण पु० रुह्यतेऽसौ रुह-ल्युट् । १ पर्वतभेदे जटा० । भावे
ल्युट् । २ प्रादुर्भावे न० करणे ल्युट् । ३ शुक्रे राजनि०

रोहन्त पु० रुह-अच् । १ रुहभेदे, २ रुहमाने च । ३ लता-
भेदे, ४ लतायाञ्च स्त्री उष्णादि० गौरा० ङीष् ।

रोहि पु० रुह-इन् । १ वीजे, २ रुहे च उष्णादि० । ३ धा-
मिन्ने लि० सि० कौ० ।

रोहिण्य न० रुह-इन् । पञ्चदशधा विभक्तद्रिमस्य नवमे
भागे “कुर्यादारोहिण्यं बुधः” इति कृतिः । रोहिणी
देवताऽस्य अण् । रोहिण्यमप्यत्र । २ वटवृक्षे, ३ रोहि-
तकण्टके ४ भूतृण्ये च पु० राजनि० ।

रोहिणी स्त्री रुह-इन् गौरा० ङीष् । १ स्त्रीगम्याम् अमरः
अश्विन्यवधिके चतुर्थे २ नक्षत्रे ज्योः ३ वसुदेवपत्न्यां-
बलभद्रमातरि, ४ विद्युति, ५ कटुतुल्यप्रां, ६ सोमवृक्षके

च मेदि० । रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम् ।
 ७रक्तवर्णवत्यां स्त्रियाम् । सा च दहरितक्याम्, ६काश्रु-
 योम्, १०मञ्जिहायाच राजनि० । ११सुरभिकन्यायां
 कालिकापु० “अष्टवर्णा भवेत् गौरी नववर्णा च रोहिणी”
 अतस्तु क्तायां नववर्णायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र०
 “रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्यास्याह “रो-
 हिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च । अधिजि-
 ह्वस्य बलयोऽलासनामैकहन्तकः । ततो हन्तः शतघ्नी च
 गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौघः प्रसरन्नश्च मांसतालका-
 श्वेव च । विदाही कण्ठदेशे तु रोगा ज्ञातविति स्मृताः” ।
 तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंज्ञाभिमाह
 “गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूषणं मांसञ्च
 तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्य
 स्रज्ज् व्याधिरित्यं हि रोहिणी” । अनिलः मूर्च्छितः
 पटङ्गः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो
 वा मूर्च्छितः न तु तयोऽपि मूर्च्छिताः” पृथग्दोष-
 ज्ञाया अविवक्ष्यमाणत्वात् । तस्या वातजायालक्षणमाह
 “जिह्वासमन्ताद्भ्रमवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः
 कुः । सा रोहिणी वातजता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रव
 गाडयुक्ता” । जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । “वाता-
 त्मकोपद्रवगाडयुक्ता सन्नादिभिरतिशयेन युक्ता । पित्त-
 ज्ञानाह “क्षिप्रोज्झमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्त-
 निमित्तजाना” । क्षेपज्ञानाह “क्षोतोनिरोधिन्यपि
 मन्दपाका युर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु । क्षोतोऽत
 कण्ठक्षोतः । सन्निपातज्ञानाह “गम्भीरपाकिन्यनिवार्य-
 वीर्यां विदोषलिङ्गा लिभवा भवेत् सा” । रक्तज्ञानाह
 “स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरा-
 त्मिका तु” । रक्तजेतरासंहरकत्वावधिमाह “सद्यस्त्रि-
 दोषजा हन्ति तत्रहात् कफससङ्गवा । पञ्चाहात् पित्त-
 सम्भूता सप्ताहात् पयवोत्थिता” । [मायादयोऽप्यत्र ।
 रोहिणीपति पु० इत० । १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-
 रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टस्यां व्रतम् । रोहिण्यु-
 पलक्षितायां भाद्रपदाष्टस्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते ।
 कृष्णाष्टमीयन्त्रे २२२०पृ० दृश्यम् । [२४२२ पृ० दृश्यम् ।
 रोहिणीशकट न० इत० । ज्योमस्ये ताराभेदे खगोलशब्दे
 रोहित पु० बह-इति । १सूर्ये मेदि० २वर्षभेदे च ३मत्स्य-
 भेदे पु० उज्ज्वल० । ४वृताभेदे ५सूर्याच्च स्त्री ङीप् मेदि० ।
 रोहित न० बह-इतच् । १रुधरे २कुङ्कुमे ३ज्जो हन्तृवापे

मेदि० । ४रोहितकण्ठे पु० खनामख्याते ५मत्स्यभेदे
 पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् मेदि० । “रक्तोदरो रक्तसखो
 रक्ताक्षो रक्तपक्षितः । कण्ठपक्षो अश्वमेधो रोहितः
 कथितो बुधैः । रोहितः सर्वमवस्थानां वरो हव्योऽहि-
 तार्त्तिजित् । कपायातुरसः स्वादुर्वीतप्रो नातिपित्त-
 जत् । जङ्गजलगतान् रोगान् हन्याद्रोहितसण्डकम्”
 भावप्र० । ६रक्तवर्ण पु० ७तदति लि० अमरः । स्त्रियां
 ङीप् तस्य नत्वे णत्वम् । दशमिवाहने ऋगभेदे निच-
 षट् । सार्धे क । रोहितक उक्तार्थे ६हृत्भेदे अमरः ।
 रोहिताश्व पु० रोहिती ऋगभेदे अश्व इव गतिसाधनस्य
 यस्य । वज्रो निचषट् कर्त्तृशब्दा ।
 रोहितेय पु० रोहित एव सार्धे द । रोहितकण्ठे रक्तको-
 रोहिन् पु० रोहित पुनः पुनस्त्रिकोऽपि प्रादुर्भवति बह-
 षणि । १रोहितकण्ठे २वट्टकण्ठे ३कण्ठस्थकण्ठे च ।
 मेदि० । ४रोहिण्यति लि० स्त्रियां ङीप् ।
 रोहिष पु० बह-इतच् । खनामख्याते कर्त्तृशब्दे मेदि० ।
 रोच्य न० रुचस्य भावः अण् । १पादये २अचिकृषतायाञ्च ।
 रोचनिक लि० रोचनवा रक्तः अण् । रोचनया रक्ते ।
 रोच्य पु० । तयोदये मनुभेदे मत्स्यपु० ६ अ० ।
 रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० षक० रेट् । रोट(ड)ति
 अरौ(डौ)टीत् । ऋदित् चकि न ह्रस्वः ।
 रौद्र न० रुद्रो देवतास्य अण् । १सूर्यतामे, २चमरसे च ।
 इतदति मेदि० ३भीषणे च लि० ४रसभेदे अमरः ।
 “रौद्रः क्रोधस्याविभागे रक्तो रुद्राभिदेवतः । आत्म-
 स्वनमरिस्तात् तस्योद्दीपनं मतम् । सुप्रिङ्गारपेतन-
 विकृतच्छेदावदारणैश्चैव । संघासवम्भमादौरसोद्दीप्ति-
 भवेत् प्रोडा । अविभङ्गोऽनिर्देशवाक्कस्तोऽन-
 तर्जनाः । आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।
 अनुभावास्तथाप्येकपक्रूरसन्दर्शनादयः । अमृतवेगरो-
 सास्त्रस्त्रेदवेपथवो मदः । मोहामर्षादयस्तात् भावाः
 स्युर्वाभिचारिणः” सा० द० ।
 ६५५गांयां ७रुद्रजटाह्वे च स्त्री ङीप् मेदि० ।
 रौप्य न० रुचमेव अण् । रजते राजनि० ।
 रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण् । शास्त्र-
 रिखण्ये । सार्धे क । तत्वेवार्थे अमरः ।
 रौरव पु० रौरव्यतेऽत ब-यङ् क्तिप् तेन प्रायः तस्यायं वा
 अण् । १नरकभेदे अमरः । २चञ्चले, ३सूते, ४कोरे
 च लि० यद्द० । ५रसभेदे न० । तच्च सान्ज्जगने

३२० दर्शितम् । “रौरवयौधाजये वाहते हचे भवतः”
ता-ब्रा० । रौरवनरकस्वरूपादिकसुक्तं मार्कण्डेयः १०८०
“रौरवे कूटवासी त्व याति यस्मान्तो नरः । तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय । योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः । जातुमानप्रमाणश्च ततः श्वभः सुदुस्तरः । तत्राङ्गारचयोधेतं कृतञ्च धरणीतलम् । जाज्वल्यमानन्तीमेव तापिताङ्गारभूमिगम् । तन्मध्ये पापकर्माणि विस्तृजन्ति यमातुगाः । स दहमानस्तीमेव वज्रिना तत्र धावति । धदे पदे च पादोऽस्य शीर्थ्यते जीर्यते पुनः । सहोरात्रोऽप्यङ्गारं पादन्यासं च गच्छति । एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विपच्यते” ।

रौहिण्य पु० सह-रन् स्वार्ये अण् । १चन्दनद्वये त्रिका० ।
२रौहिण्यशब्दाद्ये च ।

रौहिण्येय पु० रौहिण्यां भवः ढक् । १बुधपदे, २बकरासे, च अमरः । २भरकतमस्यो न० राजनि० ४गोवत्से पु० स्त्री मेदि० ५शनेचरे पु० भगदेवतशब्दे ४६११ पृ० दृश्यम् ।
रौहिण्य न० सह-रन् स्वार्येऽण् । १कतृये मेदि० २रन्भेदे पु० स्त्री-अमरः । ३रौहितमत्स्ये च अजयपा० ४द्वीयां, ४रौहितमत्स्ये च स्त्री लोप् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य

सङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि-

शब्दार्थसङ्कलनम् ।

ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः । तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम् । स्वर्योच्चरणयोर्मध्यस्थत्वादयमन्तःस्थवर्णः । अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वापेक्षया दन्तमूलस्य द्वैपत्यार्थस्तेनास्य द्वैपत्यवृत्ता । बाह्यप्रयत्नाच्च संवहरनादसोपाः आत्मप्राप्यश्च । मातृकाभ्यासेऽस्य ककुदि न्यस्तता । काव्यादौ प्रथमप्रयोगे व्यसनं फलम् । “व्यसनमय लवो” इ० र० टी । तस्य स्वरूपं यथा “लकारं चञ्चलापार्जु । कुण्डली-लयसंयुतम् । पीतविद्युक्ताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा । निशक्तिसहितं वर्षं निविन्दुसहितं सदा । आत्मादिसहितं वर्षं कृदि-

भावय पार्वति” कामधेनुतन्त्रम् । तत्पद्याया वर्षाभिधाने उक्ता यथा “लचन्द्रः पूतना पृथ्वी माधवी शक्रवाचकः । बलातुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः । परायण्ण ककुद्वक्त्रः खड्गो नादोऽमृतं दिवि । लवणं वारुणी-पीतशिखा वाणी क्रियाऽजिता । ज्वालिनी वेगिनी-नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः । विशातन्द्रायणी चेतो मेरुर्गिरि कलोरसः” । तस्याधिष्ठातृभ्येयरूपं यथा “चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् । सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम् । योगीन्द्रसेवितां नित्यं योगिनीं योगरूपिणीम् । चतुर्वर्गप्रदां देवीं नाग-हारोपशोभिताम् । एवं ध्यात्वा लकारेणु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्षोद्धारतन्त्रम् ।

ल पु० ला-क । १इन्द्रे मेदि० तन्मोक्तो भूमिदेवताको रमन्-भेदे न० २एकलक्षके वर्षे । लङादिदशसु लकारादि तिङ्प्रत्ययेषु “लः कर्माणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः” पा० । लक आस्रादे प्राप्नो च चु० सभ० सक० सेट् । लकयति ते अलीलकत् त ।

लकच पु० लक-वा० अचन् । लिङ्गचट्छे (माँदार) शब्दर० ।
लकच पु० लक-उचन् । (माँदार) वृक्षभेदे अमरः ।

“लकुचः सुद्रुपनसो लिङ्गचो डङ्कुरित्यपि । आर्षं ल-कुचसुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकतया । मधुरञ्च तथास्त्वञ्च दीक्ष-लितयरक्तकत् । शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरारुह्यं श्रुतम् । सुपकं तत्तु मधुरमश्वं चानिलपित्तकत् । कफवर्जिकरं रज्यं हृद्यं विष्टम्भकञ्च तत्” भावप्र० ।

“लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वादस्त्वं रक्तपित्तकम् । क्षेप-कारि समीरल्लसुष्णं शुक्राग्निनाशनम्” वैद्यक० ।

लत्तक पु० लक-क्त नि० संज्ञायाम् कन् । १अलक्तके (आलता)

शब्दर० । २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः । [शब्दच०

लत्तकर्मन् पु० लत्तं करोति क्त-मनिन् । रक्तवर्णलोभे लत्तिका स्त्री गोधायी निषण्डुः । [लक्षत् त ।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु० उभ० सक० सेट् । लक्षयति ते अल-लक्ष न० लक्ष-अच् । १पदे २विज्ञे ३व्याजे ४शरव्ये च ।

५दशायुतसंख्यायां स्त्री-न० मेदि० ।

लक्षक ति० लक्षयति लक्षययार्थम् लक्ष-लृप् । लक्ष-यार्थबोधके शब्दे । तल्लक्ष्यं श० प्र० लक्ष्त् यथा

“यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यु यङ्गवेत् । तत्र तल्ल-क्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि” । “यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं

शक्तिमन्त्वं भवेत् । सैम्भवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि-
लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु ती-
रादावसङ्केतिताः । तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता
एव तीराद्यान्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षणा एव शक्तत्वे
पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः । तस्य तद्व्याप्यत्वात् कश्चित्तीरा-
दिशम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वय-
बोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न
लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गति-
भासस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च ।
एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादि
सम्बन्धप्रभुभावकत्वं वा तद्व्युत्पत्तिसिद्धयि प्रयुक्तम्
अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च न चेदापत्तिः शक्ति-
लक्षणाव्यतरत्तिसिद्धौ तस्य साधुनापत्तेः पदसाधुतायां
वृत्तिसम्बन्धस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं तदा घो-
षादिपदसाक्षात्तस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात्
तेन तीरसम्बन्धिनो तीरस्यानुभावनञ्जनात् स्वरूपयो-
ग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्गारं तस्याप्राप्यता-
भिन्निकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोक्तं सप्तमीत्वेन
तथात्वात् नीराप्राप्यत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् ।
अधिकं लक्षणशब्दे दृश्यम् ।

लक्षणं न० लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् । इतरभेदातु-
मापके चिह्ने “लक्षणेऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति प्र-
थक्त्वतः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः” ।
यथा पृथिव्या गम्भी लक्षणं स हि पृथिवीं परस्मात्
भिन्नतया अनुमापयति । तच्च द्विविधम् “स्वरूपं तटस्य”
द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपाद्विभिन्नम्” इ-
त्युक्तेः स्वरूपलक्षणं तटस्यलक्षणं च यथा आकाशो
विलम्बं सञ्चिदानन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणम् । काकवत्
वटहम् जगज्जन्मादिकर्तुं ब्रह्मेति तटस्यलक्षणम् । स्वरूपे
यथा वटलक्षणं वस्तु । नान्ति व्यवहारोपयोगिनि ४ चिह्ने
च भेदः । कर्तारि ल्यु । स्वरूपप्रतिपादके “नोदनालक्ष-
णाधो धर्मः” इति जैमिनिस्त्वत्तु नोदना विधिवान्वयमेव
लक्षणं स्वरूपप्रतिपादका यस्य तादृशोऽर्थः धर्मः इति
वदर्थः । इशब्दसाधुताप्रतिपादके व्याकरणादिकृते च
न० “लक्षणं त्वभिज्ञानम्” अमरः । कर्मणि ल्युट् ।
प्रतिपादो यथा “इत्थं द्वादशलक्षणेति” माधवीयन्याय-
आज्ञा द्वादशानां लक्षणानां प्रतिपाद्यविषयाणां समा-
हारः इति तदर्थः । लक्ष युच् । शब्दनिष्ठे वाच्यार्थ-

संबन्धार्थबोधकतारूपे “सुखार्थवाधे तद्योगे स्यान्मोऽर्थः
प्रतीयते । कृतेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरपि ते-
त्युक्ते दृष्टिभेदे स्त्री । यथा गङ्गायां घोषः प्रतिबसती-
त्यादौ गङ्गाशब्दस्य जलप्रवाहरूपे स्त्रार्थेऽन्वयासम्भवात्
तत्सम्बन्धनीरादिबोधकता । एतच्छेषे रामानुजे पु०
१० सारसपक्षिणि पुंस्त्री० तत् स्त्रियां राजनि० स्त्री टाप् ।
लक्षणाभेदादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायास्तुतं यथा
“जहत्स्त्रार्थाजहत्स्त्रार्थानिरुद्धाधुनिकादिकाः । लक्षणा
विविधास्तामिर्लक्षकं स्यादनेकधा” । काचित्लक्षणा शक्या-
वृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्त्रार्थेत्युच्यते यथा तीर-
त्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचित्कथलक्ष्योभयवृत्तिना
शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्त्रार्थं यथा
द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचि-
ल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात्
निरुद्धा यथा आरण्यादिप्रकारेण तदाश्रयव्यानुभावा-
कत्वादरुणादिपदस्य । काचित् पूर्वपूर्वं ताद्रूप्येणा-
प्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य ।
आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्यप-
र्युक्तते यथा अग्निमईश्वरक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना
अग्निरादिपदस्य । तदेवं विविधलक्षणावन्तुल्लक्षकं ना-
मापि जहत्स्त्रार्थाभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादेतत्
यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
दानुभवे भवेत्तुर्भवेदयुक्तकमेव लक्षकानां विभागः
नत्वेतदस्ति तीराद्यान्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पद-
ज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामनुभावकत्वात्
शुक्लामम्बो शैत्यं स्मृतेत्यादौ शक्येन दहनादिनेक-
गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धमग-
ृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वा-
दिति चेन्न प्रकृत्यर्थोपलक्ष्यस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्मन्तरेऽ-
न्वयबुद्धे व्युत्पन्नतया तीरादिविशेषितस्य सुवर्थाधेय-
त्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य
स्वसाक्षात्प्रदानरूपस्याप्यार्थान्वितस्कार्थधर्मिकान्वयबोधं
प्रति हेतुत्वादन्यबुद्धौ लक्ष्यार्थस्याप्रवेशः, कुन्ताः प्रति-
शन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तारदेरन्वयविशेष्यत्वात्तुपत्तेः
कुमतिः पर्युरित्यादौ शक्यलक्ष्यार्थयोरन्वयबोधस्यानुभावा-
कत्वाच्च । तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानसमुत्पादकं भव-
त्येव कार्यातावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः” ।
सा च वक्ष्या विस्तरस्तु सा० द० २ प० ६४४ः ।

लक्षित वि० लक्ष-कर्मण क्त । १ लक्षणा बोधितेऽर्थे, २ ज्ञाते, ३ अनुमिते च कर्तरि क्त । ४ लक्षणाश्रये लक्षक-शब्दे च ।

लक्षितलक्षणा स्त्री लक्षणाभेदे यथा हिरण्यपदेन बहु-ब्रीहिलक्षणायापस्यापिताद्रेफद्वययुक्तस्वरपदादिभिर्येव बहुप्राप्यति । अत्र न ह्रस्वस्ति प्रकृते तु ह्रस्वप्रयो-जनाभावाच्चेयार्थत्वं इत्येव लक्षितलक्षणेति वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थोभिवानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् सा० द० टी० ।

लक्ष्मन् न० लक्ष-मनिन् । १ चित्रे २ मधाने च अमरः । स्त्रायं अण् पुंशो न ह्रस्विः । ३ शारसपक्षिणि पुंस्त्री० हेतवः दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः ४ उच्छेष्टात्मजं च पुं० । ५ श्वेतकण्ठकायां हेमच० स्त्री टाप् ६ शारसपक्षिस्त्रियाम् ७ औषधभेदे च स्त्री मेदि० टाप् ।

लक्ष्मी स्त्री लक्ष-ई-सुट् च । १ विष्णोः पत्न्याम् अमरः । २ शोभायां, ३ कान्तौ, ४ सम्यक्तो, ५ कृद्वागधे, ६ वृद्धिना-मोभवे, ७ फलितनीष्टत्वे च मेदि० । दस्यलक्ष्मिन्याम् ८ हरि-द्रायां, १० शन्यां, ११ सुक्तायां १२ द्रव्ये च राजनि० १३ पीड्यायां १४ वारयोजिते च शब्दच० ।

लक्ष्मीपूजाकावादि स्कन्दपु० उक्तं यथा

“पौत्रे चैव तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि सीने च स्थिते सप्ततर्ङ्गमे । प्रत्यवदं पूजये-
लक्ष्मीं शुक्लपद्मे गुरोर्दिने । नापराक्ते न रात्रौ च नासिते न त्वहस्युषि । द्वादश्यां चैव नन्दायां रिक्ता-
याञ्च निरंशके । तयोद्दश्यां तथाष्ट्यां कमलां नैव पूजयेत् । न पूजयेत् शनौ भोमे न बुधे नैव भार्गवे ।
पूजयेत्तु गुरोर्वापरे चाप्राप्ते रविचोमयोः । गुरुवारे हि पूर्णा च यत्नेन यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला
धनपुत्रविवर्जिनी । न कुर्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्याद्विषर्जनम् । न चण्डां वादयेत्तत्र नैव क्षिण्टीं
प्रदापयेत् । पौषे च दशमी शक्ता चैत्रके पञ्चमी तथा । नभस्ते पूर्वभा-
जेया गुरुवारे विशेषतः । व्याढकं धान्यसंपूर्णं नानाभरणभूषितम् । समन्विशुक्लपुष्पेण
शुक्लपद्मे विशेषतः । पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमाञ्जल्य-
चैत्रके । पिष्टकं परमाञ्जल्यं नभस्ते तु विशेषतः । गुरु-
वारसनायुक्ता नभस्ते पूर्वभा-
जेया शुभा । कमलां पूजये-
त्तत्र पुनर्जन्त न विद्यते । एकेन कमलेनैव कमलां
पूजयेद् यदि । इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं

ब्रजेत् । लक्ष्मीचरिते तु “न कृष्णपद्मे रिक्तायां दशमी
द्वादशीषु च । अवषादिचतुर्दशे लक्ष्मीपूजां न का-
रयेत्” । दशमीनिषेधः पौषातिरिक्तपरः प्रागुक्तै-
वाक्यत्वात् । दीपान्वितामास्यायां तत्पूजादिकं दीपान्वित-
शब्दे १६०७ पु० दशमम् । कोजागरलक्ष्मीपूजा कोजा-
गरशब्दे २२६२ पु० दशमम् । सावशुक्लपद्म्यां श्री-
पूजनं “पद्म्यां श्रीरपि श्रियम्” ति० त० विहितम् ।
“पद्म्यां श्रियं पूजयेत्” कल्पश्रुतिरपि तत्परम् । मरु० पु०
११४ अ० लक्ष्मीपूजागकारणतोक्ता यथा

“कुचेक्षितं दन्तमलोपधारिणं बहुश्रियं निष्ठुरवाक्यं
भाविष्यम् । सूर्योदये चाक्षमये च शायिकं विस्तृति
श्रीरपि चक्रपाणिनम् । नित्यं ह्रस्वस्थानां धरणि-
विलिखनं पादयोरल्पसाहिर्दन्तानामल्पशौचं वसनमलि-
नता कृत्वा सूर्वाजानाम् । हे सन्ध्ये चापि निद्रा
विवसनशयनं प्यासहारातिरेकः स्नात्वे पीठे च वाद्यं
निधनसुपनयेत् केशवस्यापि लक्ष्मीः । तस्या भाजनहेतुता
ततोक्ता यथा “शिरः सुधौतं चरुणौ सुमार्जितौ वरा-
कृत्वासेवनसत्समोजनम् । अन्नमन्त्रायित्त्वमपर्वमेधुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति षट् । यस्य कस्य तु पुष्पस्य
पण्डितस्य विशेषतः । शिरसा धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः
प्रतिहन्यते । दीपस्य पश्चिमाच्छाया च्छाया शय्यासनस्य
च । रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति” ।

लक्ष्मीकान्त पु० इत० । १ विष्णो, २ राजनि च लक्ष्मी-
पत्यादयोऽप्यत्र । “विज्ञाय लक्ष्मीपतिस्तत्समार्ककम्”
किरा० । लक्ष्मीपतिस्तु लवङ्गे पुगडत्वे च विश्वः ।

लक्ष्मीजनार्दन न० शास्त्रपामभेदे । तस्य लक्षणं यथा “एक-
हारे चतुश्चक्रं नवीननोरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्दनं
ज्ञेयं रहितं वनमाकृत्य” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनारायण पु० शास्त्रपामभेदे तस्य लक्षणं यथा “एक-
हारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननोरदाकारं
लक्ष्मीनारायणाभिधम्” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनृसिंह न० शास्त्रपामभेदे तस्य लक्षणं यथा “द्विचक्रं
विस्तृताख्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं वि-
ज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम्” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीपुत्र पु० इत० । १ कामदेवे, २ चन्द्रे मेदि० । ३ केश-
वने च शब्दच० । ५ गन्धर्वभेदे ।

लक्ष्मीफल पु० लक्ष्मी फलमस्य । श्रीफले बिल्ववृक्षे राजनि०
लक्ष्मीवत् पु० लक्ष्मीः शोभास्वस्य सत्पुं मस्य वः । १ पनरी

शब्दच० । २ श्रीयुक्ते त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् ।

१ श्वेतरोहितकवचे पु० राजनि० ।

लक्ष्मीसहज पु० लक्ष्म्या सह जीराक्षो जायते जन-ङ ।

१ चन्द्रे, शब्दच० । २ चन्द्रैः श्ववि १६ पूरे च ।

लक्ष्म न० लक्ष-यत् । १ वेधार्थमुद्दिष्टमाने शरव्ये अमरः ।

२ लक्षणाबोधे ऽर्थे, १ लक्ष्मि, ४ लक्ष्मि, ५ अनुमेये च त्रि० ।

लक्ष्म्यासन न० रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे । “अथ लक्ष्म्यासनं

वक्ष्ये लिङ्गाग्रे ऽङ्गुतलद्वयम् । गुह्यदेशे हस्तयुक्तं तला-
भ्याम्बन्धयेत् सुवि” ।

लख गतो भ्वा० पर० सक० सेट् । लखति । अलखीत्-अलख-

खीत् । इदित्ययम् लङ्कृति अलङ्कीत् ।

लग खञ्जीभावे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । लङ्कृति अलङ्कीत्

लग सकृ० भ्वा० पर० सक० सेट् । लगति एदित् अलगीत्

छटा० लगयति । “आयेव तस्या लगति अ पञ्चात्” नैष० ।

लग खादे प्र० प्री च सक० लु० उभ० सेट् । लगयति ते अली-

लगत् त ।

लगित त्रि० लग-क्त । संयुक्ते ।

लगुड(ल)(र) पु० लग-उलच् लख डुरी वा । दण्डाकारे

काष्ठनिर्मिते पदार्थे (लाटी) अमरः ।

लग्न न० लसज-क्त तस्य नः । १ मेघादिराशीनासदये अमरः ।

२ लज्जिते त्रि० । लग-क्त प्रथो० । ३ संयुक्ते त्रि० ।

४ स्तुतिपाठके पु० त्रिका० । लग्न इव इवार्थे कन् ।

५ प्रतिभुवि । (जामिन) “खादको वित्तहीनः स्यात्

लग्नको वित्तवान् यदि” इति ऋतिः । मेघादिराश्यादस-

रूपलग्नपदार्थस्य देशभेदे कालमानं खगोलशब्दे २४५२ ।

५२ पु० दर्शितम् । इदकाले लग्नसाधनच १८०२ पु० दृश्यम् ।

लग्निका स्त्री नग्नेव कन् प्रथो० । अदृष्टरजस्तायां स्त्रियाम्

अमरटीका ।

लग्न अमोजने सीमातिक्रमे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् ।

लङ्कृते अलङ्कृष्ट । “कल्लोविनीवल्लभसुलङ्कृते” मञ्जाना० ।

लघं शोके भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लङ्कृति अलङ्कीत् ।

लघ प्रकाशे लु० उभ० सक० सेट् इदित् । लङ्कृयति ते अलङ्कृत त

लघ आलादने लु० उभ० सक० सेट् । लाघयति ते अलीलघत्-त

लघट्(टि) पु० लघि-शोके “लङ्कृतेर्लोपश्च” उणा० अदिः इकार

उच्चारणार्थः उज्ज्वलः पारायणे तु न तथा । वायौ ।

लघिमन् पु० लघोर्भाविः इमनिच् ङिच् । १ लघुत्वे लाघवे,

येनोर्द्धगतिसम्भवः । २ ऐश्वर्यभेदे च ।

लघिष्ठ त्रि० अतिशयेन लघुः इदम् ङिच् । अतिशय-

लघुत्वयुक्ते । ईयसन् । लघीयानप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

लघु न० लघि-ङ् नि० नलोपः । १ शीघ्रे अमरः । २ कृष्णागुरुणि

मेदि० । ३ वीर्यमूले राजनि० । ४ पुष्पानामौघौ

स्त्री मेदि० । ५ निःसारे, इलाचवगुणान्विते, उल्ले,

दमनोहरे च त्रि० मेदि० । व्याकरणोक्ते ह्रस्वसंज्ञके

ऽअकारादौ वर्ये, उद्योतिभोक्तेषु “पुष्याश्च ह्रस्वा लघुः”

इत्युक्तेषु १० पुष्यादिनक्षत्रेषु च पु० । ११ लघुतावत्यां

स्त्रियां स्त्री वा ङीप् । तत्कृतो णिच् लघयति ।

लघुकाय पु० स्त्री० लघुः कायो यस्य । १ कागे त्रिका० स्त्रियां

योपधत्वात् टाप् । कर्म० । २ लघुशरीरे पु० न० ।

लघुकाश्मर्य पु० नित्यकर्म० । कटफले वृक्षे राजनि० ।

लघुचिभिंटा स्त्री नि० कर्म० । मृगेवारी कर्कटीभेदे राजनि० ।

लघुदन्तो स्त्री कर्म० । लघुदन्तीवृक्षे ।

“इलीदयं वरं प्राप्ते रसे च कटुदीपनम् । गुदाङ्गुराश्च

मूलाश्च कण्डूकण्विदाहसुव । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पि-

त्ताश्च कफशोषादरक्षिणीन्” “लघुदन्तीफलन्तु स्यान्म-

धुरं रसपाकयोः । शीतलं हृदयिष्णुमूलं गलशोथ

कफप्रहम्” भावप्र० ।

लघुद्राक्षा स्त्री कर्म० । काकलीद्राक्षायाम् राजनि० ।

लघुनामन् पु० लघुवर्णयुक्तं नाम वाचकशब्दो यस्य । अ-

गुरुचन्द्रे शब्दच० ।

लघुपत्रक पु० लघूनि हस्तानि पत्राण्यस्य कप् । (गुहारो-

चना) लताभेदे शब्दच० । वक्र भावे ङीप् । लघुपत्नी

स्त्री २ अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

लघुपुष्प पु० लघु पुष्पं यस्य । भूमिकदम्बे राजनि० । [ङीप् ।

लघुवदर पु० कर्म० । लघुकोलौ । २ भूवदर्याम् स्त्री राजनि०

लघुव्राह्मी स्त्री कर्म० । लघुव्राह्म्याम् राजनि० ।

लघुमन्य पु० । अग्निमन्यः मन्यः पूर्वपदलोपः कर्म० । लघु-

मिमन्ये राजनि० ।

लघुलय न० लघु शीघ्रं लीयते ली-अच् । वीर्यमूले अमरः

लघुसदाफला स्त्री सदा फलं यस्याः कर्म० । लघुद्रोण्डवृक्ष-

कायाम् (कोट लुसुर) राजनि० ।

लघुहेमदुग्धा स्त्री कर्म० । लघुद्रोण्डवरे (कोट लुसुर) राजनि०

लघुद्रुम्बरिका स्त्री कर्म० । लघुद्रोण्डवरेभेदे राजनि० ।

लङ्का स्त्री लक-अच् लम् च । खनामख्यातायां १ पुष्याम् ।

सा च भूगोलस्य आस्ये भूदत्तपादविवरे सप्तदश्यां

स्थिता” वि० वि० । २ सारिवोषी श्वेत्पायां ४ यास्या-

याश्च विष्णुः ।

लङ्काधिप पु० इत० । श्रावणे लङ्कानायादयोऽप्यत्र ।
 २ कुवेरे च । [पृक्तायां (पिङ्गिङ्) शाकभेदे शब्दच० ।
 लङ्का(यि)पिका स्त्री लङ्कामयते आग्नोति वा एषु ल् ।
 लङ्कास्थायिन् पु० लङ्कायां तिष्ठति स्या स्थिनि । (लङ्कास्थि)
 हजभेदे शब्दच० । २ लङ्कावासिनि लि० ।
 लङ्कोपिका स्त्री लङ्कायास्यते वप-एषु ल् पृ० । पृक्ता-
 याम् । (पिङ्गिङ्शाक) शब्दर० ।
 लङ्कन न० लङ्कित्युट् । १ अमोजने, २ अतिक्रम्य गमने,
 ३ क्रमणे, ४ लयने च भेदि० । ५ कर्मणे च
 भावप्र० लङ्कनस्य लङ्कणस्वरूपगुणादिकमुक्तं यथा
 “ज्वरी लङ्कनं कुर्व्यादित्याह चरको वागभट्टश्च “आमा-
 शयस्थो हृत्वाग्निं सानो मागान् पिधापयन् । विद-
 याति ज्वरं दोषस्तस्मात्तुल्यनमाचरेत्” । तथा “ज्वरादौ
 लङ्कनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं
 दद्याज्ज्वरसक्ते विरेचनम् । त्रिविधं त्रिविधे दोषे
 तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् । दोषोऽपि लङ्कनं पथ्यं मध्ये
 लङ्कनपाचनम् । प्रभूते शोधनं तच्च सूत्रादुन्मूलयेन्म-
 हान्” । चक्रदत्तश्च “तत्त्वं तु ज्वरं पूर्वं लङ्कनेन
 क्षयं नयेत् । आमदोषमलिक्राद्वा लङ्कयेत्तं यथाविधि ।
 वातः पचति सप्ताहात् पित्तन्तु दशभिर्दिनैः । श्लेष्मा-
 द्वादशभिर्ज्वरैः पच्यते वदतांवरः । लङ्कनं लङ्कनीयन्तु
 कुर्व्यादोषात्तुल्यतः । तिरात्मिकेरात् वाऽहोरात्रमथ
 वा ज्वरे । निर्वीतसेवनात् स्वेदात्तुल्यनादुष्णवारिणः ।
 यानादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्” । आत्मेये-
 थोक्तम् “ज्वरादौ लङ्कनं प्राक्तं ज्वरमध्ये तु पाच-
 नम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरसक्ते विरेचनम् ।
 दोषप्रशम्य पाकार्यमग्नेः समुत्पन्नाय च । लङ्कितश्चाप्य-
 दोषश्चेत् यवागूपानमाचरेत् । शालिप्रटिकमुद्गानां यूषं
 वा शस्तामाचरेत् । पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्य-
 लङ्कने । अत्यर्थं लङ्कितं दद्यात् तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
 द्वाद्यादाडिमखर्जूरपियालैः सपरुषकैः । तर्पणाहंश्च
 कर्तव्यन्तर्पणं ज्वरशान्तये” । अत्र लङ्कनशब्देनानशन-
 सच्यते । अत आह सुश्रुतः “आनञ्जस्तिमितेदौषेयान्तं
 आलमाहुरः । तावत्पवनशनं कुर्व्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ।
 आनञ्जस्तिमितेदौषैः सम्बद्धः । संसर्गम् औषधाद्यादि-
 प्रसङ्गम्” । अत आह चरकः “चतुःप्रकाराः संशुद्धिः
 विपासा मारुतातपौ । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति
 लङ्कनम् । चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वसनञ्च विरेचनम्” । नि-

हृदयस्तिथिरोविरेचनानि नत्वनुवासनं तस्य हं हण-
 त्वात् । अत्र लङ्कनं कर्मणमित्यर्थः । सुश्रुतः “शरीर-
 लाघवकरं यदुद्गम्यं कर्म वा पुनः । तं लङ्कनमिति
 श्रेयं हं हणं तु पृथग्वचम्” । लङ्कनात्कर्मणादन्यत्
 शरीरपोषकमित्यर्थः” ।

लङ्ग चिह्नकरणे स्वा० पर० सक० सेट् । लङ्गति अलङ्गीत् ।
 लज ब्रीडायाम् भ्वा० स्वा० सक० सेट् । लजते अलजिष्ट ।
 लज तिरस्कारे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लङ्गति अलङ्गीत्
 लज अन्तर्धाने चुरा० उ० सक० सेट् । लजयति-ते अलो-
 लजत् त ।

लज भाषणे हिंसायां दाने च सक० धामथ्ये वासे च अक०
 चुरा० उभ० सेट् इदित् । लङ्गयति-ते अललङ्गत् त ।

लज भाषने अद० चु० उभ० सक० सेट् । लजयति-ते अललजत्-त
 लजकारिका स्त्री लजं लज्जां करोति ल-एषु ल् अत
 इत्त्वम् । लज्जालुलतायाम् हेमच० ।

लज्जा स्त्री लज्ज-भावे च । अलजप्रवृत्तौ परदर्शने दुष्टत्व-
 धिया नतो निवृत्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

लज्जालु स्त्री लज्ज-आलुच् । लताभेदे शब्दच० । २ लज्जा-
 वति लि० ।

“लज्जालुः स्यात् शमीपत्ना समक्राञ्जलिकारिका । रक्त-
 पादो नमस्करो नाम्ना खदिरकेत्यपि । लज्जालुः
 शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित् । रक्तपित्तमतीसारं
 योनिरोगं विनाशयेत्” भावप्र० । [विशिष्टे ।

लज्जाशील लि० लज्जां शीलयति शील-अच् । लज्जा-
 लाज्जिरी स्त्री लज्जा+अस्यर्थे इरच् गौरा० ङीष् । लज्जालु-
 लताभेदे राजनि० । [त ।

लज्ज भाषने अद० चु० उभ० अक० सेट् । लङ्गयति ते अललङ्गत्
 लज्ज पु० लङ्ग-अच् । १ पदे २ कच्छौ च हेमच० । १ पुच्छे लटा०
 संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । लङ्जिका वेष्टायाम् हेमच० ।
 लट् बाहभावे अक० उक्तौ द्वि० भ्वा० पर० सेट् । लटति ।
 अलाटीत् अलटीत् । [विश्वः ।

लट पु० लट-बा० घञर्थे क । १ प्रसादवचने २ दोषे च
 लटक पु० लट-वुन् । दुर्जने उष्णादिकोषः ।

लटपर्यं न० लट् दुष्टं पर्यमस्य । त्वचे (दारचिनि) राजनि०
 लटा स्त्री लट-व । (नाटाकरमचा) १ करञ्जभेदे, २ वाद्यभेदे,
 ३ यामचटके, भेदि० ४ कुसुम्भे हेमच० । ५ अमरके च
 भरतः । इलावे खगे पुं स्त्री० जातिभेदे पुं स्त्री० ७ रागभेदे
 पु० उष्णा० ।

लड विलासे भ्वा० पर० सक० सेट् । लडति अला(ड)डीत् ।
लड उत्पीडने सक० जिह्वाचालने सक० भ्वा० पर० सेट् ।

लडति अलाडीत्-अलडीत् षटा० । लडयति ।

लड अत्यन्तपालने चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलील-
डत् न ।

लड व्याप्नो चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् न ।

लड भाषणे द्विक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित् ।

लडयति-ते लडयति । अललडत्-त अललडीत् ।

लड उत्क्षेपणे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् ।

लडयति-ते लडयति । अललडत्-त अललडीत् ।

लड लेपणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । लडयति ते अललडत् न

लड्डुक पु० लड-डु तस्य नेत्रम् स्त्रार्थे क । तेलादिपक्षे
गोधूमादिचूर्णनिर्मिते (लाडु) मिष्टान्नभेदे “पृथुलड्डु
कस्तनीति” नैषधम् स्त्रीत्वमयम् ।

लण्ड पु० लडि रन् । (लण्डन) इति ख्याते देशभेदे ।

लत आकाते सौ० पर० सक० सेट् । लतति अलातीत् अलतीत् ।

लता स्त्री लत-अच् । शाखारहिते शृङ्गुल्यादौ अमरः ।

२शाखायां शप्रियङ्गौ ४पृकायाम् ५असनपण्णौ च
अमरः । इत्योतिश्रयां ७लताकस्तूरिकायां ८नाधवील
नायां ९दूर्वायाञ्च मेदि० । १०कैवर्त्तिकायां ११सारिशोषघ्नौ
च राजनि० ।

लताकरञ्ज पु० लतारूपः करञ्जः । करञ्जभेदे राजनि० ।

लताकस्तूरिका स्त्री लतायां कस्तूरीव सुगन्धत्वात् इवार्थे
कन् । कस्तूरीगन्धयुक्तपत्रयुतायां लतायाम् राजवल्गु ।

“लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या शीतास्त्ररोगहृत्” ।

लताजिह्व पु० स्त्री० लतेव जिह्वा यस्य । सर्पे शब्दमा० स्त्रियां
ङीष् ।

लतातरु पु० लतेव दीर्घस्तरुः । शतावृक्षे शनागराङ्गवृक्षे च
शब्दच० । शतावृक्षे राजवल्गु । लताद्रुमादयोऽप्यत्र ।

लतापनस पु० लतायां पनसमिव स्थूलं फलमस्य । (तर-
सुज) लताभेदे त्रिका० । [शब्दच० ।

लतापृक्षा स्त्री लतेव विस्तीर्णा पृक्षा । (पिडिङ्ग) शाकभेदे

लताफल न० लतायां फलमस्य । पटोले ।

लतामरुत् स्त्री लतायां मरुत् वायुर्यस्याः पृकायां शब्दच०
तक्ततामेवने हि वायुहृदिरिति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

लतायष्टि स्त्री लतायि यष्टिरिव । मञ्जिष्ठायास् शब्दमा० ।

लतायावक न० लताया यावकमिव । प्रवाले चारा० ।

लतार्क पु० लतयाङ्क इव । हरित्यलाण्डौ अमरः ।

लतावेष्ट पु० “वाङ्मयां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियां
रमेत् । लघुलिङ्गताङ्गनं योनौ लतावेष्टस्यते” रसम०
उक्ते आलिङ्गनभेदे । [वेष्टितकं तथा” शब्दमा० ।

लतावेष्टितक न० आलिङ्गनभेदे । “उद्धृष्टपीडितं लता-
लप कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् । लपति । अलापीत्-अल-
पीत् । अदित् चङि न ह्रस्वः ।

लपन न० लप्यते उच्यतेऽनेन लप-करणे ल्युट् । श्रुते
अमरः । भावे ल्युट् । २कथने च । [न० अमरः ।

लपित त्रि० लप-कर्मणि क्त । १कथिते । भावे क्त । २कथने

लप्सिका स्त्री खाद्यभेदे कतान्नशब्दे २१८१ पु० दृश्यम् ।

लव आलम्बने सक० शब्दे अक० स्वा० आत्म० सेट् इदित् ।
लम्बन्त अलम्बन् ।

लब्ध त्रि० लभ-कर्मणि क्त । १प्राप्ते अमरः । २नायिकाभेदे
स्त्री जटा० । भावे क्त । प्राप्नो श्लोभे न० ।

“ब्रह्मसाधिकं लब्धम्” गौत० सूत्रि ।

लब्धवर्ण पु० लब्धो वर्णो वर्णनं प्रशंसा ज्ञानवत्त्वेन येन ।
पण्डिते अमरः ।

लभ शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लभन्ते अलम्बन् ।

लभ प्राप्नो सक० भ्वा० आत्म० अणिट् । लभते । अलम्बन् ।
द्वि० लब्धिमः । त्रि० लभा । अलिख्यजादावाहं धातुके सम् ।

आलम्बः उपालम्बः । अलुपसगात् चङि तु न लाभः ।

खलि च सर्वथा दुर्लभः ।

आनस्ये बधे च उपन-ज्ञानभेदे उपन-आन-तिरस्कारे ।

लभस न० लभ-असच् नि० सम् । वाजिवन्धने उज्ज्वल० ।

लभ्य त्रि० लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्तव्ये मेदि० २न्याये अमरः

लभक पु० रम-दुनु रस्य लः । शिफ्ते लारे सि० कौ० ।

लम्पट पु० रस-अटन् पुक् च रस्य लः । परस्त्रीषु श्लोबुषे,
मेदि० । २आसक्ते च ।

लम्ब पु० लव-अच् । १नर्तके २कान्ते श्यङ्गे च उणा० ॥

४उत्कोचे हेमच० अङ्गशास्त्रोक्ते त्रिभुजादिष्वेव भुज-

कर्णयोर्मध्यस्थे लम्बमाने ५सूत्रे च “आवाधाभुजकयो-

रन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यङ्गं स्पष्टं त्रि-

भुजे फलं भवति” लोला० । ७दीर्घे दलम्बमाने च त्रि०

लम्बकार्य पु० लम्बः कर्णो यस्य । १आगे मेदि० २अङ्गो-

द्वये पु० ३हस्तिनि ४राजसे च पु० स्त्री० शब्दच० ५श्वे नष्ट-

क्षिणि राजनि० । ६लम्बश्रोत्रयुते त्रि० । कर्म० ७लम्ब-

माने श्रोत्रे पु० । सर्वत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

लम्बकेश त्रि० लम्बः दीर्घः केशो यस्य । दीर्घापयुक्ते कुशमते

विष्टरे । "उर्ध्वको भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः" सं० तं ।
"केशोऽन्त्यायम्" रघु० । २दीर्घकेशयुक्ते त्रि० । कर्म० ।
२दीर्घे केशे च पु० ।

लम्बदन्ता स्त्री लम्बोदीर्घः दन्त इव बीजकण्टको यस्य ।
सिंहलदीपभविष्यत्याम् राजनि० । २दीर्घदन्तयुक्ते त्रि०
कर्म० । २दीर्घं दन्ते पु० ।

लम्बन न० लवि-ल्यु । नाभिदेशपर्यन्तं लम्बमाने मा-
ल्यादौ अमरः । भावे ल्युट् । २आश्रयणे न० ।

लम्बबीजा स्त्री लम्बं दीर्घं बीजं यस्याः । सिंहलदेशजात-
पिप्पल्याम् राजनि० ।

लम्बा स्त्री लम्बते लवि-अच् । तित्तलम्बा (तितल्लाड)
२लच्छा १गोयांच मेदि० । ४दलकम्बाभेदे ५हिमालय-
कन्याभेदे च हरिवं० ।

लम्बोदर पु० लम्बं दीर्घमुदरं यस्य । १गणेशे अमरः । २तारा-
नाम्नां देव्यां स्त्री तन्मस् डीप् । २दीर्घोदराद्ये त्रि० ।
लम्बी (स्त्री) ए पु० स्त्री० लम्बी कोष्ठो यस्य । चङ्गे त्रिका०
स्त्रियां डीप् । [अलविष्टम् अलविध्यम् ।

लय गतो भ्वा० आत्म० सक० सेट् । लयते अलयिष्ट ।

लय पु० ली-अच् । १संज्ञे २विनाशे ३नृत्यगीतवाद्याना-
मेकतानतारूपे साम्ये च मेदि० । लीयतेऽल । संभूत-
कारकरे ४प्रलयकाले शब्दर० । ५ईश्वरे च । णस्यलयभेदाश्च
"हिपदी स्यादुबलतिका भक्तिका छिन्नस्थण्डिका । वाम-
भ्रुवक्षतश्छिन्ना खण्डधारा फलकककः । जम्बाटिका-
कलतिकः खण्डकः खुरिकस्तथा । कथितस्तुरङ्गोऽङ्गचत-
रङ्गोऽयं नर्तकः । त्रयसुः पञ्च न्दालनावजपमन्दचटो-
त्थपि । कादम्बश्चरी घट्टा मिथोऽङ्गवल्लिता ततः ।
अतिचित्रः समग्रश्च वलितोऽङ्गदलस्तथा । आविद्धस्तु
ठङ्ककस्ततश्चित्रविचित्रकौ । आन्वी विजतधारा च
सुकुलोऽयं विबोलेकः । रमणीयस्ततश्चैव करकण्टक-
संज्ञकः । चत्वारिंशदिने प्रोक्ता लया लयविशारदेः ।
लयेन पश्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः" सङ्गीतदा० ।

लव गतो भ्वा० पर० सक० सेट् । लवति अलवीत् ।

लल इच्छायां लु० उभ० सक० सेट् । ललयति-ते अलीललत् त
लल इच्छायां अद० लु० उभ० सक० सेट् । ललयति ते अल-
ललत् त ।

ललज्जिह्व पु० लङ्गनी आखाद्यासादनाय चलन्ती जिह्वा
यस्य डस्य लः । १जुकुरे, २चङ्गे, ३हिंस्रवन्ते त्रि० मेदि० ।

स्त्रियां जातित्वात् डीप् । ४चलद्रसनायुक्ते त्रि० ।
स्त्रियां टाप् ।

ललन न० लङ-ल्युट्, डस्य लः । १चालने । २वेखौ हेमच०
३वाले ४चालवन्ते ५पियालवन्ते च पु० राजनि० । लु०
लल-ल्यु । इजिह्वायां ७नायांच स्त्री मेदि० ।

ललनाप्रिय पु० कर्म० । १कदम्बे । २छोबरे न० राजनि० ।
३जिह्वाप्रिये, ५रमणीयलभे च त्रि० ।

ललन्तिका स्त्री लङ-अच् सार्धे क अत इत्थम् डस्य लः ।
नाभिदेशपर्यन्तं लम्बमाने माल्यादौ अमरः ।
२गोधायां शब्दच० ।

ललाट न० लङ-अच् डस्य लः ललमटति अट-अच् । अल-
काधःस्थेऽङ्गभेदे (कपाल) अमरः ।

ललाटान्तप पु० ललाटं तापयति तप-णिच् खच्-ह्रस्वः ।
१सूत्र्ये सि० को० । २ललाटतापके त्रि० "लिपिललाट-
नपनिष्ठराजरा" नैषधम् ।

ललाटपट्ट पु० ललाटं पट्टमिव विस्तीर्णत्वात् । प्रशस्त-
ललाटे ललाटफलकादयोऽप्यल ।

ललाटिका स्त्री ललाटे आबध्यते ठन् । ललाटभूषणे (टीका)
अमरः २ललाटस्थे चिह्ने च ।

ललाम न० लल-अच् तमसति अम-अच् । १प्रधाने, २ध्वजे
३शङ्के ४वालधौ ५चिह्ने ६भूषायां ७रन्ये दतिलके
८घोटके ९प्रभावे च मेदि० । नान्तत्वमप्यस्य रुद्रः ।

ललामक न० ललामं तिलकमिव इवाये कन् । ललाट-
पर्यन्तं कम्बुखन्यक्ते माल्यभेदे अमरः ।

ललित न० लल-क्त । १शङ्करारतयुगे चेष्टाभेदे "सुकुमार-
तयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्" सा० द० । २सुन्दरे,
३ईषिते च त्रि० अमरः ४स्वरभेदे पु० सङ्गी० । लङ-क्त
डस्य लः । ५चालने न० । इकस्तूर्यां ७नायांच च स्त्री
राजनि० । दनदीभेदे सा च नदी कालिका पु० द१ अ०
उक्ता । ६दुर्गायाम् "या दुर्गां सेव ललिता" पद्मपु०
पाता० । १राधासखीभेदे च ।

ललितासप्तमी स्त्री ललिताप्रिया सप्तमी । ललितापूजायै
१भाद्रपदसप्तम्याम्, तद्दिनकर्त्तव्ये २व्रतभेदे च ।

लव पु० लू-अप् । १लेगे २विनाशे ३खेदने श्रीरासपुत्रे मेदि०
५कालपरिमाणभेदे काष्ठादये हेमच० । ६गोलाङ्गूल-
लोम्नि, ७वाले केशे च दजातीफले न० शब्दच० । ८लवङ्गे
९लामञ्जके १०ईषदर्थे राजनि० । १२लवखगे पु० स्त्री०
राजनि० ।

लवङ्ग न० लू-अङ्गच् । खनामख्यते इत्य् अमरः । "लवङ्गं
कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हितम् । दीपनं पाचनं
रुच्यं कफपित्ताक्षनाशनम् । तृष्णां हृदि तथा
आग्निशूलमाशु विनाशयेत् । कासं श्वासं च हित्वा च
क्षयं क्षिपति तद्भुवं भवाम् । स्त्राघं क तत्त्रैव शब्दः ।
लवङ्गकलिका स्त्री लवङ्गं कलिकेव । लाङ्गं राजनिम् ।
लवण पु० लू-ल्युट् पृषो० णत्वम् । १२सभेदे "लवणः
शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः । पुंस्त्ववातहरः
कायशैथिल्यहृताकारः । चक्षुर्नासासृजलदः कपोल-
गलदाहहृत् । शोऽतियुक्तोऽक्षिपाकाक्षपित्तकोटक्षतादि-
हृत् । बलीपलितखालित्वं कुष्ठबीजपतृमदः" भावप्र० ।
तत्प्रधाने २ वैश्वसौवर्चलविद्धादिरूपे पदार्थे च न० ।
तदुत्पत्तिस्थाने श्विन्दुदेशे ४ ससृष्टे ५ मधुदेवसुते अ-
सुरभेदे च पु० । इलवणरसयुक्ते मेदि० ७ लावण्यवति
च लि० दनदीभेदे हृदीप्रो च स्त्री मेदि० ।

लवणकिंशुका स्त्री लवणरसान्वितं किंशुकं पलाशं
यस्याः । सहाज्योतिश्रयासु राजनिम् । [राजनि०
लवणक्षार पु० लवणमयः क्षारः । लवणसंयुक्ते क्षारे
लवणखनि स्त्री इत० । शास्त्रारिखणोत्पत्तिस्थाने हेमच० ।
लवणधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायां लवणनिर्मितायां धेनौ
वराहपु० । [धान्यशैलशब्दे १८८१ पु० इत्यम् ।
लवणाचल पु० दानार्थं कल्पिते अचलाकारे लवणस्तूपे ।
लवणाब्धि पु० लवणमयोऽब्धिः । लवणप्रचुरससृष्टे । लवण-
ससृष्टादयोऽप्यत्र । [(करकचलवणं) राजनि० ।
लवणाब्धिज न० लवणाब्धौ जायते जन-ड । सासृष्टलवणे
लवणोत्तम न० लवणेषु उत्तमम् । वैश्वलवणे रत्नमा० ।
लवणोद पु० लवणमयसुदकं यस्य उदादेशः । लवणससृष्टे
अमरः ।

लवन न० लू-भावे कर्मणि च ल्युट् । १३देने अमरः (लोना
आता) २४चे स्त्री शब्दच० ङीप् । [४८२ राजनिम् ।
लवली स्त्री लवं लेशं लाति लात्तौ गौ० ङीप् । (नोयाड)
लविल न० लूयतेऽनेन लू-इत् । १३दात्ते अमरः ।
लश(प)(स) शिल्पयोगे च उभ० अक० सेट् । लाश(घ)(स)यति
ते अलीक्षण(घ)(स)त् त ।

लशु(न)न न० अय-उनन् जनन् वा धातोरादेर्लश ।
(रशुन) । रशने भावप्र० ।

तस्मोत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"लघुनन्तु रशोनः स्यादुगमन्वो महीषधम् । करिषो

क्लेष्ककन्दः स्यात् वीरनेटो रशोनकः । यदासृतं दैनतेयो ।
जहार सुरसङ्गमः । तदा ततोऽपतद्विन्दु स रशो
नोऽपतद् भुवि । पञ्चभिश्च रशैर्युक्तो रसेनास्त्रेण वर्जितः
तत्र रशोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः । कटुक-
खापि मूलेषु तिक्तः पलेषु संस्थितः । नास्ते कषाय उद्दिष्टो
नालापे लवणः स्थितः । वीजे तु मधुरः मोक्तो रस
सदृशगुणवेदिभिः । रशोनो हं हसो हृष्यः क्लिग्मोष्णः
पाचनः सरः । रवे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरो रशो
मतः । मग्नसंस्त्रानकत् कण्डूरो गुणपित्तासृष्टिदः ।
बलार्थकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः । हृद्गो-
लीर्णचक्रकृच्छिशूल विबन्धगुल्माक्षिकाशयोफान् । इ-
षामकुष्ठानलवादेजस्तुषमीरण्यासकफांश्च हन्ति । मदां
भावं तथास्त्रे हितं लघुनसेविनाम्" । दीर्घमध्यः
शब्दः ।

लष अङ्गायां दिवा० स्वा० च उभ० संक० सेट् । लयति-ते
लयति ते अलपीत् अलापीत् अलपिष्टं अलापि लेपे ।

लस स्त्री क्रीडायां दीप्तौ च अक० स्वा० ण० सेट् । लसति-
अलापीत् अलपीत् ।

लसा स्त्री लसति लस-अच् । हरिद्रायासु हारा० ।

लसिका स्त्री लस अच् टाप् अत इत्त्वम् । लसायां शब्दच० ।

लसज प्रोडायां स्वा० आ० अक० सेट् । लज्जते अलज्जते ।

इतिन् निशोयामनिट् ओदिन् निशतिस्ते नः । लग्नः ।

लस्त लि० लस-क्तं नि० इडभावः । १३स्तिटे, क्रीडिते,

शशिलयुक्ते च । संज्ञायां कन् । धतुसंध्यभागे ह० अमरः

लहरि(री) स्त्री लेप-इन्द्रे णेव स्त्रियते जङ्गमनाय हृ-कर्मणि
इन् वा ङीप् । महातरङ्गे हेमच० ।

ला आदाने अदा० पर० सक० अनिट् । लाति अलापीत् ।

लाक्षणि क लि० लक्षण्या वा बोधयति ठक् । १ लक्षण्या अर्थबो-
धके शब्दे । अत्यर्थे ठन् स्त्रार्थे अण् २ लक्षण्यायुक्ते च ।

लाक्षण्य लि० लक्षणं वेति जग्र । १ शुभाशुभलक्षणज्ञे । अ-
त्यर्थे वा० अग्र । २ लक्षण्यायुक्ते ।

लाजा स्त्री लज्जतेऽनया लज्-अच् पृषो० ङीप् । (ला)ख्याते
पदार्थे अमरः । २२ ज्ञनद्रव्ये ।

लाजातर पु० लाजायोनिकरः । (जा) द्रव्यसाधने दृष्टे
शब्दच० । लाजाहृदादयोऽप्यत्र ।

लाजादितैल न० लाजादिभिः पक्वं तैलम् शा० त० । वैद्यकप्र-
सिद्धे तैलभेदे तस्य द्विविधं स्वल्पं हृहृस्तेतिभेदात् तत्रैव तस्य
यथा "लाजा हरिद्रा मज्जिकाकल्कैश्चैव विपरिचयम् ।

तद्गुणेनारनालेन दाहयितव्यं दाहम्" । उहत् यथा
 "लाक्षारसाढके प्रस्यं तैलस्य विपचेत् भिषक् । मस्त्रा-
 ढकसमायुक्तं पिष्ट्वा चाल सभावयेत् । शतपुष्पां
 हरिद्राञ्च मूर्धां कुष्ठं हरेणुकाम् । कटुकां मधुकां
 राज्ञामश्वगन्धाञ्च दाह्य च । सुस्तकं चन्दनं चैव घृणगन्-
 समानकैः । द्रव्यैरेतैश्च संसिद्धमभ्यङ्गात् सारुतापहम् ।
 विषमास्थान् ज्वरान् सर्वानाश्वेषं प्रशमं नयेत् । काशं
 श्वासं प्रतिश्यायं कण्डून् दौर्गन्ध्यगौरवम् । त्रिकपुष्प-
 पक्वं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा । पापाबद्धोपशमनं
 सर्वघ्नहनिवारणम् । अग्निभ्यां निर्मितं सस्यक्तैलं
 लाक्षादिकं महत् सुखबोधः । [राजनिं

लाक्षाप्रसाद पु० लाक्षायां प्रसादो यस्य । पट्टिकाबोधे
 लाक्षाप्रसाधन न० प्रसाध्यते भूयतेऽनेन ल्युट् लाक्षा
 तद्रस एव प्रसाधनमस्य । शरक्तबोधे अमरः ।

लाक्षारस पु० लाक्षानिःसृतो रसः द्रवः । अलक्तकरसे ।
 लाखे शोभे भूषणे दाने वारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा०
 पर० सेट् । लाखति अलाखीत् कृदित् चङि न क्तलः ।
 लाघ सामर्थ्ये भ्वा० व्या० अक० सेट् । लाघते अलाघिष्ट ।
 कृदित् चङि न क्तलः ।

लाघवे न० लघोर्भावः अण् । लघुत्वे आरोग्ये च राजनिं
 लाङ्गूल न० लगि-कलच् घृणो० ढङिः । स्नानसंख्याते
 भूमिकर्षके पदार्थे अमरः । श्लङ्गे त्रिका० शेषमेदे
 धत्वा लट्ठे पठ्यद्दाहणि च मेदि० । [(ईश) अमरः ।

लाङ्गूलदण्ड पु० इत० । लाङ्गूलमध्यस्थे काष्ठमये दण्डे
 लाङ्गूलपद्धति स्त्री लाङ्गूलखाता पद्धतिः रेखा । सीतायाम्
 लाङ्गूलखातचक्रस्य भूमिरेखायाम् अमरः ।

लाङ्गूलिकी स्त्री लाङ्गूलमवाकारोऽस्यस्याः ठन् गौ० ङीप् ।
 (विषलाङ्गुला) । उल्लभेदे अमरः । तत्र भवः अण् ।
 श्विषभेदे पु० हेमच० ।

लाङ्गूलिन् पु० लाङ्गूलं प्रहरणसाधनत्वेनाख्यस्य इति । शबल-
 रामे शब्दः । लाङ्गूलदण्ड इव दीर्घः आकारोऽस्त्रस्य
 इति । शनारिकेलट्टे अमरः ।

लाङ्गुली स्त्री लाङ्गुलाकारः पुष्पमख्यस्याः अच् गौरा० ङीप्
 (काचङ्गा) शाकभेदे अमरः ।

लाङ्गूल न० लगि-कलच् घृणो० पश्यन् पाप्माद्वर्तिनि रोम
 युक्ते सारसुन्दरी श्लोके मेदि० शकुन्तले सि० कौ० ।

लाङ्गूलिका स्त्री लाङ्गुलाकारोऽस्यस्याः ठन् । घृणिपण्यां
 राजनिं । [तदाकारपुष्पयुते शक्नोभौषधे च राजनिं ।

लाङ्गूलिन् पु० लाङ्गूलवत्त्वस्य इति । श्वामरे शब्दः
 लाङ्गु अङ्गुने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लाङ्गुति अला-
 ङ्गीत् । [दयययम् । लाङ्गुति जलाङ्गीत् ।

लाज भर्त्सने भ्वा० पर० सक० सेट् । लाजति अलाजीत् । इदि
 लाज न० लाज-अच् । उच्यते श्चाद्रुतण्डुले पु० मेदि० ।
 शब्दधान्ये (खड्) पु० ब० व० अमरः । स्त्रीत्वमयत्वे मेदि० ।
 लाङ्गुन न० लाङ्गुते लाङ्गि-कर्मणि ल्युट् । श्विङ्गे
 श्नामनि च मेदि० भावे ल्युट् । शङ्गुने ।

लाट पु० लट-संज्ञायां घञ् । देशभेदे श्वस्ते अमरः
 शजीर्णालङ्कारे शब्दः । विदग्धपुरुषे च सा० द० ।
 लाटानुप्रास पु० अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे
 १७८५० अलङ्कारशब्दे च १८६६ पु० दृश्यम् ।

लाड लेपे अद० चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति ते ।
 लाभ पु० लभ्यते लभ-लर्भाणि घञ् । सुखवनादितोऽधिके
 लभ्यमाने धने अमरः । भावे घञ् । श्रामो ।

लामज्जक न० लायते ला-किप् लाः आदीयमानः सज्जा
 सारो यस्य कप् । वीर्यसूत्रे अमरः ।

लालन न० चु० लल-ल्युट् । स्नेहपूर्वकपालने ।
 लालसा स्त्री लस-लृहायां यङ् लुक् भावे अ । अतिश-
 येच्छायाम् अमरः । शर्भिणीदोहदे हेमच० । श्याञ्जायां
 आतृप्तये च मेदि० कर्त्तरि अच् । लोले ति० हेमच० ।

लाला स्त्री चु० लल-णिच् अच्-टाप् । सुखजललवे अमरः
 लालाटिक ति० ललाटं प्रभोर्भाग्यं पश्यति ठञ् । प्रभु-
 भाग्यापजीविनि काव्याभिमर्त्ये अमरः । ललाटात्
 ललाटस्थभाग्यात् आगतः तस्मैद् वा ठण् । श्भाग्या-
 धीने ति० "प्राप्तिस्तु लालाटिकी" इत्युद्भटः । श्ललाट-
 सम्बन्धिनि ति० ।

लालाविष पु० लाळायां विषमस्य । लूतादौ कीटे हेमच०
 कीटशब्दे २०५६ पु० दृश्यम् । [हेमच० ।

लालास्त्राव लाळां लावयति लु-णिच्-अण् । लूताकीटे
 लालित्य न० ललितस्य भावः घञ् । शौन्दर्ये शमनो-
 हरत्वे "नैषधे पदलालित्यम्" इत्युद्भटः ।

लाव पुंस्त्री० लू-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । पक्षिभेदे अमरः ।
 स्त्रियां ङीप् । सार्धं क । तत्रैव भावे घञ् । श्वेदने ।

लावण न० लवणे संस्कृतम् अण् । लवणसंस्कृते औषधादौ
 लावणिका न० लवणे संस्कृतम् ठण् । लवणे संस्कृतोपधादौ
 हेमच० । लवणं पश्यमस्य ठण् । लवणविक्रयोपजी-
 विनि वणिग्भेदे च ।

लावण्य न० लवणस्य भावः घञ् । लवणत्वे “सुक्ताफलेषु
कायायास्तरलत्वनिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्माद्व-
णमिहोच्यते” एवञ्चलमण्युक्ते देहसौन्दर्यभेदे च ।

लासिका स्त्री लस-खुल् । नर्क्याम् अमरः । पुष्पो-
लासकीत्यप्यत्र तट्टीका ।

लास्य न० लस-खट् । १ नृत्ये अमरः । २ वाद्यनृत्यगीति-
त्विके सेदि० । “स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते” इत्युक्ते ३ स्त्री-
नृत्ये च । स्वार्थे क । तत्त्वैव ।

लिङ्गुच पु० लङ्गुच-पुष्पो० इत्यम् । (सादार) वृक्षे अमरः ।
लिङ्गा(का) स्त्री लिङ्ग-गतौ कस् पङ्कजत्वात् पुष्पो० या
कश्च । १ युकाण्डे शङ्कर० । “जालान्तरगते भानौ
यच्चाणु दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भिर्भेदलिङ्गा” इत्युक्ते
परिभाष्यभेदे च ।

लिख लेखने लुदा०पर०सक०सेट् । लिखति कलेखीत् ।
कुटादिरध्ययम् तेन लिखनमिति सिद्धम् ।

लिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लिङ्गति अलिङ्गीत्
लिखन न० कु० लिख-भावादौ ल्युट् । १ लेखने २ लिपौ च ।

लिखित न० लिख-भावे क्त । १ लेखने । व्याधारे क्त ।
२ लिपौ अमरः । विवादे अर्थसाधके शपत्वे च “तसायं
लिखितं भक्तिः” स्रुतिः । लेख्यशब्दे दृश्यम् । ३ स्रुतिकारके
शङ्खमुनिश्चातरि मुनिभेदे पु० ।

लिङ्ग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लिङ्गति अलिङ्गीत् ।
लिङ्ग चित्तीकरणे चुरा०लभ०सक०सेट् इदित् । लिङ्गयति ते
अलिङ्गित् त ।

लिङ्ग पु० लिङ्गि-कच् । १ चिह्ने २ पुंसोऽसाधारणचिह्ने
उपस्थेन्द्रिये अमरः । ३ अनुमानसाधने हेतौ ४ सांख्यो-
क्ते प्रपाने तस्यात्मविवेकहेतुत्वात् तथात्वम् । ५ शिवसूक्ति-
भेदे सेदि० । ६ व्याप्ये ७ व्यक्ते शङ्खनिषे पदसाधुताप्रयो-
जके दर्शनभेदे त्रिका० । ८ अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च । “लभता
च लिङ्गमिति” मीमांसकाः ।

शब्दधर्मलिङ्गं चास्माभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा
“लिङ्गत्वञ्च प्राज्ञतगुणगतावस्थात्मको धर्म एव तद्विशेषश्च
पुनर्पुंसकत्वादिः । तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिका-
र्थतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु
लिङ्गविशेष इति कल्पयते स च विशेषः शास्त्रे इत्य-
मर्थमाधाय । “विकृतसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात्
नपुंसकत्वं सत्त्वसाधिक्ये पुंस्त्वम् अत्यत्वे (रज आधिक्ये)
स्त्रीत्वमिति” । एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन

सहाय्यभेदारोपात् असति बाधके अर्थेऽपि साक्षात्
तत्पारतन्त्र्येण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शब्दबोधे
शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्वतलिङ्ग-
स्यापि नामार्थतौचित्यात् “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः
शब्दानुगमादृते” इति हय्युक्तेः “शब्दोऽपि यदि भेदेन
विवक्षा स्यात्तदा तथा । नो चेत् ओत्तादिभिः सिद्धो-
ऽप्यसावर्थ्येऽवभासते” इत्युक्ते च शब्दानां नामार्थ-
तावगतं । तथा प्रातिपदिकार्थाभेदविवक्षायां तु
ओत्तादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थे प्रकारतया भा-
सते इति तदर्थः । युक्तञ्चेतत् पुलिङ्गः शब्द इति
व्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिति” पा० सूत्रे शब्दस्यैव नपुं-
सकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य
शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तौ व्यवहारसूत्र-
निर्देशासङ्गत्वापत्तेश्च । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लि-
ङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्पयते प्रागुक्तधर्मविशेषरूप-
भेदकसङ्गावात् । उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थं शब्दान्यत्वाद्
दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति” । एवञ्च तटादिशब्दानामनेक-
लिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीत्वेमेव वस्तुतस्तोप्रां
भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति हिक्” ।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गन्तु द्वितीयादिश्रवणे
तत्तन्मन्त्रप्रकाशार्थं विनियोगसाधकं यथा “वर्हिर्देवसदनं
दानीति” अत्र दानीति पदस्य दा लवने इत्यस्माद्वातोः
सिद्धस्य ऋदेनप्रकाशनसामर्थ्यात् वर्हिरित्यस्य चास्तृत-
दर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् दर्भच्छेदने ससुदायमन्त्रस्य वि-
नियोगोऽवगम्यते” तत्त्वबोधः । प्रत्यक्षद्वितीयाश्रवणे तु
लौकिकविनियोगस्य च्यते “श्रुतिलिङ्गावक्यप्रकरणस्थानस-
माख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविवेकप्राप्तौ” जै० सू० ।
यथा “हेन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते” श्रुतिः हेन्द्री च ऋक्
“कदाचन करोरसि नेन्द्र ! दासुषे” अस्य मन्त्रस्य हेन्द्र-
प्रकाशनसामर्थ्यम् तदेतत् निरूपितं तत्त्वबोधनम्
“तथा हि गार्हपत्यमिति द्वितीयाद्व्यपत्यल्लव्यता गार्ह-
पत्याग्निगतं क्रियाजन्यमिति फलान्नयत्वरूपं कर्तव्यं
साक्षाद्बोधितं तथा च तस्य देवतात्वं श्रुतिप्राप्तं क्रि-
याजन्यमिति भागित्वेनोद्देश्यस्यैव देवतात्वादिति गार्ह-
पत्याग्नेरूपस्थानस्य शेषतावगम्यते हेन्द्रेति तृतीयया
ऋक्ः करणत्वबोधनादुपस्थानशेषत्वसवगम्यते अन्त्रलिङ्गे-
नेन्द्रस्यापि शेषत्वमित्युभयोरुपस्थानं देवतात्वबाधगम्यते ।
तथा च विरोधः न ह्यन्यप्रकाशकमन्त्रेणान्योपस्थानं

विहितमिति तत्परीहाराय मन्त्रस्योन्मूलपदे विधिवान्व-
 स्यगार्हपत्यपदे वा एकत्र लक्षणावशङ्की । तत्र गार्हपत्य-
 पदस्य इन्द्रे न लक्षणा गार्हपत्यदेवतात्वस्य लिङ्गानिर-
 मेक्ष्यतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवतात्वस्य लिङ्गेन विवक्ष्यबोध्यम् ।
 तथा हि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यान्वयानुपपत्त्या इन्द्रसुपति-
 षते इति कल्पयते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विवक्ष्यगम्यमिति
 शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव वक्ष्यसीति लिङ्गं दुर्बलम् ।
 अतएव न ससुप्तयः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य
 दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात् । एवञ्च श्रुतितोऽग्ने-
 रूपस्थाने सिद्धे कथमित्याकाङ्क्षायांमैन्द्र्येति । ततश्च
 मन्त्रस्योन्मूलप्रकाशकत्वात् तेनाग्नेरुपस्थानानुपपत्तेः न
 ह्यन्योपस्थापकमन्त्रेणान्यस्योपस्थानं युक्तमित्यनुपपत्त्या-
 मन्त्रस्योन्मूलपदस्य इति परमैश्वर्य इति धात्वनुसारादेश्वर्य-
 गुणयोगादग्नौ लक्षणा "यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण
 प्रतिपाद्यते । मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्या पञ्चाक्षरानिर्दिश्यते ।
 मन्त्राकाङ्क्षावशेऽन्येन्द्रशतश्रुतिकल्पना । श्रुत्या प्रत्यक्षया
 पूर्वं गार्हपत्यार्थतां गते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राका-
 ङ्क्षानिवन्मनम् । ताञ्च श्रुतिर्विरुध्यन्ती ह्यविरोधेन
 गच्छति । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते ।
 लियं लयं गच्छति प्रष्टो० । १००सांख्योक्ते महत्तत्त्वे देह-
 शब्दे १७५४ पृ० दृश्यम् । ११सप्तदशायामे लिङ्गदेहे ।
 "सप्तदशैर्लिङ्गम्" सा० सू० "सूक्ष्मशरीरमप्या-
 धाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा
 लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः ।
 एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश ।
 अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थं सूक्ष्मवक्ष्यमाणप्रमा-
 णादेतान्येव सप्तदशल्लिङ्गं मन्त्रव्यम् । न तु सप्तदश एकं
 जेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्यो-
 पपाद्यतयात्र लिङ्गैकत्वे एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च ।
 "कर्मोत्पत्तिं पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः च युज्यते । सप्तदश
 केनापि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्मादौ
 लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेः सप्तदशावयवा अत्र स-
 न्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूल
 देहस्यावयवित्वं निराकृतम् अवयविरूपेण ब्रह्मान्तर-
 कल्पवायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेक-
 तादिप्रत्यक्षाविरोधेन कल्पयत इति । अत्र च लिङ्गदेहे
 बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रायुक्तः ।
 प्राणश्चान्तःकरणस्यैव इतिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राण-

पञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं
 वक्ष्यति "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः" इति
 सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् ।
 तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चादुक्त्यन्तीभवि-
 ष्यति । चेष्टेन्द्रियाणांश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि
 तस्यैव लक्षणं कृतमिति भा० । "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्-
 वादाद् तद्वादः" सा० सू० । "तस्य लिङ्गस्य तदधि-
 ष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कोशिक-
 देहे तद्वादो देहवादादस्तद्वादो तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य
 देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधि-
 ष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यावसितोऽर्थः ।
 अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च
 शरीरत्वयं सिद्धम् "वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्यो
 तथैव च । दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरतल्लिङ्गं विदुर्मुधाः"
 इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादने-
 नैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणांमपि
 वासनार्कर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र
 तन्मात्रा, दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरहय-
 मित्याशयः । यत् तु सावावादिनो लिङ्गशरीरे त-
 न्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रलिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा
 कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति भा० । वेदान्तिनये
 "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृत-
 भूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तं सप्तदशावयवं
 लिङ्गशरीरमिति भेदः ।

लिङ्गक पु० लिङ्गेन कायति कै-क । कपित्थपृष्ठे शब्दच० ।
 लिङ्गपुराण पु० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे लिङ्गपुराण-
 प्रतिपाद्यविषया यथा "ब्रह्मोवाच शृणु पुत्र !
 प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् । पठतां शृण्वता-
 म्भवे भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । यच्च लिङ्गाभिधे तिष्ठन्
 वज्रलिङ्गे हरोऽभ्यधात् । मह्यं धर्मादिसिद्धार्थमग्नि-
 कल्पकवाच्यम् । तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
 पुराणं लिङ्गसुदितं ब्रह्माख्यानविचित्रितम् । तदेकादश-
 साहस्रं हरमाहात्म्यप्रसूचकम् । परं सर्वपुराणानां
 सारभूतं जगत्त्रये । पुराणोपक्रमे प्रश्नः स्फुटिसंक्षेपतः
 पुरा । तत्र पूर्वभागे "योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पा-
 ख्यानं ततः परम् । लिङ्गोद्भवस्तदज्ञां च कीर्त्तिता हि
 ततः परम् । सनत्कुमारशैलादिसंवादाश्च धावनः । ततो
 दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् । ततो भुवनकोषाख्या

सूर्यसोमान्वयस्ततः । ततश्च विस्तृतात् सगस्त्रिपुराख्या-
नकं तथा । लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ।
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् । प्रायश्चित्ता-
न्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् । अमृतकाष्ठानकं पञ्चा-
द्वाराहचरितं पुनः । नृसिंहचरितं पञ्चाब्जलम्बरव-
क्षतः । शैव सहस्रनामाद्य दक्षयज्ञविनाशनम् । कामस्य
दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः । ततो विनायका
स्थानं नृत्याख्यानं शिवस्य च । उपमन्युकथा चापि
पूर्वभाग इतीरितः । उत्तरभागे विष्णु साहाय्यकथनमम्ब-
रीषकथा ततः । सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने ।
शिवसाहाय्यसंयुक्तज्ञानयागादिकं ततः । सूर्यपूजाविधि-
श्चैव शिवपूजा च सक्तिदा । दानानि ब्रह्मधोक्तानि
आहुप्रकरणान्तः । प्रतिष्ठा तत्र मदिता ततोऽघोरस्य
कीर्तनम् । ब्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमन्त्रमा ततः ।
तन्मन्त्रकस्य च साहाय्यं पुराणश्रवणस्य च । एतस्योप-
रिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया । व्यासेन हि निव-
हस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः । लिखित्वैतत् पुराणन्तु
तिलपेक्षुसभाचितम् । फाल्गुन्यां पूर्वमायां यो दद्या-
द्भक्त्या दिजातये । यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापा-
ग्रहं नरः । स भुक्तभोगो लोकेश्वरान्ते शिवपुरं
ब्रजेत् । लिङ्गावृत्तमणीमेतं पठेद् यः शृणुयात् तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकहितयोगिनो । जायेतां
गिरिजाभर्तुः प्रसादाच्चात्र मंशयः" नार० पु० १०२५ ।
लिङ्गवर्द्धिनी स्त्री लिङ्गं पुरुषचिह्नमेवं वर्द्धयति दृढ-
यिच्छ-चिनि । अपामार्गे शब्दः ।
लिङ्गवृत्तिः पु० लिङ्गं संन्यासादिवेशधारणमेव वृत्तिः जी-
विका यस्य । जीविकार्थसंन्यासविज्ञादिधारिणि कपट-
परिव्राजके अमरः ।
लिङ्गिन् लि० लिङ्गमख्यस्य इति । १ चिह्नवति, २ जीवि-
कार्थसंन्यासादिचिह्नवति, ३ प्रशस्तलिङ्गवति गजे च पु०
जटा । ४ लिङ्गज्ञानज्ञेये साध्ये उपजे च ।
"तल्लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वम्" वा० का० व्याख्याने लिङ्गि-
ग्रहणसाधनानीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति मन्त्रधर्मताज्ञान-
मपि दर्शितम्" त० कौ० । [गुरिया] लताभेदे राजनि० ।
लिङ्गिनी स्त्री लिङ्गमिवाकारोऽस्यास्याः इति ङीप् । (पंच-
लिङ्गीपद्धितः पु० लिङ्गेन हेतुना उपहितः विशिष्टः । सा-
ध्यातुमानाङ्गहेतुयुक्ते पक्षे ।) आचार्यभते लिङ्गीप-
हित एव पक्षे लैङ्गिकस्य साध्यस्य भानम् । तथा हि

वज्रिव्याघ्रो हि धूमो वज्रेर्लिङ्गं तद्वति पक्षे वज्रेर्भानम्
वज्रिव्याघ्रधूमनान् पर्वत इति परामर्शोत्तरं जायमाना-
नुमाने ज्ञानलक्षणया तादृशपक्षभानस्यावश्यकत्वात् ।
तथा च वज्रिव्याघ्रधूमवान् पर्वतो वज्रिमान् इत्येव
तत्तात्पर्यमनप्रकारः । [अलिपत् अलिपत अलिप्त ।
लिप लेपने, तदा० उभ० सचा० सक० अनिट् । लिप्सति ते
लिपि(पी) स्त्री लिप-इक् वा ङीप् । लिखिताक्षरके पक्षे,
अमरः श्लेखने च । [लेख्ये अमरटी० ।
लिपिक(का)र पु० लिपिं करोति क-लच् अण् वा ।
लिप्त ति० लिप-क्त । १ भुक्ते, २ कृतचन्दनादिभेदे अमरः
श्मितिरे सि० कौ० ४ विषदिग्धे च मेदि० । ज्योतिषोक्ते
राशेः प्रतिभागात्मके कलाख्ये ५ भागे स्त्री । "लिप्ताङ्गीहीनं
यदि पूर्यमेतत्" इति नी० ताजकम् । स्वार्थे क क्त
इत्थम् । लिप्पिका दण्डात्मककाले ।
लिप्तक पु० कृतवितं लिप्तम् कन् । विष्णोक्तवाक्ये अमरः ।
लिप्ता स्त्री लभ सन्-भावे च । १ लामेच्छायाम् २ रच्छायां
अमरः । "लिप्सासृते तृतीयवर्षके द्रव्याज्जननियमस्य
क्रत्वर्थत्वमापादितं गुरुणा" मिता० [२ खरे च शब्दर० ।
लिप्माक पु० लिप-आकन् प्रथो० । १ जम्बीरभेदे (पातिलेव)
लिवि(वी) लिप-इक् प्रथो० पश्य वः वा ङीप् । लिपि-
शब्दात् अमरः । लिविकरादयोऽपि लिपिकरादयः ।
लिश स्त्रे अस्त्रीभावे च दि० अक० आत्म० अनिट् । लिशते
अलिङ्गते ।
लिश गतो तु० पर० सक० अनिट् । लिशति अलिङ्गत् ।
लिह आस्त्रादने अदा० उभ० सक० अनिट् । लेटि लीटे ।
अलिङ्गत् त । [ओद् लिहति नः । लीनः ।
ली स्त्रे दिवा० आ० अक० अनिट् । लीयते अलेष्ट ।
ली स्त्रे क्रा० पा० पर० अक० अनिट् । लिनाति अलेपीत् ।
ली श्रावणे वा चुरा० उभ० सक० सेट् पक्षे स्वा० पर० अ-
निट् । लीनयति ते लाय(प)यति ते हतम् लयति ।
अक्षे ह्रावणे लौहं विहायवीत्येव । प्रलम्बने अभिभवे
पूजायाञ्च सक० आत्म० । तत्र निव्यमाप्ते युक् । जटा-
भिलापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्योनी वर्त्तिकास-
न्नापयते अभिभवतीत्यर्थः । बालसुहृदापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।
अलीननत् त अलीन(प)यत् त । अलेपीत् । अलापीत् ।
लीटि लि० लिह-आस्त्रादे क्त । १ आस्त्रादिते, २ स्त्रे च ।
लीला स्त्री ली-किप् लियं लाति ला-क । १ केलौ, २ विहासे
३ शृङ्गारादिजातचेष्टायाम् मेदि० । "अप्राप्तलभसभा-

गमनायिकायाः, सख्याः पुरोऽत्र निजचितविमोदबुद्ध्या,
आलापवेशमतिहासविलोकनाद्यैः प्राग्नेश्वरावृत्तिमाक-
लयन्ति लोलाम्" उक्त्वन्वयगुक्ते ४ प्रियातुकारणे च ।
लीलावती स्त्री लीला+अन्त्यर्थे मतप् मस्य वः । विनाश-
वत्यां स्त्रियां, भास्कराचार्यस्य २ पुत्रां, तत्कृते २ अङ्ग-
ग्रन्थभेदे मण्डनाचार्यस्य ४ भाषायां तन्नामके न्यायशा-
स्त्रप्रसिद्धे "नाथः सृजतीत्यादिके" न्यायमतसिद्धपदार्थ
प्रतिपादके ५ पन्थभेदे, पुराणप्रसिद्धे ६ वेद्याभेदे च
ति० त० मत्वस्यु० । [२ देववने च त्रिका० ।

लीलीद्यान न० लीलार्थसद्यानम् । १ क्रीडनार्थे आरामे,
लुक्कायित लि० लुच्यते लुन्च-अपनयने क्तिप् लुक् कायो
यस्य तादृश इवाचरति लुक्काय+क्तिप्-क्त । अन्तर्हितदेहे
लुज कथने अङ्गुष्ठातोरर्थे च चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् ।
लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त ।

लुञ्जित लि० लुन्च-णिच्-क्त । अपसारिते दूरीकृते ।
लुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० भ्वा० आत्म० सेट् । लोटते
लृदित् लृङि उभ० अलुटत् अलोटिट ।

लुट हरणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।
लुट दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लोटयति ते अलुलुटत् त ।
लुट विलोडने, हरणे च दिवा० सक० पर० सेट् । लुच्यति
अलुटत् । कृदित् चङि वा ह्रस्वः ।

लुट विलोडने सम्बन्धे च दिवा० सक० पर० सेट् ।
लुच्यति अलोटीत् । अत्रार्थे भ्वादिरेपि । लोटति ।
लुट गतो चौथ्ये च सक० खड्गीभावे आलस्ये च अक० भ्वा०
पर० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुठ प्रतिघाते भ्वा० आ० लृङि उभ० सक० सेट् । लोटते ।
अलुठत् अलोठिट । कृदित् चङि न ह्रस्वः ।

लुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । लोटति अलोठीत् ।
लुठ लोठे लृ० लृ० प० अक० सेट् । लुठति अलुठीत् ।

लुठ चौथ्ये चु० उभ० सक० सेट् । लोटयति ते अलुलुठत् त ।
लुठन न० कु० लुठ-लृट् । अश्वादेभ्यः आदौ अनापनयनाद्यैः
पुनः पुनरङ्गचालने (लोटा) त्रिका० ।

लुठित लि० लुठ-क्त । भूपौ जतभूरिदेहपरायर्क्षने ।
लुड मन्थने भ्वा० पर० सक० सेट् । लुडति अलोडीत् ।

लुड संघटौ सक० लोभे अक० लृ० लृ० पर० सेट् । लुडति
अलुडीत् । लुडनम् ।

लुण्ट अवज्ञाय चौथ्ये च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०
सक० सेट् । लुण्टयति ते लुण्टति अलुलुण्टत् त

अलुण्टीत् । कर्मणि लुच्यते ।

लुण्टक पु० लुण्ट-खल् । (नटिया) शाकभेदे शब्दच० ।

लुण्टाक लि० लुटि-प्राकन् । चोरे स्त्रियां ङीप् ।

लुण्टक लि० लुटि-खल् । चोरे ।

लुण्ड चौथ्ये चु० उ० सक० सेट् । लुण्डयति ते अलुलुण्डत् त
लुथ बधे सक० लोभे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुच्यति
अलुन्वीत् ।

लुन्च अपनयने भ्वा० पर० सक० सेट् । लुञ्जति अलुञ्जीत् ।

लुप छेदने विनाशने च लृ० लृ० उ० उ० सक० अनिट् । लुप्यति
ते अलुपत् अलुप् । कृदित् चङि वा ह्रस्वः । अलुलुपत्
त अलुलोपत् त । [अलोपीत् नित्यमङ् इत्येके ।

लुप आकुलीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । लुप्यति अलुपत्
लुप्त न० लुप-क्त । १ अपहृतधने । २ छिन्ने शनष्टे लि० ।

लुष अर्हने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् ।

लुष्यति ते लुष्यति । अलुलुष्यत् त अलुलुषीत् ।

लुष्य पु० लुभ-क्त । १ व्याधे । २ लम्पटे शब्दरे । ३ लोभुषे च
मेदि० । स्वार्थे क । तत्त्वैव । लुष्य इव कायति कै-क ।

लुष्यक व्याधाकारतारामेदे खगोलशब्दे २४२२ पु० दृश्यम् ।

लुभ विमोहने लृ० पर० अक० सेट् । लुभति अलोभीत् ।

लुभ आकाङ्क्षायां दि० पर० सक० सेट् । लुभ्यति । इरित्
अलुभत्-अलोभीत् ।

लुल विमर्दने सौ० पर० सक० सेट् । लोलति । अलोलीत् ।

लुलाप पुंस्त्री० लुल प्रजयं क तमाप्नोति अण् । महिषे
अमरः स्त्रियां ङीप् । [लुलितपतन्निमालम्" मट्टिः ।

लुलित लि० लुल-क्त । १ आन्दोलिते, २ चालिते च "अथ
लुष चौथ्ये" भ्वा० पर० सक० सेट् । लोपति अलोपीत् ।

लुष हिंसायां सौ० पर० सक० सेट् । लोपति अलोपीत् ।

लृह आकाङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० अनिट् । लोहति अ-
लुहत् । [लावीत् ।

लू छेदने क्रा० पा० उभ० सक० सेट् । लुनाति लुनीते अ-
लूता स्त्री लू-तक् । कीटभेदे (माकङ्सा) अमरः । स्वार्थे

क अत इत्त्वम् । तत्त्वैव । २ पिपीलिकायां श्लोकभेदे
(मर्माग्रणे) मेदि० ।

लून लि० लू-क्त निष्ठातख नः । छिन्ने अमरः ।

लूम न० लू-मक् । लाङ्गूले अमरः । [लुपत् ।

लूष बधे सौ० च चु० उभ० सक० सेट् । लूषयति ते अलू-
लेख पु० लिख्यते पूजार्थं चित्रादिपटेषु लेख-कर्मणि

वञ् । देवे अमरः । भवे वञ् । २ लेखने । कर्मणि वञ् ।

१लेख्ये लि० मेदि० । आधारे लज् । ४लेखनाधारे पत्ते
“निर्द्धारितेऽर्थे लेखने” इति भावः ।

लेखक पु० लिख-एवम् । लिपिकरे अमरः । लेखकलक्षणादि
मत्स्यपु० १८६ अ० उक्तं यथा
“सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः । लेखकः कथितो
राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै । शीघ्रप्रेतान् सुसम्पूर्णान्
समन्त्रेण गतान् समान् । अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु लेखकः
स वरः स्मृतः । उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
बह्वर्थवक्ता चाख्येन लेखकः स्याद् भूगूढम् । वाक्या-
भिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागविद् । अनाहार्यो नृपे
भक्तो लेखकः स्याद् भूगूढम् । “सकदुक्तगृहीतार्थो बहु-
हस्तो जिताक्षरः । सर्वशास्त्रसमालोको प्रकटो नाम
लेखकः” चाणक्यः राजलेखकलक्षणं तु पलकौसट्यामुक्तं
यथा “ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।
मानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः । मन्त्रणा-
चतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः । सन्निविष्टह-
नेदज्ञो राजकाय्ये विचक्षणः । सदा राज्ञो हितान्वेषी
राजसन्निधिस्थितः । कार्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी
जितेन्द्रियः । स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मविद् ।
श्वमादिगुणैर्युक्तः स एव नृपलेखकः । नृपासुवर्णी सततं
नृपविश्वासरक्षकः । नृपतेर्हितकान्वेषी स एव राज-
लेखकः” । “लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकान् विचक्ष-
णान् पराशरेणोक्तं कायस्थस्य लेखकत्वं विवादानगंत-
विषयलेखने एव न पुस्तकादौ अत्राज्ञापलिखितपुस्तकस्य
पाठनिषेधात् ।

लेखन न० लिख-ल्युट् । १पलादौ वर्णादिविन्यासे, २छन्दे
च । आधारे ल्युट् । ३भूर्जपत्रे मेदि० । लिख्यते-
ऽनया ल्युट् । ४काशे राजनि० ५लेखनसाधने (कलम)
स्त्री ङीष् । “मस्याधारं लेखनीञ्च” इति ति०त० ।
६रोगोत्सारणार्थशस्त्रभेदे स्त्री ङञ्जनाङ्गे व्यापारभेदे
पञ्चभेदे च न० । ७लेखनसाधनवर्त्तिभेदे स्त्री भावप्र०
तत्र लक्षणाप्रक्रियां तस्याधनलेखनीप्रमाणमुक्तं यथा

“लेखनं चारतिक्तान्तरसैरञ्जनमुच्यते । नेत्रवर्त्म-
सिराजालभ्रोलशङ्काटकस्थितम् । सुखलालाजिभि-
र्दोषसत्कृष्टेयं स्थावरेषु तत्” । तद्वर्त्तिमानं तत्रैव
“एरण्डमातारतिस्तु लेखनी स्यात् प्रमाणतः । चूर्णं तु
लेखनं वैद्यैर्दृष्टं शलाकं प्रदीयते” । तस्य शलाकास्वरूपादि
तत्रैव “सुखे सुकुसुमाकारा कलायपरिमण्डला । अष्टा-

कुला शलाका स्यादश्मजा धातुजाऽथ वा” कलायपरिम-
ण्डला अपि कलायवद् वर्तन्ते । “ताम्रलोहाश्मसंजाता
शलाका लेखने मता” । चन्द्रोदयाख्या लेखनी वर्त्ति च
ततोक्ता यथा “शङ्खनाभिभिभीतस्तु मज्जा पय्या मनः-
शिला । पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समंशकम् ।
आगचीरेण संपिष्ट वर्त्ति । कुर्थात् यवोन्मिताम् ।
एरण्डमातारं संपिष्ट जलेः कुर्थादथाञ्जनम् । तिमिरं
मांसदृष्टिञ्च काचं पटलमर्चुदम् । रात्रिप्रभं वार्षिकं पुष्पं
वर्त्ति चन्द्रोदया हरिम्” । रसक्रिया लेखनी तत्रोक्ता
यथा “तुल्यमाक्षिकसिन्धुत्यासिताशङ्खमनःशिला । गैरिकं
सिन्धुफेनञ्च मरिचं चेति चूर्णयेत् । संयोज्य मधुना
कुर्थादञ्जनार्थं रसक्रियाम् । वर्त्मरोगार्थतिमिरकाच-
शुक्रहरीं पराम्” । चूर्णलेखनञ्च ततोक्तं यथा “दद्या-
द्यत्त्वक्शिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवैः । अञ्जनं हरते नित्यं
सर्वान्निगिदान् बलात्” दक्षः कुक्कुटः” । अक्षरलेखनी-
प्रमाणादि योगिनीतन्त्रोक्तं यथा “वंशसूया लिखेद् यस्तु
तस्य हानिर्भवेद् भुवम् । ताम्रसूया तु विभवो भवेद्
तत्त्वयो भवेत् । महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शला-
कया । दृढलक्ष्मसूया वै नातिदृष्टिः प्रजायते ।
तथा अग्निमयेदेवि ! पुत्रपौत्रवनागमः । रेत्येन
विपुला लक्ष्मीः कांक्षेन मरणं भवेत् । अष्टाङ्गुल-
प्रमाणेन दशाङ्गुलेन चाथ वा । चतुरङ्गुलसूया वा यो
लिखेत् पुस्तकं शुभे ! । तत्तदक्षरसंख्याते स्मत्यायुर्गति
वै दिने ।”

लेखनिक पु० लेखनं शिल्पमस्य ठन् । लिपिकरे मेदि० ।

लेखर्षभ पु० लेख कर्षभ इव श्रेष्ठत्वात् । इन्द्रे अमरः ।

लेखहार पु० लेखं हरति हृ-अण् । १पलवाहको । एवम् ।
लेखहारकोऽप्यत्र ।

लेखा स्त्री लिख-अ टाप् । १रेखायां, २पङ्क्तौ च । आ-
धारे संज्ञायां षज् टाप् । श्लिपौ मेदि० ।

लेख्य लि० लिख-एवम् । लेखनीये । २ध्वजहारे स्वत्याख्या
वेदके पलभेदे न० । तत्सूत्रादि वीरनि० उक्तं यथा
“अथ लेख्यं निरूप्यते । तत्र दृश्यतिः “साक्षिणा-
मेव निर्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः । लिखित-
स्थाधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः । चाण्मासिकेऽपि
समये भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् । धात्राक्षराणि
सूटानि पलाह्वान्यतः पुरा । राजलेख्यं स्थानकतं
सहस्रलिखिततन्था । लेख्यन्तु त्रिविधस्योक्तं भिन्न-

इच्छया पुनः । भागदानक्रयाधानसंविदास कृपादिभिः । संप्रदा लौकिकं लेख्यन्निविधं राजशासनम् । मरीचि-
रपि स्यादरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च । लिखिते-
नाप्रुयात् सिद्धिमविवंवादमेव च । विभागो दावभागः
आधानमाधीकरणश्च संवित्समयः आदिगन्धेन विशुद्धा-
दिपहणम् । भागपत्नादीनां लक्षणमाह दृष्टस्मृतिः
“भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरूपा तु परस्परम् । विभाग-
पत्नं कुर्वन्ति । भागलेख्यन्तदुच्यते । भूमिन्दत्त्वा तु यत्पत्नं
कुयाञ्चन्द्रार्ककालिकम् । अनाच्छेदासनाहार्यन्दान-
लेख्यन्तु तद्विदुः । गृहलेखादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्या-
क्षरान्वितम् । पत्नं कारयते यत्तु श्रुत्यलेख्यन्तदुच्यते ।
जङ्गमं स्थावरमन्धं दत्त्वा लेख्यङ्कुरीति यः । गोप्य-
भोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तदुच्यते । पामे देये च
यत्कुप्यात् सत्यलेख्यम्परस्परम् । राजाविरोधिधर्माय
संवित्पत्नं वदन्ति तत् । वस्त्राक्षहीनः कान्तारे लि-
खितं कुर्वते तु यः । कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्न-
न्तदुच्यते । धनं दृष्ट्वा गृहीत्वा तु स्वयं कुप्याच्च कार-
येत् । उद्धारपत्नन्तु प्रोक्तमृणलेख्यं मनोविभिरिति ।
विशुद्धिपत्नसक्तं कात्यायनेन “अभिशापे समुत्तीर्णे प्राय-
श्चित्ते कृते बुधैः । विशुद्धिपत्नकन्देयन्तेभ्यः साक्षिसमन्वि-
तम् । सन्धिपत्नमप्याह स एव “उत्तमेष्टु समस्तेषु अभि-
शापे समागते । उच्चाहवादेलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धि-
पत्नकम्” । अन्धाधिपत्नमाह प्रजापतिः “धनी धनेन
तेनैव परमाधिं नयेद्यदि । कृत्वा तदाधि लिखितं पूर्वं
वाऽस्य समर्पयेत्” । पूर्वमाधिपत्नम् । सीमापत्नमप्याह
कात्यायनः “सीमाविवादे निष्पत्तिं सीमापत्नं विधीयते”
इति । कृष्णशोधने कृते कृष्णपत्ननाशादौ साति
प्राप्तिपत्नसुत्तमर्णेनाधसण्याय देयमित्याह याज्ञवल्क्यः
“दत्तवर्णस्याटयेलेख्यं शुद्धिं वा न्यस्तु कारयेत्” । अत्र
लौकिकं संप्रविधं लेख्यं स्वकृतान्यकृतभेदेन द्विविधकारदे-
नोक्तम् “लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृततन्त्रा” ।
स्वकृते साक्ष्यनियमोऽन्यकृते तद्विषय इत्याहोत्तराज्ञेन
स एव “असाक्षिमत्ताक्षिमञ्च सिद्धिदेशस्थितेक्षयो-
रिति” । असाक्षिमदपीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः “विनापि
साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत् । तदप्रमाणं कृतं
सर्वं बलोपधिकताकृते” । इत्यपिशब्दः प्रायुक्तबलोप-
धिकतत्वपर्युदासः सर्वलेख्यविषयो न स्वकृतमात्र-
विषयः । तथा च मनुः “बलाङ्गुक्तं बलादुक्तं बलादु-

यच्चापि लेखितम् । सर्वान् बलकृतानर्थानङ्गताम्बु-
रब्रवीत्” । नारदोऽपि “सत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्-
कारकतञ्च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकत-
न्त्रेति” । अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः
“यः कश्चिदर्थो निष्ठातः स्वरूपा तु परस्परम् । लेख्यन्तु
साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्निमित्तपूर्वकम् । समासासतद-
ङ्गाङ्गनामजातिस्त्रयोक्तैः । सत्रङ्गाचारिकात्मीयपितृ-
नामादिचिह्नितम्” । धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोक्तमर्थ-
नामोपरि लेख्यसंधर्मणनाम तदर्थ इत्यर्थः । एतदधर्मण-
पत्नादिविषयमन्यत्वाऽसम्भवात् । समासासादि यथा
सम्भयमन्यत्वापि सत्रङ्गाचारिकस्वहृचादिशाखाप्रयुक्त-
गुणनाम वङ्गचः कठ इत्यादि । वशिष्ठोऽपि “कालं
निवेश्य राजानं स्थानं निवसमन्त्रा । दायकं याचकञ्चैव
पितृनाम्ना च संयुतम् । जातिज्ञोत्तञ्च शाखाञ्च इत्य-
माधिं सपञ्चकम् । दृष्टिं पाहकहस्तञ्च विदितार्थी च
साक्षिणौ” । स्थानं जनपदः । निवसनं पुरग्रामादिकं
पाहकोऽधर्मणः । तद्विवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः
“समाप्तेऽर्थे कृष्णी नाम स्वरूपेण निवेशयेत् । मतं
मेऽसुकपुत्रस्य यदतोपरि लेखितमिति” । साक्षिणा-
वित्यनेन द्वयोरभ्युत्तानात् अवरत्वनियमो नास्तीत्युक्त-
मेतत्सु न भवत्येवेति । अत्र साक्षिलेखकाभ्यां स्वरूप-
चिह्नं कार्यमित्यप्याह स एव “साक्षिणश्च स्वरूपेण
पितृनामकपूर्वकम् । अत्राहमसुकः साक्षी हित्येयुरिति
ते श्रमाः । उभयाभ्यामर्थितेनैतन्मया असुकस्तुना ॥
लिखितं द्वास्तुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्” । समा-
इत्यनेन गुणसास्यं सङ्ग्रासस्यञ्च वैषम्यानिवसाय विव-
क्षितम् । अत्रमा इत्यकारप्रत्ययेन वैषम्यस्य सामान्यत-
एव साक्षिषु प्राप्तेनोपादेयः । कृष्णसाक्षिणोः सर्वथा
लिखनभिरुक्ते नारद आह “अलिपित्त कृष्णी यः
स्यात् स्वमतं स तु लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन
सर्वसाक्षिसमीपतः” इति ।
त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् त्रिविध्यं विविनक्ति दृष्ट-
स्मृतिः “दत्त्वा भूम्यादिकं राजा तावद्वहे पटेऽथ वा ।
शासनं कारयेद्भूमिं स्थानवशादिसंयुतम् । सातापितो-
रात्मनश्च पुण्यायासुकमूनवे । दत्तस्यासुकायाय दानं
सत्रङ्गाचारिणे । चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वया-
तुगम् । अनाच्छेदासनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् ।
दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं हर्तुं नरकमेव च । अष्टिं

वर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलं लिखेत् । ज्ञातं सवेति लि-
खितं सन्निविष्टहलेखकैः । समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षा-
क्षरान्वितम् । एवंविधं राजकृतं शासनं समुद्राकृतम् ।
देशादिकं यस्तु राजा लिखितेन प्रयच्छति । सेवा-
शौच्यां दना तुष्टः प्रसादलिखितस्तथा । पूर्वोत्तरक्रिया-
वादनिर्यायान्ते यदा नष्टः । प्रदद्याज्जयिने लेखं
जयपत्रं तदुच्यते । समुद्राचारिणे अमुकशाखा-
ध्यायिने । सर्वभागविवर्जितम् सकलराजपुरुषादि-
देवैरारहितम् । योगीश्वरः शासनपत्रमाह “भूमिं
दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् । आशामि
भद्रवृत्तिपरिज्ञानाय पार्थिवः । पटे वा ताम्रपट्टे वा
स्वसुहोपरि लिखितम् । अग्निहोत्रात्मनोऽवश्यानात्मानञ्च
अहीपतिः । प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।
स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति । इयन्ति
पर्यक्रमकभारादावियन्ति पर्यक्रमकादीन्यस्मै देयानीति
राज्ञो नियतदानाज्ञानिबन्धं कारयेत् सन्निविष्टाद्याधि-
कारिद्वारेत्थयात् । तथा च व्यासः “राज्ञा तु स्वय-
मुद्दिष्टः सन्निविष्टहलेखकः । ताम्रपट्टे पटे वापि
प्रलिखेद् राजशासनमिति । प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो
भूम्यादिकतपरीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपसर्गस्य दीर्घो
ब्राह्मणकः । दीयत इति दानम् भूम्यादि तस्य च्छेदः
श्रीवार्धेय्यादा तदुपवर्णनं तद्विदेशम् । आत्मवंश्यादी-
नभिलिखेत्यन्वयः । इदञ्च साधुशब्दैरेव लेखनीयं न
लौकिकवत्तदनिबन्धः । तथा च समुद्राचारः “राजा
स्वहस्तत्रिज्जेन राजादेशेन संयुतम् । युक्तं राजाभि-
धानेन मण्डितं राजसूद्रया । सुविष्यनपशब्दोक्तिसम्पू-
र्णवियवाक्षरम् । शासनं राजदत्तं स्यात् सन्निविष्टह-
लेखकैः । अन्तिमपादोत्तरं लिखितमिति शेषः । तस्मि-
न्निष लौकिके देशभाषादिप्रतिशेषो ज्ञेयाह नारदः
“देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं
स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति । शासने राजा
स्वहस्तो नैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह व्यासः “सन्निवेशं
प्रमाणञ्च स्वहस्तो न लिखेत्यन्वयम् । अतश्चोऽमुकपुत्रस्य
अमुकस्य अहीपतेः । सन्निवेशं प्रमाणञ्चेत्यस्य पूर्ववाक्ये
प्रलिखेदित्यन्वयः । तयोराजस्वहस्तलिखितानियमात् ।
इदञ्च राजा प्रतिग्रहीते समर्पणीयमित्याह विष्णुः
“पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वसुहृद्भागाभि-
क्षपतिपरिज्ञानाच्च दद्यादिति । अतएव दत्तापहार-

दोषप्रतिपादनमपि भाविन्दपप्रत्यायनाथं तत्तावश्यक-
मित्यप्याह व्यासः “प्रतिवर्षसहस्राणि दानच्छेद-
फलतथा । आशामिन्दपसामन्तबोधनायामिच्छेयत्”
इति । प्रतिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनमसिद्धन्दा-
नाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं
लेखयेद्वाजैत्यर्थः ।

लेख्यपत्र पु० लिख्यतेऽत एतत् लेखं पत्रं यस्य । १ ताल-
हले भरतः । कर्म० २ लेख्ये पत्रे न० [लेपते अलेमिष्ट ।
लेप गमने स्वा० आत्म० सक० सेट् क्कदित् चङि न क्तुलः ।
लेप पु० लिप लेप-वा घञ् । १ भोजने, २ लेपने च मेदि० ।
कर्मणि घञ् । २ सुधायास् (कालचुन) विश्वः । ४ पिष्ट-
दत्तपिण्डशेषे “लेपभाजसुधायाः पिताद्याः पिण्ड-
भागिनः” स्मृतिः । [पलगण्डे पु० अमरः ।

लेपक त्रि० लिप्सति लिप-खुल् । १ लेपनकरे २ जतिभेदे
लेपन न० लिप-ल्युट् । (लेपा) इति ख्याते १ व्यापारे । कर्मणि
ल्युट् । २ तुरस्तनामगम्यद्रव्ये राजनिः ।

लेय पु० बिंहराशौ ज्यो० त० ।

लेलिहा स्त्री सर्वदेवजीवन्यासाङ्गे सुहृद्भेदे तत्तत्क्षणं यथा
“तर्जनीमध्यमाङ्गनामाः सप्तं कुर्यादधोमुखीः । अना-
सायां क्षिमेत् हृडाष्टज्वी कृत्वा कनिष्ठिकासु । लेलिहा
नाम सुहृदं जीवन्त्यासि प्रकीर्त्तिता” तत्तत्क्षणं ।

लेलिहान पु० लिह यङ् लुक् ताच्छील्ये चानश् । १ शिवे
शब्दर० २ सपे पुं स्त्री० हेमच० । १ पुनः पुनलेहनकरे त्रि०
तारादेवतापूजाङ्गे अङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषरूपे ४ सुहृद्-
भेदे स्त्री । तत्तत्क्षणं यथा “वक्त्रं विस्तारितं कृत्वा अधो
जिह्वां च जालयेत् । पाशस्य सुष्टियुगलं लेलिहा-
नेति कीर्त्तिता” तन्मन्त्रः । [१ अत्यन्ते च ।

लेश पु० लिश अल्पीभावे घञ् । १ अल्पे २ लवे अमरः ।
लेष्टु पु० लिष-लृन् । लोष्टे अमरः । [लोष्टभेदनोऽप्यत ।
लेष्टुष्टु पु० लोष्टु हन्ति हन-क् । लोष्टभेदेके सुहृदे शब्दच० ल्युट्
लेह पु० लिह-वञ् । १ आहारे २ आस्त्रादे जिह्वया रसा-
दानव्यापारभेदे (चाटा) च हेमच० । भावे ल्युट् । लेहन-
मयत्त न० ।

लेहिन पु० लिह-लृन् । टङ्गणे (बोहामा) हेमच० ।
लेह्या त्रि० लिह-ल्यत् । जिह्वया १ आस्त्राद्यो । २ असृते न०
शब्दच० ।

लेङ्क न० लिङ्कमधिकतल कतो मन्थः अण् । अष्टादशसु महा-
पुराणेषु एकादशे १ महापुराणे । लिङ्कं तदाकारः

अस्यस्याः फलेषु अण् ङीप् । श्लिङ्गिनीहन्ते स्त्री
राजनि० तस्येदमण् । श्लिङ्गसम्बन्धे लि० स्त्रियं ङीप् ।
लैङ्गिक लि० लिङ्गेनानुभाषकचिह्नादिना व्यापादितस्वत
आगतौ वा ठण् । लिङ्गादिभिः १ कस्यिते २ अतुभिते
साध्ये लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमित्याचार्याः । अर्थप्र-
काशसामर्थ्यलिङ्गेन कस्यिते श्मन्त्रादीनां तत्तत्कर्मार्थि
विनियोगे च ।

लीक दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लोकयति ते अलूलुकत् त ।
लीक दर्शने भ्वा० आ० सक० सेट् । लोकते अलोकिए लुकोके ।
अदित् चङि न ह्रस्वः । अलुलुकत् त ।

लीक पु० लोक्यतेऽसौ लोक-घञ् । १ भुवने भुवनशब्दे
दृश्यम् । २ जने च अमरः । भावे घञ् । ३ दर्शने ।

लीककान्ता स्त्री इत० । १ अक्षभौषधे राजनि० । लोकस्त्रा-
मिति श्लोकप्रिये च लि० । [अमरः ।

लीकजित् पु० लोकं लोकाचारं जितवान् जि-क्लिप् । बुद्धे
लीकपाल पु० लोकान् पालयति पा-णिच् अण् । १ लोक-
पालके ऋषे, २ इन्द्रादिदिक्पाले, ३ विनायकादिषु
पञ्चसु । ४ लोकैरलकपाले लि० । लोकनायादयोऽप्यत्र ।

लीकबान्धव पु० लोकानां बान्धवः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् ।
सृष्ट्यै जटा० । [लोकबन्धिभूते ।

लीकवाह्य लि० बहिश्चरति बहिष्+व्यञ् टिलोपश्च एत० ।

लीकमातृ स्त्री लोकानां मातेव रचिती । १ लक्ष्म्याम्
अमरः इत० । लोकानां मातरि लि० ।

लीकलीचन पु० लोकैर्लोच्यतेऽनेन लुच् ल्युट् । १ सृष्ट्यै शब्दर०
लोकस्य लोचनमिव । सृष्ट्यै न० । लोकनेत्रादयोऽप्यत्र न०

लोकायत न० लोकेषु आयतम् विसीर्यम् अनायाससाध्य-
त्वात् । चावर्कमतसिद्धधर्म्मं शब्दच० ।

लोकायतिक पु० लोकायतं तन्मतम् अस्यस्य ठन् । चावर्के ।

लोकालीक पु० लोच्यतेऽसौ लोकः न लोच्यतेऽसौ कर्म० ।
स्वनामख्याते सृष्ट्यै किरणसम्पर्कशीमापर्वते । तस्य च
पार्श्वयोरातपानातपसम्बन्धात्तथात्वम् ।

लीकीश पु० इत० । १ ब्रह्मणि अमरः । २ ऋषतौ श्मरदे च
राजनि० बुद्धभेदे लि० । [न ह्रस्वः । अलुलोचत् त ।

लीच दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लोचयति ते अदित् चङि
लीच दर्शने भ्वा० आ० सक० सेट् । लोचते अलोचिए ।
अदित् चङि न ह्रस्वः ।

लीचक न० लोच-ण्वुल् । १ मांसपिण्डे, २ अक्षितारके शक-
ज्जले ३ स्त्रीणां लुचाटामरणे, ४ नीलवस्त्रे, ५ कर्णपूरे,

७ कदल्यां, दम्ब्यायां ८ निर्वुडौ भू-स्रवचर्मणि सेदि०
१ १ संपकचुके शब्दर० ।

लीचन न० लोच्यतेऽनेन लोच-करणे ल्युट् । १ नेत्रे अमरः ।
भावे ल्युट् । २ दर्शनक्रियायाम् । युच् । ३ दर्शने ४ आ-
लोचने च स्त्री टाप् अमरः । ३ मङ्गाप्राणिकीटे स्त्री
राजनि० ङीप् ।

लीचनहिता स्त्री इत० । तस्याञ्जने ठन्ते राजनि० ।
लीचमस्तक पु० लोचयते लोचं मस्तकं यस्य । मयूर-
गिष्ठायाम् अमरः ।

लीट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट् । लोट(ड)ति ।
अलोटी(डो)त् । अदित् चङि न ह्रस्वः ।

लीणा स्त्री लवणमस्यस्याः भक्षणसमये अपेक्ष्यत्वेन अच् ।
१ लुहृ-क्लिहायाम् राजनि० । लोणास्त्राप्यत्र स्त्री राजनि०

लीणार न० लवणसृच्छति कारणत्वेन ऋ-अण् उप० ष० ।
प्रथो० लवणजे चारभेदे राजनि० ।

लीत न० लू-तन् । १ चोरितधने, लोभे (वमाल) जटाधरः
श्चिह्ने सि० कौ० । २ नेत्राश्रुनि लि० । ३ लवणे च

लीत न० लू-ङ् । १ चतुर्जले, २ चोरितधने च संक्षिप्तमा० ।

लोभ पु० रुध-अच् रस्य लः । स्वनामख्याते इच्छे रत्नमा० ।

लोभ पु० रुध-रन् रस्य लः । (लोभ) ख्याते वृत्ते अमरः ।
"लोभो व्याही लघुः शीतश्च लघुः कफपित्ततृत् ।
कषायो रक्तपित्ताहृग्वानातोसारशोथहृत्" भावप्र० ।

लोप पु० लुप-भावे घञ् । १ विनाशे शब्देदने, २ व्याकुलीभावे,
३ व्याकरणोक्ते अदर्शनरूपे नाशे च । लोपयति स्त्रीणां
रूपगर्वम् अच् । २ अगस्त्यसुनिपत्यां स्त्री जटा० ।

लोपापक पुं स्त्री० लोपमदर्शनमाप्नोति द्रुतम् आप-ण्वुल् ।
वृद्गाले शब्दमा० स्त्रियासु अजा० टाप् अत इत्त्वम् ।

लोपासुद्रा स्त्री सुदं राति रा-क कर्म० । अगस्त्यसुनि-
पत्यासु अमरः ।

लोभ न० लुप-ङ् । लोयधने स्त्रीत्वमपोकति तत्पक्षे ङीप् ।

लोभ पु० लुभ-आकाङ्क्षायां भावे घञ् । परद्रव्येषु अतिश-
यिताभिजाते "स्ववित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।

अभिलाषो द्विजभेद । स लोभः परिकीर्त्तितः" पञ्चपु० ।

लोभिन् लि० लुभ-णिनि । परद्रव्येषु अतितृष्णावति जटा० ।

लोभ्य पु० लुभ-कर्मणि यत् । १ छन्दे हेमच० । २ लोभनीय-

पदार्थे लि० । [अमरः । तत्प्रधाने २ लाङ्गूले न० जटा० ।

लोम न० लू-मन् । देहजाते केशाकारे १ रोमाख्ये इव्ये
लोमकर्ण पुं स्त्री लोमवल्बलः कर्णौ यस्य शाक० । शयके

हेमच० तत्कर्त्तव्यं लोमशत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।

लोमकूप पु० लोम्नां कूप इव । रोमाधारे ऽविन्वाकारे गते
लोमघ्न न० लोमानि हन्ति हन-टक् । (टाक) रोमभेदे ।
लोमन् पु० लू-मनिन् । देहस्य केशतल्ल (रो०या) पदार्थं
अमरः । [न्यपभेदे रामा०

लोमपाद् पु० लोमयुक्तौ पादावस्य शा०त० । कङ्कदेशस्य
लोमश पु० लोमानि बाहुल्येन सन्त्यस्य श । ऽसुनिभेदे
२भेदे ऽलोमयुक्ते त्रि० भेदि० ४कौकज्ज्वायां पूजटा-
मांसां, हवचायाम् ७युक्शिव्वग्राम् दमहामेदायां
६काशीसे ऽ०याकिनीभेदे च स्त्री भेदि० ११शण्डुपग्राम्
१२अतिवलायां च स्त्री विश्वः । ११शब्दमांसां स्त्री
राजनि० । [राजनि०]

लोमशकारण्डा स्त्री लोमश इव काण्डोऽस्याः । कर्कश्याम्
लोमशपर्यिका स्त्री लोमशानीव पर्यानि यस्याः कप्
अत इत्त्वम् । कषपणग्राम् शब्दच० । [राजनि०]

लोमशपुष्पक पु० लोमशमिव पुष्पस्य कप् । शिरीषवृक्षे
लोमशतन न० लोमानि शातयति शद-णिच् तान्ता-
देशः ल्यु । लोमपातने औषधभेदे गरु० पु० १८५ अ०
तदौषधसंज्ञं यथा “हरितालशङ्खचूर्णं कदलीदलभ-
ज्जना । एतदुद्रव्येण चोदन्त्यं लोमशातनसुत्तमम् । ल-
वणं हरितालञ्च तण्डुलञ्च फलानि च । लाक्षरस-
समायुक्तं लोमशातनसुत्तमम् । सुधा च हरितालञ्च
शङ्खश्चैव मन्ःशिला । सैन्धवेन सहैकत्र क्लृप्तमूत्रेण प्रेष-
येत् । तत्क्षणेनोदत्तं नादेव लोमशातनसुत्तमम्” ।

लोमहर्षण न० लोम्नां हर्षणं हर्षजनकव्यापार इव उद्भेद
इति यावत् । रोमाञ्छे । लोमानि हर्षयति उत्तमसौक-
कथया हृष-णिच्-ल्यु । व्यासशिष्ये सूतवंश्ये स्नानाम-
ख्याते २पौराणिके पु० “प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो
वै लोमहर्षणः । पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो
महासनिः” दिष्णु पु० ।

लोमहृत् पु० लोमानि हरति हृ-क्लिप् टक् च । १हरि-
ताले हेमच० । लोमशातनशब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् ।

लोलि त्रि० लोड-कच् डस्य लः । ऽसदृशे २चक्षुषे च अमरः
च राजिङ्गायां ४कृष्णप्राच स्त्री भेदि० ।

लोलार्क पु० काशीस्यै अर्कभूतिभेदे काशीख० ४६ख० ।

लोलिका स्त्री लोडयति सेवने दलान् लोड-एकुल् डस्य
लः । १काङ्क्षेयम् (चुकोपाङ्क) जटा० ।

लोहित त्रि० लुब-विभदे णिच् क्त । चालिते ।

लोलुप(भ) त्रि० लुभ-यङ्-अच्-टुपो० भक्ष्य वा पः । अति-
लोभयुक्ते अमरः । [अलोहिते ।

लोष्ट संहतौ राशीकरणे भ्वा० क्वा० सक० सेट् । लोष्टति
लोष्ट पुन० लोष्ट-अच् । १मृत्पण्डे (देवा) अमरः । २लोह-
मणे राजनि० ।

लोष्टघ्न पु० लोष्टं हन्ति मदेयति हन०क । लोष्टभेदेने सुह-
रादौ भरतः । [भेदनसाधके सुहरादौ भरतः ।

लोष्टभेदन पु० लोष्टं भिनत्ति विभदेयति भिद-ल्यु । लोष्ट-
लोष्ट्र पु० लोष्ट-रन् । लोष्टे हेमच० ।

लोह पुन० लू-विच् लोहं जहाति हा०क । १धातुभेदे
अमरः । २धातुमात्रे भेदि० इरुपिरे राजनि० ४कृगु-
चन्दने न० अमरः । ३धातुभेदसङ्ख्यादि भावप्र० उक्तं
यथा “अथ लोहस्रोतस्तिनामकृत्तण्यगुणाः “पुरा लोमि-
लदैवानां निहतानां सुरैर्युधि । एत्यन्तानि शरीरेभ्यो
लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं
पिण्डं कालायसायसी । गुरुतादृशोत्क्रोदकफ-
दाहस्य कारिता । अश्लक्ष्णः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्ताव-
सस्य तु । लोहं तिक्ततरुं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।
रुक्कं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं
भरं मूलं शोधार्थं लोहपाण्डुताः । भेदोभेदकमीन्
कुष्ठं तत्किञ्च तद्देव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयस्यदुर्दं भ-
वेद् लोहोऽग्नौ लोहो कुरुतेऽस्सरीज । नानास्वाद्यापि तथा
प्रकीर्णं करोति हृत्तासमयुजलोहम् । जीवहारि मद्-
कारि चायसं चेदग्निसिद्धं स्मृतं ध्रुवम् । पाटवं क
तनुते शरीरके दारुणं हृदि रुजाञ्च यच्छति ।
कुष्माण्डं तिक्ततैलञ्च साषाञ्च राजिकां तथा । मद्य-
मन्दरसञ्चापि त्यजेन्नोहस्य सेवकः” । तत्र सारलोहस्य
लक्षणं गुणाश्च “लोमाभ्यः क्लृष्टाकाराण्यङ्गान्यन्तेन
लेपयेत् । लोहे सुयुक्तं सृज्याणि तत्सारमभिधीयते ।
लोहसरो ह्ययं हन्यादुपहणीमतिसारकम् । अर्ज-
सर्वाङ्गजं वातं शूलञ्च परिणामजम् । अर्दिञ्च पीनसं
पित्तं श्वासं कासं व्यपोहति” । अथ काललोहस्य
लक्षणं गुणाश्च । “यत् पालेण प्रसरति जले तैल-
दिन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुमन्त्रं त्यजति च निजं तिक्ततां
निस्त्वलकः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं
जैतं भूषितं कृष्णकः स्वात् सजलचषकः काललोहं
तदुक्तम् । शुल्भोदरार्शः शूलामसामवातं भगन्दरम् ।
कामलाशोथकुष्ठानि ह्ययं कालमयो हरेत् । लोहान-

मन्त्रपित्तञ्च यकञ्चापि शिरोरुजम् । सर्वान् रोगान्
विजयते कान्तलोहं न संशयः । बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं
कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् । अथ किङ्कस्य “ध्यायमानस्य
लोहस्य बलं मण्डूरस्यते । लोहसिंहानिका किङ्क
सिंहानञ्च निगद्यते । यलोहं यदगुणं प्रोक्तं तत्किङ्क-
सपि तदगुणम्” । अथ लोहस्य दोषशालये शोधनमभि-
धीयते “पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्तपत्रानि तैले तक्रो च काञ्जिके । गोमूले
च कुबल्यानां कषाये च त्रिधात्रिधा । एवं लोहस्य
पत्राणां विगुह्मिः संप्रजायते” । अथ लोहस्य सारण-
विधिः “गुह्लोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः ।
मर्दयित्वा पुटेद्वज्रो दद्यादिवं पुटद्वयम् । पुटत्रयं
कुम्भायाञ्च कुठारच्छिक्किकारसैः । पुटषट्कं ततो दद्यादिवं
तीक्ष्णा मृतिर्भवेत्” । अन्यच्च । “क्षिपेद्द्विधादशभागैः दरदं
तीक्ष्णचूर्णतः । मर्दयेत् कन्यकाङ्गाद्वैद्योभयुग्मं ततः
पुटेत् । एवं समपुटेत्त्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ।
सत्यान्तुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे । कथ्यते
रामराजेन कौटुहलधियाधुना । मृतकादुदियुणं
गन्धं दत्त्वा कृत्वाञ्च कज्जलीम् । द्वयोः समं लोहचूर्णं
मर्दयेत् कन्यकाङ्गावैः । यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा
ताम्रस्य पात्रके । धर्मं धृत्वा कृचकस्य पत्रेराज्यादयेदु-
बुधः । यामद्वयाङ्गवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः ।
दत्त्वोपरि मरावञ्च त्रिदिनान्ते सस्ररेत् । पिष्टा च
गालवेदस्त्रादेवं वारितरं भवेत् । दाडिमस्य दलं पिष्टा
तत्तदगुणवारिणा । तद्भसेनायसचूर्णं सन्नीयात्
झावयेदपि । ज्ञातये शोधयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः ।
एकविंशतिवारैस्तन्निज्यते नाल संशयः । एवं सर्वोऽपि
लोहानि स्त्रणादीन्यपि सारयेत्” । एवं सारितलोहस्य
गुणाः “लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
रूजं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं
गरं शूलं शोफार्शः लोहपाण्डुताः । मेदोमेहक्रमीन्
कुष्ठं तत्किङ्कं तद्वदेव हि । गुह्यमेकां समारम्भ यावत्
स्युर्नैव रत्तिकाः । तावलोहं समन्नीयाद्यादादोषानलं
भरः । कुष्माण्डं तिलतैलञ्च भाषाञ्च राजिकान्तथा ।
मद्यमस्तरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः” भावप्र० “यदा तु आ-
यसे प्राप्ते पक्वमन्नाति वै हिजः । स पापिणोऽपि भुङ्क्ते
लोहं रौरवे परिपच्यते” मत्स्यपु० । “अथःप्राप्ते
पञ्चःपानं गच्छं सिद्धाजमेव च । मृदादिकं मधु गुहं

नारिकेलोदकं तथा । फलं मूलञ्च यत् किञ्चिदभक्ष्यं
मनुरन्नवीत्” मन्त्रवै० ।

लोहकण्टक पु० लोहमिव कठिनः कण्टको यस्य । १मदन-
द्वये शब्दच० । २लोहमयकण्टको च ।

लोहकार पु० लोहं तन्मयं शस्त्रादि करोति क-क्षण । कर्म-
कारे । एवञ्च । लोहकारकोऽप्यल । “गोपालात् तन्तुवायां
वै कर्मकारोऽभवत् सुतः” पराशरोक्ते जातिभेदे पुंस्त्री० ।

लोहकिङ्क न० इत० लोहमले । (लोहार ए) । राजनि०
लोहचूर्णं न० इत० (लोहाचुर) ख्यते १पदाद्यं २लोहमले
राजनि० ।

लोहज न० लोहात् लोहाभ्यां वा जायते जन-ड । १लोह-
मले राजनि० । २धातुद्वये कांश्चि च हेमच० ।

लोहद्राविन् पु० लोहानि धातुद्रव्याणि द्रावयति द्रु-णिच्
णिनि । १टङ्कणे (लोहागा) राजनि० । २धातुद्रावके
ति० । [अमरः स्त्रियां ङीप् ।

लोहपृष्ठ पुंस्त्री० लोहमिव कठिनं पृष्ठमल । कङ्कपक्षिणि
लोहमारक पु० लोहं सारयति जारयति मृ-णिच्-एवञ्च ।
शास्त्रिशाके लिङा० । [२लोहपात्रके लि० ।

लोहल पु० लोहमिव लाति ला-क । १कथ्यक्तवचने अमरः
लोहवर न० लोहेषु सर्वधातुषु मध्ये वरम् । स्वर्णं मेदि० ।
लोहक्षेपण न० लोहानि स्त्रणादीनि क्षेपयति योजयति
क्षिप-णिच्-ल्यु । टङ्कणे (लोहागा) हेमच० ।

लीलसङ्कर न० लोहानां धातुद्रवाणां सङ्करो यत् । मिश्रित-
धातौ १रीत्यादौ २वर्तलोहे च राजनि० ।

लोहाभिसा(हा)र पु० लोहं तन्मयशस्त्रम् अभिस्त्रि-
यतेऽल अभि+स्त्र-(ह)-वा आधारे घञ् । राज्ञां
युद्धयात्रादौ शस्त्रगौराजनाविधौ अमरः ।

लोहागल पु० १तीर्थभेदे वराहपु० । २लोहकीले च ।

लोहित न० रूह-इतच्-रस्य लः । १कुङ्कुमे २रक्तचन्दने
३रक्तगोशीर्षकभेदे मेदि० । ४पक्वके ५हरिचन्दने शब्दच० ।
६वृषकुङ्कुमे ७रुधरे च राजनि० । ८युक्ते हेमच० ।
९नदभेदे १०मर्दने ११रक्तवर्णे च पु० मेदि० । १२रक्ततायुते
लि० । १३मृगभेदे १४रोहितमत्स्ये १५वर्णे १६देवभेदे
भरतः । १७मसूरे शब्दच० । १८रक्ताक्षौ १९रक्तशाखौ
राजनि० । २०वनभेदे २१सरोवरभेदे ब्रह्मपुत्रशब्दे इत्यम् ।
सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीप् । वर्णे तु स्त्रीत्वे ङीप् तस्य
नः । लोहिनी लाहितवर्णयुतस्त्रियाम् । रूह-इतच्-
रस्य लः । रोहणकर्त्तरि स्त्रियां टाप् ।

लोहितक न० लोहितमिव कायति कै-क । १पित्तले
राजनि० । लोहित+इवाद्ये कन् । २पञ्चरागमस्यो पु०
हेमच० । ३मङ्गलपत्रे पु० शब्दमात्रा ।

लोहितचन्दन न० कर्म० । १कुङ्कुमे अमरः २रक्तचन्दने च ।
लोहितपुष्पक पु० लोहितानि रक्तानि पुष्पाण्यस्य कप् ।
दाडिमवृक्षे भावप्र० । २रक्तवर्णपुष्पयुते लि० ।

लोहितमृत्तिका स्त्री कर्म० । १गैरिके (गेरिमाटी) रत्नमा०
२रक्तवर्दि च ।

लोहिता स्त्री इह-इतच् रस्य लः । १वराहकालायां
शब्दच० २रक्तगुणनैवायां राजनि० । ३रक्तवर्णायां
स्त्रियाञ्च ।

लोहिताक्ष पु० लोहिते अक्षिणी यस्य अच् समा० । १विष्णौ
शब्दच० २लोकिने च पुंस्त्री० शब्दच० । ३रक्तमेतद्युते
लि० स्त्रियां लोप् । [स्मिन्नुद्वेगे च राजनि० ।

लोहिताङ्ग पु० लोहितमङ्गमस्य । १मङ्गलपत्रे अमरः २का-
लोहितानन पुंस्त्री० लोहितमाननमस्य । १नकुले राजनि०
स्त्रियां लोप् । २रक्तसुखे लि० स्त्रियां टाण् । [त्रिका०

लोहितायस् न० लोहितं वर्णमेति इह-असुन् । तास्मै
लोहितायस् न० लोहितमयः अच् सः । १तास्मै २रक्त-
वर्णां योजातिभेदे च ।

लोहितम न० लोहितं धातुभूतमस् । सखे हेमच० ।

लोकायतिक न० लोकायतं आवाकशास्त्रं नेत्यधीते वा
ठक् । आवाकमताभिज्ञे ।

लौकिक लि० लोके विदितः प्रसिद्धो हितो वा ठण् ।
१लोकविदिते २लोकप्रसिद्धे । ३लोकहिते च ।

लौकिकाग्नि पु० कर्म० । विधानेन संस्कारान्मृत्यो वज्रो ।

लौड उन्नादे भ्या० पर० सक० सेट् । लौडति अलौडोत् ।
कृदित् षड् न कृषः । [२धातुमात्रे च ।

लौह पु० लोहमेव सार्थं अण् । (लोया) १धातुभेदे भरतः ।

लौहज न० लोहात् लौहाभ्यां जायते वा जन-ङ् । १मण्डूरे
रमा० । धातुद्वये कांस्यपित्तवादी च ।

लौहमाण्ड पु० लोहस्य विकारः अण् कर्म० । (हामान-
दिप्ता) २लोहमये पात्रभेदे शब्दच० । ३लोहमयपात्र-
मात्रे न० ।

लौहमल न० लोहस्योदमण् कर्म० । लोहकिङ्के राजनि० ।

लौहित्य न० लोहितस्य भावः व्यञ् सार्थं व्यञ् वा । १रक्त-
वर्णं २रक्तत्वं लोहितात् सरसो जातो लोहितस्यु ततो
उभयत् इत्ये ३रक्तप्रत्ययभेदे । "तीर्थलोहिते" रघुः ।

लोपी लोभे क्त्वा० पा० पर० सक० अनिट् । लोभान्ति अल्यै-
षीत् । [षीत् ।

लोपी गतो क्त्वा० पा० पर० सक० अनिट् । लोभान्ति अल्यै-

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थ-
सङ्कलनम् ।

वकारः व्यञ्जनवर्णभेदः । स च स्यर्थाग्रवर्णयोरेतः स्थितत्वात्
सुतः स्यवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तोर् "दन्त्योष्ठयो-
वः स्यतो बुधैः" शिञ्जोक्तं । अस्योच्चारणे जिह्वा-
ग्रेण दन्तोष्ठयोरीषत्सर्गात् ईषत्सृष्टता आभ्यन्तर-
प्रयत्नः । बाह्यप्रयत्नाच्चास्य विचारनादृष्टेण अल्पप्राणस्य ।
अस्य दन्त्योष्ठत्वात् दन्त्यत्वं कश्चिच्च ओष्ठप्रत्ययान्नित्यं
कार्यं भेदकोन संवर्धनीत्यादौ ओष्ठप्रत्ययान्नित्यं चः अण-
परः । दन्त्यत्वमान्नित्यं च अनुस्वारस्थाने अनुनासिको-
षो वा पले अनुस्वारस्थितिः । अस्य साहकान्यासे वाम-
स्त्वन्त्ये न्यस्यता । काव्यादौ प्रयोगे "अस्यनमय लवो" इ०
र० टी० उक्तेः व्यसनं फलम् । वर्णाभिधाने अस्य वा-
चकशब्दा उक्ता यथा "वो वाचो वाक्यो मृज्वा
वरुणो मेदसंस्तकः । खड्गोश्चो ज्वालिनी वक्त्रं कलशो
वारिवाचकः । उत्तारी शालिनी शान्ता वातः स्फिक्
सागरः शुचिः । इन्द्रधारा च वामांसः करमूलं च न-
र्त्तकः । जगद्गामी शारिणी च देवोऽलिङ्गोऽग्निरुत्तकः ।
गिरिराजो निहत्तात्मा व्यङ्ग्या निन्दिनी करः" अस्य
ध्येयस्वरूपं यथा "वकारं चञ्चुपापाङ्गि ! कुण्डली
मोलमव्ययम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं त्विशक्तिरहितं सदा ।
त्विविन्दुर्वहितं वर्णमात्मादिगन्धसंयुतम् । पञ्चदेवमयं
वर्णं पीतविद्युक्कृतोपमम् । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धि-
प्रदायकम्" कामधेनुतः "अस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "कुन्द-
पुष्पप्रभां देवीं हिमज्वां पङ्कजेनयाम् । शुक्लमाख्याम्बर-
धरां रत्नहारोज्ज्वलां पदाम् । भावकाभीष्टदां विद्वां

विजिदा विजसेविताम् । एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं
दशधा जपेत् वर्षोद्धारतन्त्रम् ।

व पु० वा-ड । १वायौ २वरुणे ३शान्तने ४मन्त्रे मेदि०
५राहो ६कल्याणे ७वज्रवति ८वसतो ९वसुदे च शब्दः
च० १०व्याघ्रे ११वसने १२शालूके १३वन्दने च एकाक्षर-
को० । १४सादये कव्य० मेदि० "शालवं व यशः पपुः"
रघुः । १५वरुणे न० मेदि० । १६वरुणवीजे मान्मन्त्रम् ।
वृ० पु० वमति उद्धारति वम-य तस्य नेत्रम् । १७मपौता-
द्याप्रत्यवर्गे २तृणजातिभेदे (वायं) क्षमरः ।

"वशः सरो हिमः आडुः कषायो वक्षिशोधनः ।
हृदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठाम्रघ्नशोथजिह्व । तत्करीरः
कटुः पाकरसे रुचो गुरुः सरः । कषायः कफघ्न
स्वादुर्विदाही वातपित्तघ्नः । तद्यवास्तु सरा रुचाः
कषायाः कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बहूमूलाः
कफापहाः" भावप्र० । १७डावयवे ४वर्गे च मेदि०
१८राहो १९सावद्वे च राजनि० । ७वाद्यभेदे पुं स्त्री०
अरुणः स्त्रीत्वे गौरा० डीप् "वंशोक्तेन वडिगेन"
इति इन्द्रावनचम्पूः । तद्विदित्येवा

"तालेन राजते गीतं ताडो वादिनसम्पन्नः । गरीय-
स्तेन वादिनं तन्मन्त्रं विधुष्यते । ततं शुभिरमानजं
प्रवर्तयन् चतुर्विधम् । ततं तन्वीगतं वाद्यं वंशाद्यं
शुभिरं तथा । चमौवनजमानजं चनं तालादिकं
मतम्" । तत्र शुभिरं यथा "वंशोऽथ पारी मधुरी
तित्तिरी शङ्खवाहला । तोड्डी सूरवी हुका षट्किंका
क्षरनाभयः । षट्कुं कापालिकं वंशसमेवंशस्तथा परः ।
एते शुभिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्तरिभिः । वर्तुलः
क्षरलक्ष्यैव पर्वदोषविवर्जितः । वैषयः खादिरो वापि
रक्तचन्दनजोऽथ वा । श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दनि-
दन्तमयोऽपि वा । राजतस्तान्त्रजो वापि लौहजः
स्फाटिकोऽथ वा । कनिष्ठाकुलितस्थेन गर्भरन्ध्रेण
शोभितः । शिखविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ।
वंशेनैव मतः प्रीतिः मतङ्गमुनिनोदितम् । ततोऽन्येऽपि
तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तिताः । तत्र त्यक्ता शिरो-
देशादधोदिभित्तमकुलम् । फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत नित-
मकुलिपर्वणा । पञ्चकुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि
कारयेत् । कुयौत्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ।
बदरीवीजतुल्यानि संत्यज्याद्वाद्भमकुलम् । प्रान्तयो-
र्वन्धनं कार्यं क्षराद्यौनोदहेतवे । शिकुषकेन कला देया

तेन सुस्तरता भवेत् । पञ्चाकुलोऽयं वंशः स्यादेकैका-
कुलिहृत्तितः । षड्कुलानि नान्ना स्यात् यावद्दादशा-
कुलम् । फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदकुलिमन्तरम् । तदेव
नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्तयते । एकाकुलोद्भूतकुलश्च
तत्रकुलसुतरकुलः । अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपे-
क्षितः । त्रयोदशाकुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाकुलः । नि-
न्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाकुलः । महानन्दस्तथा
नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा । चत्वार उक्तमा वंशा मतङ्ग
मुनिसम्पत्ताः । दशाकुलो महानन्दोनन्द एकादशा-
कुलः । द्वादशाकुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः ।
चतुर्दशाकुलमितो जय इत्यभिधीयते । ब्रह्मा रुद्रो
रविर्विष्णुः क्रमादथ व्यवस्थिताः । नैविद्यं प्रौढता-
चापि सुस्तरत्वञ्च शीघ्रता । माधुर्यमिति पञ्चाभी फुत्-
कतेषु गुणाः स्मृताः । शीतकारबहुलः क्षौद्रो विस्तरः
स्फुटतो लघुः । क्षमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कते
क्रमात् । दृष्ट्या प्रयोगवाक्यमन्यता गीतवादाने ।
एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः । स्थानका
दिन्याभिज्ञोगमकाश्चः स्फुटाक्षरः । शीघ्रहस्तः
कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते । प्रसुप्तिर्वैषम्यं च
युक्तिचेत्यकुले गुणाः । सुस्थानत्वं सुस्तरत्वमकुली-
कारणक्रिया । समस्तममत्तत्वं रागरागाङ्गवेदिता ।
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादाने । स्थायाने
चापि दुःस्थाने नादिनिर्माणकौशलम् । मातृयां स्थान-
दातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते
मया संक्षिप्य दर्शिताः" बङ्गीतदा० ।

वंशक पु० वंश इव कायति कै-क । (सोमशाडा) १८मुर्भेदे
रत्नमा० २मृत्युभेदे (राउत) शब्दमा० । ३चतुश्चन्दने
न० हारा० । [वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशकपूर्वरोचना स्त्री कपूर्वनिव रोचते रुच-ल्यु इत० ।
वंशक्षीरी स्त्री वंशस्य क्षीरनिवास्यस्या अच् गौरा० डीप् ।

वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशज पु० वंशात् जायते जन-ड । १वंशहज्जाते यवाकारे
वेणुयने राजनि० २सत्कुलजाते त्रि० । ३वंशरोचनायां
स्त्री टाप् शब्दर० । [राजनि० ।

वंशतण्डुल पु० इत० । वेणुजाते तण्डुलाकारे वेणुयने
वंशधर त्रि० वंशं धरति । कुलाविच्छेदकारके वल्लाने ।
दध-णिञ् ल्यु । वंशवर्द्धनोऽप्यत्र ।

वंशनेत्र न० वंशस्यैव नेत्रमस्य । इक्षुभूते राजनि० ।

वंशपत्न पु० वंशस्य पत्नमिव पत्नमस्य । १ नखनामके तृथे
राजनि० इत० । २ वंशदले न० । कप् तलैव । २ नाडी-
हिङ्ग्री स्त्री राजनि० गौरा० डीप् ।

वंशपत्नपतित न० वंशपत्नपतितं भरनभननगैः" इत्यो०
इति वंशपत्नपतितं भरनभननगैः" इत्यो० ।

वंशपीत पु० वंशस्तत्पत्नमिव पीतः । कण्ठगुग्गुली राजनि० ।
वंशपुष्पा स्त्री वंशस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । सहदेवीलता-
यासु राजनि० ।

वंशपूरक न० वंशस्यैव पूरकं यस्य । इक्षुमूले राजनि० ।
वंशरी(लो)चना स्त्री वंशेषु रोचते रुच-ल्यु वा रस्य लः ।
वंशपर्वस्थिते श्वेतवर्णे कर्पूराकारे द्रव्ये । (वंशलोचन) ।

"वंशजा दृङ्गणी दृष्ट्या बल्या स्नादी च शीतला ।
दृष्ट्याकाञ्चरवासञ्जयपित्तास्रकामलाः । हरेत् कुष्ठं
व्रणं पाण्डुरं कण्ठवातकृच्छ्रजित्" भावप्र० ।

वंशप्रकर्षा स्त्री वंशस्य प्रकर्षेव । (वंशलोचन) पदार्थे
राजनि० । [हेमच० ।

वंशशलाका स्त्री० वंशस्य शलाकेव कठिनत्वात् । वीरणमूले
वंशस्तनित न० । द्वादशाक्षरपादके वंशस्य विनापरपर्याये
इत्यो० भेदे शब्दः । [वंशस्य बलं जतौ जरौ इत्यो०

वंशस्यविल न० । द्वादशाक्षरपादके इत्यो० भेदे । "वदन्ति
वंशाय न० वंशस्य अयं मूलम् । वंशाङ्गुरे (को) ङ्गुराजनि०
वंशाङ्गुर पु० इत० । (को) ङ्गुर इति ख्याते पदार्थे राजनि०
वंशिक न० वंशोऽस्तस्य ठन् वंश इव वा कन् । १ अयुर-

चन्दने अमरः २ वंशां स्त्री शब्दच० टाक् ।

वंशीधर पु० वंशी वंशजवाद्यभेदं धरति धृ-अच् । श्रीकृष्णे
वंश्य लि० वंशे सत्कुले जातः यत् । सत्कुलजाति ।

वक्र कौटिल्ये अक्र० गतौ सक-भा० आ० सेट् इतिट् । वक्रते
अवक्रिष्ट ।

वक्र पु० स्त्री० वक्रि-अच् पुषो० नलोपः । खनामख्याते पुष्पदले
विहगे अमरः स्त्रियां डीप् । २ खनामख्याते पुष्पदले
"अगस्त्यकुसुमं शीतं चातुर्यकनिवारकम् । नक्ताभ्युदयानं
तिलं कण्ठं कटुपाकं च । पीनसञ्जयपित्तघ्नं वातघ्नं
हृदिभिरुतम्" भावप्र० । ३ औषधादिपाचनयन्त्रभेदे "जल-
कञ्जपपातालदोलाभूषणालुकाः । वक्राद्या यन्त्रभेदाः
सुवर्जान्वाद्याश्च मूषिकाः" शब्दच० । अस्य लक्षणं यथा
"दीर्घकण्ठकाचकुप्पा गिलवेत् खल्यभाण्डकम् । तिर्यक्
कृत्वा पचेत् चुल्ल्यां वक्रयन्त्रमिति सूत्रम् ।" वैद्यकम् ।
१ कुवेरे ४ राक्षसभेदे मेदि० यो भीमेन हतः भा० व० १४

अ० । श्रीकृष्णेन हते दैत्यभेदे च भाग० १०।११ क० ।
वक्रजित् पु० वक्रं जितवान् जि-क्रिप् इत० । १ श्रीकृष्णे
२ भीमसेने च वक्रान्तकादयोऽप्यत्र ।

वक्रधूप पु० वक्र इव शुभो धूपः । वक्रधूपे अमरः ।
वक्रपञ्चक न० । कार्तिकशुक्लपक्षस्यैकादश्यादिति धिपञ्चके ।
तत्र सत्स्यादवकैरपि सत्सत्यागेन व्रताचरणत्वात् तथात्वम्
वक्रपुष्प पु० वक्र इव कुटिलं पुष्पमस्य । खनामख्याते पुष्प-
दले शब्दच० ।

वक्रवृत्ति पु० वक्रस्यैव स्वार्थपरा वृत्तिर्येषा यस्य । "अधोग-
दृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतस्य
वक्रवृत्तिरुदाहृतः" इत्युक्तलक्षणे परः शब्दे जने ।

वक्रव्रतधर पु० वक्र इव व्रतं धारयति धृ-अच् । "अधो-
दृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनी-
तस्य वक्रव्रतधरो द्विजः" इत्युक्ते स्वार्थसाधनतत्परे
वक्ष्यके विप्रादौ । [व्रतधरे ।

वक्रव्रतिन(क) पु० वक्रव्रत+अस्यर्थे इति ठन् वा । वक्र-
वकुल पु० वक्रि-कुलच् नलोपः । १ खनामख्याते पुष्पदले
अमरः । २ कटुकायां स्त्री राजनि० टाप् । काकोल्यां
डीप् पुषो० । वक्रलोपि वकुले पु० ।

"वक्रलो मधुगन्धस्य मिहिकेसरकस्यथा । वकुलसुवरोऽ-
रुणः कटुः पाके रसे गुरुः । कफपित्तविषाद्विनि क्षिप-
दनगदापहः" भावप्र० । अस्य औष्ठादित्वमिच्छन्त्यन्ते ।

वक्र गतौ भा० आत्म० सक० सेट् । वक्रते अवक्रिष्ट ।
वक्रव्य लि० वच-तच्च । १ कुत्सिते २ हीने ३ दुष्टे च मेदि०
"दिवा वक्रव्यता पाशे" इतिटि । ४ कथनीये च । भावे
क्त । ५ कथने इदृशेषु च न० ।

वक्रु लि० अचितं वक्रु वक्रि वच-तच् । १ उचितवक्रुवादिनि
अमरः स्त्रियां डीप् । २ पण्डिते पु० मेदि० ।

वक्रा न० वक्राऽनेन वच-करणे ङ् । १ सुखे अमरः ।
२ तगरमूले शब्दर० । ३ वसनभेदे मेदि० । वक्रा "नाद्या-
जसो स्यातामल्लयोऽनुष्टुभि ख्यातम्" इ० र० उक्ते
४ इत्यो० भेदे च ।

वक्राभेदिन् पु० वक्रां भिनत्ति भिद-णिनि । १ तिलरसे
हेमच० । २ सुखविदारके लि० स्त्रियां डीप् ।

वक्रावास पु० वक्रां वासयति वक्रभीकरोति वासि-अण् चप०
स० । १ नागरङ्गे हेमच० । इत० । २ सुखगन्धे पु० ।

वक्राशोधिन पु० वक्रां शोधयति शुध-थिच्-णिनि । १ ज-
म्बीरे २ सुखशोधके ३ ताम्बूलादौ लि० स्त्रियां डीप् ।

वक्रासव पु० वक्रास्यासव इव । अक्षररसे त्रिका० ।
 वक्र न० वक्रि-रन् पु० नलोपः । १नदीवद्धे अमरः
 २शनेचरे पु० मेदि० । ३मङ्गलपत्रे पु० हेम० । ४रुद्रे ५लि-
 पुरासुरे पु० धरणिः ६पर्वटे कुटिलगतौ च स्त्री । दतद्वति
 लि० । पहाण्यां वक्रगतिकारणं खगगतिशब्दे उक्तम् ।
 सामान्यतः ज्यो० त० उक्तं यथा “वक्राः स्युः पञ्च
 षष्ठेऽके अतिवक्रा नगादगे । नवमे दशमे चैव जायते
 सप्तजा गतिः । द्वादशैकादशे कृत्वा भजन्ते शीघ्रां
 पुनः । रविस्थित्यंशकलिंशावधेः संख्यात्वं कल्प्यते ।
 न तु राश्यन्तरस्यशात् पञ्चमादिनिरूपणम् । राज्ञेकेन
 सदा वक्रौ” ।

वक्रकण्ट पु० वक्रः कुटिलः कण्टः कण्टकोऽस्य । बदरहणे
 राजनि० ततः संचायां कन् । खदिरहणे राजनि० ।

वक्रखड्ग पु० कर्म० । करवाले राजनि० ।

वक्रग्रीव पु० स्त्री० वक्रा ग्रीवा यस्य । १उद्रे त्रिका० स्त्रियां
 ङीष् । २कुटिलग्रीवायुते लि० स्त्रियां टाप् ।

वक्रपुच्छ पु० स्त्री० वक्रं पुच्छं यस्य । १कुक्कुटे त्रिका० स्त्रियां
 ङीष् । वक्रलाङ्गलादयोऽप्यत्र ।

वक्रपुष्प न० वक्राणि पुष्पाण्यस्य । १वक्रहणे शब्दर०
 २पलाशहणे च राजनि० । [इणे राजनि० ।

वक्रशल्या स्त्री वक्रं शल्यामिव पक्षादि यस्याः । कुटुम्बिनी-
 वक्राङ्ग पु० स्त्री० वक्राण्यङ्गान्यस्य । १हणे स्त्रियां ङीष् ।
 २कुटिलावयवयुते लि० स्त्रियां वा ङीष् । कर्म०
 ३कुटिले देहे न० ।

वक्रिमन् पु० वक्रस्य भावः इमनिच् । कौटिल्ये “वशितवक्रिम
 प्रेक्षितम्” मालतीभाष्यम् । पु० । अदलोऽप्यत्र ।
 वक्रोक्ति स्त्री कर्म० । १कुटिलोक्तौ “अन्यस्यान्यार्थकं वाक्य-
 मन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्का वा सा
 वक्रोक्तिस्ततो द्विधा” सा० द० उक्ते २अर्थालङ्कारभेदे
 ३काकुवचने च ।

वक्ष रोत्रे भा० पर० सक० सेट् । वक्षति अवक्षोत् ।

वक्षस् न० वक्ष-असुन् सुट् च । १हृदये २उरसि च अमरः ।

वक्षः(व)स्थल न० वक्षःस्थलमिव वा विसर्गलोपः । प्रशस्त-
 वक्षि । [सा०द० ।

वक्षोज पु० वक्षसि जायते जन-ङ । १स्तने “वक्षोजयोर्मन्दता”
 वक्षोरुह पु० वक्षसि रोहति रुह-क । स्तने त्रिका० ।

वख गतौ भा० पर० सक० सेट् इदित् । वङ्गति अवङ्गीत्
 अनिदययम् वङ्गति अवङ्गीत् अवाङ्गीत् ।

वग खञ्जे भा० पर० अक० सेट् इदित् । वङ्गति अवङ्गीत् ।
 वगाह पु० अव+गाह-घञ् अवातो लोपः । अवगाहने ।
 वग गतौ निन्दायाम् आरम्भे च सक० अने अक० भा० आत्म०
 सेट् इदित् । वङ्गते अवङ्गित् ।

वङ्ग पु० वकि-घञ् । १नदीवक्त्रे भरतः । २पल्लवने (पा-
 लान) स्त्री त्रिका० टाप् ।

वङ्गि स्त्री वकि-रि । १पाशास्थि हेमच० । २वाद्यभेदे
 पुंन० उष्वादिक् । ३मृददाक्षि पुंन० सि०कौ० ।

वङ्ग न० वगि-अच् । धातुभेदे (राङ्) रङ्गशब्दे दृश्यम् ।
 “रत्नाकारं समारम्भं ब्रह्मपुलानगं प्रिये ! । वङ्गदेश इति
 प्रोक्तः” उक्ते देशभेदे पु० व० व० । ३चन्द्रवंशे नटभेदे पु०
 गरु० ११५० । ४वाक्तां कौ० कापसे च पु० मेदि० ।

वङ्गज न० वङ्गात् धातोः जायते जन-ङ । १सिन्दूरे रत्नमा०
 २वङ्गदेशजाते लि० ।

वङ्गन पु० वगि-ल्यु । वाक्तां कौ शब्दर० ।

वङ्गशुल्बज न० वङ्गशुल्बाभ्यां रङ्गताभ्यां जायते जन-ङ ।
 रङ्गताम्रमिश्रितजाते कांक्षे धातौ हेमच० ।

वङ्गसेन पु० वङ्गमिव शुभा सेना पुष्पमस्य । वक्रहणे त्रिका०
 वङ्गारि पु० इत० । हरिताले हेमच० तस्य वङ्गधातुजारणा-
 तधात्वम् ।

वङ्गण पु० वक्ष-ल्युट् पु० सुम् । ऊरुस्यो (कुक्षी) अमरः
 वच सन्देशे सक० कथने द्विक० चुरा० उभ० सेट् । वाचयति ते
 वच कथने अदा० द्विक० धर० अनिट् । वक्ति । “न हि
 वचिरन्निपरः प्रयुज्यते” व्यभियुक्तोत्तरस्माद् अन्ति”
 अवोचत् त । उवाच ऊचतुः वक्ता उक्तः ।

अनु+उक्तस्य पुनः कथने अनुवादे ।

निर्+अववार्थकथने निरुक्तिः निर्वचनम् ।

प्र+प्रकर्षेण कथने वाख्यानार्थमुक्तस्य कथने प्रवचनम् ।

वचन न० वच-ल्युट् । १कथने २वाक्ये अमरः ३शुश्रूषाम्
 शब्दच० कर्त्तरि ल्यु । व्याकरणोक्ते संख्यार्थके सुप्-
 तिङ्श्रुत्ये प्रत्यये च । “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु विभक्ति-
 वचनेषु च” । [विनि । वचने स्थिते वशीभूते अमरः ।
 वचनग्राहिन् लि० वचनं गृह्णाति तदनुसारेणाचरति अह-
 वचनीय लि० वच-अनीयर् । १कथनीये २निन्दनीये लोका-
 पवादे न० “वचनीयमिदं व्यवस्थितम्” कुमारः ।

वचनेस्थित लि० वचने वाक्ये तदुपदिष्टाचारे तिष्ठति स्या-
 क्त अलुक्स० । वाक्यप्रतिपालके वशीभूते अमरः । [मेदि०
 वचर पु० स्त्री० वच-अरन् । १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे लि०

“तस्या(बलस्या)स्थितेशो निप्रपात येन भुवः प्रदेशेषु कथ-
चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जंगीशोर्भवन्ति नाना-
कतिमन्ति तेषु । हैममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्ग-
कोषलाः । वेश्वातटाः ससौवीरा वज्रस्थाष्टाविहकाराः ।
आताम्रा हिमयैलजाश्च शशिभा वेश्वातटीयाः स्वदाः
सौवीरे तृषिताजमेघवटश्यामाश्च सौराष्ट्रजाः ।
कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोषले
श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः ।
अत्यर्थं लघुवर्णतश्च सुण्यवत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखा-
विन्दुकलङ्कुकाकपदकलासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन्
प्रमायुमात्रमपि यत् वज्रं कचिद्वदग्रते तस्मिन्
देव । समान्नयो ह्यवितथस्तीक्ष्णाम्भारं यदि ।
वज्रेषु वर्णयुक्ता देवानामपि परिपङ्कः प्रोक्तः ।
अर्थेभ्यश्च विभागः कार्थो वर्णश्चयादेव । हरिश्च
पीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः । हरि-
वक्ष्यशक्यस्तवहृपित्यतिमद्वतां स्वभावार्थाः । विप्रश्च

अङ्गुष्ठदन्तिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य शशवधु-
विशेषनामः । वैश्वस्य कान्तकदलीदन्तिकाशः शू-
द्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः । द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवी-
यतीनां वज्रः प्रतिष्ठो न तु सार्वजन्यो । यः स्याज्जवा
विद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससज्जिकाशः । रेश-
त्वात् सर्ववर्णानां शुण्वत् सार्ववर्णिकम् । कामतो
धारवेद्राजा नत्वन्त्योऽन्यत् कथञ्चन । अधरोत्तरद्वय्या हि
खादकं खादर्थं चक्रुरः । ततः कष्टतरो वज्रो वर्णानां
चक्रुरो मतः । न च मार्गविभागमात्रद्वय्या विद्रुमा
वज्रपरिग्रहो विधेयः । शुण्वद्गुणवस्मदां विभूति-
विपरीतो व्यसनोदयस्य हेतुः । एकमपि यस्य शृङ्गं
विट्क्षितमवलोच्यते विशीर्षं वा । शुण्वदपि तस्य-
धार्यं वज्रं श्रेयोऽर्थिभिर्भवने । स्फुटिताग्निविशीर्ष-
शृङ्गदेशं सप्तवर्णैः पृथक्तेरुपेतमध्यम् । न हि वज्रभूतोऽपि
वज्रमायु श्रियमन्याऽन्यत्कावसां न कुर्यात् । यद्येकदेशः
व्यतजावभासो यदा भवेत्लोहितवर्णश्चिह्नम् । न तच्च
कुथ्योद्भियमाणमायुः स्वच्छन्दस्त्योरपि जीवितान्तम् ।
कोट्यः पान्थानि धाराश्च बहुदो हादशेति च । अनुकु-
लमतोऽप्याया वज्रस्याकरजा गुणाः । षट् कोटिशुण्व-
जमसं स्फुटतोऽप्युधारं वर्णान्वितं बहु सुपार्श्वमेत
दोषम् । इन्द्राद्युपांशुविस्तृतिष्कुरितान्वरीक्षमेवंविधं
भुवि भवेत् सुखं न वज्रम् । तीक्ष्णाय विमलमपैति
सर्वदोषं धत्ते यः प्रयतततुः सदैव वज्रम् । दृष्टिस्तं
प्रतिदिनमेति यावदायुः श्रीचम्पत्सुतधनधान्यगो,
मन्त्रनाम् । व्यालवर्णविषव्याघ्रतस्करान्मुभयानि च । दू-
राक्षस्य निवर्तन्ते कर्माण्यावर्षयानि च । यदि वज्रममेत
सर्वदोषं विश्रयात्तच्छुद्धिविशतिं शुक्ल्ये । माण्यशास्त्र-
विदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपकलक्षमप्रबल्यम् ।
त्रिभागहीनार्जतदर्शशेषं त्रयोदशं त्रिंशदतोर्जभागाः ।
अथोतिभागोऽथ यतांशभागः श्रृङ्गभागोऽथसमान-
मेतः । यत्तच्छुद्धोद्देशभिः कृतस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं
प्रदिष्टम् । हाभ्यां क्रमाद्धानिसुपागतस्य त्वेकावसानस्य
विनिश्चयोऽयम् । न चापि तण्डुलैरेव वज्राणां धारण-
क्रमः । अष्टाभिः सप्तैंगैरेस्तण्डुलं परिकल्पयेत् ।
यत्तु सर्वशुण्वैर्गुणं वज्रं तरति वारिणि । रत्नवर्ग-
समस्तोऽपि तस्य धारणश्रियते । अनेनापि हि
दोषेण लज्जालब्धेण दुषितम् । खमूल्यात् दशमं भागं
वज्रं समति प्राप्नुवः । प्रकटानेकदोषस्य खलस्य सह-

तोऽपि वा । खमूल्यात्ततोभागो वज्रस्य न विधी-
यते । स्फुटदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते । रत्नानां
परिकर्माथं मूल्यं तस्य भवेत्तु । प्रथमं शुण्ववस्मदा-
भ्युपेतं प्रतिवज्रं सप्तपैति तच्च दोषम् । खलमाधरणेन
तस्य राज्ञो शुण्वहीनोऽपि क्षणिकं भूषणाय । नाय्यां
वज्रमधार्यं शुण्वदपि सुतप्रवृत्तिमिच्छन्त्या । अन्यत्र
दीर्घचिपिटहस्तादुशुर्वैरुक्ताश्च । अथवा पुष्कराण्ये
तथा गोमेदकेन च । वेदव्यस्तिकाभ्याश्च काचैश्चापि
पृथग्विधैः । प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशलाजनाः ।
परोक्षा तेषु कर्तव्या विद्रुवज्जिः सुपरीक्षकैः । सुचारो-
ल्लेखशालाभिक्षेपां कार्यं परोक्षयम् । पृथिव्यां
यानि रत्नानि वे चान्ये लोहधातवः । सर्वाणि विलि-
खेदजं तच्च तेन विलिख्यते । शुक्ता सर्वरत्नानां
गौरवाधारकारणम् । वज्रो तान्परोक्षेन स्वरयः परि-
चक्षते । जातिभिरजातिं विलिखन्ति वज्रकुर्वन्दिनाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति मान्येन लिख्यते वज्रम् । वज्राणि
सुक्तामणयो याश्च काचन जातयः । न तेषां प्रतिवज्रानां
भा भवन्तुर्गुणमिनी । तिर्यक्क्षतत्वात् केषाञ्चित्
कचखिद्यदि दृश्यते । तिर्यमालिख्यमानानां वा यान्ते-
ष्वपि हन्यते । यद्यपि विशीर्षकोटिः सविन्दुरेखान्वितो
विवर्णो वा । तदपि धनधान्यपुत्रान् करोति सेन्द्रा-
युधो वज्रः । सोऽमिनीविस्तुरिताभिरामं राजा
यथोक्तं कुञ्जियं दधानः । पराक्रमाक्रान्तपरग्रतापः
सहस्रसामन्तभुवं भुनक्ति । श्विद्युदम्नो तन्निवारण-
हेतुयथा “प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु क्षणितेषु यः ।
त्रिःपठेज्जैमिनीयोऽपि प्राङ्मुखो वायुदङ्क्षुषः । तस्य
मा भूङ्गयं शीरं विद्युतोयोऽवसीदति व्यातं छतवज्ज-
पुराणम् । “सुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेचापिकीर्तनात् ।
विद्युदग्निभग्नं नास्ति पठिते च गृहोदरे” । “लिखिते
च गृहोदरे” इति वा याठः । जैमिनिश्च सुमन्तुश्च
वैशम्पायन एव च । पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्र-
वारकाः पुराणम् ।

तत्पथ्याद्यादि भावप्र० उक्तं यथा

“हीरकः पुंश्चि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च वः ।
अथ श्वेतः स्रतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः श्वेतः ।
प्रीतो वैश्योऽश्वितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्कच वः । रसायने
मतो विप्रः सर्वविद्रिप्रदायकः । क्षत्रियो व्याधिवि-
धंभी जराश्लुहरः श्वेतः । वैश्यो धनप्रदः प्रोक्त

सया देहस्य दार्ढ्यकृत् । शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयः
स्तम्भं करोति च । पुंस्त्रीनपुंसकानीह लक्षणीयानि
लक्षणैः । सुदृताः फलसंपूर्णस्त्रोत्रयुक्ता दृढतराः ।
पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिताः । रेखाविन्दु
समायुक्ताः षडङ्गास्ते स्त्रियः स्मृताः ।” षडङ्गाः
षट्कोणाः । “त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुं-
सकाः । तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः ।
स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदाः ।
नपुंसकास्तवीर्यां स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः । स्त्रियः
स्त्रीस्यः प्रदातव्याः क्लीबं क्लीबे प्रयोजयेत् । सर्वभ्यः
सर्वदा देयाः पुरुषाः वीर्यवर्जनाः । अयुद्धं कुरुते
वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्याघ्रतया । पाण्डुताम्यङ्कुरत्वञ्च तस्मात्
संशोध्य मारयेत् ।” तच्छोधनविधिर्ग्रन्था

“कुलत्यकोद्भवक्ताद्ये दोलायन्ते विपाचयेत् । व्याघ्री-
कन्दमतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुद्धयति । व्याघ्री कण्ट-
कारिका । अन्यः शोधनविधिः । “मृदहीत्वाग्निं शुभे
वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत् । साहिषीविषया लिप्ता
कारीषाग्नौ विपाचयेत् । लिप्तामायां चतुर्धामं यामि-
न्यन्ते श्वभूलके । सेचयेत्पाचयेदेवं सप्तरात्रेण शुद्धयति ।”
अथ वज्रस्य मारणविधिः “हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तो क्षिपेत्-
क्ताद्ये कुलत्यजे । तप्तं तप्तं पुनर्वज्रम्भवेद्भक्ष्यं त्रिसप्तधा ।
अन्योऽस्य मारणप्रकारः “नेपथ्यद्रुमुज्ज्वालिष्यकूर्मपृष्ठा-
न्मवेतसम् । शशदन्तं समस्मिद्धा वज्रीक्षीरेण मेलकम् ।
कृत्वा तन्मध्यमे वज्रं क्षियते ध्यातमेव हि ।” मारितस्य
वज्रस्य गुणाः “व्यायुःपुष्टिं बलं वीर्यं वर्धं शौख्यं
करोति च । सेवितं सर्वरोगघ्नं स्मृतं वज्रं न संशयः ।”
अभ्यभेदा तदुगुणाश्च भावप्रभो उक्ता यथा

“पुरा बधाय दत्तस्य वज्रिणा वज्रसङ्कृतम् । विस्तु-
लिङ्गास्ततस्तस्य मगने परिसर्पिताः । ते निपेतवर्ण-
ध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव सत्त्वप्र-
तत्तद्गिरिषु चाम्भकम् । तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्यमन्तर-
बोद्धवात् । मगनात् स्वखलितं यस्माद्भजनञ्च ततो भूतम् ।
विप्रजल्लयवित् शूद्रभेदीतत् स्यात्सत्त्वविधम् । क्रमे-
शेषां सितं रक्तं पीतं कण्ठञ्च वर्णतः । प्रशस्यते
सितन्तारं रक्तं तच्च रसायने । पीतं हेमनि, कण्ठान्तु
मर्देषु द्रुतयेऽपि च । पिनाकं दर्दरं नागं वज्रञ्चेति
चतुर्विधम् । सुदृढ्यग्नौ विनिःक्षिप्तं पिनाकन्दलसञ्च-
लम् । अत्रानाज्जलणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् । दर्दरं

त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दरध्वनिम् । गोलकान् बह्वशः
कृत्वा स स्थान्कृत्युप्रदायकः । नामन्तु नागवदङ्गो
फुत्कारं परिसृजति । तद्भुजितमवशान्तु विदधाति
भगन्दरम् । वज्रान्तु वज्रवत्तरे तन्नाग्नौ विक्षतिं व्रजेत् ।
सर्वाभ्येषु वरं वज्रं व्याधिवाङ्मयकृत्युहृत् । कम्भ-
सुत्तरशैलोत्थं बह्वसत्त्वं गुणाधिकम् । दक्षिणादिभवं
स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम् । अस्मं कषायं सधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्जनञ्च । हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेह
कुष्ठक्षीहोदरपित्तविषक्रम्भीष । रोगान् हन्ति दृढ-
यति वपुर्वीर्यदृढिं विधत्ते तारुण्याच्च रमयति
शतं योषितां नित्यमेव । दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान्
विक्रमैः सिंहतुल्यान् सद्योभीतिं हरति सततं
सैव्यमानं स्मृतास्त्रम् ।”

वज्रकण्टक पु० वज्रमिव कठिनं कण्टकमस्य । १। सुहीडके
जटा० । २। कोकिलाले राजनि० । [राजनि०

वज्रचर्मन् वज्रमिव कठिनं चर्म यस्य । मण्डके खड्गनि
वज्रतुण्ड पु० वज्राकारं तुण्डमस्य । १। मण्डके २। मण्डके त्रिका०
३। मण्डके ४। मण्डके च राजनि० ।

वज्रदन्त पु० वज्रमिव कठिनो दन्तोऽस्य । १। गूकरे २। मूषके च
गण्डमा० वज्रदशनादयोऽप्यत्र ।

वज्रद्रु पु० वज्राकारो द्रुः । सुहीडके अमरः । वज्रद्रुमादयो-
ऽप्यत्र । [वज्रदशनादयोऽप्यत्र ।

वज्रधर पु० वज्रं धरति धृ-अच् । १। इन्द्रे हला० २। मेचके च
वज्रनिर्घोष पु० इत० । वज्रक्षतिशब्दादौ उभ्यां वज्रनि-
घोषोऽप्यत्र । [वज्रहस्तादयोऽप्यत्र ।

वज्रपाणि पु० वज्रं पाणौ यस्य । १। इन्द्रे २। मेचके च त्रिका०
वज्रपुट न० वज्रमिव कठिनं पुटमस्य । औषधपाचनपात्रभेदे
वज्रपुष्प न० वज्रमिव पुष्पम् । तिलपुष्पे अमरः ।

वज्रपुष्पा स्त्री वज्रमिव पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०
वज्रमय त्रि० वज्रात्मकम् मयट् । अतिकठिने स्त्रियां ङीप् ।
वज्रमूली स्त्री वज्रमिव कठिनं मूलमस्याः ङीप् । माध-
पगटांम् राजनि० । [सञ्चारवतायाम् हारा० ।

वज्रवल्ली स्त्री वज्रमिव कठिना वल्ली । (हाडजोडा) अस्थि-
वज्रवीजक पु० वज्रमिव कठिनं वीजमस्य कप् । लताकरञ्जे
राजनि० । [राजनि० ।

वज्रवृक्ष पु० वज्रमिव कठिनो वृक्षः । सेङ्गवृक्षे (सेङ्गोडा)
वज्रा स्त्री वज्र-रक् । १। गुडूचाम् २। सुहाञ्च मेदि०
३। दुर्गायां देवीपु० ४। सुहीभेदे ङीबन्तोऽपि मेदि० ।

व ज्ञाकृति पु० वज्रखेवाकृतिरस्य । जिह्वाभूवीयकृते
वर्षभेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री 'वज्रनिवाङ्' यस्याः । गवेधुकाधान्यभेदे (गड-
गडे) शब्दच० शब्ताभेदे (हाङ्गोङ्गा) भावप्र० ।

वज्रास्थिमृदुला स्त्री वज्रनिवास्थि, शृङ्खला सन्धनं
यस्याः । कोकिलाक्षरके राजनि० । [शब्दे मेदि० ।

वज्रिन् पु० वज्रमख्यं इति । शब्दे अमरः श्मेचके च ।

वच्चक पुंस्त्री वनूच-णिच्-एव लु । शब्दाग्रे अमरः स्त्रियां
ङीप् शब्दव्यञ्जो च । शब्दे श्रुतारके च लि० मेदि० ।

वच्चन न० वनूच-ल्युट् । प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनो-
ऽन्यथाकृते कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् ।
वच्चनायत्न स्त्री ।

वच्चक लि० वनूच-उक्ञ् । वच्चनाग्रीये शब्दर० ।

वच्चुल पु० वनूच-उलच्-पृषो० चस्य जः । श्रुतिनिश्रुत्ये
श्चयोगकृते अमरः । श्वेतसरुके मेदि० शब्दपद्मादौ
शब्दच० । ५ पक्षभेदे च हला० । इवङ्गुध्यायां गवि
स्त्री हेमच० । ७ वक्त्रे लि० वच्चुलप्रियः ।

वच्चुलद्रुम पु० वच्चुलाख्यः द्रुमः । अशोककृते राजनि० ।

वच्चुलप्रिय पु० वच्चुलं वक्त्रं प्रीणाति प्री-क । नेतसे रत्नमा०

वट वेष्टने भागे च अद्-चुरा० उभ० सक० सेट् । वटयति ते ।
अववटत् त । [ववटतुः ।

वट वेष्टने भ्वा० पर० सक० सेट् । वटति । अवटोत् अवाटोत्

वट विभाजने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् ।
वटयति ते वटति । अववटत् त अववटोत् ।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् घटा० । वटयति अवाटोत्
अवटोत् । ववटतुः ।

वट स्त्रे घी० पर० सक० सेट् इदित् । वटति अववटोत् ।

वट पु० वट-अच् । श्रुतानामख्याते कृते अमरः शशय-
निर्मिततन्त्रौ च लि० । (वैट्) मेदि० ।

वटवृक्षस्य वट्टकपत्तमस्य शब्दे ५१७ पु० उक्तम् ।

“वटः शीतो शुष्कपाही कफपित्तप्रणापङ्कः । वगर्धौ
विमर्षदाहघ्नः कषायो योनिदोषक्षत्” भावप्र० । श्वाभ्ये
हेमच० । ४ कषट् ५ गोले इभ्यभेदे (वट्टा) मेदि० ।

वटक पु० वट-कुन् । पिष्टकभेदे (वट्टा) भावप्र० कृतान्नशब्दे
२१८२ पु० दृश्यम् ।

वटपत्र पु० वटस्यैव पत्रमस्य । श्रुतार्जककृते राजनि० ।

शपाशाभेदीवतायां स्त्री ङीप् भावप्र० । “वटपत्नी
कषायोष्णा योनिस्त्र्यम्बदापहा” श्लिपरमाणीकृते

रत्नमा० टाप् ।

[लि० शब्दर० ।

वटर पुंस्त्री । कुक्कुटे स्त्रियां ङीप् । शब्दे श्चञ्चले षचौदे

वटी स्त्री वट-अच् गौरा० ङीप् । शब्दो अमरः गोत्राकारे
(वटी) पदार्थे भावप्र० स्त्राये क ह्रस्वः । वटिकायत्न

“वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदके
वटिका पिष्टौ गुडो वर्त्ति सद्योच्यते । लेहवत् साध्यते

वङ्गो गुडो वा शर्कराथ वा । गुग्गुलुर्वा लिपेत्तत्र
चूर्णं तन्निर्मिता वटी ।” तत्र वङ्गिसिद्धे गुडोदौ ।

“कुथ्याद्वङ्गिसिद्धेन कचिद्गुग्गुलुना वटी” । द्रवेन मधुना
वापि गुटिकां कारयेद्बुधः । शिता चतुर्गुणा देवा

वटीषु द्विगुणो गुडः । चूर्णं चूर्णसमः काथ्यौ गुग्गुलु-
र्बुध तत्समम् ।” तत्समम् चूर्णसमम् “द्रवं तु द्विगुणं

देयं मोदकेषु भिषग्वरैः” । द्रवं द्रवरूपद्रव्यम् । “कर्मसाधं
तन्नामा वलं दद्या प्रयुज्यते” । वलमिति कालादेरप्युप-

चक्षणम् । नदीवटाख्ये शब्दभेदे राजनि० ।

वटु पु० वट-उ । शपाश्वके शङ्खाचारिणि च हेमच० ।

वटुक पु० वट-उक । श्वाश्वके शब्दर० श्मेरवभेदे च तन्त्रम्
वठ अश्वहायकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वठते

अववठित् । [ववठतुः ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । वठति । अवाटोत् अवटोत्

वठर पु० वठ-अरन् । शम्भौ उवादि० शम्भुके हेमच०
शब्दे शब्दर० च लि० ।

वड विभजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । वडयति ते
अववडत् त । [अववडतुः ।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । वडते
वड चारोहणे घी० पर० सक० सेट् । वडति अवाटोत्

अवडोत् । ववडतुः ।

वडभि(भी) स्त्री वद्यते आरुह्यतेऽत्र वड-अभि वा ङीप् ।

शङ्खचूडायात् (सुहुनि) अमरः शपाशादायस्य शब्दे च
(चिलेपर) रत्नमा० ।

वडा स्त्री वड-अच् । श्रुतानामख्याते पिष्टकभेदे शब्दच० ।

वडिश न० वड-इन् वडिं श्यति शो-क । मत्स्यधारणार्थं
वक्रचौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमरः । “वडिशेन भ्रमो-

रिवाखान्” उन्नावनचम्पूः ।

वड् लि० वल-रक् लस्य डः । वडति (वड्) अमरः ।

वड् शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । वडति अवाशीत् अव-
शीत् । वड् इत् वडि वा ह्रस्वः ।

वगट विभाजने अद्-चुरा० उभ० सक० सेट् । वगटयति

ते अववण्टन् त । [श्चक्रतोदाहे च । (डेङ्को) शब्दना०
वण्ट पु० वण्ट-अच् । १ भागे २ दातादेः धारणस्थाने (वाठ)
वण्टक पु० वण्ट-अच् स्थायं क । १ भागे अमरः
ण्वुल् । २ विभाजके लि० । [श्चक्रतोदाहे च मेदि०
वण्ट लि० वण्ट-ठ तस्य नेत्त्वम् । १ खर्वे (वँटे) । २ कुलायुधे
वण्टर पु० वठि-अरन् । १ स्थगिकारजौ २ कुकुरबाङ्गले
श्करीरकोषे ३ तालस्य पल्लवे ४ पयोधरे च मेदि० । अथ
कौशादिरपि तत्रार्थः ।

वण्ड लि० वडि-अच् । १ शक्रतोदाहे २ हस्ताद्यङ्गविकले (वँडे)
३ शनादृतमेदे हेमच० ४ पांशुलायां स्त्रियां स्त्री मेदि० ।
वण्डाल पु० वडि-आलच् । १ मूरयुद्धे २ नौकायां खनिते
च मेदि० । [त्रार्थे अय्यं राजवत् मूढवत् इत्यादि ।
वत् अय्यं वा-डति । सादृश्ये अमरः वतिप्रत्ययान्तोऽय्य-
वत् अय्यं वन-क्त । १ खेदे २ चतुकस्पायाम् ३ हर्षे ४ वि-
अये ५ आमन्त्रणे च अमरः ।

वतंस पु० अय+तन्स-अञ् अवाक्लोपः । १ कर्णभूषणभेदे
२ शेखरे ३ शिरोभूषणे मेदि० ४ भूषणमात्रे च ।

वतण्ड पु० अय+तडि-अच् अवाक्लोपः । सुनिभेदे उणादि० ।
वतीका स्त्री अवगतं तोकं यस्याः प्राक्+अवाक्लोपः । अपत्य-
हीनायां स्त्रियाम् अमरः ।

वत्स न० वस-व । १ वत्सः स्वये अमरः । २ गवादिशिशौ द्वि-
व० । ३ वत्सरे पु० अमरः । ४ चन्द्रवंशे राजभेदे च पु० ।
वत्सक न० वत्स इव इदर्थे कन् । १ पुष्पकाशीसे राजनि०
२ कुटजे अमरः । ३ इन्द्रयवे च राजनि० ।

वत्सकवीज न० वत्सकस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे राजनि०
वत्सतर पुं स्त्री० जुहः वत्सः अत्यन्तं तरप् । १ जुहवत्समे
अप्राप्तमनकाले गवादी अमरः स्त्रियां डीप् । वत्सतरी
वत्सनाभ पु० वत्सान् पशुशिशून् नभ्यति हिनस्ति नभ-
अण् वत्सस्य नाभिराकारेऽस्यस्य अच् वा । स्यावरे
विप्रभेदे अमरः । तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

“सिन्धुवारसदकपत्नोवत्सनाभ्याकृतिसंघा । यत्
पार्श्वेन तरोर्द्ध्ववत्सनाभः स भाषितः । तस्य सामान्य
शुणा यथा । “विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवयि च विकाशि
च । आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि सदावहम्” ।
अवयवि सकलकायव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम् । वि-
काशि ओजसःशोषणपूर्वकं सन्निवन्त्यशिक्षीकरणशी-
लम् । आग्नेयम् अधिकाग्नौ श्रुतं योगवाहि संवर्ग-
शुष्पग्राहकम् सदावहं तमोशुष्पाधिक्येन बुद्धिविध्वंस-

कम् । “तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ।
योगवाहि त्विदोषघ्नं वृंहणं वीर्यवर्धनम् । ये दुर्यया
विषेऽगुडे ते सुहृन्ना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयो-
गेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्” भावप्र० ।

वत्सपत्तन न० वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् । उत्तरदेश-
स्यायां कौशाख्यां नगण्यां हेमच० ।

वत्सपाल पु० वत्सान् पालयति पाल-अण् । १ श्रीकण्ठे
२ बलदेवे च । [दृशप्रम् ।

वत्सर पु० वस-सरन् । द्वादशमासात्मके काले अन्धशब्दे
वत्सराज पु० चन्द्रवंशे नृपभेदे । “वत्सराजचरितम्” रत्ना०
वत्सरान्तक पु० वत्सरखानं करोति अन्त+णिच्-ण्वुल् ।
फाल्गुनमासे राजनि० वत्सरस्य चैत्रादिकत्वात् फाल्गु-
नस्य तदन्तकालत्वान्तथात्वम् ।

वत्सल लि० वत्सं लाति ला-क । १ क्लेशयुक्ते २ वात्सल्ये
रसे पु० इतदिति लि० ३ विष्णौ पु० विष्णुसं ।

वत्साक्षी स्त्री वत्सस्याक्षीवाजि अस्य पञ्चसमा० । गो-
डुम्बायाम् (गोमक) जटा० ।

वत्सादनी स्त्री वत्सैरव्युते प्रियत्वेन अद-ल्लुट् डीप् ।
१ गुड्व्याम् अमरः । वत्सः अदनमस्य । २ हके पुं स्त्री०
राजनि० स्त्रियां डीप् । [अवन्दिट् ।

वदं तुतौ अभिवादने सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् । वन्दते
वद वाक्ये सन्देशे च भ्वा० उभ० सक० सेट् । वदति ते
अवादीव् अवदिट् । ज्ञानवत्तादावात्मनेपदीत्यन्ये ।

वद वाचि भ्वा० पर० सक० सेट् यजा० । वदति अवादीव्
उवाद जदतुः उदितः ।

भासने उपसान्त्वने आत्म० शास्त्रे वादने भासमानो
वदीत्यर्थः अन्धानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानाद्युपाधौ
च आत्म० तत्र ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्ने ज्ञाने वदते ।
विमतौ ज्ञाने विवदन्ते । उपपन्नान्दने उपवदते प्रार्थयते
इत्यर्थः सि० कौ० । व्यक्तवाचां सम्प्रयोज्यारणे आत्म०
प्रवदन्ते विप्राः । अति+भयार्थादितिक्रमेणोक्तौ प०
अतिवदति । अह+उक्तस्य पर्यायान्तरेण कथने अनुवादः
अकर्मकात् व्यक्तवाचामनुवादे तु आत्म० अनुवदते कठ-
प्रलापस्य” सि० कौ० । व्यक्तवाचि तु प० अनुवदति वीणा
सकर्मकात् पर० उक्तमनुवदति । विरुद्धोक्तौ व्यक्तायां
वाचि वा आत्म० विप्रवदन्ते न्ति वेदाः । [विशेषविधिः
अप+निन्दायाम् । अपवादः । विशेषविधाने च अपवादः
परि+निन्दायां मिथ्यादूषणे च पर० । परिवदति परिवादः ।

प्रति+विरुद्धयोक्तौ परं प्रतिवदति प्रतिवादः प्रतिवादी
प्रत्युत्तरोक्तौ च ।

वि+विरुद्धोक्तौ पक्षप्रतिपक्षग्रहणेनोक्तौ आत्मं वि-
वदन्ते पण्डिताः वादिप्रतिवादिनश्च ।

वद वाचि सन्देशे च सकं चुरां उभं सेट् । वादयति
ते अवीवदत् । अभि+प्रणामे ।

वद वि० वदति वद-अच् । वक्तारि अमरः ।

वदन न० उद्यतेऽनेन वद-करणे ल्युट् । १ सुखे अमरः ।
२ वचनेन्द्रिये भावे ल्युट् । ३ कथने न० । [अमरः ।

वदा(द)न्य पु० वद-अन्य प्रथो वा दीर्घः । भूरिदानशीले
वदाम न० वद-आमन् । (वादान) वातादे फलभेदे भावप्र० ।

“वातादो वातवैरो ह्यस्त्रे लोपमफलक्षया । वातादः

उष्णः सन्निधौ वातघ्नः शुक्रकटुगुरुः । वातादमज्जा
मधुरो दृग्मः पित्तानिनापहः । स्निग्धोष्णः कफहृत्
अष्टो रक्तपित्तविकारिणाम्” भावप्र० ।

वदाल पुं स्त्री० वद-आल । पाठोनमत्स्ये (वोयाल) त्रिका०
स्त्रियां ङीप् । स्त्रार्थे क तलार्थे । [अमरः ।

वदावद पु० अत्यन्तं वदति वद-अच् नि० । बहुवक्तारि
वधू स्त्री उद्यते पित्रगेहात् पतिगृहं गृह-ज सुकच् ।

१ भाव्यायाम् २ नवोदायां ३ पुत्रजायायाम् अमरः ।

४ गठ्याञ्च मेदि० । अय्य ओच्छादितमित्यन्ये

वधूजन पु० कर्मणः नारीजने त्रिका० ।

वधूटी स्त्री अल्पा वधूः टी । अल्पवयस्कायाम् नार्यां “गोप-
वधूटी दुक्लृप्तेति” भाषापरि० । [नीत् अवनीत् ववनतः ।

वन सेवने सक० शब्दे अक० आ० पर० सेट् । वनति अवा-
वन व्यापारे आ० पर० सक० सेट् । वनति अवानीत् अव-

नीत् । ज्वला० वनः वानः । घटा० वनयति । [निष्ट ।

वन याचने द्विक० तना० आ० सेट् क्ता वेट् । वसुते अव-

वन उपकारे उपतामे च सक० शब्दे अक० वा च० उभं पचे
आ० पर० सेट् । वानयति ते वनति । अवीवनत् त ।

अवनीत् अवानीत् ।

वन न० स्त्री वन-अच् । १ इक्षवसुदायात्मके अरण्ये अमरः
स्त्रोत्वे ङीप् । “सुवनी सम्प्रवदत्पिकापि का” नैप्र० ।

२ जले शनिवासे ३ आलये च मेदि० । ४ प्रस्तरणे हेमच० ।

वनकदली स्त्री ७त० । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनकन्द पु० वनजातः कन्दः । अरण्यजाते मूल्ये राजनि० ।

वनकार्पासी स्त्री वनोज्जवा कार्पासी । (वनकापास) क्षुभेदे
रत्नमा० ।

वनकोलि पु० वनोज्जवः कोलिः । (वनकुल) दृष्टे ।

वनचन्दन न० वनजातं चन्दनम् शा०क० । १ अयुरचन्दने
२ देवदारुणि च विश्वः ।

वनचन्द्रिका स्त्री वने चन्द्रिकेव । मल्लिकायाम् राजनि० ।

वनचम्पक पु० ७त० । (वनचापा) चम्पकभेदे राजनि० ।

वनच्छाग पु० वने जातश्छागः । (वनछागल) १ छागभेदे
राजनि० । वने छाग इव । २ मृकरे पुं स्त्री० शब्दमा०
स्त्रियां ङीप् ।

वनज न० वने जलेऽरण्ये वा जायते जन-ङ । १ पद्मे
२ सुक्तभेदे ३ वनमूल्ये पु० राजनि० ४ गजे विश्वः ।
५ अश्वगन्धायां ६ गन्धपत्रायां ७ वनकापास्यां ८ वनो-
पोदक्याम् ९ मिश्रेयायां १० ऐन्द्रे स्त्री राजनि० ११ सुह-
पण्यां च स्त्री मेदि० । १२ वनजातमात्रे त्रि० ।

वनतिलक पु० वनेषु वनजातेषु मध्ये तिलकः । १ हरी-
तक्याम् शब्दमा० । २ पाठायां (आकनादि) च स्त्री
रत्नमा० स्त्रार्थे क तल्लैव अमरः ।

वनदीप पु० वनस्य दीप इव । वनचम्पके राजनि० ।

वनपल्लव पु० वनमिव निविडः पल्लवोऽस्य । शोभाञ्जने जटा० ।

वनपुष्पा स्त्री वनमिव सहते पुष्पा यस्याः । शतपुष्पायाम्
राजनि० । [पूरकः । वनवीजपूरके राजनि० ।

वनपूरक पु० पूरकः वीजपूरकः पूर्वपदलोपः वनोज्जवः
वनप्रिय पुं स्त्री० वनं वनस्य प्रीणाति प्री-क । १ कोकिले
स्त्री मेदि० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् २ अरण्यप्रियमात्रे
त्रि० । इत्वच् न० राजनि० ।

वनमुज पु० वनं भुङ्क्ते मुज-क्लिप् । १ कृषभे २ तन्नामौ-
षधे शब्दच० । [अमरः ।

वनमलिका स्त्री वनोज्जवा मलिका । दंशे कीटभेदे (डांश)

वनमल्ली स्त्री वनोज्जवा मल्ली । अरण्यमल्लिकायाम् शब्दर० ।

वनमाला स्त्री “आजातुलस्त्रिनी माला सर्वतुङ्गसुसो-
ज्जला । मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्त्तिता”

इत्युक्तायां मालायाम् ।

वनमालिन पु० वनमालाऽस्यस्य इति । १ श्रीकृष्णे अमरः
२ वाराहीलतायाम् स्त्री मेदि० ङीप् ३ द्वारकापुण्यां स्त्री
त्रिका० । [२ सुहृत्पण्यां स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।

वनमुह पु० वनोज्जवः मुहः । १ सुदुग्धभेदे (सुगानि) अमरः ।

वनमूर्द्धजा स्त्री वनस्य मूर्द्धजं शब्दमिवास्त्वस्याः अच् ।
(काकडाशिङ्गा) कर्कटशृङ्गाम् राजनि० ।

वनमोचा स्त्री वनोज्जवा मोचा । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात् । कद-
ल्याम राजनि० । [राजनि०]

वनवर्वर पु० वनोद्भवः वर्वरः । कण्ठाजके । (वनवावुर) दृष्टो
वनवासिन् पु० वनं वासयति सुरभीकरोति वासि-णिनि ।
१सुष्ककट्टचे २वारालोकन्दे ३शालमूलिकन्दे ४नील-
महिषकन्दे ५कृष्णमनामोषधे च राजनि० । वने वसति
वस-णिनि । ६वनवासकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

वनवीज पु० वीजो वीजपूरकः उत्तरपदलोपः ७त० । वन-
वीजपूरे राजनि० । [राजनि०]

वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वात्ताकी । दृष्टव्याम्
वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहिः । नीवारे (उद्धिधान) हेमच० ।
वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमशत्वात् । १कपिकक्षाम्
राजनि० ७त० । २वनवराहे पु० ३वनशूकरयोषिति स्त्री ।

वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकादृतत्वात् । गोचुरे
अमरः । स्त्रायै क० तल्लैवाधे । [शब्दच०]

वनशोभन न० वनं जलं शोभयति शुभ-णिच् ण्वु । पद्मे
वनसङ्कट पु० सम्+कट-अच् ६त० । मसुरे शब्दच० ।

वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर-
त्वात् । वनकापीयाम् शब्दर० ।

वनस्पति पु० वनस्य पतिः लि० सुट् । पुष्पं विना जाय-
मानफले १अश्वत्थादौ दृष्टो अमरः । २दृष्टमात्रे मेदि० ।

वनहास पु० वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् । काशदधे
राजनि० ।

वनाखु पु० वने आसुरिव । शयके लिङा० ।

वनाखुक पु० अयन+नख-उकञ् अयाहोपः । सुहरे लिङा० ।

वनाट पु० वनमटति अट-उन् । १वर्षायां नीलमणिका-
याश्च शब्दच० । २अपानदेशे उज्ज्वल० ।

वनामल पु० वनखामल आमलक इव । करमदे शब्दभा० ।

वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव : कोशाक्षे राजनि० ।

वनायु पु० वन-आयुच् । प्रशस्तघोटकोद्भवदेशभेदे (आरव)
राजनि० । [[आरवि] शब्दर०]

वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन-ङ । प्रशस्तघोटके
वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्टं यस्याः । वनहरिद्रायाम्
राजनि० । [यण्डिलतायाम् हारा० ।

वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अल-ण्वल् । हस्ति-
वनि पु० वन-इन् । १अमनौ सि०कौ २राशौ उज्ज्वल० ।

३याचने पु० ४याचके लि० । [रक्षायां स्त्रियाच्च मेदि०]

वनिता स्त्री वन-याचने कर्मणि वा०इत । योषिति २अह-

वनिन् पु० वनम् आश्रयतयाऽस्त्वस्य इति । वानप्रस्थाश्रमयुक्ते
वनिष्ठा लि० वन-इष्णुच् । याचके ।

वनीपक वनीयक+पृषो० यस्य पः । याचके उज्ज्वल० ।
“कपण इव नवनीपकोपसेवितपर्वतः स्नेहात्”पमध्यता च
वनीयक स्त्री वन-इन् आत्मनो वनि याचनमिच्छति क्यच्
ण्वल् । याचके अमरः पृषो० यलोपः । वनीकोऽप्यत्र
वारसुन्दरी ।

वनेक्षुद्रा स्त्री ७त० अलुक्स् । करञ्जे रत्नभा० ।

वनेचर लि० वने चरति चर-ट अलुक्स् । अरम्य-
चारिणि व्याधादौ स्त्रियां ङीप् ।

वनेसर्ज पु० सृजति-सृज-अच् ७त० अलुक्स् । अमनदृष्टे
रत्नभा० । [कापीयाम् रत्नभा० २वनजाते लि० ।

वनीहवा स्त्री वन एव उज्ज्वति उट्+भू-अच् ७त० । १वन-
वनीकस् पु० वनमेव लोकः स्थानं यस्य । ३वानरे अमरः ।
२वनवासिनि लि० ।

वनच प्रतारणे आ०पर०सक०सेट् क्ता नेट् । वञ्चति अवञ्चीत्
वन्दन न० वदि-ल्युट् । १स्तवने २प्रणामे च । युच् ।

वन्दनाप्यत्र स्त्री । १वदने न० शब्दच० ।

वन्दनीय लि० वदि-अनीयर् । १नमनीये २स्तवनीये च
३पीठभङ्गराजे पु० राजनि० । ४गोरोचनायां स्त्री लिङा० ।

वन्दा स्त्री वदि-कर्मणि वज् । (परगाढा) वताभेदे अमरः
२भिक्षुकां ३वताभेदे च मेदि० ।

वन्दाका स्त्री वदि-आकन् । वन्दायाम् ऋट्च० । गौरा०
ङीप् तल्लायै स्त्री शब्दर० । तल्लायै पु० भावप्र०

“वन्दाकः स्वात्मिसिद्धः कषायो मधुरे रसे । मङ्गल्यः
कफघाताक्षरक्षोभप्रविषाघः” ।

वन्दाक लि० वदि-आक । वन्दनशीले शब्दर० ।

वन्दि(न्दी) स्त्री वदि-इन् वा ङीप् । १कारावद्वसतुष्यादौ
(कण्दी) शब्दर० २वन्दने ३स्तुतो च । ४सोपानके उणा० ।

वन्दिग्राह पु० वन्दिमय-मृत्कृति ग्राह-ण्व । बलावटस्तेन
चातके (डाकाइत) मिता० । “वन्दिग्राहंस्तथा वाजि-
कुञ्जराणां च हारिणः” मनुः ।

वन्दिपाठ पु० ६त० । स्तुतिपत्र्ये लिङा० ।

वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि-णिनि । राजादेः १स्तुति-
पाठके अमरः । [भावप्र० २वन्दायां शब्दच० ।

वन्य लि० वदि यत् । १वन्दनीये । २गोरोचनायाम् स्त्री
वन्द न० वन्द-इन् । कल्याणे सि०कौ १पूजके लि० उणादि०

वन्य न० वने भवः यत् । १त्वचे (दारचिनि) राजनि० ।

श्वनमूरणे श्वाराहीकन्दे ४देवनले पुंराजनि० । ५वन-
जातमात्रे त्रि० । ६सुदृपण्यां ७गोपालककेश्यां ८गु-
झायां ९मिन्नेयायां १०भद्रसुतायां ११गन्धपलायां स्त्री
राजनि० । वनानामरग्यानां जनानां वा समूहः यत् ।
१२जलसमूहे १३वनसमूहे च स्त्री मेदि० ।

वैप वीजवपने तन्तुवयने सुखडने च सक० स्वा० उभ० अयिन्
यजा० । वपति ते अवाप्सीत् अवप्न उवाप जपत् ।
द्विव् अग्निसः । पित्रादिपिण्डदाने “पिण्डनिर्वपनं
चरेत्” अतिः ।

वैपन न० वप-ल्युट् । १केशसुखडने श्वीजाधाने शतन्व-
धाने च मेदि० । “प्रयामे भास्करक्षेत्रे पितृमातृ-
वियोगतः । आधाने सोमपाने च वपनं पञ्चसु
सूतम्” प्रा० त० ।

वैपनी स्त्री उच्यतेऽनया अत्र वा वप-ल्युट् ङीप् । १नापि-
तास्ते शतन्तुगालायां (तान्तघर) हेमच० शतन्तुवयन-
यन्त्रभेदे (भाकु) च ।

वैपा स्त्री वप-अच् । १मेदसि (चरवि) “वपाया हविषः”
इति श्रुतिः । शक्तिश्च अमरः ।

वपुन पु० वप-अनच् । देवतायां शब्दर० ।

वपुषा स्त्री वप-वा उपन् । हवुषायाम् भावप्र० ।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् षत्वम् ।
१पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा० । २काशीपतिकन्यायां
श्जनमेजयपत्न्यां च ।

वपुस् न० उच्यते देहान्तरभोगसाधनवीजभूतानि कर्माण्यत्र
वप-असि । १शरीरे अमरः । २प्रशस्ताकारे च मेदि० ।

वप् पु० वप-तृच् । १जनके श्वषीवले च मेदि० श्वीजादि-
वापके त्रि० ।

वैप्र पुंन० उच्यतेऽत्र रन् । १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृत-
श्रुत्तिकास्त्रमे अमरः । २क्षेत्रे श्रेणौ ४तटे मेदि० ।
५सीसके न० हेमच० । ६जनके ७प्राचीरे पु० विश्वः ।
८प्रजापतौ च पु० संक्षिप्तवा० । ९संक्षिप्तायां स्त्री
राजनि० । [१०सुहृदे च संक्षिप्तवा० ।

वैप्रि पु० वप-रि । १क्षेत्रे केदारो सि० कौ० । २दुर्गंतौ
वस्त्र गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । वक्षति अवक्षीत् ।

वक्ष उद्गारे स्वा० पर० सक० सेट् । वसति अवक्षीत् । द्विव्
वमथुः । ज्वला० वसः वासः । वसयति वासयति उप-
वृष्टस्य नित्यं वृक्षः । फणा० वसतुः ववसतुः । अदिव्
कमिला वान्ता वान्तः ।

वमथु पु० वम-अथुच् । वमने उद्गारे अमरकोषः ।

वमन न० वम-ल्युट् । १मर्दने शब्दने मेदि० श्वाङ्गतौ विश्वः

४निःसारणे च “स्वर्गाभिष्यन्दवमनम्” कुमारः । ५शष्पे

पु० । ६जलोकायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।

वमि स्त्री वम-इत् । १कदौ कर्दिशब्दे २६८० पु० दृश्यम् ।

२अग्नौ पु० मेदि० ३धूने त्रि० शब्दर० ।

वमित पु० वम-अिच् क्त । कतोद्गारे । [यि(ङ्)ध्वम् ।

वय गतौ स्वा० स्वा० सक० सेट् । वयते अवयिष्ट । अव-

वयस् न० अज-असुन् वीभावः । १विहगे श्वाख्याद्यावस्या-
याम् अमरः “वयोऽतिपातोद्धतवातेति” नैष० । श्यौवने
च विश्वः ।

वय(यः)स्य पुंस्त्री० वयसि यौवने तिष्ठति स्वा-क खर्परे
शरि वा विसर्गलोपः । १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमरः ।

“वयस्या नागरासङ्गात्” वैयकम् । श्वामलक्यां ४हरी-

तक्यां ५सोमवल्ग्यां स्त्री अमरः । ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मलायां

८काकोल्याम् ९आलौ स्त्री मेदि० । १०शालमनौ स्त्री

हेमच० । ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र० । १२अत्यल्पपर्याप्तं

मत्स्यायां १३युवतौ च स्त्री राजनि० ।

वयस्य पु० वयसा तल्लः यत् । १समानवयस्को अमरः ।

२सख्यं स्त्री अमरः ।

वयुन न० वय-अनन् । १ज्ञाने भाग० १०१८० अधिरः ।

२देवागारे त्रिका० । देवागारे पु० उणाद० ।

वयोधस् पु० वयो यौवनं धत्ते धा-असुन् । तरुणे अथा० ।

वयोरङ्ग न० वयसा रङ्गमिव । क्षीसके राजनि० ।

वर ईप्से अद्० चु०उभ०सक०सेट् । वरयति तं अववरत् त ।

वर न०प्रियते ह-कर्मणि अण् करि-अच् वा । १कुङ्कुमे शमना-

मभीष्टे अमरः “वरं प्राणान् परित्यज्ये” इति तन्त्रम् ।

माने अण् अच् वा । २इच्छायाम् ४याचने ५आवरणे

६वेष्टने च । ह-कर्मणि अण् । ७अभीष्टे ८अष्टे च त्रि०

अमरः । ९जारे १०जामातरि शब्दर० ११गुग्गुलौ शब्दच०

१२पत्न्यौ च पु० हेमच० । “तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः

स वरोमतः” इत्युक्ते १३पदार्थे ।

वरत्त पु० वृ-लुन् । १वनसङ्गे हेमच० २पर्यट् ३दृष्ट-

धान्यभेदे (बीना) च राजनि० । ४पोताच्छादनवस्त्रे न०

हारा० ।

वरचन्दन न० कर्क० । १काकीये श्वेदशर्कराणि च मेदि० ।

वरट न० वृ-अटन् । १कुन्दपुष्पे शब्दर० २कीटभेदे (वोल्ता)

३हृषे पुंस्त्री०मेदि० । स्त्रियाम् अजादि० टाप् अमरः ।

डीप् मेदि० । ४ कुसुमवीजे भावप्र० । सा च ५ गजोत्थां
मेदि० ।

वरुण न० व-खुट् । कन्यादिदानाय ज्ञानाज्ञादेरव्यर्थनाह-
कृते श्यापारभेदे श्वेदने मेदि० । वरुणदेः क्रियासु
नियोगाय श्रृङ्गनादौ एचङ्गे पुंस्त्री० चारा० । इमाकारे
७ वरुणवृत्ते च । (सांको) प्याते उपद्राये च एकाशीस्ये
नदीभेदे स्त्री शब्दः । वरुणशब्दे दृश्यम् ।

वरण्ड पु० व-अण्डच् (वयस्योऽण्डा) । शिखरोगभेदे मातङ्ग
युक्ताये श्रृङ्गध्वेदो च मेदि० ।

वरण्डक पुंन० व-अण्डच् संचायां क । श्रृङ्गशब्दार्थे
२ वृत्ते मेदि० । शिखरौ हेमज्जः । शिखाते ५ रूपणे
इभीते च त्रि० शब्दः ।

वरण्डालु पु० वरण्ड इवाहुः । वरण्डवृत्ते त्रिका० ।
वरतिक्त पु० वरः अस्तित्वो रसो यस्य । कुटजवृत्ते
राजनि० । शपाठायाम् (चाकनादि) स्त्री राजनिः
स्वार्थे क तत्त्वे च ।

वरता स्त्री व-अतच् । हस्तिकमस्तरज्जो अमरः ।

वरत्वच पु० वरा त्वचा यस्य । शिखरवृत्ते रत्नमा० ।
२ अष्टवग्युते त्रि० ।

वरद ति० वरं ददाति दा-क । शिखीददाति अमरः ।
२ प्रसङ्गे च मेदि० । शतशिखरवृत्ते चक्षादिनिन्यासकृते
सुद्राभेदे न० "अभयं वरदश्चैव" श्यामाध्यानम् ।

४ कन्यायाम् स्त्री मेदि० । ५ अश्वगन्धायाम् स्त्री भावप्र०
इसादित्यभक्त्यायां स्त्री राजनि० । ७ दुर्गायाञ्च स्त्री ।

वरदाचतुर्थी स्त्री श्रावणकुचतुर्थ्याम् । तामधिकृत्य "चतुर्थी"
वरदा नाम तस्यां गौरी संपूजिता ति०त० भविष्यपु० ।

वरदातु पु० दा-तुन् इतः । भूमौ सहे वृत्ते राजनि० ।

वरपर्यं पु० वराणि पर्याण्यस्य । शीरकज्जु कीवृत्ते रत्नमा० ।

वरप्रदा स्त्री वरं प्रददाति दा-क । लोपासृष्टायां हेमच० ।
२ वरप्रदाति त्रि० ।

वरफल पु० वरं फलमस्य । शिखरिक्ते वृत्ते शब्दच० कर्म० ।
२ अष्टे फले न० । [दृश्ये शब्दच० ।

वरमुखी स्त्री वरं मुखं यस्याः डीप् । रेणुकानामश्व-
वरम् अय्य० व-असृ । ईषदभीष्टे मेदि० ।

वरम्बरा स्त्री वरं वृणोति वृ-अच् अम् । (चाकुलिया)
१ चक्रपण्याम् शब्दच० । २ पतिम्बरायां कन्यावाङ् ।

वररुचि ति० वरा रुचिर्यस्य । १ अष्टप्रतीत्युते । २ पाणिनि-
फलवार्तिककारे कात्यायनसूत्रो त्रिका० । शक्तिमादित्य-

सभास्ये पण्डितभेदे च । नवरत्नशब्दे १६६१ पु० दृश्यम् ।
वरल पु० व-अलच् । श्रृङ्गदे त्रिका० । शकीटभेदे शब्दमा०

स्त्रियां गौरा० डीप् वरटायां स्त्री जटा० अजा० टाप् ।
वरलब्ध पु० वरः उत्कर्षः पुष्पेषु लब्धो येन परनि० । १ चम्पके
त्रिका० । २ प्राप्नवरे त्रि० ।

वरवर्णिनी स्त्री वरः अष्टौ वर्षः प्रशंसाऽस्त्यस्याः इति ।
उत्तमस्त्रियाम् अमरः । शबाजायां शहरिद्रायां शरे-
जनायां ५ फलिन्यां इसाध्यां स्त्रियां मेदि० । ७ गौर्यां
दलज्यां उपार्ज्यां च शब्दः ।

वरवाङ्गीक न० कर्म० । कुङ्कुमे अमरः ।

वरा स्त्री व-अच् । हरितक्यामलकीवयस्याकृते फलत्रिके
मेदि० । २ रेणुकानामश्वद्वये शब्दच० । ३ गुडूच्याम्
४ मेदायां ५ माङ्ग्याम् इविङ्गके ७ पाठायाम् दहरिद्रा-
याञ्च राजनिः ।

वराका पु० व-आकन् । शिवे मेदि० । २ युक्ते न० हेमच० ।
३ अक्षरे त्रि० शब्दः । ४ शोचनीये च त्रि० मेदि० स्त्रियां
डीप् ।

वराङ्ग न० कर्म० । शक्रके । त्रियते आत्रियते शुष्यते व-
अप् । २ गुह्ये अमरः । श्योनौ ४ गुडुत्वाच्च च त्रिका० ।
इव० । ५ गजे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां डीप् इविष्णौ
विष्णुस० । ७ कामदेवे च पु० । दन्त्रे भावयवयुक्ते त्रि० ।
दहरिद्रायाम् स्त्री राजनिः । गौरा० डीप् । संचायां
कन् । गुडुत्वाच्च (दारुणिनि) न० अमरः ।

वराङ्गिन् पु० वराङ्गमस्यस्या इति । १ चम्पके तसे रत्नमा० ।
२ अष्टाङ्गयुते त्रि० स्त्रियां डीप् ।

वराट पु० वरमलमटति अट-अच् । १ कपटं राजनि० ।
२ रज्जौ च पु० रत्नको० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे "वराटकानां
दशकद्वयं यत्" लीला० अट-अल् । वराटक पञ्चवीजा-
धारे कोषे पु० अमरः । [शब्दमा०]

वराटकरजम् पु० वराटके इव रजोऽल । नागकेशरे वृत्ते
वराण पु० व-आनन् । १ इन्द्रे त्रिका० । २ वरुणवृत्ते शब्दः
वरादन न० वरेण्डपेरयते अद-ल्युट् । राजादने (पिया-
याल) शब्दच० ।

वरास्त्र पु० वरः आस्त्र इव । कर्मदे रत्नमा० ।

वरारोह पु० वर आरोहो मध्यं यस्य । १ हस्तिनि विष्णुः
२ प्रशस्तनितस्त्ववत्यां स्त्रियां स्त्री अमरः ।

वरालिका स्त्री वरानामालिख्यस्यां कप् । दुर्गायां त्रिका० ।

वराशि पु० वरभावरणमश्रुते अश-इन् । स्थूलवक्त्रे अमरः ।

वरासन न० वराय वरणीयायास्यते क्षियते अस-लुट् ।
 १जवापुष्पे शब्दमा० । कर्म० । २उत्तमे आसने न० ।
 वरं पतिसर्वाति अस-लुट् । शिष्टमे जारे पु० । वरान्
 ओष्ठानपि अस्यति दूरीकरोति लुट् । ४दारपात्रे च पु०
 विश्वः । [२खड्गपरे च धरणिः ।

वरासि पु० वरायावरणायास्यते अस-इन् । १खलवस्त्रे
 वराह उक्ती० वराय अभीष्टाव सत्तादिवाभाय व्याहन्ति
 खनति भूमिम् आ-हन्-ड । १गूरे अमरः स्त्रियां
 ङीष् । २यक्षवराहाख्ये भगवतोऽवतारभेदे पु० १पर्वत-
 भेदे ४सुसक्ते ५मदनभेदे मेदि० ६शिशुमारो ७वाराही-
 क्रन्दे पु० राजनि० दक्षदाशदीपमध्ये द्वीपभेदे च ।

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क हव च । कुसु-
 दश्च कसेरुश्च त्रासो भदूरकस्तथा । अन्द्रेन्द्र मलयः
 गङ्ग युवाङ्गश्च ममस्त्रिभान् । तान्नाङ्गश्च कुमारी च तत्र
 द्वीपा दशाष्टभिः” शब्दमा० ।

वराहकन्द पु० वराहप्रियः कन्दः शा०त० । खनामख्याते
 वृक्षभेदे राजनि० । [शब्दर० ।

वराहकान्ता स्त्री वराहाणां कालाऽभीष्टा । वराहकन्दे
 वराहकान्ता स्त्री वराहेण क्रान्तेव । १लज्जालुब्धतायाम्
 शब्दच० २वाराह्यां (चामरावु) सुभूतिः ।

वराहिका स्त्री वराहो मञ्जुकलनाख्यस्याः इन् । कपि-
 कच्छाम् राजनि० ।

वराही स्त्री वराहो मञ्जुकलनाख्यस्या अच् गौरा० ङीष् ।
 १भद्रसुतायाम् २वराहकन्दे च राजनि० ।

वरिवस् न० वनवसुन् इट् च । १पूजने २धने च निघण्टुः ।
 वरिवसि(सि)त लि० वरिवः पूजनं करोति क्यच्-त्त वा
 यलोपः । पूजिते अमरः । [२शुभ्रूषायाम् अमरः ।

वरिवस्या स्त्री वरिवस्-कत्वर्थे क्यच्-भावे च । १पूजने
 वरिष्ठ लि० अतिशयेन चरुः इष्टन् वरादेशः । ३चरुतमे
 २तित्तिरिविहमे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ३नागरङ्गदले
 पु०राजनि० । ४तामे न० अमरः । ५सरिचे न० मेदि०
 ६वत्से अजयः । ७आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ।

वरी स्त्री वरी शतावरी पूर्वपदलोपः । १शतावरीयाम् अमरः
 २सुख्यपत्न्याश्च त्रिका० ।

वरीयस् लि० अतिशयेन चरुः ङोष्ठः ईयसुन् वरादेशः ।
 १चरुतमे विष्कम्भादिषु मध्ये २दक्षदाशे योगभेदे पु०
 ज्यो०त० । [वृषभे अमरः ।

वरी(ली)वर्ष पु० वृष-यङ्-लुक् अच् पुषो० रश्च वा लः ।

वरुट् पुंस्त्री० स्त्रीकजातिविशेषे स्त्रियां ङीष् । “प्रलित्ता
 नाहन्ता निष्ठाः श्वरा वरुटा भटाः । माताः भिक्षाः
 किराताश्च सर्वेऽपि स्त्रीकजातयः” हेमच० ।

वरुड् पु० व-उडन् । अन्यजजातिभेदे स्त्रियां ङीष् ।
 “रजकश्मन्धारश्च नटोवरुड् एव च” मनुः ।

वरुण पु० व-उनन् । पश्चिमाशापतौ १जलेषु खनामख्याते
 देवभेदे अमरः । २जले मेदि० ३खुर्ये च विश्वः । ४दीप-
 भेदे वराहशब्दे इयम् । ६काशीस्थे नदीभेदे स्त्री ।
 काशीस्थनदीभेदस्रोतपत्त्यादिकं वासनपु० १च० उक्तं यथा
 “प्रयामे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः । चरणाद्-
 क्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिह्वरा । विश्रुता वरु(र)खेत्येवं
 सर्वपापहरा शुभा । सख्यात् पादात् द्वितीया च अक्षि-
 रित्येव विश्रुता । ते उभे च सरित्त्रये लोकोपूज्ये
 चभूवतः । तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशा-
 यिनः । तैलोक्यप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रलोचनम् । न
 तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले । तत्रास्ति न-
 गरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा” ।

७खनामख्यातवृक्षभेदे पु०अमरः “वरुणः पित्तलो भेदी
 क्षेमकच्छाश्लमारुतान् । निहन्ति शुल्भवाताश्च
 क्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः । कषायो मधुरस्त्रिक्तः कटुको
 रुचको लघुः” भावप्र० ।

वरुणात्मजा स्त्री वरुणस्य जलस्यात्मजैव जन्यत्वात् । जल-
 मने मद्ये अमरः । [पत्याम् ङाटा० ।

वरुणानी स्त्री वरुणस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । वरुण-
 वरुण न० व-उत् । उत्तरीयपक्षे सि० कौ०

वरुण्य न० व-ऊयन् । तत्तत्वाण्ये हेमच० २चर्मणि मेदि० ।

३रथशुप्तिस्थाने परमहाररक्षार्थमाहते स्थाने पु०अमरः ।
 वरुथिनी स्त्री वरुणोऽक्षास्थाः इति । सेनायाम् अमरः ।
 वरेण्य न० व-इत्य । १कुङ्कुमे राजनि० २प्रधाने ३प्रार्थ-
 नीये च लि० अमरः । [वारेन्द्र विप्रभेदे ।

वरेन्द्री स्त्री गोइन्द्रे त्रिका० । साभिजनोऽस्य अण् ।

वरीट न० वराण्युटानि दबान्यस्य । मरुवकपुष्पे अमरः ।

वरील पुंस्त्री०व-ओल । वरटे कीटभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीष्
 वकीर पु० वृक-अरन् । १तरुणपशौ अमरः २सेवयावके भ-

रतः ३खगमने पुंस्त्री०स्त्रियां ङीष् ४परिहृषि मेदि०

वर्ग पु० वृज-अज् । १सजातीयसमूहे अमरः । यथा मनुष्य-
 वर्गः पशुवर्गः । समानधर्मिभिः प्राण्यप्राणिभिः कृते
 २संज्ञे च यथा कवर्गः खवर्गः । अत्र कत्वख्यादिना

विजातीयत्वेऽपि स्थानसाध्यमस्ति । इत्यन्यपरिच्छेदे यथा स्वर्गवर्गः पातालवर्गः । ४ अङ्गशास्त्रोक्ते समानाङ्गद्वयस्य परस्परगुणने यथा द्विकस्य चत्वारि, त्रिकस्य नव, चतुष्कस्य षोडश इत्यादि । “स्यायोऽन्यवर्गः” “वर्गं भूतं पदं कतिम्” इति च खीलाः । दृज-वज् । ५ त्यागे । अन्य-परिच्छेदाच्च बहुविधाः यथा “सर्गोऽवर्गपरिच्छेदोद्घाता-ध्यायाङ्गसंज्ञाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्ड-मस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं प्रवर्त्तिकञ्च अन्यसन्मयः” त्रिकाः ।

वर्गप्रकृति बीजगन्धितोक्ते गणनाप्रकारभेदे तत्र दृश्यम् । वर्गमूल न० वर्गस्य समद्विघातात्मककृतेः मूलम् । अङ्गशास्त्र-प्रसिद्धं समानाङ्गद्वयेन हताङ्गमङ्गलायाः यन्मूलं घातसाधनं तत्र । यथा षोडशानां चत्वारि नवानां त्रयः चतुर्थी द्वौ इत्यादि ।

वर्गोत्तम पु० वर्गेषु षट्सु ज्ञेयादिषु उत्तमः नवांशः । “चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । द्वात्म-कानाञ्च नवमे वर्गोत्तम इति स्मृतः” इति ज्योतिषोक्ते त्रिंशंशकालकरणेनवांशभेदे ।

वर्च दीप्तौ स्वा० आत्म० अक० सेट् । वर्चते अवर्चिष्ट । वर्चस् न० वर्च-असृन् । १ रूपे २ शुक्ले ३ तेजसि ४ विद्या-याञ्च मेदि० । ५ चन्द्रपुले पु० “रोहिण्यामभवद्वर्चो वर्चस्त्रो येन चन्द्रमा” वज्रपु० । स्वार्थे क । विद्यायाम् अमरः । वर्चस्विन् त्रि० वर्चस्-असृन्र्थे विनि । तेजस्विनि स्त्रियां ङीप् ।

वर्जन न० दृज-लुट् । १ त्यागे २ हिंसायां च श्मारणे मेदि० । वर्णस्तुतौ विस्तारे शुक्लादिवर्णकरणे उद्योगे दीपने च अटु० चु० उभ० सक० सेट् । वर्णयति ते अववर्णयत् त । वर्ण वर्णने चु० उभ० सक० सेट् । वर्णयति ते अववर्णयत् त । वर्ण न० वर्ण-अच् । १ कुङ्कुमे न० २ स्वर्णे ३ श्रुते ४ शुक्लादिरूपे ५ अकाराद्यक्षरे ६ भेदे ७ गीतक्रमे दक्षिणे ८ तात्त्वभेदे १० अङ्गरागे पु० हेमच० । ११ गजचित्रकम्बले पु० अमरः । १२ यशसि १३ गुणे १४ स्तुतौ पु० मेदि० । भेदे रूपे अक्षरे पु० न० मेदि० । १५ ब्राह्मणादिजातौ पु० अमरः । “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्” गीता ।

तत्र विप्रादिवर्णानां सृष्टिः तद्वर्णानां अनुना उक्ता यथा “लोकानान्तु पिबेद्वर्णं सुखमाह्वरुपादतः । ब्राह्मणं अग्निशं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्” । “सुखमाह्वरुपञ्जानां वृथक् कर्मात्यकल्पयत् । अध्यापनमध्ययनं यजनं

याजनस्तथा” “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदुवाह्वराजन्त्यः कृतः । ऊह तदस्य यद्वैश्वः पङ्गवां शूद्रो वजायत” यजु० ३१।११ तेषां ब्राह्मणस्य अष्टौ कारणं अनुनोक्तं यथा “ऊर्ध्वनाभेर्मेध्यतरः शुक्लः परिकीर्त्तितः । तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य सुखसूक्तं खयन्मुवा । उत्तमा-ङ्गोद्भवात् ज्यैष्ठ्याद् ब्रह्मणश्चैव धारणात् । सर्वस्यै-वास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” वर्णधर्माश्च जाति-धर्मशब्दे १।०५४० दृश्याः ।

तत्र अक्षररूपवर्णोत्पत्तिक्रमः तत्प्रभेदाश्च शब्दाधरत्वे-ऽस्माभिरुक्ता यथा

“अथ वर्णोत्पत्तिप्रकारस्तावदभिधीयते । चेतनेन ज्ञाता-र्थविवक्षया तद्वबोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनसं चालयति तस्मात्तत्स्थानस्य तत्-स्थलस्थानिष्ठचालनाय प्रभवति तस्माच्चित्तेन चानिष्ठेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभि-धीयते । ततोनाभिदेशपर्यन्तं चित्तेन तेन तद्देश-संयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यवह्रियते एत-द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिसात्वगम्यता नास्म-दीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्येत्युच्यते सा च स्वकर्णप्रधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिद-स्माकमपि समधिगम्या । ततो सुखपर्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य सूक्ष्मं तत्प्रतिघातेन परा-द्वयं च सुखविवरे कण्ठादिषु तत्तददृष्ट्यानेषु स्वाभिघाते-नोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । तदुक्तं शिखायाम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्याद्यीन् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । बोदीशो मूर्त्ताभिहतो वक्त्रनापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कावतः स्थानात् प्रवक्तुप्रदानतः” इति । संस्काररूपेण स्वगता-नर्घान् बुद्ध्या बुद्धिवृत्त्या समेत्य विवयीकत्यर्थः । तथा । “प्राणापानान्तरे देवो वाक्वै नित्यं हि तिष्ठति । स्थानेषु विजते वायौ कृतवर्णपरिषदा । वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिवन्धिनी । केवलं बहुपादा-ना क्रमरूपावुत्पातिनी । प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते । अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संकृत-क्रमा । स्वरूपज्योतिरेवातः परा वागनपायिनीति” भारतेऽप्युक्तम् । अत्र प्राणापानान्तरे इत्यधिकरणनिर्दे-

शोदाकाशस्यायिता नित्यमित्यभिधानात् यावत्प्रलय-
पर्यन्तस्यायिता प्राणापानादिरपि तथैव नित्यत्वम्युप-
गमात् । न तु क्षणिकता मध्ये उत्पत्तिविनाशकल्पने
गौरवात् शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्वीकारादनित्येन शब्देन
नित्यार्थसम्बन्धस्वीकारेऽयुक्तत्वापत्तेः । नित्यत्वेऽपि तेषां
व्यञ्जकसङ्गावाभावाभ्यां प्रत्ययाप्रत्ययावित्यन्यत्र विस्तरः ।
स्थानेषु कण्ठतात्वाद्यस्थानेषु वायौ मूलाधारस्थे
विक्षते विवक्षाप्रेरितमनोनिमुक्ताभिर्बन्धोभाञ्जलिते
इत्यर्थः । अतवर्णपरिग्रहा वर्णभावापत्ता, तच्च स्थाने-
ष्विति व्यवहृतेनान्वितम् । प्राणवृत्तिनिवन्धिनीत्यनेन
प्राणवृत्तेर्वायोस्तत्तद्देशपर्यन्तगमनमभिहितं, केवलमित्य-
नेन कण्ठतात्वाद्विस्थानानपेक्षाभिहिता । मुञ्जुपा-
दानेत्यनेन हृदयस्थानगमनसूक्तं बुद्धेर्हृदयस्थत्वात् ।
सर्वतः संहृतकमेत्यनेन हृदयस्थानगमनानपेक्षाभि-
हिता । अविभागेत्यनेन मध्यमाया विभागरूपविशे-
षस्य कर्णपिधानेन अथवागमात् पश्यन्त्यास्तु तद्व्युदासः ।
अनपायिनी स्वस्थानादचलिता प्राणापानान्तरे मूला-
धारस्थितेति यावत् । अतो यथाप्रदर्शितं परादीनां
विभागं प्रतिपादयतीदं महाभारतीयमलं विस्तरेण ।
“अभिघातस्थानानि चाष्टविधानि सामान्यतो वेदित-
व्यानि “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति” शिष्टा
कृतज्ञः । वर्णाश्च मतभेदेन त्रिषष्टिस्तुःषष्टिर्वा शिष्टा-
यामभिहिता वेदितव्याः । यथा “चतुःषष्टिस्त्रि-
ष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो ज्ञताः । स्वरा विंशतिरेकश्च
स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्रुता द्यौश्च चत्वार-
श्च यमाः स्रुताः । अनुस्वारो विसर्गश्च +कूपौ चापि
पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः स्रुत एव
वेति” । अस्यार्थः अ इ उ ऋ इत्येवां सुखदीर्घस्रुताः
काकजता द्वादश भेदाः लृकारश्चैको भेदोऽस्य दीर्घाभावात्
स्रुतसूत्रं प्रतिपादितः । एषां चतुर्णां ह्रस्वाभावात्
दीर्घस्रुतभेदेनाष्टौ भेदाः इत्येकविंशतिः स्वराः । स्पर्शाः
कादयो सावसानाः पञ्चविंशतिः । यादयो ज्ञाना
अष्टौ । यमाः वर्गेष्वालानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये
पूर्वसदृशाः प्रातिशास्त्रे प्रसिद्धाश्चत्वारो वर्णाः । यथा
पलिकृन्नी चख्खलः । अग्ग्निः । पतिष्ग्ग्नी-
त्यादौ । अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पृष्टाः । +कूपौ
चापि पराश्रितावित्युक्तिस्तु कखयोः परयोरेकविधः

पक्षयोः परयोरन्यविधः कण्ठप्रोष्ठत्वभेदादिति चाप-
नाय । दुःस्पृष्टः ईषत्स्पृष्टः लृकारः । “अष्टौऽस्पृष्टा
पञ्चस्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा” इत्यनेन प्रतिपादितस्य
यणपदाभिधेयवरलो धर्मस्य ईषत्स्पृष्टत्वस्य लृकारे कथ-
नात् लृकारस्य स्वरत्वयणत्वोभयधर्मसमावेशात् द्विवि-
धता इति त्रिषष्टिभेदाः । लृकारस्य स्रुतत्वे चतुः-
षष्टिभेदाः । एवं वर्णानां सामान्यतो भेदे बोधिते
एतेषास्तत्पत्तिस्थानानि बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदाश्च प्रद-
श्यन्ते । तत्र स्थानानि “हकारं पञ्चमेयुक्तमन्त-
स्थाभिश्च संयुतम् । खौरखनं विजानीयात् कण्ठप्र-
माङ्गुरसंयुतम् । कण्ठप्रमाङ्गुराविद्युशालव्या खोष्ठ-
जावपू । सुर्मूर्द्धन्या ऋदुरभा दन्त्या लल्लजसाः
स्रुताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्योष्ठो वः स्रुतो
बुधैः । ए ऐ तु कण्ठप्रतालव्यावोखौ कण्ठप्रोष्ठौ
स्रुतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठप्रालादेकारैकारयोर्भवेत् ।
ओकारोकारयोस्तद्वदिति” । अनुस्वारयमानाश्च नासिका
स्थानसुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थान-
भागिन इति शिष्टाकृतज्ञानि वेदितव्यानि । यद्यपि
सर्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि
चकाराद्युच्चारणे तात्वादिव्यापारोऽप्यपेक्षित इति तन्मा-
त्रामात्मकतत्वेन वर्णानां वेदकत्वम् । “जिह्वामूले तु
कुः प्रोक्तः” इति पाणिनिशिष्टाभिधानात् कवर्गस्य
कण्ठप्रत्यव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया
भाक्त एव तवर्गस्य हलमूलीयत्वेन दन्त्यत्ववत् अन्यथा
भग्नदन्तस्य तदनुच्चारापत्तेः । जिह्वामूलीयस्य आश्र-
यस्थानभागित्वेन तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थान-
त्वौचित्यात् । दन्त्योष्ठो व इत्यादावुभयोरेव प्रत्येकं
वकारस्थानत्वं न तु सस्रुदितयोः तथा सति दन्त्योष्ठ-
इत्येव परिशिष्येत । अतस्तस्य दन्त्योष्ठोभयकार्यनि-
मित्तता एवमग्रेऽपि दूष्टव्यम् । यमानां प्रातिशास्त्र-
प्रसिद्धानां कौदित्तुष्टयानां पूर्वोदितानां यमसंज्ञा-
बोधितानाश्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिशते । तत्र
च यमेत्युपलक्षणम् । “अनोऽनुनासिका नहौ” इत्युक्त्या
हकाररकारभिक्षानाममानां नासिका स्थानत्वाभिधानात्
नासानुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिकशब्दव्युत्पत्त्या ना-
सिकास्थानत्वप्राप्तेः । तत्र नहौविति पुनः हकार-
रकारयोः पय्युदासः । “सुखनासिकावचनोऽनुनासिकः”
इति पा० सूत्रे सुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया

यन्मानासुभयस्थानत्वम् । अयोधवाहा विस्मयी जिह्वा-
मूलीयोपाध्मानीययोरपि विस्मयविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थान-
भागतत्वं । आश्रयस्थानभागतत्वं यमाश्रित्यैते
उच्चार्यन्ते तत्स्थानभागतत्वंतः विस्मयस्य कस्यचोः
परयोजिह्वामूलीयार्थसाधयोरश्रयत्वेन तत्स्थानभागि-
त्वात् जिह्वामूलीयरूपान्तिनामता ससंज्ञेया । पशुयोः
परयोरोष्ठोच्चार्यसाधयोरश्रयत्वेनोपाध्मानीयता । उच-
पश्चाद्वाध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मान
शब्दोऽवचनः । तत्स्थानयोश्चत्वादास्तिनामता
चावधेया । अतएव "कौमुद्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वा-
मूलसुपाध्मानीयस्योच्चार्यव्युत्पत्तम् । यद्यपि सर्वेषां वर्णा-
नामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ
युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारो वर्णाभिव्यञ्जक-
तात्वाद्दौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेक्ष
भाक्ता एव । तत्तत्स्थानेषु जिह्वाद्यादिसम्बन्धेन वर्णात्-
पत्त्या जिह्वाद्यादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे
आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्पृष्टतादावेव करणत्वव्यवहारः
संज्ञितः । वर्णाभिव्यक्तानन्तरभाविनस्तु आन्तरतस्य-
परीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशदेरास्यवर्द्धदेशाव-
च्छिन्नकार्यस्य जनका वाह्या यत्ना युग्मशब्देनोच्यन्ते
इत्यादिकं शेषेडादौ स्पष्टम् । आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु
वर्णात्पत्तेः प्राग्भाविनो वाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन
इति विवेकः । तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः
प्राणवायुर्द्विमागच्छन्तुरप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति
उत्पादयति च ततो वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च तत्र
वर्णात्पत्तेः प्राक् जिह्वाप्रोपापमध्यमूलानि तत्तद्वर्णो-
त्पत्तिस्थानं तात्वादिकं यदा सस्यक् स्पृशन्ति तदा
स्पृष्टता प्रयत्नो यदा ईषत् स्पृशन्ति तथा ईषत्स्पृष्टता
सुमीपावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता इत्येव-
माभ्यन्तरप्रयत्नभेदात् वर्णानां भेदाः । अतएव इच-
वर्गयशानां तावत्प्राप्त्यविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये
तावत्स्थानेन सह जिह्वाद्यादीनां सस्यक् स्पर्शः, यका-
रोच्चारणे तु ईषत् स्पर्शः शकारेकाओच्चारणे दूरसमी-
पावस्थानमिति । एतेषां आभ्यन्तरत्वं ओष्ठप्रभृति-
काकलीजनककाकुलस्थानपर्यन्तरूपास्त्वान्तर्गततत्स्थानेषु
जिह्वाद्यादीनां स्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्यकारि-
त्वात् वर्णात्पत्त्यव्यवहितप्राग्भाविताञ्च बोध्यम् ।
विशारदसंवारो तु गलबिम्बस्य विकाशविकाशालकौ

वाह्यो प्रयत्नो विवृतसंवृतताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीप-
दूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम् । ते च आभ्य-
न्तराः प्रयत्नाः केषां वर्णानाङ्गे इत्येतज्जावदधीयते ।
क्रादिसावसानानां स्पृष्टता अतएव तेषां सकृदस्पर्श-
वर्त्तनेन स्पर्शपदवाच्यता । यथः ईषत् स्पृष्टता । तेषाञ्च
स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि शसा-
दीनां वर्ग्योपाङ्गमध्यस्थितत्वेन चान्तःस्ववर्णत्वम् अन्तः-
स्थाभिश्च संयुतमित्युक्तेरन्तःस्थाशब्दः आदन्तः । अक्षरसंहानां
अक्षराञ्च विवृतता । शसंहानाञ्च अक्षरशब्दाभिधेयवायु-
प्रधानत्वात् अक्षरशब्दवाच्यता । अक्षराञ्च स्वयं राजमान-
त्वात् उदात्तादिस्वरवज्जाञ्च स्त्राभिधेयता । "अचः स्वयं
विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तसामुदात्तञ्च स्वरितञ्च स्त्रा-
स्वयः । ह्रस्वो दीर्घः ऋतश्चेति कालतो नियमा अचि-
त्युक्तेश्च । तत्र ह्रस्वस्य संवृतता । "संवृतं त्वेकमात्रं" स्यात्
विवृतस्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे
संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव । तत्र मूलं "अचो-
स्पृष्टा यस्त्वोपन् नेमस्पृष्टाः शब्दसंज्ञा । शेषाः
स्पृष्टा ह्रस्वः प्रोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम् ।
अत्राचः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यथः यवरणस्त्वोपत्
स्पृष्टा इत्यर्थः नेमइत्यर्थवाची । शब्दः शब्दसंज्ञा नेम-
स्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा अर्थादर्थविवृताः । "स्त्राणासुश-
प्ताञ्चैव विवृतं करणं स्पृष्टतम्" इत्येकवाक्यत्वात् । एते च
स्थानप्रयत्नाः स्ववर्णसंज्ञायासुपयुक्ताः वाह्यप्रयत्नास्तु
आन्तरतस्यपरीक्षायासंयोगोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं
स्ववर्णमिति" पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम् । तेन तकारस्थाने
विवारश्चासुषोषात्सप्राणरूपवाह्यप्रयत्नस्येन चकारटका-
रादेशः "स्थानेऽन्तरतमः" इति पा० सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् ।
वृद्धसमानधर्मत्वमेवान्तरतस्य हेतुरिति बोध्यम् ।
"वाह्याः प्रयत्नाश्चावविधाः काकलकाधःस्थलगलबिम्बसङ्कोच-
विकाशश्चासौत्पत्तिध्वनिविशेषोषोषात्सुषोषप्राणात्त्वमहत्त्व
रूपकार्यकरा यथाक्रमं विवारसंस्कारश्चासनादोषात्स-
ुषोषात्सप्राणमहाप्राणनामानो ज्ञानव्याः । प्रयत्नप्रेरितो
वायुर्वर्णानभिव्यञ्ज्य यत्नविशेषेण गलबिम्बविकाशादीनपि
उत्पादयति अतो गलबिम्बविकाशादिकरत्वादास्यवहि-
देशकार्यकरत्वात् चेते वाह्या इति । ते च "खयां
यनाः खयः + कूँपो विस्मयः शर एव च । एते यासा-
नुपदाना अक्षोषाञ्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः
सुः संवारा नादभागिनः । अयुक्ता वर्गयशगायत्र्या-

स्वायवः स्वताः" इति सिद्धान्तकौमुदुक्तद्विधावसेयाः ।
 स्वयां स्थाने जाता ये यमाः पूर्वोक्ताः प्रातिशाख्ये
 प्रसिद्धाः । स्वयः, स्वः, स्वयमहाः । एते स्वात्मानुप्रदाना
 स्वलोभाः कण्ठं विद्वज्जते च । अन्ये एतद्विज्ञाः सर्वे
 तृणां बोधसंस्कारनादवाप्तप्रयत्नवन्तः । वगीयप्रथमवर्तीय-
 प्रथमवर्णः प्रथमवर्तीयवर्णजातयमाश्च पूर्वोक्ताः यणश्च
 एते अल्पमाणास्तद्विज्ञाः सर्वे महाभाषा इति
 विवेकः । "तथा उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्त्रिविधाः
 स्वरान् ह्रस्वदीर्घमुत्तकालभेदाच्च स्वराणां विशेषाधाने
 हेतवो वेदितव्याः । तथा हि "विभागः पञ्चधा मतः"
 इत्युपक्रम्य "स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः"
 इति स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानाभिधेयवाचाप्रयत्नानु-
 प्रवर्णविभाजकान् पञ्च सामान्यतो निर्दिश्य गिज्ञाकृता
 उदात्तानुदात्तस्वरित्यादिना व्यत्येव स्वरकालयोर्विभा-
 जकृताऽभिहितम् । तत्र तात्वादिषु स्थानेषूद्भागे
 त्रिष्वप्युदात्तः नीचैरनुदात्तः मास्वोऽनुदात्तः प्रथममह-
 द्वादशतयोज्ञार्यं उत्तराहं मनुदात्ततयोज्ञार्यमाश्वः स्वर-
 रितः इति "उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः
 स्वरितः तस्य आदित उदात्तमहं ह्रस्वमिति" पाणिनि-
 स्मृत्युक्ताः । तदेव परस्परविभाजकस्थानवाचा-
 भ्यन्तरप्रयत्नस्वरकालकृतविशेषात् वर्णानां परस्परविशेष-
 रूपता । सर्वे हि वर्णाः परस्परवैव किञ्चिद्विशेष-
 विशेषताभाजो भवन्तीति ।"

विवाहेऽप्योगिनि नञ्प्रत्ययविशेषकृते १६वर्णकृते उपग्रस-
 शब्दे वर्णकृदोक्तौ १२४६ पु० दृश्यम् ।

वर्षाक न० वर्षयति वर्ष-शब्द । हरिताले रत्नमा० २५नु-
 लेपनयोग्ये अमरः १पिटे ४४टे वा चन्द्रनादौ द्रव्ये
 च । ५हिङ्गुलादौ पु० स्त्री० भरतः ६मण्डने शब्दः ।
 एकस्यैव स्वतादेः पञ्चान्तरव्याख्यानरूपे ५मन्यभेदे न०
 "विप्रसाह्वने तृतीयवर्णके"मिता० । पञ्चारणे पु० मेदि० ।

वर्षाकूपिका स्त्री वर्णानामञ्जराणां लेखनाय कुट्टः कूपः
 कूपी सेवकः । मखाधारे त्रिका० ।

वर्षाचारक पु० वर्षं शुक्लादिरूपं चारयति चर-विच-
 यत् । चित्तकरे शब्दमा० ।

वर्षाज्येष्ठ पु० वर्षेषु ज्येष्ठः प्रथममुत्पन्नत्वात् । १अयजे
 विप्रः । स्वस्वामेयया २अध्वर्यवकृतयुते लि० । "वर्ण-
 ज्येष्ठा च वा नारी" अ० तिः ।

वर्षातुलि(ली) स्त्री वर्णानां लेखनसाधनं तुलिः । लेख-

न्याम् शब्दर० सार्धे क । अत्रैव [जटा०] २वर्षपदे लि०
 वर्षं द न० वर्षं ददाति दा-क । १कावीयके गन्धद्रव्ये ।
 वर्षादात्री स्त्री वर्षं रूपं ददाति दा-तृच् डोप् । १हरि-
 द्रायाम् राजनि० २वर्षदातरि लि० ।

वर्षादूत पु० वर्षां एव दूतो यत् । लिपो त्रिका० ।
 वर्षाधर्म्यं पु० इत० । विप्रादीनामसाधारणे धर्मे यथा
 विप्रस्य याजनाध्यापनप्रतिपदादिः । अत्रियस्य प्रजा-
 पालनादिः पु० जातिधर्मशब्दे दृश्यम् ।

वर्षमाट स्त्री इत० । वर्षानां मातेव । लेखन्यां हारा० ।
 वर्षमाटका स्त्री सरस्वत्यां शब्दच० ।

वर्षमात्रा स्त्री इत० । जातिमात्रायां २अक्षरत्रयो-
 २अनयार्गकर्मणि पञ्चाशद्वर्णात्मकमात्रभेदे । अक्षमात्रा
 शब्दे ४२४० दृश्यम् ।

वर्षारखा स्त्री वर्णान् लिखत्यनया लिख-करणे चञ् रस्य
 वः । कठिन्यां (खड्गि) त्रिका० ।

वर्षावती स्त्री वर्षा-मत्पुं मस्य व । १हरिद्रावां जटा० ।
 २वर्षविशिष्टे लि० स्त्रियां डोप् ।

वर्षाविलोडक पु० १श्लोकचौरे २सन्धिचौरे मेदि०
 वर्षासङ्कर पु० सम+कृ-अप् वर्णतः सङ्करः । विप्रादिभ्यो
 वर्णभ्योऽनुबोमजाते प्रतिबोमजाते ब्रह्मविप्रज्ञादौ
 ज्ञानधातौ च जातिभेदे "जायते वर्षासङ्करः" गीता ।
 जातिशब्दे १०६१ नङ्गेदादिकं दृश्यम् ।

वर्षासि पु० वर्ष-असिच् । जले उपादि० ।
 वर्षास्त्री प्रशस्तवर्णोऽस्यस्त्र्याः फलपुष्पादौ अच् । आढ-
 क्याम् शब्दच० । [लेखन्याम् शब्दच० ।

वर्षाङ्गा स्त्री वर्णां अक्षराणि अक्षुन्नेनया अङ्गि-अच् ।
 वर्षात्मन् पु० वर्षं आत्मा स्वरूपं यस्य । ध्वन्यात्मकादि-
 लक्षण्ये अकाराद्यक्षरे शब्दभेदे जटा० ।

वर्षार्हं पु० वर्षं सुतिमर्हति अर्ह-अच् । सुके राजनि० ।
 वर्णिका स्त्री वर्णां अक्षराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्याः ङन् ।
 १लेखन्याम् २कठिन्यां हारा० ३अस्यां त्रिका० ।

वर्णित लि० वर्ष-क्त । १सुते अमरः २कृतवर्णने श्रुपा-
 न्तरमापादिते च ।

वर्णिन् पु० वर्णोऽस्त्राय इति । १चित्तकरे २लेखके ३अक्ष-
 ञ्चारिणि मेदि० । "अथाह वर्णीं विदितो महेश्वरः"
 कुमारः । ४विप्रादिजातौ च "वर्णिनां हि वधो यत्न"
 अ० तिः । [हरिद्रायाम् अमरः ।

वर्णिनी स्त्री वर्षः अक्षराद्याः प्रायस्त्रे इति डोप् ।

वर्त्तु पु० वर्ण-वर्ण । १ नदीभेदे चणादि० श्यादित्ये संक्षिप्त० ।

वर्त्तक पु० दृढ-खलु । (भा०) १ पक्षिभेदे वर्त्तकायत ।

२ अश्वस्य क्षुरे च अमरः । ३ वर्त्तलोहे न० हेमच० ।

वर्त्तन न० दृढ-ल्युट् । १ दृष्टौ २ स्थितौ अमरः । णिच्-

भावे ल्युट् । २ स्थापने णिच् करणे ल्युट् । ३ जीवने-

पाये स्त्री ङीप् । ४ तक्रु पीठे न० भेदि० । ल्यु । ५ दृष्टि-

कति वर्त्तिष्णौ च त्रि० अमरः । ७ वामने त्रि० भेदि० ।

८ साधारणवर्त्तले न० शब्दर० ।

वर्त्तनी स्त्री वर्त्त्येते पादावत् दृढ-णिच् आधारे ल्युट् ।

१ पथि २ पेयणे शब्दर० । घृषो० कृष्णः पूर्वदेशे त्रिका० ।

वर्त्तमान पु० दृढ-शानच् । कालभेदे शब्दप्रयोगाधारे आ-
ख्यापरिसमाप्ते १ काले २ तत्कालवृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तमानकालश्च चतुर्विधः । यथा “प्रवृत्तौ परतः १-

श्वैव वृत्ताविरतः एव च । नित्यः प्रवृत्तः २ सामीप्योऽ-

वर्त्तमानचतुर्विधः । क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न

खादति खादो प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः ।

इह कुमाराः क्रीडन्ति २ तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि

पूर्वक्रीडानां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तद्वन्ति इति

प्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्वतानां स्थितत्वेन वर्त्तमानत्वेऽपि

भूतभवविषयकालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्युः

स्थायन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्योऽ द्विविधः । भूत

सामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च यथा कदा आगतोऽसि

इति प्रश्ने अध्वखेदादेर्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि

इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत्सामीप्यो यथा ।

कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति

गमने क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति” दुर्गादासः ।

वर्त्तरूक पु० १ नदीभेदे २ काकलीभेदे ३ जलावर्त्ते भेदि० ।

४ द्वारपाले त्रिका० । [आवर्त्तनयोग्ये लौहभेदे ।

वर्त्तलोह न० वर्त्त्येते दृढ-णिच्-कर्मणि क् कर्म० ।

वर्त्ति(त्तौ) स्त्री दृढ-इन् वा ङीप् । १ लेखे २ नयनाञ्जने

३ गताहलेपने ४ दीपदशायां ५ भिषजां निर्मेयौषधभेदे

(वाति) “कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यमूषणं वचा ।

फेणो रसाञ्जनं चौरं विडङ्गानि मनःशिला । एषां

वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा” गरुडपु० १८८ अ० ।

६ दीपे च भेदि० ।

वर्त्तिक पुंस्त्री दृढ-तिकन् । (वटेर) १ विहगभेदे राजनि०

स्त्रियां ङीप् । वर्त्मनि वर्त्तते दृढ-क्च् वर्त्तः तत्

साधुः हितो वा ठन् । (भा०) २ खगे अमरः ।

३ अजशृङ्गां स्त्री० राजनि० ४ दीपदशायां स्त्री सा च

पञ्चविधा यथा “पद्मसूत्रमवा दर्भगर्भसूत्रमवाऽथ वा ।

शाण्ड्या वादरी वापि फलकोषोद्भवश्च वा । वर्त्तिका-

दीपकत्वेऽपि सदा पञ्चविधा स्रुता” काविकापु० ६८ अ० ।

वर्त्तिन् त्रि० दृढ-णिनि । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्णु त्रि० दृढ-ष्णुच् । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्ठमाण पु० दृढ-शानच् लुट् सद्बुवेति लुट् । भवि-

ष्यत्काले । २ तद्वृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तुल त्रि० दृढ-लच् । १ गोलाकारे पदार्थे अमरः ।

२ शृङ्गने न० राजनि० । ३ कलायभेदे पु० शब्दमा० ।

४ तक्रु पीठ्याम् स्त्री हारा० ५ गजपिप्पल्याम् स्त्री राजनि०

ङीप् ।

वर्त्मन् न० दृढ-मनिन् । १ पथि अमरः २ आचारे “आ

मनोवर्त्मनः” रघुः ३ नेत्रच्छदे च भेदि० । अक्षिजम् ४५ पृ०

इत्यम् । वर्त्मलक्षणं तदुगतारोगभेदाच्च स्रुते लक्षा यथा

“द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषग्वयनबुद्धम् । सुदृढं

गोष्ठनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् । प्रबलं भुवोऽग्निर्गो

रक्तं वातादृक्स्थं सितं जलात् । आकाशादनुमागांश्च

जायन्ते नेत्रबुद्धे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथात्रूया-

दिशारदः । नेत्रायामत्रिभागन्तु क्षणमण्डलस्रुते ।

क्षणात् सप्तमसिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्ड-

लानि च सन्ध्यां पटलानि च लोचने । यथाक्रमं

विजानीयात् पञ्चषट् च षडेव च । पञ्चवर्त्मज्ञेयं

दृष्टीनां मण्डलानि तु । अतु पूर्वन्तु ते मध्याह्नवारो-

ऽन्या यथोत्तरम् । पञ्चवर्त्मगतः सन्ध्यावर्त्मः शुक्लगतो-

ऽपरः । शुक्लक्षणागतस्त्वन्यः क्षणदृष्टिगतोऽपरः । ततः

कनीनकगतः षष्ठ्यापाङ्गणः स्रुतः । द्वे वर्त्मपटले

विद्याक्षत्वार्यन्यानि चाक्षिणि । जायन्ते तिमिरं येषु

व्याधिः परमदारुणः ।”

“पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपान्नयाः । विरा-

व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्त्रिधिमूर्च्छिताः । विवर्त्त-

मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपान्नयान् । विकाराञ्जनय-

न्याशु नासतस्ताद्विबोधत । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका

पोथक्यो वर्त्मशर्करा । तथाशौवर्त्मशुक्लाशक्तयेवा-

ञ्जननामिका । बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिवर्त्माव-

बन्धकः । क्षिप्रकर्मवर्त्माख्यो ग्राहवर्त्म तथैव च ।

प्रक्षिप्तमपरिक्षिप्तं वर्त्मवातहतन्तु यत् । अर्बुदं निमि-

षद्यापि शोणितार्शश्च यत्कृतम् । लक्षणो विषयमा च

पञ्चकोपस्तथैव च । एकविंशतिरित्येते विकारा वत्स-
संश्रयाः । नामभिस्ते सप्तद्विष्टा लक्षणेस्तान् प्रचक्षते ।
पिडकाभ्यन्तरसुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विज्ञेयोत्-
सङ्गिनी । नाम तद्रूपपिडकान्विता । कुम्भीकवीज-
प्रतिभाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः । आध्यायन्ते त भिन्ना
याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः । कण्डूचावान्विता गुर्वी
रक्तसर्पपसन्निभाः । पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्यश्च इति
संज्ञिताः । पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंघृता ।
पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशंकरा ४ ।
सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्यारुहोर्वर्त्मकीर्त्यते । दीर्घा-
ऽङ्गुराः खराः सक्त्यो दाहण्यो वर्त्मसम्भवः । व्याधिरस
समाख्यातः शुष्कार्शश्च इति संज्ञितः । दाहोदोवर्ती
ताम्बा पिडका वर्त्मसंभवा । रुद्धो मन्दरुजा सूक्ष्मा
ज्ञेया वाऽङ्गुलनामिका ७ । वर्त्मोपधीयते यस्य पिडकाभिः
समन्ततः । संवर्णोभिः समाभिश्च विद्याद्वहस्यवर्त्म ८ तत् ।
कण्डूभूताल्पतोदेन वर्त्मशोकेन यो नरः । स समं
कादयेदक्षि भवेदुर्वत्यः ९ स वर्त्मनः । रुद्धल्पवेदनं ताम्रं
तद्वर्त्मं संभवेव च । सकृन्नाश्च भवेद्वर्त्मं क्लिष्टवर्त्म १० तदो
दिशेत् । क्लिष्टं पुनः पिप्लुयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा ।
तदा क्लिप्तत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्मसम् ११ । यद्वर्त्मं बाह्या
तोऽन्तश्च श्यावं शून्यं सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लिष्टं श्या-
ववर्त्मंति १२ तन्मृतम् । अरुजं बाह्यातः शून्यमन्तःकुक्षं
सवत्यपि । कण्डूनिस्फोटभूविष्टं कुक्षवर्त्मं १३ तदुच्यते ।
यस्य धौतानि धौतानि सम्बन्ध्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मो-
न्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिप्तवर्त्मं १४ तत् । विमुक्तसन्नि-
विष्टेऽर्धं वर्त्मं यज्ञं निमील्यते । एतद्वातहतं १५ विद्यात्
सरुजं यदि वाऽरुजम् । वर्त्मान्तरस्य विषमं ग्रन्थिभूतं
सवेदनम् । विज्ञेयसर्वदं १६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम् ।
निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालये
द्वतिवर्त्मनि निमेषः १७ स गदो मतः । क्लिप्ताच्छिक्का
त्रिवर्त्मन्ते वर्त्मस्या रुद्धोऽङ्गुराः । दाहकण्डू रूजो-
मेतास्तेऽर्धशोणितसम्भवाः १८ । अपाकः कठिनः स्थूलो
ग्रन्थिवर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो
लगणः १९ स्तु सः । शून्यं यद्वर्त्मं वज्रभिः सूक्ष्मैश्चक्रे-
कमन्वितम् । विषममन्तर्जल इव विषवर्त्मंति २० तन्मृतम् ।
पक्ष्माश्रयगता दोषास्तीक्ष्णाप्राणि खराणि च । निर्व-
र्णयन्ति पक्ष्माणि तेर्जुस्त्राणि दूयते । उत्पाटितैः
पुनः शान्तिः पक्ष्मभिस्तेषांजायते । वातातपानलद्वेषी

पद्मकोपः २१ स उच्यते ।” तच्चिकित्सा तत्र दृष्ट्या ।
वर्त्मनि स्त्री दृढ-अग्नि सृट् च । पथि उष्णा ।
वर्द्धं केदने पूरणे च चू० उभ० सक० सेट् । वर्द्धयति ते
अववर्द्धत् त । भावे अच् । २पूरणे श्केदे च ।
वर्द्धं पु० दृढ-अच् । १माह्व्याम् (वासनहाटि) जटा० वर्द्ध-
वर्द्धका पु० दृढ-एवुल् । १माह्व्यायटो (वासनहाटी) अमरः
दृढ-वा वर्द्ध-एवुल् । २पूरणे श्केदेके षट्ठिकारके च लि० ।
वर्द्धकि पु० वर्द्ध-केदने अच् कष-डि कर्म० । त्वरि (कुतार)
अमरः । [जातिभेदे शब्दर० ।
वर्द्धकिन् पु० वर्द्धकः वर्द्धोऽप्यस्य इति । त्वरि (कुतार)
वर्द्धनं न० दृढ-वर्द्ध-भावे ल्युट् । १केदने २पूरणे च मेदि० ।
दृढ-णिच्-ल्यु० । २ष्टिकारके लि० । “करोमि क्षितिर्वर्द्ध-
नम्” भट्टिः । दृढ-ल्यु० । ४ष्टियुक्ते लि० ।
वर्द्धनी स्त्री वर्द्धतेऽनया दृढ-णिच्-ल्युट् ङीप् । १संज्ञार्ज-
न्याम् २स्त्र्यां मेदि० । ३शनाजपातभेदे च (वदना) जटा० ।
वर्द्धमान पु० दृढ-शानच् । १एरगृहले अमरः । २ष्टि-
शीले लि० । ३शरावे स्तृपातभेदे ष्टिष्ठा ५पशुभेदे च
मेदि० । ६जिनभेदे हेमच० । ७धाननां गृहभेदे हला० ।
ददेशभेदे ह० स० १४४० । कूर्मविभागशब्दे दृष्टम् ।
हननभेदे च । १०ष्टियुक्ते लि० ।
वर्द्धापन न० वर्द्धं केदं करोति वर्द्ध+णिच्-आप् च ततो
भावे ल्युट् । नाडीच्छेदनकर्मोक्ते संस्कारभेदे ति०त०
रचु० ।
वर्द्धित न० वर्द्ध-क्त । १केदति २पूरति श्प्रलुति च ।
वर्द्धिष्णु लि० दृढ-इष्णुक् । दृष्टिशिखे । भरतः ङीप् ।
वर्द्धं न० दृढ-ङ्गन् । १चर्मणि उष्णादिको० । २चर्मरक्तौ स्तोत्रे
वर्पस्त्रे न० दृ-अद्युत् पुब् । रूपे निघण्टुः ।
वर्फ गतो बधे च स्वा० पर० सक० सेट् । वर्फति अववर्फत् ।
वर्म्मकण्टका पु० वर्म्म इव कण्टकोऽस्य । पर्पटे राजनि० ।
वर्म्मकण्ठा स्त्री वर्म्म-कण्ठति अच् । (चामकण्ठा) सप्तबायासु
शब्दर० ।
वर्म्मन् न० दृ-अग्निन् । १कवचे सज्जाहं अमरः । २क्षत्रि-
योपाधौ पु० । “वर्म्मन्तं क्षत्रियस्य त्वं” शांतातपः ।
वर्म्महर पु० वर्म्म हरति हृ-अच् । सज्जाहधारणयोग्यो
अवस्थाभेदे तरुणे । “वर्म्महरः कुमारः” रचुः ।
वर्म्मि पु० दृ-अ० मिन् । (वानि) मत्स्यभेदे राजनि० ।
वर्म्मित लि० वर्म्म करोति णिच्-क्त । १जतसज्जाहे २द्युक्ते च
वर्य्य लि० दृ-यत् । १प्रधाने श्रीहे च अमरः । २क्षत्रभेदे

शक्तिस्त्रायां कन्यायां अमरः । ४ कन्यामात्रे च स्त्री ।
वर्षा स्त्री वरिति वषति शब्दायते वष-अच् । (भृशभणे)
मन्त्रिकाभेदे अमरः । अयमौड्यादिरित्यर्थः ।

वर्षे न० व-अरच् वृट् । १ चिह्ने २ पीतजन्दने
३ गन्धरे च राजनि० । ४ पामरे ४ सूखे च ति० ।
“एतन्मिच्छन्ति वर्षा” इत्युद्धटः । ६ केशभेदे (वाचरी)
७ देशभेदे कणाजके (कालवाव) वृक्षे च पु० राजनि० ।
८ मन्त्रिकाभेदे पुंस्त्री० शब्द० (वाव) १० वृक्षे स्त्री टाप् ङीप्
वा “वर्षी करवी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका । पक्षांसकाल
कृष्णे तु कठिञ्जरकंदेरको । कालशारः करालश्च
मलूकः कृष्णमल्लिका । तत्र शुक्लेऽर्जुनः प्रोक्तो वटी-
पञ्चस्ततोऽपरः । वर्षरीक्षितयं कृत्वा शीतं कटु विदाहि
च । तीक्ष्णं कृचिकरं कृत्वा दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तं कफवाताक्षदृक्प्रमिषापचम्” भावप्र० । संज्ञायां
कन् । वर्षरिका अन्धनभेदे पुष्पभेदे स्त्री मेदि० ।

वर्षरीका पु० व-दैकन् फर्मरीका० नि० । १ वाङ्मयवृद्धि
२ कुटिलकेशे उणा० । ३ अजगन्धिकायां (वावदुलसी)
शब्द० ४ मन्त्रिकाभेदे हेमच० ।

वर्षा स्त्री व-व तस्य नेचम् । (वाव) वृक्षभेदे शब्द० ।
वर्षे पु० व-अरच् वृट् । (वाव) वृक्षभेदे राजनि० ।
ओड्यादिरित्यर्थः ।

वर्षे पु० व-भावे चक् कर्त्तरि अच् वा । १ वृष्टौ २ जम्बु-
दीपशभेदे पुंन० अमरः ।

“लङ्कादेशादिसगिरिदग्धे मङ्कटोऽयं तस्मात् तस्माच्चान्यो
निषध इति ते सिन्धु पर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिन्धुदुर्गपि
पुरा च्छ्वेद्वक्त्रुनीला वर्षागेषां जगुरिह बुधा अन्तरे
द्रोणदेशान् । भारतवर्षमिदं ह्यदगन्धात् किन्नरवर्षमतो
हरिवर्षम् । सिन्धुपुराश्च तथा कुरु तस्यादुविद्धि हिरण्य-
सयरम्यकवर्षे । माल्याचं यमकोटिपत्तनाद्रोमकाश्च किल
मन्त्रमादनः । नीलगैलनिषधवधौ च तावन्तरालमन-
योरिवावृतम् । माल्यवृक्षलधिमध्यवर्ति यत् तत् तु
भद्रतरंगं जगुर्बुधाः । मन्त्रगैलजलराशिसम्यग् केतु-
मालकमिवाकलाविदः । निषधनीलसुगन्धसमाल्यैरल-
मिवावृतमावृतमावभौ । अमरकेलिकुलायसमाकुलं कृचि-
रकाञ्चनचित्रमङ्गीतलम्” सि० शि० । अत्र भूगोलस्यार्धसुतरं
जम्बुदीपम् । तस्य चाराख्ये च सन्निर्लेहदेशः । तत्र
लङ्का रोमकं सिन्धुपुरं यमकोटिरिति पुरातनैर्यं भूप-
रिपुषुतथायान्तरे किल कथितम् । तेषां पुरेभ्यो यस्यां

दिशि मेरुः सोमरा । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान्
नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धु पर्यन्तदैर्घ्याः । तस्मिन्तरे
हेमङ्कटः । सोऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरे
निषधः । तेषामन्तरे द्रोणदेशा वर्षसंज्ञाः । तत्प्रादौ
भारतवर्षम् । तदुत्तरं किन्नरवर्षम् । ततो हरिवर्षमिति ।
एवं सिन्धुपुरादुत्तरतः शङ्खवान् नाम गिरिः । ततः
श्वेतगिरिः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धु-
पर्यन्तदैर्घ्याः । तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्प्रादौ कुरुवर्षम् ।
तदुत्तरे हिरण्यमयम् । ततो रम्यकमिति । अथ यम-
कोटेरुत्तरतो माल्यवात् नाम गिरिः । स तु निषधनी-
लपर्यन्तदैर्घ्यः । तस्य जम्बुध्वे मध्ये मद्राश्च वर्षम् ।
एवं रोमकादुत्तरतो मन्त्रमादनः । तस्य जम्बुध्वे मध्ये
केतुमाल्यवर्षम् । एवं निषधनीलमाल्यवृक्षमालादुत्तरावृत-
मिवावृतं नाम नवमं वर्षम् । सा स्वर्गभूमिः । अतस्तत्र
देवकोलादृष्टाणि । इहादशमासात्मके काले ४ जम्बुदीपे
च पु० मेदि० । कर्त्तरि अच् । ५ मेघे पु० हेमच० । ईप्रभ-
वादिषु षड्वत्सरेषु पु० ।

वर्षकारी स्त्री वर्षं तत्पञ्चनं करोति रवेण क-ट । अङ्गि-
कायां हेमच० । [१ वर्षाचले ।

वर्षकेतु पु० वर्षस्य दृष्टेः केहरिव । १ रक्तपुनर्वेद्यायाम् राजनि०
वर्षकोष पु० वर्षस्य कोष इव । १ दैवज्ञे शब्द० । २ मासे
हेमच० । [४ वर्षे संक्षिप्तम् ।

वर्षणि स्त्री वृष-अनि । १ कृतौ २ वर्त्तने उणा० । ३ कृतौ
वर्षपर्वत पु० वर्षाणां चिह्नभूतः सीमाभूतो वा पर्वतः ।

“हिमवान् हेमङ्कटश्च निषधो मेरुरेव च । चैतः
कर्णौ च शङ्खौ च सप्तैते वर्षपर्वताः” इत्युक्तौ पर्वतेषु
हाराः । दीपभेदेऽन्येऽपि वर्षपर्वता जम्बुपर्वतशब्दे
२१२२ पु० दर्शिताः । सि० शि० उक्ता जम्बुदीपपर्वता
वर्षशब्दे दर्शिताः । तत्र नाममात्रे भेदः कल्पभेदात् ।

वर्षपाकिन् पु० वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य इति । आकाशकटले
हेमच० तस्य हि सुशुकोद्भवात् प्रायेण वत्सरानन्तर-
फलपाकः । [राजनि०

वर्षपुष्पा स्त्री वर्षकाले पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम्
वर्षप्रिय पुंस्त्री० वर्षः प्रियोऽस्य । चातकपक्षिणि तिका०
स्त्रियां योषधत्वात् टाप् ।

वर्षवर पु० वर्षं रेतोवर्षणं वृषोति आवृणोति वृ-अच् ।
“ये त्वत्पत्न्याः प्रथममात्मीयाः स्त्रीस्तु भाविनः । जात्या
न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्युता” इत्युक्तलक्षणे

शास्त्रासनःपुररत्नके अण्डे (खोजा) अमरः । “नष्टं वर्षवरेरिति” रत्नावली ।

वर्षवृद्धि पु० वर्षस्य वृद्धिरधिकता यस्मिन् । १ जन्मतिथौ रतहिनकर्त्तव्ये पूजादौ च । “युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयभीक्ष्णत्वे न तत्र तिथि-युक्तता” ति० त० । “तत्कृत्यं च मन्त्रमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन सावकाशत्वात् न च सौरमासीयं तथात्वे तत्तिथेः कदाचित्तदप्राप्तौ तद्वर्षं तत्कृत्यलोपापत्तेः न चेष्टापत्तिः “प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यं स होत-मवः” ब्रह्मपु० प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् ति० त० रजु० । अधिकं जन्मतिथिशब्दे दृश्यम् ।

वर्षा स्त्री त्र० व० । वर्षन्ति मेघा आस्य । आरव्यभाद्रपदके मासद्वये वृष्टौ “नभश्च नभस्यश्च वासिकावृत्” यजु० श्रुतिः “वर्षासु च मघासु च” मनुः ।

वर्षाङ्गी स्त्री वर्षासु चक्षुमस्याः । पुनर्नवायाम् शब्दर० ।

वर्षापगम पु० वर्षाया अपगमो यत् । १ शरत्काले इत० । २ वर्षासमाप्तौ ।

वर्षाभव पु० वर्षासु भवति भू-अच् । रत्नपुनर्नवायाम् राजनि०

वर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू-किप् । १ भेके अमरः २ इन्द्र-गोप्ते राजनि० ३ मङ्गीवतायाम् मेदि० ४ पुनर्नवायां ५ भेक्याञ्च स्त्री मेदि० अमरे भेक्याम् गौरा० डीप् । वर्षाभ्योत्येव इवर्षाभवमात्रे ति० । [डीप् ।

वर्षामद् पुंस्त्री० वर्षासु साद्यति मद्-अच् । मयूरे स्त्रियां वर्षिष्ठ लि० अतिशयेन वृद्धः इत्यन् वर्षादेशः । अतिशयवृद्धे वर्षायिस् लि० अतिशयेन वृद्धः वृद्ध-इत्यस्य वर्षादेशः । अतिवृद्धे अमरः स्त्रियां डीप् ।

वर्षुक लि० वृष-उकञ् । वर्षणशीले । [अमरः । वर्षापल पु० वर्षस्य वृष्टेरुपलः प्रस्तर इव । करकेषु (मिल) वर्षन् न० वृष-मनिन् । १ देहे २ पात्राणे च अमरः । ३ अतिमन्दरे लि० । [अववर्त्त त ।

वर्हं वधे सक० दीप्तौ अक० चु० उभ० सेट् । वर्हयति-ते वर्हं उत्कर्षे आ० आ० सक० सेट् । वर्हन्ते अवर्हिष्ट ।

वर्हं न० वर्ह-अच् । मयूरपिच्छे अमरः अस्य पुंस्त्वमपि “कं हरेदेष्ट वर्हः” विक्रमो-प्रयोगात् । २ प्रत्ययपण्ये वृद्धे भरतः । ३ पले शब्दर० ।

वर्हि(र्हिः)कुसुम न० वर्हिःवर्हिरिव कुसुमस्य पृष्ठो वा सलोपः । पान्यपण्ये शब्दमा० ।

वर्हिःपुष्प न० वर्हिःवर्हिरिव पुष्पस्य । पान्यपण्ये भरतः

वर्हिःशुष्पन् पु० वर्हिः कुशः शुष्प वलमस्य । १ वङ्गो अमरः कुशेन हि वर्हिरुद्दीप्यते ।

वर्हि(र्हिः)ष्ठ न० वर्हिरिव तिष्ठति स्या-क वा विषर्गलोपः षत्वम् । ह्योवेरे अमरः । [रनि । वर्हीत्युच्यते ।

वर्हिण पुंस्त्री० वर्हमस्यस्य इव । १ मयूरे अमरः स्त्रियां डीप् । वर्हिर्ज्योतिस् पु० वर्हिष्वा कुशेन ज्योतिरस्य । वङ्गो हेम० । वर्हिर्मुख पु० वर्हिर्वर्हिर्मुखं यस्य । देवे अमरः । तद्द्वारैव हि देवा हविरश्नानि ।

वर्हिषदु पु० व० व० वर्हिषि विप्रपाणिस्थोऽग्नौ सीदन्ति वर्हिष रद-किप् पृष्ठो० । पितृगणभेदे “अग्निष्वात्ता वर्हिषद जग्मवा आज्यपाक्तया” मनुः । [वङ्गो ।

वर्हिष्केश पु० वर्ह-दीप्तौ इत्यन् वर्हिः दीप्तिमान् केशो यस्य वर्हिस् स्त्री वृहि-इत्यन् लि० नलोपश्च । १ वङ्गो मेदि० “वर्हिषि रजतं न देयम्” श्रुतिः । २ प्रत्ययपण्ये श्वित्वे च (चित्ते) अमरः । ३ कुशे पु० न० “वर्हिर्देवसदनम्” श्रुतिः वर्ह-दीप्तौ इत्यन् । ४ दीप्तिवृत्ते लि० । [वा षटा० ।

वल संवरणे आ० आ० सक० सेट् । वलते अवलिष्ट । वलस्तः वल न० वल्यतेऽनेन वल-क । सैन्ये रायसु वलशब्दाद्ये च । वलज पु० वल-किप् अच्-अच् कर्म० । १ पवले वर्षं रतइति लि० अमरः ।

वलन न० वल-भावे ल्युट् । १ संवरणे लि० शि० उत्ते वल-मादिसंस्काराङ्गे २ वदस्वयाभ्योत्तरयोरन्तर तत्संस्कारादिकं तत्त्वोक्तं प्रदर्शयते “सुभाजाद्योर्हि संपाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । स्यातां याभ्योत्तरे भिक्षे परक्रान्त्यन्तरे च ते । आयनं वलनं तत्र जिनांश्चक्ष्यामः ततः । एकैवायनसंघौ तु तयोः स्याद्विच्योत्तरा । एकैव तद्वशात् प्राची तत्र नो वलनं ततः । तदन्तरेऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्याका । जिन-ज्याङ्गी दुर्जीवाप्रायनदिग्बलनं भवेत् । एवमेव हि संपाते विषुवत्क्रमवृत्तयोः । उन्मण्डलं भवेत् तत्र विषु-वद्विच्योत्तरा । क्षितिजं समवृत्तस्य पञ्चज्या च तदन्-रम् । क्षितिजेऽचक्ष्यया हल्यमज्जं वलनं ततः । तयोरेकैव याभ्योदङ्गं मध्ये वलनं ततः । नतक्रम-ज्याया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः । नतं स्याद्वाकृतं भक्तं दुदलेनाप्रभागकैः । क्रमज्याचक्ष्यया क्षुषा दुज्याभक्ता-ज्जं भवेत् । प्राक् सौम्यं पश्चिमे ग्रास्यं तत्रापैक्यान्त-रात् स्फुटम् । एवमेव च संपातो यः क्रान्तिसमव-ृत्तयोः । परस्वं तत्र तत्कालवर्तनेक्यान्तरं स्फुटम् ।

कश्चतः पृष्ठतस्तस्यात् क्रान्तिवृत्ते विभेदन्तरे । तयो-
यास्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम् । न स्पष्ट-
वलनाभावश्च तत्र स्यादुत्क्रमज्यया । क्रमज्यया ततः कार्यं
दास्यार्थं कथ्यते पुनः । सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां भ्रुवे
योगो भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या भ्रुवे यास्या
तथोत्तरा । सर्वतः क्षेपसूत्राणां भ्रुवाज्जिनखान्तरे ।
योगः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकः । तत्राप-
मण्डलप्राच्या यास्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्ब-
भ्रमवृत्तं च बध्नीयात् परितो भ्रुवात् । गोले तु जिन-
तुल्यांशैस्तत्र ज्या क्रान्तिशिञ्जिनी । सर्वतः समवृत्ताश्च
यास्योदकुजसंगमे । तत्तित्थिर्गगतसूत्राणां योगः स
समसंज्ञकः । समभ्रुवकदम्बानामुपरि द्युचरान्वयेत् ।
सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे । अक्षजं वलनं
मध्ये स्यात् समभ्रुवसूत्रयोः । कदम्बभ्रुवसूत्रान्तरायनं
च विभेदयत् । कदम्बसमसूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशां
च तत् । अथ वा परितः खेटात् खाड्गभागान्तरे
न्यसेत् । त्रिज्यावृत्तं ततस्तत्र विषुवद्वृत्तयोः । अध्ये-
ऽक्षवलनं विद्याद्विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । अन्तरं चायनं
क्रान्तिसमवृत्तान्तरे स्फुटम् । तत्रापमण्डलं प्राची तस्या
यास्योत्तरः शरः । वलनानयने क्षेपः क्षिप्रो यैस्ते
कुम्बद्वयः । नक्रादिषु कदम्बस्य स्यातां यास्योत्तरे समम् ।
आयनं वलनं तस्माद्वायनादौ प्रजायते । ततो भ्रमति
गोले स मकरादिर्यथा यथा । तथा तथा भ्रमत्येष
कदम्बो निजमण्डले । कुम्भादावथ सोनादौ यास्योदवलन-
यस्थिते । जायते वलनं तदात् सौम्यसूत्रकदम्बयोः ।
अन्तरं शिञ्जिनीरूपं कदम्बभ्रममण्डले । अयनाङ्गत-
काशांशक्रमक्रान्तिक्रान्तिरिति वा । उत्क्रमज्या यतो
बाधः शिञ्जिनीतु क्रमज्यया । सतिभाकात् क्रम-
क्रान्तिक्रान्तिवृत्तं वलनमायनम् । यैरुत्क्रमज्यक्रमक्रान्त्या
भ्रान्त्या तैर्नाशितं हि तत् । युक्तानयैव विज्ञेयमक्षजं
च क्रमज्यया । परीक्षेदस्यया ज्ञेयाद्वयः परान् न प्रदू-
रयेत् । तस्यैव दूषणं तद्धि न दोषोऽतोऽन्यदूषणे ।
उत्क्रमज्यानिरासोऽयमन्यथा बाधः कथ्यते । जिनांशै-
र्जिनवृत्ताख्यं कदम्बात् परितो न्यसेत् । क्रान्तियास्यो-
त्तरं वृत्तं कदम्बद्वयकीलयोः । प्रोतं कृत्वा अक्षं न्यस्तं
हृन्मन्त्रे स्याद् भ्रुवोपरि । हन्मन्त्राज्ञास्यतेऽर्थैर्यैरैव
चलति भ्रुवात् । जिनवृत्ते तदंशानां तत्र ज्या क्रान्ति-
शिञ्जिनी । आयनं सैव वलनं द्युज्याये जायते स्यात् ।

ग्रहभ्रुवान्तरे यस्माद्द्युज्या चापार्श्वकाः सदा । त्रिज्या-
वृत्ते यतो देयं तत्रातः परिणश्यते । एवमक्षांशकैर्हृत्तं
समाख्यात् परितो न्यसेत् । समकीलकयोः प्रोतं तथा
यास्योत्तरं चलम् । तत्तत्खेटोपरि न्यस्तं यैरशैः
खार्पितो नतम् । समवृत्तेऽक्षवृत्ते च तैरेव स्यात्तं
भ्रुवात् । समवृत्तनतांशज्याज्यपरिणताक्षजम् ।
द्युज्याये वलनं प्राग्वत् त्रिज्याये परिणश्यते । उष-
पत्यानया सम्यक् समवृत्तनतांशजम् । वलनं स्यात् तथा
वक्ष्ये स्नाहोरात्रनतादपि । अथान्तलव्योर्योगः सम-
दिक्कोऽन्यथान्तरम् । तत्त्रिज्यावर्गविक्षेपपदमक्रान्ति-
शिञ्जिनी । नतासदोर्ज्यायां क्षुब्धा वलनं पञ्चजं स्फुटम् ।
नतं खाड्गावृत्तं भक्तं द्युदलेनाप्रभागैः । क्रमज्याज्य-
ज्याया क्षुब्धा स्फुटं वा द्युज्यायां हृता । द्युज्यावृत्ताप-
वृत्तयो न्यसेदा रविमण्डलम् । विम्बाये वलनं तद् यद-
न्तरं वृत्तयोस्तयोः । विम्बान्तविम्बमध्योत्थक्रान्तिमोर्व्यो-
स्तदन्तरम् । अर्कदोर्भोर्व्यखण्डजं विम्बाई तत्त्वदक्ष-
हृत् । जिनज्याप्रां विभज्याप्रांनेव स्यादन्तरं हि तत् ।
विम्बाधेहृत् विभज्याप्रांनेव त्रिज्या नतं भवेत् । गुण-
हारकविम्बाधे त्रिज्यानाशे कृते सति । भोग्यखण्डं
जिनांशज्यागुणं तत्त्वादिभाजितम् । सतिभाकात्
क्रमक्रान्तेस्तत् तल्यं जायतेऽथ वा । क्रमक्रान्तेरिदं
वीक्ष्य भ्रान्तिं त्यजत बालिशः । नामितं क्लृप्तद्विम्बं
तिर्यक् क्रान्तिस्तु सा समा । अत्र द्युज्यानुपातो यस्त-
तिर्यक्करणाय सः १०० । अथ वलनेषु दृक्कर्षणं चोत्क्रम-
ज्यानिराकरणाय मूलसूत्रेऽपि बह्वक्तं तथापि किञ्चि-
दिहोच्यते । विषुवद्वृत्तं समवृत्तं प्रकल्प्य दक्षिणो-
त्तरवृत्तस्य यद्दे आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथग्-
दर्शयेत् । अपमण्डलप्राच्यपराया एकः कदम्बो
यास्या अन्यः सौम्या दिक् । एवं विषुवद्वृत्तप्राच्यपराया
भ्रुवो । यदा मकरादिर्यास्योत्तरवृत्ते तदैव कदम्बोऽपि ।
अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरेकैव यास्योदक् । तथा दक्षि-
णोत्तरवृत्तस्य कुम्भादिषु मध्ये स्नाहोरात्रवृत्ते पञ्चगुणा-
ङ्गचन्द्रा १८२५ असवो वर्त्तन्ते । ते पञ्चद्व्युताः का-
लांशाः सुः २२।१५ । अथ कुम्भादिर्यास्योत्तर-
वृत्तं नीयते तावत् कदम्बो निजमण्डले चक्रांशाङ्किते
तावज्जिरेव कालांशे २२ । १५ दक्षिणोत्तरवृत्तसंघातात्
प्रत्यगवलन्यते । कदम्बयास्योत्तरसूत्रयोरन्तरं वलनम् ।
सा च तेषामंशानां कदम्बवृत्ते ज्या । अतः क्रमज्या ।

उत्क्रान्त्या तु वाचरूपा भवति । कदम्बवृत्ते या ज्या
 सा क्रान्तिया । अतस्तेषामंशानां क्रमक्रान्तिया वल-
 नम् । अथ वैकराणोः क्रमक्रान्तिया त्रिज्यागुणा दुज्या-
 कृता तथापि सैव भवति । अथ बान्धप्रकारेणोत्क्रमज्या-
 निराकरणं दुज्यानुपातस्य प्रतिपाद्यते । क्रान्तिवृत्तेऽ-
 र्कस्थानेऽर्कविम्बं सुदृक्कारं विन्यस्य विम्बपरिधौ यत्
 खाहोरात्रवृत्तं लग्नं यत् च क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं
 यद्विषयोत्तरं तत् तत्र विम्बे प्राच्यपरयोर्वलनम् ।
 तत्रार्कक्रान्ते विम्बाधकलायुतस्यार्कस्य क्रान्तेरान्तरम् ।
 अतस्तस्यानयनम् । रविदोर्ज्यायां क्रियमाणायां यज्ञो-
 ग्यखण्डं तेन मानार्धकला गुण्याः शरद्विदक्षे २२५
 भाज्याः । फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात् । तत्र तावत्
 स्फुटभोग्यखण्डज्ञानायानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यायां
 कोटौ प्रथमं व्याधिं शरद्विदक्षा भोग्यखण्डं तदाभि-
 तायामस्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डम् । तेन
 गुणितं विम्बाधिं शरद्विदक्षे भाज्यम् । एवं स्थिते शर-
 द्विदक्षमितयोर्युग्महारयोर्नाशे कृते विम्बाधस्य कोटिज्या
 गुणस्त्रिज्या हरः । फलं दोर्ज्ययोरन्तरम् । ततः
 क्रान्त्यर्थमनुपातः । यदि त्रिज्याया जिनज्या लभ्यते
 तदानेन दोर्ज्यान्तरेण किमिति । फलं क्रान्त्यन्तरम् ।
 तद्विम्बव्यासार्धवृत्ते वलनम् । अथान्योऽनुपातः । यदि
 विम्बव्यासार्धवृत्ते एतावदननं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते
 किमिति । अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्युग्महारयोस्तथा विम्बा-
 धमितयोश्च तल्यत्वाच्चाशे कृते कोटिज्याया जिनंशज्या
 गुणस्त्रिज्या हरः । फलं कोटिक्रमक्रान्तिया । तत्
 त्रिज्यावृत्ते वलनम् । एवं विषुवद्वृत्तस्थित एव यद्दे ।
 यतो भूमध्यात् खल्लस्तिकस्यविम्बमध्यं प्रति यत् फलं
 नीयते तत् त्रिज्यास्त्रलं दण्डवत् । तदुपरिस्थं विम्बं
 क्लववत् समन्तात् सममेव । अत् तत्परितस्त्रिज्यावृत्तं
 यत् च वलनज्या देया तदपि भूसममेव स्थितम् । अत-
 स्त्रलं यथागतमेव वलनम् । यदा किल मेघान्ते यद्दे-
 सादा तत्क्रान्त्या खल्लस्तिकापुत्तरे नतं विम्बं स्यात् ।
 त्रिज्यास्त्रलं तदा कर्णरूपम् । विम्बमध्याच्च लम्बस्त्रलं
 भ्रुवयश्चलनं दुज्या । सा तत्र कोटिः । क्रान्तिक्रान्ति-
 भुजः । यथा किञ्चित् कर्णस्थित्या कृते दण्डे क्लमपि
 तत्सर्धिन्यां दिशि कर्णरूपं भवति । तत्र वलनज्यापि
 कर्णरूपिण्या भवितव्यम् । यत् पूर्वमानां क्रान्त्यन्तरं
 लम्बस्त्रलप्रतिस्पर्धि तत् कोटिरूपं जातम् । तस्य कर्ण-

करणायानुपातः । यदि दुज्याकोट्या त्रिज्या कर्णसादा-
 ऽनया किमिति । पूर्वं कोटिज्याया जिनज्या गुण-
 स्त्रिज्या हरः । इदानीं त्रिज्या गुणो दुज्या हरः ।
 अत्रापि त्रिज्यातुल्ययोर्युग्महारयोर्नाशे कृते कोटिज्या
 जिनज्यागुणा दुज्याया भक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नम् ।
 युक्तज्ञानयैव विज्ञेयमक्षजं च क्रमज्ययेति । यथायनवल-
 नानार्थं भ्रुवात् परितो जिनभागैः कदम्बमवृत्तं
 निबद्धं तथा यास्योत्तरक्षितिजयोर्धः संपातः स सम-
 संक्षकः । तस्मादप्यक्षांशैः परितोऽक्षवलनज्ञानार्थं वृत्तं
 बध्नीयात् । तत् किलाक्षवलनसंज्ञम् । तदपि भांशै-
 रक्ष्यम् । तत्राक्षवलनोपपत्तिर्दर्शनीया । तद्यथा
 मध्याह्नेऽर्कात् समचिह्नं प्रति नीयमानं वृत्ताकारं
 फलं भ्रुवचिह्नलग्नं याति । अतस्तत्र विषुवत्समवृत्त-
 योरेकैव यास्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः । अथ यदि
 दिनाधौक्षतं सूर्यं कृत्वा समचिह्नात् सूर्यं प्रति
 नीयमानं वृत्तं यत् सममण्डले लगति तत्खल्लस्तिक-
 योर्मध्ये यावन्तोऽंशास्तावन् एवावृत्ते समसूत्रभ्रुवयो-
 र्मध्ये भवन्ति । यतस्तत्समवृत्तानुकारं बद्धम् । तेषां
 भागानामक्षवलने यावतो क्रमजग्रा तावदेव समसूत्रभ्रुव-
 योरन्तरम् । अथ क्षितिजस्थेऽर्के क्षितिजमेव सम-
 फलम् । तत्रावृत्ते च नवतिर्नतांशाः । तेषां ज्याऽक्ष-
 वलनेऽक्षज्यातुल्या स्यात् । अतः सममण्डलगतैर्नतांशै-
 र्वलनं साधयितुं युज्यते । ते तु मझायासेन ज्ञायन्ते ।
 न तु सुखेन । अतस्तज्ज्ञानार्थं स्थूलोऽनुपातः सुखार्थं
 कृतः । यदि दिनाधौक्षलेन खाहोरात्रनतेन नवतिः
 सममण्डलगततांशा लभ्यन्ते तदेष्टेन किमिति । लम्ब-
 नतांशानां या क्रमज्या साऽक्षज्यावृत्ते परिणाम्यते ।
 यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती ज्या तदाक्षज्यावृत्ते किय-
 तीति । लम्बं किल वलनजग्रा स्यात् । परं सा दुज्या-
 यो, न त्रिज्यायो । यतः समसूत्रभ्रुवयोरन्तरं तत् ।
 यद्देभ्रुवयोर्मध्ये दुज्याचापांशा एव वसन्ते । यदि
 दुज्यावृत्त एतावती तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति ।
 एवं सति पूर्वतराशिके त्रिज्या हरः । इदानीं
 गुणः । तल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतांशजग्राया अक्षजग्रा
 गुणो दुज्या हरः । फलं स्थूला वलनजग्रा स्यात् ।
 अथ स्त्रज्याप्युच्यते । यद्देकाकोऽर्कस्य शङ्कुः शङ्कु-
 तलमप्या च साध्या । अथाशङ्कुतलयोः समदिशोरैक्य-
 मन्वयान्तरं स किल बाह्यः पूर्वं प्रतिपादित एव ।

अहममहत्तयोरन्तरं जग्राह्यं दक्षिणोत्तरं बाहुतुल्यं
 स्यात् । यथा विषुवद्वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा
 क्रान्तिजग्राह्यं तुजग्राह्यं तथा समदृष्टादपि बाहु-
 वशादुत्तरतो दक्षिणतो वा बाहुतुल्येऽन्तरे उपहतं
 कल्प्यम् । तदपि भांशैरङ्गम् । बाहुवर्गान्तिजग्रा-
 वर्गस्य पदं तस्मिन् हत्ते तुजग्राह्यद्वयासाधर्म्यम् । अथ
 तुजग्राह्योपहतयोर्वै प्राक्पश्चात्संपातो तयोर्जीवावद्
 बत् स्तम्भं निबध्यते तस्याप्युपहतो नतांशानां जग्रा ।
 सैवाहोरात्रहत्तनतांशानां भुजजग्रा । अथ तदानय-
 नम् । नतास्तरां या भुजजीवा सा तुजग्राह्ये परि-
 णास्यते । यदि तिजग्राह्ये एतावती तदा तुजग्राह्ये
 कियतीति । प्रवक्ष्यपहतनतांशजग्रा भवति । ततो यदुप-
 हत्तव्यासाधर्म्यं एतावती तदाक्षजग्राव्यासाधर्म्यं कियतीति ।
 ततो तुजग्राह्ये एतावती वलनजग्रा तदा तिजग्राह्ये
 कियतीति । अत्र प्रथमेऽनुपाते तिजग्रा हरो तुजग्रा
 गुणः । तृतीयेऽनुपाते तिजग्रा गुणो तुजग्रा हरोऽत-
 स्तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतास्तरां भुजजग्राक्षजीवया
 शुषितोपहतव्यासाधर्म्येन भक्ता सा स्तम्भसा वलनजग्रा
 स्यात् । अत उक्तमग्रान्ततलयोर्वैग इत्यादि । अथ
 दृष्टान्तः । यत्र किल दृष्टभान्तक्रान्तिवृत्त्योऽक्षः २० । ३८
 तत्र दृष्टभान्तस्योऽर्को दिनार्धे स्वस्तिके भवति । तदा
 क्रान्तिहत्तं दृष्टमण्डलाकारं स्यात् । सतिन्दहोऽर्को
 राशिपञ्चकं सिंहातः । यच्च तदा क्षितिजे वर्तते ।
 तस्य प्राक्परयोरन्तरं क्षितिज मूल्यं वलनं दृश्यते ।
 सा च सिंहातस्यासा । तत् कथं सतिन्दहोऽर्कोऽक्रम-
 क्रान्तिर्वलनम् । अतोऽसत् । अस्मदानयनं विना नेद-
 म्प्राह्यं वलनस्यद्यत इत्यर्थः । अथान्यो सहान्
 दृष्टान्तः । यत्र देशे षट्षष्टिभागाः ६६ अक्षः । तत्र
 मेघादौ क्षितिजस्ये सर्वेऽपि राशयः समकालमेव
 क्षितिजस्या भवन्ति । तदा क्रान्तिहत्तमेव क्षितिजं
 भवतीत्यर्थः । तत्र मेघादौ दृष्टभादौ मिथुनादौ वा
 स्थिते रवौ परमं तिजग्राह्यमेव स्फुटं वलनं स्यात् ।
 यतः क्रान्तिहत्तप्राचुरत्तरा जाता । तथा विज्ञेपाभावे
 क्षिति तदा रवेर्दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । चन्द्रस्योत्तर-
 स्यामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । तत्र देशे तस्मिन् काले
 तस्य तिजग्राह्यस्य वलनस्यान्यथानुपपत्त्याखदीयमेव
 वलनानयनं समीचीनम् । तत्र देशेऽक्षजग्रा २१४० ।
 मेघादिगे रवौ तुजग्रा २४२५ । परजग्रासवः ० ।

क्षितिजस्योऽर्को नतघटिकाः १५ । आयनवलनचापांशाः
 २४ । आयनवलनचापांशाः ६६ । स्फुटवलनस्य चा-
 पांशाः ८० । दृष्टादिगे रवौ तुजग्रा २२६६ । परजग्रा-
 सवः १६७१ । नतघटिकाः १८ । २८ । आयनवलन-
 चापांशाः २१ । ४ । अक्षजस्य ६८ । ५६ । स्फुटवल-
 नस्य चापांशाः ८० । मिथुनादिगे तुजग्रा २२२८ ।
 परासवः २४६५ । नतघटिकाः २४ । ३७ । आयन-
 वलनांशाः २१ । ३२ । अक्षजस्य ७७ । २८ । स्फुटस्य
 ८० । एवं सर्वम् ।

वलिभिर्भौ स्त्री वल्यते आच्छाद्यते वल-अभि वा क्षीप् ।
 वडभीशब्दार्थं गोपानस्याम् अमरटी० ।

वल्य पु० वल-अयन् । १ हस्तपादकटकादौ अमरः ।
 उत्तरपदस्यः तदाकारवेष्टने यथा भूवल्यम् । श्वेदन-
 भूमी ४ गोत्रे च । ५ गलरोगभेदे प्रावप्र० “वलास एवा-
 यतसुक्ष्मं शोधं करोत्पञ्जगतिं निवासे । तं सर्वधैवा-
 मृतिकार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति” । ६ वेद्यायां
 ७ कङ्कणे जटा० । [अमरः ।

वलयित लि० वलयमिव आक्षरितम् वलय+क्ति-कृत । वेदिते
 वला स्त्री वल-अप् । (वेद्याला) ओषधिभेदे रायसङ्कटः ।
 २ वलाशब्दार्थं च । [अज्ञा० टाप् ।

वलाक पुंस्त्री० वल-आकन् । वक्ष्यक्षिणि अमरः स्त्रियां
 वलाहक पुंवारि वहति पुषो० । १ मेघे २ सप्तके च अमरः ।
 ३ पर्वते दैत्यभेदे ५ नागभेदे मेदिः श्रीकृष्णस्य हयभेदे
 “हृन्दनस्तु घदानन्दः साराणुशाल दारुकः । तरङ्गाः
 शैल्युत्थीयमेघपुष्पवलाहकाः” त्रिका० ।

वलि पु० वल-इत् । उपहारद्वये ओषादित्वमित्यन्ते ।
 वलिर् लि० वल-वज्र्ये क वलसंवरणमक्षस्य इरन् ।
 केकरे अमरः ।

वलिश्च पु० वलिना उपहारद्वयेण श्यति सत्वसान् शो-क ।
 वडिशब्दार्थं । [पटले जटा० ।

वलीक न० वल्यते संत्रियतेऽनेन ईकन् । वनीकशब्दार्थं
 वलूक न० वल-वा अक । १ असुरे २ पक्षिभेदे सि०को० ।
 वल्क भाग्ये सु०उभ०दि०वेट् । वल्कयति ते अववलकत् त ।
 वल्क न० वल-संवरणे क कस्य नेत्वम् । १ दृष्टादीनां त्वचि
 वल्कले २ सत्वसानां त्वचि शलके (आइस) मेदि० ३ खण्डे
 च विश्वः । ४ पट्टिकाकोष्ठे पु० राजनि० ।

वल्कतस् पु० वल्कप्रधानं तदः शा०त० । युवाकडले राजनि० ।
 वल्कट्टम पु० वल्कप्रधानो दूषः । भूर्जपत्रद्वये राजनि० ।

वल्मीक न० वल्-कल्-कल् न० नेत्त्वम् । १त्वचे (दारचिनि)
हृत्ते राजनि० २त्वचि (काल) पु० न० अमरः । ३शिला-
वल्कायां स्त्री राजनि० ।

वल्मीकलोभ्र पु० वल्मीकलोभ्रः । पट्टिकालोभ्रे राजनि० ।
वल्मी गतो ह्युतगतौ च स्था० पर० सक० सेट् । वल्मी गति
अवलगीत् । [हेमच०]

वल्मी स्त्री वल्मी-अच् । (लागाम) अश्वसुखस्ये रज्जुभेदे
खलिता न० वल्मी-भावे क्त । १अश्वस्य गतिभेदे ह्युतगतौ
अमरः । २गमने श्वङ्गभाषणे च ।

वल्मी पु० वल्मी-संवरणे अ-गुक् च । १काले २मनोहरे त्रि०
मेदि० । संज्ञायां कन् । वल्मीक चन्द्रे वने पश्ये
च न० । चारुणि सुन्दरे च त्रि० अजयः । अखौ-
व्यादित्वसित्यन्ते ।

वल्मी पञ्च पु० वल्मीनि पञ्चाणि यस्य । वनसङ्गे शब्दर० ।
वल्मी ला स्त्री वल्मी-उल । १वाग्युयां सोमराज्यां २खगभेदे
राजनि० संज्ञायां कन् । वल्मीकाला तैलपाचिकायां हेमच०

वल्मी भक्षणे स्था० आत्म० सक० सेट् । वल्मीते अवल्मीष्ट ।
वल्मीकि पु० वल्-इकि सट् च । कोटविशेषकृते कृत्तिका-
स्तूपे (उत्तरे द्विपि) शब्दर० । वल्-इक् सट् च । वल्मीक
तत्त्वार्थे भरतः ।

वल्मीक पु० न० वल्-इक् सट् च । कुङ्कीटकतन्त्रस्तूपे अमरः
तन्मूदा शौचनिषेधो विष्णु पु० उक्तो यथा
“वल्मीककृत्तिकास्तूपे तन्मूदा प्रतिमाङ्गलानं विहितं यथा
शिल्पिदोषशान्तये तन्मूदा प्रतिमाङ्गलानं विहितं यथा
“वल्मीककृत्तिकाभिश्च शोभयेत् सुभक्षणम् । आलयेत्
शिल्पिसंश्रयोदोषाणां सुप्रशान्तये” देवप्र० व० ।

तेन देवमूर्त्तीनां स्थापनमपि देवप्र० त० विहितं यथा
“स्थापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पञ्चाहृतैः
पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि । कृत्तिका करिदन्तस्य
पर्वताश्वखुरस्य च । कुशवल्मीकसम्पूजा कृत्पञ्चक-
सुदीरितम्” देवप्र० त० । तत्त्वार्थभूते प्राचेतके खगल-
ख्याते रामायणकर्त्तरि २सुनिभेदे श्लोकभेदे च विश्वः ।
तद्गोमनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा

“प्रीतिसुकलाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव
दोषैः । पन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमे-
णैव गतप्रवृत्तिः । सुखैरनेकैस्त्वन्तिदोषवृद्धिः विवर्षणवत्
संप्रति चोद्धताप्रीः । वल्मीकमाङ्गभिर्भजो विकारम्

निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्” । वल्मीकवदित्यनेन प्र-
चुरशिवस्वरत्वसुखत्वमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते निष्प्रत्यनीक-
सुपचारायोग्यम्” । ततः भवार्थे इज् । वल्मीकि
वल्मीकभवे प्राचेतसे सुनौ शब्दरत्न० ।

वल्मीकशौर्षं न० वल्मीकस्य शौर्षमिव । श्रोतोऽङ्गने राजनि०
वल्मीकूट न० वल्मीकं कूटमिव पृथो० । वल्मीके हेमच०
वल्मी (ल्यू) लू कृदने पवित्रताकरणे च अद्-चुरा० उभ० सक०
सेट् । वल्मी (ल्यू) लूयति ते अववल्मी (ल्यू) लूयत् त ।

वल्मी संवरणे स्था० आत्म० सक० सेट् । वल्मीते अवल्मीष्ट ।
वल्मी पु० वल्मी-अज् । १गुञ्जत्वपरिभाषे “वल्मीस्त्रिगुञ्ज” लोला०
२गुञ्जादये वैद्यकम् । ३साङ्गिगुञ्जामाने “गोधूमद्वितयोनिकता
तु कथिता गुञ्जा तथा साङ्गिया वल्मी” राजनि० ।

वल्मीकी स्त्री वल्मी-कुन् गोरा० लोभ् । १वीण्यायाम् अमरः ।
२सल्लुकीहृत्ते च राजनि० ।

वल्मी पु० वल्मी-अभच् । १दयिते २अभ्यजे अमरः । ३उत्त-
मात्रे च मेदि० । ४द्विजायां स्त्री हेमच० ।

वल्मीपाल पु० वल्मी पालयति पाल-अण् । अश्वपाले
वल्मी न० वल्मी-अरन् । १कृष्णागुरुणि मेदि० २गङ्गने ३कुञ्जे
च राजनि० । ४मञ्जुयां शब्दर० ।

वल्मीरि(री) स्त्री वल्मी-अरि वा लोप । १मञ्जुयां अमरः ।
२मेघिकायां इचित्तमूले च राजनि० ।

वल्मीव पुंस्त्री० वल्मी-अज् तं वाति वा-क । १गोमे अमरः
स्त्रियां लोप । २पाचके अमरः ३भौमसेने मेदि० ।

वल्मी(स्त्री) स्त्री वल्मी-इन् वा लोप । १लतायाम् अमरः ।
२पृथिव्याश्च शब्दच० दोषान्तस्तु ३अजमोदायां मेदि०
४कैवर्त्तिकायाम् पृथ्व्ये च राजनि० ।

वल्मीज न० वल्मी जायते जन-ङ । मरिचे राजनि० ।
वल्मीदूर्वा स्त्री वल्मीरूपा दूर्वा । मातादूर्वायाम् राजनि० ।
वल्मीवदरी स्त्री वल्मीरूपा वदरी । भूमिवदर्याम् राजनि०
वल्मीसुत पु० वल्मीप्रधानः सुतः । वनसुते (सुगानि) राजनि०
वल्मीवृक्ष न० वल्मीव दोषो वृक्षः । साहचरे राजनि० ।

वल्मी न० वल्मी-अरन् । १कुञ्जे २मञ्जुयां ३शेले ४निर्जन-
स्थाने पृथाद्वये हेमच० । ५गङ्गने च मेदि० वल्मी-अरन् ।
वल्मी तत्त्वार्थे न० शब्दर० ।

वल्मी ति० वल्मी-अरन् । आतपादिना १शुक्लमांसे अमरः
२शुक्लमांसे मेदि० ३वनजले ४वाहने ५उषरभूमौ च
हेमच० ।

वल्मी स्त्री वल्मी-अच् । धातुहृत्ते राजनि० ।

वल्हज पु० वल्हते भुवं वेष्टयति वल्-क्लिप् ताडय। सन् वजति
गच्छति वज-अच् । १उलपे तृणभेदे अमरः । (वावुङ्)
२हजभेदे स्त्री राजनि० ।

वल्ह दीप्तौ चु० उभ०-अक०-सेट् । वल्हयति अववल्हत् त
वल्ह उक्तेर्भा० आ० सक० सेट् । वल्हते अववल्हट् ।
वव पु० वाड प्रकारे हितम् । ज्योतिषोक्ते तिल्यङ्गान्तके
प्रथमे करणे । अस्य औडग्रादित्वमित्यन्ये ।

वश सृष्ट्यायाम् अदा०पर०सक०सेट् । वष्ट उष्टः उशन्ति ।
अवट् अवाशीत् अवशीत् उवाश उगहः ।

वश पु० न० वश-भावे अण्, कर्त्तरि अच् वा । १आयत्तत्वे
२प्रभुत्वे च आयत्ते त्वि० शब्दर० ।

वशंवद त्वि० वशं वशकरं मधुरं, वशोऽहमिति वा वदति
वद-अच् सप्तम् च । १प्रियवाक्यवादिनि २मधुरवादिनि
(तवाहं वशः) इति श्वादिनि च । [करणे ।

वशक्रिया स्त्री वशस्य क्रिया करणं ज्ञ-भावे श । वशी-
वशग त्वि० वशं गच्छति गम-ड । वशीभूते ।

वशवर्त्तिन् त्वि० वशे वर्त्तते हत-णिनि । वशीभूते ।

वशा स्त्री वश-अच् । १बन्ध्यायां २योषायां ३सुतायां ४क-
परिणामां स्त्रीगव्याश्च मेदि० । अनेन जातेः समासे
परनि० गोवशा । [चन्दने स्त्री ।

वशिक त्वि० वशोऽस्त्यस्य ठन् । १शून्ये अमरः २अगुरु-
वशित्व न० वशिनो भावः त्व । १सातन्त्ये २दैत्यस्य ऐश्वर्य-
भेदे च । तल् । वशितायत्व स्त्री । [जतन्ते च ।

वशिन् त्वि० वशोऽस्त्यस्य इनि । १जितेन्द्रिये २स्वाधीने
वशिर न० वश-इरन् । १सासुद्रलवणे अमरः । २गजपिप्प-
ल्याम् ३चव्ये च पु० राजनि० ।

वशिष्ठ अतिशयेन वशी इष्टन् इनेर्लुक् । अतिशयजिते
न्द्रियतायुक्ते सुनिभेदे ।

वशीकरण न० अवशः वशः क्रियतेऽनेन वश-चि-कृ-ल्युट् ।
तन्वाद्युक्ते वशतासम्पादके मणिमन्त्रादौ ।

वशीर पु० वश-इरन् । गजपिप्पल्याम् लटा० ।

वश्य न० वश-यत् । १लवङ्गे शब्दर० । २आयत्ते त्वि० अमरः
वष वषे भा० पर० सक० सेट् । वषति अवषीत् अवाषीत् ।
वषवतः ।

वषट् अव्य० वङ्-डषट् । देवोद्देश्यकविल्ल्यागे अमरः ।

वषट्कार पु० वषट्+ङ-घञ् । १देवोद्देशकत्यागरूपे यज्ञे
२वषडिति करणे यजतिशब्दे कात्या०वाक्यं दृश्यम् ।

वषट्कृत त्वि० वषट् इति कृतम् ल-क्त । ऊते अमरः ।

वष्क गतौ भा० आत्म० सक० सेट् । वष्कते अवष्कट् ।

वष्कय पु० वष्क-अयन् । एकहायने वस्ते अमरः ।

वष्कयणी स्त्री वष्कयमेकहायनवत् नयति स्थानान्तरं
नी-ड गौरा० डीप् अत्वम् । चिरप्रसूतायां गवि
अमरः । जात्या समासेऽस्य परनि० गोवष्कयणी ।

वष्कयिणी स्त्री वष्कय एकहायनो वस्त्रोऽस्तस्या इनि ।
चिरप्रसूतायां गवि अमरः वष्कयणीति वा पाठः ।
“वष्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं वल्हत्प्रयः” भावप्र० ।

वस स्त्री छेदेने वषे च सक० चु० उभ० सेट् । वासयति ते
अवीवसत् त । अधि+गन्धादिनासंस्कारे सक० ।

वस स्तब्धे दिवा०पर०सक०सेट् । वसति इरित् अवसत् अवा-
सीत् उदित् क्त्वा वेट् ।

वस निवासे भा०पर०सक०अनिट् यञा० । वसति अवात्सीत्
उवाश उगहः उप्रितः उप्रित्वा । अधि+अनु+उप-आ+वा
वसतेराधारस्य कर्मता अधिवसति यैकुण्ठं हरिः सि०कौ०
अनुवसति उपवसति आवसति । उप+अभोजने तत्त्वा
नाधारस्य कर्मता “एकादश्यानुपवसेत्” इत्यादि ।

वस आच्छादने अदा० आ० सक० सेट् । वस्ते अवसिट् ।

वस वासने सुरभीकरणे अद०चु०उभ०सक०सेट् । वसयति ते
अववसत् त ।

वसति(ती) स्त्री वस-अति वा डीप् । १वासे २वामिन्याम्
“वसतीरुषित्वा” रघुः । शनिकेतने मेदि० ३स्थाने च
५शिविरे सि० कौ० ।

वसतिवरी स्त्री व०व० सोमप्रह्णार्थाय अप्सु । “अग्नीषो-
मीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीमहर्षं स्यान्मानाना-
मनस्तमिते” कात्या० श्रौ० ८।१।७। “सोमार्था आपो
वसतीवरीशब्देनोच्यन्ते” कर्क० । अथ सोमभिषवोप-
युक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामप्यं ग्रहणमभिधीयते,
वेददी० यजु० ६।२१ ।

वसन न० वस-आच्छादने कर्मणि ल्युट् । १वस्त्रे अमरः ।
भावे ल्युट् । २श्चादने मेदि० वस-वास आधारे ल्युट् ।
३निवासे ४स्त्रीकटीभूषणे च शब्दर० ।

वसन्त पु० वस-भ् । मधुमाधवात्मके ऋतुभेदे “मधुश्च माघ-
वश्च वासन्तिकाहृतः” यजु स्तुतिः । २अतिसारे शब्दर० ।
३नाय्ये विदूषकोपाधौ । ४रागभेदे च ।

“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी । बन्दारी
चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदातुगाः” इत्युक्ता अस्य
पञ्च रागिण्यः षट् इत्यन्ये रागिणीशब्दे दृश्याः ।

वसु गानकालः । “श्रीपक्ष्मीं समारभ्य यावत् स्याच्छ-
यनं हरे । तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनीषीभिः”
सङ्गीतदा० । ४तालविशेषे । “जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्द-
लिभङ्गनाः । रतितालो वसन्तस्य जगन्मन्त्रोऽय गारुणिः”
वसन्तताले कर्तव्यो नगणो संगणस्तथा” सङ्गीतदा० ।

वसन्तक पु० वसन्ते कायति कै-क । श्योनाकट्टे शब्दमा० ।
वसन्तकुसुम पु० वसन्ते कुसुमं यस्य । सेलुट्टे शब्दमा० ।
वसन्तकुसुमाकर पु० प्रसेहरोगनाशके औषधभेदे ।

“प्रवालरसमोक्तिकाश्वरमिदं चतुर्भागाभाक् पृथक् पृथ-
गय स्मृते रजतहेमतो ह्यश्वके । अयोभुजगरङ्गं नि-
लवकं विमर्द्याखिलं शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं
धिया सप्रयः । द्वैर्द्वेषिनेलुजैः कमलसावतीपुष्पजैः
पयःकदलिकन्दजैर्भलयजैश्च नाभ्युज्ज्वैः । वसन्तकुसुमा-
करोरसपतिर्द्विक्लोऽशितः समस्तगदहृद्भवेत् किञ्च नि-
जानुपानैरयम्” वृद्धयोगतरे ऋषी । [राजनि० ।

वसन्तजा स्त्री वसन्ते जायते जन-ड । माधवीलतायाम्
वसन्ततिलक न० त्र्यं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः”

कन्दो० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके कन्दोभेदे

वसन्तदूत पु० वसन्तस्य दूत इव । १कोकिले २श्याम्लडले
३पञ्चमरागे च विश्वः । ४माधवीलतायाम् ५पाटलीडले
स्त्री मेदि० गौ० डीप् ६गणिकारिकायां ७पिक्याञ्च
स्त्री डीप् राजनि० ।

वसन्तदु पु० वसन्तस्य दुः । श्याम्लडले शब्दर० तत्काले तस्य
जायमानसुकुलत्वात् तथात्वम् वसन्तदृष्टादयोऽप्यत्र ।

वसन्तसख पु० वसन्तस्य सखा अस्वमा० । कासदेवे हला०
वसा स्त्री वस-अच् । १सांसजाते देहस्ये धातुभेदे मेदवि
अमरः । अष्टकुरशब्दे ५५८७८५म् । २सांसरोहिण्यां
लतायाञ्च राजनि० । [लिका० ।

वसाञ्च पु० स्त्री० वसाभिः आद्यः । प्रचुरमेदंके शिशुमारे
वसि पु० वस-इन् । वसने उणा० । [धरणिः ।

वसिर न० वस-इन् । १सासदूलवणे २गजपिप्पल्यां च
वसिष्ठ पु० वरिष्ठ-पुषो० । ब्रह्मणः मानसपुत्रेषु सप्रर्षिषु
सुनिभेदे भा० अतु० अन्याऽपि तन्निश्चित्यया “वरि-
ष्ठोऽस्मि वसिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेऽपि । वरिष्ठत्वाच्च
वासाच्च वसिष्ठ इति विद्वि माम्” ।

वसु न० वस-उ । १धने २रत्ने अमरः ३वृद्धौषधे ४श्यामे
मेदि० । ५खण्डे विश्वः ६जले च सि०कौ० । ७वकट्टे
पद्मस्ये ८वज्रो ९०८५शौ ११गणदेवताभेदे च पु०अमरः ।

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिचोऽनलः । प्रत्यक्षश्च
प्रभाश्च वसवोऽष्टाविति सृताः” भा० आ० ६६अ० ।
१२वकट्टेप्रायाञ्च १२मधुरे १४शुक्ले च लि० हेमच० ।
१५दीप्तौ १६वृद्धौषधौ च स्त्री शब्द० । १७वसुदेव-
ताके धनिष्ठानजले पु० ज्यौ०त० । १८चेदिराजाख्ये देवभेदे
वसुका पु० वसुना सूर्यानाम्ना कायति कै-क । १अकट्टे
अमरः । २वकट्टे च मेदि० ।

वसुकीट पु० वसुनि घने कीट इव । याचके हारा० ।

वसुच्छिद्रा स्त्री वसुसङ्घातानि पुष्पे छिद्राण्यस्याः । महा-
भेदायाम् रत्नमा० । [देव जलियभेदे अमरः ।

वसुदेव पु० वसुना दीव्यति दिव-अच् । श्रीकृष्णजनके या-
वसुदेवम् पु० वसुदेवात् भवति भू-क्तिप् । श्रीकृष्णे वसुदेव-
सुतादयोऽप्यत्र । [दधाति वा-अच् वा । पृथिव्याम् अमरः

वसुधा स्त्री वसुनि धीयन्तेऽस्यां धा-वज्र्ये आधारे क, वसुनि
वसुधारा स्त्री वसुचेदिराजस्य प्रियार्थं धारा हृतादिस्त्रव-
सन्तिः । साङ्गल्येषु चेदिराजवच्छेदेन दीयमानायां
हृतादिधारायाम् ।

“कुण्डलमनां वसोधरां सप्त वारान् हतेन ह । कारयेत्
पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् । व्यायुष्यो-
निति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः
पितृभ्यस्तदहं ब्राह्मदानमुपकृते” कन्दोगण० ।

२जिनशक्तिभेदे हेमच० । ३कुवेरपुत्र्यां शब्दमा० ।

वसुन्धरा स्त्री वसुनि धारयति वृ-खञ्-उम् ह्रस्वञ् । पृथि-
व्याम् अमरः ।

वसुप्राण पु० वसुर्दीप्ताः प्राण इव यस्य । अग्नौ शब्दर० ।

वसुमती स्त्री वसुनि सत्यस्यां सत्वप् । पृथिव्याम् अमरः ।

वसुरोचिस् पु० वसुने धनाय रोचते रुच-इन् । यत्ते सि०कौ०

वसुल पु० वसुं दीप्तिं लाति ला-क । दिवे लिका० ।

वसुहृद् पु० वसुनां दीप्तीनां हृद् इव । वकट्टे कटा० ।

वस्तु बध गतौ च सक० याचने द्वि० चु० उभ० सेट् । वस्त-
यति ते अववस्तु त । [अमरः स्त्रियां डीप् ।

वस्तु पु० स्त्री० वस्त्यते वध्यते यज्ञार्थं वस्त-कर्मणि घञ् । क्रान्ते
वस्तक न० वस्त इव कायति कै-क । कलिजलवणे हेमच० ।

वस्तकर्ण पु० वस्तस्य कर्णः पलाकारेऽप्यस्य अच् । बालवृत्ते
राजनि० ।

वस्तगन्धा स्त्री वस्तस्यैव गन्धोऽस्याः । अजगन्धायाम्
राजनि० । [राजनि० ।

वस्तमीदा स्त्री वस्तस्यैव मोदो यस्याः । अजमोदायाम्

वस्ति पु० वस्ते व्यावृणोति मूलम् वस-तिच् । नाभिरधो-
भागे मूलाधारे स्थाने श्वासि च श्वसनदशायां सुस्ती
३००० अमरः (पित्रकारी) औषधदानार्थं द्रव्यभेदे
सु० तद्विधिः भावप्र०

“वस्तिर्दिधातुवासाख्यो निरुहश्च ततः परम् ।
यः स हो दीयते सः स्यादनुवासननामकः । कषाय
क्षीरतैलेभ्यो निरुहः स निगद्यते । वस्तिभिर्दीयते
यस्यात्तस्मादक्षिरिति स्मृतः ।” वस्तिभिः ऋगादीनां
मूलाशयैः ‘तन्नातुवासननाख्यो हि वस्तिभ्यः षोडश
कथ्यते । अनुवासनभेदश्च मात्वावस्तिरुदीरितः । पल-
त्रयनस्य मात्वा त्रयादृष्टाणि वा भवेत् । अनुवासासु
रुहः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली । तानुवासासु कुष्ठी
स्यान्नेही स्थूलक्षयोदरी । नास्याप्या नानुवासाश्च
जीर्णान्नादहर्दृदिताः । शोथमूर्च्छादृष्टिभयश्चासकास-
श्चातुहः । नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्हृत्-
लेपुभिः । तलेर्दन्तैर्दिघास्याधैर्शणिभिर्वा विधीयते ।”
नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वपकाशे “नेत्रं मन्त्रगुणे
वस्ते तस्मूले विलोचने । नेत्रवस्ते च नाद्याश्च नेतो
नेतरि भेदावदिति ।” “एकवर्षात् प्रह्ववर्षाद् यावज्जानं
प्रह्वलम् । ततो द्वादशकं यावज्जानं स्यादष्टसप्ततम् ।
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नैतदीर्घता । सुखच्छिद्रं
कलायाभं छिद्रं कोलास्थिरस्रिभम् । यथासङ्गं भवे-
ज्जैत्रं च क्षणं गोष्ठस्रिभम् । गोष्ठस्रिभं मूले त-
स्मात् क्रमात् क्रमात् कथम् । सुखच्छिद्रादिप्रमाणं नेत्रं
क्रमेण षड्वर्षा यद्वा दशवर्षा यद्वा तद्दृष्टं वर्षांश्च
ज्ञेयाः । “आतराङ्गुलमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमये च गुटिकासुखम् ।” परि-
णाहोऽल स्योत्यम् “तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये
भागाश्चतुर्थकात् ।” कर्णिका गवादिकर्णवत् “योजयेत्तत्र
वस्तिञ्च बन्धदयविधानतः । स्तृगाजगूकरगवां सहि-
प्रस्यापि वा भवेत् ।” वस्तिरिति शेषः । “मूलकोषस्य
वस्तिस्तु तदन्तर्भागे तु चर्मणः । कषायरक्तः स स्तृदु-
र्बस्तिः क्षिप्रो दृढोद्भूतः । द्रव्यवस्तेषु नेत्रं स्यात्
क्षयान्नाङ्गुलान्नामम् । सुखच्छिद्रं षड्वर्षपक्षनालिका
परिणाहि च । शरीरोपचयं वर्षं बलसारोग्यमायुषः ।
कुरुते परिदृष्टिञ्च वस्तिः सस्यगुपसितः । दिवा शीते
वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते । शीघ्रवर्षाशरत्काळे
हात्वा स्यादनुवासनम् । न चातिक्षिप्रमशनं भोजयि-

त्वातुवासयेत् । स्रग् मूर्च्छाश्च जनयेद्दिधा स्नेहः प्रयी-
जितः । दिधा भोजने वस्ती च । “रुहं भुक्तवतोऽत्यन्तं
ज्वलं वर्षञ्च ज्ञापयेत् । युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वातु-
वासयेत् । युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयि-
त्येत्यर्थः । “हीनस्नातावभौ वस्ती नातिकार्यकरो
स्मृतौ । अतिस्नातो तस्यानाहङ्कमातोस्मारकारको”
उभौ वस्ती अनुवासननिरुहाख्यौ । “उत्तमा स्यात्पलैः
षड्भिर्मध्यमा स्यात्पलैस्त्रिभिः । पलादहर्न हीना स्याद-
क्तमात्वातुवासने । यथाह्वायेन्मवाभ्याश्च देवं स्नेहे च
सूचकम् । तन्मात्रोत्तममध्याह्न्या षट्चतुर्दशमापन्नैः ।
विरेचनात्पुत्रात् गते ज्ञातवन्नाय च । भुक्ताह्वायातु-
वासाय वस्तिर्दयोऽनुवासनः । अद्यातुवासां क्षभ्यक्त-
सृष्णास्तु स्नेदितं शनैः । भोजयित्वा यथाशास्त्रं कतञ्च-
न भूयं ततः । अस्तृष्टानिबन्धनं योजयेत् स्नेह-
वस्तिना” उष्णास्तु स्नेदितम् उष्णास्तुना स्नापितम् ।
“सप्तमस्य वासुपाश्वेन वामकङ्कामुसारिणः । कृच्छितापद-
कङ्कस्य नेत्रं क्षिप्रं गुदे क्षयेत् । रुहं वस्तिमुखं स्नेह-
वामहस्तेन धारयेत् । पीडयेद्दृष्टिणेनैव सस्ययोगेन
क्षीरधीः । जुम्भाकासचयादींश्च वस्तिक्वाले न कारयेत् ।
त्रिंशन्मात्राभितः काष्ठः प्रोक्तो वस्तेषु पीडने । ततः
प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत् । स्नातानुनः
करावर्त्तं कुर्याच्छोटिकया पुनः । एषा मात्वा भवेदेका
स्र्वत्रैवेम निश्चयः । निमिषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या श्लोटि-
काय वा । गुह्यरोक्षारणं वा स्यान्मात्रेयं स्मृता बुधैः ।
प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति” यथावीर्यं
स्नेहादि । “ताडयेत्तत्रयोरेनन्तीस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः ।
स्तिजोश्चैव तथा ओष्णीं शय्याञ्चैवोत्प्रेषेत्ततः ।
स्तिजोश्चैनं स्वपाणिभ्यां पूर्ववक्ताडयेद्बुधः । शय्याञ्च पद-
तस्तस्य त्रीन् वारास्तुत्प्रेषेत्ततः । ज्ञाते विधाने तु तत्र
कुर्यात्त्रिंशं यथासुखम् । सानिहः सपुटीप्रश्च स्नेहः प्र-
त्येति यस्य तु । उपद्वं विना शीघ्रं स सस्यगुवासितः ।
जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः । लघ्वन्तं
भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि । अनुवासिताय
दातव्यमितरेऽङ्गि सुखोदकम् । धान्यगुण्ठीकषायं वा
स्नेहस्यापत्तिनाशनम् । सुखोदकसुखोदकं व्यापत्तिव्या-
धिः । “अनेन विविधना षड्वा सप्त चाष्टौ नवापि वा ।
विधेया वस्तयस्तेषामन्ते खेव निरुहणम् । दत्तस्तु प्रथ-
मो वस्ति स्नेहयेद्दक्षिणङ्गुली । सस्यगदतो द्वितीयस्तु मू-

ईक्ष्यमनितं जयेत् । बलं वर्षाच्च स जयेत्तृतीयस्तु प्रयो-
जितः । चतुर्थपञ्चमौ दक्षौ ज्ञेहयेतां रसाख्यौ ।
अष्टौ मांसं ज्ञेहयति सप्तमो केद एव च ।
कृष्टमो नवमश्वापि मज्जानश्च यथाक्रमम् । यथाक्रम-
मिति वचनादष्टमोऽस्थि ज्ञेहयेत् । “एवं शुक्रमगतान्
दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ।” अष्टादशदिवसावधि-
कवस्तिफलम् “अष्टादशाष्टादशकाहिनाद् यो ना विप्रवेते ।
स कुम्भारवलोऽस्य जवत्तुल्योऽमरप्रभः । रुक्षाय वज्र-
वाताय ज्ञेहवस्ति” दिने दिने । दद्याद्दद्यात्तथान्येषा-
मन्याबाधभवात् तत्राह । ज्ञेहोऽन्यमात्रो रुक्षाणां
टीर्धकालमनत्ययः । अनत्ययः अबाधः । “तथा
निरुहः स्निग्धानामन्यमात्रः प्रशस्यते । अथ वा यस्य
तत्कालं ज्ञेहो नियतिं केवलः । तस्याप्यन्यतरो देवो
न हि स्निग्धोऽवतिष्ठते ।” अवतिष्ठते दत्तः ज्ञेह इति
शेषः “अशुद्धस्य मलोन्मिन्नः ज्ञेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्याने शूलं श्वाश्वच जायते । पक्षाश्वे
शुक्लश्च तत्र दद्याच्चिरुहणम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधै-
र्युक्तं फलवर्त्तिसमापि वा । यद्यानुलोमनो वायुर्भलः
ज्ञेहश्च जायते । तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नखञ्च
शस्यते । यस्य नोपद्रवं कुख्यात् ज्ञेहवर्त्तिरनिष्टता ।
अर्वाऽन्यो ध्याहो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ।
अनायातस्तुहोराले ज्ञेहं संशोधनैर्हरेत् । ज्ञेहवक्ता-
वनाग्राते नान्यः ज्ञेहो विधीयते । शुद्ध्यैरण्डपूती-
क्रभागीदृषकरौहिणम् । शतावरीं सहचरं काकनासां
प्रलोन्निताम् । अवनाशातसीकोलकुलत्यान् प्रहृतो-
न्निताम् । चतुर्द्वेष्टेऽम्भसः पक्षा द्रोणशेषेण तेन च ।
प्रचेत्तेलाढकं सर्वैर्जीर्णानि प्रलोन्निताः । अनुवायन-
मेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।” पूतीकः करञ्जः रौहिणं
ईषत्सुगन्धविशेषः । काकनासा (काकाठोठी)
प्रहृतम् प्रहवम् । “मोडा सप्त व्यापदस्तु जायते
वस्तिर्कर्मणः । दूषितान् ससुदायेन तांसिकित्यान्तु
कुशुतात् । ससुदायेन अनुचितनेत्रादिषामग्रा ।
“शानाहारविहारान् परिहाराञ्च कृत्वैशः ज्ञेह-
पानसमाः काथ्यां नात्र काथ्यां विचारणा ।”

वस्तिकर्मार्थ्य पु० वस्तिकर्मणा तच्छोधनव्यापारेणालः ।

अरिष्टदृष्टे शब्दः ।

वस्तिमल न० इत० । मूले हेमच० ।

वस्तु न० वस-इत् । इत्ये २पदार्थे तिका० इत्यपदार्थे च ।

वस्तुक न० वस्तु+इवाच् कन् । वास्तुके शाकभेदे शब्देत-
चिह्नीशाके च स्त्री राजनि० ।

वस्त्य न० वस्तौ साधु यत् । ष्टहे अमरः ।

वस्त न० वस-इत् । परिधानाद्युपयुक्ते कार्पासादौ वसने ।

वस्तधारणगुणाः यथा “ज्ञातस्थानन्तरं सम्यग्वस्तेषु
तनुमार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूयादोषनाश-
नम् । कौषेयं चित्तवस्तञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च । वात-
श्लेष्महरं तनु शीतकाले विधारयेत् ।” कौषेयं पट्टा-
म्बरं तसरवस्त्रञ्च । “मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं
वस्तुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ।”
काषायं (कोकटी) इति लोके । कषायरागरक्तं वा ।
“शुक्लान्तु शुभर्द वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णं
नच वा शीतं तनु वर्षासु धारयेत् । यशस्यं कास्य-
झायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् । त्वय्यं वशीकरं रुच्यं
नवं निर्मलमम्बरम् ।” कास्यं कामोद्दीपकम् । “कदापि
न जनैः सङ्गिर्धार्थ्यं मलिनमम्बरम् । तनु कण्डू-
क्षमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ।” अलक्ष्मीरशोभा
दारिद्र्यं वा । भावप्र०

अस्य परिधानविधिर्यथा षट्गुः “विकच्छोऽनुत्तरीयञ्च
नल्लवावस्त्र एव च । श्रौतं आर्त्तं तथा कर्म न नल्ल-
श्चिन्त्येदपि । विकच्छः परीधानाद् गलितकच्छः । तथा च
“परीधानात्पहिः कच्छा निवद्धा ह्यासुरी भवेत्” स्मृतिः
“वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयसुदाहृतम् । एभिः
कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ।” बौधायनः
“नाभौ धृतञ्च यदस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं
प्रशक्तं तदस्त्रिभयस्तयोः ।” प्रचेताः “दशा नाभौ
प्रयोजयेत्” स्मृतिः “न स्यात् कर्मणि कञ्चुकीति” ।
उत्तरीयधारणं चोपवीतवत् “यथा यज्ञोपवीतञ्च
धार्यते च द्विजोत्तमैः । तथा सन्धार्यते यत्राहुत्तरा-
च्छादनं शुभम्” स्मृतिः । अत्र यथा द्विजोत्तमैः
सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्यते तथा उत्तराच्छा-
दनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् प्रायुक्तश्रु-
वज्जनेन सर्वेषां दिवस्त्रताप्रतीतिः पारस्करः “एकघ्ने-
द्वाशो भवति तस्य उत्तराङ्गेषु प्रच्छादयतीति” व्याः
त०रु० “वस्त्रपरीधाननखत्वादि “ब्रह्मातुराधवस्तुतिष्ठवि-
शाखहस्तचित्तोत्तराग्निपवनादतिरेवतीषु । जन्मार्जजीव
बुधशुक्रदिनोत्सवादौ धार्यं नवं वसनमीश्वर
देवतस्यै ।” ज्योः त० । “इत्ये” चात्यधनं,

ब्रह्मः शशिदिने, केशः सदा भूमिजे, वस्त्राणां वस्तुता
बुधे, सुरसुरौ विद्यागमः सम्पदः । नानाभोगयुतप्रमोद
शयनं विद्याङ्गना भागवे, शौरौ स्युः खलु रोगशोककलहा
वस्त्रे धृते नूतने ” कर्मलोचनम् । अथ चारसंयोग
निषिद्धिदिनानि यथा । “मन्दमङ्गलपष्टीषु दादृश्यां आङ्ग-
वासरे । वस्त्राणां चारसंयोगाद्दृष्ट्यासप्तमं कुलम् ।”
आ०त०।

परकीयवस्त्रधारणनिषेधो यथा “आसनं वसनं शय्या जाया-
पत्यं कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदा-
चन” । ईषद्वौतादिवस्त्रस्य पश्चिमायादिप्रसारितवस्त्रस्य च
अधौतत्वं यथा “ईषद्वौतं स्त्रिया धौतं यद्वौतं रज-
कस्य तु । अधौतं तद्विजानीदृशाद्विषयपश्चिमे ।”
कर्मलोचनम् । सत्यतयाः “प्राग्यसुदयं वा धौतं
वस्त्रं प्रवारयेत् । पश्चिमायं दक्षिणायां पुनः प्रक्षा-
लनात् शुचि” अत्रायं दशा दृश्यते । प्रचेताः “स्त्रियं
धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्मा विपश्चिता । न च रजक-
धौतेन नाधौतेन भवेत् कश्चित् । पुत्रमितकलत्रेण
स्वजातिबन्धनेन च । दासवर्गेण यद्वौतं तत् पवित-
रिति स्थितिः” । स्नानोत्तरं अष्ठीप्रवस्त्रस्य धार्यत्वं
यथा अष्ठीप्रधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन
स्नानानन्तरं धार्यम् । तथा च महाभारतम् “आमु-
त्स्याधिवसेन जलेन च सुमन्विता । राजहंसनिभं प्राप्य
अष्ठीप्रं शिथिलार्पितम् । जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टया-
मास मूर्धनि” । शिथिलार्पितम् अगाद्वदम् । निषिद्ध-
वस्त्राणि यथा भारते “न स्यूतेन न दग्धेन पार-
क्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्व्याद्विच-
क्षणः” । नारसिंहे “न रक्तसत्त्वणं वाशो न नीलञ्च
प्रशस्यते । मलाक्तञ्च दशाङ्गीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ।
सत्त्वणम् उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने अयना
“दशाङ्गीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माग्न्यभावतः” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं
तथा । जीर्णं वाऽपदग्धञ्चैव धौतं धार्यं प्रयत्नतः ।
अपानहं नान्यधृतां ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् । न जीर्णमलव-
द्वासा भवेच्च विभक्ते सति” । योगियात्रवक्तुः
“मात्रेव वाससी धौते अङ्गिजे परिधाय च । प्रला-
त्योरु मृदङ्गञ्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः । अभावे धौत-
वस्त्राणां शाश्वतोमाविकानि च । कुतपो योनपट्टं वा
द्विर्वासा येन वा भवेत् । अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनेमि-

त्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति
निष्कलम्” । कुतपो नेपाकम्बलः । तत्रापवादः
“राङ्गवे पट्टसूत्रे च सूचीबद्धं न दुष्प्रति” विधानपा०
“नीलोरक्तं न दुष्प्रति” इति मितोपाठः । तर्पणात् पूर्वं
स्नानवस्त्रं निष्पीडने निषेधो यथा “निष्पीडयति यः
पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशाजस्य गच्छन्ति
देवाः पितृगणैः सह” । जावालिः “स्नानं कृत्वा देवासास्तु
विष्णुमूर्त्तं कुरुते यदि । प्राणायामसत्यं कृत्वा पुनः स्नानेन
शुध्यति । नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन” ।
हारीतः “आर्द्रञ्च सप्तवाताहतमपि शुद्धमिति” ।
संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा षट्त्रिंशन्मत-
निगमौ “संक्रान्त्यां पट्टदृश्याञ्च दादृश्यां आङ्गवासरे ।
वस्त्रं न पीडयेत्तत् न च क्षारेण योजयेत्” ति०न०

वस्त्रकुट्टिमं न० वस्त्रनिर्मितं कुट्टिमं यत् । १ वस्त्रगृहे
(तासु) २ वस्त्रे त्रिका० । [निर्मिते गृहे त्रिका० ।

वस्त्रगृहं न० वस्त्रनिर्मितं गृहम् शाक० । (तासु) वस्त्र-
वस्त्रयन्त्रि पु० इत० नीव्याम् त्रिका० ।

वस्त्रपुत्रिका स्त्री वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका । वस्त्रनिर्मितपुत्र-
लिकायाम् शब्दमा० । [रसाकरणवृत्ते च राजनि०
वस्त्रभूषण स्त्री वस्त्रस्य भूषणं यस्याः पु० । १ मञ्जुश्याम्
वस्त्रयोनि स्त्री इत० । त्वक्कलकशिरोमादौ अमरः ।
वस्त्ररञ्जनं पु० वस्त्रं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु । कुलम्बो
राजनि० ।

वस्त्रं न० वस्त्र-मन् । १ वेतने २ मूले ३ वस्त्रे ४ वस्त्रे च विश्वः
५ धने इत्यौ च अमरटीकायां रमानाथः । मूले पु०
अमरः ।

वस्त्रसा स्त्री वस्त्रं सति सो-क । स्त्रायौ अमरः ।
वस्त्रीकसारा स्त्री वस्त्रनामकस्य सारो यत् । १ इन्द्रनद्यां
२ इन्द्रनद्यां ३ कुबेरपुत्र्यां ४ कुबेरनद्याञ्च हेम० ।

वह दीप्तौ चु० अभ० सक० सेट् इति । वं हयति ते अवं-
द्विष्ट ।

वह प्रापणे स्वा० अभ० द्विक् यज्ञा० अनिट् । वहति ते
अवाप्नोति अवाह उवाह जहे जङ् । अस्य प्रधानकर्म-
ण्येव लकारादयः ।

वह पु० अद्यतेऽनेन वह-अच् । १ वृषस्तम्भदेशे अमरः ।
वह-कर्त्तरि अच् । २ षोडशेऽवाहौ ३ पथि त्रिका०
५ नद्यां स्त्री हेमच० ।

वहत पु० वह-अतच् । १ वृषे २ पान्ये च अयादिकोपः

वहति पु० वह-अति । १वायो उणा० । २गवि १सचिवे च
मेदि० । [१गमने च ।

वहन न० वह-भ वे लुट् । १पुरभेदे त्रिका० २प्रापणे ।

वहत्त पु० वह-भ । वायो सि०कौ० २वाले उणा० ।

वहल पु० वह-अलन् । १पोते हारा० २दडे त्रि० हेम० ।

वहलगन्ध न० वहलो दड़ो गन्धो यस्य । शम्बरचन्दने
राजनि० ।

वहलचक्षुस् पु० वहलानि चक्षुषीव पुष्पाण्यस्य । मेघशङ्करां
(गाङ्गरशिक्षा) रत्नमा० । [राजनि० ।

वहलत्वच पु० वहला दड़ा त्वचा यस्य । श्वेतलोभ्रे
वहला स्त्री वहलानि पुष्पादीनि सन्त्यस्य अर्थ आद्यच् ।

१शतपुष्पायां राजनि० । २स्यू लैलायां भावप्र० ।

वहिल न० वह-इल । १पोते जलयाने त्रिका० । स्त्रार्थे
क । अत्रैवाथे ।

वहिरङ्ग न० वहिः प्रकृतेर्वाङ्मनङ्गं यस्य । व्याकरणोक्ते
प्रत्ययादिनिमित्तके प्रकृत्यवयवादिकाय् । “असिङ्गं
वहिरङ्गमन्तरङ्गे” व्या० परिभाषा ।

वहिरिन्द्रिय न० वहिर्देहाद्वाह्यस्य पदार्थस्य ग्राहक-
मिन्द्रियम् । शब्दादिवाह्यविषयग्राहकेषु श्रोत्रादिषु ।

वहिवारि न० वहिःस्त्रं द्वारम् । तोरणे अमरः ।

वहिर्मुख त्रि० वहिः बाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य ।
बाह्यविषयासक्तमनस्के विषयासक्ते १जने २विमुखे च ।

वहिस् अव्य० वह-इहन् । बाह्ये अमरः ।

वहैडक पु० वह-अच वहः एडक इव इहत् काण्डो यस्य ।
विभीतकटके (वहैडा) राजनि० ।

वङ्गि पु० वह-नि । १अग्नौ २चित्तकटके अमरः १भङ्गा-
तके ४निष्कूके राजनि० । तन्तोक्ते ५रकारे च ।

“वर्गाद्यं वङ्गिसंख्यम्” इति श्यानाक्तोक्तम् ।

वङ्गिभेदादिकं यथा

“जृम्भको दीपकश्चैव विभ्रमश्चमशोभनाः । अवा-
सय्याहवनीयो दक्षिणाम्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो
गार्हपत्य इत्येते दश वङ्गयः” । अन्यैरन्यथोक्तानि यथा
“आजको रङ्गकश्चैव क्लेदकः सृष्टकस्तथा । धारको
बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः प्रावकश्चैव
क्षेपको दशमः स्मृतः” । शरीरस्थवङ्गेः नामानि
यथा “वङ्गयो दोषद्वयेषु संबन्धो दश देहिनः” । दोष-
द्वयप्राप्त्ययथा “वातपित्तकफा दोषाः दुष्टप्राः सुः सप्त-
क्षातयः” शा० ति० । “सुखाग्नेयो यथा “गार्हपत्यो

दक्षिणाम्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्रयो सुखाः

शेषाश्चोपसदस्त्रयः” वङ्गिपु० । तत्र निमिद्वकमांश्च

यथा “नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेदधीनम् ।

न चाग्निं लङ्घयेद्वीमान् नोपदध्यादधः कश्चित् । न चैनं

पादतः कुर्वीत् सुखेन न धमेद्बुधः । अग्नौ न निःक्षि-
पेदग्निं नाङ्गिः प्रथमयेत्तथा । न वङ्गिं सुखनिश्चासै-

र्त्वाकथेन्नाशुचित्बुधः । स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु

चिरं वसेत् । नापक्षिपेन्नोपधमेत् न स्पर्शेण च

पाणिना । सुखेनाग्निं ससज्जीतं सुखादग्निरजायत”

कूर्मपु० १५अ० । अग्निवैकृत्यं तस्य शान्तिश्च यथा

“अग्निर्दीप्यते यत्र रात्रौ यस्य निरिभ्यनः । न दोष्यते

चेन्धनवान् स रात्रः पीड्यते नृपैः । प्रज्वलेदप्यसु

मासं वा तथाहंश्चापि किञ्चन । प्रासाद तोरणद्वारं

नृपप्रेक्ष्य सुरालयम् । एतानि यत्र दृष्टान्ते तत्र राज-

भयं भवेत् । विद्युता वा प्रदृष्टान्ते तत्रापि नृपते-

र्भयम् । घूमसानग्निजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।

विनाग्निं विस्मृत्किङ्काश्च दृष्टान्ते यत्र कुतश्चित् ।

त्रिरात्रोपोषितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः । सर्वाङ्गिः

क्षीरदृक्षाणां संप्रैस्तु हतेन च । दद्यात् सुवर्णञ्च तथा

द्विजेभ्यो नास्येव वस्त्राणि तथा भुवञ्च । एवं कृते पाप-

सुपैति नाशं यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र” ! वङ्गिपु० १०५अ० ।

इतद्देवताके कृत्तिकानक्षत्रे ज्योतिषम् ।

वङ्गिकरी स्त्री वङ्गिं देहस्यवङ्गिं करोति चट्टीपवति क-ट

डीप् । १धातकीदृक्चे (धारकुल) शब्द० । २वङ्गपुद्गीपके

त्रि० । [दाह्यागुण्य राजनि० ।

वङ्गिकाष्ठ न० वङ्गेर्दाहदाहायातकूलं काष्ठम् शा० त० ।

वङ्गिगन्ध पु० वङ्गो दाहकाले गन्धो यस्य । यक्षधूपे शब्द०

वङ्गिगर्भ पु० वङ्गिगर्भं यस्य । १वंशे २शमीदृक्चे स्त्री शब्द०

वङ्गिज्वाला स्त्री वङ्गे ज्वालेव पीडाकारकत्वात् । १धातकी-

दृक्चे राजनि० इत० । २वङ्गिशिखायाम् ।

वङ्गिदीपक पु० वङ्गिं देहस्यवङ्गिं सेवनादीपवति दीप-

श्चिच्छ-खुल् वङ्गिरिव दीप्यति दीप-खुल् वा । १कुसुम्भे

शब्द० । २अग्न्युद्दीपके त्रि० । ३अजकोदायाम् स्त्री

राजनि० । [डोप् । जटामांशाम् रत्नमा० ।

वङ्गिनी स्त्री वङ्गिं तत्त्वान्ति नयति नी-ड गौरा० ।

वङ्गिपुष्पी स्त्री वङ्गिरिव तापकं पुष्पं यस्याः डोप् । धातकी-

दृक्चे राजनि० ।

वङ्गिभीष्य न० इत० । इते शब्द० ।

वक्त्रिमय पु० वक्त्रे वक्त्रजननाय मय्यतेऽसौ मय्य-कर्मणि
वज् । १ गच्छिकारीदृष्टे जटा० । इत० । २ वक्त्रे मय्यने
राजनि० । (तत्रैव न० ।

वक्त्रिमित पु० वक्त्रिमितं वज् । १ वायो वज्च० इत० ।
वक्त्रिरेतस् पु० वक्त्रो निमित्तं रेतो येन । १ शिने वक्त्रो हि
निमित्तात् शिववीर्यात् गङ्गादिसंक्रमेण कार्त्तिकेयो-
त्पत्तिः पुराणप्रसिद्धम् । इत० । २ काञ्चने च । [राजनि०]
वक्त्रिलोहक न० वक्त्रेः प्रियं लोहं घातः स्तार्थे क । कांक्षे
वक्त्रिवधू स्त्री इत० । १ अग्निभाष्यायां स्नाह्यायाम् २ स्नाहा-
त्यक्ते मन्त्रे च । वक्त्रिजायादयोऽप्यत्र ।

वक्त्रिवर्ण न० वक्त्रेरिव वर्णोऽस्य । रक्तोत्पले वज्च० । [लिका०]
वक्त्रिवस्त्रम् पु० वक्त्रे वस्त्रम् उद्दीपकत्वात् । सर्जरसे (धुना)
वक्त्रिवीज न० वक्त्रे देहस्य वक्त्रे वीजमिव उद्दीपकत्वात् ।
१ जीरके इत० । वक्त्रिदेवताके तन्त्रोक्ते शरकारे च ।
२ निम्बके राजनि० ३ हेमच० ।

वक्त्रिशिख न० वक्त्रेरिव रक्तत्वात् शिखाऽस्य । १ कुतुम्बे
अमरः । २ फलिन्यां ३ कलिकारीदृष्टे ४ धातक्याच स्त्री
राजनि० इत० । ५ अग्निशिखायां स्त्री । [राजनि० ।
वक्त्रिसख पु० इत० । १ वायो । देहस्य वक्त्रे रूढीपके २ जीरके
वज्च न० वज्-यत् । ३ शकटे २ वाहनमात्रे च हेमच० ।
३ खनिपत्त्यां स्त्री चचा० ।

वा सुखाप्तो अक० गतौ सेवने च अक० कुरा० उभ० सेट् ।
वापयति ते अवीवपत् त । [वाति अवासीत् ।

वा गमने हिंसने (सूचने) च अदा० पर० सक० अनिट् ।

वा अज्ज० वा-का । १ विकल्पे २ सादृश्ये ३ अवधारणे ४ सस-
ज्ये अमरः । एतथैषु गणरत्ने उदाहृतं यथा (विकल्पे)
यवैर्वा ग्रीहिभिर्वा यजेत । (उपमाने) शिख्यो वाधो
मण्डलं गोत्रा रसः" इत्ये (अवधारणे) "वा वा शब्दो-
क्तदोया वा भूतिर्जलमयी मम" न तृतीयेत्यर्थः । (ससज्ये)
वायुर्वा दहनो वा । ५ वितर्के ६ पादपुरणे च मेदि० । [जटा०

वांशिक पु० वंशी तदादृगं शिल्पमस्य ठक् । वंशीवादनशीले
वांशी स्त्री वंशे मयः अण् ङोप् । वंशरोचनायाम् राजनि०

वाक पु० वच-यज् । १ वचने "नमोवाकं प्रशास्त्रे" उत्तरराम-
चरितम् । पृषो० सान्तवज् । अन्यभेदे "वाकोवाक्येति-

हासेत्यादि" आन्दोग्यम् । "वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्यु-
क्तिरूपम्" भा० । वकस्तेदम् तेषां समूहो वा अण् ।

२ वकस्त्वन्निनि लि० । ३ वकस्ते न० अमरः ।

वाक्की स्त्री वाति किप् वाः कृच-सङ्कोचे क गौरा० ङीप्

कर्म० । (हाकृच) १ शोधधमेदे २ सोमराज्यां राजनि० ।

वाक्कीर पु० वाचा कौतुकवाचा कीर इव प्रियत्वात् ।
श्यालके शब्दर० ।

वाक्कुल न० गौत० सूत्रोक्ते कुलभेदे "अविशेषाभिहितेऽप्ये-
वक्तृभिर्मात्रादर्थान्तरकल्पनम् वाक्कुलम्" गौ० सू० ।
वक्तृत्रा एकार्थमात्रबोधतात्पर्यकशब्दस्य वक्तृत्राऽर्था-
न्तरबोधतात्पर्यकत्वकल्पना वाक्कुलम्" इति । यथा
लेपात्तादागतोऽसं नवकम्बलवत्त्वात् इत्युक्ते कुतोऽस्य
नवसंस्थकाः कम्बला इत्युक्तिः ।

वाक्पति पु० इत० । १ वृहस्पतौ अमरः २ पुष्यनक्षत्रे च
वाचः पतिरिव । ३ निदोषोद्धतवचनयुक्ते रायसकुटः ।

वाक्पथ पु० वाचः पन्थाः विप्रयः अस्सुसना० । वाक्पविष्ये

वाक्पाख्य न० वाचा कृतं पाख्यम् । १ वाक्पकते पाख्ये
तद्विषये शिवात्मभेदे च । तद्विहितः वीरमि० उक्ता यथा
"तस्य च स्वरूपमाह नारदः "देशजातिकुलादीनामाः
क्रोधं न्यङ्गसंयुतम् । यदत्रः प्रतिबुद्धार्थं वाक्पाख्यं
तदुच्यते" इति । आक्रोशः आक्षेपः भर्त्सनामिति यावत्
कचहप्रियाः गौडा इति देशाक्रोशः । अत्यन्तलोप-
प्राप्ता इति ज्ञात्याक्रोशः । "क्रूरचरिता वैश्वामित्रा
इति कुलाक्षेपः । न्यङ्गं निजराक्षसवदाद्य तदुभययुक्तं
यदुद्देशजननाथं वाक्यं तद्वाक्पाख्यप्रमित्यर्थः । तस्य
त्रैविध्यमाह स एव "निधुराक्षीलतीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं
सूतम् । गौरवानुक्रमास्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमादुच्य-
रिति" निधुरादीनां स्वरूपमाह स एव "साक्षेपनिष्ठुरं
त्रेयमस्त्रीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्त्रीव्रमाह-
कनीमिश्रः" इति । धिक्पूर्व ! जालम् ! इत्यादि
साक्षेपमापणं निष्ठुरम् । न्यङ्गसंयुतं अवयवमग्नित्या-
दिगमनसंयुतम् अस्त्रीलम् । पतनीयैः सुरापानादिभि-
रुपाक्रोशैस्त्रीव्रं वाक्पाख्यप्रमित्यर्थः । कात्यायनोऽपि
"यत्तत्सत्यं सितैरङ्गैः परमाक्षिपति कश्चित् । अभूतैर्वाप्य
भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् सूता तु सा । न्यग्भावकरणं
वाचा क्रोधान्तु कुरुते यदा । इतदेयकुलानान्तु
अस्त्रीला सा बुधैः सूता । महापातकयोक्त्री च राग-
देषकरी च सा । ज्ञातिभ्यश्चकरी वाथ तीव्रा सा
प्रथिता तु वागिति ।" कल्पतरौ न्यङ्गावमूरणमिति
प्रतिष्ठा निजराक्षसकायनेन तिरस्कारणमिति व्याख्या-
तम् । न्यग्भावकरणमिति तु साधवादिसंमतः पाठः ।
प्रथममध्यप्रोक्तमभेदेन त्रैविध्यमाह इत्युक्तिः । देश

पामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् । इदं विना
तु प्रथमं वाक्पादम् तदुच्यते । भगिनोमाहसम्बन्ध-
पपातकशंवनम् । पादम् मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं
शास्त्रवेदिभिः । अमर्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पादपुस्तकं प्रोक्तं तीर्थं मनीषिचक्रमिति । इदं
विनेत्यत्र इदंशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यति-
रेकेणैव विधमभिधानं वाक्पादपुस्तकमिति इति कल्प-
नरो । इदं विना इदंशब्दं विनेति मदनरत्ने ।
अभिचक्रं उत्पादनम् । निहुराक्रोशे दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः “सत्यासत्यान्वासातोऽन्यैर्नाङ्गेन्द्रिय-
रोगिणाम् । क्षेपं करोति चेदण्डः पणान्द्वयोदश-
निति । अन्यथास्तोत्रमिन्द्रास्तुतिः । न्यूनाङ्गाः करा-
दिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः । रोगिणः
कुष्ठरादयः अर्द्धतयोदशान् अर्द्धाधिकदादशपणानि-
त्यर्थः । इतत् सर्वविषयम् । अतएव वृहस्पतिः
“समजातिगुणानान्तु वाक्पादस्य परस्परम् । विनयो-
विहितः शास्त्रे पञ्चा अर्द्धतयोदशः” इति । “विष्णुरपि
“समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्डः” इति । परस्परमिति
क्षेपः । अनुनारदावपि “समवर्णं हिजातीनां द्वादशैव व्यति-
क्रमे । वादेऽवचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति” । शङ्ख-
लिखितावपि “समवर्णं व्यतिक्रमे द्वादशपणा यथाहृप-
विशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य अतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे
च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति । अत्र द्वादशार्द्धाद्द्वादशयो-
क्तकृष्टातुक्तकृष्टेन व्यवस्था । कात्यायनोऽपि “यो
शृङ्गान् कीर्त्तयेत् क्रोधाज्जिर्गुणे वा गुणजताम् । अन्य
अज्ञानिबोली च वाग्दुष्टं तत्तरं विदुरिति” “नारदोऽपि
“दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात् ।
अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टं तत्तरं विदुरिति” “यत्र
क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तने न दोष-
इति सूचितम् । अतएवोक्तं कात्यायनेन “यत्र स्यात्परि-
हारार्थं प्रतिपद्येन कीर्त्तितः । वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो
यत्र विभावयेदिति” “वचनात् दोषकीर्त्तनात् । यत्रा-
भिवोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न
स्यादिति यत्र विभावयेदित्यर्थः उक्तः स्मृतिसम्प्रदा-
याम् । अत्रापि दण्डपादव्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयो-
द्दण्डतत्त्वत्वं अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधि-
क्यमिति द्रष्टव्यम् । जातिगुणकते विशेषे दण्डवैषम्य-
माह वृहस्पतिः “समानयोः समो दण्डोऽन्यस्य द्विगु-

णोदमः । “उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पादस्य परस्पर-
मिति” । हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः उत्तमस्य हीना-
क्षेपेऽर्द्धपरिमितोदण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि
“अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतसेषु च । दण्डप्रच-
यनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति” “अर्द्धः सार्द्धद्वाद-
शपणात्मक इत्यर्थः पूर्ववाक्ये “पञ्चविंशतिको दम” इति
पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णां ब्राह्मणादयः । जातयो
सूत्रावसिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्यु-
त्तराधराक्षरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम्
अजनीयं ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमात्रोच्य दण्डः
कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति
मनुः “शतं ब्राह्मणमाक्रुष्य क्षत्रियो दण्डमहति ।
वैश्योऽर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बध्नमहति । विप्रः पञ्चा-
शतं दण्डः क्षत्रियस्याभिगंसने । वैश्ये स्याद्वै पञ्चा-
शच्छूद्रे द्वादशको दम इति” । वृहस्पतिरपि क्षिपन्
विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति” । शङ्ख-
लिखितावपि “आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पञ्चशतं
दण्डः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति” । वृह-
स्पतिरपि “विप्रः शतार्द्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिगंसने ।
विशक्तयार्द्धं पञ्चाशच्छूद्रे सार्द्धतयोदश । शच्छूद्रा-
यमुदितो विनयोऽनपराधिनः । गुणहीनस्य पादस्य
ब्राह्मणो नापराज्ज्वात् । वैश्यस्तु क्षत्रिया-
क्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत् । तद्वै क्षत्रियो वैश्व-
क्षिपन् विनयमहति । शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंश-
तिको दमः । वैश्वस्य चेतद्विगुणः शास्त्रविज्ञिरदा-
हृतः । वैश्वमाचारयन् शूद्रोदास्यः स्यात् प्रथमं
दमम् । क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रसुत्तमसाहसमिति ।
जिह्वाच्छेदनरूपोऽनोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः । तथा च
अ एव “धर्मापदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।
आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्डयते” इति ।
शूद्र इत्युपपन्नः । आपस्तम्बोऽपि “जिह्वाच्छेदेन शूद्र-
स्यायं धार्मिकमाक्रोशतः” इति । नौतमोऽपि “शूद्रो
हिजातीनभिसन्वायाभिहत्य च वाग्दण्डपादव्याभ्यास-
कुम्भोच्यो येनोपहृत्यादिति” । अभिसन्वायं बुद्धिपूर्वं
वाचातिक्रम्य अभिहत्य उभेभ्यो दण्डेन ताडयित्वा अक्ष-
भोच्यो येनाङ्गेनाभिहत्यते तेन विद्योजनीय इत्यर्थः ।
शुर्वाद्याक्रोशे त्वाहृतः शङ्खलिखितौ तथाऽधिकतान् वि-
मान् युक्तं च निर्वचनस्य दण्डं ताडनं वा गोमवाहुक्षेपनं

स्वरारोहणं दर्पहरणं वा दण्डो वेति । दण्डः काष्ठी-
पण्यशतरूपः । अतएव विष्णुः “गुरुनाक्षारयन् काष्ठी-
पण्यशतमिति” । पुत्रादिभिर्मातादीनामाक्रोशे दण्डमाह
मनुः “मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतन्दायः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति” ।
भ्रातरं जत्रेभ्रभ्रातरम् । एतच्च साक्षराधेयं मातादिषु
निरपराधायां जायायामिति मितक्षरायामभाषि ।
श्वश्राद्याधिक्ये दण्डमाह बृहस्पतिः “क्षिपन्
शश्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति” । वाङ्मा-
दिष्वेदं निहुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः
“वाङ्मयीवानेत्सकश्चिविनाशे वाचिके दमः । शत्यक्त-
दर्शिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति” । वाङ्मादिविनाशे
वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादितं शत्यः शतपरि-
मितो दण्डः । पादादिभङ्गं करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चा-
शत्परिमितो दण्ड इत्यर्थः । एवंवादिनोऽशक्तस्य दण्ड-
पणा दण्डनीय इत्याह स एव “अशक्तस्तु वदन्नेवं
दण्डनीयः पणान्दधेति” । यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य
वाङ्मादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स दण्ड्यः किन्तु
अशक्तक्षेपार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह स एव
“तथा शक्तः प्रतिभुवन्दायः क्षेमाय तस्य त्विति” । अङ्गी-
कृताभाषणे दण्डमाह स एव “अभिगन्तास्मि भगिनीं
मातरं वा तवेति ह । शपन्तदापयेद्वाजा पञ्चविंशतिकं
दममिति” । तीर्थाक्रोशे दण्डमाह स एव “पतनीय
कृते क्षेपे दण्डस्तमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु
दायः प्रथमसाहसमिति” । पतनीयैः पातित्यहेतुभि-
र्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि मोक्षधादीनि । मनु-
रपि “ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्-
शूद्रयोस्त्वेवमेव सजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्जं प्रणयनं
दण्डस्येति विनिश्चयः । पापेपपातवक्तारो मङ्गापातक-
शंसकाः । आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दण्डस्येते यथाक्रम-
मिति” । विष्णुरपि “परस्परपतनीये क्षेपे कृते तुत्तम-
साहसं उपपातकयुक्तान्तु मध्यमम् त्रैविद्यदृष्टान्तक्षेपे
जातिपूगानाञ्च यामदेशयोः प्रथममिति” । देशाद्याक्रोशे
दण्डमाह बृहस्पतिः “देशादिकं क्षिपन्दायः पणा-
नर्द्धत्योदय । पापेन योजयन् दर्पाहायः प्रथमसाह-
सम् । एव दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।
समन्यनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति” । याज्ञ-

वल्क्योऽपि “मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो यामदेशयो-
रिति” । राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः “अव-
क्रुध्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वा-
च्छेदाङ्गवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति” । याज्ञवल्क्योऽपि
“राज्ञोऽनित्यप्रवक्तारन्त्यैवाक्रोशकन्तथा । तन्मन्त्रस्य
च भेत्तारच्छ्रित्वा जिह्वास्त्रवासयेदिति” । सत्यदोषा-
भिधानेऽपि वाक्पाकदण्डोऽस्त्येव तथा च नारदः
“पतितं पतितेत्युक्ता तथा चौरैति वा पुनः । वचना-
स्तुत्यदोषः स्थान्मिथ्यादिदोषतां व्रजेदिति” । मनुनारदा-
वपि “काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन्दायो दण्डङ्गामोपपातवमिति” ।
विष्णुरपि “काणखञ्जादीनान्त्यवाप्यपि काष्ठीपण्यद्वय-
मिति” । एतच्च दुर्धत्तविषयमिति साधवीये विद्यारण्य-
श्रीपादैरभ्यधाय । मिथ्यावदनशीलानां दण्डमाह
कात्यायनः “अन्ततास्मानशीलानाञ्जिह्वाच्छेदो विप्रो-
धनमिति” । हारीतोऽपि “मिथ्याभाषिणां मेलका-
नाञ्च राजा जिह्वाच्छ्रित्वा दण्डयेद्देति” मेलको भक्तकः ।
कस्यचिदाकपाक्षप्रकृतोऽहं दण्डमाहोशनाः “मोहात्-
प्रसादात्कुङ्कुषात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः । नाहमेवं
पुनर्वक्ष्ये दण्डार्जनस्य कस्ययेदिति” ।

वाक्य न० वच-गद्यत् यस्य कः । “वाक्यं स्याद् योग्यताका-
ङ्क्षासन्तियुक्तः पदोच्यः” इत्युक्ते षट्संघे सा०दो० २ स्वार्थ-
बोधसमाप्ते पदसंघदाये वैवाकरणाः । [अवाङ्गीव ।

वाक् सृहायां आ० पर० सक० सेट् इदित् । वाङ्मि
वागीश पु० वाचाक्रोशः । १ बृहस्पतौ “वागीशाद्याः सु-
मनस” इति न्यायमाला । २ सरस्वत्यां स्त्री “वागीशा
हृदये यस्य” इति भाग०टीकोपक्रमे श्रीधरः । ३ पुष्ये च
वागीश्वर पु० इत० । ४ बृहस्पतौ २ शुरौ च शतपत्न्यां
स्त्री ङीप् “वागीश्वरीसुतज्ञातां फुल्लेन्द्रीश्वरलोचनाम् ।
वागीश्वरेण संयुक्ताम्” इति तन्त्रम् । ५ सरस्वत्यां स्त्री
ङीप् ५ मञ्जु घोषे पु० त्रिका० । [सोमराज्याम् अमरः ।
वागुजी स्त्री वाचा शुच्यते ध्वन्यते युज-क गौरा० ङीप् ।
वागुरा स्त्री वा-हंसने उरच् मन् च । मृगयार्थं मृगवन्ध-
नपाशादौ अमरः । [यस्य । व्याधे ।

वागुरावृत्ति पु० वागुरा मृगवन्धनपाशादिव दत्तिर्जीविका
वागुरिक पु० वागुरा प्रहरणं यस्य वागुरयाचरति वा टक् ।
व्याधे अमरः ।

वाग्मुद् पु० स्त्री० पक्षिभेदे त्रिका० गुडहरणे तज्जातिप्राप्ति-

मैतुनोक्ता “गोधा गां वाग्गुदे गुडम्” इत्येति शेषः

वाग्मुलि पु० राज्ञां तावत्तदातरि रत्नमात्रा ।

वाग्दम्बर पु० इत० । श्वाक्यसोमे श्वडम्बरवाक्ये च ।

वाग्दण्ड पु० वाचो वागिन्द्रियस्य दण्डः संयमनम् । शमित-
२ भाषणे श्वाक्यसंयमे च ।

वाग्दत्ता स्त्री वाचा दत्ता । विधिना वाक्यमात्रेण दातुं
कृतवङ्कल्यायां कन्यायाम् वाचा दत्ता मनोदत्तेति उद्वा० त०

वाग्दरिद्र लि० इत० । मितभाषिणि शब्दमा० ।

वाग्दान न० इत० । कन्याया वाङ्मात्रेण दाने “ततो
वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव च” शु० त० ।

वाग्दुष्ट लि० वाचा दुर्वचनेन दुष्टः । शुद्धेऽपि वस्तुन्य-
शुद्धरूपतया कथनेन दूषिते । “वाग्दुष्टं भावदुष्टं च
वर्जयेदिति” स्मृतिः ।

वाग्देवता स्त्री वाचा देवता । सरस्वत्यां “वाग्देवता
चरितचिह्नितचित्तसद्मा” जयदेवः । वाग्देव्यादयोऽप्यत्र ।

वाग्मिन् लि० वाच्+अस्यर्थे ग्मिन् चस्य कः तस्य लोपः ।
प्रशस्तवाक्यवक्त्रि अमरः । श्वहस्यतो पु० मेदि० ।

४ विष्णो पु० विष्णुस० । [२ निर्वेदे शक्ये अजयः ।

वाग्य लि० वाच् यच्छति यम-ड । श्वाग्दरिद्रे शब्दमा०
वाग्यत लि० वाक् वागिन्द्रियव्यापारोयता येन । मौन-
धारिणि सुनौ अमरः “वाग्यतस्त्रिसवनं चरेत्” स्मृतिः ।

वाग्यम लि० वाच् तद्व्यापारं यच्छति यम-अच् । सुनौ
अमरः ।

वाङ्मती स्त्री “हिमाद्रेस्त्रुङ्गिखरात् प्रोङ्गता वाङ्मती
नदी” इत्युक्ते नदीभेदे । सा च सिन्धुनादेशसन्नि-
कटतया वहति ।

वाङ्मय लि० वाक्स्वरूपम् मयट् चस्य कः तस्य डः । श्वाक्य-
स्वरूपे शास्त्रे । श्वाक्यजनिते पापभेदे च । “पाक्यमन्ततश्चैव
पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापस्य वाङ्मयं स्याच्चतु-
र्विधम्” मनुः । तथा “परुषवचनमपवादः पैशुन्यमन्तं
द्वयालापो निष्ठुरवचनम् वाङ्मयानि षट् । परेषां देश-
जातिकुलविद्याशिल्परूपडत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्मजी-
विनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् । “यज्ञान्यत् क्रोधस-
न्नापलाससंजननं वचः । परुषं तच्च विज्ञेयं यज्ञान्यच्च
तथाविधम् । चतुष्मानिति बुभुक्षं चाण्डालं ब्राह्म-
णेति च । प्रशंसानिन्दनं द्वेधात् परुषाच्च विशिष्यते” ।
तेषामेव परुषवचनानामपरोक्षसदाहरणम् अपवादः ।
सुरन्ध्रपतिवन्तु भ्रातृमित्रसकाशे अथौपधातार्थं दोषो-

पाख्यानं पैशुन्यम् । अन्ततं द्विविधं असत्यमपवाद-
श्चेति “देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिजल्पनात् । नर्महास-
प्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् । शुद्धाङ्गामेध्यसंज्ञानां
भाषणं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद् वा वचो नीचस्त्रीषु लो-
भियुनाम्नयम् । इत्येवं षड्विकल्पस्य दृष्टवाक्यस्य भाष-
णात् । इह चासुत्रं च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते” । प्रशं-
सयानिन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतुर्विधषड्विधयो-
रविरोधः । समक्षत्वासमक्षत्वभेदानादरेण पारुष्याप-
वादयोरेक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्ध-
प्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्यायत्वाच्चाथान्तरम्” तित० ।

वाङ्मुख न० इत० उपन्यासे प्रथमवाक्योपक्रमे अमरः ।

वाचंयम लि० वाचां यच्छति वाचा+यम-अच् सुम् हुञ्च ।

शमितभाषिणि । शमौनावलम्बिनि सुनौ पु० अमरः ।

वाच पुं स्त्री० वच-णिच्-अच् । (वाचा) इति ख्याते मत्स्य-
भेदे राजवल्कलः स्त्रियां ङीष् ।

वाचक लि० वक्ति अभिधाद्वत्या बोधयति वच-ण्वुल् ।

“वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः” इत्युक्ते

शब्दभेदे शक्यके लि० । वाचयति वच-णिच्-ण्वुल् ।

शुपराणादिपाठके पु० “वाचकः पूजितो येनेति” पुरा०

“ब्राह्मणं वाचकं विद्यादान्यवर्णजमादरात् । सुत्वान्य-
वर्णजाद्राजन् । वाचकाच्चरकं ब्रजेत्” । तथा “देवाङ्गा-
मयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । ग्रन्थिञ्च शिथिलं
कुप्याद्वाचकः कुरुनन्दन ! । पुनर्वर्णीत तत्फलं न सुद्धा
धारयेत् कचित् । हिरण्यं रजतं गात्रं तथा कांस्योपदो-
हनाः । दत्त्वा तु वाचकायेह सुतस्याप्राप्तिं तत् फलम्” ।
कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः “वाचकः पूजितो येन
प्रसन्नास्तस्य देवताः” । तथा “ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजये-
द्वाचकं बुधः । आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सुफलं
कृतम्” । तथा “विस्मृतमृतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं
तथा । कलस्तरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् । बुध्यमानः
सदात्यर्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! । ब्राह्मणादिषु
सर्वेषु ग्रन्थार्थं चाप्येष्टृषु ! । य एवं वाचयेद् ब्रह्मन्
स विप्रो व्यास उच्यते” । तथा “सप्रस्तरसमायुक्तं काले
काले विशास्यते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्
वाचको नृप” तित० ।

वाचकलक्षणादि हेमा० दा० नन्दिपु० उक्तं यथा

“वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः सुतशास्त्रो महात्मनाः ।
अभ्यक्ताक्षरविन्यासो वृत्तशास्त्रविशारदः । शब्दार्थवित्

प्रगल्भश्च विनीतो मेधया पुनः । गीतिज्ञो वाक्य-
सुत्राख्यः खरेणाखिलभाषकः । इत्युपक्रमे एवंविधा-
नतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता । तपःशसात्मकं सर्वं
स्वर्गादिफलसाधकम् । शनैर्विवोध्य वै वाच्यमध्यात्मादि
च यद् भवेत् । क्रुद्धोक्तियुद्धसंज्ञोर्ध्वं धारावत्तेन (वे-
गेन) वाचयेत् । सरागं ललितैर्वाक्यैर्विचयेत् वृद्धसङ्क्रमे ।
नानावृत्ताल्लक्षणेण लालित्येन च वाचयेत् । सर्गाध्याये
समाप्ते च कथापर्यन्त एव वा । प्रशस्तशब्दसंयोगे कुत्र्या-
दिति विरामणम् । समाप्तौ वाचको भीष्म ! ब्रूयादेवं
विचक्षणः । अवधार्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं
सृजेत् । सुश्रुतं सुश्रुतं ब्रूयादस्तु व्याख्यातमित्यदः ।
लोकः प्रवर्त्ततां धर्मं राजा चास्तु सदा जतो । धर्मवान्
धनसम्पन्नो गुरुत्वात् निरामयः । इति प्रोच्य यथा-
ऽऽयातं गन्तव्यं च विभावतः ।

वाचन न० वच-विच-स्वार्थे वा विच-ल्युट् । १पठने शक्यने
च युच् । पठने स्त्री । [पापादौ ।

वाचनिक लि० वचनेन निर्दत्तम् ठक् । वाक्यनिष्पादिते
वाचस्मृति पु० इत० अलुक्समा० । १वृहस्पती । २पुष्पनक्षत्रे च
वाच(चा) स्त्री ल्यप्तेऽथो अनया वा वच-क्लिप् नि० वा
टाप् । १वाक्ये अमरः २वागिन्द्रिये च ।

वाचाट् लि० वाक्+कुत्वायां वाङ्ल्येऽस्यर्थे आटच् भत्वात्
न कः । कुत्तितवङ्मात्रिणि अमरः । आलच् ।
वाचालोऽप्यल ।

वाचिक लि० वाचा कृतम् वाच+ठक् भत्वात् न कः । वाक्य-
निष्पादिते पापादौ वाङ्मयशब्दे दृश्यम् । २वाक्या-
रम्भभेदे । "आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः । अपदेशोपदेशौ
च निर्देशौ व्यपदेशकः । कीर्त्तिता वचनारम्भा हाद-
शानी मनोविभिः" उज्ज्वलमणिः । [नैर्मल्ये च ।

वाचीयुक्ति स्त्री इत० अलुक्समा० । १वाचादर्शितयुक्तौ २वाक्य-
वाच्य न० वच-भावे गत्यु न कः । १दृष्ये २प्रतिपादने
धरणिः । शक्यने च । कर्मणि गत्यु । ३दृष्ये
५प्रतिपादौ अभिधया बोधार्थं च सा० द० ।

"नचात्यलवङ्गत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्टते । वाच्य-
वाचकभावोऽयमत्र पादादिशब्दवत् । विभीतकेऽप्यङ्गशब्दो
यद्यप्यलः प्रयुज्यते । तथापि वाचककृत्वा ज्ञायते
शकटाङ्गवत्" म०त०भट्टशा० । [भावे-अ । वाङ्म ।

वाक् कान्ते आ०पर०सक०सेट् इदिव । वाङ्मति अवाङ्मोत् ।

वाज न० वज-घञ् । १कञ्जे २दृते ३जले ४यज्ञे च मेदि० ।
५शरपक्षे अमरः ६वेगे पु० दनिखने ७पक्षे पु० मेदि०
१०सुनो पु० विश्वः । [कात्या०श्रौ०तत्प्रकारादि दृश्यम् ।
वाजपेय पु० न० वाजमन्त्रं दृत्तं वा पेयमत्र । यागभेदे
वाजपेयिन् पु० वाजपेय+अस्यर्थे इति । १वाजपेययाग-
कर्त्तरि उपचारात् २तद्वंशे च ।

वाजसन पु० वाजमन्त्रं मनोति ददाति जन-अच् ।
१विष्णौ विष्णुसु० । २शिवे भा० आनु० १७अ० ।
वाजसनि पु० राजस्य अजस्य सनिदानं वेन । सूर्यः
"आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरक्ष" ततः प्रजाः" इत्यक्ते-
स्य वृष्टिद्वारा अक्षदाहत्वात् तथात्वम् ।

वाजसनेय पु० वाजसनेः सूर्यस्य कालः ठक् । याज्ञ-
वल्क्ये "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसने-
येन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" वृहदारण्यकं श्रुतिः ।
अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि
शुद्धानि । इयमत्र आख्यायिका । आसशिष्यो
वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजु-
र्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो
वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रलुवाच मदधीतं त्यजेति ।
स योगसामर्थ्यान् सूतां विद्यां विद्यावोदवाक ।
गानानि यजूंषि वृद्धीतेति शुक्ला अन्त्ये वैशम्पायन-
शिष्यप्राप्तिरित्यो भूत्वा यजुंषिभक्तम् । तानि यजूंषि
बुद्धिमानिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुहितो
याज्ञवल्क्यः सूर्यभाराध्यायानि शुक्लानि यजूंषि
प्राप्तवान् । तानि च जावालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः
पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान् वेददीः । "एवंस्तुतः
स भगवान् वाजिरूपधरो रविः । यजुंष्यातयामानि
सुनयेऽदात् प्रसादतः । यजुर्भिरकरोष्वाखा दशपञ्चशतै-
र्विभुः । जम्बुद्वीपसम्यक्षाः । काण्वमाध्यन्दिनादयः"
भाग० १२।६।६७ श्लो०

वाजसनेयिन् पु० व०व० । वाजसनेयेन प्रोक्तमधीयते इति ।
यजुर्वेदशाखाभेदाध्यायिषु विप्रादिषु । २वृद्धकरीत्या
कर्माहंषु गृहेषु च "गृहा वाजसनेयिनः" म०सा०त० ।
वाजिदन्त पु० वाजिनां दन्त इव पुष्पमस्य । १वासके रत्नमा-
कण् । वाजिदन्तक तत्रैव ।

वाजिन् पु० वाजः वेगः पक्षो वा अस्त्रस्य इति । १चोटके
२वाणे ३वासके च शब्दर० । ४वेगवति लि० स्त्रियां
कीप् । वा च ५अश्वगन्धवाच्च ६चोटक्याम् स्त्री

राजनि० । ७३वेभेदे पु० । वाजिनशब्दे दृश्यम् ।

वाजिन पु० वाजिभ्यो देयम् अण् । आभिज्ञानिःकृतजले
‘तमे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनम्’ इति श्रुतिः ।

वाजिपृष्ठ पु० वाजिन इव पृष्ठमस्य । अस्त्रानपृष्ठे शब्दच० ।
वाजिभक्त पु० भक्षते भक्त-कर्मणि घञ् इत० । घणके
राजनि० । [सुक्ते राजनि० ।

वाजिभोजन पु० वाजिभिर्भुज्यते भुज्-कर्मणि ल्युट् ।
वाजीकरण न० अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन वाजिन्+चि
क-ल्युट् । ‘यदुद्रव्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरत-
जसम् । तद्वाजीकरणं स्वातम्’ इत्युक्ते वीर्यवृद्धि-
करणे औषधभेदे । सुश्रुते दृश्यम् ।

वाञ्छा स्त्री वाञ्छि-अ । इच्छायाम् इष्टसाधनताधीजन्ये-
ऽभीष्टविषये चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

वाट पु० वट-घञ् । १पथि २वृत्तिस्थाने च मेदि० गौरा० ङीप्
३वास्तुभूमौ ४कुट्टरां स्त्री मेदि० । इवाटप्राङ्के शब्दर० ।
वाटिका स्त्री वट-लुब् । १वास्तुभूमौ (वेडियाला) २क्षुमे
३हिङ्गुपत्रप्राञ्च शब्दच० । [क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वाटप्रा स्त्री वाद्यं हिता तत्र साधुर्वा यत् । (वेडियाला)
वाटप्राल पु० वाटीमलति भूषयति अल-अण् । (वेडियाला)
क्षुपभेदे शब्दर० गौरा० ङीप् तल्लैव स्त्री । खलु ।
वाद्यालक तल्लैवाथे पु० शब्दर० । [अवाडिड ।

वाड् आह्वाने आ० आ० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वाडते
वाड् न० वह-क्त नि० । १अतिशये २तद्युक्ते त्रि० अमरः ।
पृषोः सुम् । वाडम् १प्रतिज्ञायां ३स्त्रीकारे च अव्य०
अमरः ।

वाण पु० वण-घञ् । १शरे अमरः २गवां स्तने श्दैत्यभेदे
३केवले मेदि० ४वज्रौ त्रिका० ५काण्डावयवे विश्वः
७भद्रसुष्ठौ राजनि० कादम्बरीयन्त्रकारके एकविभेदे च
‘पञ्चवाणस्तु वाणः’ इति प्रसन्नराघवम् । ८नीलकिण्टरां
पु० स्त्री० अमरः । अष्टोष्ट्रादित्वमित्यन्ये । [शब्दर० ।

वाणपुर न० इत० । शोणितपुरे (कोट्टरी) पुराख्ये पुरभेदे
वाणवार पु० वाणे परचक्रशरं वारयति जु० वृ-अण् ।
योषादेशोलाकारे सद्वाहि कवचे शब्दच० ।

वाणहन् पु० वाणं तन्नामासुरं हतवान् हन्-ताडने भूते
क्तिप् । श्रीकृष्णे वाणजिह्वादयोऽप्यल ।

वाणि स्त्री वण-इण् वा ङीप् । १वयने अमरः २वयनदण्डे
वेमनि हेमच० । ५वाक्त्रो इतद्देवतायाञ्च अमरः ङीप् ।

वाणिनी स्त्री वल्ल-णिनि ङीप् । १नर्त्तकां २केके शक्त-
स्त्रियाम् हेमच० । वाण+अस्यर्थे इति । ३शरयुते त्रि० ।
वात गतौ सेवायां सुखीकरणे च सक्त० अद० चु० उभ० सेट् ।
वातयति ते अववातत् त ।

वात पु० वा-क्त । स्वर्गमात्रविशेषगुणके भूतभेदे १पवने अमरः ।
अनिलशब्दे १६४४ पु० दृश्यम् । २देहस्थे धातुभेदे च ।
ईगन्तरि त्रि० । जारे ५पृष्टनायके च “प्रभातवाता
हतीति” भट्टिः । इवातजन्ये रोगभेदे भावप्र० यथा
“कषायकटुतिक्तकफमितरूक्षलघ्वज्वतः पुरःपवनजा-
गरप्रतरणाभिवातश्चमैः । हिमादनशनात् तथा नि-
धुवनाच्च धातुचवात् मलादिरयधारणात् मदनशोक
चिन्ताभयैः । अतिक्षतजमोक्षणात् गदक्षतातिमार्श
ज्यादतीव वसनान् नृणांमतिविरेचनादासतः । पयोद-
समये दिनक्षयद्वयोक्तृतीयांशयोजरामतिगतेऽशिते
शिशिरसंज्ञकालेऽपि च । देहे क्षोतांसि रिक्तानि पूर-
यित्वाऽनिलो बली । करोति विविधान् रोगान् सर्वज्ञै-
काङ्गसंश्रयान्” । प्रमितञ्चात्र वैपरीत्ये प्रापसर्गस्तेन
अपरिमितमित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा लघ्वज्वम्
अतिपुराणं शाब्दादि । कतिचिदज्ञानि नवान्यपि
वातलानि यत आह गुणरत्नमालायाम् “नीवार-
स्त्रिपुटः सतीनचचकः श्यामाककुद्गादकीनिष्पावाश्च
मकुटकश्च वरठामङ्गल्यकः कीदृशः” । एते वातकरा इति
शेषः । नीवारः प्रसाधिका (चीना) इति लोके । त्रि-
पुटः (खसारी) । सतीनः कलायः । निष्पावो राज-
जापः । (वरवटी) इति लोके । मकुटकः (माढा) इति
लोके । वरठा वरटिका (वररै) इति लोके । मङ्गल्यकः
(मसूरी) इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः, आ-
मतः आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् वायोर्वा
तुल्यत्वात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति” । पयोदसमये
वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते भुक्तेऽजीर्णताङ्कते ।
देहे क्षोतांसोत्पादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभि-
र्हेतुभिर्वर्षादौ समये हेतुमते बली अनिलः प्रहृष्टो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते “शिरो-
ग्रहोऽल्पकेशत्वं जृम्भात्यर्थं हतुप्रहः । जिह्वाक्षमा
गदगदत्वं मिन्निनत्वञ्च सूकता । वाचालता प्रज्ञापश्च
रसानासनभिज्ञता । बाधिर्यं “कर्णनादश्च स्वर्गज्ञत्वं
तथार्दितम् । मन्वाक्षमोऽत्र मणितो बाहुशोषोपबा-
ह्वकः । अर्विता चैव दिवाची कर्णवै १त एदीरित

आध्यानश्च प्रत्याध्यानं वाताधीना प्रत्यधीना । “तूष्णीं च प्रतिहृषी च वज्रिवैषम्यमेव च । आटोपः पार्श्वगूलश्च त्रिकगूलं तथैव च । सुष्ठुश्च मूलं मूलनिपटो मूलगाढता । पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च गृध्रसी च ततः परम् । कलापखञ्जता चापि खञ्जता पङ्कता तथा । क्रोष्ठुशीर्षकखल्यो च वातकण्टक एव च । पादहर्षो पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिधः । वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दण्डा पतानकः । अभिघातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्मृतः । आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वीतश्च कुञ्जकः । अपतन्त्रोपतानश्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गकः । कम्पस्तम्भो व्यधातोदो नेदश्च स्फुरणं तथा । रौज्यं कार्श्यं च काष्ण्यं च सैलं लोम्नाश्च हर्षणम् । अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः शिरासङ्कोच एव च । अङ्गशेषाश्च भीरुत्वं मोहश्चक्षुलचित्ता । निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानि-सथैव च । शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परि-
श्रमः । एत एवाशीतिसंस्वारोगा योगेन कृटितः । वातव्याधीतिनामानो घृनिभिः परिकीर्त्तिताः” । एत एव शिरोपघादय एव । योगेन वातेन वाताद्व्याधिर्वीतव्याधिरिति निरुक्तम् । तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह कृटितः प्रसिद्धितः शिरोपघादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञाः प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः” । तल्लक्षणादिकं तल्लक्षणम् ।

वातक पु० वात इव चक्षुः इवार्थे कन् । १ असनपण्यांश्चार्थे क । २ जारे च ।

वातकर्मन् न० वातानां कर्म । अपानेन मरुत्यागे पदने । वातकिन् त्रि० वातोऽस्यस्य इति कुक् च । वातरोगयुक्ते अमरः स्त्रियां ङीप् ।

वातकेतु पु० वातस्य केतुरिव । धूलौ रजसि त्रिका० ।

वातगुल्म पु० वातेन गुल्म इव । १ वातले त्रिका० । २ वातनिमित्ते गुल्मरोगभेदे गुल्मशब्दे २६२६ पु० दृश्यम् ।

वातघ्नी स्त्री वातं रोगभेदं हन्ति-हन्-टक् ङीप् । १ सालपण्यां (सालपानि) २ अश्वगन्धायां ३ शिशुङ्गोक्षुपे च राजनि० ।

वातचक्र न० दृ० सं० २७ अ० उक्ते पूर्वादिवातानां कालभेदेन शुभाशुभसूचके वचनभेदे

“पूर्वः पूर्वसुष्ठुवीचिशिखरप्रस्फालनाधूर्तिचन्द्रार्कांशु-सटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः । नैकान्स्थित-नीलमेघपटलां शारदासंघर्षितां वासन्तोत्कटसस्यमण्ड-

ततलां विद्यात्तदा मेदिनीम् । यदाग्नेयो वायुर्मलय-शिखरास्फालनपटुः सुवत्यस्त्रिन्योगे भगवति पतङ्गे प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालङ्किततला खगालोद्दीप्ता सर्वमति वसुधा भस्मनिकरम् । ताली-पल्लवतावितानतरुभिः शाखाद्वगाकर्तयन् योगेऽस्मिन् सुवति ध्वनन्सुपद्मो वायुर्यदा दक्षिणः । सर्वोद्दीग-सुष्ठुताश्च गजवत्तालाङ्कुशैर्वह्निताः कोनाशा इव स-न्द्वारिकणिकान्कुञ्चनि मेवास्तदा । सुष्ठुलालवलीलव-कुञ्चिचयान् व्याधूर्ययन् सागरे भानोरस्तमये सुवत्य-विरतो वायुर्यदा नेर्द्धतः । कुतृष्णास्मृतमाहुषास्त्रिकल-प्रस्तारभारच्छदा मत्ता मेतवूरिवोयचपला भूमिस्तदा लज्जते । यदा रेणून्मातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्र-वातः पञ्चार्धे दिनकरकरापातसमये । तदा सुष्ठोपेता प्रवरन्द्वरावज्जसमरा धरा स्थाने स्थानेऽप्यविरतवशासांस-रुधिरा । आषाढीपर्वकाले यदि किरणततेरस्तकालोप-पत्तो वायव्यो बद्धवेगः सुवति घनरिपुः पञ्चगादातुकारी । जानीयाद्धारिधाराप्रसृदितसृदितां सुष्ठुमण्डूककण्ठां सुष्ठुज्जासैकचिह्नां सुखवज्जलतया भाग्यसेनामिवोर्जिम् । मेरुपस्तमरीचिमण्डलतले योश्चावसाने रवौ वात्यामो-दिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा चोत्तरः । विद्युदुन्मालि-समस्तकालिकलनामत्तास्तदा तोयदा उन्मत्ता इव न-टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः । ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुञ्जागाशुस्फारि-जातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णोदकयौवना वसुधती सम्पन्नसखाकुला धर्मिष्ठाः प्रणतारयो नृप-रयो रणानि वर्णास्तदा” ।

वाततूल न० वातेन उड्डीयमानं तूलम् । (वुडिरुता)

आकाशे उड्डीयमाने सूत्रे हारा० । [२ धूलौ ।

वातध्वज पु० वातो ध्वज इव यस्य १ मेघे शब्दमा० । ६ त० ।

वातपीथ पु० वातं रोगभेदं पुथ्यति हिनस्ति पुथ-अण् । पलाशवृक्षे अमरः । [मृगे (वायोटा) अमरः ।

वातप्रमो पुंस्त्री० वातं प्रमिष्यति प्र+मा+ई+किञ् । १ शीघ्रमे वातमज पुंस्त्री० वातमल्लज्य अजति अज-अच् व्यभावः ।

मृगभेदे जटा० स्त्रियां ङीष् । [जटा० स्त्रियां ङीष् ।

वातमृग पुंस्त्री० वातातुगो मृगः शाक० । शीघ्रमे मृगभेदे

वातरक्त न० वातजं दुष्टं रक्तम् रुधिरं यत् । रोगभेदे

“लवणास्त्रकटुचारस्त्रिगुणोष्णजीर्यभोजनैः । क्लिप्त-

शुष्कान्जानूपमांसपिण्डाकमूलकैः । कुतल्यमांसनि-

आवशाकादिपल्लवेषुभिः । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्र-
सुरासवैः । विरुद्धाध्यशनक्रौधदिवास्त्रप्रातिजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येदातशोणितम् ।
हृष्यशोभैर्गच्छतश्चाश्रितश्च विदाहान्नं संविदाहशनस्य ।
क्षारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजीर्णाय भो-
जनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः । क्लिप्तादीनि मांसस्य
विशेषणानि । क्लिप्तं शटितम् । शुष्कमातमे शोणितम् ।
अम्बुजं मत्स्यादिमांसम् । आनूपं गौडादिपूर्वदेशजं
मांसम् । पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।
निष्पावः (बोडा) शाकम् । शाकं पत्रशाकम् । आदिश-
ब्देन वृक्षाकादीनि फलशाकानि गृह्यन्ते । पल्लवं
शटितत्वादिदोषरहितमपि मांसं वातशोणितं
प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं विशेषतो वातशोणितं
प्रकोपयेत् । आरनालं सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धान-
भेदः । सौवीरं सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थीशजल-
युक्तं वस्त्रपूतं दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः
सन्धानभेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् ।
“अजीर्णं भूयते यत्तु तदध्यशनमुच्यते” । अतिजागरो-
निधिः । प्रायशः बाह्येन । सुकुमाराणाम् अत्यन्त-
कायव्यापाराणाम् । अथ वा । मिथ्याहारविहा-
रिणाम् अयथाहारविहाराभ्यां स्थूलानां सुखि-
नाञ्च रक्तद्वारा हस्ताशोभैर्गच्छतः यतो वायुर्विव-
र्धते रुधिरश्चाधो गच्छति । हृष्यादय उपलक्षणाणि ।
पङ्क्यामप्यतिचकृतः । अश्रुतः विदाहान्नम् । विदाहि
निष्पावकुलस्यसर्पशाकादि । संविदाहशनस्य ।
संविदाहेशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुङ्क्ता-
नस्येत्यर्थः । अध्यशनसङ्काप्येतद्वचनं विदम्बाजीर्ण-
भोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चात् वातशो-
णितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये
केनचिद्वायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत् । संप्राप्ति-
माह “कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तत्र दुष्टं क्लृप्तं पाद-
योक्षीयते तु । तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन तत् प्रा-
वल्याड्यते वातरक्तम्” । पूर्वोक्तं हेतुभिः कृत्स्नं स-
मस्तं रक्तं विदहति क्लृप्तं दहधातुरविवक्षितकर्मकः ।
तेन विदहति विदग्धं भक्ष्येत्यर्थः । तत्र दुष्टरक्तम् ।
क्लृप्तम् अक्षीयते पादयोक्षीयते सञ्चितं भवति । तद्दु-
धिरं दूषितेन क्लृप्तेन संपृक्तं मिश्रितं वातरक्तम्

उच्यते । ननु चैतस्य संप्राप्तिरक्ता सुश्रुतेन “शोध-
रक्तं दुष्टमायाति तत्र वायोमार्गं संरुणद्धाशु वातः ।
क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युद्भिक्तं दूषयेदक्त-
माशु” । अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति
व्यपदेशसूचितं भवत्यत आह तत्प्रावल्यादिति ।
तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्य-
दिश्यते । पूर्वरूपमाह “स्नेदोऽत्यर्थं न वा काश्यं
स्पर्शाञ्जत्वं ज्ञेयंतिरक्तम् । सन्विशैथिल्यमालस्यं सदनं
पिण्डकोद्भूतम् । जातजङ्घोरकथं सहस्रपादाङ्गस-
न्निधुः । निस्तोदस्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ।
कण्डूः सन्निधुः रुग्दाहो भूत्वा नश्रति चासकत् ।
वैवर्त्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातास्तृक्पूर्ववक्ष्यम्” । अथाधि-
कृतवातस्य रक्तस्य लक्षणमाह “वातेऽधिकेऽधिकं तल्ल
शूलस्फुरणतोदनम् । शोथस्य रौक्ष्यं कण्ठात्वं श्या-
वताद्विज्ञानयः । धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्ग-
ग्रहोऽतिरक्तम् । शीतहेषानुपशयौ क्षन्मवेपथुसुप्तयः” ।
तल्ल पादयोः शूलदिकमधिकम् यत आह सुश्रुतः
“स्पर्शोद्भिन्नौ तोदभेदप्रशोभौ स्थापमेतौ वातरक्तेन
पादाविति” । अत्र सुप्तिः स्पर्शाञ्जता । अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह “रक्ते शोथोऽतिरक्तं तोदस्तात्त्वमिचि-
मायते । सिग्धरुक्षैः समं नैति कण्डूतुल्लेदसम-
न्वितः” । अधिकपित्तं तदाह “पित्ते विदाहः संनोहः
स्नेदो मूर्च्छासदस्तथा । स्पर्शाञ्जत्वं रुग्दाहः शोथपाकौ
श्लेशोष्णता” । विदाहश्च पादयोरेव बोद्धव्यः यत आह
सुश्रुतः “पित्ताखण्ड्यासुपादाहो भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्त-
शोथौ गृह्ये च” । पादाविति शेषः । अधिककफं त-
दाह “कफाधिक्ये तु गुरुता सुप्तिः क्षिग्धत्वशीतता” ।
गुरुतादयः पादयोरेव यत आह सुश्रुतः । कण्डू-
ननौ स्नेदशीतो सशोथौ पीनस्तज्जौ श्लेशदुष्टे तु
रक्ते” । अप्रतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह
“अस्त्रप्रारोचकश्चासमांसकोधशरोपहाः । मूर्च्छा च
मन्दरुग् तप्याज्वरमोहप्रकोपकाः । हिक्कासगुल्म
वीसर्पपाकतोदश्मक्लृप्ताः । अङ्गुलीः क्रतास्तोददाह
कर्मपहावुदाः” मांसकोधो मांसगुलनम् । असाध्यत्वा-
दिकमाह “एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
अकृत्वोपद्रवं याप्यं साध्यं स्वाक्षिरुपद्रवम् । एक-
दोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् । त्रिदोषज-
मसाध्यं स्वाद्यस्य च स्वरुपद्रवाः” ।

वातरक्तं पु० वातरक्तं रोगभेदं हन्ति हन-ठक् । कुकुर-
वृक्षे (कुकुरसोडा) शब्दच० । [शब्दच० ।

वातरक्तारि पु० इत० । (युल्लव) स्वातायां लतायाम्
वातरक्तं पु० वातस्त्रेव सततं रक्तवृक्षनभस्य । वलदले वल्लव-
वृक्षे वमरः ।

वातरायण पु० वा-किण् ततस्तरण् वातरमयनं यद्य णत्वम् ।
१ वक्रते २ प्रयोजनान्न्युत्ते पुरुषे श्काण्डे ३ करपाले
४ कूटे ५ परसंक्रमे मेदि० । ७ सरलदुर्गे च शब्दर० ।

वातरूप पु० वातेन रूपप्रते रूप-घञ् । १ धातुचे २ उत्क्रोचे
३ रन्ध्रचामे च मेदि० ।

वातर्षि पु० वातस्य अर्षिर्यतः । १ काष्ठोहनिर्मितमात्रे
लिका० इत० । २ वायुवृक्षौ स्त्री ।

वातल पु० वातं रोगभेदं वाति ला-क । १ चणके शब्दच० ।
२ वायुकारके इव्ये लि० ।

वातव्याधि पु० वातेन देहस्थधातुभेदेन जनितो व्याधिः
वाक् । वातरोगे वातशब्दे दृश्यम् ।

वातशीर्षं न० वातस्य शीर्षमिव । वस्तो राजनि० ।

वाताटः पु० वात इवाटति अट-अच् । १ सूर्यांशे लिका०
२ वातमृगे शब्दर० ।

वाताण्ड पु० सुकुरोगविशेषे तस्य लक्षणं यथा
“दृषणी दूषयेदायुः श्लेष्मणा यस्य संवृतः । तस्य
सुष्कस्रज्जलेको रोगो वाताण्डसंज्ञकः” माधवकरः ।

वाताद् पु० वाताय वातनिवृत्तयेऽद्यतेऽसौ वद-घञ् । (वा-
दाम) फलप्रधानवृक्षे भावप्र० ।

वातापि पु० अगस्त्यनाशिते इत्यभातरि असुरभेदे । “वातापिर्भ-
क्षितो येन वातापि स महाबलः । समुद्रः शोषितो येन
स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” इति भोजनान्ते पाद्यमन्त्रः ।

वातापिसूदन पु० वातापि सूदयति हिनस्ति सूद-ल्यु ।
अगस्त्ये सुनौ लिका० भा० व० १८८० च० तत्कथा दशग्रा ।

वातामोदा स्त्री वातेनामोदो यस्याः । कलूयाम् शब्दमा०

वातायन न० वातस्यायनं गतिर्येन । १ गवाक्षे वमरः ।
वातस्त्रेव शीघ्रमयनं गतिरस्य । २ अश्वे पुं स्त्रीः लिका०
स्त्रियं जीह् ।

वातायु पु० वातमयते अय-उच् । हरिणे वमरः

वातारि पु० वातस्य रोगभेदधारिः । १ परण्डवृक्षे २ यत-
मूल्यां श्लेष्मालिकायां ३ यवाभ्यां ४ भाग्यां ५ क्षुद्रां
७ विडुक्ते दमूरणे ८ भल्लातके ९ जलकायां १० पुल-
हालीवृक्षे च राजनि० ।

वाताख पु० वात इव शीघ्रगोऽन्धः । आक्रान्ते लक्षणे
हये लिका० ।

वाति पु० वा-क्तिच् । १ वायो २ सूर्यो ३ चन्द्रे च रभसः ।

वातिक पु० वातादागतः ठक् । देहस्थधातुजन्ये रोगभेदे
राजनि० ।

वातिम पु० वातिं वायुं गच्छति गम-ड । १ वातांको २ धा-
तुवादिनि लि० मेदि० । गम-अच् । वातिमनोऽप्यत्र शब्दर०

वातिङ्गण पु० वातिं देहस्थवातं सेवनात् गणयति गण-अच्
सम् च । वातांको लिका० ।

वातीव न० वाताय वातनिवृत्तये हिवः छ । काष्ठिके शब्दच०

वातुल पु० वातानां समूहः उलच् । वातसमूहे भरतः ।

वातुलि पुं स्त्री० वा-उलि लृट् च । (वाडुड्) स्वाते खगे
हारा० ।

वातूल लि० वात+अस्यर्थे जलच् । १ वातरोगयुक्ते उन्मत्ते
वमरः । समूहार्थे जलच् । २ वातसमूहे न० भरतः ।

वातीना स्त्री वातमूनयति जन-अच् । १ गोविज्जाजुमे
राजनि० वातेनोनः । २ वायुहीने लि० ।

वात्या स्त्री वातानां समूहः यत् १ वातसमूहे वमरः “वि-
तत्य वात्यामयचक्रचक्रमानु” नेष० ।

वात्सक न० वत्सानां समूहः वुज् । वत्ससंघे वमरः ।

वात्सल्य न० वत्सलस्य भावः अज् । एतादिस्त्रे हातुशुषे
रसभेदे चक्षुषलमणिः “यशोदा वत्सले वृता” ।

वात्स्य पु० वत्सस्यापत्यं यज् । गोत्रप्रवर्तके सुनिभेदे ।

वात्स्यायन पु० वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा वत्स+यज् ततो यूनि
फक् । १ यूनि वत्सगोत्रापत्ये । २ न्यायसूत्रभाष्यकारके
पञ्चिनाख्ये सुनौ पुं लिका० ।

वाद पुं स्त्री वद-घञ् । १ तत्त्वबुभुक्षया कथने “प्रपाद्यतर्कसाध-
नोपायस्यः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रति-
पक्षपरिग्रहो वादः” इति श्रुतमोक्षे विचारात्मके
वाक्यभेदे । “वादः प्रवदतामहम्” गीता ।

वादन न० वद-अच्-कर्मणि ल्युट् । १ शब्दज्ञादिवाद्ये
भावे ल्युट् । शब्दज्ञादिताडनरूपे २ व्यापारे ।

वादर न० वदरायाः कापांसाः विकारः अच् । कापांसः
स्रवनिर्मिते वस्त्रादौ । वदरशब्दस्य व्योम्रादित्वमित्यन्ये ।

वादरङ्ग पु० वादरं वदरासम्बन्धिपत्नादिसादृश्यं गच्छति गम्
खच् डिच् । अश्वत्यवृक्षे लिका० ।

वादरत लि० वादे विवादे रतः रस-क । अर्द्धादिनविवाह-
शीले ।

वादरा स्त्री वातं वायुं राति ददाति रा-क पृथो० तस्य दः
[कापीसाम् शब्दः॥

वा(वा)दरायण पु० व(वा)दरीप्रधानं स्थानं वाबादरं तदयनं
स्थानं यस्य । नित्यं व(व)दरिकाश्रमवासिनि शब्देभ्योऽसि ।
स्वाद्ये इज् । वा(वा)दरायणिरप्यत्र शब्दः । अपत्ये
इज् । वा(वा)दरि व्यासपुत्रे युक्तदेवे । [मधुयसौ शब्दः ।
वादल न० वातं वाति मृत्ताति ला-क पृथो० तस्य दः ।
वादाम न० वातममति हिनस्ति अम-अण् पृथो० तस्य मः ।
स्नानाभ्यस्यते फलभेदे भावप्र० ।

वादि लि० वद-इन् । विदुषि उणादिकोषः । [शब्दः ।
वादिर न० वद-णिच्-किरच् । व व)दरीसदृशफलको दृष्टे
वादिल न० वद-णिच्-इत् । मृदङ्गादिवाद्ये अमरः ।
वादिन् लि० वदति वद-णिनि । शक्तिरि शब्दार्थनि
श्वादेकयाकर्तारि विचारस्थले श्रम्यमप्यप्रतिपादके च ।
वाद्य न० वद-णिच्-यत् । वादनीये मृदङ्गादौ अमरः ।
वंशशब्दे ततादिभेदे उक्तस्तत्र

ततं यथा “अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लवु
किन्नरी । विपक्षी वल्लको ज्येष्ठा विष्ठा ज्योषवती
जया । हस्तिका कुजिका कूर्मी शारङ्गी परिधादिनी ।
त्रिशवी शतचन्द्री च नकुलौघो च ठंसवी । व्योडम्बरी
पिनाकी च निवन्धः शुक्लस्तथा । गदावारणहस्तश्च
रुद्रोऽथ शरमण्डलः । कपिलाक्षी मधुसून्दो घोषेत्यादि
ततं भवेत्” । अलावनी यथा “कनिष्ठिकापरिध्वर्जि
मध्यच्छिद्रेण संयुतः । दशयष्टिमितो दण्डः खादिरो-
वैषवाऽथ वा । अधःकरभवानूर्ध्वे कलावल्याभिधो-
भितः । गवाङ्गुलादधश्चिद्रोपरिचन्द्राङ्गसन्निभम् ।
निवेश्य तुम्बिकां मद्रावावुखण्डं निवेशयेत् । दादशा-
ङ्गुलविस्तारं दृढप्रकं मनोहरम् । तुम्बिकावेषमध्ये न
दण्डच्छिद्रे तु निर्मिताम् । अलावुमध्यगां लोवीं कृत्वा
कल्पान्तु काष्ठिकाम् । तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां
भ्रामयेत्ततः । यथा स्नाञ्जिचलात्सर्वस्वश्च करभो-
परि । पञ्चाङ्गुलिषु संत्यज्यालावुं खल्याञ्च बन्धयेत् ।
केशान्निर्मितां पट्टमयीं स्रजकताथ वा । समा कृत्वा
दृढा तत्र तन्त्री देया विचल्लयैः । एतत्तन्त्रसंयो-
गिन्यालावनी प्रकीर्तिता । विन्दुना न संयुतेतं तुम्ब-
निःक्षिप्य वल्लसि । मध्यमानासिकाभ्याञ्च वाद्या
दक्षिणपाणिना । तारे मन्त्रे च घोषे च त्रिस्थाने
विन्दुरिष्यते । तुम्बीमूलं संयुत्पत्य वामाङ्गुलेन

धारयेत् । ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः करव्यक्तिविधी-
यते । त्रिस्तरो दक्षिणः पाणिर्वामस्तात्र चतुःस्तरोः ।
अलावल्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्तराः ।
रागव्यक्तियथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः । अन्यन्यास
विभेदाच्च तथात्रापि विधीयते । इयमलावनी प्रोक्ता मनः-
अवधारणनी । प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणाद्वेषेण सं-
स्थिता । शुभिरं वंशशब्दे उक्तम् । स्नानञ्च यथा

“स्नानञ्चे मर्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ।
सरजपटहटङ्गाविम्बकोदर्पवाद्यं पणवचनसंख्याला-
वजाङ्गुलवल्याः । करटकसठभेरी स्यात् कुटका
ऊडुका । भनसमुरलिभक्तौदुक्तीदौ गिष्ठशाना । उडु-
कटमुकिमड्डा कुण्डलीकङ्कुनामा रणमभिचटवाद्यं
इन्द्रभी च रजश्च । कचिदपि उडुकी स्यात् दर्दरं
चाप्युपाङ्गं प्रकटितमनुबन्धं वाद्यमित्यं जगत्साम् ।
त्रिपुरमयनकर्तृस्ताण्डवे तत् प्रयागे ततमथ शुशि-
रश्चानङ्गमित्यं घनञ्च । मर्दलः खादिरः श्रेष्ठो ह्रीनः
खादन्यदावजः । रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनि
रञ्जकैः । सार्द्धं हस्तप्रमाणान्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
तयोदशाङ्गुलं वाममथ वा दादशाङ्गुलम् । दक्षिणञ्च
भवेद्धीनमेकेनाङ्गुलेन वा । करणानङ्गुलद्वयो मध्ये
चैव पृथुर्भवेत् । पण्वासीयो भवेत् शस्तस्तर्ज्ज्व करणं
मतम् । मृत्तिकानिमित्तञ्चैव मृदङ्गः परिकीर्तितः ।
पातयेत् खरलिं वाद्ये वादनाथञ्च मर्दले । विभूतिगै-
रिकं भक्तं केन्दुकेन च संयतम् । यद्वा चिपीठकं
देयं जीवनीसंयमनिमित्तम् । सर्वमेकत्र पिष्टन्त्रेणः ख-
रलिश्च्यते । वामाख्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च द-
क्षिणे । एवं मर्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ।
अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते । एतदङ्गे
वीजकाष्ठे दलमङ्गाङ्गुलं विदुः” । मर्दलः तयोदशाङ्गुल-
वाममुखो दादशाङ्गुलदक्षिणमुखः । सरजस्वदादशाङ्गुल-
वाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुखः मर्दलसरजयोरयं
भेदः । वनं यथा । “अपुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घन-
वाद्यकम् । गीतालगनपुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम् ।
करतालः कांक्षतालो जयघण्टोऽथ शुक्तिका । कम्बिका
ग्रञ्च वाद्यञ्च पट्टतोयं च घर्घरम् । भञ्ज्वातालश्च
सञ्जीरकसंयुक्तर इत्यपि । दादशैते सुनीन्द्रेण कथिता
वनसंज्ञकाः । तयोदशाङ्गुलव्याप्तौ शुद्धकांक्षविनि-
र्मितौ । मध्यमुखो स्नानाकारो तन्मध्ये रज्जुशुभ्रितौ ।

पश्चिमीपलसदृशो कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ । कर-
तालावभौ वाद्यौ पाटैर्भ्रमन्तकैरिति । यद्वा त्रयोदशयव-
व्यामं वक्रयवोन्मिक्तम् । यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च
यवसप्तकम् । निम्नतं वक्तुं न निम्नं यवत्रयमितं
ततः । पृष्ठतो मध्यदेशे च शिवलिङ्गसमाकृति । अ-
त्यम्बुपैटीनिर्देशशुद्धकांस्त्रयिनिर्मितम् । संरक्ताङ्गुलि
सुस्त्रिगुणसुदीर्घमधुरध्वनिम् । घनानुसारि संरक्तं
दृढं शुष्कं मनोहरम् । काश्मीरादिसुदृढं ताल-
माहर्षनीषिणः । सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनञ्च
वामकम् । कुर्वीत तद्द्वयं कार्यं तज्जान्यङ्गुष्ठयोगतम् ।
वामहस्तस्यतालस्य मध्यमं सञ्चिनादितम् । तिर्यग्द-
क्षिणतालस्य परिध्ययेन तालयेत् । तालादौ वाद-
येच्चैव सुतदीर्घलघुद्वैतैः । अन्येषां लक्षणं
विसारभयाद्धोक्तम् । “रक्तिग्याः सत्यभासायाः कालि-
न्दोमितविन्द्योः । जाम्बवत्या नाम्नजित्या ल-
क्ष्मणाम्भयोरपि । कृष्णस्याटमहिणीयां पुरोद्वाह-
नहोत्सवे । ततं सुधिरमानङ्गं घनञ्च युगपज्जनाः ।
अवाद्यन्नसंख्यातमिति पौराणिको श्रुतिः । ततं
वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाञ्च शोधिरम् । आनङ्गं राज-
सानान्तु किन्नराणां घनं विदुः” सङ्गीतदा०

वाद्यभाग्य न० कर्म० । वादनीयपाले ।

वा(वा)ध विधाते स्वा-आत्म-सक-सेट् । वा(वा)धते अवा-
(वा)धिष्ट । चङि न ह्रस्वः ।

व(वा)ध पु० वा(वा)ध-घञ् । प्रतिरोधे प्रतिवन्द्ये न्या-
योक्ते स्वाभाववत्त्वेन ज्ञाने ऽहेत्वाभासभेदे । भावे अ ।
वा(वा)धाम्यत् २पीडयाच्च स्त्री अमरः ल्युट् । वा-
(वा)धनमयत्वाथे न० शब्दच० ।

वाधूक्य न० वधां बाधु यत् कृक् च । विवाहे लिङ्का० ।
वाध्नीयस पु० बाध्नीं तस+पृषो० । बाध्नींसे खड्गिणि च ।
वान न० वन-घञ् । १शुष्कफले अमरः । २शुष्के त्रि०भेदि० ।
वनस्येदं तत् समूहो वा अण् । श्वनसम्बन्धिनि लि० । ४तत्-
संघे न० । वे-भावकभादौ ल्युट् । ५जीवनकर्मणि
ङ्कटे । वा-भावादौ ल्युट् । ७गतौ भेदि० । दजल-
ङ्कुतवातोभौ ऽक्षुरङ्गायां १०सौरभे हेमच० ११शोचोरजे
१२तवचीरे राजनि० । १३वर्तिकाखगे स्त्री जटा० ।

वानप्रस्थ पु० वाने वनसमूहे प्रतिष्ठति स्या-क । १मधूकृष्णे
२पलाशवृक्षे । वनप्रस्थ एव सार्धे अण् । “गृहस्थस्तु
यदा प्रश्नेत् वलीपक्षितसालनः । एतेषु दारान् नि-

क्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा” इत्युक्ते ऽष्टाश्रमभेदे भेदि० ।
य च द्विविधः पचमानः अपचमानश्च । तत्र पचमानः
अशुक्लकृष्टः । अपचमानस्तु दन्तोलूखलिकः ।
तस्य धर्मो यथा “भूस्या मूलफलशित्वं स्वाध्यायस्तप
एव च । संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ।
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च । स्वा-
ध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः । तपसा
कर्षितोत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् । सञ्ज्यासीह
स विज्ञेयो वानप्रस्थ्याश्रमे स्थितः” गार्ग्ये ४८अ०
याज्ञवल्क्य उवाच “वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृण्वन्तु
महर्षयः । एतेषु भाष्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव
वा । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षत्री ।
अफालकटेनाग्नीं च पिबदेवातिथीं क्षथा । भृत्यास्तु
तर्पयेत् प्रसुजटालोमश्च दासवान् । दान्तः स्विष
वणक्षायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् । स्वाध्यायवान् ध्यान-
शीलः सर्वभूतहिते रतः । कञ्जो मांसस्य पश्यां वा
कुर्वाद्वाक्षपरिपहम् । कृत्वा त्वजेदाश्चयुजे नयेत्
कालं व्रतादिना । पक्षे मासे तु वाग्नीयाह्नोलूख-
लिको भवेत् । चान्द्रायणी स्मरेद्भूमौ कर्म कुर्वात्
फलादिना । ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वस्त्रांस्तु स्याद्वले-
शयः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगास्यासाद्दिनं नयेत् ।
१०२ अ० । “जटित्वमन्त्रहोतृत्वं भूग्याऽजिनधारणम् ।
वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता । प्रतिपिङ्गा-
न्निवृत्तिश्च लिङ्गान् व्रतधारिता । देवतातिथिपूजा
च धर्मोऽयं वनवासिनः । २१५ अ० । “एवं गृहस्थाश्रमे
स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः । वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्
सदारः साग्निरेव च । निःक्षिप्य भाष्यां एतेषु गच्छे-
दनमद्यापि । दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः ।
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने प्रशस्ते चोत्तरायणे । गत्वाथरण्यं
नियमांस्तपः कुर्वात् समाहितः । फलमूलानि प-
त्राणि नित्यमाहारमाहरेत् । यदाहारो भवेत्तेन
पूजयेत् पिबदेवताः । पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा
चाभ्यर्चयेत् सुरान् । यामादानीय वाग्नीयादष्टौ
प्रासान् समाहितः । जटाञ्च विष्टयान्निव्यं नखरो-
माणि नो त्यजेत् । स्वाध्यायं सर्वदा कुर्वात् नियच्छे-
दाचमन्यतः । अग्निहोतृन्तु जुहुवात् पञ्च यज्ञान् समा-
चरेत् । सन्त्यजेद्विधिर्मेध्याः शक्यमूलफलेन वा । ची-
रवासा भवेन्नित्यं स्नायात् क्षिपवणं शुचिः । सर्व-

भूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः । दर्शने पौर्ण-
मासेन दृजेत नियतं दिजाः । पक्षेष्टरा आश्वये चैव
चातुर्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दत्तस्या-
यनमेव च । वासन्तशारदेर्मेध्यैर्मेध्यैः स्यमा-
हरेत् । पुरोडाशं चक्रं चैव विधिवन्निवेदेत् पृथक् ।
देवताभ्यस्य तद्गुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषं स-
हपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । वर्जयेन्मधुमांसादि
भौसानि कवकानि च । भूतृणं शिमुकञ्चैव स्नेह्या-
तकफलानि च । न फालकृष्णस्त्रीयात् उत्तृष्टमपि
केनचित् । न यामजातान्यार्त्तौ वा पुष्पाणि च
फलानि च । आश्वये चैव विधिना वज्रं परिचरेत्
सदा । न द्रुक्षते सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्ममो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदस्त्रीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः । ब्रह्म-
चारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् । यस्तु पत्न्या
वनं गत्वा नैथुनं कामतश्चरेत् । तद्व्रतं तस्य लुप्येत
प्रायश्चित्तो भवेत् दिजः । तत्र यो जायते गर्भो न
संस्पृश्यो दिजातिभिः । न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्व-
मथ्यवेमेव हि । अथः शयीत सततं सावित्रीजप-
तत्परः । शरणप्रः सर्वभूतानां संविभागपरो भवेत् ।
परीवादं ऋषावादं निर्दालस्ये च वज्रयेत् । एकान्ति-
रनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् । ऋगैः सह
चरेदासं तैः सहैव च संवसेत् । शिलायां शर्करायां
वा शयीत सुसमाहितः । सदाऽप्रक्षालको वा स्यात् मास
सञ्चयिकोऽपि वा । घण्टासनचयो वा स्यात्
समानिचय एव वा । नक्तञ्चाहं समस्त्रीयात् दिवा वा-
हृत्य शक्तितः । अतृथकाहिको वा स्यात् स्याद् वा
अष्टमकाहिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कण्ठे
च वर्तयेत् । पक्षे पक्षे समस्त्रीयात् यवानूकथितां तथा ।
पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत् सदा । स्वाभाविकैः
स्वयंशीघैर्वैखानसमते स्थितः । मूढो वा परि-
वर्त्तेत तिष्ठेद् वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विह-
रेत् न कचिद्वैयस्यवृद्धयेत् । पीप्पे पञ्चतपाश् स्याद्
वर्षास्त्रावाकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो
वर्त्तयन्तपः । उपश्रृङ्गं विषवणं पितृन् देवांश्च तर्प-
येत् । एकपादेन तिष्ठेत करीचीर्वा पिबेत् सदा । प-
ञ्चाग्निभूषणो वा स्याद्भूषणः सोमपोऽथ वा । पयः पिबेत्
शुक्लपक्षे कण्ठपक्षे तु गोमयम् । शीर्षपण्यांशो वा

स्यात् कञ्चैवो वर्त्तयेत् सदा । योगाभ्यासरतो वा
स्याद्गुहाध्यायी भवेत् सदा । अथर्वशिरसापेतो वेदान्ता-
भ्यासतत्परः । यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्य
तन्त्रितः । कण्ठाजिनी सोपवीतः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
अथ वाम्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः । अन-
ग्निरनिकेतः स्यान्मूर्तिर्लोचपरो भवेत् । तापसेष्वेव
विघ्नेषु यातिकं भैक्षमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु
दिजेषु वनवासिषु । यामादाहृत्य वास्त्रीयादष्टौ यासान्
वनेवसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ।
विविधाश्चोपनिषद् आत्मसंसिद्धये जपेत् । विद्यावि-
शेषान् सावित्रीं ब्रह्माध्यायं तथैव च । महाप्रस्था-
निकञ्चासौ कुर्याद्वनशनन्तथा । अग्निप्रवेशमन्यद् वा
ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः । ये तु सस्यगिममाश्रमं शिव-
माश्रयन्त्यशुभपुञ्जनाशनम् । ते विशन्ति पदमैश्वरं
परं यान्ति चैव जमतोऽस्य संस्थितम्” क्रमं पु० २६ अ०
वानर पुंस्त्री० वानं वनसम्बन्धिफलादिकं राति गृह्णाति
रा-क । स्वनामस्थाने पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।
वानरप्रिय पु० इत० । लीरिहृत् रत्नमा० ।
वानराधात पु० वानराधामात्रातो यत् । लोभ्रहृत् शब्द०
वानरो स्त्री वानरस्य प्रियम् भव्यत्वात् ऋष् ङीष् । १२ अ०-
शिवप्राम् शब्द० । वानर+स्त्रियां ङीष् । २ वानर-
योषिति । [२ वानराधीमे वानरनाथादयोऽप्यत्र ।
वानरेन्द्र पु० वानर इन्द्र इव । १ सुपीवे शब्द० इत० ।
वानरल पु० वानं वनभावं निविडितं लाति ला-क । (वावुड)
हृत्पभेदे शब्द० ।
वानस्त्य पु० वनस्थतेरयम् प्रतिरूपः पुष्पाज्जातफलत्वात् ।
पुष्पजातफलके आत्रादौ हृत्वे अमरः ।
वानायु पु० वनायु+पुणो० । देशभेदे (आरव) शब्द० ।
वानायुज पुंस्त्री० वानायुदेशे जायते जन-ङ । षोडशभेदे च
(आरवी) अमरः स्त्रियां ङीष् । [अमरः ।
वानीर पु० वन-हिरन् स्वार्थे ण्य । १ वेतसे २ वज्रु लहृत्
वानीरक पु० वानीर इव इवार्थे कन् । सञ्जल्यो राजनि-
वानिथ न० वने जले भवः ङक् । कैवर्तीरुहाके अमरः ।
वान्त त्रि० वम-क्त । ष्ठीयौ “वन्ताशीत्युच्यते कुपैः” लङ्गटः ।
वान्तिहृत् पु० वान्तिं वसनरोमं हरति हृ-क्लिप् । (मयना)
ख्याते हृत्वे शब्द० । [राजनि०
वान्तिदा स्त्री वान्तिं छर्दिं ददाति दा-क । कट्कीहृत्
वाप पु० वप-वज् । १ तन्वादेर्वीजादेशे २ वपने ३ वपने च ।

वापदण्ड पु० चयतेऽनेन वप-करणे चञ् कर्म० । वेमनि
तन्तुवपनदण्डे अमरः । [३धान्यभेदे न० राजनि० ।

वापित त्रि० वप-णिच् क्त० । १ वीजाकृते २ सुखिते मेदि० ।

वापि(पो) स्त्री वप-इञ् वा डोप् । “होणात् दण्डगुणा
वापी” इत्युक्तलक्षणं । जलाशयभेदे जलाशयशब्दे दण्डम्
२ जलाशयमात्रे च “वापी स्नातुभितो गतासि” इति
काव्यप्र० । “यो वापीमथ वा कूर्यं देशे वारिविशर्जने ।
स्नानमेव स दिव्यं याति विन्दो विन्दो शतं सभाः” कल्प-
तरो वायुपु० तज्जनगुणाः “वायं गुरु कटुक्षारं पित्तलं
कफवातजित्” राजवल्लभः । “वापीक्षुरतडागं वा
प्रासादं वा निकेतनम् । न कुर्याद्दृष्टिकामस्तु अनला-
निलनैर्हते । आग्नेयां मनसस्तापो नैर्हते क्रूरकर्म-
कृत् । वायव्यां वञ्चितश्च पीयमाने जले प्रिये । ।
स्थानस्य पापके भागे वापीक्षुरतडागकम् । अग्निदाह-
सदा कुर्यात् समानुषचतुष्पादम् । नैर्हते पीयसा-
नन्तु आत्मना दुःखितो भवेत् । कन्यापि तज्जलं
पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः” देवीपु० ।

वापीह पु० स्त्री वापीं तल्लस्यजलं जहाति हा-क । ज्ञातके
विहगे त्रिका० स्त्रियां डोष् ।

वाप्य न० वाप्यां भाः यत् । १ कुठौषधे अमरः । २ वापीभवे
वप-गद्यत् । ३ वपनीवे च त्रि० ।

वाम न० वा-मन् । १ धने मेदि० २ वास्तूके जटा० । ३ म-
नोचरे ४ प्रतिपूजे ५ सव्यभागस्थे त्रि० मेदि० । ६ अश्वमे त्रि०
सि० की० ७ सव्यदेशे न० । दक्षामदेवे हमहादेवे तन्त्रोक्ते
वेदाचारविरुद्धे । १० मद्यादिपानरूपाचारे च पु० कुला-
चारशब्दे ११ १४ पु० दण्डम् । १२ स्त्रीमात्रे स्त्री अमरः १२ दु०
गर्वां स्त्री । “वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीयते ।
वामेन सुखदा देवी वामा तेन सता बुधैः” देवीपु० ४५ अ० ।
“वामान्तु वामदक्षिणमावाभ्यामपि पूजयेत् । शस-
ज्ञानभैरवीं देवीसुयतारां तथैव च । उच्छिष्टभैरवीं
पञ्चमीं तारां त्रिपुरभैरवीम् । एतास्तु वामभावेन
यजेत् त्रिपुरभैरवीम् । सर्वत्र पिष्टदेशदौ यक्षाङ्गवति
दक्षिणः । देवी च दक्षिणा यक्षाक्षवात् दक्षिण्यस-
म्यते । सा पुनः पूज्यमाना तु देवादोनां तु पूतः ।
उत्तभागं अयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता” का-
लिकापु० ७७ अ० ।

वामदेव पु० कर्म० । महादेवमूर्तिभेदे अमरः ।

वामन त्रि० वम-णिच्-ल्युट्-ल्यु वा । १ दक्षिणदिग्गजे

अमरः । २ अङ्गोटङ्गो ३ वलियञ्जनाथं प्रादुर्भूते उदे-
रवतारभेदे मेदि० । तत्कथा उरिव० २६१ अ० दृष्ट्या ।
पाणिनिस्तत्र च काशिकः उत्तिकारके ५ पर्णशतभेदे च ।
इहमे त्रि० अमरः स्त्रियां डोप् । “वामनीं मूर्त्तिनादरे” ।

वामलूर पु० वामं लुनाति लू-रक् । वल्मीके अमरः ।

वामलीचना स्त्री वामे सुन्दरे लोचने यस्याः । स्त्रीभेदे
अमरः ।

वामवेध पु० वामः प्रतिकूलो वेधः । ज्योतिषोक्ते गोचरस्य
पञ्चाणां स्वस्वराश्ववधिकस्यानशेषस्य पञ्चमेदहते योग-
भेदे “वामवेधविधिना स्वयंभवा अयमी” इति ज्योतिषम्
गोचरशब्दे २६६ पु० दण्डम् ।

वामाचार पु० वामः वेदादिविरुद्धः आचारः । तन्त्रोक्ते
मद्यमांसादिसेवनरूपे आचरणे । कुलाचारशब्दे दण्डम्
वामापीडन पु० वामं यथा तथा आपीड्यते भूषणतेऽनेन
आ+पीड-ल्युट् । पीलुट् च शब्दच० ।

वामावर्त्त त्रि० वामेनावर्त्तते आ-वृत्-ल्यच् । १ वाममार्गे वा-
हतिमति पदार्थे । भावे चञ् । २ वाममार्गेणावृत्तौ पु० ।
वामिल त्रि० वाम+अल्यर्थे स्वार्थे वा इलच् । १ दाक्षिणे
२ वामे च मेदि० ।

वामी स्त्री वाम-गौरा० डोष् । १ अश्वशामो-
गतवाहितार्थः २ रघुः । ३ दृग्गत्यां शराभ्यां
४ करभ्याञ्च मेदि० । [रघुतायां नाय्याम् ।

वामीरु स्त्री वामो सुन्दरौ ऊह यस्याः ऊह् । पशस्ता-
वाय पु० वे-घञ् । वयने (वोवा) । [वापदण्डे द्विरूपकोषः ।
वायदण्ड पु० वायतेऽनेन वे-करणे चञ् कर्म० । वेमनि
वायवी स्त्री वायोरियं यय स्त्रियां डोप् यवोयः । १ वायु-
सम्बन्धिन्यां स्त्रियां २ तच्छतौ ३ चत्तरपश्चिमायां दिशि
च जटा० ।

वायव्य त्रि० वायुर्देवताऽस्य वायु+यव । १ वायुदेवताके पञ्चादौ
“वायव्यं श्वेतमालभेत” श्रुतिः । २ वायुसम्बन्धिन्यं च
वायस त्रि० वय एव अण् । १ काके वायं वपनं सति
पो-क । २ अशुक्लच्छे ३ श्रीवासे च मेदि० ।

वायसविद्यिक त्रि० वायसविद्यां वेत्ति ठक् । काकचेष्टा-
भेदेन शुभाशुभाभिज्ञे ।

वायसादमी स्त्री वायसैः काकैरुद्यते अद-ल्युट् डोष् ।
१ काकलुण्ठां २ महाज्योतिष्मत्वाच्च राजनि० ।

वायसाराति पु० इत० । प्रेचके अमरः ।

वायसी स्त्री वायसस्य वयस्य स्यात्वात् । १ काकोडुस्वरिका-

याम् ३ काकनाच्यां च मेदि० १ सहाज्योतिष्यां ४ काक-
नासायां ५ काकतण्ड्यां च राजनि० ।

वायुमेतु पु० वायुनामानिहिरिव प्रियः । काशतृणे राजनि०
वायुसीली स्त्री वायुसमोद्धते सोड-उल्लोपे अच् डस्य लः
शक० गोरा० डोष् । काकमाचत्रास् शब्दर० । स्वार्थे क
तत्त्वैव ।

वायु पु० वा-उण् । १ स्वर्गगुणके यजुर्मृतमध्ये भूतभेदे
उत्तरपश्चिमविदिशाधिपतौ २ देवभेदे ३ देहस्थधातुभेदे च
अनिलशब्दे १६४ पु० दृश्यम् ।

वायुगुल्म पु० वायुना गुल्म इव । अस्मसांश्रमे त्रिका०
वायुदारु पु० वायुना दीर्यतेऽसौ दु-उण् । सेधे त्रिका० ।
वायुपुत्र पु० इत० । १ चतुर्मति २ भीमे च वायुसुतयोऽप्यत्र
वायुफलं न० वायुना फलति प्रतिफलति फल-अच् । १ इन्द्र-
चापे ३ करकायां च मेदि० ।

वायुभक्त पुंस्त्री० वायुं भजति भक्त-अण् । १ सप्त राजनि० ।
स्त्रियां डोष् । ल्य । वायुभक्त्योऽप्यत्र । वायुभक्त्योऽस्य ।
वायुभक्त्य तत्त्वार्थे पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । [शब्दर० ।
वायुवर्त्मन् न० । वायोवर्त्म सञ्चारमार्गो यत्र । आकाशे
वायुवाह पु० वायुना वहते वह-घञ् । ध्मे हेमच० ।
वायुवाहिनी स्त्री वायुं देहस्थवायुं वाहयति सञ्चारयति
वह-णिच्-णनि । वायुसञ्चारिण्यां देहस्थभिरायास-
कायशब्दे १६१ पु० दृश्यम् । [भरतः ।

वायुसख पु० वायोः सखा सहचरः अच्समा० । कश्चो
वायुसखि पु० वायुः सखा यस्य । कश्चो अमरः ।
वाय्वासाद न० इत० । वायुसञ्चारस्थाने आकाशे ध्वजप्रयः ।
वार न० चु० ड-क्लिप् । अप्सु अमरः ।

वार पु० व-घञ् । १ सङ्के २ चवसरे अमरः । स्वसोम्यत्रावे
(पाला) "वारोऽङ्गराजसङ्घः" छा० ३५० । ४ द्वारे ५ शिवे
६ राजडङ्गे ७ जने मेदि० । वार-संज्ञे अण् । ङजलसंज्ञे
न० स्त्रियादिप्रहाधिकते णदिने पु० यथा रविवारः रवि-
स्वामिकं दिनम् । तदानयनञ्च स० सि०

मन्दादधः क्रमेण स चतुर्थी दिवसाधिपः । वर्षा-
धिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रतीतिताः । त्र्यर्ध्वक्रमेण
शनिर्गो मासानाध्यापिणः स्मृताः । होरेशाः सूर्यतनया-
दधोऽधःक्रमतस्तथा ।" इति । "शनेः सकाशादधःकक्षा-
क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याया प्रज्ञा दिवाधिपतयो वारेश्वरा
भवन्ति । यथा शनिरतिचन्द्रभौमबुधशुक्रशुक्रा इति ।
तर्जस्य षट्पदिकततयदिनात्मकस्य स्वामिनस्तद्वन्म-

न्दादधः क्रमेण तृतीयसङ्ख्याया प्रज्ञा स्मृताः । च०
सप्तम्यार्थे । तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रशुक्र-
सूर्यबुधा इति । चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वकक्षाक्रमेण
प्रज्ञा मासानां त्रिंशदिनात्मकानां स्वामिनः कथिताः ।
तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमशुक्रशनिश्च इति । शनेः
सकाशादधोऽधःक्रमतः अधःक्रमेण होरेशाः "होरेति
लग्नं भगणस्य चार्धम्" इत्युक्तलग्नाङ्गभागमात्मकहो-
राणां दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रौ चतुर्विंशति-
होरास्वामित्वार्थः । होरा सार्धदिनाडिका । इति
षट्षटिकात्मकेऽहोरात्रौ चतुर्विंशतिहोरास्वामि-
त्यन्ये स्वामिनस्तथा मासेश्वरवद्व्यवहिताः कथिताः ।
यथा तत्क्रमः शनिशुक्रभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति ।
अत्र शनेः सर्वोर्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य सर्वाधः स्थत्वात् तास्या-
मध ऊर्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः अन्यसङ्ख्यावधित्वाभ्युप-
गमे विनिगमनाविरहापत्तेः । न तु शनेरास्या-
वधित्वेन षट्पदादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं न
वा चन्द्रस्याद्यावधित्वेन षट्पदादौ मासेश्वरत्वं पूर्व-
खण्डोक्तानीततदीर्घविरोधापत्तेः । क्लोपपत्तिः । हो-
राकृपण्यनानां क्रान्तिहृत्तेऽधःक्रमेण मेषादीनां सम्भवा-
दूर्ध्वकक्षातोऽधः क्रमेण होरेशत्वं युक्तम् । प्रथमहो-
रात्रौ चतुर्विंशतिहोराः । सप्ततत्पुत्रयो होरेशा
मताः चतुर्थी होरेशो द्वितीयदिनप्रारम्भे स एव प्रथम-
होरेशत्वादु द्वितीयदिने होरेशः । एवमुत्तरत्वापि । एव-
मेतद्वारक्रमेण सावनवर्षे त्रयो वारा अधिका इति पूर्व-
वर्षे शादयिसवर्षे शाऽधःकक्षाक्रमेण तृतीय उत्तरोत्तरम् ।
एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वरस्याधिका-
विति कक्षोर्ध्वक्रमे वारक्रमेणैकान्तरितत्वात् कक्षो-
र्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादि-
त्यादि क्लोकद्वयम्" रङ्गनाथः ।

वारप्रवृत्तिश्च देशभेदात् भिन्नकाळीना यथोक्तं त्रिं० शि०
"अर्कोदयादूर्ध्वमधश्च तामिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिशि तत्-
प्रवृत्तिः । ऊर्ध्वं तथाऽधश्च कक्षाभिराभीरवाबुदग्दक्षिण-
गोलमात्रे" ब्रू० । "प्राच्यां ताभिर्विदीभिर्दिनवारप्रवृत्ति-
रर्कोदयादूर्ध्वम् भवति प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो
लङ्कोदये वारादि अतएव च वारादुत्तरगोचरस्य चरो-
र्ध्वषटिकाभिर्ऊर्ध्वम् यतस्तदा चतुष्टयं चितिला-
दूर्ध्वम् । दक्षिणे त्वधः अतस्ततोऽद्यादधः वारप्रवृत्तिः"
प्रमिताः । अतएव ततोभूतेऽस्मिन् सङ्ख्यादौ मासवारादिभिः

सृष्टेः । यथादिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽकौद्यात् तस्मात् ।
 श्रीपतिरपि "सृष्टेर्मुखे ध्वान्तमयेऽपि विश्वे पद्मेषु
 सृष्टेः प्रवृत्तिर्मुखे । दिनप्रवृत्तिस्तद्विचरस्य वारस्य
 तस्मादुदयप्रवृत्तिः । लङ्घोदग्यास्यसूत्रात् प्रथमनपरतः
 पूर्वदेशे च पश्चात् अष्टोद्याभिर्घटीभिः सवितुरुदयतो
 वासरे वा प्रवृत्तिः । ज्ञेया सूर्योदयात् प्राक् चरगकल-
 भवैश्वस्यभिर्वाग्यगोले पश्चात् तैः सौख्यगोले युतिवियुति-
 वशाच्चोभयोः सृष्टकालः" । अथोऽप्याह "केचिद्द्वारं
 सवितुरुदयात् प्राङ्मुख्ये दिनाङ्कात् भानोरङ्गास्तमय
 समयानुचरे केचिदेवम् । वारस्यादि यवनव्यतिर्दिङ्
 सृष्टेर्निशाया लाटाचार्यः कथयति पुनश्चाङ्गराले ख
 तन्त्रे" । एवं मतभेदे व्यवस्था मलमां उक्ता यथा "दो
 तिथ्यन्तावेकवारं यत् स स्यात् दिनचयः" कूर्मपुरा-
 "एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।
 तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहचरिकं फलम्" वसिष्ठः ।
 कौर्मपुराणशमिष्ठवचनैकवाक्यतया सावनदिनवत् वारप्र-
 वृत्तिः सूर्योदयावधिरेव सूर्यादि । "स्तुतकानां परिच्छेदो
 दिनमासावदप्युक्त्या । मध्यमपहभुक्तिश्च सावनेन प्रकी-
 र्तिता" । अत्र दिनाधिपस्य रम्यादेर्भोग्यं दिनं वार-
 रूपं सावनगणनयोक्तम् यत् "रेखापूर्वापरयोः इत्या-
 दिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तत् ज्योतिषशास्त्रो
 कालहोराज्ञानार्थम्" । वाराणां कालविशेषविधा-
 नार्थं संज्ञाभेदा यथा "चरः सौख्यो गुरुः क्षिप्रो
 ऋतुः शुक्रो रविर्भुवः । शनिश्च दारुणो ज्ञेयो भौम
 उभयः शशी समः । चरक्षिप्रैः प्रयातव्यं प्रवेष्टव्यं
 ऋतुभुवैः । दारुणोपैश्च योद्धव्यं क्षिप्रैर्गुरुका-
 क्षिभिः" । इति सामान्यतोऽभिधाय "नृपाभिषेको-
 ऽग्निकार्यञ्च सूर्यवारे प्रशस्यते । सोमे तु लेपयानं
 च कुर्याच्चैव गृह्यादिकम् । सैनापत्यं शौर्ययुद्धं
 शस्त्राभ्यासः कुजे तथा । सिद्धिकार्यञ्च मन्त्रश्च यात्रां
 चैव बुधे तथा । पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं शुरो ।
 कन्यादानं गजारोहः शुके स्यात् समयः स्त्रिया ।
 स्थाप्यं गृहप्रवेशश्च गजवस्त्रः शनौ शुभः" गरुडपुराण ६२ अ० ।
 वारक ि० वारयति छ-णञ्-खल् । प्रवृत्तिनिरोधके ।
 २ अश्वभेदे २ अश्वगतिविशेषे च पु० मेदि० । ४ क-
 स्थाने ५ स्त्रीपरे न० हेमच० ।

वारकिन् पु० वारकः अख्यस्य इति । १ चित्वाको २ पक्षा-
 जीवीनि (वारुह) २ सप्तमे ३ गतौ च मेदि० ।

वारकीर पु० वारे कीर इव । १ ग्राहके त्रिका० वार-
 ग्राहके २ वाङ्मे ३ यूकायां ५ वेणिवेधिन्यां ६ नीराजित ह्ये
 च मेदि० ।
 वारङ्ग पु० च० छ-अङ्गञ् । खड्गादिस्तौ (सुट) सि० को० ।
 वारट न० चु० छ-अटञ् । १ चले त्रिका० २ चेतसमूहे शब्दर०
 ३ हंसां स्त्री हेमच० टाप् ।
 वारण न० चु० छ-ल्युट् । प्रवृत्तिप्रतिरोधे १ निषेधे मेदि०
 २ हस्तादिवारणे च जटा० । ३ गजे पुं स्त्री० अमरः
 स्त्रियां ङीप् । ४ वारणवारे कवचे पुं न० शब्दच० ।
 वारणवृषा स्त्री वारणं पुष्पाति पुष्प-क पुष्पो० पश्य वः ।
 कदल्याम् अमरः ।
 वारणवल्गमा स्त्री इत० । कदल्याम् त्रिका० ।
 वारमुख्या स्त्री वारे वेश्मगाह्ये मुख्या । बहुजनसत्-
 कतायां वेश्मगायाम् अमरः ।
 वारंवारम् अख्य० छ-णञ् हितम् । पौनःपुन्ये ।
 वारयित पु० चु० छ-अट् । १ पत्नौ हला० । २ वारण-
 कर्त्तरि लि० ।
 वारयोषा स्त्री वारस्य जनसमूहस्य योषा साधारणत्वात् ।
 वेश्मगायाम् । इत० । वारवध्वाद्योऽप्यत्र हेमच० ।
 वारलोक पु० वार्जजम् अलोकं यत् । (वावुह तलसो) लुप्ते
 शब्दर० । [कवचे अमरः ।
 वारवाण पुं न० वार्यते छ-अङ् वारो वार्यो वाणो यस्य ।
 वारवाणि स्त्री वारं समूहं वणते वण-इण् वा ङीप् ।
 वेश्मगायाम् त्रिका० । [कदल्यां शब्दर० ।
 वारवृषा स्त्री वारं जलसंघं वर्षत्यत्र ह्रस्व-क । १ धान्ये
 वारवेला स्त्री इत० । अथोदिदिनविशेषे वर्ज्यकालभेदे
 "जत४ मुनि७ यम२ शर१ मङ्गल८ राम२ तृ३ पु६ भास्कारादि-
 यामाङ्ग" । प्रभवति हि वारवेला न शुभा शुभकार्यकर-
 णाय ज्यो० त० । [किं अलुक् समा० । सप्तमे शब्दर० ।
 वारानिधि स्त्री वारां जलराशीनां निधिराधारः नि+वा-
 वाराणसी स्त्री वरणा च यसी च सोमात्वेनास्यस्या अण्
 पुष्पो० काशीपुर्यां हेम० । पृष्णो० वराणस्यप्यत्र । वरणाशब्दे
 ४८४८४० इत्यम् । [राजनि० २ वराहसम्बन्धिनि लि० ।
 वाराह पु० वराहस्येदं प्रियत्वात् अण् । १ गृहापिण्डीतकहको
 वाराहकर्णी स्त्री वराहस्यायं वाराह इव कर्णः पत्न्य-
 मस्याः ङीप् । अश्वगन्धायाम् राजनि० ।
 वाराहपत्नी स्त्री वाराहस्तृकणं इव पत्न्यस्याः ङीप् ।
 अश्वगन्धायाम् राजनि० ।

वाराहाङ्गी स्त्री वाराहमिवाङ्गमस्याः ङीप् । दन्तीदृजे भावप्र० ।

वाराही स्त्री वराहस्थेयमण् ङीप् । अष्टमाष्टकान्त्ये श्वराहशक्तौ “यज्ञवराहमण्डलं रूपं या विश्वतो हरेः । शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं विश्वती तनुम्” देवीमा० “वाराही नारसिंही च” श्रृंगामास्तवः । श्रृंगिनीभेदे हृहृन्दिक्श्वरपु० । श्वराहक्रान्तायाम् अमरः श्वराह-योषति च ५ श्रृंगमास्तगे राजनि० ।

वाराहीकन्द पु० (चामराह) क्वाते कन्दभेदे “वाराहीकन्द एवान्यैश्चकार लुको मतः । अनूपे स भवेद्देशे वराह इव लोमवान्” भावप्र० ।

वारि न० ट-इण् । १ जले अमरः २ ह्रीवरे च हेमच० । वायतेऽनया ट-णिच्-इन् वा ङीप् । शृगजवन्म्याम् अमरः । “वाय्यगलाभङ्ग इव प्रवृत्त” रघुः । ४ वाचि ५ सरस्वत्याम् च स्त्री ङीवन्तः इकलस्यां धरणिः ७ वन्दौ च सेदि० ।

वारिकण्टक पुंन० वारिणः कण्टक इव । शृङ्गाटके जटा० वारिकर्णी स्त्री वारिणि कर्ण इव पत्तमस्याः ङीप् । १ कुम्भग्राम् (पाना) शब्दर० स्त्रार्थे क । तत्त्वे ।

वारिकर्पूर पुंस्त्री वारिणि कर्पूर इव । इक्षुशमस्ये त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

वारिकुञ्ज पु० वारिणि कुञ्ज इव वक्राकृतित्वात् । शृङ्गाटके शब्दर० । स्त्रार्थे क । तत्त्वे त्रिका० ।

वारिक्रमि पु० इत० । जलोकायां त्रिका० । [कायाम् त्रिका० । वारिचत्वर पु० वाय्वेव चत्वरूपमस्याधारत्वात् । कुम्भ-वारिचर पुंस्त्री० वारिष् चरति चर-अच् । १ मत्स्ये

२ जलचरजन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीष् । [शैवाले त्रिका०

वारिचामर न० वारिणश्चामरमिव शोभाहेतुपुञ्जाकृतित्वात्

वारिज न० वारिणि जायते जन-ङ । १ पद्मे २ लवङ्गे ३ गौरसुवर्णे ४ लवणभेदे च राजनि० । ५ शङ्खे हेमच० । ६ शङ्खके पु० शब्दच० । ७ जलजातमात्रे त्रि० ।

वारितस्कर पु० वारिणः तस्कर इवापहारकत्वात् । १ स्रथे २ मेघे शब्दमा० । ३ सुस्तके च ।

वारिता स्त्री वारिणस्त्रायते त्रै-क । कृत्त्रे त्रिका० ।

वारिद न० वारि ददाति दा-क । १ मेघे २ सुस्तके च अमरः । ३ जलदातरि त्रि० । ४ बाबायां स्त्री शब्दच० ।

वारिधि पु० वारिणि धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि । १ स-सुद्रे शब्दर० वारिनिध्यादयोऽप्यत्र जलाधारे शृङ्गादौ च

वारिपर्णी स्त्री वारिणि पर्णान्यस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) अमरः ।

वारिपालिका स्त्री वारीणि पालयति आक्षरणेन पाल-ण्वुल् । कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा० ।

वारिपुष्पो स्त्री वारिणि पुष्पिः पर्णमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा० । [त्रिका० ।

वारिवदरा स्त्री वारिसमीपमवा वदरेव । प्राचीनामलके वारिबालक न० वारिणो बालक इव । ह्रीवरे हारा० ।

वारिभव न० वारिणे नेत्रजलाय वारिणि वा भवति प्रभवति वा भू-अच् । १ कीतोऽञ्जने राजनि० । २ जलभवमात्रे त्रि०

वारिमसि पु० वारि जलं स सरिव नीलतापादकं यस्थ । १ मेघे त्रिका० । २ सुस्तके च । [(पाना) त्रिका० ।

वारिमूली स्त्री वारिणि मूलमस्याः ङीप् । कुम्भग्राम् वारिरथ पु० वारिणि रथ इव गमनसाधनत्वात् । भेलके त्रिका०

वारिराशि पु० वारीणां राशयोऽत्र । १ सुसुद्रे त्रिका० । इत० । २ जलसमुद्रे च । [२ जलजातमात्रे त्रि० ।

वारिरुह न० वारिणि रोहति रुह-क । १ पद्मे राजनि० वारिवदन न० वारियुक्तं वदनं यस्मात् । प्राचीनामलके

तत्संघने हि सुष्ठु वारिनिष्ठावः । वारिवर न० वारि हृणोति ट-अच् । करभर्दके जटा० ।

वारिवल्लभा स्त्री वारि वल्लभमस्याः जनकत्वात् । विद-य्यां रा-जनि० । [च अमरः । णिव । वारिवाङ्म्यत्र भवेत्वायूँ हः ।

वारिवाह पु० वारीणि वहति वह-अण् । १ मेघे २ सुस्तके वारिश पु० वारिणि सुसुद्रे जले शेते श्री-ङ । विष्णौ त्रिका० ।

वारीश पु० इत० । १ सुसुद्रे २ वरुणे च । वारिनाथा-दयोऽप्यत्र ।

वारु पु० वारयति रिपून् वारि-अण् । विजयकुङ्करे हारा० । वारुण न० वरुणस्येदमण् । १ जले २ वरुणसम्बन्धिनि त्रि० ।

स देवताऽस्य अण् । ३ वरुणदेवताके त्रि० । ४ शततारके न० । वारुणि पु० वरुणस्यापत्यम् इज् । अगस्त्यसुनौ त्रिका० ।

वारुणी स्त्री वरुणो देवतास्य वरुणस्येदं वा अण् ङीप् । १ पश्चिमदिशि २ मन्दिरायाम् हेमच० । ३ शतभिषातारायां ।

४ गण्डद्वीप्याम् ५ द्वीपां सेदि० । ६ इन्द्रवारुणां राजनि० ७ वरुणस्त्रियां दशतभिषागन्तव्ययुक्तचक्रवर्णवयोदश्यां च

स्तन्दपुराणे । “वारुणेन समायुक्ता सधौ दृष्ट्वा तयो-दयो । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यपहृशतैः समा”

वारुणं शतभिषा । “शनिवारसमायुक्ता सा मङ्गा-वारुणी स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत कोटि

सूर्यपथैः समा । शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा
वद । महाभवेति विख्याता त्रिकोटिकुण्डलरेतु
“यत् संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्ष-
तिथ्युल्लेखानन्तरं महावारणीमहामाहावारण्युल्ले-
खनीये चार्धे पार्श्व्यादिसंज्ञास्तेष्ववतु पौर्णमास्यमावा-
स्ययोः पक्षास्तेष्ववतु ति० त० । अत्र वारकटितत्वात् सावन-
दिमेव प्रजातम् “सूतकानां परिच्छेदो दिनस साहस्रा-
स्तथा । मध्यमपदभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तितः” सू० वि०
उक्तेः । कोसपाश्रयोः “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यत्
स्यात् स दिनचयः” । वशिष्ठः “एकस्मिन् सावने
त्वङ्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र
साहस्रिकं फलम्” इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि
तथावस्यते । रेखापूर्वपरयोरित्यादिकन्तु ज्योतिः-
शास्त्रोक्तं कालहोरादिज्ञानार्थमिति । अत्र “संक्रा-
न्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पुष्ये ज्ञात्वा
च गङ्गायां कुबकोटीः ससङ्करे” इति ब्रह्मा-
ण्डपुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटिकुण्डलरेणवि-
धानात् ततोऽधिकेषु वारण्यादिषूत्तरोत्तरगुरुषु महा-
महावारण्यादिषु यत् त्रिकोटिकुण्डलरेणसक्तं तद्व-
रुणगततारतम्येनाविरुद्धम् “यं यं कृतमधीते च
तस्य तस्याप्रयात् फलम्” याज्ञवल्क्योक्तमध्ययनात्
यथा तत्तद्व्यापारयोऽधिकफलम् अतएव शिष्टाना-
मादरोऽपि तथेति । नञ्चात्र “ज्ञानं कुर्वन्ति याना-
स्यं चन्द्रे शतभिषां गते । सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा
विधवाधुम्” । “तयोदस्थां तृतीयायां दशम्याञ्च
विशेषतः । शूद्रमिष्टचलियाः ज्ञानं नाचरेयुः कथ-
ञ्चन” इति प्रचेरोज्जावालिवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रा-
दीनाञ्च ज्ञाननिषेध इति वाच्यम् “भोगाय क्रियते यत्तु
ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः । तस्मिन्निदं दशम्यादौ नित्यं
त्रैमिक्तिके न तु” इति जेमादिष्टवचनेन राश्याप्र-
ज्ञान एव निषेधात् नञ्चरेऽपि तथाकल्पनात् ।
अत्र तयोदस्थां पूर्णायां पूर्वाह्णोत्तरकाके नञ्चादिसंख्ये
परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्वदिन एव
ज्ञानम् । तथा च कालमाधवोये नारदोयम् “आदि-
त्यादशवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः । तिथिस्तु सा हि
शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ज्ञायं विधिः” अत्र पूर्वतिथेः
शुद्धत्वाभिधानात् तत्परतिथेरशुद्धत्वाभिधानं प्रतीयते ।
इत्यावपि वारण्यादिषु गङ्गायां ज्ञानम् । “दिवा रात्रौ

च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः । ज्ञात्वाऽश्वमेज-
पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः” । गृहस्थरत्नाकरे देवलः
“महानिशा तु विज्ञेया सन्ध्यम् प्रहरद्वयम् । तस्य
ज्ञानं न कर्तव्यं काश्यपैर्मितिकाहते” । अत्र महा-
निशायामपि काश्यपैर्मितिकं ज्ञानं प्रतीयते” । ति० त० रघु-
वारेन्त्री स्त्री देशभेदे (वारुणभूमि) (राजसाही) वङ्गदेश
प्रदेशभेदे ।

वार्त्ति ति० वारि चरति चर-ङ् । जनचरे हंसादौ ।
वार्त्तिक पु० वर्णस्तोत्रेण शिल्पमस्य ठक् । लेखके शब्दच०
वार्त्ति न० वृत्तिः अण् । १ आरोग्ये २ अक्षरे शनिरामये
३ वृत्तिशेले च लि० अक्षरः । ४ दुर्गायां “पञ्चादिपालनाद्देवी
कृषिकर्मान्तकारणात् । वर्तनाङ्कारणादपि वार्त्तां सैव
प्रगीयते” देवीपु० । ६ वृत्तौ कृषिकर्षणि ७ जनश्रुतौ
अक्षरः । ८ वृत्तान्ते द्यातिङ्गणे सेदि० । ९ कालकर्तृके
भूतनाशने च स्त्री “अस्मिन् महाभोगमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिनेभ्यनेन । मासवर्तद्वीपरिघटनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता” इति भा० व० यज्ञप्रश्नः ।
वार्त्तिक पु० वार्त्तमारोग्यमाकलयति गमयति अक-अण्-
अण् । वार्त्तिकौ लि० । भावप्र० स्त्रीत्वमशोक्तं ङीप्
वार्त्तिकु स्त्री वार्त्तमारोग्यमाकलयति गमयति अक-अण्-
अण् । वृत्ताके (वेगुन) शब्दच० । “अग्निप्रदाश माहूत-
नाशिनोश्च शुकप्रदाश्च शोणितवर्द्धिनोश्च । हृत्ताव-
कावर्चिनाशिनोश्च ५।३।३। वार्त्तिकुरेण शुक्लम-
युक्ता । सा बाला कफघातघ्नी पक्षा सञ्चारपित्तला ।
सदाफला विदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । अङ्गारपक्षा
वार्त्तिकः किञ्चित् पित्तकरी भूता । कफमेदोऽनिल-
हरा सरा लघुतरा परा” राजव० । “वृत्ताकं स्वादु
तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् । ज्वरवातबलासप्तं दी-
पनं शुक्लं लघु । तद्वालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्त-
करं गुरु । वृत्ताकं पित्तलं किञ्चिदक्षरोपरिपाचि-
तम् । कफमेदोऽनिलामग्नमत्यन्तं लघु दीपनम् । तदेव
हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् । अपरं श्वेत-
वृत्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् । तदर्थः स विशेषेण हितं
हीनञ्च पूर्वतः” भावप्र० । तत्त्वार्थे पु० लि० ।
वार्त्तीयन पु० वार्त्तिया अयनं वेन । प्रवृत्तिज्ञे चरे हेमच०
वार्त्तिवह पु० वार्त्ताभाववर्त्ति आ-अण्-अण् । १ कृषि-
वाणिज्याजीविनि वणिग्भेदे अक्षरः २ वृत्तान्तावहके लि०
वार्त्तिक न० वृत्तिरूपेण कृतो पन्थः ठक् । “वृत्तावृत्त-

दुःकृतार्थव्यक्तकारि त्वं वार्त्तिकम्” इत्युक्ते स्वभावतः
वार्त्तिककारके ऽग्रत्वभेदे हेमच० । वार्त्तिकं तद्वरणे
नियुक्तः ठक् । २चरे त्रि० । वृत्तिः कृपादिः प्रथो-
जनसस्य ठज । श्वैश्वरे ऽवर्त्तिकारणे पुंस्त्री० स्त्रियां
ङोप् । राजनि० ५वार्त्तिको शब्दर० । ६खगभेदे (पटेल)
स्त्री हारा० ।

वार्द्धर न० वारे जहाय दीर्यते दृ-अप् । १दक्षिणावर्त्त-
शब्दे २काकचिन्नायाम् ३कृष्णवाजीके ४भारत्यां मेदि०
५कृमिजे ६वाय्वीजे च । वारेव दरम् । ७जले च विश्वः ।
वार्द्धेल न० वार्द्धेल्यतेऽल दल-आधारे क । १दुर्दिने २मखा
धारे पु० मेदि० ।

वार्द्धिक न० वृद्धानां समूहः तस्य भावः कर्म वा वृज् । १वृद्ध-
सूत्रे वृद्धस्य २भावे ३कर्मणि च मेदि० ।

वार्द्धित्व न० वृद्धस्य भावः कर्म वा घञ् कृक् च । वृद्धत्वे
अमरः । [लिका० ।

वार्द्धि पु० वारि जलानि धीयन्तेऽल धा-कि लप् । ससुद्धे
वार्द्धि भव न० वार्द्धौ ससुद्धे भवति भू-अच् । ससुद्धवणे
राजनि० । २ससुद्धभवमात्रे त्रि० ।

वार्द्धिपि पु० वृद्धा जीवति इण् वृद्धेऽपि धितायः । वृद्धाजीवे
अमरः । स्त्राये क तत्वे । “समाधे भान्यमादाय सार्द्धं
यः प्रवच्छति । स वै वार्द्धिपिको नाम हव्यकस्यविहि-
ष्कृतः” इति । वृद्धिश्च वृद्धिशब्दे वक्ष्यते तत्प्रोक्तनियमा-
तिक्रमेष्वपि अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाक्यान्येन
यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् आपदि त्वं स्वयं करणे
नियमातिक्रमे च न दोषः” प्रा० त्रि० ।

वार्द्धिपिन् त्रि० वृद्धि+अङ्प्रत्यये णि प्रकृतेः नि० वार्द्धिपि
भावः । वृद्धाजीविनि भा० आ० ४८२६ स्त्री० ।

वार्द्धिष्य न० वार्द्धिष्योऽयः ण्यञ् । धान्यादिर्वर्द्धनोपाये (वार्द्धि
देया) लिका० ।

वार्द्धीनस पुंस्त्री० वारि जलानि धयति धा-क्रिप् वार्द्धीः
नासा नासिका यस्य नसादेशः । १गण्डके लिका०
स्त्रियां ङोप् । “त्रिषु वार्द्धीयस्त्रीषु” इति वृद्धमजा-
पठितम् । वार्द्धीनसः प्राच्यतेऽसौ हव्ये कस्ये च सत्कृतः”
इत्युक्ते २कागभेदे “वार्द्धीनसस्य सांसेन वृद्धिर्वाद्यवार्द्धिकी”
सुतः । ३पञ्चभेदे च “रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विह-
ङ्गमः । कृष्णो वरुणं च तथा एषो वार्द्धीनसो मतः” वा-
र्क० पु० अयं आडाङ्गम् । वलिदानाङ्गं कलिकापु० ६६अ०
७ङ्को यथा “नीलप्रीतो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः ।

वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीशो मन विष्णोरतिप्रियः” । पुषो०
वार्द्धीणसोऽप्यल ।

वार्भट पुंस्त्री० वारि भट इव कुम्भीरे त्रिका० स्त्रियां ङोप् ।
वार्मण न० वर्मणां समूहः अण् न टिङोपः । कवचसमूहे
अमरः । [समूहे शब्दर० ।

वार्मिण न० वर्मिणां समूहः अण् न टिङोपः । कवच-
वार्मुच् पु० वारि जलानि स्रवति स्रच-क्रिप् । १मेघे शब्दर०
२सप्तके च ।

वार्शिला स्त्री वार्शिता शिला शाक० । करकायां शब्दच० ।
वार्शिक न० पृथिवीभागभेदे । “दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत्
पृथिवीमिदाम् । इक्ष्वाकुज्येष्ठदायादौ मध्यदेशमवाप्तवान् ।
कोटवे वार्शिकं क्षेत्रं रणष्टिर्बभूव ह” अग्निपु० ।

वार्शिक त्रि० वर्षे वर्षासु वा भवः ठज् । १वत्सरभावे २वर्षा-
कालभावे च । ३वायसाणलतायां न० मेदि० तत्पार्थे स्त्री
राजनि० स्त्रीत्वे ङोप् । ४वर्षे वर्षे कर्त्तव्यायां पूजायां
स्त्री ङोप् । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वा-
र्शिकी” देवीमा० । [अमरः ।

वार्हत न० वृहत्याः फलम् अण् तस्य न लप् । वृहतीफले
वार्हद्रथ(थि) पु० वृहद्रथस्यापत्यमण् इज् वा । वृहद्रथ-
राजपुत्रे जराबन्धे नृपे लिका० अणलः शब्दर० ।

वार्हस्यत्य न० वृहस्यतिना प्रोक्तमधीते पत्यन्तत्वात् यक् ।
१चावर्त्तिके रत्नमा० । तेन प्रोक्तं तस्येदं वा यक् ।
२नीतिशास्त्रे शैब्यज्ञानमे च । ३वृहस्यतिसम्बन्धनि त्रि०
५वर्षभेदे गुरुवर्षशब्दे २६१८४० वृष्यम् स देवताऽल यक् ।
४तद्देव ताके त्रि० ६पुष्यचक्ष्वे न० शैबिकोऽण् । वार्ह-
स्यत तत्सम्बन्धनि त्रि० स्त्रियां ङोप् ।

वालव पु० वल-अञ् वालवलनं वाति गच्छति वा-क ।
तिथ्यर्थात्कते द्वितीये करणे ज्यो०त० । [लकल अण्यल न०
वाल्ल न० वल्केन निर्हतमण् । वल्कजातेवक्ष्ये । वा-
वाल्मिकि पु० वल्मीके भवः इज् प्रथो० । रामायण-
अन्यकर्त्तरि सुनिभेदे हिरूपको० ।

वाल्मीकि(कि) पु० वल्मीके भवः अण् इज् वा । आर्गवे
प्राचेतसे सुनिभेदे जटा० । [अमरः ।

वावटूक त्रि० वद-यङ् लुक्-ऊकञ् । बद्धवदनशीले वक्त्रि
वावय पु० वय-यङ् लुक्-अच् । (वावटू) तुलसीभेदे शब्दच०
वावृत संभक्तौ दि० आत्म० सक० सेट् क्ता वेट् । वावृत्यते
अवावर्त्तिट । “ततो वावृत्यमाना सा” भट्टिः ।

वावृत्त त्रि० वावृत्त० । जतवरणे ।

वाश तिरसां शब्दे अक० आह्वाने सक० टि० आत्म० सेट्
कटिद् चङि न चुस्त् । वाशते अवाशिष्ट । “उदाश-
मानः पितरम्” भट्टिः ।

वाशा स्त्री वां वाशयति श्यति शो-क । वाशके शब्द-
स्त्रार्थे क चुस्ते अत इत्तत्त्वम् । वाशिका तत्त्वार्थे शब्द-च० ।
वाशित न० वाश-भावे क्त । १तिरसां शब्दे अमरः
२आह्वाने च ।

वाशिता स्त्री वाश-क्त । १करिण्याम् २स्त्रीमात्रे च अमरः
वा(शि)शिश्रिष्ठ न० वाशि(शि)ष्ट्येदम् अण् तेन प्रोक्तं वा
अण् । वाशिष्टप्रणीते १चणपुराणभेदे २योगशास्त्रभेदे च ।
३वाशि(शि)ष्टस्त्वन्नि लि० । ४गोमत्यां नद्यां स्त्री
हेमच० डीप् । [नेदि० ।

वाश्र न० वाश-रक् । १गृहे २चतुष्टये च । १दिवसे पु०
वाष्प(स्य) पु० वा-प ष्(स)क् च । १ऊर्णाय २खोहे मेदि०
३चकुञ्जे च अमरः । रुद्रायां कन् । ४मारिषशक्ते
(नटिया) पुंस्त्री-शब्द-र० वा गौ-डीप् । वाष्पी+(स्त्री)-
स्त्रार्थे क । वाष्पि(स्य)क्तायल अमरः ।

“मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः । मा-
रिषो सधुरः शीतो विष्टम्भो पित्तकटु गुरुः । वात-
क्षेपकरो रक्तपित्तहृद् विषमाग्निजित् । रक्तमार्षो
गुरुनातिसकारो सधुरः सरः । क्षेपलः कटुकः
पाके सत्यदोष उदोरितः” भावप्र० । [अववाचत् त ।

वास सुरभीकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । वासयति ते
वास पु० वस-निवसि आच्छादने वा आधारकर्मादौ शब् ।

१गृहे २वस्त्रे ३वसस्थाने हेमच० । वास-अच् । ४वासके
शब्द-र० । तत्त्वार्थे स्त्रीत्वनापि तत्वा टाप् । ५सुगन्धे
च । स्थानभेदे ६वसस्थाननिक्षेपो यथा

“तस्मात् सङ्कीर्णवृक्षेषु वासो मम न रोचते । पुंसो ये
नाभिनन्दन्ति वृक्षे नाभजनेन च । न तेषु च वसेत् प्राज्ञः
अयोऽर्थी पापबुद्धिषु । ये त्वेवमभिजानन्ति वृक्षे नाभि-
जनेन च । तेषु स ध्रुवः सत्यं सवासः अयेसे मतः”
मातृख्ये २८४० । “धार्मिकैरावृते यामे न व्याधिवह्मणे
भृशम् । न मृदुराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्दृते ।
हिमवद्बिम्बयोर्मध्यं पूर्वपक्षिसयोः शुभम् । सुक्ता
समुद्रयोर्दक्षं नान्यत्र निवसेत् दिङ् । अर्द्धक्रोशा
झरीकूलं दर्जयित्वा दिजोत्तमः । नान्यत्र निवसेत् पुण्यं
नान्यजयामसन्निधौ । न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न
पुक्कशैः । न मूर्खैर्न विप्रैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः”

कूर्मपुरा० १५ अ० । “धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च
पञ्चमः । पञ्च यत्न न विद्यान्ते तत्र वासं न कारयेत्” चाणक्यः

वासक पु० वास-खुल् । खनामख्याते वृक्षे “येन तेन
प्रकारेण वासकः कासनाशकः” इति वैद्यकम्
“वासकः कासहृत् स्वर्ग्यः कफपित्तासनाशनः । तिक्त-
स्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्त्वृत्तिहृत् । श्वसकाश्च
ज्वरच्छर्दिमोहकुष्ठक्षयापहः” भावप्र० । २शानाङ्गवि-
शेषे यथा “सनोहरोऽथ कन्दर्पसारनन्दन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा” । कैषा-
चिन्मते नामान्तरम् । “विनोदो वरदश्चैव नन्दः
कुसुद एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्य-
विशारदैः” सङ्गीतदा० ।

वासकसज्जा स्त्री “कुरुते मण्डनं या तु सज्जिते वास-
वेश्मनि । सा तु वासकसज्जा ख्यात्” इत्युत्तलक्षणे
नायिकाभेदे वासकसज्जाप्यत्र सा० द० ।

वासकर्णी स्त्री वासं देववासं कर्णयत्यत्र कर्ण-आधारे अण्
गौरा० डीप् । यज्ञशालायासु शब्द-र० ।

वासगृह न० वासयोग्यं गृहम् शाक० । मध्यगृहे अमरः ।
वासत पुंस्त्री० वास-अतच् । गदभे शब्द-र० । स्त्रियां डीप् ।
वासतेयी स्त्री वसतये हिता ढक् । १रात्रौ लि० । २वसति-
योग्ये लि० “वनेषु वासतेयेषु” भट्टिः । स्त्रियां डीप् ।

वासन न० वास-ल्यट् । १सुरभीकरणे २धूपने ३वारि-
धान्याम् ४वस्त्रे मेदि० । ५वासस्थाने शब्द-र० । ६ज्ञाने च
धराणिः वस-णिच्-ल्युट् । ७निक्षेपाधारे निक्षेपार्थे
सुद्राङ्किते पात्रे च । “वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्नि-
धीयते” नारदः । “वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्युटादिकं
समुद्रयन्त्रादियुक्तम्” व्य०त० रत्न० । वस-णिच् भावे
ल्युट् । ८क्षेपणे च ।

वासना स्त्री वासि-युच् । १प्रत्याशायां २ज्ञाने मेदि०
३स्मृतिहेतौ संस्कारे जटा० । ४सुरभीकरणे च ।
मिथ्याज्ञानजन्ये ५संस्कारभेदे दोषशब्दार्थे । ६आलय-
विज्ञानानामेकसत्तानवर्तिनां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजनन-
शक्तौ बौद्धाः । ७गणितशास्त्रमसिद्धे महस्यशीकरणाद्यु-
पयोगिनि संस्कारभेदे च ।

वासन्त पुंस्त्री० वसन्त्येदम् वसन्ते भवः वा अण् । वसन्त-
प्रिये १चङ्गे मेदि० । २कोकिले च राजनि० स्त्रियां डीप् ।
वसन्तभवे ३मलयवायौ ४सङ्गे लि० । ५वसन्तसङ्गे
हेमच० । ६पदनवृक्षे च शब्द-र० । ७तत्कालभवे लि० ।

स्त्रियां ङीप् सा च द्यूयां ह्रस्वाधीनतायां
धरणिः । १० पाठजायां विश्वः ११ नवसंज्ञिकायां भावप्र० ।
“वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषलयास्त्रजित्”
भावप्र० । १० वसन्तकाले कर्त्तव्यदुर्गापूजायाम् । भविष्यपु०
“मीनराशिस्थिते सूर्ये शुक्लपक्षे नराधिप ! ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदस्त्रिकां सदा” भविष्यो-
त्तरे “चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये । पूज-
येद्विधिवद् दुर्गां दशम्याश्च विशजयेत्” कालकौमुद्यां
जाबालिः “चैत्रे मासि सिते पक्षे, सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद् व्यैलंबकुसुमैस्तथा । नानाविधैश्च बलिभि-
र्जघादैर्दोषवर्जितैः । विचित्राभरणैः पार्थ ! पट्टवस्त्रा-
दिभिस्तथा । एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
कैप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान् नृप !” इति ।
एतत् निरूपपदमाशयन् सङ्केतात् भविष्यपुराणवचने
मीनराशिस्थित इति मीनस्यारव्यारव्यचान्द्रमासीय-
तिथिरपरम् । सौररव्यारव्यत्वे कदाचित् सप्तम्यादि-
तिथितयालाभात् तद्वर्षे तत्कल्यणोपः स्यात् न
चेष्टापत्तिः भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जाबालि-
वचने वर्षे वर्षे इत्युपदानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विहितं
कालविवेके । एवं जाबालिशेषवचनपराङ्मे एतादिरूप-
कञ्चवचनात् काव्यत्वञ्च । ततश्च काव्यतया पूजने कृते
प्रसङ्गान्नित्यमिति । “सिताष्टस्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्काल-
सम्भवेः । अशोकैरपि यः कुर्यात् सन्नेषानेन पूज-
नम् । न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः”
इति कालिकापुराणवचनात् केवलपदमीकल्य उक्तः ।
चैत्रसप्तमिधृत्य “नवम्यां पूजयेद्देवीं सहिषासुर-
मर्दिनीम् । कुङ्कुमागुरुकरुणीधूपान्नध्वजतपथैः । दम-
नैर्मुनिरपलैश्च विजयाख्यपदं लभेत्” इत्यनेन केवल-
नवमीकल्य उक्तः । व्यवस्था तु गारदीयपूजाप्रक-
रणोक्ता यस्याः । विशेषस्तत्र बोधनप्रक्रिया नास्ति बा-
लाया बोधनाद्यभ्यासात् इति प्राग्विदितम् । होमादि-
कञ्च पूर्वजन्तोर्वर्जितं दिक् दुर्गात्सर्वविवेकः । तत्काल-
पूज्यत्वात् दुर्गापि वासन्तीत्युच्यते ।

वासयोग पु० वारीग शब्देन योगो यत्र (आवर) चूर्णभेदे
अमरः । [पु० भेदि० ।

वासर पु० न० । वस-अरण । १ दिवसे अमरः । २ नागभेदे
वासव पु० वसुदेव स्वार्थे ऽण्य वस्त्रान् लब्धस्य अण् वा ।

१ इन्द्रे वसोरप्यत्यं स्त्री अण् ङीप् । २ व्यासमातरि

मत्स्यगम्यायाम् स्त्री हेमच० । १ धनिष्ठानक्षत्रे न० ज्यो०
वासवदत्ता स्त्री वासवदत्तासप्तमिधृत्य कृतो गम्यः अण्
आख्यायिकायां तस्य लुक् । १ वासवदत्ताचरिताख्यायके
अन्यभेदे इत० । १ इन्द्रदत्ते लि० । [भेदे राजनि० ।
वासस् न० वस-आच्छादने अस्ति णिच् । १ वस्ते अमरः २ पल-
वासाखण्ड न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तेन पादाव-
शेषेण पाचयेदादकं भिषक् । चूर्णानामभयानाञ्च
खण्डाच्छुद्धं तथा शतम् । हे पले पिप्पलीचूर्णात्
सिद्धशीते च मालिकात् । कुडवं पलमात्रान् चाल्पजितं
सुचूर्णितम् । जित्वा विबोद्धितं खादेद्रक्तपित्ता क्षत-
क्षयी । कारुश्चासपरीतश्च यच्छुष्णा च प्रपीडितः”

वासाखण्डकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“पञ्चाशच्च पलं खिज्जं कुष्माण्डात् प्रत्यमानतः ।
प्राज्ञं पलशतं खण्डं वासाकाष्ठदके पचेत् । सुस्ता-
घाती शुभाभागीतिहृगम्यैश्च कार्पिकैः । शैलेयविश्व-
धन्याकमरिचैश्च पलांशकैः । पिप्पलीकुडुवञ्चैव सधु-
मानीं प्रदोषयेत् । कासं श्वासं क्षयं हृक्कां रक्तपित्तं
हृलीषकम् । हृद्दोगमस्तपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति”

वासागार न० वासयोग्यमगारम् शाक० वासयोग्ये गृहे
गृहमध्ये तिका० ।

वासाष्टत न० चक्रदत्तोक्ते द्रव्यभेदे

“वासां सशस्त्रां सपलाशचूर्णां कृत्वा कषायं कुक्षुमानि
चास्याः । प्रदाय कलकं विपचेद् द्रव्यं तत् सद्योऽप्रा-
ज्यं निहन्ति रक्तम्” ।

वासाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते द्रव्यभेदे

“वासां गुडूर्चौ लिफ्फां त्रायसायां यवासकम् । पञ्चा
तेन कषायेण पयसा हिगुणेन च । पिप्पलीसूक्ष्मह्रीका
चन्दनोत्पलनागैः । कल्कीकृतैश्च विपचेद् द्रव्यं जीर्ण-
ज्वरापहम्” । [चण्डादि० ।

वासि(सी) स्त्री वस-इज् वा ङीप् । १ इन्द्रभेदे (वाइस)

वासित लि० वास-इज् । १ इन्द्रभेदे अमरः । वाश-क
शुभो० । २ इते न० भेदि० । ३ ज्ञानमात्रे हेमच० । ४ अश्वशब्दे

विश्वः ५ कारिण्यां ह्रस्वीनाम् स्त्री अमरे पाठान्तरम्
वा गौरा० ङीप् । ७ ख्याते दयस्त्रवेदिते च लि० धरणिः ।

वासिनी स्त्री वासोऽस्त्यस्याः इति । शुक्लशिरायां
शब्दच० । [नक्षत्रे च अणादिको० ।

वासु पु० वस-अण् । १ विष्णौ तिका० । २ विश्वरूपे इन्द्रवसु-

वासुकि पु० वसुना गिरस्थरत्नेन कायति कै-क स एव
इज् । १ सपराजे "मगिनी वासुकेक्षया" मनसाक्षोत्रम् ।

वासुदेव पु० वसुदेवस्यापत्यम् अण् । १ विष्णौ अमरः ।

अन्यापि तन्नामनिरुक्तिः विष्णुपु० दर्शिता यथा "सर्व-
त्वासो समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासु-
देवेति विद्वज्जिः परिपठ्यते" । विष्णुसं भाष्ये तु द्विधा
पठितयोः वासुदेवशब्दयोर्द्विधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तत्र प्र-
थमं वसुदेवापत्यरूपार्थिका द्वितीया यथा "वसति वासं
गच्छति वा वासुः दीव्यति क्रीडति जिगीषते व्य-
हरति द्योतते स्तूयते सुसुक्तुभिर्वा गच्छतीति वा देवः ।
वासुचासौ देवश्च वासुदेवः । "कादयामि जगदिदं भूत्वा
(मायया) स्तूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासु-
देवस्ततः स्रुतः" "वसनात् सर्वभूतानां वासुत्वाद् देवयो-
नितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिमिस्तत्त्ववादिभिः" भा०
७० । स च चतुर्व्यूहस्य नारायणाख्यस्य परमात्मनः
अंशभेदः इति वैष्णवात्मन्यन्ते

"एकांगेन जगत् कृत्स्नं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा । एका-
भगवतोभूतिर्ज्ञानरूपा शिवाऽमला । वासुदेवाभिधाना सा
गुणातीता मुनिष्कला । द्वितीया कालसंधान्या तामसी
शेषसंज्ञिता (मङ्गलपाख्या) । निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्ण-
वी परमा तनुः । सत्त्वाद्रिका तृतीयाऽन्या प्रद्युम्ने नि च
संज्ञिता । जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णु प्रकृतिध्रुवा ।
चतुर्थी वासुदेवस्य भूतिर्ब्राह्मी सप्तसंज्ञिता । राजसी चा-
निरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टिकारिका । यः स्वपितृक्लिष्टं
हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः । नारायणाख्यो ब्रह्मासौ
प्रजासमूहकरो हि सः । या सा नारायणतनुः प्रद्यु-
म्नाख्या सुनीश्वराः । तया संमोहयेद्विषं सदेवासुर-
सानुषम् । सैव सर्वजगत् स्तुते प्रकृतिः परिकीर्त्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः । प्रधानं
पुरुषः कालस्तद्वद् त्वयमनुत्तमम् । वासुदेवात्मकं नित्य-
मेतत् विज्ञानमुच्यते" कूर्मपु० ४८ अ० ।

वासुदेवप्रियङ्करी स्त्री इत० । १ गतावय्याम्, राजनि०
वासुरा स्त्री वस-उरण् । १ स्त्रीमात्रे १ करिण्यां १ रात्रौ
१ भूतो च हेमच० ।

वासु स्त्री वस-ऊ । नाथोक्तौ बालायाम् स्त्रियाम् अमरः ।
वास्तव न० वस्त्वैव अण् । सत्यभूते पदार्थे । [पदार्थे ।

वास्तविक लि० वस्तुतो निर्दत्तम् ङक् । अतः शब्दे सत्यभूते

वास्तव्य लि० वसति वस-तव्य नि० । वास्तवर्त्तदि, १ वास्त-
योग्य स्थाने, १ वसतो च न० ।

वास्तु पु० नः वस-तण् । वासयोग्यभूमौ अमरः । ऋहशब्दे
२६१२ पु० दृश्यम् । स्वार्थे क । खनामस्तुते शाके
राजनि० । तत्प्राप्ते न० भावप्र० ।

वास्तूक न० वास्तु स्वार्थे क पृथो० दीर्घः । (वेतुया) १ शाके
भावप्र० २ चिक्लोशाके स्त्री गौरा० ङोप् राजनि० ।

"वास्तूकं वास्तुकं च स्थातुं चारपत्रस्य शाकराट् । तदेव
तु बह्वत् पत्रं रक्तं स्थातुं गौडवास्तुकम् । प्रायशो यव-
संख्ये स्थातुं यावत् शाकमतः स्रुतम् । वास्तूकद्वितयं
स्थातुं चारं पाके कटु दितम् । दीपनं पाचनं रुच्यं लघु
शुकवल्गुपदम् । सरं श्लोहास्रपित्ताक्षकृमिदोषलया-
पहम्" भावप्र० । [त्विनि १ वासयोग्ये च ।

वास्तेय लि० वस्तेरिदम् वस्तेये हितं वा ङक् । १ वस्तिस्व-
वास्तेष्यति पु० इत० अलुक् समा० । १ इन्द्रे, अमरः १ वास्तु-
भूमिपतो च । [रथे अमरः ।

वास्त पु० वस्तेषादतो रथः अण् । वस्तेषु सस्यगाढते
वास्तेय पु० वास्याय हितं ङक् । नागकेशरे रत्ना० ।

वाह यत्ने भा० आ० अक० सेट् कृदित् चङि न कृञ् ।
वाहते अयाचिष्ट ।

वाह पुं स्त्री० उच्चातेऽनेन असौ वा शवादिना वा वह-वञ् ।

१ अथ "वाहो भारचतुष्टयम्" इत्युक्ते २ परिमाणभेदे च
अमरः । १ भुजे १ वायो पु० १ वृषे च पुं स्त्री० शब्द-
स्त्रियां जातित्वे ङोप् । अमरः वाहरिपादयोऽप्यत्र ।

वाहद्विषत् पु० वाहाय द्वेष्टि द्विष-शब्द इत० । महिषे
वाहन न० वाहयति वह-णिच्-ल्यु । रथादौ याने ।

देवभेदे वाहनभेदो यथा "विष्णु ब्रह्मशिवैर्देवैर्भिष्यते सा
जगन्मयी । सितमेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि सद्योजसः । समूह्यौ
वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते । तस्मान्मूर्त्यन्तरं कृत्वा
वाहनत्वं गतास्त्वयः । यस्मिन् यस्मिन् महासाया पी-
ष्याति सततं शिवा । तेन तेनैव रूपेण आश्वनान्यभवन्
त्वयः" कालिकापु० ५७ अ० । देवदानवानां वाहनानि
यथा । पुलस्त्य उवाच "ऋषयश्च कथयिष्यामि सर्वेषां-
सपि नारद ! । वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ।
ऋहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् । श्वेतकर्णं
महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् । रौद्रोजःसम्भवं
भीमं कण्णवर्णं मनोजवम् । पीयूषकं नाम सहस्रं

धर्मराजस्य नारद ! । रुद्रमानससम्भूतं श्यामं जलधि-
सम्भवम् । शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ।
रोद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् । अश्विका-
प्रादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु । एकादशानां रुद्राणां
वाहनानि महासुते । गन्धर्वाश्च महाधीर्या भुजगेन्द्राः
सुदारुणाः । श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युजवानि
च । रथं चन्द्रमसश्चार्द्धसहस्रहंसाहनम् । हयोद्-
रथवाहाश्च आदित्या सुनिसत्तम ! । कुञ्जरस्याश्च वसु-
यक्षाश्च नरवाहनाः । किन्नरभुजगारुडा हयारुढौ
तथाश्विनौ । शारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् ! सरुनो घोर-
दर्शनाः । शुक्रारुढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं स्नानि स्नान्यमरोत्तमाः । सञ्च-
रन्त्येवमुहूर्त्ता युद्धाय सुमहोजयः" वामनपुं. ८४० ।

निघण्टौ देवभेदे वाहननामभेदा उक्तास्तत्र दशधाः ।

वाहस पुं वाहं गतिं स्यति सो-क । १ अजगरे अमरः ।

२ सुनिघण्टो (सुसनि) शाके २ परिभाषे च मेदि० ।

वाहिक पुं वह-विच्-इक । १ ढकायां २ गोवाहे (वल्हे)

३ शकटादौ धरणिः । ४ भारवाहके त्रि० "गोवाहिकः"

सा० द० । [प्रयो० । गजकुल्यास्याधोभागे अमरः ।

वाहिय न० वहतीति णिनि वाहो-तस्मिन् तिष्ठति स्था-क

वाहिनो स्त्री वाहोऽस्तप्रायाः इति ङीप् । १ सेनायां,

२ हस्त्यश्वदिभ्योभेदान्विते सैन्यभेदे अनीकिनीशब्दे

१६८५० दृश्यम् । वहति वह-णिनि । २ नद्याम् अमरः ।

"वाहिन्यः पार्श्वभेदा न जहति भवतः" काव्यप्रकाशः ।

वाहिनीपति पुं इत्० । १ सेनापतौ अमरः । २ सङ्घे च

शब्दच० ।

वाहीक पुं वह-इकश्च । १ जर्तिके जातिभेदे (जाट) ।

२ देवभेदे च हेमच० ।

"वाहीकदेशं मद्राश्च कृतस्यन् वाक्यमत्रोत् । प-

ञ्चानां सिन्धुप्रधानां नदीनां वेन्तराश्रिताः । तान्

धर्मशास्त्रानुचोदन् वाहीकान् परिवर्जयेत् । शाकलं

नाम नगरनापगा नाम निम्नगा । जर्तिका नाम वा-

हीकाक्षेष्ठां हतं सुनिन्दितम्" भा० कर्ण० २०० अ० ।

वाह्य न० वाहं चाजनवर्हति यत्, वह-णप्रवा । १ अश्वादौ

याने हेमच० । वहिर्भवः व्यञ्ज टिन्तोपः । २ वहिर्भवे

त्रि० । ३ एतत्परत्वे ओषादिप्रतिमित्यन्ते ।

वाह्येन्द्रिय न० वाह्यपदार्थानां शब्दादीनां ग्रहणयोग्य-

सिन्द्रियम् शाक० । शब्दादिप्राक्के ओत्तादौ इन्द्रिये ।

वाह्नि(ह्नी)क पुं । वह-णिच् स्थाये क । १ देशभेदे भरतः ।

तद्देवजाते-बुद्धिमे, २ हिङ्गुनि न० मेदि० ।

वि अय्य० वा-कि । १ नियोगे, २ विशेषे, ३ निचये, ४ असहने,

५ निपद्ये, ६ हेतौ, ७ अस्याप्तौ, ८ ईषदर्थे, ९ परिभावे,

१० अयलम्बने, ११ ज्ञाने मेदि० । १२ विशेषेण गतौ, १३ आ-

लम्बे, १४ पालने च शब्दच० । १५ विह्वले पुं अमरः ।

गणरत्ने अस्याद्यभेदात्तुक्ता क्रमेणोदाहृतं यथा

"विनावाविद्योगातिशयभूतशोहेयवाङ्मथपैशुन्यास्तरणभू-

धेपदार्थाभिसुखानवस्थाऽऽसुखस्यैव दर्शनेषु" । विचितं १

वियुक्तः २ विकीर्णः ३ वितटा नदी ४ विमनस्कः ५ ।

विभुः ६ विवदति ७ विगायति ८ विभ्रतः ९ विभूषितः १०

विलोपितः ११ विस्मयः १२ विभ्रान्तः १३ विह्वलः १४ विभ्रान्तः

विलोकयति १५" । [गतिसङ्ख्यापूर्त्यते तस्मिन् ।

विंश त्रि० विंशतेः पूरणः विंशति+इ तिन्तोपः । येन विं-

विंशक न० विंशतेरवयवः ङुन् तिन्तोपः । विंशतिसंख्यायाम् ।

विंशतिरधिका दीयतेऽस्मिन् शते स्यादौ लामो वृद्धिर्वा-

ङुन् । प्रतिशतं विंशत्यधिकलाभादौ "वासुद्रा विंशकं

शतम्" इति याज्ञ० ।

विंशति स्त्री द्वे दशतौ नि० । १ द्विदशकसंख्यायां, तत्सङ्ख्याते

च नित्यैकव० । सङ्ख्याविशेषार्थे तु द्वि० ब० व० । द्वे विंशती

त्रिन्तो विंशतयः इति ।

विंशतिक त्रि० विंशतिसंहति कन् । विंशतिसंख्यायोग्ये ।

विंशतितम त्रि० विंशतेः पूरणः तमप् । विंशशब्दार्थे

स्त्रियां ङीप् । [संख्यायाम् ।

विंशिन् पुं विंशति+संख्यायां ङिन् तिन्तोपः । विंशति-

विक न० विरुद्धं विगतं वा कांजलं सुखं वा यत् । सदाः प्रसू-

ताया गोः क्षीरे मेयूषे शब्दच० । २ विगतसुखे ३ विगतजले

च त्रि० । [टफलं पक्कं सधुरं सर्वदोषहृत्" भावप्र० ।

विकङ्कट पुं वि+ककि-कटन् । गोक्षुरे शब्दनाम्ना । "विकङ्क-

विकङ्कत पुं वि+ककि अतच् । (वृद्धौ) १ ढले अमरः

२ अतिबलायां स्त्री राजनि० ।

विकच पुं विगतः कचो यस्य । १ क्षपणे बुद्धसंन्यासिनि ।

विशिष्टः कचो यत् । २ ध्वजे केतौ मेदि० । वि+कच-

अच् । ३ विकशिते अमरः । ४ व० । ५ केशशून्ये त्रि० मेदि० ।

५ महाआवर्णिकायाम् स्त्री राजनि० ।

विकट पुं वि+कट-अच् । १ विरुद्धोऽथ शब्दरत्ना० । २ शक-

कण्डके च राजनि० । वि+कटच् । ३ विशाले त्रि० मेदि० ।

४ विकृते त्रि० त्रिका० । ५ सुन्दरे त्रि० विश्वः इदन्तरे त्रि०

घरणि कोषः असायादेव्यां स्त्री विकारण्येः ।

विकारण्यक पुं विगतः कण्ठकोऽयम् । यथाखे जटा० । शब्द-
हीने ति० । [कर्त्तरि युच् तत्कर्त्तरि ति०]

विकल्पन न० वि+कल्प ल्युट् । आत्मज्ञायायाम् हेमच० ।

विकर्त्तन पुं वि+कृत ल्युट् । १ अर्थः २ अर्थदत्ते च अमरः ।

विकार पुं वि+क-अच् । १ रोगे शब्दच० । २ सारस्वतदेशे हेमच०

विकर्मण्य पुं ति० विकर्मण निन्दिताचारे तिष्ठति स्या-
क । कृत्विताचाररते विष्णु पु० ।

विकर्ष पुं वि+कष कर्मणि घञ् । शरे वाणे विकारः ।

विकल ति० विरुद्धा कला यस्याः । १ विरुद्धे, २ स्वभावहीने

विकारः । एकलाहीने च । ३ चतुस्तयां स्त्रियां स्त्री रत्नभा०

वा स्त्रीम् । विभक्ता कला यया प्रा० व० । एकलाषट्भागे

स्त्री "विकलानां कला षट्प्रा०" व्यो० त० । विकलौ कसरः ।

विकलाङ्ग ति० स्वभावहीनमङ्गमय । स्वभावतो न्यूना-

विकल्प पुं विभिन्नः कल्पः । १ आन्तिज्ञाने २ कल्पने भेदि०

इविभिन्नकल्पने ३ संशयारोपणे, ४ पक्षतः प्राप्नो च ।

विकल्पश्च द्विविधः व्यवस्थितः ऐच्छिकश्च । सोऽप्या-

काङ्क्षाविरहे युक्तः तथा च भविष्ये "कृतशालो

विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे कति" । इच्छाविकल्पोऽप-

दोषाः यथा "प्रसाधत्वाप्रसाधत्वपरित्यागप्रकल्पना ।

प्रत्युज्जीवित्वाभिव्यं प्रत्येकलपदोपता" । ब्रौह्मिभिर्य-

जेत यवैयेजेत" इति श्रूयते । तत्र ब्रौह्मिप्रयोगे प्रतीत-

व्यवसायाख्यपरित्यागः । अप्रतीतयवाप्रसाधत्वपरि-

कल्पनम् । इदन्तु पूर्वस्मात् पृथक् वाक्यम् अन्यथा सचच-

जेऽपि यागसिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयम्

प्राप्त्यर्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने

परित्यक्तयवाप्रसाधोऽप्युज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रसाधत्व-

ज्ञानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं ब्रौह्मिपि चत्वारः

इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे । तथा शोक्तम् । "एवमेवाप-

दोषाश्च ददु ब्रौह्मिप्रयोगयोः । विकल्प आश्रितत्वात्

गतिरन्या न विद्यते" इति । विविधं कल्पयते इति वि-

कल्पः । तस्मादप्यदोषमिवा उद्योगो हे तिथी इत्यत्र न

इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविद्यया" इति त० रघु० ।

प्रातस्तोक्तेः इति उक्तिरभेदे यथा "शब्दज्ञानानुपाती-

वस्तुभूत्या विकल्पः" इति । "य न प्रसाधोपादोही न विष-

य्योपादोही वस्तुभूत्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्य

निबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद् यथा चैतन्यं पुरुषस्य

स्वरूपमिति सदा चित्तिरेव पुरुषः तदा कितल केन

व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे दृष्टिः यथा चैतन्य गौ-

रिति । तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः ।

तिष्ठति वाच्यः स्याद्व्यतिष्ठति इति गतिनिष्ठसौ धात्वर्थ-

भावः गम्यते । तथावस्तुपक्षधर्मा पुरुष इति उत्पत्ति-

धर्मस्याभावस्यावस्यगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः तस्मादि-

कल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति । भा०

"ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदात्मप्रसाधान्तर्गतो विकल्पः

प्रसज्येत निर्वस्तुत्वो वा विपर्ययः स्यादित्यतः" आह ।

स नेति । न प्रसाधविपर्ययान्तर्गतः कस्माद् यतो

वस्तुभूत्यत्वेपीति प्रसाधान्तर्गतिं निषेधयति । शब्द-

ज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतिम् । त-

दुक्तं भवति कश्चिदभेदे भेदमारोपयति कश्चित् पुन-

भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदश्च वस्तुतोऽभावात्

तदाभासो विकल्पो न प्रसाधः नापि विपर्ययो व्यव-

हारविरुद्धादिति । शास्त्रप्रसिद्धदाहरणसाक-

तद् यथेति । किं विशेषं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते,

नाभेदे विशेष्यविशेष्यभावो न हि गवा गौर्विशेषयते ।

किन्तु भिन्नेन चैतन्ये तदिदमाह । भवति च व्यप-

देशे दृष्टिः । व्यापदेशव्यापदेशकयोर्भासो व्यपदेशे वि-

शेष्यविशेष्यभाव इति यावत् तस्मिन् दृष्टिर्वाक्यस्य,

यथा चैतन्य गौरिति । शास्त्रोपमेयोदाहरणान्तरं स-

ह उच्यते । तथेति प्रतिषिद्धवस्तुः उपिव्यादेः धर्मः

परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोऽयं निष्क्रियः पुरुषः ।

न खलु साङ्ख्ये राज्ञानोऽभासो नाम कश्चिदस्ति वस्तु

धर्मो येन पुरुषो विशेष्येत्यर्थः । कश्चित् पाठः प्रति-

षिद्धवस्तुधर्मा इति तत्कार्यः प्रतिषेधस्याप्राप्त्या प्रति-

षिद्धाभावो न वस्तुधर्माणां तद्व्यवहाराभासावयोरसम्ब-

न्धादप्यत्र तथा प्रतीतिरिति । शौकिप्रसिद्धदाहरणसाक-

तिरिति वाच्य इति । भवति निवृत्तौ यत् पूर्वपरीभूतया

प्राकादिक्रियया स्यान्नित्यता वाचाङ्गितया वाच्यस्य

व्यपदेश इति गतिनिष्ठसौ धात्वर्थभावः गम्यते ।

गतिनिष्ठत्वेरेव तावत् कल्पिता तदा अभावव्यपत्तयः ।

तस्यापि पूर्वपरीभाव इत्यहो कदासापरत्यर्थः ।

प्रभावः कल्पितो भाव एव चावगत एव न सर्वबुद्धेषु ग-

म्यते न पुनराह व्यतिरिक्तो धर्मः कश्चित्पुनराहरणान-

न्तरमाह । तथावस्तुपक्षधर्मा इति । प्रसाधविपर्ययान-

स्यासत्या न विकल्प उत्तिरिति वाच्यो व्यवहारः प्रक्रि-

येदितरे तत्पक्षधर्मावोदाहरणप्रपञ्चः" (१२०) ।

उज्ञाने प्रकारतरूपविषयताभेदे यथा अविकल्पकं संपका-
रताकं ज्ञानम् । निर्विकल्पकं निष्प्रकारताकं ज्ञानमित्यादि
द्वैतैक्ये तस्य कश्चित् सत्त्वं कश्चिदसत्त्वम् । यथा
“साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मेविकल्पात्” गौ० सू० दृष्टौ दृष्टम् ।

विकल्पसम पु० गौ० उक्तौ ज्ञात्युत्तरभेदे । स च कस्य
चित् धर्मस्य कश्चिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात्
प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनरूपः यथा
शब्दानित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य शुचत्वव्यभिचार-
दर्शनात् शुचत्वज्ञानित्यत्वव्यभिचारदर्शनात् अनित्यत्वस्य
भूतत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमय-
नित्यत्वं व्यभिचरोदिति” इति । वा०भाष्ये तु “साधन-
धर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं
प्रसजतो विकल्पसमः । यथा क्रियाहेतुगुणयुक्तं कि-
ञ्चिद् शुचं यथा लोष्टः किञ्चिद् लघुं यथा वायुः । एवं
क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः ।
किञ्चिदक्रियं यथात्मा । विशेषो वा वाच्यः” इत्युक्तम् ।

विकल्प(स्व)र लि० वि+कल्प(व)-रच् । प्रकाशशीले अमरः
२ रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० ।

विक्रवा(सा) स्त्री विशेषेण कथ्यतेऽसौ कष(वा) वज्रं क ।

१ मञ्जिष्ठायाम् अमरः । २ मंसरोहिण्यां राजनि० ।

विक्र(शि)सित लि० वि+कश्(स)-क्त । प्रकाशयुक्ते ।

विकार पु० वि+क-चञ् । प्रकृतेरन्यरूपे परिणामे ।

“विकारश्च यदालोकं द्रव्यं कृदा सुखं वा तस्यात्मनो-
ऽन्वये पूर्वे व्यूहो निवर्तते व्यूहान्तरं वोपजायते ।
तं विकारमाचक्षते” वा० भा० २।२।४६ सूत्रे उक्तः ।
स्वरूपत्यागेन रूपान्तराप्तिरूपः । स्वरूपस्य विनाशे
अविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वरूपः यथा दुग्धदेर्दध्या-
रम्भकत्वं वीजादेर्दध्यारम्भकत्वरूपो वा” गौ० सू० दृष्टा-
युक्तो वा । स्वरूपनाशोऽपि विकारो भावविकारशब्दे
दृश्यः । काशादेरवयवनाशेन तस्योत्पादनात् तस्यापि
काष्ठविकार एव कर्मशब्दे विकार्यनिरूपणे दृश्यम् ।

विकार्य लि० वि+क-ण्वत् । १ विकारजन्ये द्रव्ये व्या-
करणे क्तो कर्मभेदे कर्तृशब्दे १७२१ पु० दृश्यम् ।

विकाल पु० विकल्बः देवपेलादिकर्मानर्हः कालः । १ राक्षसी
नामकवेलायां २ दिवसः न्यकाले लि० ।

विकालिका स्त्री विज्ञातः कालोऽनया कप् अत-इत्त्वम् ।

कालज्ञापके षटीयन्त्रभेदे (तौवी) ताक्षरां लि० ।

विकाराश न० विकल्बः काशः । १ रुद्धि २ विप्रिष्टे काशे

प्रकाशे च अमरः ।

[अमरः ।

विकाराशिन लि० वि+काश-णिनि । प्रकाशशीले विकश्चरे
विकिर पुं स्त्री० वि+कृ-क । १ विह्वले अमरः स्त्रियां ङीप् ।

२ दृष्टे लि० । विकीर्यते च अर्थे क । ३ वज्रोपशालये
अवृत्तिप्रश्ने तस्यैवापदौ “काजचन्दनसिद्धार्थमकादूर्वाकु-
शाक्षताः । विकिरा इति सन्दिग्धा सर्वविज्ञौचनाशनाः”
तन्त्रवा० । ४ अग्निदग्धादीनां पित्तनिवर्णने “कसं कत-
प्रसीतानां योगिनां कुलवोपिताम् । अचिद्धं भागधेयं
ख्यात् दर्भेण विकिरश्च यः” आ० त० ।

“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आङ्गं विधीयते । स्वधावाच-
नकोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते” आ० त० ।

विकिरण न० वि+कृ-ल्युट् लि० इत् रपरत्वम् । १ क्षेपणे
२ हिंसने, ३ ज्ञाने च । ४ अर्कदृष्टे पुं अमरः । ६ व०, ५ कि-
रणशून्ये लि० ।

विकीर्य लि० वि+कृ-क्त । विक्षिप्ते ।

विकुर्वाण लि० वि+कृ-णानच् । हर्षहेतुना जातरीमञ्जादौ
अमरः । २ विकृतिप्राप्ते च । [११ अ० ।

विकुचि पु० स्त्र्यर्थवश्ये इच्छाकुराजपुले नृपभेदे हरिवं० ।

विकुस्र पु० वि+कुस-रक् । चन्द्रे उष्णादिकोषः ।

विकूणिका स्त्री वि+कृ-रक्च स्त्र्यर्थे क अत इत्त्वम् ।
नासायां हेनच० ।

विकृत लि० वि+कृ-क्त । १ बीभत्से २ मविनीकते, ३ रोगयुक्ते
४ विकारयुते ।

“क्षेमानेष्वादिभिर्यत् नोच्यते स्वं विवर्जितम् । व्यच्यते
चेष्टयेवेदं विकृतं तद्विदुर्मुधाः” उज्ज्वलस्मृत्युक्ते ५ भाव-
भेदे न० प्रभवादेषु ह्यचतुर्विंशत्वे पु० प्रभवादिशब्दे
४४७४ पु० तदानयनं दृश्यम् । “सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते
व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवज्रोऽक्षिरोगाश्च पा-
पाणि विकृते जनाः” ज्यो० त० । शुक्लवर्णशब्दे २६२२ पु०
दृश्यम् । [क्लिप्तं नित्यं ङीप् । २ रोगे, ३ डिब्बे हेमच० ।

विकृति स्त्री वि+कृ-क्तिन् वा । १ विकारशब्दार्थे अमरः ।

विकृती स्त्री विगतः केशो यस्याः ङीप् । १ केशशृङ्गायां स्त्रियां
२ पटवर्त्तनी च धरणिः । ३ महीरूपस्य शिवस्य यत्थात्
“स्त्र्यो जलं मही यङ्गिर्वायुराकाशनेव च । दीक्षतो
जाह्नवः शिवः इत्येतास्तत्रैव क्रवात् । सुवर्चसा तथै-
वोमा विकृषी चापरा शिवा । साहा दियस्तथा दीक्षा
रोहिणी च यथाकृत्वम् । स्त्र्योदीनामिनाः यत्थात्
द्वयोर्दीनामिः सङ्घं” सार्त्त० पु० ।

विक्रीक पु० वृकासुरपुत्रभेदे कल्किन० ११ अध्याये दृश्यम् ।

विक्र पु० विकृणति वि+कृ-ङ । करिषावक्रे त्रिका० ।

विक्रम पु० विशेषेण क्रामति वि+क्रम-ञच् । १। वि-

विक्रमे, २। विष्णौ, “मेधावी विक्रमः क्रमः” विष्णु स० ।

३। विक्रमादित्यनृपे “रत्नानि वै वररुचिर्भव विक्रमस्य”

ज्योतिर्विदाभरणम् । भावे षञ् । ४। क्रमणे मेदि० ।

करणे षञ् । ५। चरणे, त्रिविक्रमः । ६। शौर्यातिशये,

७। सामर्थ्ये च राजनि० । षट्पदप्रसङ्गे “लवणं मधु

गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ।” इत्युक्त्वन्तरेण द्रव्यर-

भेदे मेदि० । प्रभवादिशब्दे ४४७४ पु० दृश्यम् ।

विक्रमादित्य पु० विक्रमेशादित्य इव । खनामख्याते नृपभेदे

विक्रमाकौशिल्य “नो दुष्टः सुत एव वा क्षितितले

श्रीविक्रमाकौपमः” मिता० ।

विक्रमिन् पु० वि+क्रम-णिनि । १। सिंहे, राजनि० २। विष्णौ

विष्णु पु० । ३। विक्रमयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

विक्रय पु० वि+क्री-ञच् । मूल्यग्रहणेन परस्वत्वापादके

स्वापारे अक्षरः ।

विक्रये विहितविहितनक्षत्राणि यथा “यमादिशक्रा-

मिहताशपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णामि

चित्राशतविन्दुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः” ।

ज्योतिःसारः । क्रयविक्रयनिर्णयो यथा “मूल्यं दास्या-

मीति नियमं कृत्वा ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः । तथाच वि-

वादाचिन्तामणौ कात्यायनः “पण्यं गृहीत्वा यो मूल्य-

मदत्तवै दिशं व्रजेत् । अतस्तत्तत्प्रतिपादत् तदनं

दृष्टिमाप्नुयात्” । अतएव दृष्टस्मृतिः “गृह्येत्वादिकं

क्रीत्वा तल्लभ्यमाल्याचरान्वितम् । पत्नं कारयते यत्नं क्रय-

लेख्यं तदुच्यते” । क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चा-

त्तापादसिद्धिः । यथाह मनुः “क्रीत्वा विक्रीय वा कि-

ञ्चित् यष्टेहाहृषयो भवेत् । सोऽनर्दशाहे तदुद्रव्यं

दद्याच्च वाददौत वा” । एतद्याज्ञवल्क्योक्तेतरपरम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः “दशैकपञ्चसप्ताहमावत्पञ्चाङ्ग-

सासिकम् । वीजायोवाहारत्नस्त्रीदोहपुंसां परी-

क्षणं । अत्र दृष्टस्मृतिः “सुतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि

संजायते कश्चित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तु क्रोता मूल्य-

मवाप्नुयात्” । अतस्तद्व्यपरीक्षणकालात् । कात्या-

यनः “कविज्ञान्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रीत्वा तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु” ।

काले प्राशुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते तु दृष्ट-

स्मृतिः “परीक्षितं स्वयं पण्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं वक्तुमर्हं गृहीत्वा न पुनश्च जेतु” । अत्र विशेष-

यति नारदः “क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं म-

न्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाङ्ग-

विचतम् । द्वितीयेऽङ्कि ददत् क्रोता मूल्याच्चिंशंश-

माहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्कि परतः क्रोतरेव तत्” ।

आहरेत् दद्यात् विक्रेते इति शेषः । द्विगुणं त्रिंश-

शस्य । याज्ञवल्क्यः “राजदेशोपपत्तेन पण्ये दोष-

मुपागते । ज्ञानिर्विक्रेतुरेवासौ वाचितस्याप्रयच्छतः” ।

नारदः “उपहृत्येत वा पण्यं दद्येतापक्षित्येत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः । दीयमानं

न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो

विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः” प्रायः त० । “न्यासं कृत्वा

परत्वाधिं कृत्वा बाधिं करोति च । विक्रयं वा क्रिया

तत्र पक्षिमा वलवत्तरा” । न्यासं कृत्वा बाधिं करोति

बाधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं सत्त्वध्वं

सकृत्वात् दानं लक्षयति तत्र परा क्रिया सिद्धेत्यर्थः ।

एवञ्च विक्रेतृदातोर्भरणादिना आध्यनुदारे विक्रयदाने

तत्कर्तृत्वस्यैवजननात् तत्र तत्कर्तृत्वप्रतिपक्षो-

तृभ्यामाध्युद्धारः कार्यः इति । न च “स्यावरस्य

समस्तस्य मोक्षसाधारणस्य च । नैकः कुथोत् क्रयं

दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा

अपिण्डाः स्यावरे समाः । एको ह्यीशः सर्वत्र दानाधमं

न विक्रये” इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवत्त्वक-

विक्रयानधिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगाहेत्युक्तपक्ष-

स्मृत्यस्य द्रव्यान्तर इवात्माव्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन

दुष्टं तत्पुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधाद्धर्म-

ज्ञापनार्थनिषेधकं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति दाव-

भासः । एवञ्च “स्यावरे विक्रयो नास्ति कुथोदाधि-

मनुजया” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं

“भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्श-

नाञ्च विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यसुदकं दत्त्वा दान-

रूपेण स्यावरविक्रय इति” विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु

स्यावरविक्रयनिषेधः अविभक्तस्यावरविषयः । तत्रापि

यदि विक्रयं विना अवस्थितिर्न भवति तदा विक्रयः क-

र्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितनद्वारे विशेषयति मितान्-

दायाम् “स्यावरं द्विपदञ्चैव यदापि स्वयमर्जितम् ।

अवस्थाय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः” इ-

स्वादि। अस्यापवादमाह “एकोऽपि स्थावरे कुत्रादु-
दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्माथे च
विशेषतः” दायतत्त्वे रघु०। इव्यविशेषविक्रयविशेषो
यथा सृतिः “विक्रीणन् सदासांसानि ह्यभक्ष्यस्य च
भक्ष्यम्। कुर्वन्नगम्यगमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्।
कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणो गमनेन च। वेदाक्षरवि-
चारेण शूद्रश्चाण्डालतां यजेत्” कालिकापु०। “विक्रयं
सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषमाक। मधु चर्म सुरां
लाक्षां त्यक्त्वा सांसञ्च पचमम्” मनुः। “सद्यः पतति
क्षौहेन लाक्षया क्षयणेन च। त्वहेण शूद्रो भवति ब्रा-
ह्मणः क्षीरविक्रयात्। अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतो-
क्तयैव च। यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला घान्येन तत्क्षमाः”
आह्नि० त०। “गवां विक्रयकारी च गवां गोष्ठे कृमि-
भवेत्” इति अमरचनम्। “गोवधोऽयाज्यसंवाज्यपा-
रदायां विक्रयाः। तडागाराभटाराणां पत्न्यस्य च वि-
क्रयः। भृताश्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः” मनुः।

विक्रयानुशय पु० विक्रयस्यानुशयः पञ्चात्तापः। विक्रीत-
पदार्थस्य पराद्विनिष्कलके असुताये तद्विभिन्ने विवादभेदे

विक्रयिक पु० विक्रयः अस्वस्य ठन्। विक्रीतरि अमरः।

विक्रयिन् त्रि० वि+क्री-ताच्चीत्ये इनि। विक्रयशीले
शब्दच० स्त्रियां ङीप्। [भावे क्त० श्विक्रमे।

विक्रान्त पु० वि+कृ-क्त। सिंहे राजनि० शूरे च अमरः।

विक्रिया स्त्री वि+कृ-भावे श। श्विकारे अन्ययास्त्यतस्य
वस्तुनोऽन्यथा परिणामे।

विक्रीयासम्प्रदान न० विक्रीय न सम्प्रदानं कृत्वे यत्न।
अष्टादशविवादान्तर्गते विवादविशेषे तत्संज्ञरूपादिकं
वीरनि० उक्तं यथा

“अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्संज्ञरूप-
माह नारदः “विक्रीय प्रणयं मूल्यान क्रोड्यं च
प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदस्यते इति”
तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यमिदं क्रमेणाह स एव
“लोकैऽस्मिन् द्विविधमण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्-
विधस्तस्य च बुधैर्दानादानविधिः सृष्टः। गणितन्तुलिमं
मेयं क्रियया रूपतः त्रयेति”। दानं विक्रयः आ-
दानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयः तद्गणितम्।
गणितं संख्येयं क्रयकफलादिकम् एवं तुलिमादिकं
तुलिमन्तुनाधृतं हेमचन्द्रनादिकम्। मेयं ब्रीह्यादि-
कम् क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः।

रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु पण्यञ्जनादि। त्रिया दीप्या
युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा
याचमानाय क्रमेण विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्क-
र्त्तव्यं तदाह स एव “विक्रीय प्रणयं मूल्यान क्रोड्यं न
प्रयच्छति। स्थावरस्य जयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफल-
मिति” यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अज्ञातानुशयाय
क्रमेण प्रार्थयमानाय नाप्यति तच्च प्रणयं यदि स्थाव-
रात्मकं तदा जयेण सहितमसौ दाप्यः। यदा तु जङ्ग-
मात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितम् इत्यर्थः। विक्रया-
नन्तरं ज्ञात उपभोगोऽत्र जयः क्रियाफलं दोह-
नादिक्रियाफलं क्षीरादिकम्। इदञ्च क्रयकालाये-
क्षया चर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम्। मूल्यह्रासे
अन्यथाभिधानात्। तथा च स एव “अर्थस्य दपञ्ची-
येत सोदयस्य प्रमावहेति”। अर्थाक् चेदपञ्चीयेतेति
कल्पतरौ पाठः। अर्थाक् विक्रीतस्य क्रमेण समर्पणात्
पूर्वं अपञ्चीयेत हीनमूल्यं भवेत्सोदयस्य प्रमावहेत्।
विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्यानर्पण-
समये मूल्यह्रासवशादावदुपचयसहितं लभ्यते ताव-
दद्यादित्यर्थः। यदा तु मूल्यसाध्यं तदा पण्योपचय
रूपस्यासम्भवात् “निक्षेपं वृद्धिगेषञ्च क्रयं विक्रयमेव
च। याच्यमानमदत्तञ्चेदङ्गते पक्षकं शतमिति” वच-
नोक्तं वृद्धिसहितमपण्यं दाप्यः। अतएव याच-
वल्क्यः “गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रोड्यं नैव प्रय-
च्छति। सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्गन्ताभं वा दिग्ग-
गते” इति। गृहीतमूल्यमपण्यं विक्रेता यदि प्रा-
र्थयमानाय अदेशमपि क्रमेण न समर्पयति तच्च
पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं वत्कालान्तरे अल्पमू-
ल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता
क्रमेण दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो
नास्ति किन्तु क्रयकाले यावता मूल्यान लभ्यं यावत्पण्य-
मिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय त-
स्मिन् देशे विक्रीतस्य यो लाभको नोदयेन सहितं
दापनीयः वचनत्वयस्यार्थः। अतर्थस्य तु यो देश-
ान्तरात् क्रयार्थमागत्य क्रीणाति तस्य देशान्तरे तत्पण्यं
विक्रये यो लाभको न सहितं तत्पण्यं दापनीय इ-
त्यर्थः। देशान्तरलाभसहितपण्यदानञ्च केवलमाद्यं-
साख्य एव किन्तु मूल्यस्य वृद्धौ जयेऽपीत्याह नारदः
“स्यादिनामेव नियतोदिग्गन्ताभं दिग्वाचिरिणामिति”।

स्यायिनां विक्रेतृदेशस्यायिनाम् एष नियमः स्यादस्य
 क्षयं दाप्य इत्यादिप्रचनोक्तो नियम इत्यर्थः । विष्णु वि-
 क्रेतृदण्डमप्याह “नृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रतुर्नैव
 दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च पण्यशतं दण्डः”
 इति । एतच्चानुशयरहिततृप्तविक्रेतृविषयमिति म-
 दनरत्ने । यस्तु विक्रीयानुशयप्रशङ्गाप्यति यस्तु
 क्रोत्वाऽनुशयवशाच्च नृह्यति तौ प्रत्याह कात्यायनः
 “क्रोत्वा प्राप्ताच्च नृह्यीयादो न दद्याददूषितम् । स
 मूल्याद्दशभागान्तु दत्त्वा स्वन्द्व्यमाप्नुयात्” । अप्राप्तेऽथ
 क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् । एष धर्मो दशाह्वात्
 परतोऽनुशयो नत्विति । अदूषितः जलादिनेति शेषः ।
 दोहवाद्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽल्प-
 क्रियाकालस्तस्मिन्नामे सति अप्यहणोऽदाने वा कृते
 सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु तप्तदत्तवैव स्वीयं
 द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एष धर्मो दशाह्वात्प्राग्वे-
 दितव्यः नत जङ्घमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयासम्प-
 यच्छतो यदिक्तीते पण्यं विक्रेतुः पाञ्चं स्थितं तस्य यदि-
 नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव जानिरित्याह याज्ञवल्क्यः
 “राजदेवोपचातेन पण्ये दोषसुपागते । जानिर्बि-
 क्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः” इति । अत्र याचित-
 खेति विशेषणोपादानान् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानि-
 रित्यर्थाङ्गस्यते । नारदोऽपि “उपहन्येत वा पण्यं
 दह्ये तापञ्जयेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प-
 यच्छतः” इति । यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानि-
 कथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रोतुरपीत्याह स एव
 “दीयमानञ्च गृह्णाति क्रोतुस्मण्यस्य यः क्रयो । स
 एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः” इति । अप्रय-
 च्छतः विक्रेतुर्योः दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः । क्रोतु-
 र्दीर्घाभिधानस्य कृत्वं पण्यस्य मूल्यं क्रोत्वे विक्रेता न
 प्रत्यर्पणीयमिति । दीयमानञ्च गृह्णातीति वदता दीय-
 मानग्रहणे न मूल्यहानिरिति दर्शितम् । क्रयान-
 न्नरं क्रोत्वा न याचितं विक्रेता च न सर्पितं जात-
 सौराद्युपद्रवस्तत्र द्वयोः सन्ना हानिः । क्रोतृविक्रो-
 रभयोरपि याचनानर्पणशैथिल्येन सापराधत्वादित्युक्तं
 देवनभट्टैः सतिचन्द्रिकायाम् । याज्ञवल्क्योऽपि
 “हानिश्चेत् क्रोतृदोषेण क्रोतुरेव हि सा भवेदिति”
 क्रोतृदोषः दीयमानस्याग्रहणम् । यत् पुनर्जातानुशयः
 क्रोता क्रोत्वा दीयमानञ्च गृह्णाति तत्प्राप्य न

रदः “दीयमानञ्च गृह्णाति क्रोत्वा पण्यं च यः क्रयो ।
 विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नायादिति” । क्रयो
 जातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि “विक्रीत-
 मपि विक्रेयं पूर्वक्रोतयर्गृह्णातीति” । यस्तदुष्टं पण्यं
 दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यस्यान्यहस्ते विक्रीतं
 तत्क्रोत्वा अनुशयाभावे एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो-
 दण्ड इत्याह नारदः “निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं
 यः प्रयच्छति । स मूल्यादुद्दिगुणं दाप्यो विनयं ताव-
 देव तु । तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।
 द्रव्यन्तदुद्दिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति” । याज्ञ-
 वल्क्योऽपि “अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्ट-
 मद्यदि । विक्रीणीते दमस्तस्य मूल्यात्तु द्विगुणो भवे-
 दिति” बुद्धिपूर्वविषयमेतत् । “ज्ञात्वा सदोषं यः
 पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः । तदैव द्विगुणं दाप्यस्तस्य
 विनयं तथेति” इहस्थितिनोक्तत्वात् । अत्रुद्दिपूर्वकं
 विक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव । अन्यत्रापि विषयविशेषे
 परावर्त्तनमाह इहस्थितिः “सत्तोन्मत्तेन विक्रीतं ही-
 नमूल्यं भवेन वा । अस्तन्मत्तेन मूदेन त्याज्यस्तस्य पुन-
 र्भवेदिति” । एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये इष्टव्यम् । अत-
 एव नारदः । “दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिवेन प्रकी-
 र्त्तितं” इति । यत् पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स-
 एवाह “अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरविक्रयः” इति ।
 अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मालेण क्रये कृते न परावर्त्त-
 नीयमित्येवमादिप्रमयाभावे सति प्रष्टव्यो निष्ठतो न क-
 सिद्दोष इत्यर्थः । यत् पुनर्वाङ्मालक्रयपरिहारार्थं वि-
 क्रोतृहस्ते क्रोत्वा किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रोतृदोष-
 वशेन क्रयासिद्धौ त्वाह व्यासः “सत्यङ्कारं च यो
 दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते । पण्यं भवेद्विद्वत्तन्दीय-
 मानमगृह्णतः” इति । निष्ठुष्टं भवेत् सत्सुष्टं भवेदि-
 त्यर्थः । अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गे-
 ऽभिमतः । अन्यथा वाङ्मालक्रयकर्तृत्वत्वेन विक्रेतुः
 सत्यङ्कारद्रव्यपाहकत्वकृतमन्यत्र विक्रयस्यापराधनिनि-
 र्त्तकं सत्यङ्कारद्रव्यस्य वैशुष्येन प्रतिदानं न स्यात् ।
 अत्रापि विक्रीतमविक्रोतमन्यत्रानुशयेयम् । अस्मिन्नेव
 विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह याज्ञवल्क्यः
 “सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति” सत्यङ्कारः
 सत्यापनं कृतस्य क्रयस्य सत्यताकरणमिति यावत् ।
 “क्रोत्वे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याहतिः स्त्रियास्” इत्यस्य

कोषाभिधानात् । सत्यङ्काराय कृतं समर्पितं सत्यङ्कार-
कृतं कथं सत्यं कर्तुं यद्विकृतं तृहस्ते कृतमित्यर्थः ।

विक्रिये लि० वि+क्री-यच् । विक्रियणीये पदार्थे । [२ व्याकुलत्वे
विक्रिव लि० वि+कृ-यच् । १ व्याकुलभूते अमरः । भावे अच्
विक्रित्ति स्त्री वि+क्रिद-क्तिन् । जलतेजःसंयोगाभ्यामव-
यवशेषित्ये पूर्वोरभकसंयोननाशानन्तरिशिथिलसंयोगा-
पत्तो ।

विक्रित्त लि० वि+क्रिद-क्त । १ आह २ शीघ्रं ३ शीघ्रं च
मेदि० । ४ विक्रिदद्युक्ते । [शब्दे च वैद्यकम् ।

विक्रिाव पु० वि+कृ चञ् । १ शब्दे अमरः । २ कासादिरोगकृत-
विक्रित्त लि० वि+क्रिप-क्त । १ विशेषेण क्षिप्ते २ योगशास्त्रोक्ते
चित्तस्य भूमिभेदे न० । यद्योक्तं पातञ्जलभाष्यविव-
रणयोः “क्षिप्ते भूदं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति
चित्तभूमयः । तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनी
भूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते” भा० । “क्षिप्ते सदेव
रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरं,
भूदन्तु तमःसमुद्रेकाज्जिह्वावृत्तिमव । विक्षिप्ते क्षिप्ता-
दिशिते विक्षिप्ते विशेषोऽत्र स्थेयवज्जलस्य कादाचित्तः
स्थेया सा चास्त्राःस्थेयवज्जलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्य-
माणव्याभिख्यानाद्यन्तरायजनिता वा” विव० ।

विक्षीर पु० विक्षिपे विगतं वा क्षीरमस्य । १ कर्कशे राजनि०
२ विगतक्षीरे लि० ।

विक्षेप पु० वि+क्षिप-यच् । १ त्यागे २ प्रेरणे ३ दूरीकरणे च ।
“चित्तस्य विक्षेपा नवविधाः पातः क्षुब्धभाष्ययोर्दर्शितास्ते
च चित्तविक्षेपशब्दे २८४१ पु० अन्तरायशब्दे च दृष्ट्याः ।
वेदान्तसिद्धचिन्तविक्षेपाः २०० पु० उक्ताः ।
विमण्डले यत् पश्यमानं तस्य क्वालिष्ठत्ताद् यत् तिर्थ-
गन्तरं स विक्षेपः” सि० शि० उक्ते ४ शरे च ।

“भूषाणामर्द्धरचना दृष्ट्या विजगवेक्षणञ् । रहस्याख्या-
नमीपञ्च विक्षेपो दयितान्तिके” सा० द० उक्ते स्त्रीणां
१ सत्त्वजालङ्कारभेदे ।

इकथाविक्षेदेदृष्टे निम्नहस्यानभेदे “कार्यव्यासङ्गात्
कथाविक्षेदो विक्षेपः” गौ० सू० “यत् कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां
व्यवच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्निवसिते
कथयिष्यामि इति विक्षेपो नाम निम्नहस्यानम् ।

एकनिम्नहावसानार्थां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रति-
पद्यते इति” वा० भा० । “असम्भवकालान्तरकत्वेनारोपितं
कार्यं व्यासङ्गसङ्गात् कथाविक्षेदेदृष्ट्या” इति ।

विक्षेपशक्ति स्त्री विक्षेपस्य जनिका शक्तिः । वेदान्तोक्ते
अविद्याशक्तिभेदे ।

“विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्विज्ञानं स्नाततरज्ज्वो ज्ञ-
शक्त्या सर्पादिकसङ्गावयति एवमज्ञानमपि स्नाततात्मनि
अज्ञशक्त्या व्याकाशादिप्रपञ्चसङ्गावयति तादृशं सामर्थ्यम् ।
तदुक्तम् “विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डानां जगत्सृजे-
दिति” । वेदान्तसा० ।

विखु लि० विगता नासिका यस्य खादेशः । गतनासिके ।
अमरः । ख्यादेशः । विख्याप्यत्वं लि० ।

विखुर पु० स्त्री० १ राक्षसे लि० स्त्रियां डीप् । २ चौरं संक्षिप्तं
विख्यात विशेषेण ख्यातः प्रसिद्धः वि+ख्या-क्त । प्रसिद्धे
विगणन न० विशेषेण गणनम् गणं ल्युट् । क्षणशोधनार्थं
सङ्ख्यागणने ।

विगत लि० वि+गम-क्त । १ प्रसादरहिते अमरः । २ विशेषगते
बद्धं ३ अपगते च हेमच० । इत० । ४ खगगतौ न० ।

“विगतं विगतम्” भट्टिः । [स्त्रियां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० ।
विगतात्तं वा स्त्री विगतमात्तं रजो यस्याः । गतरज-
विगन्धक पु० विरुद्धः गन्धोऽस्य कप् । १ रङ्गदोरुद्धे
राजनि० । २ रङ्गपुष्पायां स्त्री० टाप् अत इत्थम् ।

विगम पु० वि+गम चञ् । १ नाशे, २ क्षयाये च ।

विगर्हण न० वि+गर्ह-ल्युट् । निन्दने ।

विगर्हित लि० वि+गर्ह-क्त । १ निन्दते २ निषिद्धे च ।
भावे-क्त । ३ निन्दायाम् न० ।

विगाढ लि० वि+गाह-क्त । १ स्नाते, २ कृतावगाहने च ।

विगान न० वि+गै-ल्युट् । निन्दायाम् हेमच० ।

विगीत लि० वि+गै-क्त । निन्दते ।

विगीति स्त्री वि+गै-क्तिन् । निन्दायाम् ।

विगुण लि० विरुद्धो गुणोऽस्य । गुणरहिते ।

विगूढ लि० वि+गुह-क्त । १ गर्हिते, २ गुप्ते च मेदि० ।

विगृहीत लि० वि+ग्रह-क्त । १ गृहीते, व्याकरणोक्ते वि-
ग्रहवाक्यस्य २ पदे च ।

विग्र लि० विगता नासिकाऽस्य प्रादेशः । विगतनासिके अमरः

विग्रह पु० वि+ग्रह-यच् । १ देहे, २ विस्तारे, ३ युद्धे पु० न०
अमरः । ४ समासादिर्हातसमानानाद्यकवाक्यभेदे, ५ विशेष-
ज्ञाने च “अविग्रहा गतादिस्या यथा व्यासादिकर्मभिः”
हरि० ।

विघटिका स्त्री विभक्ता घटिका यथा मा० व० । घटिकाघटिभागे
प्रस्तात्तके काष्ठे राजनि० । वि+घट-ल्यप् । १ विभोजते लि०

विघटित लि० वि+घट-क्त । १ विघोजिते २ विशेषेण रचिते च
विघटित लि० वि+घट-क्त । १ बाधिते २ विघोजिते च ।

विघस पु० वि+घट-घञ् । भोजनशेषे मेदि० । २ खाहारे च
शब्दः । १ शिक्थके न० राजनि० । ४ देवपैतृदत्तशेषे

विघसायिन् लि० विघसं देवतादिदत्तावशेषमन्त्राति अश-
यिनि । देवपैतृकायान्नरं तदवशिष्टभोजिनि ।

विघात पु० वि+हन-क्त । १ व्याघाते २ व्याघाते च ।

विघातिन् लि० वि+हन-णिनि । १ निवारके । २ नाशके,
२ नाशप्रतियोगिनि च । ३ नित्यवायं वलुनिमित्तो विघाती
इति व्याकरणशब्दः । एतुल् । विघातकोऽप्यल ।

विघ्न पु० वि+हन-क् । १ व्याघातके अन्नराये अमरः । २ क-
ष्णपाकफलायां शब्दः । [गणेशे शब्दः ।

विघ्ननायक पु० विघ्नानासत्त्वत्तुत्पत्त्योः नायकः । विघ्ने
विघ्नकारिन् लि० विघ्नं करोति क-णिनि । १ चारदशने
२ विघातके च मेदि० । स्त्रियां ङीप् । [ऽप्यल ।

विघ्ननायक पु० इतः । गणेशे शब्दः । एतुल् । विघ्ननाशनादयो-
विघ्नराज पु० विघ्ने राजते राज-ञच् । गणेशे अमरः ।
इतः । विघ्नेषादयोऽप्यल ।

विघ्नहारिन् पु० विघ्नं हरति ह-णिनि । गणेशे लिङ् ।

विघ्नित लि० विघ्नो जातोऽस्य इतच् । जातविघ्ने ।

विघ्नेशानकान्ता स्त्री इतः । श्वेतद्वयं दाम् राजनि० ।

विच पृथक्करणे इ० जु० वा ड० अक० अमिट् । विनक्ति वि-
वेक्ति विङ्क्ते विविक्ते । इति अविचत् अवेक्षीत् ।

विचकिल पु० विच+क किल-क् कर्म० । १ मदनदृष्टे ।
२ मञ्जीभेदे मेदि० । [२ नागदन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

विचक्षण पु० वि+चक्ष-ल्यु न ख्यादेशः । १ पण्डिते अमरः

विचक्षुस् लि० वि+चक्ष-उशि न ख्यादेशः । १ विभनस्ते
लिङ् । विगतं चतुर्थे । २ नेत्रान्त्र्ये लि० । [चयने च ।

विचयन न० वि+चि-ल्युट् । १ अन्वेषणे शब्दः । २ पुण्यादि-

विचर्चिका स्त्री वि+चर्च-ल्युल् । पाषाणि रोगभेदे अमरः ।

वा च खल्युक्तविशेषः । "एकं कुटं स्मृतं पूर्वं गजचर्म
ततः स्मृतम् । ततश्चर्मद्वयं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ।

विपादिकाभिधा श्वे पासा कच्छस्ततः परा । ततो दद्रुश्च
विष्कोटः किटिभञ्ज ततः परम् । ततश्चाक्षकं प्रोक्तं

श्वतारश्च ततः परम् । जुद्धशानि चेतानि कथितानि
भिन्नवर्गः । सकण्डूः पिङ्गका श्यावा वल्लभावा विच-

र्चिका पिङ्गका जुद्धपिङ्गका । "दाल्यते त्वक् खरा रुचा-
जान्मोक्षेया विचर्चिका । पादे विपादिका श्वेया स्थान-

मेदाद्विचर्चिका" । "केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिक्षा-
माहुः" भावप्र० । कुण्डशब्दे २१५४४० दृश्यम् ।

विचार पु० वि+चर-घञ् । १ तत्त्वनिर्णये सन्दिग्धे वस्तुनि
प्रमायेन तत्त्वपरीक्षायां २ तदनुगुणे वाक्यसोमे च ।

"विपरीतोद्भावकपरविजिगोषया न्यायप्रयोग इति"
केचित् प्राहुः । यथा पदार्थानुमानस्यैव पर्वतो वज्जि-

मानु धूमवत्त्वादित्यादि । अत्र च पर्वते वज्जो साधनोये
प्रतिवादिना च पर्वतो न वज्जिमानित्यादि विपरीतवाक्ये

प्रयुक्ते मध्यस्थस्य संशयो जन्यते । तस्मिन्मध्यस्थे वादिना
पर्वतो वज्जिमानित्यादिप्रतिवादिघटितवाक्यप्रयोगरूपः

विचारः क्रियते इति । ४ विगतचारो यस्मात् प्रा० व० । चार-
न्मूले च "विचारद्वयचारद्वयवर्तत" ।

विचारण न० वि+चर-णिच्-ल्युट् । १ विचारे शब्दः ।

युच् । तत्रैव स्त्री अमरः । २ मोक्षांशमाश्ले हेमच०

विचारित लि० विचारो जातोऽस्य इतच् । कृतविचारे ।

विचाल लि० वि+चल-कर्त्तरि च । १ अन्तरा २ अन्त-
रात्रे-हेमच० । वि+चल-णिच् भावे अच् । २ अन्तरा

स्थितस्य वस्तुनो विशेषरूपतापादने "अधिकरणविचाले
च" पा० । "द्रव्यस्य संख्यानरापादने संख्याया धा स्मात् ।

एकं राशिं पञ्चधा कुर्व" सि० को० । [ङीप् ।

विचि(वी) पुं स्त्री विच-इक् । तरङ्गे भरतः । स्त्रीत्वपक्षे वा

विचिकित्ता स्त्री वि+कित-स्त्रार्थे षन् अ । वन्दे हे अमरः ।

विचित्त न० विशेषेण चित्तम् । १ कूर्वर्ये । २ तद्वति लि०
शब्दः ३ आश्रये लि० । ४ मृगेवारी स्त्री राजनि० ।

५ अथोलङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०३ पु० दृश्यम् ।
संज्ञायां कन् । गुर्जपल्लव्ये पु० राजनि० ।

विचित्रवीर्यं पु० शालतुल्यपात्रजे नृपभेदे भा० शा० १०६५०

विचित्राङ्ग पुं स्त्री । विचित्रमङ्गं यस्य । (चित्ते) १ व्याघ्रभेदे
शब्दः २ मयूरे पुं स्त्री शब्दः ३ उभयत्र स्त्रियां ङीप्

१ आश्रयैर्देहे लि० ।

विचेतस् लि० विचर्चं दुष्टं विशिष्टं वा चेतो यस्य । १ दुष्ट-
चित्ते २ विशिष्टचित्ते च । ३ दुर्मनस्ते हेमच० ।

विचेष्टित लि० विगतं चेष्टितमस्य । १ चेष्टान्त्र्ये, वि+चेष्ट-
भावे क्त । २ विशेषेण चेष्टायाम् न० ।

विच्छ दीप्ती जु० उभ० सक० सेट् । विच्छयति ते अविच्छिद्यत् त
विच्छ गतो त० पर० स्त्रार्थे आय, आयपक्षे उ० सक० सेट् ।

विच्छायति विच्छायते विच्छति । अविच्छादीत् अविच्छा-
विष्ट अविच्छीत् ।

विच्छन्दक पु० विशिष्टः कन्दो यत्नः कपः । ईश्वरदत्ते कसरः
“उपयुं परि यद्देहं तद्विच्छन्दकसंज्ञितम्” ।

विच्छाय न० वीणां पक्षिणां छाया नपुंसकत्वम् । पक्षि
समूहच्छायायाम् कसरः । विगता छाया यस्य । २ छाया-
रहिते लि० मेदि० । ३ विशिष्टकालियुते मयो भरतः ।
विच्छित्ति स्त्री वि+च्छिद-कृत् । १ अक्षराणां २ हारभेदे
३ विच्छेदे मेदि० । ४ छेदे ५ विनाशे ६ स्त्राणां चेष्टाभेदे च ।
“साक्षात्प्राकृत्यरचना विच्छित्तिः कालिपापकृत्” वा० द०

विच्छिन्न लि० वि+च्छिद-कृत् । १ विभक्ते २ समासस्थे च मेदि०
३ कृष्टिणे हंसच० । भावे-क्त । ४ छेदने न० ।

विच्छेद पु० वि+च्छिद-भावे कृत् । १ विद्योने २ चलतिरा
हृत्ये ३ विभागे च ।

विज प्रथमकरणे जु० उभ० सक्० अनिट् । वेवेकं वेविके
दरित् अविजत् अवेचीत् अविक्त ।

विज भवे कम्पे च इ० पर० अक० सेट् । विनक्ति अविजीत् ।
ईदत् ओदिश्च विजः । [ईदत् ओदिश्च क्त-विजः ।

विज भवे कम्पे च तु० आ० अ० अनिट् । विजते अविजट ।
विजिन लि० विगतो जनो यस्मात् प्रा० व० । निर्जने कसरः ।

विजिनन त० वि+जिन-ल्युट् । १ गर्भनाशने प्रसवे हेमच०
२ उज्ज्वले शब्दच० ।

विजपिल न० विज-क पिल-क कर्म० । पङ्के हवायुधः ।
विजम्बन् लि० विरुद्धं कम्प यत्नः । आरजे ।

विजय पु० वि+जि-कर्त्तरि कृत् । १ अर्जुने मेदि० ।
“अभिप्रयानि सपामे यदङ्कं युद्धमुदेतान् । नाजित्वा

विनिवृत्तामि तेन सां विजयं विदुः” भा० वि० ४४ अ० ।
२ विमाने हेमच० ३ शमे च । ४ विष्णोरनुचरभेदे । जय-
शब्दे २०५० पृ० दृश्यम् । तत्काल्यशब्दे दर्शिते ५ अष्टमभेदे
६ कल्किपुत्रभेदे कल्किपु० १२ अ० । भावे कृत् । जये
दपरिभवपूर्वकपङ्कये च ।

विजयकुञ्जर पु० विजयाय कुञ्जरः । राजवाहनगजे त्रिका० ।
विजया स्त्री । आश्विनशुक्लपक्षीयदशम्याम् २ उमायाः सखीभेदे

वामनपु० ४ अ० । “कथयतु विजया” इति सुद्वाराक्षसम् ।
२ दुर्गायां हेमच० । “विजित्य पद्मनाभान्” देखराजं
सहावलम् । विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता”
देवीपु० ४५ अ० । ३ जयन्त्यां ५ प्रेमात्मिकायां ६ मङ्गिकायां
७ यमीभेदे, ८ अग्निमन्त्रे राजनि० । ९ भङ्गायाम् (सिद्धि)
हेमच० तत्पण्यां यशुषादि भावप्र० उक्तं यथा

“भङ्गा नङ्गा मातङ्गानी मादिनी विजया जया । भङ्गा

सफहरी तिल्ला पाहिणो पाचनी लघुः । तीक्ष्णोष्णा
पित्तला मोहसदवाग्बुद्धिर्विनी” भावप्र० ।

अष्टहादशीमध्ये “यदा तु शुक्लहादश्यां नचत्” अथ
भवेत् । तदा सा तु महापुण्या हादशी विजया कृता”
इत्युक्ते १० हादशीभेदे “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां कृत्वा वारो
यदा भवेत् । सप्तमी विजया नाम” इत्युक्ते सप्तमीभेदे
च । ११ यमभाय्यायां १२ हरितक्यां जटा० । १३ वचायां
रत्नमा० । १४ अक्षविद्याभेदे “विद्यामयेन” विजयां
जयाश्च” भट्टिः ।

विजल्प पु० “व्यक्रयाऽसुखया गूढमानसशान्तरालया । अथ-
द्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः” उज्ज्वलम-
ण्युक्ते वाक्यभेदे ।

विजात लि० विरुद्धं जातः । १ आरजाते विशेषेण जाता ।
२ जातावत्यायां स्त्रियां स्त्री हेमच० । ३ अर्थादवस्थिति ।

विजातीय लि० विभिन्नां जातिं धर्ममर्हति क्त । विभिन्न-
विजिगीषा स्त्री विजेतमिच्छा वि+जि-लृप् भावे कृत् ।

१ ओदरपूरणेच्छया निन्दनीयकर्मदो प्रहृष्टो २ तद्विन्दा-
गणने रमा० ३ विजयेच्छायाश्च । ४ । विजिगीषु
जयेच्छावति लि० शब्दच० ।

विजिगीषाविवर्जित लि० इत० । औदरिक्ते कसरः ।

विजिन(ल) न० विज-इतच् इतच् कृत् । सरसव्यञ्जने
“प्राकट्यपरसासक्ते व्यञ्जने तु भवेत् त्वयम् । तैलपाक-
सुसंस्कारे प्रथमतस्तपस्वस्तम् । विजिनं लालवीकश्च
विजितं विज्जितञ्च तत्” शब्दर० ।

विजुल पु० विज-इतच् कृत् । शाल्मलीकन्दे राजनि० ।

विजृम्भण न० वि जृम्भि-ल्युट् । १ विक्राये २ सुखविक्रायहेतु-
भूते वायुव्यापारभेदे (हाइतोला) । ३ विजृम्भात् स्त्री ।

विजृम्भित लि० वि+जृम्भि-क्त । १ विक्रायते मेदि० २ जृम्भा-
युक्ते भावे क्त । ३ प्रकाये ४ चेष्टायां ५ जृम्भायां च मेदि० ।

विज्जन न० विद्-वेधनं जनयति जन-कृत् । वाये त्रिका०
विज्जल न० व्यध-ताड्ये कृप् विदा जडयति जडि-कृत्

उल्ल लः । १ वाये त्रिका० । २ विजिजे हेमच० ।

विज्जुल न० विज-इतच् जुट् । त्वचे दारचिनि राजनि०
विज्जुलिका स्त्री विज्जुल+संघायां कन् क्वापि अत इत्त्वम् ।

जलकायां राजनि० । [विज्जते पु० राजनि० ।

विज्ञ लि० विशेषेण जानाति वि+ज्ञा-क । १ प्रवीक्षे कसरः । २ प-
विज्ञात लि० वि+ज्ञा-क्त । १ ज्ञाते कसरः । २ ज्ञाते च ।

विज्ञान न० वि+ज्ञा-ल्युट् । १ ज्ञाने २ कर्मणि मेदि० ३ शि-

स्याद्विज्ञाने अमरः । ४ वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे च ।
५ बौद्धमतसिद्धौ आत्मरूपे ज्ञाने च । “चतुर्दशानां विद्यानां
धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमितरत् विद्यात् येन धर्मो
विवर्तते” कूर्मपुरा १४७० उक्ते ६ चतुर्दशविद्याज्ञाने च ।

विज्ञानमयकोष पु० विज्ञानात्मकः कोष इवावरकत्वात् ।
ज्ञानेन्द्रियसहिते बुद्धिपदार्थे ।

विज्ञानस्कन्ध पु० बौद्धमतसिद्धे रूपाविज्ञानवेदनासंज्ञा-
संस्काररूपेषु स्कन्धेषु आलयाविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहे ।

विज्ञानिक त्रि० विज्ञानमन्त्रस्य ठन् । विज्ञानयुक्ते अरतः ।

विज्ञोली स्त्री विज-उल-प्रभो० । पङ्क्तौ त्रिका० ।

विट आक्रोशे सक० खने अक० आ० पर० सेट् । वेडति
अवेडीत् ।

विट पु० विट क । १ पिङ्गे जारे अमरः । २ शृङ्गाररचनाय-
कातुचरे ‘सम्भोगहीनसम्पद विटस्तु धूर्तः फलैक
देशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्वी मधुरोऽथ बहुमतो
गोप्याम्” सा०द० । ३ भूक्तं, “विट ! विटपमसु ददस्व
तस्यै” माघः ४ पर्वतभेदे ५ लवणभेदे ६ खदिरभेदे ७ मूषिके
च मेदि० । ८ नारदहृदये शब्दमात्रा ।

विटङ्ग न० वि+ङ्क-अच् । कपोतपालिकायां प्रासादाद्य-
यस्ये काठनिर्मिते कपोतावासस्थाने । (पायराखोप)
अमरः ।

विटप पुंन० विटं विस्तारं वा पाति पिबति वा पा० क । १ शा-
खायां, २ पल्लवविस्तारे अमरः । ३ स्कन्धे ४ पल्लवे च शब्दर०
५ विटपालके इत्युपायनि च मेदि० । “पिबति च पाति
च यासकौ रहस्वाद् विट ! विटपमसुन्ददस्व तस्यै” माघः ।
७ आदित्यपत्ने पु० राजनि० । ८ मृगवङ्क्यान्तरस्थाने
हेमच० ९ विटाधिमे मेदि० । [हस्ते राजनि० ।

विटपिन् पु० विटप+अन्त्यर्थे णि । १ हस्ते अमरः । २ वट-
विटप्रिय पु० इत० । सह्रहस्ते राजनि० ।

विटमाक्षिक पु० विटप्रियः माक्षिकः । धातुभेदे हेमच० ।

विटि(टी) स्त्री विट-कि वा डीप् । पीतचन्दने शब्दमात्रा ।

विटखदिर पु० विडिव दुर्गन्धः खदिरः । (शुशेवावला) हस्ते
अमरः । [अमरः स्त्रियां डीप् ।

विटचर पुंस्त्री विभि-विद्यायां चरति चर-अच् । पायन्युकरे
विटपति पु० विद्यते विश-क्रिप् विशः कन्यायाः पतिः ।
जामातरि जटाधरः । [पक्षिभेदे जटा० ।

विटसारिका स्त्री विडिव दुर्गन्धः सारिका । (शुशेवावला)
विड आक्रोशे आ० पर० सक० सेट् । वेडति अवेडीत् ।

विड न० विड-ङ । लवणभेदे अमरः ।

“विडं सञ्चारसूक्ष्मोऽक्षयानातुलोमनम्” ऊर्ध्वकफ-
मधोवातं सञ्चारयतीत्यर्थः । “दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं
रूक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविटस्त्रकटगो-
रवमूलवृत्” भावप्र० ।

विडङ्ग पु० न० विड-अङ्गच् । १ स्नानासंख्याते औषधभेदे अमरः ।

“विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वज्रिकरं लघु । गुला-
ध्मानोदरश्लेष्मकमिवातविबन्धवृत्” भावप्र० । २ अग्नि-
त्रि० मेदि० ।

विडम्बन न० वि-डवि+ल्युट् । १ निरस्कारणे २ अतृकारणे च ।
युच् । विडम्बनायत्न स्त्री । “इयञ्च तेऽन्या पुरतो विड-
म्बनेति” कुमारः ।

विडाल पुंस्त्री विड-कालन् । स्नानासंख्याते १ पशुभेदे अमरः
स्त्रियां डीप् । २ नेत्रपिण्डे मेदि० । ३ नयनौषधभेदे च
भावप्र० ४ विद्यायां स्त्री राजनि० डीप् । संज्ञायां कन् ।
हरिताले न० । आर्ये क । विडाले पशौ पु० स्त्री० ।
संज्ञायां कन् । नेत्रौषधभेदे तदिधिः भावप्र० उक्तो यथा
“विडालको वहिर्लोपो नेत्रे पक्ष्याविवर्जिते । तस्मै
मात्रा परिच्छेद्यां सुखालेपविधानवत्” । सुखालेपस्तु
“अङ्गुलस्य चतुर्थांशो सुखालेपः कनिष्ठकः । मध्यमस्तु
त्रिभागः स्यादुत्तमोऽङ्गुलीको भवेत्” । स्थितिकाकोऽपि
तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति । तेनापि शुष्महीनः
स्यात्तथा दूषयति त्वचम्” । स च “यटीगैरिकसिन्धू-
दाघीताक्ष्यैः समंशकैः । जलपिष्टैर्वह्निर्लेपः सर्वनेत्रा
मयापहः” । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । “रसाञ्जनेन वा लेपः
पथ्याविल्लदलेरपि । वचाहरिद्राविन्धैर्वा तथा ना-
गरगैरिकैः” ।

विडालपदक न० कर्षपरिमाणो भावप्र० कर्षशब्दे १७७४
पृ० दृश्यम् । [शब्दे २४१४ पृ० दृश्यम् ।

विडीन न० वि+डी-क्त । पक्षिणां गतिभेदे जटा० अमरगति-
विडुल पु० विड-कुलन् । वेतसहस्ते हेमच० ।

वि(डो)डीजस् पु० विष-क्रिप् विट् व्यापकमोजो यस्य पृथो०
वा औत् । इन्द्रे अमरः ।

विड्गन्ध न० विष इव गन्धोऽस्य । विडलवणे रत्नमात्रा ।
विडलवण न० विडिव दुर्गन्धं लवणम् । स्नानासंख्याते लव-
णभेदे रत्नमात्रा ।

विड्वराह पुंस्त्री० विटप्रियो वराहः शाक० । १ पायन्युकरे
जटा० स्त्रियां डीप् । “अमुनं विड्वराहञ्च” इति अतिः ।

वितस पु० वि+तन्+कच् । पक्षिणां वननसाधने रज्जु-
प्रभृतौ भरतः ।

वितष्ठा स्त्री वि+तडि-भावे क् । स्वप्नाद्यवस्थापनेन परप-
क्षमात्निराकरणे कथाभेदे कभरः । २कक्षीशके
लाङ्ग्ये ४करव्यां मेदि० ५दव्यां हारा० ।

वितष्ठा कथाकक्षणं गो० क् । ६० कक्षं यथा "स प्रतिपक्ष-
स्थापनाहीनो वितष्ठा" सू० । "स जल्पो वितष्ठा
भवति किंविशेषणः । प्रतिपक्षस्थापनया हीनः ।
यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षा-
वित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतर्क्यको न स्थापयतीति पर-
पक्षप्रतिपक्षेनैव प्रवर्तत इति । कस्तु तर्हि प्रतिपक्ष-
हीनो वितष्ठा यदै खलु तत्परप्रतिपक्षकक्षणं वाक्यं
स वैतर्क्यकस्य पक्षः न ह्यसौ साध्यः कश्चिदर्थः प्रति-
ज्ञाय स्थापयतीति तस्मात् यथान्यासमेवास्तु" वा०भा० ।

वृत्तौ तु सूत्रमन्यथा व्याख्यातं यथा
"क्रमप्राप्तां वितष्ठां लक्षयति स इति । यद्यपि तच्छ-
ब्देन जल्पो न परामर्शः शक्यते जल्पस्य स्थापना-
दयवतः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरुद्धत्वात् तथापि
स्थापनादयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः परावृत्त्यते प्रति-
पक्षो द्वितीयपक्षः तथाच प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजि-
गीषुकथा वितष्ठा इति । न च स्वस्य स्थापनीयाभावात्
कथामयं कथा प्रवर्ततामिति वाच्यम् परपक्षस्थानेन
जयस्योद्देश्यत्वात् । परे तु परपक्षस्थानेनैव स्वपक्ष-
स्थापनादेव सिद्धिस्तदसाधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रिति वदन्ति" ।

वितथ लि० वि+तन्+कच् । मिथ्याभूते पदार्थे कभरः । स्त्राये
यत् । वितथ्य तत्रैव । [उपादिको०]

वितट्ट स्त्री वि+तन्+क दान्तदेशः । पञ्जावदेशस्थेनदीभेदे
वितरण न० वि+तन्+क्युट् । दाने कभरः ।

वितर्क पु० वि+तर्क-भावे कच् । १सन्देहे २ऊहे च मेदि० ।
३ज्ञानसूचके शब्दर० । ४अर्थाङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे
४०२ पु० दृश्यम् ।

वितर्दि स्त्री वि+तर्द-इन् वा डीप् । वेदिकायाम् कभरः ।
पृषो० वितर्दिरयत्न स्त्री भरतः वा डीप् ।

वितल न० विशेषेण तलम् । पातालभेदे शब्दर० । पाताल-
शब्दे ४२६६ पु० दृश्यम् । २तलभूत्ये लि० ।

वितस्ति पुंस्त्री० वि+तस्-क्तिच् । दादशाङ्कपरिमाणे वि-
स्तृत सकृन्निष्ठाङ्कपरिमाणे कभरः ।

वितान न० वि+तन्-कर्मभावादौ कच् । १वृत्तिभेदे मेदि० ।

२अवसरे विन्तुः । ३यज्ञे ४विस्तारे कभरः । ५चन्द्रातमे पुंन०
६तुल्ये ७मन्दे च लि० कभरः । ८भूत्ये लि० धरणिः ।

स्त्रार्थे क । चन्द्रातमे । संज्ञायां कन् । साङ्गह्ये राखनि० ।

९आङ्गनीयाद्याङ्गीनां विस्तारे । वितानेन निर्दिष्टः ठक् ।

वैतानिक वितानसाध्ये अग्निप्रायेयप्रभृतौ लि० "अग्निप्रायेय-
प्रभृतौन्याह वैतानिकानि" आश्व० श्रौ० २२४ । "वितान-
नेषु भवानि वैतानिकानि वितानसाध्यानीत्यर्थः । वितान-
नशब्दोऽत्र सूत्रे भाववचनोऽङ्गीनां विस्तारवचनः" ।

नारा० । वितान्यन्तेऽग्नयोऽस्मिन् वि+तन् क् । आधारे कच् ।

१०अग्निहोत्रादिकर्मणि । "अथैतस्य समान्नायस्य विताने
योगापत्तिं व्याख्यास्यामः" आ० नट० १५० । "वितताः
अग्नयो यास्त्विति श्रौतकर्मजातसमिन् होत्रादि वितानश-
ब्देनोच्यते" नारा० । तत्र साधु ठक् । वैतानिक अग्निहोत्रादि
कर्मसाधने अग्नौ पु० । "वैतानिकेऽग्नौ कुर्वीत" मनुः ।

वितानमूलक न० वितानाय मूलमस्य कप् । उशीरे
राजनि० ।

वितुन्न न० वि+तुद क्त । १सुनिष्पत्तौ कभरः संज्ञायां कन् ।

२धान्यके शतये च न० कभरः । ३भूत्यामलक्यां स्त्री
राजनि० । संज्ञायां कन् । ५तामलक्यां पु० कभरः ।

वित्त त्वागे कद० चु० उभ० सक० सेट् । वित्तयति ते अवि-
वित्तत् त वित्ताप्रयतीत्यपि ।

वित्त न० वित्तयते त्वच्यते वित्त-कच् । १धने कभरः । विद-
क्तं वा दस्य न नः । २ख्याते, श्विचारिते ३ज्ञाते हेमच०
५तुल्ये च लि० ।

वित्ति स्त्री विद-क्तिन् । १ज्ञाने २लाभे श्विचारे च मेदि० ।

वित्तिश पु० इत० । कुपेरे ।

वित्सन पु० विद-लाभे क्तिप् तां सनोति सन-दाने कच्
वृषभे शब्दच० । [अवेथिष्ट ।

विथ याचने स्वा० आ० द्विक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वेद्यते
विथुर पु० विथ-उरच् क्तिच् । १चौरे २राजसि च उपा० ।

विथ्या स्त्री विथ-यत् । गोप्तिह्यायाम् शब्दच० ।

विद सुखाद्यनुभवे आस्थाने, वादे च सक० वासे क्क० चु०
उभ० सेट् । वेदयति ते अवीविदत् त ।

विद लाभे त् । उभ० सक० अनिट् सुवादि । विन्दति ते ।

ह्रदिश् अविदत् अविक्त । विवेद विविदे । विन्नं विक्तम् ।

विद मोमांसे क्था० आ० सक० अनिट् । विन्ते अविक्त ।

विद भावे, दिवा० आ० क्क० अनिट् । विद्यते अविक्त ।

विद्वद् ज्ञाने अदा० पर० सक० सेट् । वेत्ति-वेद । अवेदीत् ।
विद्व० विद-क्विप् । १पण्डिते अमरः २बुधपण्डे च ज्यो० ।
विद्व० विद-क् । १पण्डिते अमरः २बुधपण्डे च ज्यो० ।
विद्वंश पु० विद्वन्तेऽनेन वि+दन्श्च करणे वञ् । अवदंशे
(चाटनि) राजनि० ।

विद्वग्ध लि० वि+दह-क्त । १नामरे लिङ्गा० २निपुणे राजनि०
३पण्डिते च शब्दच० । ४नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जरी ।
परकीयशब्दे ४२११ पु० डग्नम् । ५विशेषेण दग्धे लि० ।

विद्वथ पु० विद्व कथच् । १योगनि, २कृतिनि च मेदि० ।
विद्वर न० वि+दृ-अच् (क्षिप्तमनसा) दृत्वे शब्दर० । भावे अच्
२विद्वलीकरणे पु० शब्दर० । प्रा० व० । ३विगतभये लि० ।
विद्वर्भ पुं स्त्री० विगताः दर्भाः कुशावतः । देशभेदे कुण्डिन-
नगरे (वङ्गनागपुर) ।

विद्वल लि० विशेषेण दह्यते दह-वज्रर्थे क । १विधामूने
२दाडिमकल्ले श्वंशादिपाने ३क्षणादेरवयवे च न० ।
५कलायादौ न० अमरभरती ६रक्तकाञ्चने उपलब्धे न०
शब्दच० । दतिहति (तेजोहि) स्त्री राजनि० ।
प्रा० व० । ददलग्न्ये लि० ।

विदा स्त्री विद-अङ् । १ज्ञाने २बुद्धौ च मेदि० ।
विदादि पु० अण्पदादौ "विदादिभ्योऽञ्" पा० अञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः पा० गणचल्ले दृश्यः ।

विदार पु० वि+दृ-णिच् भावादौ अच् । १विदारणे २जलो-
च्छ्वासे च मेदि० । ३युक्ते हेमच० । ४विधाकरणे ।

विदारक पु० वि+दृ-णिच्-खुल् । १जलमध्यस्थतरुशिलादौ
अमरः । २विदारणकर्त्तरि लि० ३शुष्कनदादेर्जलवारण-
योग्ये गर्भे न० सर्वधरः । ४जलवन्तके शब्दर० ।

विदारण न० वि+दृ-णिच्-भावादौ ल्युट् । १भेदने २विडम्बने
च मेदि० । ३मारणे शब्दर० । ४युक्ते पुं स्त्री० मेदि० ।
५कर्णिकारहत्वे पु० शब्दच० ।

विदारिणी स्त्री वि+दृ-णिनि ङीप् । काञ्चयाम् राजनि०
विदारी स्त्री वि+दारि+कर्त्तृणि अच् गौ० ङीप् । १शाल-
पण्याम् । (शालपान) मेदि० । २भूमिज्जगत्पण्डे च अमरः
"विदारी वातपित्तघ्नो बल्या हृष्या रसायनी" राजव० ।
३कण्ठरोगभेदे भावप्र० "सदाहृतोदं शययुं सुताम्ब-
मन्तर्गणे पूतिविशीर्णसंसृम् । पित्तेन विद्यावृद्धने
विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते" स तु पुरुषो
येन पार्श्वेन विशेषात् बाह्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारी भवतीत्यर्थः ।

विदारीगन्धा स्त्री विदायाः भूमिज्जगत्पण्डे च गन्धो यस्याः ।
शालपण्याम् (शालपान) अमरः ।

विदार पु० वि+दृ-ञ् । १ककचपादे २ककलासे हेमच० ।
विदाहिन् न० वि+दह-णिनि । दाहजनकद्रव्ये ।

विदित लि० विद-क्त । १ज्ञाते अमरः २पार्थिते च मेदि०
३कवौ पु० जटा० । भावे-क्त । ४विख्यातौ ५उपगमे
शब्दच० ६ज्ञाने च । तदस्यास्ति अच् । ७ज्ञातरि लि० ।
'विदितः समावयविति' किरा० ।

विदिश स्त्री विगता दिशौ । दिशोर्मध्ये अग्निनिष्कृति-
वाय्वीशानकोणचतुष्टये अमरः ।

विदु पु० विद-कु । हस्तिकुम्भमध्यभागे अमरः ।
विदुर लि० विद-कुरच् । १नामरे २धीरे ३कौरवाणां ज-
न्मिणि दासोगर्भजाते धर्मावतारभेदे च मेदि० भा० सा०
१०६५० । ४ज्ञातरि च अमरः ।

विदुल पु० विद-कुलच् । १वेतसे २सल्लवेतसे मेदि० ३गज-
रसे च रत्नमा० । ४वृत्तियमेदे भा० ७० । १२२ अ० ।

विदूर न० विशिष्टं दूरम् । १अतिदूरे २तल्लये पदार्थे लि० ।
'विदूरे केयूरे कुरु' इति सा० द० १परि० । ३वैदूर्यमणि-
सम्भवस्थाने पु० "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्" कुमारः ।

विदूरज न० विदूरे देशभेदे जायते जन-ङ् । वैदूर्यमणौ ।
विदूरथ पु० १हादयमनोः पुत्रभेदे २पौरवे नृपभेदे विष्णुपु० १२ अ०
विदूराद्रि पु० विदूरे देशेऽद्रिः पर्वतः । पर्वतभेदे । यत्न
वैदूर्यमणिरुत्पद्यते ।

विदूषक पु० विदूषयति वि+दृष-णिच्-खुल् । १हृङ्गाररस-
सहायभेदे २परनिन्दके लि० मेदि० ।

"हृङ्गारस्य सहाया विटचेष्टविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता
नर्मसु निपुणाः कुपितबधूनामभञ्जनाः शुद्धाः । कुसुम-
वसन्ताद्यभिषाः कर्मवपुर्वैशमावाद्यैः । हास्यकरः, कञ्-
हरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः" सा० द० १प० ।

विदेश पु० विभिन्नो देशः । देशान्तरे "को विदेशः सविद्या-
नाम्" चाणक्यः ।

विदेह पु० विगतो देहः देहसम्बन्धो यस्य । १जनकाख्ये नृपे
"असमाप्ते ततो यत्ने वशिष्ठचागमदिवः । तं दृष्ट्वा कु-
पितः प्राह प्रत्याख्यतोऽस्मि पार्थिव ! । यस्मात् तस्मात्
शपेयं त्वां विदेहस्य भविष्यति" वाङ्म० । तदीये
२जनपदे च स च देशः मिथिलादेश इति ख्यातः ।
कूर्मपुराणे ७०५०१४८८ः । कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् ।
२तद्वत्त्वे नृपे व० व० च ३कौरवसत्तिपुत्रे ४देहसम्बन्धग्न्ये

च त्रि० ४मिधिव्यायां स्त्री हेमच० । ५देहभूत्यो देवे
पात० सूत्रभाष्यदो देवस्य विदेहत्वं समर्थितं यथा
“भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्” सू० ।

“य खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च ततोपाय
प्रत्ययो योगिनां भवति” भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलया-
नाम् विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि खसंस्कारमा-
त्रोपयो(भो)गेन चित्तेन केवल्यपदमनुभवन्तः खसंस्कार-
विपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति भाष्यम् । “भवन्ति
जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या य खल्वयं
भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाप्तेः स भवप्रत्ययः ।
तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां भोक्तृभाष्यानां
भवति विशेषविधानेन शेषस्य सुसुक्ष्मस्त्वत्वं निषेधितं ।
केषां तर्हि भवप्रत्ययः । इत्यत्र सूत्रेणोत्तरम् । विदे-
हस्य प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तद्व्याचष्टे विदे-
हानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतममात्मत्वेन
प्रतिपन्नानामुपासनया तदासनावासितान्तःकरणाः
पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा जीनाः संस्कार-
मात्रावशेषतया बाट्कौषिकशरीररहिताः विदेहाः
ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन केवल्यपदमिवानु-
भवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः । अद्वैतिकत्वञ्च केवल्येन
साक्यम् । आधिकारसंस्कारशेषता च वैक्यम् ।
संस्कारमात्रोपभोगेणेति कचित् पाठः तस्यार्थः संस्कार-
मात्रसेवोपभोगो यस्य न तु चित्तउत्तिरित्यर्थः । प्राप्ता-
वधवः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति
कृतिक्रामन्ति पुनरपि संस्कारे विद्यन्ति तथा च वायु
प्रोक्तं “दृश मन्त्रनाराणोह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णम्” विवरणम् । तेषां देवानां मध्ये
यस्य विवेकसाक्षात्कारस्तस्य केवल्यप्राप्तिः “योयो दे-
वानां प्रत्यबुध्यत स विमुच्यते” इति श्रुतेः । भोक्तृभा-
षियुक्ते देहभूत्यो ५कचेतने मन्त्रात्मके देवे च । अवि-
पहगच्छे ४५१ पृ० दृश्यम् ।

विदेहकेवल्य न० कर्म० । “न तस्य प्राणा द्युत्क्रामन्ति
इहैव समवलीयन्ते” श्रुत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपत-
नान्तरं निर्वाणमोक्षे ।

विदेहकेवल्यनिष्प्रतिप्रकारादि शा० सू० भाष्ययोरुक्तं
यथा “भोगेन त्वितरे अपयित्वा सम्पद्यते” सू० । अना-
रब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् अथ उक्तः
इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन अपययित्वा

ब्रह्म सम्पद्यते “तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्ये
यस्य सम्पत्त्ये” इति । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्मास्मि” इति चैव-
मादिश्रुतिस्यः । ननु सत्यपि सत्यगदर्शने यथा प्राग्-
देहपाताद् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुष्ठितमेवं
पश्चादस्यतुवर्त्तते न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषस्यपक्षं
हि तत्रानुष्ठितनिमित्तं न च तादृशमस्ति किञ्चित् का-
रणम् । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवसुपभोगमारप्स्यते न,
तस्य दग्धबीजत्वात् । मित्याज्ञानावच्छेदं हि कर्मान्तरं
देहपाते उपभोगान्तरमारभते तस्य मित्याज्ञानं सत्यग-
दर्शनेन दृश्यमिति साध्वेतत् त्वारब्धकार्यत्वे विदुषः
केवल्यम् भा० । तत्रैव ४पादे च सू० भाष्ययोरुक्तं यथा
“सम्पद्याविर्भवः स्वेनशब्दात्” सू० “एवमेवैष संप्रसादोऽ-
स्मादेहात् ससुखाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते” श्रुतिर्विषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा वि-
ज्ञानितं भाष्यप्रकृता यथा “केवलेनैवात्मनाविर्भवति न
धर्मान्तरेणेति कुतः ? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वश-
ब्दात् भा० “सुक्तः प्रतिज्ञानात्” सू० “योऽत्माभिनिष्पद्यते
इत्युक्तः स पूर्ववत्त्वविनिर्मुक्तः शुद्धैवैवात्मनावविष्टते” कुतः ?
प्रतिज्ञानात् । “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामः” इति
प्रतिज्ञातस्य “अशरीरं याव सत् न प्रियाप्रिवे सृष्टः”
इति उपोपत्यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उक्तसः पुरुषः
इति (श्रुतिः) भा० । “अविभागेन दृष्टत्वात्” सू० “अवि-
भक्त एव परेणात्मना युक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः ? दृष्टत्वात्”
“यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति” एवं शुद्धे-
विज्ञानतः आत्मा भवति गौतम !” इत्येवमादीनि सुक्त-
स्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्विश्लेषागमेव दर्शयन्ति
नदीसुसुहादिनिर्दशनानि च” भा० । विवेकचू० स्पष्टसुक्तं
यथा “प्राणायतनदृष्टध्यान्यकटाक्षराद्या दग्धा भवन्ति
हि रुदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियाद्युपनयादिसनस्त
दृश्यम् ज्ञानाग्निदग्धसुपयाति परात्मभावम् । विमुक्तश्च
यथा ध्यान् लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृष्टं
प्रज्ञात्मानि विलीयते । वटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति
स्फुटम् । तस्योपाधिबिलये ब्रह्मैव ब्रह्मवत् ज्ञेयम् ।
क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्त-
मेकतां याति तथात्मन्यात्मविदुःश्रुतिः । एवं विदेह-
केवल्यं सन्नात्मत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं प्रपद्येव
श्रुतिर्विर्त्तते पुनः । सदात्मकत्वविज्ञानदन्वाऽविद्यादि-
वर्णयः । असुप्तं ब्रह्मभूतत्वात् ब्रह्मणः कुत उद्भवः” ।

“विहङ्गश्च विहङ्गते” न तस्य प्राणश्चुद्रक्रामन्ति इहैव
समवकीर्यते” इत्याद्याः श्रुतयश्चात्र प्रमाणम् ।

विद्वद्भिर्व्यधक्तः । इच्छिते अमरः । शक्तिर्मे २२४३ ४ वा
धिते मेदि० पुताडिते च ।

विहङ्गक २० विहङ्गः कर्ण इव यत्नमस्य । पाठायासु (आक-
नादि) विहङ्गकोपः । स्तुतिमपि तत्रैव अमरः । डीप् ।
कार्थे क । तत्राद्ये स्त्री शब्द २० । [पदाद्ये त्रि० ।

विद्यमान पु० विद-मानच् । स्वर्त्तमानकाले, २तदुक्तौ
विद्या स्त्री विद-क्यप् । १ ज्ञाने । २तत्त्वसाक्षात्कारे “विद्यया

श्रुतमश्रुते” इति श्रुतिः । इदुर्गायां शब्दच० ४ गणिकारि-
काहच २२८०० तन्त्रोक्ते पूदेषीमन्त्रे च । “शतलक्षप्र-
जप्तापि तस्य विद्या न विध्यतीति” श्यामास्तवः ।

इविद्याहेतौ शास्त्रे “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमांसान्या-
यविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गार्ग्यवेदश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं
चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः” प्रा० त० विष्णुपु० ।

विद्याभेदे देवताभेदाः हेमा० अ० विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता
यथा “अग्रे देवस्तु अतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः ।

सामवेदं तथा विष्णुः अन्तुश्चाथर्वणो भवेत् । शिखा-
प्रजापतिर्ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्तितः । सरस्वती
व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । इन्द्रो विष्णुस्तथै-

वाग्निर्होतृर्भगवान् रविः । भीमांसा भगवान्
सोमो न्यादमार्गः समीरणः । धर्मश्च धर्मशास्त्राणि
पुराणञ्च तथा महः । इतिहासं प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः

शतक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः ।
कलावेदो महीदेवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः । सङ्घर्षः
पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सांख्यश्च

कपिलो हनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः
प्रकीर्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्-
गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्माणि प्रचक्षते ।

स एव देवता तस्य शास्त्रं कर्म च देववत्” । श्रुतौ तु
विद्याभेदः द्विविधः पराऽपराभेदात् उक्तः । यथा ब्रह्माव-
गमः सा परा “यथाऽक्षरमधिगम्यते सा परेति श्रुतेः” ।

अग्रे देवादिब्रह्मणा अपरा सा च अध्ययनाध्यापनरूपा ।
विद्याचन(ण) त्रि० विद्याया स्त्र्यातः । विद्या+चन(ण)
विद्याया विख्याते । [स्त्र्याते ।

विद्याचुष्टु पु० विद्याया विख्यातः विद्या+चष्टु । विद्याया
विद्यादल इ० विद्यायै ज्ञानाय दल्यतेऽसौ । भूर्जद्वजे शब्दच०

विद्यादान न० इत० । १ अध्यापने २ पुस्तकादिदाने च ।

“विद्यादानञ्च अध्यापनेन व्याख्याया विलिख्याप्रणेन च
भवतीति ज्यो० त० रघु० । तत्राध्यापनविधिः श्रुतौ यथा
“योऽधीत्यादिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काको वाग्यश्चान्

स्यात् त्रयेषो द्वारमपाहणयात् अनध्यापने दोषश्च वयात्
तस्यावश्यकत्वं गम्यते । “अष्टवर्गं मानवकमुपनयीत
तमध्यापयीत” इत्यादिश्रुतौ च अध्यापनाविधिबोधः ।

व्याख्यानादिविधिबोधस्तु “अज्ञानतिमिरोऽपेतान् रुन्दे-
हपटलान्नितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जन-
शलाकया । इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः”

ज्यो० त० । तत्रैतदुक्तकादिदानञ्चाप्ये वक्ष्यमाणप्रमाणात् तत्र
ज्ञानरूपविद्यादानप्रकारः हेमा० दा० वक्रपु० उक्तौ यथा
“वाजपेयसहस्रस्य सव्यागिदस्य यत् फलम् । तत्फलं

समवाप्नोति विद्यादानाच्च संशयः । तस्माद्देवाद्ये नित्यं
धर्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः । पठनं कारयेत् राजन् ! यदी-
च्छेत् धर्ममात्मनः । गोभूहिरण्यवासंसि शयनान्वास-

नानि च । प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम ! ।
धर्माधमो न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना । त-
स्मात् सदैव धर्मात्मन् ! विद्यादानरतो भवेत् । वेद-

शास्त्ररहस्यज्ञो यदि नैव नृपोत्तम ! । ततोऽज्ञान-
तमोऽन्धस्य कावस्या जगतो भवेत् । ब्रह्मादयः सुराः
सर्वे ऋषयो दग्धकिंत्वयाः । सनुषाः पितरश्चैव

विद्यादाने प्रतिष्ठिताः । चतुर्गुणानां राजेन्द्र ! एक-
सप्रतिसंख्यया । वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमैः ।
इत्युपक्रमे “दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यदु विद्यां

विहाय वदनाजलताधिवाराम् । गोभूहिरण्यगज-
वाजिरथादि सर्वं तां यच्छतां किमिति भूप ! भवेद्
दत्तम्” । तत्रैव नन्दिपु० “अध्यापयेच्छुभान् शिष्यान्भि-

जातान् सुमेधसः । एवं विद्याप्रदानं हि सर्वदानोत्तमो-
त्तमम् । सर्वदा सर्ववर्णानामयं च ह्येव उत्तमः । अनेन
विभिन्ना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः” ।

अयं विद्यादानासामर्थ्यं आ० त० भविष्यपु० उक्तं यथा
“अध्यापकस्य वो हृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयति द्विजान् ।
किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकर्माधिभिर्यता” । तत्रैतद्भूत-

पुस्तकादिदानमपि विद्यादानं हेमा० दा० उक्तं यथा
नन्दिपु० “विद्या च सुखा दानानां गुरुतोऽस्य विधिं
बुधः । श्रुत्वा विद्याञ्च विधिवत् शुद्धया भावितात्मना ।

सत्पालेभ्यश्च तां दद्यात् विशेषात् शुभशास्त्रिण । उप-

योग्यञ्च यद् यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत् । ततः पुस्तकलेखन-
प्रकारस्तद्दानविधिञ्च विस्तरेणोक्तस्तत्र दृश्यः । विद्यापयो-
गिद्व्यादिदानेऽपि विद्यादानं भवति यथोक्तं हेमा०दा०
देवीपु० “आत्मविज्ञानसारेण विद्यादानं करोति
यः । असाध्यं फलमाप्नोति आद्यतुल्यं न संशयः ।
स्त्री तथानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत् । भर्ता चैवा-
ननुज्ञाता विधवा च तदुद्दिष्टे” । विधानमाह “विद्या-
धिने सदा दद्याद् वस्त्राभ्यङ्गञ्च भोजनम् । कृत्तिका
सुदकं दीपं यस्माच्चैलं विना न सः । लेखनीघटितं
तीक्ष्णं मसीपातन्तु लेखनीम् । दत्त्वा तु लभते वत्स !
विद्यादानमनुत्तमम् । पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं
सुशोभनम् । विद्यादानमवाप्नोति स्तत्रवन्मञ्च बुद्धि-
मान् । यन्त्रकं त्वासनचैव दण्डासनमथापि वा ।
विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदम् । अङ्गनं
नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे । भूमिर्दृष्टञ्च
क्षेत्रञ्च स्वर्गराज्यफलप्रदम् । यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं
विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् । तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावाद्
संशयः” । “येऽपि पत्रं मसीपातं लेखनीं सम्पुटादि-
कम् । दद्याुः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम् ।
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप !” ।
नान्दिपु० “विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात् पुस्तकस्य च ।
शिल्पानि शिल्पयेद् यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत् । शिल्प-
भाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलम् । अहितेषु
प्रष्टव्यं तथा कृत्वा निवारणम् । विद्यादानफलं
प्रोक्तं नात्र कार्या विचारणा । पापहृत्तस्य च तथा दत्त्वा
चैव परां गतिम् । विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके
महीयते । येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः ।
सर्वकामसुखञ्च यज्ञस्य फलमश्नुते” विष्णुधर्मो० ।
तत्रैव स्कान्दपु० विद्यादानोपक्रमे “पुस्तकस्तरणं
दत्त्वा सहस्रं तत्प्रमाणतः । तदासनं वितानं वा
शिवलोके महीयते । यः श्रीपथं ससृज्जुतं निम्नस्वातं
सुलक्षणम् । दद्यात् सम्पुटकं कृत्वा चर्मणा वापि नि-
र्मितम् । शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतुना । सु-
लक्षणं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत् । यः सौवर्णं
सुसम्पूर्णं सर्वरत्नोपशोभितम् । सपिधानं समङ्गं
विद्याकोशसमाश्रयम् । कारवेद्वापि सौवर्णे ताक्ष्णे चतु-
रक्षकम् । कांसारकूटं लोहं वा दास्यंशादिनिर्मितम् ।
सु कसायातिरक्तेन चर्मणाभिननेन च । अन्तर्विहस्य

सठयेत् विद्यादाने नवं गृहम् । सुदृढं कटकोपेतं
दृढस्तम्भनिवेशनम् । कुर्यात्तालकसंयुक्तं विद्यावर्त्ति-
करणञ्चकम् । एवं विज्ञानसारेण कारयित्वा गृहं
गृहः । विद्याविज्ञानं तत्र संपूज्य विधिवद्बुधः ।
तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहं न्यसेत् । एवं
यः शिवविद्यायाः कुर्यादायतनं शुभम् । स सुक्तः पा-
तकैः सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत् । विद्यामण्डलकं कृत्वा
विद्याव्याख्यानमण्डपे । तत्राभ्यर्थ्य शिवां विद्यां तद्-
व्याख्यां शृणुयात्ततः । सोऽपि याति शिवस्थानं कार्य-
कालसमन्वितम् । अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति
प्रवर्त्ततः । स साक्षाज्यधियं सौख्यं देहान्ते सुक्ति-
माप्नुयात्” । तत्रैव देवीपु० “तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
विद्या देया सदा नरैः । इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतो
याति परां गतिम् । यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्या-
दानं प्रवर्त्तयेत् । स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं
प्राप्ते” । वराहपु० “लेखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं शुभ-
वते सदा । तपस्विने, धर्मरते प्रतिपालनतत्परे । वस्त्र-
युग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् । वाचकं पूजयेद्वापि
वस्त्रालङ्कारभूषणैः । अनेनैव विधानेन विद्यादानफलं
लभेत्” ।

विद्याधनं न० विद्याया लब्धं धनम् । विद्याया लब्धे “उप-
न्यस्ते तु यत्तत्त्वं विद्याया पश्यपूर्वकम् । विद्याधनं तु त-
द्विद्यात्” इति, “शिल्पिदार्त्तव्यतः प्राप्तं सन्दिग्ध-
प्रश्ननिर्णयात् । अज्ञानसंशयोक्ते दातुं प्राध्ययनात्तु यत् ।
विद्याधनं तु प्राहुः” इति “शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयम्”
इत्युपक्रम्य “परं निरस्य वादेन विद्याया द्युतपूर्वकम्” ।
विद्याधनं तु तद्विद्यादित्युक्ते च धने ।
विद्याधनविभागे विशेषः “विद्याधनं तु यद् यस्य तत्त-
स्यैव धनं भवेत् । कुटुम्बं विष्टयाद् आहार्यै विद्या-
मधिगच्छतः । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपाधिनाः”
दायभा०दायतत्त्वे तु भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेतेता-
नुतो सन्” इति पाठः । दायभा० नारदवाक्ये
“देवं वैद्येन तद्गनम्” पाठः । “परभक्तोपयोगेन
विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु
विद्यालब्धं तदुच्यते” दाय०त० कात्यायनः । “अन्यतः
पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात्” रघु० । “नाविद्यानां तु
वैद्येन देयं विद्याधनात् कश्चित् । सप्तविद्याधिकानां
तु देयं वैद्येन तद्गनम्” “कुले विनीतविद्यानां आतृणां

पिष्टतोऽपि वा । शौर्यप्राप्तं तु यद्विचिं तद्विभाज्यं
दृष्टव्यमिति । दायतम् ।

विद्याधर पु० विद्यां मन्त्रादिकं धरति दृष्टव्यम् । शैवयोनि-
भेदे अक्षरः । शिवविद्याधारको त्रि० ।

विद्यारम्भ पु० इतम् । पञ्चमवर्षे शिशोः कर्त्तव्ये विद्याया
आरम्भे तत्कालादि० ज्यो० त० उक्तं यथा
“संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अग्रमुने जनार्दने । मर्षीं प्रति-
पद्येव वर्ज्यं विद्या तथाष्टमीम् । रिक्तां पञ्चदशीं चैव
शौरिभौमदिनं तथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं
तु कारयेत् । पूजयित्वा हरिं ब्रह्मो देवीञ्चापि सर-
स्वतीम् । अविद्यासूत्रकारांश्च स्नात्वा विद्यां विशेषतः”
विष्णुध० । “ब्रह्मचरशिवसूत्राधोमुखत्वदृष्टौ शशिषु
च हरिवोधे शुक्रजीवार्कधारे । उदितवति च जीवे
केन्द्रकोषेषु सौख्यैरपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेऽवदे”
दोषिका । “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो मृगभा-
स्करौ । मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः”
मदनपा० । “विद्यारम्भः सुरगुरुसितसेनभोष्टार्थदायी
कर्त्तव्यश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽयम् । नीहा-
रांशो भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रो ज्ञायास्तृतावपि
च सुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः” रवेर्यु० रोष्टं गोलंने
तत्स्थेऽर्केऽपीन्दुद्वितः । युर्वर्केन्दुदुग्धौ च विद्या-
रम्भः प्रशस्यते” । “प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिसुखं
शिशुम् । अध्यापयेत् प्रथमं द्विजामोर्भिः समन्वितम् ।
दृष्टव्यमिति । तद्विधिः कृत्यतत्त्वे दृष्टः । अविद्या बुधसो-
मयोरिति धनुर्विद्याविषयम् यथोक्तं दोषिकायाम्
“कदितिसुतयमाकस्मात्तच्चित्वाग्निपैत्रध्रुवहरिवसुम्बाश्वी-
न्दुभाग्यान्त्यभेषु । विश्वनिशशिबुधाहे विष्णु बोधे विपौषे
सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम्” तत्वाक्षरग्रहणे
विद्यारम्भे च लग्नगुरुरावश्यकीत्याह पी० धा०
नृसिंहः “शुभाः पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा
ग्रहाः । आटपठावकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः ।
शुभाः केन्द्रविकोणस्थाः धनभ्वाटगताः शुभाः । सर्वे
खामे प्रशस्ताः खुरक्षरग्रहणे शिशोः” । अक्षरग्रहणं
विद्योपलक्षणम्” उभयत्रापि उत्तरायणस्यैव प्राकृता ।
“उदगगते भास्वति पञ्चमेऽवदे” वसिष्ठोक्तेः ।

विद्युत् स्त्री विद्योतते वि+द्युत-क्तिप् । शतङ्गिति अक्षरः
सन्त्यायाच्च विगताद्युत् यस्य प्रा० व० शनिष्प्र मे त्रि० सेदि० ।
विद्युतश्च चक्षुर्विधाः “अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह पो-

दुष्य । बडपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्रताः” । ताश्च
“वाताय कपिन्ना । विद्युदातपाय हि लोहितार १ पीताश्च
वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षावाहिताश्च भवेत्” ज्यो० । आन्त-
रिक्षोपद्रवविद्युत्कारणञ्च श्रीपतिनोक्तं यथा “निर्वा-
तोत्काचनसुरधनुर्विद्युतश्च कुवायोः संदृशन्ते खनगर-
परीवेषपूर्वास्तथान्ये” “सुजलजलधिमध्ये बाह्योऽग्निः
स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नत्वा विद्युतस्तत्स्फु-
लिङ्गाः” । तदग्निपातरूपवज्राग्निपातसम्भवकारणं
अकस्मादैद्युतं तेजः पाश्चिर्वायकमिन्द्रितम् । वात्सावद्
अमदाघाते प्रतिकूलातुकूनयोः । वाय्वोस्तत् पतति
प्रायो ह्यकाशप्राथम्येण । यतः प्रादृषि नेवेते पांसवः
प्रसरन्ति हि । तत् त्रेधा पाथिवं चाप्यं तेजसं तत्त-
दुत्थितम् । गतो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते” ।

विद्युत्पुत्र्य न० इतम् । विद्युदाकर्षके कांछे धातो हेमच० ।
विद्युन्माला स्त्री अटाक्षरपादके कन्दोभेदे । “नो नो गो गो
विद्युन्माला” कन्दोम० । [प्रसिद्धे शराक्षरभेदे च ।
विद्युन्मालिन् पु० राक्षसभेदे भाग० १।७ अ० । शरासायण-
विद्र न० व्यध-रक् दानादेशः । किर्रे शब्दच० ।

विद्रधि पु० वेत्यनेन विद्रु हृदयं दृष्यति रुध-कि दृष्टो० ।
रोगभेदे । तत्तत्क्षणादि भावप्र० उक्तं यथा
“तत्र विद्रुधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।
“त्वपक्तमांसमेदांसि प्रदूषास्थिसमाश्रिताः । दोषाः
शोथं शनैर्घोरञ्जनयन्त्यच्छ्रिता भ्रमम् । महामूर्खं
रुजावलं हतं वाय्वय वायतम् । स विद्रुधिरिति ख्यातो
विज्ञेयः प्रद्विधश्च सः” अस्थिसमाश्रिता दोषा इति
वज्रमाणशोषाद् विद्रुधेर्भेदार्थम् । यतो व्रणशोथे दोषा-
न्नामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति इति व्रणशोषात् दाह-
णम् । आयतन्दीर्घम् । प्रद्विधत्वं विद्वणोति । “यथा
दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यहृजा तथा । प्रक्षां तेषां
तत्त्वमेव लक्षणं सम्यचक्षते” अथ विशिष्टानि लक्ष-
णानि । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह “कण्ठोऽरुणो
वा विषमो भ्रमस्तथैवेदनः । चिरोत्थानप्रपाकश्च वि-
द्रुधिवानसम्भवः” विषमो भ्रमश्च क्षणमल्पः क्षणं म-
हान् । चिरोत्थानप्रपाकः चिरादिलम्बादुत्थानसुदुर्गतः
प्रपाकश्च यस्य स । अथ पैत्तिकमाह “पकोदुम्बर-
सङ्काशः श्यावो वा ऊर्जरदाहवान् । क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च
विद्रुधिः पित्तसम्भवः” । अथ क्लैशिकमाह । “शराव-
सदृशः पाण्डुः शीतः क्षिप्रोऽत्यवेदनः । चिरोत्थान-

प्रपाकश्च विद्विः कफसम्भवाः । तदुपीतासिताश्चैषासा-
 स्नावाः कसशोभताः । अथ सान्निपातिकमाह । “नाना-
 वर्णरज्जास्नावो घाटानो विषमो महान् । विषमं पच्यते
 वापि विद्विः सान्निपातिकः” । नाना अनेकविधाः वर्णाः
 कण्ठरक्तपाण्डुरूपाः । रज्जा तोददाहकण्ठ्यादिरूपाः
 स्नावाः तदुपीतसिताः यस्य सः । घाटानः घाटाकोटिः
 सास्नास्योति घाटानः अत्युच्छ्रिताय इत्यर्थः । वि-
 षमः निम्नोन्नतः । विषमं पच्यते चिराचिरगभी-
 रोत्तानोद्भान्दुर्भेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते ।
 अथाभिवातजस्यागतोः विद्वेः सस्याग्निपूर्वकं लक्षणमाह ।
 “तैस्तेभौवैरभिहते क्षते वाऽप्यकारिणाम् । क्षतोष्मा
 वायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् । ज्वरस्तृषा च दा-
 हश्च जायते तस्य देहिनः । आगन्तुर्विद्विधिक्षेपः पित्त-
 विद्विधिलक्षणः” । तैस्तेभौवैः काष्ठलोष्टपाषाणादिभिः
 अभिहते यदा रक्तस्नावो भवति । तथाभिहते क्षते क्षते
 वा अथ वा खड्गशूनादिभिः क्षते यथारक्तस्नावो भवति
 तथा क्षते क्षते क्षतोष्मा । अत्र क्षतशब्देन हतमात्र उ-
 च्यते तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्युष्मा वायुना विस्तृतः
 अभिवातात् क्षते रक्तक्षयात् कुपितेन वायुना प्रस्तृतः ।
 ईरयेत् कोपयेत् । अथ रक्तजमाह “कण्ठस्कोटादृतः श्वा-
 वस्तीव्रदाह्रज्जाज्वरः । पित्तविद्विधिलिङ्गस्य रक्तविद्विधि-
 रच्यते” अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-
 न्तरान् विद्वधीनाह “आभ्यन्तरानतस्तूङ्गं” विद्वधीन्
 परिचक्षते । शुर्वसात्मविद्वदाक्षयुष्कपाकात्मभोजनाः ।
 अतिव्यशायामवेगाघातालुष्णविदाह्रिभिः । पृथक् स-
 म्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीक-
 वल्लसुव्रजमन्तः कुर्वन्ति विद्वधिम् । गुदे वसिष्ठस्ये नाम्नां
 कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा । कक्षयोः श्लोकि यकति हृदि
 वा क्लोन्नि चाप्यथ । एषां लिङ्गानि जानीयाद्वाचाविद्व-
 धिलक्षणेः” सम्भूय वा मिलित्वा वा । ससुव्रजं सम-
 मन्तादुन्नतम् । स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह “गुदे
 वातनिरोधस्तु वस्ती कच्छालम्बुता । नाम्नां हिक्कां
 जृम्भणे च कुक्षौ मारुतकोषनम् । कटिपृष्ठपङ्क्त्योत्रो
 वङ्गणोत्थे तु विद्वधौ । कक्षयोः पार्श्वसङ्कोचः श्लोक्कु-
 ष्ठासावरोधनम् । सर्वाङ्गप्रपङ्क्त्योत्रो हृदि काष्ठश्च जा-
 यते । श्वापो वकति हिक्का च क्लोन्नि मेपीयते पयः”
 स्नावमार्गमाह “नाभेरपरिजाः पक्का यान्त्यूर्ध्वमितरे
 त्वयः” कक्षादिजाताः यान्ति क्षयन्ति ऊर्ध्वं सुखाय, इतरे

वक्ष्यादिजाः अथः शुदात् । नाभिजस्तूपाभ्यां मार्गा-
 भ्याम् । तथा च हारोतः ऊर्ध्वं प्रभिद्वेष सुखाक्ष-
 राणां प्रवर्ततेऽस्तु कसहितो हि पूयः । अथः पभि-
 क्षेषु तु पायुमार्गाद्वाभ्यां प्रवृत्तिरिति न नाभिजे” अथ
 साध्यत्वादिकमाह “अथःक्षुतेषु जीवेत् क्षुतेषुर्ध्वं
 न जीवति । हृन्नाभिवस्तिवर्जेषु तेषु भिक्षेषु वाक्षतः ।
 जीवेत्क्षुदाक्षित् पुद्गलो नेतरेषु कदाचन” । हृन्नाभिवस्ति-
 वर्जेषु श्लोहक्लोमादिजाः तेषु तथाभिद्वेषु न जीवेत्
 हृदादीनां समत्वात् । अतएव भोजः “असाध्यो म-
 र्मजो ज्ञेयः पक्कोऽपक्वश्च विद्विः । सान्निपातोत्थितो-
 ऽप्येवं पक्व एव हि वस्तिजः । त्वगजो नाभेरधोलश्च
 साध्यो यस्य समीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि
 नाभितः । आध्मानं वद्विष्यन्द् कर्दिहिक्कादृषा-
 न्वितम् । रज्जाश्वाससमायुक्तं विद्विधिनोऽप्येवम्”
 अथ वाचाविद्वधीनां साध्यासाध्यत्वमाह “साध्या विद्व-
 धयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः । आसपक्वविद्वधत्वं
 तेषां ज्ञेयञ्च शोथवत्” शोथवत् वक्ष्यमाणव्रणशोथवत् ।
 विद्विधिनान्न पुं विद्विधं नाशयति नश-णिच-ल्लु । शोभा-
 क्षने लिङ्गां । [रक्षणे च शब्दमां ।
 विद्वि(द्रा)व पुं विद्वि-अप् चञ् वा । १पञ्चायने अमरः
 विद्वत् लिं वि+द्रु-क्त । १प्राप्तये २पञ्चायते च अमरः ।
 विद्वम पुं विशिष्टो द्रुमः । १प्रवालरत्नहेतुद्वये मेदिं ।
 विद्वमलता स्त्री विद्वमस्य लतेव । नलीनामगन्धद्रव्ये मेदिं
 स्तार्थं क अत इत्त्वम् । विद्वमलतिका तत्रैव । [द्रुने विद्वि
 विद्वत्कल्प लिं ईषदसमाप्नो विद्वान् विद्वत्+कल्पम् । ईष-
 विद्वत्तम पुं अतिशयेन विद्वान् विद्वत्+तमम् । अतिपण्डिते
 तरप् । विद्वत्तरोऽप्यत्र । [विद्वत्कल्पे
 विद्वद्देशीय लिं ईषदसमाप्नो विद्वान् विद्वत्+देशीयर् ।
 विद्वत् लिं विद्वत्कत् । १प्राप्ते स्थितीं ङीप् सम् । “विद्वधी
 मूर्ध्वानि वा विभर्ति यान्” नेप् । २पण्डिते पुं
 ३स्थालज्ञानयुक्ते । [क । विद्विपोऽप्यत्र ।
 विद्विष् पुं विशेषेण द्वेष्टि वि+द्विष-क्लिप् । शतौ अमरः ।
 विद्वेष पुं वि+द्विष-वञ् । वैरिभावे शब्दतायाम् अमरः ।
 विद्वेषण नं वि+द्विष-णिच्-ल्लुट् । तन्तोक्ते अभिचारकर्मे
 भेदे येन शब्दूणां परस्परविद्वेषो भवति तस्मिन् व्यापारे ।
 वि+द्विष-ल्लुट् । २विद्वेषे । [विधति । क्षयेपीतु
 विध विधाने क्तिङ्करणे क्तेने च लृं परं सकं सेट् ।
 विध पुं स्त्री विधक् अच् वा । १विमाने २गजभक्ष्यान् ३प्रकारे

३ मेघे पूज्यौ रभसः ३ वेतने मेदः ७ कर्मणि च स्त्री
हेमच० । तत्रार्थे वेधने च स्त्री त्रिका० ।

विधवा स्त्री विगतो धर्मो यस्याः । मृतपतिव्यायां स्त्रियाम्
कथयः ।

विधवाधर्मस्य शु० त० चत्ता यथा विष्णुस० “मृते भर्तरि
ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा” । ब्रह्मचर्यं वैष्णववर्जनं
ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथाह प्रचेताः “ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव
कांक्षयाति च भोजनम् । यतिस ब्रह्मचारी च विधवा
च धिवर्जयेत्” । कथञ्चनमायुर्वेदोक्तम् रघु० । का-

शीखः विस्तरेण ४ स० चत्ता यथा

“कुरुयानि न भर्तारं यदि देवात् कदाचन । तथापि
शीखं संरक्ष्यं शीलभङ्गात् पतत्यधः । तद्वैशुय्यादपि
स्वर्गात् पतिः पतति नान्यथा । तस्याः पिता च माता
च श्राद्धवर्गस्तथैव च । पत्यौ मृते च या योषिद्वै-
धव्यं पालयेत् कश्चित् । सा पुनः प्राप्य भर्तारं
स्वर्गभोगान् समश्नुते । विधवाकवरीवन्धो भर्तृवन्धाय
जायते । शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ।
एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । तिरासं
पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापि वा । मासोपवासं कुर्वाद्
वा चान्द्रायणमथापि वा । कच्छं पराशं वा कुर्वात्
तप्तकच्छमथापि वा । यवाक्षैर्वा फलाहारैः शाका-
हारैः पयोव्रतैः । प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः
स्वयं ब्रजेत् । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत्
पतिम् । तस्माद्भूयश्चनं कार्यं पतिवैश्वसमीहया ।
नैवाङ्गोवर्त्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कश्चित् । तन्म-
द्वयस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः । प्रत्यहं नमणं
कार्यं भर्तुः कुशतिबोदकैः । तत्पितृभक्तपितृश्रापि
नामगोलादिपूर्वकम् । विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पति-
मुत्तुङ्गा न चान्यथा । पतिमेव सदा ध्यायेद्दिष्णुर्हृदयरं
धरम् । यद् यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः क्लीप्तम् ।
मत्तदुत्तुङ्गवते देवं पतिप्रीत्यनकाश्रया । वैशाखे कार्तिके
भादे विशेषनियमांश्चरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां
विष्णोर्नामपहं स्रुतः । वैशाखे जलकुम्भांश्च कार्तिके
हृतदीपकाः । भादे तिलेभ्यो नैवर्गः स्वर्गलोके सङ्गी-
यते । प्रया कार्यं च वैशाखे देवे देया गलन्तिका ।
उपानद्व्यज्जनं चापि सूक्ष्मावासांश्च चन्दनम् । ज-
कपूर्वन्तु ताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च । जलपात्राग्नये-
कानि तथा पुष्पद्वयाणि च । पानानि च त्रिचिताणि

आचारश्चाफलानि च । देयानि द्विचत्वारिभ्यः पतिवै-
प्रीयतामिति । ऊर्जे यवागूमश्रीयादेकाक्षमथ वा पुनः ।
हन्तां शूरणश्चैव शूकशिन्वीञ्च वर्जयेत् । कार्तिके
वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जयेत् कांक्षं
कार्तिके चापि सन्वितम् । कार्तिके मौननियमे घण्टां
चारुं प्रदापयेत् । पत्रभोजी कांक्षयात्रं हृतं पूर्णं प्र-
यच्छति । भूमिशय्याम्रते देया ग्रथ्या कृष्णा सत्तुलिका ।
फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः । धान्त्यागे च
तद्धान्यमथ वा शालयः स्मृताः । घृतं दद्यात् प्रयत्नेन
शालङ्कारं सकाञ्चनाम् । एकतः सर्वदानानि दीप-
दानं तथैकतः । कार्तिके दीपदानस्य कलां नार्हन्ति
षोडशीम् । किञ्चिदभ्युदिते स्वयं माघपूजानं समाचरेत् ।
यथाशक्त्वा च नियमान्नाचे स्नानं समाचरेत् । पक्वा-
न्नैर्भोजयेद्दिमान् यतीनपि तपस्विनः । लङ्कुकेः
फाणितैश्चापि वटकेण्डुरिकादिभिः । हृतपक्वैः सम-
रिचैः शुचिकपूर्वासितैः । गर्भे शर्करया पूर्यैर्नैवा-
नन्दैः सुगन्धिभिः । शुक्ले स्नानानां भारांश्च दद्याच्छोताप-
स्तये । कञ्चुकं तुल्यगर्भञ्च तुलिकां स्तपवीतिकाम् । ज-
ञ्जिष्ठावृषवासांश्च तथा तुलवतीं पटीम् । ऊर्णानयानि
वासांश्च यतिभ्योऽपि प्रदापयेत् । जातीफललवङ्गैश्च
ताम्बूलानि बह्वन्यपि । कम्बलानि च चित्ताणि नि-
वर्तानि गृह्याणि च । कुरुलाः पादरक्षाश्च सुगन्धु-
हर्त्तनानि च । हृतकम्बलपूजाभिर्ब्रह्मज्ञानपुरःसरम् ।
रंक्षाम्य शास्त्रं लिङ्गं पूजयेद्दृढभक्तितः । कृष्णा-
शुरुप्रभृतिभिर्गर्भागारे ब्रधूपनैः । तुलवार्चं प्रदीपैश्च नै-
वेद्यैर्विविधैस्तथा । भर्तृस्वरूपो भगवान् प्रीयतामिति
चोचरेत् । एवंविधैश्च विधवा विविधैर्नैवैर्व्रतैः । वै-
शाखान् कार्तिकान् काचानेवसेवातिवाचयेत् । नाधि-
रोहेदनङ्गाहं प्रायेः कष्टगतैरपि । कञ्चुकं न परी-
दध्यादासो न विहृतं वसेत् । कष्टद्वारा सुतान् कि-
ञ्चिज्ज कुर्वाद् भर्तृत्वरं । एवं चर्यापरा नित्यं वि-
धवापि शुभा सता । इति धर्मसमायुक्ता विधवापि पति-
व्रता । यतिबोकानवाप्नोति न भवेत् क्षाप दुःखिता ।
प्रज्ञावै० ज० ख० द० स० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा
“जाह्नवी पतिहीना या भवेन्नृणां सती सदा । एक-
भक्ता दिनान्ते सा हविष्याक्षरता सदा । न भक्ते दिव्य-
वस्त्रं गन्धद्रव्यं स्तुतैवकम् । स्तुतञ्च कन्दं चैव शङ्खं
सिन्दूरभूषणम् । तस्मा क्लिप्तवस्त्रा स्थात् नित्यं नारा-

यत्नं करोत् । “पुनस्तस्य पुनश्च सदा पश्यति धर्मतः ।
मिष्टान्नं न च भुङ्क्ते सा न कुर्यादभवे व्रजम् । एका-
दद्यां न भोक्तव्यं क्षयाज्ज्वारमोदने । चोराण्यस्य
नवस्यास्य शिवरात्रौ पवित्रया । कुरोरायास्य प्रेतायां
चन्द्रसूर्योपरागयोः । अष्टद्वयं परित्याज्यं भुङ्कते पर-
मेव च । तावत्तुलं विधवास्त्रोणां यतीनां ब्रह्मचारि-
णाम् । दृष्ट्यासिनां च गोमांससुराहृत्यं शृतौ शृतम् ।
रक्तशार्कं मसूरञ्च जम्बीरं पर्यमेव च । अनावृतं ला-
कारा वर्जनीया यतेरपि । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा
पातयेत् पतिम् । यान्छारोहणं कृत्वा विधवा नरकं
व्रजेत् । न कुर्यात् केशसंस्कारं नात्मसंस्कारमेव च ।
केशावली जटाहृपा न चौरं तीर्थकं विना । तैलाभ्यङ्गं
न कुर्यात् न हि पश्यति दर्पणम् । सुखञ्च परपुत्रं च
यात्रां नृत्यं मद्योत्सवम् । नर्तकं नायकञ्चैव सुवेशं
पुरुषं युवम् ।

विधातु पुं वि+धा-टच् । १ प्रजापतौ ब्रह्मणि अमरः । २ का-
मदेवे मेदि । ३ मंदिरायां राजनि । ४ अगुनिपुत्रभेदे
भागं प्रधानकर्त्तरि लि+स्त्रियां ङीप् सा च इपिप्लयां
शब्दर । ७ अर्थे पुं “द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ
सगतां पती । द्वौ शास्त्रारौ त्रिलोकेऽस्मिन् चर्माधर्मी
प्रकीर्त्तितौ” अग्निपुं । [२ मरीच्यादौ च ।

विधातुभू पुं विधातुर्भवति भू-किप् । १ नारदमुनौ त्रिकां-
विधातायुग्मं पुं विधातुरायुः प्रमाणं अस्मात् । अर्थे शब्दच-
न्द्रार्थक्रियां विना वत्सरादिज्ञानादुत्पत्तात् सूर्यस्य तथा-
त्वम् । इतः । तस्य वयःकाशे शमडाकलो च । तदायुः-
कालश्च आयुश्चन्द्रे ७६२ पुं दण्डः ।

विधान न० वि+धा-लुट् । १ करणे शकर्मणि । २ विधौ,
जटां शगजभक्ष्याद्ये च हारां संज्ञायां कर्तुं । अथायां
न० शब्दर । [चो लि० ।

विधानज्ञ पुं विधानं जानाति ज्ञा-क । १ पश्चि० । २ विधि-
विधायक त्रि० वि+धा-लुट् । विधानकर्त्तरि ।

विधि पुं वि+धा-कि । १ गजतुल्यपरि ब्रह्मणि, श्मशाने
शक्ये अमरः “विधीर्वाक्यसिद्ध्यर्थं ह्यधीविधयो विधिः”
शब्दग० उक्ते प्रवर्त्तमानाद्ये इति धोने तत्त्वभक्ते प्रवर्त्त-
येवच० । इति धो जलानु० ७ कर्मणि त्रिका० । दण्डज-
मक्ष्यान् जटा० । ६ पैदे राजनि । १० यद्राप्रप्राप्तकर्म
वाक्यभेदे, व्याकरणोक्ते ११ मूलभेदे । तत्र व्याकरणवि-
धिर्निर्दिश्यते । “संज्ञा च परिभाषा च विधिभियम

एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च” पठ्यधिं सत्वलक्षणमित्युक्तेः
अट् विधिभेदाः तत्र “तुल्यास्य प्रयत्नं सर्वथम्” पा० सवथं संज्ञा
परिभाषा तच्छब्दे ४२४६ पु० उक्ता । अत्राप्रप्राप्तको विधिः
यथा “सकः सर्वथं दीर्घः” पा० इत्यादि । अत्र सर्वथं परे
पूर्वस्य दीर्घस्याप्राप्ते कृतप्रापकत्वात् तथात्वम् । स च द्वि-
विधः वर्णाश्रुत्पादकोऽभावरूपश्च । तत्र वर्णाश्रुत्पादक उक्तः
अभावोऽपि द्विविधः लोपरूपो निषेधरूपश्च तत्र “लोपो-
ऽभ्यासस्येति” पा० नागरूपः । “नाभ्यस्ताच्छ्रुतिरित्यादौ”
निषेधरूपः । सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारको नियमः
यथा “रातृसकैव” पा० इत्यादि । अन्यधर्मस्यान्यत्वारो-
पणविधिरतिदेशविधिः यथा पुं वज्रावादिः । पूर्वस्मृतस्यप-
दादेरन्यलोपस्थितिरधिकारविधिः । स च त्रिविधः
“मिञ्छान्नोक्ति” चैव अष्टकमुत्तमेव वा । गङ्गा-
प्रवाहवशापि अधिकारस्त्रिधा सतः” । अधिकारशब्दे
१२७ पु० दण्डम् । विधिश्च विनियोगरूपतया शब्दश० प्र०
निरूपितो यथा

“नेह कृत्यात्मकं विधानम् । व्याख्यातमात्रस्य तद्बोध-
मर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वम्
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव, यागपाकादि-
धर्मिकतत्त्वस्यैव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र
प्रवृत्तेः । एवञ्च यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्यः इष्ट-
साधनं बलवदनिष्ठाननुबन्धो चेत्याकारको बोधः” अ-
धिकं तत्र दण्डम् । भीमसंस्कृते विधिखलूपभेदादिकं
कौमादिभास्करेण दर्शितं यथा

“तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः । स च तादृश-
प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् तादृशं चार्थं प्रजापान्त-
रेण प्राप्तं विधत्ते । यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-
प्राप्त इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तं प्रयोजनवद्बोधं
विधत्ते । अग्निहोत्रहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्या-
र्थबोधः” । “याग कर्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्दे-
शेन शुद्धमात्रं विधत्ते । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र
होत्रज्ञानहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्बोद्धे शेषे
दग्निप्राप्तविधानं दध्ना होत्रं भावयेदिति । यत्र तत्र-
मथनप्राप्तं तत्र विधिष्टं विधत्ते । यथा सोमेन यजेते-
त्यत्र सोमयागद्वाराप्राप्तात् सोमविधिष्टविधानम् ।
धोमपदे मत्पदसंज्ञया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति
वाक्यादेर्बोधः । न सोमयागविधाने वाक्यभेदः प्रत्ये-

कर्मभयसाविधानात् । न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति विधिप्राप्तेर्द्वयेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु
ज्योमेन यामं भावयेदिति, किं सत्वर्थकत्वमयेति वा-
च्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वावस्थात् ।
ननूज्जिता यजेत पशुकाम इत्येव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राप्यु-
त्पत्तिधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, दृष्टान्ते उत्पत्तिवा-
क्यान्तराभावेनान्यथातुपपत्त्या तद्यात्वाश्रयत्वात् । किञ्च
ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रोभयविधित्वे तेनैव यामसंज्ञं फल-
सम्बन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदस्तद्वरं सोम-
पदे सत्वर्थकत्वमया विधिद्विविधानम् । स च विधिसंज्ञविधिः
उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगवि-
धिरिति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः ।
यथानि होतं जुहोतीति । अत्र च विधौ कर्मणः
करणत्वेनान्वयः अग्निहोतृहोमेनेष्टं भावयेदिति ।
ननु यागस्य हे रूपे इदं देवता च ! तथाच रूपान्त्र-
यणे अग्निहोतं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्नि-
होतृशब्दस्य तु तत्प्रत्ययान्वयेन नामधेयत्वादिति चेन्न,
रूपान्त्रयण्यस्योत्पत्तिविधित्वात् । अन्यथा रूपान्त्रयणा-
हंसा जुहोतीति अयमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा चा-
ग्निहोतं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात् । अङ्गप्रधान-
सम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहो-
तीति । स हि तृतीयया प्रतिपक्षाङ्गभावं दध्ना होत-
सम्बन्धं विधत्ते दध्ना होतं भावयेदिति । गुणविधौ
च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः । क्वचिदाश्रयत्वेनापि
यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेने-
न्द्रियं भावयेत् तत्र किञ्चित्स्थित्यासाङ्गायां सञ्चिधि-
प्राप्त्यहोम आश्रयत्वेनान्वेति । एतस्य विधेः सहकारि-
भूतानि षट् प्रमाण्यानि श्रुतिस्मिन्नवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेभानेन विधिरनाङ्गत्वं परो-
द्देशप्रवृत्तकृतसाध्यत्वरूपं परार्थोपरपत्त्यर्थं साधयते
ततः तत्सहकारोणि श्रुत्यादीनि निरूपितानि तत्र
दृष्टानि “तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट्
प्रमाण्यानि । एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना सफिदा-
दिभिरपक्रस्य “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इत्येवं रूपेण
यानि विनियोज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरू-
पाणि, क्रियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जाति-
इत्यसङ्ख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव । क्रियारूपाणि
च द्विविधानि । गुणकर्मोऽपि प्रधानकर्मोऽपि च । एता-

न्येव सञ्चिपत्त्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति
बोध्यते । कर्माङ्गद्वयाद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सञ्चि-
पत्त्योपकारकम् । यथाऽवघातप्रोक्षणादि । तच्च दृष्टार्थ-
मदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति । दृष्टार्थमवघातादि दृष्ट-
ार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि ।
सञ्चि द्रव्यत्यागाशेनैवादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं
दृष्टं करोति । इत्याद्यनुद्दिष्टं केवलं विधीयमान
कर्म त्वारादुपकारकम् । यथा प्रयाजादि । आरादुपका-
रकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते । सञ्चिपत्त्योपकारकस्तु
द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽभ्युपयुज्यते । इदमेव
चाश्रयिकमेत्युच्यते । तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो वि-
नियोगविधिः । प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयाम-
विधिः । स चाङ्गवाक्यकृतापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि
साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्निबन्धे प्रमाण्याभावादविकल्पा-
परधर्माय प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते । न च तदवि-
बन्धेऽपि प्रमाण्याभाव इति वाच्यं विबन्धे साङ्गप्रधान-
विध्यैकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विबन्धेन कि-
यमाणयोः पदार्थयोः इदमेव सहकृतमिति साहित्य-
व्यवहाराभावात् । स चाविकल्पो नियते क्रम आश्रि-
यमाणो भवति । अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्त-
व्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविज्ञेयापत्तेः । अतः प्रयोग-
विधिरेव अविधेयप्रयोगप्राशुभावविज्ञेयार्थं नियतं क्रममपि
पदार्थविज्ञेयतया विधत्ते । अतएवाङ्गानां क्रमबोधको
विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम् ।

“तदेवं सङ्क्षेपतो निरूपितः सङ्क्षेपि क्रमनिरूपणेन
प्रयोगविधिः । कर्मजन्यफलस्वाभ्यबोधकोविधिरधिकार-
विधिः । कर्मजन्यफलस्वाभ्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् ।
स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः, स्वर्गसुद्दिष्टं यागं
विदधतायेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रति-
पादयते “यथाहि तान्नेरग्निर्दृष्टान्दृष्टोऽग्नये क्षामव-
तेऽष्टाकपात्रं पुरोडाशं निर्वपेत्” इत्यादिना दाहादौ नि-
वृत्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूप-
फलस्वाभ्यं प्रतिपादयते । एवम् “अहरहः सन्ध्यासुपा-
सीत” इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्यासुपा-
जन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाभ्यं बोध्यते । तच्च फल-
स्वाभ्यं तस्यैव योऽधिकारविधिः । अधिकारश्च स एव
यद्विधिवाम्ये पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते । यथा काव्ये
कर्मणि फलकामना । नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः ।

नित्ये सन्ध्यावासनादौ शुचिविहितकालजीवितम् अत-
एव "राजा राजसूत्रेण स्वाराज्यकामोयजेत" इत्यनेन वि-
धिकोक्त्येन स्वाराज्यसहिष्णु राजसूत्रं विदधता न स्व-
राज्यकामभावस्य फलभोक्तृत्वं प्रतिपादयते किन्तु राज्ञः
सतः स्वाराज्यकामस्यैव राजसूत्रस्यापि अधिकारि-
विशेषणत्वेन श्रवणात् । किञ्चित् तु पुरुषविशेषणत्वेना-
श्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या
कृतविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवत्त्वं
प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवमग्निषाध्यकर्मसु आधानसिद्धान्ति-
सता अग्निषाध्यकर्मसामान्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधान-
सिद्धान्तिवत्त्वं प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवं सामर्थ्यमपि आख्या-
तानामर्थं ब्रूयतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् स-
मर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः । तदेवं निरूपितो विधिः ।
विधिरसायने च विधिभेदोऽन्यथा दर्शितो यथा
"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पात्रिके सति । तत्र चा-
न्यत्र च प्राप्नो परिसंख्येति गीयते" तत्तच्छब्दे विशेषो
दृश्यः । १२ अथांबुहारभेदे च । अंबुहारशब्दे ४०१४०
दृश्यम् ।

विधिज्ञ त्रि० विधिं क्रमं जानाति ज्ञा-क । विधानकर्मज्ञे ।
विधित्वा स्त्री विधातृमिच्छा विधा-सन् भावे च । विधा-
नेच्छायाम् ।

विधिदेशक पु० विधिं विधानं दिशति दिश-ण्वल् । विधि-
दर्शनि १ सदस्ये अमरः २ गुरो च ।

विधिवत् अव्य० विधिमहति विधि+वति । विध्यतुष्टारे
विधु पु० व्यध-क्त । १ चन्द्रे २ कपूर् ३ विष्णो मेदि० । ४ ब्रह्मणि
शब्दर० । ५ शब्दरे इराक्षसे विद्मः । ७ वायौ द्युधि च
संक्षिप्तम् ।

विधुत त्रि० वि+धु-क्त १ कर्म्यते । २ लक्ते च अमरः ।

विधुनन न० वि+धु-णिच्-तुक्च । चालने जटा० ।

विधुस्तुट् पु० विधुं तदति तद-खश्-सम्भ । राहौ अमरः
विधुपिच्छर पु० विधोः पिच्छर इव । १ खल्लगे शब्दर० ।

विधुर त्रि० विगता घूर्ण्य अक्षमा० । १ विलिप्ते अमरः ।
२ विकले च मेदि० । विगता घूर्णः । ३ वैकल्ये ४ विलिप्ते
च न० त्रिका० । ५ रवालायां स्त्री मेदि० ।

विधुवन न० वि+धु-ल्युट् । कर्म्यते अमरः ।

विधूत त्रि० वि+धू-क्त । १ कर्म्यते २ लक्ते च हेमच० ।

"विधूतपापास्ते यानि" ब्रह्मलोकमनामयम्" अतिः ।

विधेय त्रि० वि+धा-यत् । १ विधातृ बोध्य २ वचनस्ये आ-

यत्ते अमरः । ३ विधिना बोध्ये च । ४ षडैश्वर्यकार-
तया ज्ञायमाने विनक्षयविषयतायुते पदार्थे यथा
पर्वतो वज्रिमानित्यादौ वज्रविधेयः । पञ्चतीक्ष्णादौ
पाककृतिः आख्यातार्थस्य विधेयत्वमेव बोधसाधु-
कारात् । विधेयता तु विनक्षयविषयता अनुवाद्य-
भिन्ननिष्ठा "अनुवादमनुज्ञा च न विधेयसुदोरयेत्" इति
शाब्दिकनियमः । प्रत्यगादिप्रमितविधेयताकच्छेदकता-
भिन्ना विशेष्यतानिरूपिता च सेल्यन्ते ।

विधेयाविमर्श पु० विधेयस्याविमर्शो यत् । अविच्छेद-
विधेयांशरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे ३७६१ पु० तस्य
स्वरूपादिकं दृश्यम् । [४०१४ पु० दृश्यम् ।

विध्याभास पु० अथांबुहारभेदे सा० द० अंबुहारशब्दे
विध्वंस पु० वि+ध्वन्-घञ् । नाशे ।

विनत त्रि० वि+न-न-क्त । १ प्रणते २ मुञ्चे ३ शिञ्जिते च
मेदि० । गरुडमातरि ४ कश्यपपत्नीभेदे ५ ण्डिकाभेदे च
स्त्री मेदि० । [नताज्जादयोऽप्युभयत्र ।

विनतासूनु पु० इत० । १ अरुणे २ गरुडे च जटा० । वि-
विनद पु० विशेषेण नदति नद-अच् । (कातियान) दृष्टे
शब्दच० । [राजनि० ।

विनस्तक न० विशेषेण नस्तमिव इषार्थं कम् । तत्तरपुष्पे
विनय पु० वि+नी-भावे अच् । १ शिखायां २ प्रस्थाने ३ अ-
नुमये च मेदि० । वि+नी-कर्त्तरि अच् । ३ विनययुक्ते,
अने, विनयस्य शास्त्रज्ञानजन्यसंस्कारभेदेऽन्द्रियसंयमो वा ।
४ निश्चते, ५ क्षिप्ते, ६ जितेन्द्रिये च । ७ वणिग्जने पु०
अमरः । ददन्ते अव्य० त० । ८ वाद्यावक्रे स्त्री मेदि० ।
विनयग्राहिन् त्रि० विनयं शिञ्जति गृह्णाति अह-णिनि ।
वचनस्थिते आवसते अमरः । स्त्रियां क्रीप् ।

विनयश्च त्रि० विनये तिष्ठति आ-क । वचनग्राहिणि आ-
यत्ते हेमच० ।

विनयश्च न० वि+नय-ल्युट् । १ विनाशे । विनयश्रुतिः अदर्शनं
गच्छति सरस्वत्यश्च वि-नय+आधारे ल्युट् । २ शूर-
जेलस्ये तीर्थभेदे त्रिका० । "हिमवदुविम्वयोर्मध्यं
यत् प्राग् विनयनादपि" मनुः । स च सरस्वत्यन्त-
धीनदेश एव प्रभासतीर्थसन्निकटनिषादपुरसमीपस्थः
यथोक्तं भा० व० ११० अ० ।

"एषा सरस्वती रम्या दिव्या चोपवती नदी । एतद्विन-
यसं नाम सरस्वत्या विशात्मते । द्वारं निषादराजस्य येषां
दोषात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं वीर ! मा निषादा हि

वां विदुः” । “युक्तपक्षसमस्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने”
कात्या०श्रौ० २४।५।२० । “सरस्वतीविनशने सरस्वती
समुद्रसङ्गमे प्रभासे सारस्वतमत्तार्थं दीक्षा भवति” कर्कः
“यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यते” इत्यग्निस्त्रामिनः ।
“सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्षोक्ता प्रवहति तस्याः प्राग-
परभागो सर्वलोकाप्रत्यक्षो मध्यमस्तु भागो भूयन्त-
र्निम्नः प्रवहति नासौ केनचिद् दृश्यते तद्विनशन-
मुच्यते” इति कात्या० १०।१५।१ माधवाचार्याः ।

विनष्ट लि० वि+नश्-ञ् । विनाशप्रतिशोभिनि श्रपिते
च “विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतस्मृहे” नारदः ।
“विनष्टे पतिते” टायभा० ।

विना क्य० वि+ना । श्रवर्जने श्रान्तरेणेत्यर्थे च । यतद्विणे
इतितीया तृतीया पञ्चमी च । [श्रुति च लिङ्गा० ।

विनाश्रुत लि० विनेति कृतम् विना+श्रु-क्त । श्रुत्यक्ते
विनाश्रुता स्त्री विभक्ता नाश्रुता यया । “दश सुर्वचरः
प्राणः षष्ठिभिः प्राणैर्विनाश्रुता । तत्पञ्चानां तु भवेच्छाडी”
छ० सि० चक्ते दण्डपट्टिभागात्मके पञ्चरूपे काले ।

विनायक पु० वि+नी-यञ् । श्रमणे २ बुद्धे क्त्वरः
श्रमिणे श्रमुरो च । इति० एगङ्गे मेदि० । इगङ्गपत्न्यां
स्त्री शब्दभा० टाप् कापि कृत इत्त्वम् ।

विनायकश्च कर्मविघ्नविघ्नार्थमीश्वरेण नियुक्तः देवभेदः
यद्योक्तं याज्ञवल्क्येन “विनायकः कर्मविघ्नविघ्नार्थं वि-
नियोजितः । गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा”
“कर्मणां पुरुषार्थसाधनानां विघ्नविघ्नार्थं स्वरूपफलसाध-
नत्वविधातृविघ्नार्थं नियोजितो नियुक्तः” मिता० ।
तेनोपसृष्टस्य लक्षणाभ्यां च एव “तेनोपसृष्टो य-
स्तस्य लक्षणानि निबोधत । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं
सुषुप्तं च पश्यति । कषातवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरो-
हति । अन्त्यजैर्मर्देभिरुष्टैः सहैकत्वावतिष्ठति । यजत्यपि
तथाज्ञानं सत्यतेऽनुगतं परैः” नस्य प्रत्यक्षलक्षणाभ्यां
च एव “विनाश विनश्वारम्भः संसीद्व्यनिमित्ततः ।
तेनोपसृष्टो जगते न राज्यं राजनन्दनः । कुमारी न
च भर्तारमपत्यं गर्भसङ्गता । आचार्यत्वं चोतिपुत्रं न
शिश्वोऽध्ययनं तथा । वणिग्गन्धर्वं न चाप्नोति क्षत्रि-
ह्वापि कृषीवधः” तद्विशरणविधिविधौ ततोक्तो दृश्यः ।

“विनायका विघ्नकारा सहोपाः” रत्नामन्दः ।

विनाश्रुता स्त्री विना मूलं विना रोहति कृष्ट-क । लि-
पर्थिकायां राजनि० ।

विनाश पु० वि+नश्-ञ् । श्रवर्जने श्रान्तरेणेत्यर्थे च ।

विनाशोन्मुख लि० विनाशाय उन्मुख उद्यतः । श्रमप्राये
उपके च क्त्वरः । [पिधाने शब्दच० ।

वि(वी)नाह पु० वि+नह-ञ् वा उपसर्गदीर्घः । कृपसुख-
विनिद्र लि० विगता निद्रा यया । प्रकाशिते शब्दभा० । निद्रा-
हीने च । तस्य भावः । त्व । विनिद्रत्व प्रवोषे न० हेमच० ।
विनिपात पु० वि+नि+पत-ञ् । निपाते श्रदेवादिक्ते
व्यसने मेदि० श्रमप्राये च हेमच० ।

विनिमय पु० वि+नि+मि-ञ् । परिवर्तने श्रमप्राये च हेमच० ।
द्वयान्तरपरिहारे शब्दच० । श्रमप्राये च शब्दभा० ।

विनियोग पु० वि+नि+युज-ञ् । क्रियासु प्रवर्तने “य-
नेनेदन्तु कर्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः इत्युक्ते श्रम-
दानक्रमविधाने च “आधे कन्दश्च देवस्य” विनियोगस्त-
थैव चेति” योगियाज्ञ० । [देवगणभेदे पु० शब्दच० ।

विनिर्भय लि० विनिर्गतं भयं यस्मात् । श्रमप्राये साध्य-
विनीत लि० वि+नी-क्त । श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये
क्त्वरः श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये
च मेदि० । श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये
श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये

विनीय पु० वि+नी-क्यप् । श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये
श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये

विनेतृ लि० वि+नी-तृच् । श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये

विनेय लि० वि+नी-यत् । श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये

विनीति स्त्री विनीतकारभेदे कलकारशब्दे श्रमप्राये श्रमप्राये

विनीद पु० वि+नीद-ञ् । श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये

श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये
श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये

विन्य पु० विध-यत् प्रथोऽम् च । श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये
श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये
श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये श्रमप्राये

विन्यदासिनी स्त्री विन्योऽचले पतति वस-णिनि स्त्री ।
यशोदागर्भजातायां दुर्गायाम् । “सहस्राक्षोऽपि तां
(यशोदागर्भजन्याम्) गृह्णाति विन्योः वेगाज्जगाम च ।
तत्र गत्वा तयोवाच तिरस्कात्र महावने । पूजयन्नाम
शरीरांश्चाख्याता त्वं विन्यदासिनी” वाचनपु० ५।१० ।
“ततस्तौ नाशविघ्नानि विन्यदासिनी” देवीमा० ।

२ व्याडिमुनौ पु० विसर्गः । विन्ध्यस्थोऽप्यत्र जटा० ।

विन्ध्याचल पु० कर्म० । विन्ध्यपर्वते ।

विन्ध्याटवी स्त्री विन्ध्यस्या षटवी । विन्ध्यपर्वतस्य वनभेदे ।

विन्ध्यावली स्त्री वाणासुरमातरि त्रिका० ।

विन्न लि० विद-कर्मणि क्त । विचारिते श्राप्ते अमरः ।

१ ज्ञाते ४ स्थिते च विन्नः । [गल्च० ।

विन्याक पु० वि+नि+यञ-घञ् । विवृद्धये (कातियान)

विन्यास पु० वि+नि+यञ-घञ् । १ स्थापने २ रचने तन्त्रोक्ते मन्त्राद्युच्चारणपूर्वकं हृदयादिषु अङ्गुल्यादीनामर्पण-भेदे च ।

विप लेप्ते च० उभ० सक० सेट् । वेपयति-ते अवीविपत् त ।

विपक्लिम लि० विपाकेन निर्दुःखः वि+पच-क्लि मयच् ।

विपाकाधीनजाते “विपक्लिमज्ञानगतिर्भनस्त्री” भट्टिः ।

विपक्ष लि० विरुद्धः पक्षो यस्य । १ शत्रौ अमरः । २ प्रतिकूल-पक्षावलम्बनि च । विरुद्धः पक्षः प्रा० स० । १ प्रतिकूले पक्षे विवादे अर्थसंज्ञितपक्षस्य विरुद्धे ४ पक्षे च ।

विपक्षी स्त्री वि+पचि-अच् गौरा० ङीष् । १ वीर्यायाम् अमरः । २ केनो मेदि० । स्वार्थे क क्त सः । विपक्षिका तत्त्वेव ।

विपण पु० वि+पण-घञर्थे क । विक्रये अमरः ।

विपणि (णी) पुं स्त्री० वि+पण-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीष् ।

१ पण्यविक्रयशालायाम् (हाटचाहा) २ हट्टे च अमरः । क्रये मेदि० ।

विपणिन् पु० वि+पण-वा० इनि । विक्रेतरि वण्णिज जटा०

विपत्ति स्त्री वि+पद-क्तिन् । आपदि अमरः । २ नाशे श्वातनायास्य मेदि० । “यस्मिन् राशौ गते भानौ विपत्तिं यानि मानवाः” स० त० ।

विपथ पु० विरुद्धः पन्थाः अचसमा० । निन्दितमार्गे अमरः

विपद् (दा) स्त्री वि+पद-सम्प्र० क्तिप् वा टाप् । १ विपत्तौ ज्यो० उक्ते जन्मतारातः तृतीयदादशैकविंशतिसंख्याक नक्षत्रे च “विपत्तारे शुद्धं दद्यात्” ज्यो० त० ।

विपन्न लि० वि+पद-क्त । १ विपद्युक्ते मेदि० २ नष्टे च गल्च० । १ सपे पुं स्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

विपरीत लि० वि+परि+इण-क्त । १ प्रतिकूले जटा० २ व्यक्त-क्रमे च ३ कासक्यां स्त्री ४ नारीणां वृद्धाथितरस्ये नं “म-हाकालेन च सर्वं विपरीतरतासुराम्” कर्पूरसूत्रः । “पाद-मेकमूरो कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् । नारीषु रमते काशी विपरीतस्तु बन्धक” रतिसु० उक्ते ५ रतिबन्धभेदे ।

संज्ञायां कन् । “पादमेकमूरो कृत्वा द्वितीयं स्तम्भसंस्थि-तम् । काशिनीं कामयेत् काशी बन्धः स्यात् विपरीतकः” कारदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे ।

विपर्यय पु० विगतानि प्रमाणान्यस्य कप् । १ पुष्पप्रधाने प-लायडक्ते शब्दच० । २ अल्पपक्षके लि० ।

विपर्यय पु० वि+परि+इण-अच् । व्यतिक्रमे । २ व्यतिक्र-मदुर्बुद्धौ च । पात० उक्ते ३ चित्तवृत्तिभेदे

“विपर्ययो भिन्न्याज्ञानमतत्प्रतिष्ठम्” पात० सू० ।

“संशयस्यापि विपर्ययत्वमतद्रूपप्रतिष्ठानत्वात् तस्य तद्वैकिकभावाभावगोचरतया एकांशे व्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वान् पायात् । स कस्मात् न प्रमाणम् ? । यतः प्रमाणेन बा-ध्यते भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाध-नमप्रमाणस्य दृष्टम् । तदुपया द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषययैक-चन्द्रदर्शनेन बाध्यते” भा० । “स च पञ्चविधः अविद्या-ऽक्षितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः” पात० सू० । इति पञ्च विपर्ययोऽयम् । इत्यादि भा० । [इत्ते च

विपर्यस्त लि० वि+परि+अस-लेप्ते क्त । १ व्यतिक्रान्ते २ परा-विपर्यास पु० वि+परि+अस-घञ् । १ वैपरीत्ये २ व्यति-क्रमे ३ उत्पत्ते च । ४ विपर्यये आनौ च ।

विपल न० विभक्तं फलं येन प्रा० व० । फलवटिभागे कालभेदे ।

“लग्नदण्डपलं द्विग्नं तत्संख्यं क्रमतः पलम् । विपलं च रवेर्भोग्यमेव” कल्पनसप्तमे” ज्यो० त० । [पण्डिते अमरः ।

विपश्चित् पु० विप्रकष्टं चेतति वि+प्र+चित-क्तिप् प्रथो० ।

विपाक पु० वि+पच-भावे घञ् । १ पाके २ स्नेहे च ।

कर्मणि घञ् । २ कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्भोगरूपे पदार्थे ।

“सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः” पात० सू० । “सर्वस्य क्लेशेषु (अविद्यादिषु) कर्माश्रयो विपाकारम्भी भवति नो-च्छिन्नक्लेशमूलोऽपि । यथैव तुषारनद्धाः शाखितच्छुब्धाः अदग्धवीजभावाः प्ररोहसमयां भवन्ति नापनीततृषा-दग्धवीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धाः कर्माश्रयो विपाक-प्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धवीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति” भा० ।

विपाश (शा) स्त्री विगतः पाशो वशिष्ठस्य यस्याः । स्वनामस्मृताते नदीभेदे अमरः । विपाशयति विपुक्तपाशं वशिष्ठं करोति विपाश+णिच्-क्तिप् । तत्पार्थे अमरः । तस्या-कथात्वकथा भा० स्मृ० १७७३० । “अथ पाशैस्त्रिदात्तानं गाढं बद्धा महासुनिः (वशिष्ठः) तस्या जले महानद्या निक्षमज्ज हृदःस्थितः । अथ कृत्वा नदी पाशांस्तथा विबलसूदन ! ।

स्थलस्थं तद्विं कृत्वा विपश्यं समवाहजत् । उत्ततार
ततः पार्श्वेऽसुप्तः स महाहृदिः । विपाशेति च नामा-
स्थानद्वारात्कं महाहृदिः । “शतद्रोविपाशायुजः सिन्धु-
नद्याः सुधीतं लघु स्नादु सर्वमयग्रम् । जलं निर्मलं
दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषश्च” राजनि० ।

विपिन न० वप-इनन् पृषो० । वने अमरः ।

विपुल लि० वि+पुल-विस्तारे क । १ विस्तीर्णं अमरः ।

२ अगाधे ३ मेरुपश्चिमस्थे भूधरभेदे पु० मेदि० ४ मेरो
पश्चिमाचले च धरणिः । ५ आर्याज्जन्दोभेदे स्त्री ।

“संलङ्घ्य गन्धर्वसमादिभ्यं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनामो विपुलामिति समाख्याति” इ० र० ।
विपुलाचलश्च मेरोर्विष्कम्भपर्वतभेदो यथोक्तम् विष्णु पु०
“मेरोरुत्तरदिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलाहृतं
महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरो-
र्योजनायुतसंस्थिताः । पूर्वेषु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्ध-
मादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपाश्वर्यं तथोत्तरे” तत्र
चिह्नद्वयादिकं तत्रोक्तं यथा “कदम्बः सोमं जम्बूः स्य पि-
प्पलोऽवटः एव च । एकादशशतायासाः पादपा गिरि-
केतवः । वनं चैतरेणः पूर्वं दक्षिणा गन्धमादनस्य ।
वैभ्राजंश्च पश्चिमे तद्दक्षिणे नन्दनं च सुतम् । अरुणोदंश्च
महाभद्रं शशिमर्दंश्च च मानसम् । सरास्वते च चत्वारि
देवभोग्यानि सर्वदा” । धान्यशैलशब्दे दर्शिते दानार्थं
कल्पिते तिलसमे ७ तन्नामकपर्वते हेमा० दा० ।

विपुलास्त्रव स्त्री विपुलं रसमास्त्रवति आ+चु-अच् । इतज्जु-
मारीदृशे राजनि० ।

विपूय पु० वि+पू-करणे नि० क्यप् । सुझे सुधवो० ।

विप्र पु० वप-रन् पृषो० अत इत्त्वम् वि+प्रा पूर्वोक्त-क वा ।

१ ब्राह्मणे अमरः “जनानां ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज
उच्यते । विद्ययाति विप्रत्वं लिभिः श्रोत्रिय उच्यते”
प्रा-वि० वाक्यम् २ अश्वत्ये राजनि० ३ विशेषेण पूरके लि०

विप्रकार पु० वि+प्र+क-चञ् । १ अथकारे अमरः । २ तिर-
स्कारे हेमच० । [यस्य । तल्लहणे राजनि० ।

विप्रकाष्ठ न० विशेषेण प्राति प्रा-क विप्रं पूरकं काष्ठं

विप्रकर्ष पु० वि+प्र+कष-चञ् । दूरत्वे हला० ।

विप्रकृत लि० वि+प्र+कृ-क्त । १ उपकृते, २ तिरस्कृते च “त-
स्मिन् विप्रकृताः काष्ठे” कुमारः । [तत्त्वार्थे अमरः ।

विप्रकृष्ट लि० वि+प्र+कृष-क्त । दूरस्थे हला० । स्त्राये क ।

विप्रचित्ति पु० वि+प्र+चित-क्तिच् । दानवभेदे ।

विप्रतिपत्ति स्त्री वि+प्रति+पद-क्तिन् । १ विरोधे “पर-
स्परं मनुष्याणां स्त्राये विप्रतिपत्तिम्” सुततिः ।

२ संशयजनके वाक्ये “व्याहृतमेकार्थकं विप्रतिपत्तिः”

गो० सू० व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । आत्माऽ-

स्तीत्येवं दर्शनं नाख्यात्मेत्यपरः” वा० भ० । ३ विरुद्ध-

कोटिद्वयोपस्थापके शब्दे च वादिना पर्वतो वज्रिमान्

प्रतिवादिना च पर्वतो वज्रप्रभाववान् इति प्राति-

ज्ञाते मध्यस्थस्य पर्वतो वज्रिमान् नवेति संशय

उदेति अतस्तस्य संशयापायकत्वात्तथात्वम् । स च

विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयात्मकः पर्वतो वज्रिमा-

नवेति संशयापादकः । “विपरीतायां निन्दितायां

च प्रतिपत्तौ प्रविशतावनूहे च “शब्देऽविप्रतिपत्तिः”

कात्या० श्रौ० अप्रतिपत्तिरनूहः” प्रतिनिधिशब्दे

४४४२पृ० दृश्यम् । [विरोधे च ।

विप्रतिपन्न लि० वि+प्रति+पद-क्त । १ संदेहयुक्ते शक्यत-

विप्रति(ती)सार पु० वि+प्रति+सृ-चञ् वा दीर्घः । १ अतु-

तामे, अनुशये, २ रोषे च मेदि० ।

विप्रयुक्त लि० विप्र+युज-क्त । १ वियुक्ते, २ विरहिणि च ।

विप्रयोग पु० वि+प्र+युज-चञ् । १ विप्रलम्भो अमरः ।

२ विरोधे ३ विस्वादे ४ वियोगे च । ५ रागिणोर्विच्छेदे ।

विप्रलम्भ लि० वि+प्र+लभ-क्त । वञ्चिते, हेमच० “प्रियः

कृत्वाऽपि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् । विप्रलम्भेति

सा ज्ञेया” सा० द० उक्तलक्षणे नायिकाभेदे स्त्री ।

विप्रलम्भ पु० वि+प्र+लभ-चञ् स्यच् च । १ विस्वादे, २ वञ्चने,

३ विरहे च अमरः । “यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ वा

मिथः । अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रवृत्त्यते । स

विप्रलम्भो विज्ञेयः” उज्ज्वलमण्युक्ते ४ शृङ्गारावस्थाभेदे ।

विप्रलाप पु० वि+प्र+लप-चञ् । १ विरोधोक्तौ परस्परविरु-

द्धार्थककने अमरः । २ अनर्थकवाक्ये हेमच० ।

विप्रलोभिन् पु० विप्रलोभयति वि+प्र+लुभ+णिच्-णिनि ।

किंकरातदृक्ते, अशोकदृक्ते । राजनि० ।

विप्रश्रिजा स्त्री विशेषेण प्रश्रियस्याः प्र० कप् अत इत्त्वम् ।

देवज्ञायां स्त्रियां अमरः । [धीनतायाम् ।

विप्रसात् अव्य० विप्रसाधीनं करोति विप्र+साति । विप्रसा-

विप्रस्व न० ह्रन् । विप्रस्वामिके धने ।

विप्रिय पु० विरुद्धं प्रियं वि+प्री-क वा । १ अपराधे हेमच० ।

२ अप्रिये च “कृतवानसि विप्रियं न मे” कुमारः

प्रादि० इव० । विगतप्रिये लि० ।

विप्रोष स्त्री० ब० व० वि+प्रुष-क्तिप् । १ विन्दुषु २ वेदपाठकाले
सुखनिर्गतजलविन्दुषु अमरः ।

“मालिका विप्रुषाया गौरवः सूर्यरश्मयः । राज्ञो भूवी-
युरग्निश्च सूर्यमेध्यानि निर्दिशेत्” शु० त० । व्याचमनकाले
सुखनिःसृतानां तासां नोच्छिष्टदोषजनकता यथाह
“नोच्छिष्टं कुर्वते सुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः । दन्त-
वत् दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽप्युचिर्भवेत्” कूर्म० उ० १२५० ।

विप्रोषित लि० वि+प्रुष-क्त । गतप्रवासे ।

विप्रव पु० वि+प्रु-अच् । परन्वपतिराष्ट्रादितो भये । २ राष्ट्रो-
पदूने च अमरः । [भावे च ।

विप्रव पु० वि+प्रु-अच् । अश्वस्य १ गतिभेदे २ समन्तात् जल-
विप्रुत लि० वि+प्रु-क्त । १ व्यसनयुक्ते हेमच० २ उपद्रुते च
“अविप्रुतवज्रक्षयः” अमृतः । [तस्यां स्त्री० राजनि० ।

विफल लि० विगतं फलमस्य । १ निरर्थके २ फलरहिते च ३ के-
विवध पु० विगतो बधो हननं गतिर्यस्यात् । संटङ्गोत्तधा-
न्यतण्डुलादौ “निरुद्धविधवासारिति” ति साधः पृषो० ।

दीर्घः वीवध तत्पार्थे विश्वः । [कारके रोगभेदे अमरः ।

विबन्ध पु० विवध्नाति मलम् वि+बन्ध-अच् । मलबन्ध-
विवध पु० वि+बुध-क । १ पण्डिते मेदि० २ देवे अमरः
“विबुधसखः” भट्टिः । ३ चन्द्रे च हेमच० ।

विभक्त लि० वि+भज-क्त । १ पृथक्कृते २ विभिन्ने कृत-
विभागे च ३ भावे क्त । १ विभागे ४ भेदे न० । “पञ्चमी
विभक्ते” पा० यस्य विभागः कृतः पूतादृशे धने “अविभक्तं
स्थावरं यत् सर्वेषामेव तत् भवेत् । विभक्तं स्थावरं
आद्यां नान्योदयैः कथञ्चन” यमवचनम् । तदस्यास्ति
अच् । येन धनस्य विभागः कृतस्तस्मिन् ३ जने तत् ।
विभक्तधर्मादिकं दायभागदौ दर्शितं यथा

“भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते । तद-
भावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्जते” “विभक्तानां स-
माधधनेन वैदिककरणात्तन्मात्रधर्मत्वेन तदुद्विष्टः”
दाय० त० रघु० । “दानग्रहणपञ्चमदृष्टेत्तत्परिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः । साक्षित्वं
प्रातिभाष्यस्य दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः
कुप्युर्नो विभक्ताः परस्परम् । येषामेताः क्रिया लोके
प्रवर्तन्ते स्मरिक्ततः । विभक्तानवगच्छेयुर्लभ्यमभ्य-
न्तरेण तान्” नारदः “भ्रातृनामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य
चैव हि । प्रातिभाष्यस्य साक्ष्यमविभक्ते न तद-
भवेत्” याज्ञ० “बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्”

कात्या० “भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्” कात्या०
“अविभक्ता विभक्ता वा कुप्युः आह्वय देविकम् । भवा-
स च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग् विना” आ० त० दृढ-
वचनम् । “बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्ववासिनः ।
सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । इव्येष
चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्” शु० त० । “अविभक्ता
विभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एको ह्यनीशः
सर्वत्र दानाधमनविक्रये” नारदः । “एतत् दुर्दृष्ट-
पुरुषविक्रयविषयमिति” दाय० त० रघु० ।

विभक्ति स्त्री वि+भज-क्तिन् । १ विभागे “संख्यात्वव्याप्य
सामान्ये शक्तिसान् प्रत्ययस्तु यः । सा विभक्तिर्दिधा
प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदतः” श० श० प्र० उक्तलक्षणे २ प्र-
त्ययभेदे च । “सदृशं लिप्ति लिङ्गेषु सर्वांस्तु च विभक्तिषु”
“विशेष्यस्यैव यत्किञ्च” विभक्तिवचने च । ये तानि सर्वाणि
योज्यानि विशेषणपदैर्लपि” व्या० का० ।

विभव पु० वि+भू-अच् । १ धने २ मोक्षे सर्वभूतसंयोग-
रूपे ३ ऐश्वर्य्ये मेदि० । षट्संवत्सरमध्ये “सुभिक्षं जेम-
मारोग्यं सर्वं व्याधिविवर्जिताः । प्रशान्ता मानवास्तत्र
बहुगत्या बहुन्धराः । हृष्टाः पुष्टाः जनाः सर्वे विभवे-
ऽव्दे वरानने ।” इत्युक्तफलके ४ वर्षभेदे पु० ।

विभा स्त्री वि+भा-अच् । १ किरणे हेमच० २ शोभायां
३ प्रकाशे च राजनि० ।

विभाकर पु० विभां प्रकाशं करोति क्त-अच् । १ अर्थ्ये
२ अर्कटक्षणे च । ३ चित्तकटक्षणे अमरः ४ अन्तौ मेदि० ।

विभाग पु० वि+भज-भावे घञ् । १ भागे पूर्वस्वामिसत्त्वना-
शोत्तरं तत्सम्बन्धाधीनजातस्वत्वस्य २ व्यञ्जके व्यापारभेदे
दायभागादि । सामान्यधर्मयुतानां बहूनां परस्परविरु-
द्धतद्व्याप्यधर्म प्रकारेण प्रतिपादने श्रीकृष्णः । वैशे-
प्रकोक्ते ४ गुणभेदे तत्त्वक्षणविभागादि कथा० सू० । ४०
दर्शितं यथा

“एतेन विभागो व्याख्यातः” कथा० सू० । “विभागो
संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशच्चाह संयोगवर्द्धभागो-
ऽप्यन्यतरकर्मज १ उभयकर्मजो २ विभागजश्च ३ श्येनकर्म-
णास्थाणुश्चो न विभागः १ संयुक्तयोर्मत्त्वयोर्मैषयोर्वी कर्मभ्यां
तदुभयविभागः २ सचायं कर्मोत्पत्त्यव्यहितक्षणीत्पत्तिकः
अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं “संयोगविभागयोरन-
पेक्षकारणं कर्म इति विभागो जननीये व्याप्यः” सं-

योगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशसामेक्षणीय इति चेन्न
 स्तोत्रपद्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निर-
 मेक्षत्वात् । विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणात्म-
 विभागजकारणाकारणविभागश्चेदात् कारणाकारण-
 विभागजकार्याकार्यविभागश्चेदात् तत्र कारणात्म-
 विभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभा-
 गात् कपालाकाशविभागः १कारणाकारणविभागाच्च
 कार्याकार्यविभागो २यथाऽङ्गुलीतरुविभागस्तत्तत्तत्तत्-
 भागस्ततः शरीरतरुविभाग इति । ननु विभाग एव-
 न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहार इति चेन्न
 संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्य-
 वहारप्रसङ्गात् द्रव्यविवर्तमानः संयोगात्यन्ताभावो वि-
 भक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवावयविनोरपि प्रसङ्गात्
 अकार्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् विन्यहिमवतो-
 रपि स्यात् भवत्येव तत्रेति चेन्न ज्ञानस्य गुणकर्मणो-
 रपि भावात् अज्ञानमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात्
 संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन
 नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् संयोगिनोर्विद्यामान-
 योरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः
 कुवन्नामलकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्
 यावत्संयोगनाशस्तथेति चिदेकसंयोगनाशे तदभाव-
 प्रसङ्गात् तत्र यावदर्थभावात् । तस्मादस्ति विभागोऽर्थो-
 न्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाशः विरोधिनं
 समानाधिकरणं गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशादुपपत्तेः
 कर्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य
 गुणनाशकत्वात् । किञ्च यत्ताङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां
 स्वस्वकर्मणा तरुसंयोगस्तत्ताङ्गुलीमात्रे ससत्यज्ञेन कर्म-
 णाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीर-
 तरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अ-
 ङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः
 संयोगनाशकत्वे कचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्व-
 संयोगनाशापत्तेः । त्वन्तरे तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुली
 तरुविभागेन जनितो हस्ततरुविभागो हस्ततरुसंयोग-
 नाशक इत्यभ्युपगमात् । व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव ह-
 स्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः स्यादयान्नित
 परम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मनाशप्रत्याभ्युपगमा-
 दिति सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः स-
 मानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वात्तुभवात् बाधकमन्तरेण

तत्परित्यागादुपपत्तेः । शब्दविभागौ च विभागकार्या-
 तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं न नृद्व्यामहे न हि
 वंशे पाट्टमाने दले च चरणयन्त्रणावष्टके दला-
 न्तरे चोपरिकृष्यमाणे यः शब्दोज्जायते तत्र दलाकाश-
 विभागादन्यद्दसमवायिकारणं पश्यामः । न च दवदह
 नदहमानस्फुटद्वेषुचीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवा-
 यिकारणं पश्यामः । कारणाकारणविभागाच्च कार्या-
 कार्यविभागमतुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनितान्ताङ्गु-
 लीतरुसंयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमा-
 त्रोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोग-
 नाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशः तत्र हि
 विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात्
 कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप-
 त्ययः यतोवशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभाग-
 वदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः सक्तं
 तदहलं संयुक्तमासीत् तावद्भिक्षत्कर्मण्य विभागस्य दर्श-
 नात् नञाङ्गुल्यस्तत्पक्षेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदा-
 काशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते । कमलदले
 चोत्पन्नेन कर्मणा दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो
 वा न विभागा आरभ्यन्ते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः
 शतमपि विभागानेकं कर्माभताम् । यत्तु कर्म द्रव्यार-
 म्भकसंयोगविरोधिनं विभागसारभते न तत् द्रव्यारम्भक-
 संयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं
 तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति ब्रूमः । कुत एतदिति
 चेत् कार्यवैचित्त्येण कारणवैचित्त्यप्रत्यावश्यकत्वात् । ननु
 कर्मण्य वैचित्त्यप्रत्यावश्यकं तथाचैकं कर्म द्रव्यारम्भकसं-
 योगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत् कमल-
 कुड्मलादावपरच द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिन-
 क्षोभयमिति सैवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्त्यप्रकल्प-
 नामूलं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि-
 त्वेन अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तथैव वैचित्त्यप्रत्यापि
 कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्तमानं कर्म दलद्वयवि-
 भागमात्रं जनयति स च विभागोऽप्ये स्याकाशादिदेशादि-
 भागं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं विभागसारभते तस्य
 च निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशवि-
 शिष्टं कालमपेक्षते । ननु तदानीमपि कर्मैव तत्पजनयतु
 अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः स्तोत्रपद्यनन्तर
 एव काले नत्वेवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म

प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति-
कर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नष्टदेव तस्यो-
त्तरसंयोगमात्रनाशप्रत्वात् । सोऽयं विभाग उत्तरसंयोग
नाशः कण्ठवस्थायी क्वचिदान्तरनाशनाशः तदु-
यथा तन्तोरवयवेऽंशौ कर्म तदनन्तरसंयुद्धविभागस्तदैव
तन्त्वन्तरे कर्म ततोऽंशुद्धविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोग-
नाशस्तनुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगना-
शास्तनुकर्मणो नाशस्तद्वाशाञ्च तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभाग-
नाशः । नन्वेवं तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्या-
द्विनाशकाभावात्, उत्तरसंयोगेन हि तद्वाशप्रोत विभागे
च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्नो यत् कर्म-
त्यक्तं तेन यथा विनशप्रदवस्थतन्तोर्विभागो जनि-
तस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यार-
म्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाश-
विभागस्तोनोत्तरसंयोगस्तोन ततः कर्मनाशः । यदा-
यत् तन्नो यदा कर्म तदांशावपि तदैव कर्म तच्च कर्म-
विनशप्रदवस्थतन्तुतदवयवाकाशादिदेशादयुगपदेव विभा-
गानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगविरोधि-
त्वात् तथा च कारणसंश्रुकारणञ्चाकाशादि तद्विभागात्
कार्यस्य तन्तोरकार्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्न-
स्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो
विनाश इति । क्वचिद्वाभ्यां तदु यथा तन्तुवीरणयोः
संयोगे सति तन्त्ववयवेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मत्येकः
कालः चंशुकर्मणाऽन्वन्तरविभागस्तोन च संयोगस्य
तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तन्तुवीरण-
विभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशा-
नन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य
प्रदेशान्तरसंयोगस्तद्वाभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभाग-
नाशः” उप० इति । कर्मण्यञ्ज् । ५५३ श्लोके च ।

विभाज्य लि० विभक्तुमर्हति विभज-अर्हार्थे ण्यत् ।
विभागयोस्य विभजनीये धनादौ ।

“कुले विनीतविद्यानां आतृणां पितृतोऽपि वा । शौर्य-
प्राप्तं तु यद्विक्तं विभाज्यं तददृष्टमितिः” ।

विभाण्डक पु० ऋष्यशृङ्गर्षिपतिरि मुनिभेदे रामा० ।

विभाण्डी स्त्री० विभाण्ड+गौरा० ङीप् । आवर्त्तकीलतायां
राजनि० ।

विभात न० वि+भा-क्त । प्रभाते शब्दरत्ना० ।

विभाव पु० वि+भू-घञ् । १परिचये अलङ्कारोक्ते रस-

स्योद्दीपके श्यालम्बनादौ “रत्याद्युद्बोधकालोके
विभावाः काव्यनाटयोः । श्यालम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य
भेदाविमौ स्मृताः” । ये हि लोके रामादिगतरति-
हासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये
नाट्ये च निवेशिताः सन्तः विभाव्यन्ते आस्त्रादा-
ङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्नादिभावा
यभिरिति विभावा उच्यन्ते” सा० द० १५० ।

“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा” सा० १५० ।

विभावना स्त्री व्यर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ प्र० दृश्यम् ।

विभावरी स्त्री वि+भा-कनिप् ङीप् वनो र च । श्राव्यौ
अमरः । २हरिद्रायां शकुटिन्याम् ४वक्रयोपिति ५वि-
वादवस्तुसङ्ख्यां भेदि० । ६सुखरस्त्रियाम् शब्द० । ७भेदा-
दृक्ते च रत्नमा० ।

विभावसु विभायुक्ता वसवोऽस्य । १श्रुत्ये २चर्कदृक्ते श्वङ्गौ
चित्तकदृक्ते अमरः । ५चन्द्रे हृहारभेदे च हेमच० ।

विभाषा स्त्री विरुद्धा भाषा वि+भाष-अ वा । व्याकरणोक्ते
पाञ्चिकप्राप्तिफलके “नवेति विभाषा” इत्युक्तवक्षणे
विकल्पविधाने । [भक्ते च ।

विभिन्न लि० वि+भिद-क्त । १प्रकाशिते २विदलिते श्वि-
विभीतक पु० विशेषेण भीत इव इवार्थे कन् । (वयङ्)।
दृक्ते अमरः । “विभीतकं खादुपाकं कषायं कफपित्तलुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्यञ्च” भेदनं कासनाशनम् । कृत्
नेत्रहितं केश्यं क्षमिवैस्त्र्यनाशनम् । विभीतमज्जा
तृर्कदि कफवातहरो लघुः । कषायो मदकृन्नाय धात्री
सज्जापि तदुगुणः” भावप्र० । काभावे विभीतोऽप्यल ।

विभीषण पु० विशेषेण भीषयते शत्रून् भी-णिच्-सुक् च
ल्यु । श्रावणभ्रातरि राजसे रामा० । ३नलतृष्ये
राजनि० । ४भयकारके लि० । [खुल् । मयप्रदर्शने

विभीषिका स्त्री वि+भी-णिच्-सुक् च धात्वर्थनिर्देशे
विभु पु० वि+भू-ङ् । सर्वमूर्त्तसंयुक्ते १कालादौ २महादेवे
३ब्रह्मणि च भेदि० । ४भृत्ये लि० । ५विष्णौ शब्दमा०
६व्यापके ७नित्ये दसर्हदेवे हेमच० । ८दृढे लि० अजयः ।
१०परमसहस्रयुते सि० सक्ता० ।

विभूति स्त्री वि+भू-क्तिन् । १भस्त्रानि “अणिमा लघिमा
प्राप्तिः प्राकाम्यं सहिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च
तथा कामावसायिता” इत्युक्ते २ऐश्वर्ये च । ३ऐश्वर्य-
शब्दे १५४८ प्र० दृश्यम् ।

विभूषा स्त्री वि+भूष-अ । १शोभायां हेमच० २भूषणे च ।

विभ्रम पु० वि+भ्रम-घञ् । १ स्त्रीणां शृङ्गाराङ्गे चेष्टाभेदे
“विभ्रमस्वरयाङ्काळे भूषास्थानविपर्ययः” इत्युक्ते
स्वरया भूषास्थानवैपरीत्ये च “यथापसारो विभ्रम-
मण्डनानाम्” कुमारः । विशेषेण श्रृङ्गारो मेदि-
४ शोभायां ५ सन्देहे हेमच० । ७ अमये शब्दरत्ना० ।
“चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारात् विभ्रमो भवेत्” उक्ते
शृङ्गाराच्चित्तवृत्त्यनवस्थाने । “क्रोधं स्मितञ्च कुसुमा-
भरणादि याच्या तद्वर्जनञ्च सहसैव विमण्डनञ्च ।
आक्षिप्य ज्ञानवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणोत्थितगतं
वद विभ्रमं तत्” इत्युक्ते स्त्रीणां ८ चेष्टाभेदे च ।

अन्यथे च । १ वाङ्मयावस्थायां स्त्री शब्दरत्ना० ।

विभ्राज् ति० वि+भ्राज-क्तिप् । भूषणादिना दीप्ते अमरः
विमत ति० वि+मन-क्त । विरुद्धमतिवृत्ते १ विषये २ सन्दे-
शे च । [व्याकुलचित्ते अमरः ।

विमनस्(स्क) ति० विजिप्तं मनो यस्य वा कप् । चित्तादिना
विमर्दं पु० विरुद्धतेऽसौ वि+मर्द-घञ् । (कालकासुन्द्या)
१ दृष्टे रत्ना० । संचायां कन् । चक्रमर्दके राजनि० ।
भावे घञ् । २ मर्दने शकुङ्गुमादिमर्दने च ।

विमर्शनं न० वि+मर्श-ल्युट् । १ परामर्शं न्यायोक्ते साध्य-
व्याप्यहेतुमत्त्वेन पक्षनिश्चये २ वितर्के च हेम० । घञ्
विमर्शे तत्रैवार्थे पु० ।

विमर्षं पु० वि+मर्ष-घञ् । १ विचारे जटा० २ नाटकाङ्ग-
सन्निभेदे च । स च “अन्तरैकार्यसम्बन्धः सन्तिरेकान्वये
सति । सुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः ।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमात्तत्त्वसमुच्यते” इति वि-
भज्य “यत्र मुख्यफलपाय उल्लिख्यो गर्भतोऽधिकः ।
शापादौः सान्तराद्यश्च स विमर्ष इति स्मृतः” इति वि-
सा० द० लक्षितः । तदङ्गानि च तत्त्वोक्तानि यथा
“अपवादोऽयं सप्फोटो व्यवसायोद्भवोऽयुतिः । शक्तिः-
प्रसङ्गखेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् । प्ररोचना प्रहर्ष-
स्यादादानं छादनं तथा” ।

विमल ति० विगतो मलो यस्मात् । १ स्वच्छे निर्मले अमरः ।
विगतो मलो यस्याः ५ व० । (चामकषा) २ सप्तलायाम्
अमरः । जगन्नाथल्लेख्ये श्देवोभेदे स्त्री तत्त्वसा० ।
४ दुर्गामूर्तिभेदे देवीपु० । ५ उपरसभेदे न० राजनि० ।
इजिनदेवे पु० ७ चारुणि ति० शब्दर० । “चेतसा सत्त्व-
युक्तेन दानं यद् विमलं स्मृतम्” गरुडपु० उक्ते दसा-
चित्तके दानभेदे न० ।

विमातृ स्त्री विरुद्धा माता । मातृसपत्न्याम् । “मातुः
पितुः कनोयांसं न नमेदयसाधिकः । नमस्कृत्यात्
गुरोः पत्नी आतृजायां विमातरम्” म० त० कृतिः ।
तत्रैव अत्युत्तरसारे “स्त्रियो नमस्या दृष्टाश्च वयसा
पत्युरेव ताः” । “यतः पत्युर्वयसा ताः स्त्रियो दृष्टाः अतः
कनिष्ठा अपि अपि नमस्याः” म० त० रघु० । [अमरः ।
विमातृज पु० विमातृजायते जन-ड । सापत्ने भ्रातरि
विमान पु० न० वि+मन-घञ् वि+भा-ल्युट् वा । १ देवयाने
रथे अमरः । २ सार्वभौमदृष्टभेदे च श्यानमात्रे ४ अश्वे
पु० मेदि० ५ परिमाणे च न० ।

विमार्गं पु० विरुद्धो मार्गः । १ कुपथे २ निन्दिताचारे च ।
विमुखं ति० विरुद्धमनतुक्कलं सुखमस्य । १ वहिर्मुखे २ निदृष्टे च
विमुद् ति० विगता सृष्टा सृज्जलीभावो यस्य । १ विकश्चिते
हेमच० । २ सृष्टारहिते च ।

विस्व पु० न० । वी+बन्-सुप्तसुप्तौ । १ दर्पणादौ भासमान-
प्रतिविम्बाश्रये २ कमण्डलो च संजिप्तसा० । ३ स्त्रियां दि-
मण्डले अमरः । ४ कलकासे पुं स्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।
विम्बायाः फलम् अण् तस्य लुप् । ५ विस्विकाफले न० ।
विस्वजा स्त्री विस्वं फलं जायतेऽस्याः जन-ड १ वि-
म्बिकास्तयायां (तेलाकुचा) शब्दच० ।

विस्वटं पु० विस्वमटति अट-अच् शक० । सर्पे मे शब्दच० ।
विम्बा(स्त्री) स्त्री विस्वमस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीष् ।
(तेलाकुचा) १ लताभेदे शब्दर० “विम्बोफलं खादु शीतं
गुरु पित्ताक्षवातजित् । सम्पन्नं लेखनं हृद्यं विवस्वा-
ध्यानकारकम्” भावप्र० । स्त्रायै क कापि अत इत्त्वम्
तत्रार्थे । स्त्रायै दिमण्डले पु० न० नात इत्त्वम् ।

वियत् न० वि+यस-क्तिप् मलापे लृक् । आकाशे अमरः ।
वियङ्गजा स्त्री वियत्स्या गङ्गा शाक० । स्वर्गगङ्गायां
मन्दाकिन्याम् अमरः ।

वियङ्गूति स्त्री वियतो भूतिरिव । अन्वकारे त्रिका० ।
वियन्मणि पु० वियतो मणिरिव प्रकाशकत्वात् भूषकत्वाद्वा ।
द्युमणौ सूर्यं हारा० ।

वियम पु० वि+यम-घञ् । १ संयमे अमरः । २ दुःखे क्षीर-
क्षामी । पक्षे दृष्टिः । वियम तत्रार्थे ।

वियात ति० वि+या-क्त याति अच् वा । १ दृष्टे २ निर्वृत्ते
च अमरः । तस्य भावः व्यञ् । वैयात्य निर्वृज्यत्वे न०
“वैयात्यं सुरतेष्वपि” भाषः ।

वियोग पु० वि+युज-घञ् । १ विच्छेदे हेमच० इत०

२पक्षियोगे च गणितप्रसिद्धे श्राव्योर्व्यवकलने च ।

वियोगिन् पु० वि+युज्-विभृण् । १चक्रवाके पक्षिणि
शब्दच० । २विच्छेदवति । ३पक्षियोगवति च लि० ।

स्त्रियां ङीप् "वियोगिनीमेक्षत दाडिमीमसौ" नैष० ।

विरक्त लि० वि+रन्ज-क्त । १विच्छिन्ने २अननुरक्ते
३दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री लिका० ।

विरङ्ग पु० वि+रन्ज-घञ् । कङ्कडे राजनि० ।

विरचित लि० वि+रच-क्त । १कृते २निर्मिते च । [अमरः ।

विरजस्तमस् लि० विगते रजस्तमसो यतः । सत्त्वगुणप्रधाने

विरजस(स्त्रा) स्त्री विगतं रजो यस्याः वा कप् । १गताच्-
वायां स्त्रियाम् जटा० । २रजोगुणहीने लि० ।

विरजा स्त्री विशेषेण रज्यतेऽत रन्ज-घञर्थे क । १दुर्वायां

हारांगोत्रोक्त्ये श्राव्यासखीभेदे तच्छापाज्जायमाने

शनदीभेदे च ब्रह्मवे० ज० ख० १५५० । ३कपित्वा-

नीवृत्ते रत्नमा० । ५ययातिमातरि कूर्मपु० २०५० ।

सा च नदी उत्कलदेशस्या जगन्नाथसन्निहता "उत्कले

नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते । विमलाऽत मन्नादेशो

जगन्नाथस्तु भैरवः" प्रोठनिर्णयः । तत्र सुगन्धनोपवासो

न कार्यः "सुगन्धनं चोपवासश्च सर्वनीर्येण्यं विधिः ।

वर्जयित्वा मयां गङ्गां विशाकां विरजां तथा" प्रा०त० ।

विरञ्च(ञ्चि) पु० वि+रच-ञच् इन् वा सञ् च । जगत्-
क्षरि ब्रह्मणि हेम० । [शब्दर० ।

विरण न० विशिष्टो रणो मूलमस्य । उशीरे (वेणारमूल)

विरत लि० वि+रम-क्त । निवृत्ते । [पाराभावे च अमरः ।

विरति स्त्री वि+रम-क्तिन् । १निवृत्तौ २विषयसेवास्य व्या-

विरल लि० वि+रा-कलन् । १अवकाशे २विच्छिन्ने अमरः ।

३अनिविद्धे च । ४दम्भ न०राजनि० ।

विरलजानुक लि० ६त० । वक्रजातुके हेमच० ।

विरलद्रवा स्त्री ६व० । क्षुण्णायां यवाग्वां जटा० ।

विरह पु० वि+रु-रह-ञच् । १विच्छेदे २अभावे शङ्कार-

रसस्य विप्रलम्भाख्ये श्ववस्याभेदे च हेमच० ।

विरहित लि० वि+रह-क्त । १त्यक्ते २हीने च ।

विरहिन् लि० वि+रह णिनि । १विरहयुते स्त्रियां ङीप् ।

सा च २भूतौ शब्दमा० ।

विरहीत्यण्डिता स्त्री "आगन्तुं क्षतचित्तोऽपि देवाज्ञायाति

यत्प्रियः । तदनागमदुःखात्तौ विरहीत्यण्डिता तु सा"

सा०द०१५० लक्षिते नायिकाभेदे ।

विराग पु० वि+रन्ज-घञ् । १रागाभावे । विगतो रागो

यस्य । २रागशून्यो लि० । "विधवेष्टितनरागो मानसो
मल उच्यते । तेजैव तु विरागो हि नैर्मल्यं सद्यदा-
हृतम्" प्रा० त० । वैराग्यशब्दे दृश्यम् ।

विराज् पु० विशेषेण राजते क्तिप् । १क्षितिye ब्रह्माण्डा-

त्मकस्य लदेहाभिमानिनि २आदिपुरुषे ३कन्दोभेदे च ।

वेदे हाभ्यामक्षराभ्यां गायत्र्यादीनां समष्टावधिकत्वे विराट्

कन्दो भवति कन्दःशब्दे २८७८ पु० कात्यायनवाक्यं दृ-

श्यम् । "समष्टिरूपस्य नगरीराभिमानो चेतनः विराट्

संज्ञो वेदान्तादौ प्रसिद्धः । तस्योत्पत्तिः तद्रूपञ्च भागव-

तादौ दृश्यम् । अच् । विराजोऽपि समष्टिरूप्याभिमा-

निनि चेतने । ३स्त्रायन्मवमनौ च । "ततः कालेन सहता

तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः । स्त्रायन्मुव इति ख्यातः स

विवाहितः नः सुतम्" मत्स्यपु०१५० । "मानवे तु स्त्राय-

न्मुवस्य विराट्पुत्रत्वमभिहितम् । यथा "दिधा कृत्वा-

त्मनो देहमङ्गेन पुरुषोऽभवत् । अङ्गेन नारी ताभ्यां

स विराजमसृजत् प्रभुः । तपस्त्वयाऽसृजदं यन्तुं स

स्त्रयं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं

द्विजसत्तमाः ।" [च । भा० विराट्पर्वणि दृश्यम् ।

विराट् पु० विशेषेण राटो यत् । १देशभेदे, तद्देशाधिपे २भ्ये

विराध पु० राजसभेदे । स च तन्मुकुनामा गन्धर्वः कुबेर-

शापात् राजसत्त्वमाप्नः रामेण मोचितः तत्कथा वङ्गिपु०

"तन्मुकुनां गन्धर्वः प्रविष्टो राजसौ तनुम् । अभि-

शापादहं घोरं प्राप्नो वैश्वखणेन वै" ।

विराधन न० वि+राध-ल्युट् । प्रोडायाम् । शब्दर० ।

विराम पु० वि+रम-घञ् । १अवसाने, २विरतौ, ३निवृत्तौ च

जटा० । ४सध्ये लिका० । ५व्याकरणोक्ते परवर्णभावे च ।

विराल पु० स्त्री० वि+डल-घञ् डल्य रः । विडाले पशुभेदे

अमरः स्त्रियां ङीप् । [२विगतरेवे लि० ।

विराव पु० वि+र-घञ् । १शब्दे अमरः । प्रादि० ६५० ।

विरिञ्च पु० वि+रिच-ञच् सञ् च । १विष्णौ २जगत्क्षरि

वेषणि, ३शिखे च शब्दर० । इन् विरिञ्चि तत्त्वार्थे

अमरः ।

विरुद्ध लि० वि+रुध-क्त । विरोधयुक्ते २हेत्वाभासभेदे

"कनैकान्तो विरुद्धश्चेत्यादिना विभज्य "यः साध्यवति नै-

याचितं स विरुद्ध उदाहृतः" भाषा०लक्षितः । "एवकारेण

साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वाभाव इति सूचितम् तथा च

साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदर्थः सि०सूक्ता०" गौतम

१४७ सू० अथवा लक्षितो यथा "विडालसभ्युपेत्य

काधेन द्विगुणेन वा । युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चि-
रेण विरेच्यते । शोष्मेव विरेच्यत इत्यर्थः । “त्रिहृता
कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् । सन्दीकारसं-
क्षोभं वर्षाकाले विरेचनम् । त्रिहृददुरालभासुस्तथैक-
रोदीच्यचन्दनम् । द्राक्षांस्तु ना स्यञ्चाह्णशीतलञ्च
चनात्यये । छदोऽप्याम्बुला चनात्यये शरदि । “पिप्पलीं
नागरं सिम्बुं श्यामां त्रिहृतया सह । त्रिहृत्वा क्षौद्रेण
शिशिरे वसन्ते च विरेचनम्” । श्यामा (कृष्णावाण्ड) (त्रि-
हृता शर्करा तुल्या प्रोष्णकाले विरेचनम् । अभयामरिचं
शुशुकीविडङ्गामलकानि च । पिप्पली पिप्पलीमूल
त्वक्पत्रं सुस्तमेव च । एतानि समभागानि दन्ती तु
त्रिगुणा भवेत् । त्रिहृताष्टगुणा क्षेया षड्गुणा चात्र
शर्करा । मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः ।
एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतञ्चात्र पिबेज्जलम् । तार्वादिरे-
च्यते जन्तुर्वावदुष्णं न सेवते । पानाहारविचारेषु
भवेत्त्रिगुणः सदा । विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकास
भगन्दरान् । पृष्ठपाशैरुज्ज्वलजङ्घादरुजं जयेत् ।
क्षेहाभ्यङ्गञ्च रोगं च दिनमेकं सुधीश्च जयेत् । धनतं
शीलनादेव पलितानि प्रणाशयेत् । अभया मोदका
क्षोते रसायनपराः कृताः । इति अभयादिमोदकः
“पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी । सुगन्ध
किञ्चिदाप्राय तास्मूलं शीलयेद् बुधः । निर्वीतस्थो न
वेगांश्च धारयेच्च शयीत च । शीताम्बु न स्पृशेत् कापि
कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः । वलासौषधपित्तानि वायुर्वांनो
यथा व्रजेत् । रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्र-
जेत् । दुर्वारिक्तस्य नाभेस्तु क्षयता कुक्षिभ्यूलक्ष् ।
पुरीषवातसङ्गस्य कण्डू मण्डलगौरवम् । विदाहोऽरु-
चिराध्मानं भ्रमश्चर्दिश्च जायते । तं पुनः पाचनैः
क्षेहैः पक्त्वा स्निग्धन्तु रेचयेत् । तेनास्योपद्रवा यान्ति
दीप्ताग्नेर्लघुता भवेत् । विरेकस्यातियोगेन सूक्ष्मां
अंशो गुदस्य च । मूलं कफातियोगः स्यान्नासधारण्य
सन्निभम् । मेदोनिभञ्जलाभासं रक्तञ्चापि विरेचयते ।
तस्य शीताम्बुभिः सिद्धा शरीरं तण्डुलाभ्युभिः ।
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेदमनं ऋतु । सहकार-
त्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा । पिष्ट्वा नाभिप्रवे-
येन हन्त्यतीसारसुल्लवम् । सौवीरं तु ज्वरैः प-
क्कैर्वा निस्तुपैः कतैः । सौवीरं सन्धानम् “अजाक्षीरं
रसञ्चापि वैष्किरं हरिणं तथा । शालिभिः षष्टिकै-

स्तुल्यैर्मसूरैर्वापि भोजयेत् । वत्सिकात्तावद्विकिरक-
पिञ्जलकतित्तिराः । चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः ससु-
दाहृताः” । कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कविशति-
त्तिरः । क्रकरः । (कराट) इति लोके । हरिणस्ता-
म्वर्थः मृगः । “शीतैः संप्राहिभिर्द्रव्यैः कृत्यात् सं-
पहणं भिषक् । लाघवे मनसस्तुष्टावतुलोमङ्गतेऽग्निने ।
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्नृशि । इन्द्रि-
याणां बलं बुद्धेः प्रसादो वज्रदीप्ताता । धातुस्थैर्यं
वयस्थैर्यं स्रवेद्रेचनसेवनात् । प्रतापसेवां शीताम्बु
क्षेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् । व्यायामं मैद्युनश्चैव न सेवेत
विरेचितः । शालिषट्पिकसुद्धाद्यैर्यवाग्नूमोजयेत् कृताम् ।
जङ्घालविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ।
राजीवः पृषतश्चैव जङ्घालाः सरभादयः” । विरेचयति
वि+रिच-णिच्-ल्यु । २पीलुहृत्ते पु० राजनि० । २भेदक-
मात्रे लि० । एवञ्च विरेचक तत्तार्थे लि० ।

विरेफ पु० वि+रिफ-अच् । मदमात्रे धनञ्जयः । प्रादि० व०
२रकारवर्धशून्ये लि० । [२सृष्ट्यं किरणे पु० हेमच० ।
विरोक पु० न० वि+रुच-वज्-चस्य कः । १छिद्रे त्रिका० ।
विरोचन पु० वि+रुच-युच् । १सृष्ट्यं २सर्कट्टे अमरः ।
१वलिपितरि प्रह्लादतनयेऽसुरभेदे ४चन्द्रे ५वज्रौ च
मेदि० । विरोचयति वि+रुच-णिच्-ल्यु । १रोहितकट्टे
७शत्रोनाकट्टे दहतकरञ्जे च पु० राजनि० । ६रुचि-
कारके लि० ।

विरोध पु० वि+रुध-घञ् । १वैरे २विरुद्धतायाम् न्या-
योक्ते साध्येनासामानाधिकरण्यरूपे ३हेतुदोषे यथा
वज्रिमान् जलादित्यत्र जलरूपहेतोर्वज्रिना सामानाधि-
करण्यं नास्ति अतस्तस्य दुष्टत्वम् । ४अर्थालङ्कारभेदे
अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम् । ५विपरीतार्थकत्वे च ।
“विरोधे त्वनयेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” जैमि० प्रभ-
वादिषु “विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंलवम् ।
विकारः सर्वतोऽप्रायः” इत्युक्तफलोके ६वर्षभेदे ।

विरोधन न० वि+रुध-ल्युट् । वैरे अमरः ।

विरोधिन् पु० वि+रुध-णिनि । १रिपो अमरः । षट्-
संवत्सरमध्ये “जायते मातृप्रे कष्टं विरोधिनि न संशयः”
इत्युक्तलक्षणे २वत्सरभेदे च । ३विरोधकारके लि० ।

विरोधाभास पु० विरोधः इवाभासते आ+भास-अच् ।
अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम् ।

विरोधीति स्त्री परवचनविरोधिवचने अमरः ।

विल कृती तं परं सकं मेट् । विलति अवेबोत् ।

विलत्त पु० वि+लत्-कच् । विस्मययुक्ते अस्मरः ।

विलक्षण लि० विशिष्टं लक्षणमस्य प्रा० व० । १ विभिन्ने जटा०
२ विशेषणयुक्ते च । ३ निष्प्रयोजनस्थितौ च न० भाषुरिः
४ दानार्थं कल्पितकाञ्चनपुरुषमूर्त्तिव्रुतशय्याभेदे स्त्री ।
“अशौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्यात् विलक्षणाम् ।
काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलपुष्पसमन्वितम् । संपूज्य द्विज-
दाम्भवं नानास्तरणभूषणैः” सु० त० मत्स्यपु० ।

विलम्ब लि० विशेषेण लम्बं लघज-क्त तस्य नः जस्य गः ।
१ संलम्बे मेदि० । “मध्येन सा वेदि विलम्बमध्या” कुमा०
२ मध्यभागे हेमच० । ३ कटौ अस्मरः । ४ उदितमेघादि
राशौ च न० “गोचरे वा विलम्बे वा” इति ज्योतिषम् ।

विलम्ब पु० वि+लवि-चञ् । विलम्बने अशोषत्वे प्रतीक्षणीय
काले २ प्रभववादिषु “तस्कारैः पार्थिवैश्चैव अविभूतमिदं
जगत् । अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत्”
ज्यो० त० उक्तलक्षणे वर्धमेदे ।

विलम्बित लि० वि+लवि-क्त । १ अशीघ्रे, २ मन्दे च
विलम्बने कष्टकरचरणादयः प्रत्येकं प्रदर्शनाय करवि-
शेषज्ञानाय वा यत्न आधारे क्त । मध्यकालेन परिच्छेदे
श्चत्ये ४ गीते च । ५ विलम्बयुते लि० । तत्र वेदपाठे काल-
भेदे विलम्बवृत्तिः साङ्गेनोक्ता यथा “द्रुतामध्यमने वृत्तिं
प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् । शिष्टप्राणसुपरोधार्थं विल-
म्बितां समाचरेत्” ।

विलम्ब पु० वि+लभ-चञ् सन् । अतिदाने अस्मरः ।

विलय पु० वि+ली-अच् । १ प्रलये शब्दर० २ नाशे च ।

विलला स्त्री० वि+लल-अच् । स्नेतकलायाम् रत्नमा० ।

विलाप पु० वि+लप-चञ् । परिदेवनोक्तौ अस्मरः ।

विलास पु० वि+लस-चञ् । “तत्काविको विशेषस्तु विला-
सोऽङ्गक्रियादिषु” इत्युक्ते १ स्त्रीणां शृङ्गारचोदाविशेषे
२ दीप्तौ च । “गतिस्थानासनादीनां सुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
विशेषस्तु विलासः स्याद्विद्वत्सन्दर्शनादिना” उक्ते स्त्रीणां
३ सार्वात्मिकभावभेदे सा० द० । “यद्रूपं तदभेदेन स्वरूपेण वि-
राजते । आत्मत्यादिभिरन्यादङ्क स तदेकात्मरूपकः । स
विलासः स्वांश इति पक्षे भेदद्वयं पुनः । स्वरूपसम्याकारं
यत्तस्य भाति विलासतः । प्रायेणात्मसमं शक्त्या स
विलासो निगद्यते” ४ भागवतामृतोक्ते पदार्थे

विलासिका स्त्री उपरूपरूपे नाटिकाभेदे “शृङ्गारवञ्च-
लैकाङ्का दम्बास्याङ्गसंयुता । विदूषकविटिभ्याञ्च

पीठमर्देन भूषिता । चीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्निभ्यां
हीननायका । खल्वृत्ता सुनेपय्यां विख्याता सा वि-
लासिका” सा० द० इप० ।

विलासिनी स्त्री० विलासोऽख्यस्या भूम्ना इति ङीप् ।

१ नाय्यां राजनि० । २ वेद्यायां धरणिः । ३ भोगवति
लि० । ४ सपे ५ कण्ठे ६ वज्रौ च पु० मेदि० । ७ चन्द्रे दक्षरे,
८ महादेवे पु० शब्दर० । [२ विशिष्टे ३ नष्टे च ।

विलीन लि० वि-ली-क्त । १ प्राप्तावृत्तीभावे घटादौ, अस्मरः ।

विलेपन न० विलिप्यतेऽनेन करणे ल्युट् । गात्रातुलेपनद्रव्यं
१ पिष्ट २ दष्टे वा चन्दनकुङ्कुमादौ । कर्मणि ल्युट्
ङीप् । ३ यवाग्रां ४ सुवेशायां स्त्रियाञ्च स्त्री० मेदि० ।

विलेप्य पु० वि+लिप-यत् । १ यवाग्रां शब्दर० । २ वि-
लेपनीये लि० ।

विलीचन न० वि+लुच-करणे ल्युट् । १ नेत्रे जटा० । भावे
ल्युट् । २ दर्शने । [उदिते लि० ।

विलोडित न० वि+लोड-क्त । १ तक्ते राजनि० । २ खालो-

विलोम लि० विगतं लोम यत्न अच् समा० । १ विपरीते
हेमच० । २ अरघकृते न० । ३ सपे ४ शृङ्गुरे पुं स्त्री० । स्त्रियां
ङीप् । ५ वरुणे च पु० मेदि० । ६ व्यस्तवैरागिक-
फलज्ञापके क्रियाभेदे “व्यस्तविविधिलोमे” लीला० ।
७ व्युत्क्रमान्विते यथा अकारादिहकारान्तवर्णानां व्युत्-
क्रमेण हकाराद्यकारान्ततया लयः । सप्रशतीप्रयोगभेदे
मार्कण्डेय उवाचेत्यादिकस्य सार्वर्षिकभविता मरुतिरित्यन्तस्य
मालामन्त्रस्य व्युत्क्रमेण पाठः ।

विलोमकर्मन् कर्म० । विपरीतकर्मणि “केदं गुणं गुणं
केदं वर्गं मूलं पदं कतिम् । कृण्वं स्वं कृष्टं कुर्वान्
दुष्टे राशिप्रसिद्धये” लीला० उक्ते व्युत्क्रामेर्मान-
सानार्थं क्रियाभेदे ।

विलोमजिह्व पुं स्त्री० विज्ञेया विपरीता जिह्वा यस्य । गजे
लिङ्गा० स्त्रियां ङीप् । तस्य तथात्वकथा भा० आह० ५५५ क०
यथा “इत्युक्ता तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् । परी-
युर्चलनस्यार्थं न चाविन्दन् हताशनम् । अथ तान्
हिरदः कश्चित् सुरेन्द्रहिरदोपमः । कञ्चयस्थोऽग्नि-
रित्येवमाह देवान् भृगूदह ! । शशाप ज्वलनः सर्वांन्
हिरदान् क्रोधमूर्च्छितः । प्रतीपा भवतां जिह्वा भवि-
तीति भृगूदह !” ।

विलोमवर्ण पु० विलोमजः अत्यलुक्ततया व्युत्क्रमजो
वर्णः । प्रतिबोमजाते उत्तमस्त्रियामप्रसवार्थेन जनिते

सङ्कीर्णं वषे । [गोरा० डीप् । आसलक्ष्याम् मेदि० ।
विलोमी स्त्री विशिष्टं लोम केशो यस्याः ५३० अक्षसमा०
विलोल ति० वि+लुल-अच् । १चञ्चले २विशेषसदृशे च ।
विवर न० वि+ड-अच् । १किद्रे अमरः २दोषे च मेदि० ।
विवरण न० वि+ड-ल्युट् । १व्याख्याने हला० व्याख्यान-
पन्थव्याख्याने २पन्थभेदे च । भा० भा० टीकापञ्च-
पादिकोपरि विवरणम् । पातञ्जलभाष्योपरि वाचस्पत्य
विवरणम् । कैयटोपरि नागेशकृत विवरणमित्यादि ।

विवरनालिका स्त्री विवरयुक्तं नालमख्यस्याः ठन् । वेणौ
(वांश) त्रिका० । [२मलिने च ।

विवर्ण ति० विरुद्धो वर्णोऽस्य । १अधमे २नीचे च अमरः
विवर्त्त पु० वि+वृत्-घञ् । १वृत्त्ये २समुदाये ३अपवर्त्तने
वेदान्तोक्ते कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमाने
४कार्ये च । यथा रङ्गात् रजतम् ब्रह्मणो जगत् ।
वेदान्तिभिः विवर्त्तवाद् एवाश्रितः । न परिणामवादः ।
विवश ति० विगतो वश आयत्तता यस्य । १असूतन्ते
२व्याकुले ३अरिपुङ्गवैर्युते मेदि० ।

विवस्वत् पु० वि+वस+क्तिप् अस्वर्थे सतृप् मस्य वः । १वृत्त्ये
२अर्कद्वये अमरः । ३अरुणे शब्दरः । ४देवे च मेदि० ।
विवाक् पु० वि+वच-संज्ञादां कर्त्तरि घञ् । विवेकके
प्राग्विवाकशब्दे पु० दृश्यम् ।

विवाद पु० विरुद्धो वादः । "ऋणादिदायकलहे द्वयोर्विह-
तरस्य वा । विवादो व्यवहारश्च" इत्युक्तलक्षणे
व्यवहारे व्यवहारशब्दे दृश्यम् । २कलहे च ।

विवाह पु० वि+वह-घञ् । दारपरिपहे तज्जनके व्या-
पारे च । उद्वाहशब्दे उपयमशब्दे च दृश्यम् ।

"भाष्योत्पत्त्यादकृत्तानं विवाहः" इति उद्वा० २पु० ।
भाष्याल्लक्ष्योपलक्षणतया निवेशः । तेन नान्योन्याश्रयः
"चरमसंस्कारो विजातीयसंस्कारो वा विवाहः" इत्यन्ये ।

विवाहित पु० विवाहो जातोऽस्य तार० इतच् । जात-
विवाहे । [वाञ्छे च ।

विवाह्य ति० वि+वह-ण्यत् । १विवाहयोग्ये २विशेषेण
विविक्त ति० वि+विच-क्त । १निर्जने २पवित्रे अमरः
३संयुक्ते च । ४कर्त्तरि-क्त । ४विवेकिनि ति० मेदि०
५दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका० ।

विविध ति० विभिन्ना विधा यस्य । नानाप्रकारे ।

विविधत पु० विशिष्टं वीतं गवादिप्रचारस्थानं यत् । प्रचुर-
दृष्टवासादिशुक्ते देये । "अपि ग्रामविविधाने खेते

दोषो न विद्यते" याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने मिताक्षराकृत ।
विहृत ति० वि+हृ-क्त । १विहृते मेदि० २व्याख्याते च ।
३चुङ्गुभेदे स्त्री मेदि० ।

विहृतात्त पु० स्त्री० विहृते अलिखी यस्य अक्षसमा० । कुक्कुटे
हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् भित्त्वाञ्च डीप् ।

विहृति स्त्री वि+हृ-क्तिन् । १विस्तारे मेदि० २व्याख्याने
च । "वाक्यस्य शेषादिहृतेर्दन्ति" शक्तिप्राहकमानम् ।

विहृत ति० वि+हृत-क्त । १तिर्यक्चक्षिते २प्रकटिते ३चुङ्गु-
रोगभेदोक्तो भावप्र० । "विहृतास्यां महादाहां पको-
हुम्बरसन्निभाम् । विहृतामिति तां विद्यात् प्रित्तोत्यं
परिमण्डलम्" परितः शोषवतामिति शेषः" ।

विवेक पु० वि+विच-घञ् । १याथार्थ्येन वस्तुस्वरूपाव-
धारणे २प्रकृतिपुरुषार्थभेदज्ञाने च जटा० ।

३अन्योन्यधर्मव्यावर्त्तनेन वस्तुस्वरूपावधारणे । विवेकचू-
ततृप्रकारो दृश्यः । ४विचारे ५जलद्रोण्याम् मेदि० ।
संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । ६विचारके च प्राङ्विवेकः ।

विवेकिन् ति० वि+विच-चिहृण् । विवेकशीले भैरवव्याख्ये
देवसेनपुत्रभेदे पु० कालिपु० ८अ० ।

विवीहृ पु० वि+वह-तृच् । १जामातरि २पत्न्यौ च हेमच०

विव्वीक पु० वि+वा-ङ्ग तस्य ओकः स्थानम् । "गर्वाभि-
मानादिष्टेऽपि विव्वीकोऽनादरक्रिया" इत्युक्तलक्षणे
स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाभेदे ।

विश प्रवेशे तु० पर० सक० अनिट् । विशति अविहृत् ।
अधि+उपवेशने ।

अभि+नि+मनसः स्थितिहेतुसंयोगभेदे आत्म-एतदर्थं आधा-
रस्य कमेता धर्ममभिनविशते अन्तर्त्थं न कर्मेता । "या
या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् अभिनविशते" भाष्यम् । "कश्चि-
दपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविशते" व्या० परिभाषा ।
उप+आसनादौ स्थितिभेदे ।

नि+स्थितिभेदे आत्म-निविशते यदि मूकशिखा प्रदे"नैष० ।

निर्+उपभोगे "क्रोडारश्च निर्विशतीव वात्ये" कुमा० "निर्वेशो
मृतिभोगयोः" अमरः "निर्विष्टविषयस्ते हः" रघु० ।

प्र+अभ्यन्तरगमने ।

विश पु० विश-क्तिप् । १समुजे २वैश्ये च अमरः ।

विश न० विश-क । १मृणाले रायसु० । २प्रवेशकर्त्तरि ति० ।

विश(ष) (स)कण्ठा स्त्री विश(सं)(ह) मृणालमिव कण्ठो-
ऽस्याः । ब्रह्माकायां राजनि० प्रमथ्यः समभ्योऽप्यत्र ।

विशङ्कट ति० वि+गृह्ण-ङ् । विशाले अमरः ।

विश्व पु० वि+श्व-अच् । १ सुभ्रवणे २ तदति ति० अमरः ।

१ विश्वे हेम० । ४ व्यक्ते च ति० मेदि० । [मीमांसा ।

विश्व पु० वि+शी-अच् । संशये "विषयो विश्वस्येति"

विश्व पु० वि+श्व-अच् । १ वधे अमरः । प्रादि० व० । २ विगत-
वाचे ति० ।

विश्वल्लुत् पु० विश्वं तत्प्रहारवेदनानिष्ठति करोति
क-किप् । (हापरमाली) १ वृत्ते रत्नमा० । २ विश्व-
कारके ति० ।

विश्वकरणी स्त्री विश्वं क्रियतेऽनया क-ल्युट् ङीप् ।
आश्रमभेदे "पूर्वं तु कथिता यासौ वीर ! जाम्बवता
नव । दक्षिणे शिखरे जातां महोषधिमिहानय ।
विश्वकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा । संजीव
करणीं वीर ! सन्धानीञ्च महोषधिम्" रामा० लङ्का०
१०२५० ।

विश्वस्त्री विगतं श्वं तत्प्रहारवेदना यस्याः ५ व० ।
१ अग्निशिखवृत्ते २ दन्तीवृत्ते ३ शुद्धव्याम् अमरः ४ ति-
पुट्टाम् ५ अजमोदायाञ्च राजनि० ।

विश्वसन न० वि+श्व-हिंसने ल्युट् । १ मारणे अमरः ।
करणे ल्युट् । २ खड्गे पु० लिङ्गा० "असिर्विश्वसनः
खड्गः" खगड्पूजामन्त्रः ।

विश्वस्तु ति० वि+श्व-अविनये न इट् अन्यत् इट् । वृष्टे
सि० कौ० । इटि विश्वसित । मारिते ति० ।

विश्वस्तु पु० वि+श्व-टच् न इट् । चण्डाले संक्षिप्त० ।

विश्वकर पु० विश्वकः विगतशकः सन् राजते राज-बा०
ड । भद्रकूटे (लङ्काविज) शब्दच० । तस्य शक्यमुत्पत्त्यात्
तथात्वम् ।

विश्वख पु० विश्वे शाखाऽस्य । १ कार्तिकेये २ धन्विनां वि-
तस्व्यनराजपादावस्थाने अमरः । ३ पुनर्नवायां राजनि०
४ याचके च मेदि० । ५ स्कन्दांशजाते देवभेदे तन्नामनि-
रुक्तिः भा० व० २२६५० उक्ता यथा "वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य
संजातः पुत्रोऽपरः । युवा काञ्चनसद्भाहः शक्तिधृग् दिव्य-
कुण्डलः । यदङ्गशेनान्नातो विश्वस्तेन कीर्तितः" ।
६ स्कन्दावुज्जातारि "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान्
शरवनालयः । तस्य शाखो विश्वश्च नैमसे यस्य
पृष्ठजः" भा० आ० ६६५० । ७ शिवे भा० आ० १७५० ।

विश्वखज पु० विश्वे शाखा यस्य तथा सन् जायते जन-
क । नारके शब्दच० [शब्दमालोक्ते धन्विनामवस्थानभेदे ।

विश्वखल न० "विश्वालान्तरविन्यक्ते पादयुक्ते विश्वखलम्"

विश्वखा स्त्री विश्वे शाखा प्रकारो यस्याः । १ वज्र-
नक्षत्रात्मकेऽश्विन्यवधिके षोडशे नक्षत्रे अमरः । "विश्व-
खयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण इव चन्द्रमा" रामा० प्रयोगात्
तस्य द्विवचनान्तत्वेन्ये । "वज्रपुत्रो विश्वखास्तु" भा०
आ० ८ उक्तेर्बहुत्वं वज्रतारककत्वेनेति बोध्यम् ।
अक्षेपाशब्दे ४८७ पु० दृश्यम् । २ कठिन्ने मेदि० ।

विश्वाय पु० वि+शी-प्रयाये अच् । प्रहरिणां प्रयायेण
शयने अमरः ।

विश्वारण न० वि+श्व-स्त्रार्थे णिच्-ल्युट् । मारणे हेमच० ।

विश्वारद पु० विश्वं ददाति दा-क लस्य रः । १ वज्रलवणे
२ क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि० । ३ पण्डिते पु० ४ प्रगल्भे
ति० अमरः ५ च्छे च ति० अजयः ।

विश्वाल ति० वि+शालच् । १ विस्तीर्णे २ वृद्धति च अमरः ।
३ वृद्धभेदे ४ खगभेदे पुंस्त्री० मेदि० । स्त्रियां ङीप् ।
४ वृद्धभेदे पु० ५ वृद्धभेदे शब्दर० । ६ इन्द्रवारुण्याम् स्त्री
अमरः । ७ माहेन्द्रवारुण्याम् दण्डपोदक्यां च स्त्री
राजनि० । ८ उज्जयिनीनगर्यां स्त्री मेदि० । ९ नदीभेदे
च स्त्री "विशालां विरजां तथा" सखडनोपवासपर्यु-
दासः विरजाशब्दे दृश्यः । [वृद्धत्वे शब्दर०

विश्वालता स्त्री विश्वालस्य भावः तत् । १ पार्श्वे विस्तारे अमरः
विश्वालतैलगर्भे पु० विश्वं विस्तीर्णं तैलं गर्भं फलमभ्ये
यस्य । अङ्कोटकवृत्ते राजनि० । [अमरः ।

विश्वालत्वच् पु० विश्वाला त्वक् यस्य । सप्तकदम्ब ।
विश्वालपत्र पु० विश्वं पत्रमस्य । १ काशालौ, २ श्री-
तालवृत्ते च राजनि० ।

विश्वालाक्ष पु० विश्वे अक्षिणी यस्य प्रचममा० । १ महादेवे,
२ गरुडे, ३ विष्णौ च ४ वृद्धत्वे, ति० मेदि० । ५ पार्श्व्यां
६ नागदन्त्यां च स्त्री राजनि० ङीप् । ७ वरस्त्रियां स्त्री
विश्वः । द्योगिनीभेदे स्त्री । [राजनि० ।

विश्वाली स्त्री वि+शालच् गौरा० ङीप् । अजमोदायाम् ।

विश्विख पु० विश्वे शाखा विगता वा शिखा यस्य प्रादि० व० ।
१ शरवृत्ते राजनि० । २ वाचे अमरः । ३ तोमरे च मेदि० ।
४ शिखारहिते ति० । ५ खनित्रां ६ नागिकायाम्
७ रथ्यायाञ्च स्त्री० मेदि० ।

विश्विष न० विश्व-इपक् । मन्दिरे उद्यादिको० [युक्ते च ।

विश्विष्ट ति० वि+विष्ट-क्त । १ युक्ते २ विलक्ष्ये ३ विश्वेष्य-
विश्विष्टबुद्धि स्त्री इत० । विश्वेष्यवतो विश्वेष्यस्य ज्ञाने यथा

घट इत्यादिकं ज्ञानम् अत्र घटत्वस्य विश्वेष्यतया भावः

मानस्य घटे विशिष्ये भानम् एतत्कारणञ्च विशेषण-
ज्ञानं ददुहोपेनैव कथं घट इत्यादिप्रत्यक्षविद्युत् नत्-
कारणस्य घटत्वज्ञानस्य पूर्वं सम्बन्धार्थं घटघटत्वे इति
निर्विकल्पकज्ञानसमये भवतीत्यङ्गीकृतं नैयायिकैः ।

विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान इतः । विशेषणविशिष्टे वैशिष्ट्यस्य
संसर्गस्य ज्ञाने यथा रूपवान् घट इत्यादि ज्ञानं तत्र
घटत्वविशिष्टे रूपदेः संसर्गस्य भानम् । तच्च द्विविधम्
विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणवि-
शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च । आद्ये विशेषण-
ज्ञानासंसर्गयोः कारणता द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारणता । यथाकारणं च तयो-
र्बोधवैकल्यात् । तत्र कश्चित् विशिष्ये यद्विशेषणं तत्रापि
विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानं जायते यथा दण्डवान्
पुरुष इति ज्ञानम् काले ज्ञाने पुरुषांश्च दण्डो दण्डांश्च
दण्डत्वं विशेषणतया भासते । तत्र विशिष्टलक्षणस्थितिः
प्रयोजिका । कश्चित्काल इत्यमिति रीत्या बोधः । यथा
दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ
पुरुषे पुरुषत्वं दण्डत्वे तु भयं विशेषणतया भासते
तु विशेषणविशेषणतावच्छेदकभावेन । कश्चित् विशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं भवति यथा दण्डवान् पुरुष इति
ज्ञानस्य च ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं विशेषणज्ञानं
कारणम् । तत्र दण्डरूपविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिक-
वैशिष्ट्यरूपः संसर्गः पुरुषांश्च संसर्गतया भासते । अतएव
विशेषणविशिष्टसंसर्गावगाहि तदिति उपलक्षितज्ञानात्
विशेषः । कश्चित् विशिष्टज्ञानं यथा अयं दण्डोति
ज्ञानम् काले च ज्ञाने ददमर्थे विशिष्ये दण्डात्मक-
विशेषणप्रतियोगिकः संसर्गः संसर्गतया भासते उपलक्ष्यते
तु न तत्प्रतियोगिकतया संसर्गस्य भानमिति भेदः ।
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि बोधे अयं भेदः व्युत्पत्तिवैचित्र्येण
च दृश्यतावच्छेदविधेयतावच्छेदयोः पारस्पर्येण परस्परं
प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वयः । यथा धनवान् सुखीत्यत्र
धनप्रयोज्यत्वस्य सुखे, सुखे, सुखे पततीत्यत्र सुखपानस्य
पतने प्रयोज्यत्वस्यान्वयः ।

विशिष्टादित न० रामादुक्तादुक्ते प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणो-
द्भवत्वे । रामादुक्तशब्दे दण्डम् ।

विशिष्टाभाव ए० इतः । विशेषणविशिष्टाभावे स च
कश्चित् विशेषणभावप्रयुक्तः कश्चित् विशिष्टाभावप्र-
युक्तः कश्चिदभयभावप्रयुक्तः ।

विशीर्णं लि० वि+शृ-क्त । १ शुष्के, २ करारवस्थापक्षे ।

विशीर्णपर्णं पु० विशीर्णं पर्णमस्य । निम्बहृत् रा-
जनि० ।

विशुद्धं लि० वि+शुध-क्त । १ दोषरहिते, २ विशदे च ।

तन्त्रोक्ते कण्ठस्य १३ क्रमेदे चक्रशब्दे २८०८५०८५३म् ।

विशुद्धादित न० इतः । वल्लभाचार्यमतप्रसिद्धे दोषरहि-
तस्य ब्रह्मणोद्भवत्वे ।

विशुद्धिं स्त्री० वि+शुध-क्तिन् । १ बोधने २ दोषरहितत्वे च ।

विशुद्धलं लि० विगता दण्डुना पङ्क्तिर्यस्याः । परिपाटीमृन्त्ये

विशेष पु० वि+विष-वज् । १ प्रभेदे, २ प्रकारे, जटा० । श्वक्यौ

हेमच० । ४ तिलके, हारा० । “अन्योनित्यद्वयवृत्तिवि-

शेषः परिकीर्तित” इति भाषा० उक्ते ५ पदार्थभेदे

“अन्ते अवसाने तिष्ठतीति अन्यः यदपेक्षया विशेषो

नास्तीत्यर्थः । घटपटादीनां द्रव्यकपर्त्यन्तानां तत्त-

द्वयवभेदात् परस्परं भेदः । परमाणूनां भेदको वि-

शेष एव स तु स्मृत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरा-

पेक्षा नास्तीति” सि० सुक्ता० । अयञ्च नित्यद्वये समवायेन

तिष्ठति “तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः” भाषायां

चकारेण नित्यद्वयेषु विशेषसम्बन्धस्य समवायतायाः

पक्षेणात् । “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवादानां पदा-

र्थानां साधर्म्यवैधर्म्यास्तां तत्त्वज्ञानानुनिःश्रेयसम्”

कथा० सू० उद्दिश्य लक्षितं यथा “अन्यत्मान्येभ्यो

विशेषेभ्यः” सू० । “अन्या विशेषा नित्यद्वयवृत्तयो येऽभि-

हितास्तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः ।

अन्ते अवसाने भवन्तीत्यन्याः यतो न व्यावर्त्तकान्तरपक्षो

त्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्यानि

नित्यद्वयाणि तेषु भवन्तीत्यन्या विशेषा इति वृत्तिकृतः

ते हि विशेषा एव व्यावृत्तवृद्धेयवः न तु सामान्य-

रूपा अपि” उप० वृ० । नित्यैकमात्रवृत्तय इति फलि-

तार्थः । “अन्योन्याभावविरोधसामान्यरहितः समवेतो

विशेषः” सर्व० को० साधवः । इत्याप्यधर्मे । यथा नीलघटः

इत्यादौ घटत्वव्याप्यधर्मः नीलत्वादिविशिष्टघटत्वादितः ।

७ कथा० उद्धारभेदे च कलङ्कारशब्दे ४५५ पु० दण्डम् ।

विशेषक पु० न० विशेषवति वि+विष-विच्-खुल् । १ ललाट-

कृते तिलके अक्षरः । २ विशेषकर्त्तरि लि० भेदि । “विभि-

र्त्तयं विशेषकम्” इत्युक्ते एकवाक्यतापक्षे शङ्कोकत्वये

न० । ४ तिलहृत्ते राजनि० ।

विशेषगुण पु० कर्म० । “बुद्ध्यादिप्रकृतं रूपादिचक्षुः”

हे भावने । साभाविकद्रवत्वञ्च अटटे शब्द एव च
भाषा० उक्तेषु गुणभेदेषु ।

विशेषण न० विशिष्यतेऽनेन वि+शिष-ल्युट् । भेदकधर्मं
गुणक्रियादौ यथा नीलम् उत्पलं चलो गौरित्यादौ
गुणक्रियादिभेदकधर्मः ।

विशेषणञ्च द्विविधं व्यावर्तकं विधेयं हेतुगर्भञ्च । तत्राद्यं
नीलो घट इत्यादौ नीलः, द्वितीयं पर्वतो वज्रमान् अत्र
वज्रविधेयविशेषणम् । “न्यक्कारो ह्यधमेव मे यद्वयः” इत्यादौ
लङ्कारो विधेयः । तृतीयं यथा सुरापः पततीत्यादौ सुरा-
पानं हेतुगर्भविशेषणम् । तस्य भावः तत् । विशेषणताप्रका-
रताख्यविषयताभेदे स्वरूपसम्बन्धविशेषे च स्त्री । स च तत्-
पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वरूपः । अभावप्रत्यये
सञ्चिकर्षभेदे च । यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादि चालुष-
प्रत्यये भूतलांशे घटाभावस्य विशेषणता सञ्चिकर्षः ।

“विशेषणतया तद्वद्भावानां यद्गो भवेत्” भाषा० । सा
च नानाविधा यथोक्तं ।

“यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटा-
भावः संयुक्तविशेषणतया नृक्षते, संख्यादौ रूपत्वाद्य-
भावः संयुक्तसम्बन्धविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्याभावः
संयुक्तसम्बन्धविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-
विशेषणतया । कत्वादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्न-
सम्बन्धविशेषणतया । एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वा-
भावादिकं विशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ
घटाद्याभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया । स्वमन्यदयूहं
तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गम्यते । अन्यथा
भोदा सञ्चिकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहृत्येति” सिं-
सुक्ता० । “प्रत्ययं समवायस्य विशेषणतया भवेत्” भाषा०
उक्तेः समवायप्रत्ययसञ्चिकर्षभेदे च ।

विशेषणासिद्ध पु० विशेषणेनासिद्धः । हेत्वाभासभेदे यो
हेतुः विशेषणविशिष्टः सन् पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ
यथाशब्दो नित्यः द्रव्यत्वे सत्यस्यार्थत्वात् इत्यादौ द्रव्यत्व-
रूपविशेषणस्य शब्दे बाधात् तथात्वम् ।

विशेषविधि पु० विशेषे विधिः । सामान्यविशेषयोर्मध्ये
विशेषगोचरे विधाने यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां
कौण्डिन्याय तक्रमित्यत्र कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणविशेषत्वेन
तद्विषये दधिदानापवादो न तक्रदानविधिः । “अत्यः
स्याद् विषयो यस्य स विशेषविधिमितः” व्या०का० । [कृते च ।

विशेषित लि० वि+शिष-णिच्-त्त । भेदिते विशेषणयुक्ती-

विशेषोक्ति स्त्री कर्णालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पु०
दृश्यम् ।

विशेष्य लि० विशिष्यते भेदात् गुणादिभिरसौ वि+शिष-
कर्मणि पठ्यत् । गुणादिभिर्भेदे १ व्यक्तेऽपि पदाशे
२ धर्मिणि च । तस्य भावः तत् । विशेष्यता विश-
ताविशेषे स च तज्ज्ञानीययत्किञ्चित्प्रकारतानिरु-
पितः संसर्गविषयताभिन्नः विषयताविशेषः इति प्राञ्चः ।
तत्र समानाधिकरणा प्रकारता विशेष्यता च एकैवेति
जगदीशः । तयोर्भिन्नत्वम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्चेति
गदाधरः । यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादौ घटनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपिता या अभावनिष्ठा विशेष्यता सैव
तदवच्छेद्या वा या अभावनिष्ठा प्रकारता तच्चिरूपिता
भूतलनिष्ठविशेष्यतेति प्राञ्चः । स्वरूपसम्बन्धविशेष-
इत्यन्ये ।

विशेष्यासिद्ध पु० स्वरूपासिद्धे हेत्वाभासभेदे । यो हेतुः
अघटकविशेष्यस्वरूपः पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा-
शब्दो नित्योऽस्यार्थत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ अत्र कस्यार्थ-
त्वविशिष्टं द्रव्यत्वं हेतुः तत्र विशिष्यं द्रव्यत्वं शब्दे-
ऽसिद्धमिति स्वरूपासिद्धो हेतुः ।

विशोक पु० विगतः शोकः यस्मात् यस्य वा । १ अशोकवृक्षे
राजनिः । २ शोकरहिते लि० । योगशास्त्रोक्ते श्चित्त-
वृत्तिभेदे स्त्री । “विशोका वा ज्योतिष्मती” पात०सु० ।
“विशोका विविधविषयतीति” विवरणम् ।

विशोधनी स्त्री विशुध्यतेऽनया शुध-ल्युट् ङीप् । १ दन्ती-
वृक्षे राजनिः भावे ल्युट् । २ शोधने न० । वि+शुध-ल्यु-
२ शोधनकारके लि० । “प्रायश्चित्तं विशोधनम्” स्मृतिः ।

विशोधिन् लि० वि+शुध-णिच्-णिनि । १ शोधनकारके
२ नागदन्त्यां राजनिः स्त्री ङीप् ।

विश्व पु० विश-दीप्तौ भावे नङ् । दीप्तौ सि० कौ० । [अमरः
विश्व(श्रा)णन न० वि+अण-णिच्-ल्युट् वा ङङिः । दाने
विश्वश्च लि० वि+अनुभ-क्त । विश्वस्ते “विश्वस्य परिचु-
न्वज्जातपुलका” सा०द० १२ शान्ते १ अचुद्धते लि० हेमच०
४ गाढे लि० मेदि० । [वृत्तव्यापारस्यावसाने च भरतः ।

विश्व(श्रा)म पु० वि+अम-अङ् वा ङङिः । १ विरामे प्र-
विश्वम् पु० वि+अनुभ-अङ् । १ विश्वासे अमरः । २ प्रणये
३ केलिकलहे मेदि० ३ कथे च विश्वः ।

विश्राव पु० वि+श्र-अङ् । १ प्रसिद्धौ अमरः २ ख्यातौ च ।
विश्रुत पु० वि+श्र-अङ् । १ विख्याते अमरः । २ विशेषेण श्रुते च

विश्विष्ट त्रि० वि+विश्व-क्त । १विश्वक्ते २शशिवे च ।
 विश्वेष पु० वि+विश्व-वच् । १वियोगे २शैथिल्ये च मेदि० ।
 विश्व न० विश्व-व । १जगति संसारे । २तदभिमानिनि
 जीवे पु० व्यक्तस्य लदेहे प्रवेशात्तस्य तथात्वम् वेदान्तसारे
 उक्तम् । ३आह्वदेवविशेषे पु० व० व० । ४सकले त्रि०
 इतदर्थेऽस्य सर्वनामता । आह्वदेशश्च दशविधाः गण-
 देवताभेदाः यथोक्तम् “वसुसख्यौ क्रतुदक्षौ कालकाशौ
 धुरिः कुरुः । पुरुषा मादृवाश्च विश्वे देवाः प्रकी-
 र्त्तिताः” देवशब्दे १७५७ पु० दृश्यम् । ५नागरे विश्वः
 इदञ्चकन्याभेदे विश्वदेवमातरि स्त्री मत्स्यपु० ५ अ० ।
 ७अतिविषायां स्त्री अमरः । ८शतावस्थां स्त्री राजनि०
 ९विश्वमलपरिभाषे स्त्री । “गुह्याः प्रत्यवतिः स्त्रीसो
 दशमं तत्पलं भवेत् । विश्वा विश्वत्पलं प्रोक्तं” ज्योति-
 श्रुती । अयं परिभाषाभेदः कंसवर्णिकप्रसिद्धः । १०विष्णौ
 न० विष्णुसु० । ११देहे न०चक्रशब्दे २८०८७०दृश्यम् ।
 विश्वकटु पु० विश्वकं दूवति कृ-डु । १मृगवाकुशलकुकिरे
 अमरः । २शब्दे पु० १खले त्रि० मेदि० ।
 विश्वकर्मान् पु० विश्वेषु कर्म व्यापारो यस्य । १सूत्र्ये
 २देवशिल्पिनि अमरः । ३सुनिभेदे मेदि० ४परमेश्वरे च ।
 विश्वस्तु पु० विश्वं करोति कृ-किप् । १विश्वकर्माणि २परमेश्वरे च
 विश्वकेतु पु० विश्वे केतवोऽस्य । अनिरुद्धे अमरः ।
 विश्व(स्व)कमेन विश्व(स्व)ची सेना यस्य । १विष्णौ अमरः
 २प्रियङ्गुदले स्त्री ३विष्णोर्निर्मात्यधारके तदीयगणभेदे
 “निर्मात्यधारी विष्णोस्तु विश्व(स्व)कमेनश्चतुर्भुजः”
 कालिकापु० ८२ अ० । ४तयोदशमनौ मत्स्यपु० ८८० । प्रमध्य
 एवेत्यर्थेषु पा० सम्मतः भरतस्तु शमध्यतामाह तन्मूलं
 चिन्त्यम् । [च राजनि० ।
 विश्वगन्ध न० विश्वतो गन्धोऽस्य । १बोले गन्धरसे २पलायणौ
 विश्वगन्धा स्त्री विश्वे सकला गन्धा यस्याम् । पृथिव्याम्
 शब्दच० । [राजनि० ।
 विश्वगन्धि स्त्री विश्वतो मन्त्रिर्गन्धाः । १संपदोलतायाम्
 विश्व(स्व)च् अच्० विष् विश्वं वा अच्नति किप् पृषो० विश्वस्य
 विश्वः ततः सप्तस्याद्यर्थं अक्षि तस्य लक् । १सर्वत इत्यर्थे ।
 असेरभावे । २सर्वत्रगामिनि त्रि० स्त्रियां विष्णोर्भवे
 विष्णु(शू) च इत्यादि । अद्रागमे विष्वद्रच् उक्तायै । भवे
 विष्वद्रीच इत्यादि । शमध्यतां भरत आह तन्मूलं मृग्यम् ।
 विश्वचक्र न० द्वादशे महादानभेदे मत्स्यपु० तद्विधिर्यथा
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । विश्वचक्र-

मितिख्यातं सर्वपातकनाशनम् । तपनीयस्य शुद्धस्य च
 चक्रन्तु कारयेत् । अथै पलसहस्रेण तटर्षेण तु मध्य-
 मम् । तस्याङ्गेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् । अन्य-
 दिंशत्पलादूर्ध्वमथक्तोऽपि निवेदयेत् । षोडशारं तत-
 श्चक्रं भूमिनेभ्यः प्रकाशतम् । नाभिपद्मे स्थिरं विष्णुं
 भोगाकृष्टं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रस्य पाशं तु देव्यष्टक-
 समारुतम् । द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम् ।
 अतिर्धर्गुर्वाशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च । मत्स्यः कूर्मो
 वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च
 बुद्धः कल्की च ते दश । तृतीयावरणे गौरी मातृभि-
 र्वज्रभिर्युता । चतुर्थे द्वादशादिन्या वेदाश्चत्वार एव च ।
 पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु । लोकपाला-
 षकं षष्ठे दिङ्मातृकास्तथैव च । सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि
 मङ्गल्यानि च कारयेत् । अन्तरान्तरतो देवान् विन्ध-
 सेदष्टमे पुनः । तल्लगुरुपवत् शेषं समन्तात् परिकल्प-
 येत् । अष्टविङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । विश्व-
 चक्रं ततः कुर्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि । तथाष्टा-
 दश धान्यानि रसाश्च लवणादयः । पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव
 वस्त्राणि विविधानि च । मात्येक्षु फलरत्नानि वितानं
 चापि कल्पयेत् । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो
 षट्पदी । होमाधिवासनान्ते तु षट्पदीतकुसुमाञ्जलिः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् । नमो विश्व-
 मयायेति विश्वचक्रात्मने नमः । परमागन्दरूपी त्वं
 पाहि नः पापकटेमात् । तेजोमयमिदं यस्मात् सदा
 पश्यामि योगिनः । हृदि तस्मिन्पुष्पातीतं विश्वचक्रं
 नमास्यहम् । वासुदेवस्थितञ्चक्रं चक्रमध्ये च साध-
 वम् । अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ।
 विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् । आधुष-
 चाधिवासञ्च भवादुद्धर मामितः ।
 विश्वजित् पु० विश्वं जयति जि-किप् । १विष्णौ २सर्वस्य
 दक्षिणे यज्ञभेदे “विश्वजिता यजेत” श्रुतिः । ३तदधि-
 कारेण अश्रुतफलत्वे स्वर्गफलकल्पकन्यायभेदे सीमां ।
 विश्वदेवा स्त्री विश्वतो दीव्यति दिव-अच् । १सुखगवेधु-
 कायाम् (गोरक्षचाकुलिया) जटा० । २नागवलायां ३रक्त-
 पुष्पदन्तोत्पले च रत्नमाला । कर्म० । ४विश्वदेवगणे पु०
 विश्वधारिणी स्त्री विश्वं धारयति धृ-णिनि । पृथिव्याम्
 विश्वपत्नी स्त्री विश्वतः पत्नीत्यस्याः । भूस्वामलयां राजनि०
 विश्वभून् पु० विश्वं पृषाति भजति पृषा-कनिन् । १सर्वभक्षके वज्रो

२८८० हेमच० । ३८८० ४ विश्वकर्मेण प्रभूमौ संक्षिप्तम् ।
६८८० शब्द० ।

विश्वभेषज न० विश्वेषां भेषजम् । रण्डासु कर्मरः ।

विश्वमदा स्त्री विश्वस्य मदीयस्याः । अग्निजिह्वाभेदे शब्दमा०

विश्वम्भर पु० विश्वं विभक्तिं भृ-कृच्-सुम् च । १८८० कर्मरः
२८८० च । ३८८० स्त्री ।

विश्वरूपक न० विश्वं रूपमस्य कृत् । कृष्णागुरुणि राजनि०

विश्वरेतम् पु० विश्वं रेतोरेतोकन्यं यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि
हेमच० । [अशक्ते त्रिका०]

विश्वरोचन पु० विश्वान् रोचयति रुच-णिच्-ल्यु । नाडी-

विश्ववेदस् पु० विश्वं वेत्ति विट-असुन् । १८८० दैवे
२८८० च । [अश्विनस] २८८० पु० शब्दच० ।

विश्वसार न० विश्वेषां सारम् । १८८० भेदे । संज्ञायां कन् ।

विश्वसृज् पु० विश्वं सृजति सृज-क्तिन् । चतुर्मुखे ब्रह्मणि
कर्मरः । हलादौ क्तः विश्वसृक् विश्वसृग्यामित्यादि

विश्वसृज् ति० वि+श्वस-क्त । १८८० जातविश्वासे । २८८० विधवायां

क्रियां स्त्री कर्मरः । वा इट् । विश्वशित् ति० जातविश्वासे

विश्वस्या स्त्री विश्वतः तिष्ठति स्या-क । शतावय्यां राजनि०

विश्वाची स्त्री विश्वमश्नुति अन्-च-क्तिप् । १८८० सरोभेदे

वज्रपु० । २८८० रोगभेदे भावप्र० तल्लक्षणादि० तलोक्तं

यथा "अथ विश्वाचीलक्षणायाह "तलं प्रत्यङ्गुलीनां

वा कण्ठरा बाहुपृष्ठतः । बाहुः कर्मजयकरी वि-

श्वाची वा निगद्यते" । कण्ठरा महाक्षायुः तलं हस्त

कोपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितल-

निधि । तेनायमर्थः बाहुपृष्ठतः बाहुः पृष्ठं बाहुपृष्ठ-

कारणं तलं प्रतिहस्ततलं यावत्क्षीकृत्य अङ्गुलीनां

बाहुपृष्ठाः सन्तुष्ट्य बाहुः प्रसारणाङ्गुलीनादिकर्म-

जयकरी भवति वा इह वातव्याधिषु विश्वाचीत्युच्यते

बाहोरिति हित्वं सम्भवपरम् । एककिञ्चि वाहौ

विश्वाची भवति" भावप्र० ।

विश्वात्मन् पु० विश्वमात्मा यस्य । विष्णौ विष्णु स० ।

विश्वधामम् पु० विश्वं दधाति धामयति धा-असुन् शिञ्

पूर्वशेषः । देवे सि० कौ० ।

विश्वाम्बर पु० अग्निजन्मके विषभेदे वैश्वानरशब्दे दृश्यम् ।

विश्वामित्र पु० विश्वं मित्रमस्य पूर्वपददीर्घः । गाधिरुते

रूपे ब्रह्मभेदे हरिव० २८८० ।

विश्वामित्रप्रिय पु० इत० । १८८० नारिकेले शब्द० २८८० रासे च

विश्वा(श्व)राज् पु० विश्वेषु राजते राज-क्तिप् । १८८० विश्वेषां

राजनि । २८८० श्वरे च कस्य हलादादेव-त्-कस्यत्

विश्वराजावित्यादि । [भेदे श्वास्त्री स्त्री भेदे ।

विश्वावसु पु० विश्वेषां वसु यस्मात् पृष्ठो दीर्घः । १८८० श्व-

विश्वास पु० वि+श्वस-वज् । इदमित्यभेदेत्याकारे १८८०

वृत्तिभेदे प्रत्यये कर्मरः । २८८० श्वायाश्च "नखिनाश्च नदीनाश्च

शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् । विश्वासो नैव कर्त्तव्यः" चाणक्यः

विश्वेदेव पु० व०० कर्म० अलुक्च० । "कतदंक्षो वसुः सत्यः

कामः कालस्तथा धुरिः । रोचनोमादृशाश्चैव तथा

चान्यः पुष्टरवाः । विश्वे देवा भवन्त्येते दश आद्रेषु

पूजिता" इत्युक्ते आद्रेवभेदे । २८८० पु० संक्षिप्त० ।

विश्वेश पु० इत० । शिवे, विश्वेश्वरादयोऽप्यत्र ।

विश्वौषध न० विश्वेषु रोगेषु औषधम् । शृङ्गाराम् । राजनि०

विष व्याप्तौ जु० उभ० सक० अनिट् । वेवेष्ट वेवेष्टे हरित्

अविषत् अविषत् त । विष्णुः ।

विष विप्रयोगे कृत् । पर० सक० अनिट् । विष्णाति अविषत्

विष सेचने भ्वा० पर० सक० अनिट् । वेष्टति अविषत् । [पतिः ।

विष् स्त्री विष-क्तिप् । १८८० श्वायाश्च कर्मरः २८८० श्वायां च विट्-

विष न० विष-क । १८८० कर्मरः २८८० श्वरे, रायसृङ्गटः ।

१८८० श्वरे बोले ४८८० नाभे-विषे च १८८० श्वरे पु० न०

राजनि० । ६८८० पु० कर्मरः । मरुत्तरूपविषस्य नाम

लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "विषं ह्य मरुतः स्त्रोड-

क्तस्य भेटाहुदाहरे । वत्सनानाभः सञ्चारिद्रः सक्तुः

कश्च प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव

च । हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अस्मी नव" । तल्ल

वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् । "सिन्धुशरसद्वक्त्रो

वत्सनाभ्याकृतस्तथा । यत्पाशेन तरोर्द्विर्वत्स नाभः

स भाषितः" । अथ हारिद्रस्य स्वरूपनिरूपणम्

"हरिद्रास्तुल्यगुलो यो हारिद्रः स उदाहृतः" । अथ

सक्तुकस्य स्वरूपम् "यदुपस्थिः सक्तुकेनेव पूर्णमध्यः

स सक्तुकः" । अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् "वर्णतो लो-

हितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः । महादाहकरः

पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः" । अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरू-

पम् "सौराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते" । अथ

शृङ्गिकस्य स्वरूपम् "यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धमश्नति

लोहितम् । स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशा-

रदैः" । अथ कालकूटस्य स्वरूपम् "देवासुररश्मे देवै-

र्हतस्य पृष्ठमालिनः । दैत्यस्य अधिराज्यातस्तद्वत्

सन्निभः । नियोषः कालकूटोऽस्य सन्निभिः परिकी-

र्तितः । सोऽहिजले शङ्खवे कोङ्खे मलये भवेत्”
 अथ हलाहलस्य स्वरूपम् “गोक्षनाभफलो गुच्छ-
 कालपल्लवदन्तथा । तेजसा यस्य दक्षिणे समीपस्था
 दुमादयः । असौ हलाहलोच्चेयः किष्किन्वायां हि-
 मालये । दक्षिणाव्यतिटे देशे कोङ्खेऽपि च जायते” ।
 अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् “वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा
 भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलया-
 चले । ब्राह्मणः पाण्डुरक्तोऽस्ति स्मृतिर्यो लोहितप्रभः ।
 वैश्वः पीतोऽस्तिः शूद्रो विष उक्तस्तुर्विधः । रसायने
 विषं विषं स्मृतियं देहपुष्टये । वैश्वं कुष्ठविनाशाय
 शूद्रं दद्यात् वधाय हि” । (एते च स्यावरविषाः)
 तेषां शोधनविधिः तत्रैव स्थानान्तरे “गोमूले त्रिदिनं
 स्यात् विषं तेन विशुद्धयति । रक्तसर्वपतैलाक्तं तथा
 धार्यञ्च वाससि । ये गुणा शरले प्रोक्तास्ते शुद्धीना
 विशोधनात् । तस्मादिदं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोज-
 येत्” । अथ विषस्य गुणाः “विषं प्राणहरं प्रोक्तं
 व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृत् योग-
 वाहि महावहम्” । व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व-
 कपाकगमनशीलम् । विकाशि योजःशोधनपूर्वकसन्नि-
 वन्तशयिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् अपिकाम्यं शम् ।
 योगवाहि संसर्गिगुणसाहकम् । सदावहं तमोगुण-
 प्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । “तदेव युक्तियुक्तान्तु प्राण-
 दायि रसायनम् । योगवाहि परं वातक्षेत्रजित् सजि-
 पातहृत्” । अथोपविषाणां निरूपणम् “कर्कश्वीरं क्षुही-
 क्षीरं लाङ्गली करवीरकः । शुद्धाहिफेनोधनूरः सप्तो
 पविषजातयः” । एतेषां शोधनं चिन्त्यं गुणाकृतं तत्र
 दृष्टव्याः” ।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह “स्यावरं जङ्गमस्यैव द्विविधं
 विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाध-
 यम्” । स्यावरविषस्य दशाध्यानाह “मूलं पलं फलं
 पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च । निर्वोसो घातवः कन्दः
 स्यावरस्याध्या दश” । तद्यथा मूलविषं करवीरादि ।
 पत्रविषं विषपत्रिकादि, फलविषं कर्कोटिकादि, पुष्पविषं
 वेलादि, त्वक्सारनिर्घासविषाणि करम्भादीनि क्षीरविषं
 क्षुद्धादि घातविषं हरितालादि कन्दविषं वत्सनाभ-
 सक्तुकादि । जङ्गमविषस्य षोडशाध्यानाह “दृष्टि-
 निःश्वासदंष्ट्रा च नखमूलमलानि च । शुकं जाला-
 नखस्यार्थः सदंशं जावमर्दितम् । शुदास्थिपित्तशुक्राणि

दश घटं जङ्गमाध्याः” । तद्यथा दृष्टिनिःश्वासविषाः
 दिव्याः सर्पाः, दंष्ट्राविषाः भौमसर्पाः दंष्ट्रानखविषा
 व्याघ्रादयः, मूलपुरीषविषाः शङ्खगोधिकादयः शुकविषा
 मूषिकादयः, जालाविषाः उच्छिष्टिकादयः, जालास्यार्थमूल-
 पुरीषार्थवशुकसुखसन्दंष्ट्रास्यार्थवमर्दितशुदपुरीषविषा-
 न्निर्घासार्थदयः, अस्थिविषाः सर्पादयः, पित्तविषाः शकु-
 लसत्स्यादयः, शुकविषाः अमरादयः । स्यावरविषाणां
 सामान्यानां कार्याग्राह । तत्र मूलविषस्य कार्यमाह
 “उद्देष्टुं मूलविषैर्माहः प्रलपनं तथा” । पत्रविषस्य
 कार्यमाह “जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत्” ।
 फलविषस्य कार्यमाह “शुष्कशोथः फलविषैर्दोहोद्वेषश्च
 भोजने” । पुष्पविषस्य कार्यमाह “भवेत् पुष्पविषैर्दृष्टि-
 राद्यानं मूच्छेनं तथा” । त्वक्सारनिर्घासकार्याग्राह
 “त्वक्सारनिर्घासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदोर्ग-
 न्यपाख्यविरोहककफसंश्रयाः” । क्षीरविषकार्यमाह
 “फेनागमः क्षीरविषैर्विह्वलेदो गुरुजिह्वता” । घातविष-
 कार्यमाह “हृत्पीडनं घातविषैर्मूक्षां दाहश्च तालुनि ।
 प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्” । एतानि
 मूलविषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे सारकाणि ।
 कन्दविषस्य कार्यमाह “कन्दजान्युपवीर्याणि या-
 न्युक्तानि त्रयोदश । सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दश-
 भिर्युधैः । स्यावरं जङ्गमं वापि क्लिप्तं चापि यद्वि-
 षम् । सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्च दशभिर्युतम्” ।
 तान् दशगुणानाह “रुक्मसृणं तथा तीक्ष्णं रुक्ममाशु
 व्यवायि च । विकाशि विशदञ्चैव लघुपाकि च ते
 दश” तैर्गुणैर्विषस्य कार्यमाह “तद्वीक्ष्यात् कोपयेद्वायु-
 कोष्णप्रापित्तं सशोणितम् । तैक्ष्णप्रान्तिं मोहयति
 मर्मवन्ध्यान् क्लिप्ति हि । शरीरावयवान् सौक्ष्मप्राप्
 प्रविशेद्विकरोति च । आशुत्वादाशु तत् प्रोक्तं व्यवायात्
 प्रकृतिं हरेत् । विकाशित्वात् क्षयति दोषान् घातन्म-
 लानपि । अतिरिच्यते वैशद्यत् दुश्चिकित्सं च लाघ-
 वात् । दुर्जरं चाविपाकित्वात् तस्मात् क्षेपयते चिरम्” ।
 विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह “सद्यः पाकं याति यस्य
 क्षतं तत् क्षत्रेक्षतं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् । लक्ष्णीभूतं
 क्लिप्तमत्यर्थपूतिक्षतान्नासं शीयते यस्य वापि । दृष्ट्या-
 तापो दाहमूच्छं च यस्य दिग्धं विद्धं तं मनुष्यं
 व्यवहरेत् । लिङ्गान्येतान्येव कुप्यादमित्येदं तः स्त्रोत्रो वा
 मये यस्य चापि” । पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः

पाकमेति तापः वह्निःस्थितः, दाहोऽभ्यन्तरे । यः कुप्या-
दित्यत्र क्षतं कर्तृपदं बोद्धव्यम् । प्रायेण राजादी-
नामन्नादौ शल्वो विषं ददति । तेषां ज्ञानार्थं लक्ष-
माह “इक्षितञ्चो मनुष्याणां वाक्चेष्टासुखवैकतैः ।
जानीयाद्विषदातारमेभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् । न ददात्यु-
त्तरं पृष्टो विवक्षुर्नोहमेति च । अपार्थं वक्तुं सङ्कोचं
भाषते चापि मूढवत् । अङ्गुलीः स्फोटयेद्वी” विविक्षेत्
ग्रहसेदपि । वेपथुस्यास्य भवति त्वस्तस्यैकैकमीक्षते ।
विवर्णवक्त्रः श्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च । आलभेता
सकृद्हीनः करेण च शिरोरुहान् । निर्वियासुरपदारैः
वीक्षते च पुनः पुनः । वर्तते विपरीतं च विषदाता
विचेतनः । इक्षितमभिप्रायस्त्रयचक्रम् आकारं सुख-
क्षतं सुखवैषम्यादि एभिलिङ्गैर्वैकल्याणैः न ददात्यु-
त्तरं पृष्टः स्त्रीयासुत्कर्म्मजनितव्यामोहात् सङ्कोचं च अ-
स्तुटं भयजनितपर्यव्यापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् प्रह-
सेत् । अहेतावपि श्यामः दग्धसमानवर्णः, आलभेत
सृशेत् विपरीतं यथा ह्यादेवं वर्तते । जङ्गमविषाणां
सामान्यानां काव्याग्याह “निद्रां तन्द्रां क्लमन्दाहं स-
म्पाकं लोभहर्षणम् । शोथं चैवातिसारं च कुरुते
जङ्गमं विषम्” । जङ्गमेषु तीक्ष्णतरेषु सर्पाणाह “वात-
पित्तकफात्मानो भोगिभण्डलराजिजाः । यथाक्रमं स-
माख्याता इत्यन्तरा इन्द्रहृषिणः । फणिनो भोगिनो
ज्ञेया संख्यातास्तोऽत्र विंशतिः । मण्डलैर्विविधैश्चिताः
पृथगो मन्दगामिनः । षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्व-
लनाकविषाः स्रुताः । स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्रिगु-
र्ध्वं राजिभिः । विचित्रा इव ये भान्ति राजिजास्तो
हि तेऽपि षट्” । एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः
इत्यन्तरा द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते इत्यन्तराः यथा भो-
गिनो मण्डलनिन्यां जाताः इत्यादि । भोगिप्रभृति-
कृतदंशदेशलक्षणमाह “दंशो भोगिकृतः क्षणः सर्व-
वातविकारकत् । पीतो मण्डलिनः शोथो बृहः पित्त-
विकारवान् । राजिजोस्तो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पि-
च्छिलः । पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रास्त्वैकैकैर्विकार-
वान्” । देशविशेषे कालविशेषे च दृष्टासाध्यत्वमाह
“अश्वत्थदेवायतनशृङ्गानवलसीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये च पितृप्रे परिवर्जनीया वृक्षे नरा समस्तु ये
च दटाः” । याम्ये भरण्यां पितृप्रे मवायाम् “दरी-
कराणां विषमासु हन्ति सर्वाणि क्षोण्ये दिगुणीभवन्ति” ।

उष्णे उष्णसंयोगे । दरीकरलक्षणाह “रथाङ्गलाङ्ग-
लक्षन्तस्त्रिकाङ्कुशधारिणः । ज्ञेया दरीकराः सर्पाः
फणिनः शोषगामिनः” । अपरेषु येषु विषमासु मारकं
भवति तानाह “सजीर्णपिप्पातपपीहितेषु वाक्तेषु हृद्वेषु
बुभुक्षितेषु । क्षीणे क्षते मेहिनि कुण्डजुष्टे रुक्षे वले
गर्भवतीषु चापि । शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्ञ्यो
क्षताभिश्च न सम्भवन्ति । शीताभिरक्षिप्तं न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् । जिह्वां सुखं यस्य च केश-
शातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः । कण्ठश्च रक्तः श्व-
युश्च दंशो हन्तोः स्थिरत्वञ्च विवर्जनीयम्” । केशशातः
आकर्षणात्, नासावसादः नासायाः नतत्वं कण्ठभङ्गः
प्रीवाधारणाशक्तिः हन्तोः स्थिरत्वं हनुदयक्षमाः । अ-
परञ्च “वान्तिर्धना यस्य निरेति वक्त्रादन्तं अवेदूदृग्मधश्च
यस्य । दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्दु यस्यापि वैद्यैः परि-
वर्जनीयः” । वान्तिः रुधिरस्य, यस्य च नासासुखलङ्घ्य-
दादिभ्योरक्तं अवेत् “उन्मत्तमत्यर्थसुपद्रुतं वा हीनस्वरं वा-
प्यथ वा विवर्णम् । शारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्याच्चरं तत्र
न कर्म कुप्यात्” । अत्यर्थसुपद्रुतं वा ज्वरातिशारादिभि-
रतिशयेनोपद्रुतं हीनस्वरं वक्तुमक्षमं विवर्णं कण्ठ-
वर्णं शारिष्टं नासामङ्गादियुक्तम् । अवेगिनं वेगो
विषवेगः । (जह्रि) इति लोके तद्वृत्तम् । स्यावर्
जङ्गमं च विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैः दूषीविष-
संज्ञां लभते तदाह “जीर्णं विषमौषधिदूषितं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्र-
हीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति” । जीर्णम् अति-
पुराणं विषमौषधिदूषितं विषमौषधिरौषधीभिर्वीर्यही-
नीकृतं स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां
गुणानां मध्ये एकद्वित्रयादिगुणहीनम् । दूषीविषस्य
कार्यमाह “वीर्यात्यभावाच्च निपातयेत् तत् कफान्वितं
वर्षगणाहवन्ति । तेनार्दितो भिक्षपुरीषवर्णो विगन्धि-
वैरस्ययुतः पिपासी । सूक्षां भ्रमं गद्गदाग्नमिच्छु
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद् वा” । न निपातयेत् न मार-
यति कफान्वितं कफेन मन्दीकृतौष्णादिगुणं वर्षगणा-
हवन्ति कफेनाग्नेमौष्णादीषत्पाकाच्चिरस्यापि तथा
दूषीविषजदद्रु रोगवतां भिक्षपुरीषवर्णश्च भिक्षपुरीषो-
द्धतमलः भिक्षवर्णो विवर्णः । विचेष्टमानः विरुद्धां चेष्टां
कुर्वन् सूक्षादीन् व्याधीन् लभते । स्थानविशेषोत्थिते
दूषीविषे विज्ञविशेषमाह । “आमाशयस्थे कफवात-

रोगी प्रकाशयस्येऽनिरुपितरोगी । भवेत् ससुदृध्वत्तशि-
रोऽङ्गुली विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः । ससुदृध्वत्तशि-
रोऽङ्गुलीकः ससुदृध्वत्तः शिरोरुहः । केशाः अङ्गुली-
लोमानि यस्य सः एतदपि लिङ्गं प्रकाशयस्ये दूषी-
विषे बोद्धव्यम् “स्थितं रसादिष्वथ तदधोक्तान् करोति
धातुप्रभवान् विकारान्” । तत् दूषीविषं यथोक्तान् सुश्रुते
व्याधिसङ्देशोक्तान् । दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह
“कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु बाल्याशु पूर्वं शृणु तस्य
रूपम्” । कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह “निद्रा
शुक्लञ्च विजम्बणञ्च विस्त्रेपहर्षवथ वाङ्मर्दः” । वि-
स्त्रेपः गालशोथित्यं हर्षः रोमाञ्चः । रूपमाह “ततः
करोत्यक्षमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्मा । मांसक्षयं
पाण्यपदाक्षिणोद्यं मूर्च्छां तथा कृद्भिन्नातिसारम् ।
दूषीविषं श्वासश्चो ज्वरश्च कुप्यात् प्रवृत्तिं जठरस्य चापि”
अक्षमदः अक्षो मुक्तो पूगफलेनेव मदः । अविपाकः अक्षस्य ।
दूषीविषभेदेन विकारानाह “उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्य-
दानाहमन्यत् क्षपयेत् शुक्रम् । गाढदामन्यज्जनयेत् कुपं
तांस्तान्त्रिकारश्च बहुप्रकारान्” । अन्यत् दूषीविषं
तांस्तान् विकारान् विपर्ययिस्तोटादीन् । दूषीविषस्य
निरुक्तिमाह “दूषितं देशकालाच्च दिशाश्च प्रेरीक्ष्यः ।
यस्मात् संदूषयेद्वातं श्वासदूषीविषं स्मृतम्” । देशः
अनूपादिः काला दुर्दिनादिः अक्षं कुलत्पतिलमस्त-
रादि धातुद्रुषकत्वाददूषीविषम् । दूषीविषस्य साध्य-
त्वादिकमाह “साध्यनात्मतः सदो वाय्वं संवत्सरो-
यितम् । दूषीविषमसाध्यं स्यात् जीणस्याहितसेविनः” ।
कृत्स्नं विषं द्विविधम् एकं सविषं दूषीविषमक्षम्
अपरमविषं तदेव गरमञ्च तथा च काशप्रसंहितायाम्
“संयोगजञ्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते । दूषीविषं तु
सविषमविषकुर उच्यते” । संयोगजं कृत्स्नं विषं द्वि-
तीयं स्वाभाविकं तच्च द्विविधम् । तत्र दूषीविषमभि-
धाय गरं दर्शयितुमाह “सौभाग्यार्थं स्थियः स्नेह-
रजोनानाङ्गजान् मज्जान् । शत्रुप्रयुक्तान् गरान् प्रय-
च्छन्त्यक्षमिच्छितान्” । गरकार्यमाह “तैः स्यात् प्राण्डु-
कशोऽस्मान्निज्वरश्चाखोपजायते । मर्मप्रधमनाघ्नान् ह-
स्तयोः शोथमभवः । जठरपङ्कशो रोगा यत्क्षुण्णमजयो
ज्वरः” । तैः गरैः स्नेहरजःप्रवृत्तिभिः ज्वरश्चाखोपजा-
यत इति अपाकात् । मर्मप्रधमनं मर्मज्ज्वाला यथो धातु-
ज्वाला । लूतानां जन्तुविषोपायास्तत्तिं निरुक्तिं बहुप्रा-

प्ताह “यस्मात्कृतं त्वयं प्राप्ता सुनेः प्रखेदविन्दः । तेभ्यो
जातास्तथा लूता इति ख्यातास्तु बोद्धव्यं” । अत्र सुश्रुतः “वि-
श्वं भित्तो नृपवरः कदाचिद्विषसत्तमम् । वशिष्ठं कोपयामास
गत्वाऽश्वमपदं किल । कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटात् स्नेह-
विन्दः । अपतद्दर्शनादेव ह्यवस्तात्तोत्रार्चसः । लूने त्वये
महर्षेस्तु धेनवे सम्मृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमे
जोरा नानारूपा महाविषाः । तासामष्टौ कटसाध्या
वज्जीस्तावत्य एव हि” । तत्र त्रिमण्डलप्रवृत्तयोऽष्टौ कट-
साध्याः सौवर्णिकप्रवृत्तयोऽष्टावसाध्याः । तासां साप्ता-
न्यानां दंशलक्षणमाह “ताभिर्दंशे दंशकोषः प्रवृत्तिः
क्षतजस्य च । ज्वरो दाहोऽतिवारश्च गदाः सुष
त्रिदोषजाः । पिडिता विविधाकारा मण्डलानि महानि
च । शोषा महान्तो नृद्वो रक्ताः श्वावाश्वलास्तथा ।
साप्तान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्” । दंशकोषः
दंशमध्ये पूतिभावः । “दंशमध्ये तु दंशकणं श्वावं
वा जालकावृतम् । दग्धाकृतिं कृशम्भाकं स्नेदशोथज्वरा-
न्वितम् । दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दृष्टमिति निर्दिशेत्” ।
सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्या प्राणहरास्तासां लक्षणमाह
“शोषः श्वेता सितारक्ता पीता च पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोमहः” । आखु-
दूषीविषलक्षणमाह “आदंशाच्छोषितं प्राण्डुमण्डलानि
रोऽरुचिः । लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषा-
दिभिः” प्राणहरमूषकविषकार्यमाह “मूर्च्छाङ्गशोथ-
वैवर्ग्यं क्लेशज्ज्वरश्चोतिज्वराः । शिरोशुक्लं लला-
तकृद्दिशासाध्यमूषकात् । अक्षशोथोऽत्र मूषकाकारो
बोद्धव्य इति । तन्त्रान्तरे ककुलासदृस्य लक्षणमाह
“शोथस्य कार्यं मथ वा नानावर्ण्यमेव च । मोहोऽथ
वर्षसो भेदी दृष्टस्य ककुलासकैः” । दृष्टिकविषस्य लक्ष-
णमाह “दहत्यग्निरिवादी तु भिनत्तोर्बोमाशु च ।
दृष्टिकस्य विषं याति पश्चात् दंशेऽवतिष्ठते” । असाध्यस्य
दृष्टिकदृष्टस्य लक्षणमाह “दृष्टोऽसाध्यस्तु हृद्दृष्ट्या
रसनोपहतो नरः । मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्ती ज-
हात्यस्त्रु” । असाध्यैर्दृष्टिकैस्तोषामेवावुदत्तेः हृदा-
दिषु उपहतः हृदादिकार्यरहितो भवति अत्यर्थं
वेदनात्तं इत्यन्वयः । कथमदृष्टस्य लक्षणमाह “विपर्य-
ययुः शूलं ज्वरश्चोदिरथापि वा । लक्षणं कथमैदं
दंशस्यैवावशीर्यते” । कथमः कीटविशेषः । अङ्गिदि-
क्कदृष्टस्य लक्षणमाह “कण्ठोमोहोऽङ्गिदिक्केन कब्जिल्लो-

व्यशक्तिमान् । दृष्टः श्रीतोदकेनेव विज्ञानेन्द्रानि म-
न्यते । कण्ठलोभा अधिकतरकण्ठरोमा चञ्चिटिक्क-
(चीटा) कीटविशेषः । सविषमण्डूकदृष्टस्य लक्षणमाह
“एकदंष्ट्रादितः न्यूनः सवजः पीतकः सट्ट । सनि-
द्रुक्कदंष्ट्रान् दष्टोमण्डूकैः सविषैर्भवेत्” । एकदंष्ट्रादितः
कृभावादेकयेव दृष्ट्या दष्टो भवति । मत्स्यविषस्य कार्य-
माह “मत्स्यास्तु सविषा कुर्यादाहं शोथं रजं तथा” ।
जलोत्पादिविषकार्यमाह “वण्डू शोथं ज्वरं मूच्छां स-
विषास्तु जलौकसः” । कुर्यादिति शेषः । गृहगोधिका
विषकार्यमाह “विदाहं शयथुं तोदं प्रसेदं गृह-
गोधिकाः” । कुर्यादिति शेषः । शतपदीविषकार्यमाह
“दंष्ट्रे खेदं रजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषं” शतपदी (गि-
जारी) इति लोके । मशकविषकार्यमाह “कण्डूमा-
न्मशकैरीषच्छोथः स्थानन्द्वेदनः” । असाध्यमशकल-
क्षणमाह “असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्” ।
असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूतादिभिः कृतं यत्
क्षतं तत् सदृशवेदनम् । मल्लिकादंशलक्षणमाह “सदाः
संज्ञाविषी श्यावादाहमूच्छाज्वरान्विता । पिण्डका
मल्लिका दंष्ट्रे तासान्तु स्थगिका रुहृत्” । तामामित्यादि
तासां रुहृतोक्तानां प्रस्थां मल्लिकाणां मध्ये स्थगिका-
नाम्नी शीघ्रं प्राणं हरतीत्यर्थः । व्याघ्रादिविषाणां
कार्यमाह “चतुष्पाङ्गिर्हिपाङ्गिर्वा नखैर्देनैश्च यत् क्षतम् ।
शूयते पच्यते तन्नु क्षवति ज्वरयत्यपि” । चतुष्पाङ्गिः
व्याघ्रादिभिः हिपाङ्गिः वनमनुयादिभिः शूयते मृनो
भवति । विषोज्झितस्य लक्षणमाह “प्ररुद्धदोषं प्रकृति-
स्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् । प्रसन्नवर्णैन्द्रिय
चित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्” । प्रसन्नदोषं
प्रकृतिस्थदोषं शेषं हुगमम्” । [व्याकौश्याम् राजनि०]

विषकण्टकिनी स्त्री विषयुक्ता कण्टकमस्त्यस्या इति ।
विषकण्ट पु० विषं कण्टे यस्य । शिवे । [शब्दच०]
विषघा स्त्री विषं हन्ति हन-ङ नि० कृतञ्च । गुड्याम्
विषघातिन् पु० विषं हन्ति हन-णिनि । शिरीषवृक्षे
शब्दमात्रा । २ विषनाशके लि० ।

विषघ्न पु० विषं हन्ति हन-टक् । शिरीषवृक्षे शब्दच० । शयवासे
श्विभीतके राजनि० । ४ चम्पकवृक्षे च जटा० । ५ हिलमो-
चिकायां (हेलेचा) स्त्री लोप् । इन्द्रवारुण्याम् ७ वनवर्ष-
रायाम् ८ मूत्र्यामलक्याम् ९ रक्तपुनर्नवायाम् १० हरि-
द्रायाम् ११ हस्तिकाष्ठ्याम् १२ मृदाकरञ्जे च १३ अ-

जम्बफलायां स्त्री राजनि० लोप् । १४ विषनाशके लि० ।
विषजिह्व पु० विषयुक्ता जिह्वेव पलमस्याः । देवताकुड्मले
रत्नमा० । [शब्द० । स्त्रियां लोप् ।
विषज्वर पुंस्त्री० विषमिव प्राणहन्ता ज्वरो यस्य । सङ्घिषे
विषण्ड न० विशेषेण मण्डम् । मृषाले शब्द० ।
विषतिन्दु पु० विषयुक्तकिन्दुः । १ कुपीलो भावप्र० । २ कारस्कर-
वृक्षे राजनि० । [वर्णं पु० । ३ तद्वति लि० अमरटीका ।
विषद न० वि+षद-क्च । १ पुष्पासीसे राजनि० । २ युक्त-
विषदंष्ट्रा स्त्री विषयुक्ता दंष्ट्रा । ३ सर्पदंष्ट्रायाम् । विषस्य
दंष्ट्रेव नाशकत्वात् । ४ सर्पकङ्कालीनतायां रत्नमा० ।
विषदन्तक पुंस्त्री० विषं दन्ते यस्य कप् । १ सर्पे शब्दच०
स्त्रियां लोप् । [चकोरखगे हेमच० स्त्रियां लोप् ।
विषदर्शनमृत्युक पुंस्त्री० विषस्य दर्शनेन मृत्युरस्य कप् ।
विषद्रुम पु० विषयुक्तो द्रुमः । कारस्करवृक्षे राजनि० ।
विषधर पुंस्त्री० विषं धरति धृ-क्च । १ सर्पे अमरः स्त्रियां
लोप् । “विषधरविषमं वनं भविता” उज्जटः ।
विषधर्मन् पु० विषस्येव धर्मोऽस्य अचिन्समा० । (आलकुशी)
लतायाम् शब्दच० । [वृक्षे हारा० । २ विषनाशके लि० ।
विषनाशन पु० विषं नाशयति नश्-णिच्-ल्यु । १ शिरीष-
विषनाशिनी स्त्री विषं नाशयति नाशि-णिनि लोप् ।
सर्पकङ्कालीनतायां शब्दच० ।
विषतुद पु० विषं तुदति तुद-किप् । शोनाकवृक्षे शब्दच० ।
विषपुष्प न० विषमिव नीलं पुष्पमस्य । १ नीलपद्मे श-
ब्दमा० । २ वृद्धनवृक्षे (मनफल) रत्नमा० कप् । मदनवृक्षे
भावप्र० ।
विषम लि० विगतो विरुद्धो वा समः । १ असमे २ अयुग्मे
(वियोड) ३ उज्जतानते ४ दारुणे ५ सङ्घटे च “मिक्षिचिह्न-
चतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम्” इत्युक्ते ६ पदभेदे न० ।
“अोजोय युग्मं विषमः समश्च” ज्यो० त० उक्ते ७ मेघमिथुना-
द्यसमराशौ पु० । ८ तालभेदे पु० “चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः
कङ्कणनाशकः । पूर्णः १ खण्डः २ समश्चैव विषमश्चैव
कथ्यते । न चतुष्कां गलौ पूर्णः १ खण्डे २ विन्दुद्वयं गुरुः ।
य गणस्तु समे ज्ञेयस्तमयट्गणो विषमे भवेत्” सङ्गीत० ।
विषमादागतः विषमयः कृष्णः, विषमरूपः कृ, विषमीय
विषमादागते लि० सि० कौ० । [च्छेद(कातिम) अमरः ।
विषमच्छेद पु० विषमाणि अयुग्मानि सप्त छेदाः यस्य । सप्त-
विषमज्वर पु० विषम उपो ज्वरः । ज्वरभेदे । यथोक्तं भावप्र०
“तत्र विषमज्वरस्य निदानकथनपूर्विकां संग्राहिमाह

“दोषोऽप्योऽहितसम्भूतो ज्वरोऽदृष्टस्य वा पुनः ।
 धातुसंश्रयतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्” । अयमर्थः
 ज्वरोऽदृष्टस्य ज्वरेण लक्ष्यः । सन्निकटहेतुमाह । दोषः
 अल्पः, ज्वररुक्तस्य अल्पोऽपि । विप्रकटहेतुमाह । अहि-
 तमाहारविहारदि तेन सम्भूतः संपूर्णोजातः अन्यत-
 मन्वाह । रसरक्तादिकम् प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं
 करोति ज्वरोऽदृष्टस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते ।
 प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम् । “आरम्भा-
 द्विषमो यस्तु” इत्यादिकम् रसादिकन्वाह । दूषयित्वा कं वि-
 षमज्वरं करोति इत्यपेक्षया माह “सन्ततं रसरक्तस्यः
 सततं रक्तधत्तगः । दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येष्टुः
 पिशिताश्रितः । मेदोगतस्मृतृतीयेऽङ्गि अस्थिमज्जागतः
 पुनः । कुय्याश्चातृषिकं घोरमन्नकं रोगसङ्करम्” ।
 अन्नकसिव भारकत्वात् । अथ विषमज्वरस्य सामान्यं
 लक्षणमाह “यः स्वादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां
 तथैव च । वेगतश्चापि विषमोज्वरः स विषमः स्मृतः” ।
 यः स्वादनियतात् कालादित्यस्यायमर्थः । यथा वाति-
 कोज्वरः सप्त दिनानि, पैक्तिको दशदिनानि, श्लैष्मिको
 द्वादशदिनानि, दोषाणां प्राबल्येर्वातिकचतुर्दशदिनानि,
 पैक्तिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि
 स्यात् । तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न स्या-
 दित्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां रुणाभ्यां स्यात् । “वेगतश्चापि
 विषमः कदाचिदतिवेगवान्” । कदाचिच्छान्तवेगः । वि-
 षमज्वरस्य भेदानाह “सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयक
 चतुर्थको” । तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह “सप्ताहं वा
 दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गो
 स्यात् सन्ततः स निगद्यते” । विकल्पो वातिकादिभेदात् ।
 सन्तत्या नैरन्तर्येण अविसर्गो अपरित्यागो । ननु
 सक्तानुबन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणम् तदत्र
 न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते” । घटत एवेति
 न दोषः । यत उक्तं चरकेण “विसर्गं द्वादशं कृत्वा
 दिवसे अक्षतलक्षणम् । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवाव-
 वर्तते” इति । यत्तु खरनादेनोक्तम् “ज्वराः पञ्च ल-
 ये प्रोक्ताः पूर्वे सन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा
 त्रयोऽस्ते विषमज्वराः” इति तच्चरकेण त्वानाभिप्रायेण ।
 सततलक्षणमाह “अहोरात्रे सततको द्वौ कालावल्-
 वर्तते” । द्वौ कालौ कष्टन्येककालं रात्रादेककालम् ।
 यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ ।

यत उक्तं वाग्भटेन “ययोऽहोरात्रिभुक्तानामन्नमध्यादिकाः
 क्रमादिति” । अन्येद्युक्त्वलक्षणमाह । “अन्येद्युक्त्व-
 होरात्रादेककालं प्रवर्तते” । एककालं दोषापेक्षया
 एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले हृदये दोषस्थितेः ।
 तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह । “तृतीयकस्मृतृतीयेऽङ्गि
 चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः” । तृतीयेऽङ्गि इत्यागमनादिनं ग-
 णीत्वा यत उक्तम् “दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स
 तृतीयकः । दिनद्वयन्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतु-
 र्थकः” इति । अत्राह दृष्टान्ततः “कफस्थानविभागेन
 यथासङ्गं करोति हि । सततान्येद्युक्त्वप्राप्य चतु-
 र्थकप्रलेपकान् । अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं
 प्रपद्यते । दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्” ।
 अयमर्थः आमाशयोरः कण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफ-
 स्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासङ्गं सततादीन्
 करोति । तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति
 द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात् । हृदये
 स्थितो दोष आमाशयभागस्य अन्येद्युक्त्वं करोति
 एककालं नैकस्यादेककालेवाहोरात्रे दोष आमाशयभा-
 गस्य अन्येद्युक्त्वं करोति । तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ
 एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्यपरिच्छिन्नामाशय इति ।
 कण्ठस्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । तृतीये
 दिने आमाशयभागस्य सप्तप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं
 करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् । एवं
 नैव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति
 ततः पुनराहोरात्रात् हृदयमायाति चतुर्थे दिने
 आमाशयभागस्य सप्तप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति
 एककालचतुर्द्वौ कालौ स्वभावादेव । ननु दोषस्यागमन
 क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थ-
 दिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि प्रकोप-
 सस्ये वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानन्तु वेगदिन एव
 याति । यत आह “दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन
 लाघवात् । वेगवासर एवायं स्वस्थानमधिगच्छति” ।
 सन्निधौ स्थितः प्रलेपकं करोति । सन्धयश्चाशयेऽपि
 सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति “निवृत्तः
 पुनरायाति विषमो नियते दिने । स्वभावः कारणं
 तत्र सन्त्यन्ते सुनिपुण्णवाः” । स्वभावस्य कारणत्वे कफ-
 स्थानविभागनिरपेक्षचतुर्थकादिविपर्यया अपि ज्वराः
 स्वस्थकाले प्रभवन्ति “अपिशते यथा भूनिं दीजं काले

प्रोक्षति । अग्निशेते तथा धातुन् दोषः काले प्रकुप्यति ।
 सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषमं देहं न कदाचित् प्रसृ-
 क्षति । ग्लानिगौरवकाश्याभ्यः स यस्माच्च प्रसृज्यते ।
 तेन तु ससतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । धातुन-
 रेण लीनत्वात् सौक्ष्म्याच्च बोधयते" । द्विदोषोत्पत्त्यस्य
 तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकपाही पृष्ठा-
 हातकफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोपाही त्रिविधः स्यात्
 तृतीयकः" । त्रिकपाही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः ।
 ननु कफपित्तात् त्रिकपाही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं
 तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीतः पित्तकफो अन्यस्थान-
 गत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलो च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां
 स्थाननियमः न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः "कुपितानां
 हि दोषाणां शरीरे परिधायति । यत् सङ्घः स वैशु-
 ष्यात् व्याधिसत्त्वोपजायते" । एवमन्यस्थानगत्वेन चतुर्थको
 वाच्यः । वातकफात्मकः पृष्ठात् व्यथया पृष्ठं व्याप्य भवती-
 त्यर्थः । "ल्लव्बोपे कर्मण्यधिकरणे च" पा० सुत्वेण पञ्चमी ।
 कफोत्पत्त्यस्य वातोत्पत्त्यस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतु-
 र्धका दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः । जङ्घाभ्यां
 श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽग्निबलसम्भवः । मध्यकायान्तु गृह-
 णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः । विषमज्वर एवान्वचतु-
 र्धकविपर्ययः" । श्लैष्मिकः श्लेष्मोत्पत्त्यः । तथा अग्नि-
 बलसम्भवो वातोत्पत्त्यः सन्तादीनां त्रिदोषजत्वम् । यत
 उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन पञ्च सुविषमज्वराः"
 इति । प्रायशोऽप्युक्तादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भव-
 न्तीति जैज्जटः । पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्याम् व्यथया
 जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति । एव-
 म्बुल्लव्बवातजातः शिरसः पूर्वं व्यथया शिरोव्याप्य स-
 कलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः । "विषमज्वर एवान्वचातु-
 र्धकविपर्ययः । अस्थिसज्जगतो दोषघातार्थकविपर्ययः ।
 जायते भिषजा ज्ञेयो विषमज्वर एव सः" । अन्यः सन्-
 तादिपञ्चकादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि
 विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञातव्यः । स किं धातुस्य दूष-
 येक्षयमाह अस्थीत्यादि । तस्य चातुर्थकविपर्ययस्य
 लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरययङ्गी आद्यन्ते च विहृ-
 क्षति" । चतुर्थकविपर्ययः इत्युपलक्षणम् सन्तादि-
 विपर्ययोऽपि बोद्धव्यः । यथा अहोरात्रे द्वौ कालौ
 सुषुप्ति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सततविपर्ययः ।
 अहोरात्रे एककालं सुषुप्ति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति

अन्येद्युष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आद्यन्ते
 च सुषुप्तीति तृतीयकविपर्ययः । एते विषमज्वरोऽपल-
 क्षकाः अन्ये रात्रिज्वरादयोऽपि विषमज्वरा बाह्व्याः
 यथा "समौ वातकफो यस्य क्षोणपित्तस्य देहिनः ।
 रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिश होनकफस्य तु" । प्रायः
 बाह्व्येन । सन्तादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतु-
 माह "त्वक्त्यो श्लेष्मानिहो शीतमादौ जनयतो ज्व-
 रम् । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दाहं करोति च" ।
 शीतं शीतसहितम् । प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्तः
 अभ्यन्तरे । "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्त्यं दाहमतीव
 च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्तः" ।
 अन्तः हस्तपादादितः । शीतादिदाहादिज्वरयोः
 त्रिदोषजत्वमाह "दावेतो दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ
 स्मृतौ । दाहपूर्वस्तयोः कटः सुखसाध्यतमोऽपरः" ।
 संसर्गजौ सान्निपातिकौ । कटः कटसाध्यः । विषम-
 ज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽनुरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्य-
 स्थिते । तेनाहं शीतत्वं देहमूर्द्धं च प्रजायते" ।
 अक्षरसे विदग्धे आहाररजे रसे दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते
 व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते । तेन हेतुना शीतत्वं कफेन
 च पित्तेन, अर्द्धत्वं चाहं नारीश्वराकारेण नरसिंहा-
 कारेण वा । "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्य-
 स्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः" ।
 अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं
 चान्ते व्यवस्थितम् । शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं
 हस्तपादयोः" । विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षण-
 माह "प्रलेपश्चिन्वा गात्राणि घर्मेण गौरवेण च । मन्द-
 ज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः" । गौरवेण
 उपलक्षितः । मन्दज्वरविलेपी मन्दवेगस्य विलेपः सदा
 सन्ततोऽस्यासीति मन्दज्वरविलेपी । अयं विषमज्वरः ।
 तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः
 क्लेशशोषिणाम् । ज्वराच्च विषमाः सर्वे प्रायः क्लेशाय
 शोषिणाम्" ।

विषमजनयन पु० विषसाणि अद्युष्माणि त्रीणि नयनान्यस्य ।
 द्विनेत्रे शिवे । विषमनेत्रादयोऽप्यत्र ।

विषमर्दनी स्त्री विषं मृदयतेऽनया रुद्धं-ल्युट् ङीप् । गन्ध-
 नाङ्गुल्याम् । स्वार्थे क । विषमर्दनीका तत्रैव राजनि० ।
 विषमस्य त्रि० विषमे उन्नतानते सङ्कटे वा तिष्ठति स्थान-
 क । उपपद्रवप्राप्ते सङ्कटस्थे सङ्कटानतदेशस्थे च ।

विषमशिष्ट न० विषमं शिष्टं शासनम् । अतुचितशासने ।
 विषमायुध पु० विषमाणि अयुक्मानि पञ्च आयुधानि वाणा
 यश्च । पञ्चशरे कामे ह्यष्टाविषमैवाद्योऽप्यत्र । [राजनि०]
 विषमुष्टि पु० विषं सृष्ट्वाति सृष्ट-क्तिच् । क्षुभेदे (विषदोडि)
 विषमृत्यु पु० विषात् विषदर्शनात् मृत्युरस्य । चकोरखगे जटा०
 विषय पु० विषिष्यन्ति स्वात्मकतया विषयिष्यं निरूपयन्ति
 संबन्धन्ति वा वि+धि-अच् । इन्द्रियगोचरे शब्दादौ
 २दये च अमरः । शोभनसाधने “विषयो द्रव्य-
 कादिस्तु ब्रह्माण्डान्तं पदाहृतः” । “सिन्धुहिमादि-
 विषयो मतः” । “प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो
 मतः” भाषा० । “अत्र विषयः भोगसाधनं सर्वमेव हि
 कार्यमदृष्टाधीनं यद्वा कार्यं यददृष्टाधीनं तत्
 तदुपभोगं साक्षात्परम्परया जनयत्येव न हि वीजप्रयो-
 जनाभ्यां विना कस्याचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्रव्यकादि-
 ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवतीत्यर्थः” सि० सत्ता० ।
 “विषिष्यन्ति विषयिष्यं बन्धन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं
 कुर्वन्तीति विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मादा-
 दोनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वको-
 तर्षा च विषयाः” सांख्य०त० को० । ३नित्यसेविते
 अमरः । १अव्यक्ते इष्टको च सजयपातः । ७कान्तादौ
 पठपभोम्ये शब्दरत्ना० दनियामके “विषयो हि निःशे-
 चार्थः सिनोतिर्वन्वार्थकः । विशेषेण सिनोतीति विषयो
 इतो नियामकः” भट्टका० । ६आरोपान्त्रये “सारोपान्या
 ह यतोक्ता विषयो विषयी तथा । विषय्यन्ताः कृतं
 ज्ञ्यास्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका” काव्यप्र० । १०वि
 चाराह्वाक्ये अधिकरणावयवभेदे “विषयो विषयश्चैव
 पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्यायस्तेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधि-
 करणं स्रुतम्” मोमांसा० । [जनि०]
 विषयाज्ञान न० विषयाणां न ज्ञानं बल । तन्द्रायाम् रा-
 विषयिन् न० विषयोऽस्त्यस्य इति । १ज्ञाने “विषयी यस्य
 तस्यैव” भाषा० । २इन्द्रिये च । ३विषयसत्तेति नि०भेदि० ।
 ३राज्ञि ५कामदेवे पु० भेदि० । विषयिष्यो भावः तत् ।
 विषयिता ज्ञाननिष्ठे विषयिनिरूपिते पदार्थभेदे स्वरूप-
 सन्धभेदे च स्त्री । “सा च त्रिविधा विशेष्यनिरूपिता
 विशेष्यता, विशेष्यनिरूपिता प्रकारिता, संगर्गनिरूपिता
 संगर्गिता इति गदाधरादयः । गदाधरमते विषयितैव
 प्रतिबन्धकतायच्छेदिका । जगदीशमते विषयितैवेति भेदः ।
 विषरूपा स्त्री विषं रूपकविषं रूपयति अतिक्रान्तिरूप-

क । अतिविषयायाम् (आतदृच) राजनि० । [राजनि०]
 विषलता स्त्री विष-व्याप्तौ अच् कश्च० । इन्द्रवारुण्याम् ।
 विषविद्या स्त्री विषाय तन्निवृत्तये विद्या । विषघ्नसन्ध्याने
 विषविधि पु० दिव्यभेदे दिव्यशब्दे १५८६ पु० दृश्यम् ।
 विषवेद्य पु० विषे विषापहारे वैद्यशिक्षित्वकः । विषमन्त्र-
 विद्यायुते अमरः । [राजनि०]
 विषशालूक पु० विषस्य मृषालस्य शालूकः । पञ्चकन्दे
 विषमृङ्गिन् पु० विषं मृङ्गनिषास्यस्य इति । मृङ्गरोले
 चारा । [हेमच० स्त्रियां ङोष् ।
 विषसूचक पु० स्त्री० विषं सूचकं हिंसकमस्य । चकोरखगे
 विषसूकन् पु० विषं सूत्रेव यस्य । मृङ्गरोले त्रिका० ।
 विषहन्ती स्त्री विषं हन्ति हन-तृच् ङोष् । १अपराजि-
 तायाम् राजनि० । २विषहारके ति० ।
 विषहरी स्त्री विषं हरति हृ-अच् गोरा० ङोष् । १मन-
 सादेव्यां शब्दच० । २विद्याभेदे तन्त्रसा० [जनि०]
 विषहा स्त्री विषं हन्ति हन-ड । देवदालीसतायाम् रा-
 विषा स्त्री विषं सृष्टिर्विषं नाशप्रवृत्त्याः अच् ।
 (आतदृच) १अतिविषयायाम् अमरः २वृद्धौ च उष्वादि०
 विषाण न० विष-बा० कानच् । १पशुशब्दे २हस्तिदन्ते
 ३कुशौषधे भेदि० ४वराहदन्ते हेमच० ५चोकरकाकोल्याम्
 ६अजशङ्क्यां स्त्री भेदि० गोरा० ङोष् । सा च ७वृश्चि-
 काढौ स्त्री राजनि० । दतिन्तिद्यां स्त्री शब्दच० ।
 विषाणिका स्त्री विषाणमस्त्यस्याः ङत् । १शेषशङ्क्याम्
 (गाडराशिका) रत्नमा० । २कर्कटशङ्क्याम् ३आवर्त्तक्यां
 ४सातवायां राजनि० ।
 विषाणिन् पु० विषाणमस्त्यस्य इति । १शङ्कणि २हस्तिनि
 च अमरः । ३शङ्काटके ४वृद्धभौषधे च पु० राजनि० ।
 विषाद पु० वि+पद-अच् । १अवशादे हेमच० २जडतायाश्च ।
 विषादनी स्त्री विषाय तन्निवृत्तये अदन्तेऽपी अद-लुट् ।
 पलाशोक्षतायाम् राजनि० । [२विषहरे ति०]
 विषान्तक पु० विषस्यान्तक इव । १शिवे हेमच० इत० ।
 विषापहा स्त्री विषमपहन्ति अप+हन-ड । १कुम्भजटके
 राजनि० । २इन्द्रवारुण्यां ३निर्विषायां राजनि० ।
 ४नागदमन्यां भावप्र० । ५अर्कपूनायाश्च (इशरमूच)
 ६सर्पकङ्कालिकायां रत्नमा० । [ङोष्]
 विषार पु० स्त्री० विषसूचकति हृ-अच् । सपे शब्दच० स्त्रियां
 विषाराति पु० इत० । १अण्युक्तुरे राजनि० । २विष-
 नाशके च ।

विष्पारि पु० इत० । इतकरञ्जे शमहाचक्षुशकौ च राजनि०
विष्पास्य पु० विष्पास्ये यस्य । इषर्पे शब्दच० विष्पाननादयो०
ऽप्यल । विष्पाकृतिवाच्यमस्याः । शमन्नातके स्त्री शब्दच० ।
विष्पु अच्य० विष्प-कु । इषास्ये भरतः । शनानाहमे रामाचमः
विष्पु न० विष्पु दिनरात्रयोः साम्यं वाति वा-क । इषम-
रात्रिदिनकाले समरः । अयनांशक्रमणे श्रवेः तुला-
मेधराशिसंक्रान्तिभेदे च

“वृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तद्वददक्षिणायने । विष्पवती
तुलामेधे मोलनध्ये तथापरा” ज्यो० त० । “भचक्रनाभौ
विष्पवद्वितयं समस्तलगम् । अयनद्वितयं चैव चतस्रः
प्रथितास्तु ताः” छ० सि० । “भचक्रनाभौ भगोलस्य
ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विष्पवद्वितयं समस्त-
लग परस्परं व्यासस्तुल्यान्तरितं ध्रुवमध्ये विष्पवद्वत्त-
स्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ क्रमेण
पूर्वापरौ विष्पवत्सज्जो मेघतुल्याख्यौ चेत्यर्थः” रङ्ग०
कालभेदे विष्पवत्क्रमणरम्भांशभेदः अयनसंक्रान्तिशब्दे
इयितः सत्कालसंज्ञासंक्षिप्त कालभेदे विष्पवारम्भणाद्युक्तं
यथा “मेघसंक्रमतः पूर्वं पञ्चात्तरादिनान्तरे । प्राति-
लोच्येन सास्येन विष्पवारम्भणं भवेत् । त्रयोदशदिने सौरे
चेत्त्रे नखतिथौ १५२०शके । विष्पवारम्भणं तत्र समं मानं
दिवानिशोः । ततः प्रतिदिनं वेला सपादतिपला-
त्मिका । वर्द्धते मेघविश्रांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः ।
तथाज्यैष्ठान्तपर्यन्तं पादोनतिपलात्मिका । तादृशा-
बादपर्यन्तं पल्लेकप्रमिता मता । ततः कर्कटविश्रांश-
पर्यन्तं प्रत्यहक्रमत् । सपादपलमानेन वेला तु-
ट्यति निश्चितम् । तादृग्भाद्रान्तपर्यन्तं पादोनति-
पलात्मिका । दिवामानं दण्डवृष्टेस्तुला रात्रेः प्रमा-
णकम् । वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु ।
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशांशके । पुनस्तद्वत्
सरांस्तद्वत् तत एकादशादिके” । [विष्पुशब्दार्थे ।

विष्पवत् न० विष्पु साम्यं दिवानिशोरत्नास्ति सतृप् मस्य वः ।
विष्पीषधी स्त्री इत० । नागदन्त्याम् रत्नमा० ।

विष्क हिंसायां चु० व्या० सक० सेट् । विष्कयते अविविष्कत
दर्शने सम० सेट् । विष्कयति ते अविविष्कत् त ।

विष्कम्भ पु० वि+स्तृभ-घञ् । स्वर्गचन्द्रयोगजातयोग-
मध्ये प्रथमे योगे ज्यो० त० श्वित्तारे श्रुतिवन्मे ४रूप-
कनाटकाङ्गभेदे “अथोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
चूचिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गुलिमयि । उत्तर्वर्तिष्य-

माषाणां कथांशानां निर्देशकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ
आदावङ्गस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां
सम्ययोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम-
कल्पितः” सा० द० । ५योगिनां बन्धभेदे मेदि० इष्टत्वे
अजयः ७अवष्टम्भके अमरः दकीलकादौ च भरतः ।
८पर्वतभेदे विष्पुलशब्दे दृश्यम् ।

विष्कल पुं स्त्री० विष्कं विष्ठां कलयति कलि-अण् प्रथो० ।

मास्यशूकरे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

विष्किर पुं स्त्री० विकिरति वि+कृ-क सुट् च । इच्छते
अमरः स्त्रियां ङीष् । २विष्कगभेदे भावप्र० “वर्त्त-
कालावविकिरकपिञ्जलकतित्तराः । कुलिङ्गकुङ्कुटा-
द्याश्च विष्किराः ससुदाहृताः । विकीर्य भक्षयन्त्येते
यस्मात्तस्माद्वि विष्किराः । कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो
गौरतित्तरः” । कुलिङ्गः (कणर) इति लोके । “वि-
ष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कुटुपाकिनः । बल्या
दृष्यास्तदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः सृताः” ।

विष्टप न० विष्ट-कपन् तुट् च । भुवने अमरः ।

विष्टम्भ ति० वि+स्तृभ-क्त । प्रतिबद्धे अवबद्धे

विष्टम्भ पु० वि+स्तृभ-घञ् । १प्रतिबन्धे २छानाहे रोग-
भेदे च छानाहशब्दे ७२८ पु० दृश्यम् । [जनके च !

विष्टम्भिन् ति० वि+स्तृभ-णिनि । १प्रतिबन्धके २रोगविशेष-

विष्टर पु० वि+स्तृ-अण् प्रत्यम् । “जङ्गकेशो भवेद्वज्रज्ञा
लम्बकेशस्तु विष्टरः” इति “वामावर्त्तस्तु विष्टर” इति
च सृष्ट्युक्ते दर्भकते १आसनभेदे २आसनमात्रे शृष्ट्ये
३कुशसुटौ च अमरः । [विष्ठा अमरः ।

विष्टरश्रवम् पु० विष्टरः कुशसुष्टिरिव श्रवणी कर्णौ यस्य ।

विष्टरुहा स्त्री विष्टा भूमौ प्रविष्टा सती रोहति कङ्क-क ।

स्वर्णकेतक्यां राजनि० । [शब्दे २८२८ पु० दृश्यम् ।

विष्टार पु० वि+स्तृ-घञ् प्रत्यम् । यङ्क्लिच्छन्द्भेदे छन्दः-

विष्टि स्त्री विष्-क्तिन् क्तिच् वा । वेतनं विना भारादिव-
हनजन्ये १कृत्रे अमरः । श्वेतने शर्करा ४वर्षे
५तिथ्याङ्गीकृतकरणमध्ये सप्तमे करणे विष्टः । भद्रशब्दे
४६१७पु० दृश्यम् । ६प्रेषणे चेषच० । ७कर्मकरे ऋत्वे
द्वेतेन विना कर्मकरे च ति० मेदि० ।

विष्टल न० विप्रकटं स्थूलम् प्रा० स० प्रत्यम् । दूरस्थस्थे सि० कौ०

विष्टा स्त्री विविधं तिष्ठति स्या-क प्रत्यम् । १उदरे शब्दमाला

२पुरीषे अमरः ।

विष्णु स्त्री विष्-व्यापने तुक् । १व्यापके परमेश्वरे अमरः

“यस्मात् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मा-
देवो ज्यते विष्णुर्विशवातोः प्रवेशनात्” इत्युक्तेः विश्व-प्रवेशे
तु प्रबोः इत्यपि बोध्यम् । २५ श्लो १ शुद्धे ४ वस्तुदेवतायां
धरणिः । १ धर्मशास्त्रकारके सुनिभेदे च “नन्वत्रिवि-
ष्णुः कारोति” इति याज्ञ० इति हेतुः अवयवमन्त्रे ज्यो० तः ।

विष्णुः कन्दः पु० विष्णुः प्रियः कन्दः शा० तः । मूलभेदे राजनि०
विष्णुः क्रान्ता स्त्री शत० विष्णुः कन्दर्पः क्रान्ता वा यया । अ-
धराजिवायाम् अमरः तस्याः विष्णुः तुल्यवर्णत्वात् विष्णुः
परित्यक्तत्वाच्च तथात्वम् ।

विष्णुः गुप्तः पु० १ चाणक्ये सुनो अयमेव वात्स्यायनत्वेन
पञ्चलत्वेन प्रसिद्धः त्रिका० । शत० विष्णुना गुप्ते सुन्यादौ
शदेवादौ शकन्दभेदे राजनि० ।

विष्णुः तैल न० वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्प-
हृद्गुदात् तत्तैलपाकप्रकारः भैषज्यरत्ना० चक्रो यथा
तत्र स्वल्पविष्णुः तैलम् “शाकपथीं घृणिपथीं बलागोर-
जतण्डुलाः । एरण्डस्य च मूलाणि हृत्प्लवः पूतिकस्य
च । शतावरी सहचरी पचेदेतैः पक्वान्ति” । तैलप्रस्यं
पयोदत्ता गव्यं वाऽऽजं चतुर्गुणम् । अस्य तैलस्य पक्षस्य
ष्टणु वीर्यमतः परम् । वाताक्षां मेरुनागाश्च पीत्वा
दृढतुल्यचः । “हृत्पार्श्वस्थे वाताक्षे गलभण्डे-
ऽदिते ज्ये । शर्कराश्रयिण्डुलकानलाङ्गवभेदेके ।
जीवेन्द्रियेऽन्तर्द्वौ च जराजजरिते हितम् । स्त्रीणा-
मध्वतरीणीञ्च गर्भस्थितिकरं परम् । एतदङ्गवरं तैलं
विष्णुना परिकीर्तितम्” । तण्डुलः गोरजतण्डुलः ।
हृत्प्लवः हृतीकण्टकाक्षीः । “पूतिकं नाटाकरङ्गम् ।
सहचरी भिण्टी । अत्र काथान्तराभावात् क्षीरस्य चतु-
र्गुणं जलं कश्चिद्दाति । “क्षीरक्षीरमाङ्गल्यैः पाको
यत्नेरितः कश्चित् । जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थ-
मावपेत्” इति परिभाषावलात् । कश्चिदिति पाठात्
काथान्तररहिते केवलक्षीरादिष्वहिततैलादिपाके ज्ञातव्यं
न तु सर्वतः । “एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराककोल
मांसी शटी श्रीवासकदमेन्विपथं शशभृच्चौषधीष्वजोशी-
रकम् । कस्तूरीनखपूतिशैलजलसङ्गमेथीलवङ्गादिकम् ।
गन्धद्रव्यमिदं ग्रहेयमखिलं श्रीविष्णु तैलादिषु” । अथ
हृद्द्विष्णु तैलम् “जलधरमश्वगन्धा जीवकर्षभकौ शटी ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवली सधुयटिका । मधूरिका
देवदारु पद्मकण्ठश्च सैन्धवम् । मांसी चैका त्वयं कुष्ठं रक्त-
चन्दनशैलजम् । मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकु-

ङ्कुमम् । पथी कुन्दुरु खोटिश्च पन्थिकञ्च नखी तथा ।
एतेषां पात्रिकेभागेऽस्तेऽस्त्यपि तथादिकम् । शतावरी
रसतमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् । विष्णु तैलवरं श्रेष्ठं
सर्वथातविकारक्षत् । कर्तृवाते द्वाधोवाते अङ्गविष्यञ्च
एव च । शिरोमध्यगता ये च मन्वास्तन्मे गलप्रहे ।
यस्य गुह्यति चैकाङ्गं नतिर्यस्य च विह्वला । ये वात
प्रभवारोगा ये च पित्तसङ्कटाः । सर्वास्ताश्चाशयत्याशु
स्वार्थस्तम इवोदितः” ।

विष्णुदेवत(त्य) त्रि० विष्णुदेवत(त्य) यस्य । विष्णुदेवताके
द्रव्यादौ “वृहन्तु सर्वैवेत्य” यदुक्तं द्विजोत्तमाः ! ।
तज्ज्ञेयं विष्णुदेवतः सर्वं वा विष्णुदेवतम्” शु० तः
विष्णुः । २ अवयवमन्त्रे च ।

विष्णुधर्मः पु० विष्णुपाशनायोग्या धर्मः शाक० । विष्णुपा-
शनोचिते १ नियमभेदे उपचारात् तत्प्रतिपादके २ मन्त्रे च
विष्णुधर्मोत्तर न० विष्णुधर्म उत्तरः प्रधानः वार्त्त्यत्वेन
यस्य । संहिताभेदे ।

विष्णुपद न० विष्णोः पदमिव व्यापकत्वात् । १ साकाशे अ-
मरः । इतः । २ क्षीराण्ये मेदि० ३ श्लो ३ च हेमच०
४ विष्णोश्चरणे कर्म० । ५ विष्णुरूपस्थाने च “तद्विष्णोः
परमं पदम्” च० विष्णुः कृतम् ।

विष्णुपदी स्त्री० विष्णुपदं कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा०
लोपः । १ गङ्गायाम् “निर्मिता विष्णुपादाङ्गात् तेन
विष्णुपदी कृता” अङ्गवै० म० ८ च । २ श्लो ३ च वृत्तिक-
कुम्भाराशौ रवेः संक्रान्तौ च । “इषद्विचक्रुस्तेषु सिद्धे
विष्णुपदी कृता” “पुण्यायां विष्णुपद्याच्च प्राक्पश्चादपि
बोद्धव्यं ज्यो० तः । “स्वयने कोटिशुश्रूतं लङ्कं विष्णुपदीषु
च” ति० तः “तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः ।
मेरुन्यात् तं संक्रान्ते ज्येयं विष्णुपदीद्वयम्” सू० ३० ।
“तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु । अन्तान्तरालानां क्रतुः-
स्थाने सङ्गावाहु वज्रवचनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं
पुनाराध्यादिभागे द्वाहायामाक्रमणं वारद्वयं भवति
तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि
मेघाख्यविषुवकर्काख्यायनयोरन्तराले दृष्टमिष्टनयोरपदी ।
कर्कतलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरपदी । तुलामकरयोर-
न्तराले दृष्टिकन्यनयोरपदी । मकरमेघयोरन्तराले कुम्भ-
मीनयोरपदी इति । एवं विषुवान्तरं संक्रमणद्वयमन-
न्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमन-
न्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमिव्यादि । मौनसुष्ठे न

जेयमित्यर्थः । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेष-
माह । नैरन्तर्धादिति । निरन्तरतया सम्भूतायाः
संक्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदोदयं तदन्तराल इत्यर्थः । रङ्ग-
विष्णुपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्य-

विषयाश्च दृष्ट्वादीदरे ६४ अ० उक्ता यथा

“शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् । त्रयो-
विंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम् । यत्रादिभागे नि-
र्दिष्टाः षड्भ्याः शक्तृजेन ह । कैत्रेयायादिमे तत्र
पुराणस्यावतारिका” । तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे
“आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः । ससृष्टमथना-
ख्यानं दत्तादीनां कथाचयः । भ्रुवस्य चरितं चैव
पृथोचरितमेव च । प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथा-
नकम् । पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोऽंश इती-
रितः । पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम् ।
सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्ष्यसंगतम् । चरितं भरत-
स्याथ सुक्तिमार्गनिर्देशनम् । निदाघ ऋतुसंवादो द्विती-
योऽंश उदाहृतः । प्रथमभागस्य तृतीयांशे “मन्वन्तरस-
माख्यानं वेदव्यासावतारकम् । नरकोटारकं कर्म गदितञ्च
ततः परम् । सगरस्योर्वसंवादे सर्वधर्मेनिरूपणम् । आङ्ग-
कल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने । सदाचारस्य कथितो
मायामोहकथा ततः । तृतीयोऽंशोऽयमुद्दिष्टः सर्वपाप-
प्रणाशनः” । प्रथमभागस्य चतुर्थांशे “सूर्यवंशकथा
पुण्या सोमवंशानुकीर्तनम् । चतुर्थेऽंशे सुनिश्चये !
नाभारजकथाचितम्” । प्रथमभागस्य पञ्चमांशे “क-
ष्णावतारसंज्ञो गोकुलीया कथा ततः । पूतनादिवधो
बाह्ये कौमारेऽर्वादिहंसनम् । कैशोरे कंसहननं
माथुरं चरितं तथा । ततस्तु यौवने प्रोक्ता कीला द्वार-
वतीभवा । सर्वदैव्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थिता जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः । भूभार-
हरणं चक्रे परस्वहननादिभिः । अष्टावक्रोय-
माख्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः” । प्रथमभागस्य षष्ठांशे
“कालिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च । ब्रह्म-
ज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः । कैशध्वजेन
केवलेन षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः” । तस्य द्वितीयभागे
“अतःपरन्तु स्मृतेन शौनकादिभिरादरात् । पृष्टेन
चोदिताः शश्वदिष्णुधर्मोत्तराह्वयाः । नानाधर्मकथाः
पुण्या व्रतानि नियमा यथाः । धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं
वेदान्तं ज्योतिषं तथा । वंशाख्यानं प्रहरणात् स्त्री-

माणि-मनवक्ष्यथा । नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोको
पकारकाः । एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः”
तत्फलश्रुतिः “वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं
त्वह । यो नरः पठते भक्त्या चः शृणोति च सा-
दरम् । तावमौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां भुक्तभोगकौ ।
तद्विहित्वा च यो दद्यादाष्टाष्टां व्रतधेनुना । सङ्कितं
विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज ! । स याति वैष्णवं
धाम विमानेनार्कवचसा । यस्य विष्णुपुराणस्य समन्त-
क्रमणी द्विज ! । कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं
लभेत्” ।

विष्णुमाया स्त्री इतः । विष्णोः परमेश्वरस्य माया । १ अक्ष-
टनघटनपट्टीयस्याम् ईशस्याविद्याशक्तौ शतद्विष्टास्यां
दुर्गायाश्च ।

विष्णुयशस् पु० कल्किपतिरि कल्किपु० ।

विष्णुरथ पु० विष्णोः रथ इव गतिहेतुत्वात् । १ गरुड-
अमरः । इतः । २ विष्णोः रथे च ।

विष्णुरात पु० विष्णुना रातः विष्णुर्वा रायाज्जीवनमक्षौ
रा-क्त त वा । परीक्षिताख्ये ऋषे स हि गर्भस्य एव
अख्यस्यामाख्येण दग्धो मृतः सन् प्रसवानन्तरञ्च वि-
ष्णुना पुनर्जीवितः तत्कथा भा० आश्व० ७० अध्याये ।
तन्नामनिर्वाक्तः भाग० १।१२ अ० यथा
“देवेनाप्रतिघातेन शुक्रे (वशे) संस्यामुपेयुषि । रातो-
वोऽनुपहायां विष्णुना प्रभविष्णुना । तस्माज्जान्ता
विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति” ।

विष्णुवल्गवा स्त्री इतः । १ तल्लस्याम् राजनि० २ अग्नि-
शिखावृत्ते च शब्दच० । ३ लक्ष्म्याम् ।

विष्णुवाहन पु० विष्णुं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह-
यिच्-ल्यु । गरुडे हेमच० ।

विष्णुवाह्य पु० विष्णुर्वाहोऽस्य । गरुडे शब्दच० ।

विष्णुवार पु० वि+स्फुर-णिच्-ल्यच् ल्यच् आत् पत्वम् ।
धनुर्गुणाकर्षणशब्दे टङ्कारे अमरः ।

विष्णु त्रि० विशेषेण वध्यः विवर्तयत् । विशेषेण वध्ये अमरः ।
विष्णुकसेनप्रिया स्त्री इतः । १ लक्ष्म्याम् (चामर आलु)
२ वाराह्याम् अमरः ।

विष्णुणन न० वि+खन-ल्युट् पत्वणत्वे । भोजने जटा० ।

विष्णुण्य पु० वि+खन-ल्यच् पत्वणत्वे । भोजने हेमच० ।

विस न० वि+शे-क । कृष्णाले अमरः । वादित्वमित्यन्ये

विस चत्वारो दि० पर० सक० संट् । विसृति अवेसीत् ।

विसंवाट पु० वि+सम्+वट-वज् । १ विप्रलम्भे क्षमरः ।

२ वञ्चने कन्यया स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा कथनादौ च ।

विसकुसुम न० विसयुक्तं कुसुमम् । पद्मे राजनि० ।

विसङ्कट पु० विशिष्टः सङ्कटो यस्मात् । १ सिंहे शब्दच०
२ सङ्कटो ह्ये च राजनि० । [समूहे च त्रिका० ।

विसनाभि स्त्री विसं नाभिरिव यस्याः । १ पाणिन्याम् २ पद्म०

विसर पु० वि+सृ-अप् । १ समूहे क्षमरः । २ विस्तारे च मेदि०

विसर्ग पु० वि+सृज-घञ् । १ दाने २ त्यागे ३ मलत्यागे

४ विसर्जनीयाख्ये ५ वर्षभेदे ६ धर्मस्यायनभेदे ७ भोजे
हला० । ८ पल्लवे ९ विशेषस्तृती शब्दरत्ना० "विश्वसर्गविस-

र्गादिनवलक्षणलक्षितमिति" श्रीधरः ।

विसर्जन न० वि+सृज-ल्युट् । १ दाने क्षमरः २ त्यागे च ।

वि+सृज-णिच् ल्युट् । १ प्रेरणे मेदि०

वि(वी)सर्प पु० वि+सृप-घञ् वा दीर्घः । रोगभेदे तत्त्व-

स्यादि भावप्रवृत्तं यथा तत्र विसर्पविप्लवनिदानं संख्यं

निरुक्तिश्चाह "लवणाक्तकटूणादिसेवनादोषकोपतः ।

विसर्पः सप्रधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पेणात्" आदिशब्दाच्चर-

कोक्तहरितशकभण्डाकीप्रभृतीनां पचणम् । सप्रधात्वं

विदधेति "वातिकः पौष्टिकश्चैव कफजः साक्षिपातिकः ।

चत्वारः एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्व्यज्जास्तयः । आग्नेयो

वातपित्ताभ्यां पित्तस्थः कफवातजः । यस्तु कर्दमको

घोरः स पित्तकफसम्भवः" । विसर्पेदोषदूष्याणि संज्ञाह

"रक्तं लसीकात्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्तथो मलाः । विस-

र्पाणां ससत्पत्तो जेतवः सप्र धातवः" । तयो मलाः वात-

पित्तकफाः दोषा दूषका इत्यर्थः । अन्यथा दोषामला

इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो लगिपते । वातिकस्य लक्षणमाह

"तत्र वातात्यरीसर्पो वातज्वरसमव्ययः । शोफस्फुरण-

निकोदमेदायामार्तिहर्षवान्" । परीसर्पो विसर्पः ।

वातज्वरसमव्ययः शिरोहृन्नालोदरगूलादियुक्तः । भेदः

विदारणेनेव व्यथा । आयामः आकर्षणेन व्यथा ।

पौष्टिकमाह "पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरजिह्वोऽति-

लोहितः" । द्रुतगतिः शीघ्रप्रवरणशीलः । अथ सौ-

ष्टिकमाह "कफात्कण्डूयुतः क्षिब्धः कफज्वरसमानरुक्" ।

साक्षिपातिकमाह "साक्षिपातसमुत्पन्नं सर्वरूपसन्निवितः" ।

वातपौष्टिकमाह "वातपित्ताज्वरव्यादिमूर्च्छातीसारहृ-

क्षमैः । अस्थिभेदोऽग्निवदनसमसारोचकैर्युतः । करोति

सर्वमङ्गलं दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् । यं यं देशं विसर्पश्च

विसर्पति भवेत् स सः । शीताङ्गारासितो वीको रक्तो

वा स्रपचीयते । अग्निदग्ध इव स्फोटः शीघ्रगत्वाद् द्रु-

तश्च सः । मर्मांतुसारी वीसर्पः स्यादातातिबलस्ततः ।

व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासभीरयेत् । हिष्णाञ्च

स गतोऽवस्थामीहर्षी लभते नरः । क्वचिच्छर्माऽरति-

पत्तो भूमिशय्यासनादिषु । चेटमानस्ततः क्लिप्तो मनो

देहसमुद्भवाम् । दुःप्रबोधोऽन्नुते निर्द्रां सोऽग्निवीसर्प

उच्यते" । स्फोटः स्रपचीयत इत्यन्वयः । "मर्मांतु-

सारी चट्टादयानुसारी हरेत् विसर्पं इत्यन्वयः हिष्णां

हिक्काम् ईरयेत् उपर्युपरि प्रेरयेत् । मनोदेहसमुद्भवां

निद्रां मरणरूपाम् । अन्नुते प्राप्नोति । वातक्षौद्रिकं

पित्तविसर्पमाह "कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं वक्ष्यथा

कफम् । रक्तञ्च हृद्गरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुसांशगम् ।

दूषयित्वा तु दीर्घायुं द्रुतस्यूलखरात्मनाम् । पित्त्यीर्षां

कुर्वते मालां रक्तानां तीव्रसञ्चराम् । श्वासकाशाति-

सारंश्च शोषहिक्काशमिभ्रमैः । मोहवैषम्यं मूर्च्छाक्षौ-

भङ्गाग्निसदनैर्युतः । इत्ययं पित्तवीसर्पो वातक्षौ-

द्रिकोपजः" । कफेन सहेतुदुष्टेन पवनोऽपि सहेतु-

दुष्टः । तेनायं वातक्षौद्रिकः । तं कर्मा वक्ष्यथा भित्त्वा

रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः । त्वगादिकमिति रक्तस्य

विशेषणम् । अथ पित्तक्षौद्रिकं कर्दमाख्यं विसर्पमाह

"कफपित्तज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः । अङ्गान-

वसादविष्णुप्रलापारोचकक्षमाः । मूर्च्छाग्निहानिर्भेदो-

ऽस्थीं पिप्पसेन्द्रियगोरवा । आभोपवेशनं लेपः स्रोत-

साञ्च विसर्पति । प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चाति-

रुक् । पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः । क्षि-

ब्धोऽसितो मेघकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः । गम्भीर-

पाकः प्राज्योष्णा स्पृष्टः क्लिप्तोऽवदीर्यते । पङ्क्त्यक्षीर्ण-

मांसश्च स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः । शवगन्धो च वीसर्पः

कर्दमाख्यमुच्यते तम्" । स च वर्पति एकदेशमित्यन्वयः ।

पीडकैः पीडाकारिभिः । अवकीर्णः व्याप्तः । असितः

लघुः । मेघकः दूधलघुः । प्राज्योष्णा प्रचुरोष्णा ।

स्पृष्टः क्लिप्तोऽवदीर्यते । स्पृष्टः सङ्गादौ भवति विदो-

र्यते । पङ्क्त्यक्ष् कर्दमवर्णत्वक् यत्र सः । शीर्षेमांसः

गलितमांसः । अत एव स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः । साक्षि-

पातिकमाह "साक्षिपातसमुत्पन्नं सर्वरूपसन्निवितः" ।

अथ क्षतजं विसर्पमाह "बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः स-

रक्तं पित्तभीरयन् । विसर्पं बाह्यतः कुर्वीत् कुलस्यसदृश-

चितम् । स्फोटैः शोथज्वररुजादाह्याश्च श्वासशोषितम्" ।

आज्ञाहेतोः शस्त्रप्रहारव्याकुलनखाद्यागन्तुहेतोः । श्या-
वशोषितं कृष्णवर्णरक्तम् । उपद्रवानाह “ज्वरातिसारो
वमथुस्त्वन्मांसदरण्यकृमयः । अरोचकविषाको च विसर्पो
प्यासुपद्रवाः” । साध्यत्वादिकमाह “विद्वद्भिर्वातकफ-
पित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न विद्विमेति ।
पित्तात्मकोऽङ्गनवपुश्च भवेदसाध्यः कच्छास मर्मसु भवन्ति
हि सर्वे एव” ।

विसर्पणं न० वि+सृ-ण-ल्युट् । प्रसारे अमरः ।

विसर्पणं न० वि+सृ-कलच् । वृत्तवे त्रिकां । [नरः स्त्रियां ङीप् ।

विसारं पुंस्त्री० विसरति सर्पति वि+सृ-ण- । मत्स्ये अ-
विसारिन् त्रि० वि+सृ-णिनि । १ प्रसरणशीले २ मत्स्ये
पु० ३ भाषणशीले स्त्री राजनि० ङीप् ।

विसिनी स्त्री विसानां समूहः तद्युक्तो देशो वा इति ।
१ समूहसमूहे २ पद्मलतायाश्च शृङ्गाखे राजनि० ।

विस्त्रिका स्त्री विशिष्टा सूचीव इवार्थे कन् । रोगभेदे
तस्य निरुक्तिर्यथा “सूचीभिरिव गात्राणि तदन्तं सन्नि-
वृतेऽनिबः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विस्त्रिणीति निगद्यते ।
तस्य निदानमाह “न तर्हि परिसिताहारा लभन्ते वि-
दितागमाः । मूत्राक्षामजितात्मानो लभन्तेऽशनचोक्षुपाः ।
विदितागमा जातायुर्वेदाः । तस्यालक्षणमाह “मूत्रा-
तिसारो वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोऽदृष्टजन्मदाहाः ।
वैषम्यकम्पो हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च
भेदः” । अदृष्टं हस्तपादयोः, शिरसोभेदः शिरा-
शूलम् । तस्या उपद्रवानाह “निद्रानाशोऽरतिः कम्पो
मूत्राघातो विसंज्ञता । अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रि-
पञ्च दारुणाः । अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशा-
दय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोराः भयङ्कराः ।
विस्त्रिपञ्च दारुणाः विस्त्रिपञ्चास्तु पञ्चापि यदि सुखदा
दारुणाः प्राणभयङ्कराः । तस्या अरिष्टमाह “यः
श्यावदन्तोऽनखोऽल्पसंज्ञश्छद्यं दितोऽभ्यन्तरवातनेत्रः ।
आमक्षरः सर्वविस्त्रिपञ्चस्यैवासाक्षरः सोऽपुनरागमाय” ।
सर्वविस्त्रिपञ्चस्यैव सर्वे विस्त्रिपञ्चाः शिथिलीभूताः सन्वयो
यस्य सः” भावम् ।

विष्टं त्रि० वि+सृ-क्त । विस्त्रीर्णे अमरः । [स्त्रियां ङीप् ।

विष्टत्वं त्रि० वि+सृ-त्वरप् । प्रसरणशीले अमरः ।

विष्टमरं त्रि० वि+सृ-कलच् । विसरणशीले अमरः ।

विष्टं त्रि० वि+सृ-क्त । १ प्रसरिते “रघवे विष्टः” इति

रघुः । २ विस्त्रिपञ्चे जटा० श्यक्ते च ।

विष्ट पु० न० वि+सृ-ण-ल्युट् । १ स्त्रियां कर्त्तृ २ अ-
शीतिरन्तिकापरिमाणे च अमरः ।

विस्तारं पु० वि+सृ-कलच् । १ शब्दसमूहे अमरः । २ वाक्यसमूहे
श्वित्तारे ३ प्रत्यये ४ समूहे च । आधारे अण् । ५ पीठे
शब्दरत्ना० ।

विस्तारं पु० वि+सृ-संज्ञायां कर्त्तरि षञ् । १ विष्टमे भावे
षञ् । २ विस्तीर्णतायाम् समासवाक्यस्य शब्दसमूहे च
अमरः । ३ स्तम्भे भेदः ।

विस्तीर्णं त्रि० वि+सृ-क्त । १ विष्टुले २ विस्तारयुक्ते श्विशाले
च जटा० । [शब्दच० ।

विस्तीर्णपणं न० विस्तीर्णानि पणान्यस्य । मानके बान्धभेदे
विस्तृतं त्रि० वि+सृ-क्त । विस्तारयुक्ते ।

विस्फुल्लिङ्गं पु० विस्फुरति वि+स्फुर-ङु ताडयं बिङ्ग-
मस्य । १ विङ्गमणे २ विप्रभेदे च हेमच० ।

विस्फोटं पु० विस्फोटयति वि+स्फुट-णिच्-अच् । (विष्-
फोडा) प्रथमभेदे स्तार्थे क । स्फोटकभेदे “विस्फोटकभया-
पहा” शोबलाश्लोमम् । तद्गोमनिदानादि भावम् । उक्तं
यथा “तत्र विस्फोटस्य विप्रकटं निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह
“कद्रुस्तेतीक्ष्णः पणविदाहिः कृच्छरैरजीर्णभ्यशनातश्चैव ।
तपश्च दोषेषु विपर्ययेषु कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ।
त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्तीनि प्रदुष्य च । घोरां
कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वांश्च ज्वरपुरःसरान्” । ज्वरदोषेषु
कृत्स्नहेतुकभीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेषु कृत्-
चिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फो-
टान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान् । पूर्व-
रूपमाह “अग्निदग्धा इव स्फोटयः सज्जरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः” ।
रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्र-
धानकारणत्वम् यथा मृगेषु वातस्य, तथा वाताहुगति-
रपि बोद्धव्या । तथा च भोजः “यदा रक्तञ्च पित्तञ्च
वातेनाहुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः
सर्वदेहगान्” । अथ वातिकमाह “शिरोरुक्शूलमभ्युद्यं
ज्वरहृत्पर्ववेदनम् । सङ्क्षयवर्धता चेति वातविस्फोट-
लक्षणम्” । शूलं तोदरूपम् । अथ पित्तिकमाह “ज्वर-
दाहज्वापाकस्त्रावहण्य सन्निवृत्तम् । पीतलोहितवर्णञ्च
पित्तविस्फोटलक्षणम्” । त्रैघ्निकमाह “कटारोचकजा-
द्यानि कण्डूकाटिन्यपाण्डुताः । यक्षिचरुक् विराट्
प्राकः स विस्फोटः कफात्मकः” । जाड्यम् जडत्वमज्ञा-

नाम् । कफपैतिकमाह “कण्डूदोहो ज्वरः श्चैरेतेषु कफपैतिकः” । अथ वातपित्तजमाह “वातपित्तकृतोयस्तु तत्र स्यात्तत्रवेदना” । वातसैष्टिकमाह “कण्डूसैमित्यग्रभिराजीनीयात् कफवातिकम्” । साक्षिपातिकमाह “मध्ये निम्नोद्धतान्त्र कठिनः क्षल्पपाकवान् । दाहरा-गतपामोहच्छदिसूक्ष्मरुजाज्वराः । प्रलापो वेपथुसूक्ष्मां सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः” । मोहो विपरीतं ज्ञानम् सूक्ष्मां सर्वथा ज्ञानशून्यता । रक्तजमाह “वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना । गुड्माफलसमा रक्ता रक्त-ज्ञावा विदाहिनः । न ते सिद्धिं समायाति सिद्धयौगि-शतैरपि” । पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कृदादिना-रक्तपित्तस्य तुल्यत्वात् सिद्धयौगिशतैरपि ते सिद्धिं न समायाति । विस्फोटकभेदानाह “एते चाष्टविधा वाह्या व्यान्तरोऽपि भवेदयम् । तस्मिन्मन्त्रव्या तीव्रा ज्वर युक्ताभिजायते । यस्मिन् वह्निर्गते स्वास्थ्यं न वातस्य वह्निर्गतिः । तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता” एषासुपद्रवानाह “तृट्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कासद-ज्वराः । विस्पर्धमर्मसंरोधास्तोषासुक्ता उपद्रवाः” । मांस-सङ्कोचः मांसस्य शठितम् । मर्मसंरोधो मर्मव्यथा । तेषां विस्फोटानां केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति “हिक्का-श्वासोऽरुचिस्तृष्णा साङ्गमर्मां हृदिव्यथा । विस्पर्धज्वरहृ-क्षासाः विस्फोटानासुपद्रवाः” । साध्यत्वादिकमाह “एक-दोभोयितः साध्यः कच्छसाध्यो त्रिदोषजः । सर्वरूपा-न्वितो घोरो ह्यसाध्यो मूर्खुपद्रवः” । शकुभेदे “स्फोटाः श्यावाख्याभासा विस्फोटास्तु तत्तुल्यचः” भावप्र० ।

विस्त्रय पु० वि+स्त्रि-क् । १ व्याख्येयं अमरः । २ कञ्ज-न-स्यायिभावके रश्मिभेदे सा०द० । “विविधेषु पदार्थेषु लोक-सीमातिवर्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्त्रय उदा-हृतः” सा०द० । शदर्पं मेदि० ४ सन्देहे शब्दः । [अमरः ।

विस्त्रयान्वित लि० इत० । १ विस्त्रययुक्ते २ व्याख्येययुक्ते च विस्त्रापन पु० वि+स्त्रि-णिच्-क् । आत् वा एक च ल्यु । १ कुहके शकामदेवे च । २ गन्धर्वपुरे न० मेदि० । आद-भावे विस्त्रायनमप्यत्र ।

विस्त्रित पु० वि+स्त्रि-क् । विस्त्रययुक्ते ।

विस्त्रुत लि० वि+स्त्र-क् । करणाविषये अमरः ।

विस्त्रुति स्त्री वि+स्त्र-क् । करणाभावे ।

विस्त्र न० विस्-रक् । आसगन्धौ १ चिताधूमादौ २ अपक-मांसगन्धे भरतः । ३ आसगन्धे च

विस्त्रस पु० वि+स्त्रन्-भावे-वज् । १ पतने २ क्षरणे च । विस्त्रगन्धा स्त्री विस्त्रो गन्धोऽस्याः । हृषणायाम् राजनि० । विस्त्रगन्धि पु० विस्त्रस्यैव गन्धोऽस्य इत्समा० । हरिताले हेमच० । [च अमरः ।

विस्त्रम् पु० वि+स्त्रन्-वज् । १ विश्वासे २ प्रत्यये ३ परिचये विस्त्रम्भिन् लि० वि+स्त्रन्-णिनि । १ विश्वासयुक्ते २ प्रण-यिनि च ।

विस्त्रमा स्त्री वि+स्त्रन्-क । जरायाम् अमरः । [जनि० । विस्त्रा स्त्री विस्त्रमासगन्धोऽस्यस्याः अच् । हृषणायाम् रा-विहग पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम-उ नि० । १ पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष् । २ बाणे श्च्ये ३ चन्द्रे ४ मेघे च पु० शब्दरत्ना० । ६ सूर्यादिपङ्के पु० धरणिः ।

विहङ्गम् पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम-खच् नि० । पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष् । २ भारयष्टौ स्त्री (वाक) शब्दच० । विहङ्गराज पु० इत्-अच् समा० । गरुडे हला० “विहङ्ग-राजाङ्गरुहेरिवायते” माघः । [हंसायाश्च मेदि० ।

विहगन न० विहग्यते वि+हन्-ल्युट् । १ तुल्यपिङ्गुले २ विघ्ने विहग पु० वि+हृ-अप् । विहारे ल्युट् । विहरण तत्रैव न० । विहसित न० वि+हस-क् । मध्यमहाख्ये अमरः ।

विहस्त लि० विगतो हस्तो हस्तावलम्बनं यस्य । १ व्याकुले अमरः । २ पण्डिते मेदि० । ३ पण्डिते च पु० शब्दच० । प्रा० इव० । ४ हस्तशून्ये लि० ।

विहा अय० वि+हा-आ । खगं सि० कौ० ।

विहापित न० वि+हा-णिच्-क् । दाने अमरः ।

विहायस् पु० न० वि+हय-अस्त्रन् नि० इति । १ आकाशे २ पक्षिणि पु० अमरः । खार्थे अच् । विहायसमस्या-काशे न० खगे पु० । आदन्मस्ययस्य आकाशे हेमच० ।

विहार पु० वि+हृ-वज् । क्रीडाार्थं पादाभ्यां १ गमने अ-मरः २ भ्रमणे ३ श्लेष्मे ४ लीलायां ५ बौद्धदेवालये मेदि० । ६ वैजले च शब्दमा० । ७ विन्दुरेखकखगे पुंस्त्री० शब्दच० ।

विहित लि० वि+धा-क् । १ कृते विधिना २ बोधिते च ।

विहीन लि० वि+हा-क् । १ त्यक्ते २ वर्जिते च ।

विहृत न० वि+हृ-भावे-क् । १ विहारे २ स्त्रीणां चेशभेदे हेमचन्द्रे “लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्योक्तः किञ्चकिञ्चि-तम् । मोहायितं कुटुम्बतं क्वचित् विहृतं तथा । विभ्रम-शैत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्त्राभाविका दश” विहृतमित्येव पाठः” सा०द० । स्त्रीणां सात्त्विकस्त्राभाविकाचङ्कार-मध्ये विहृतमित्येव पठित्वा “वक्तव्यकालेऽप्य-

वचो व्रीह्या विकृतं मतमिति" लक्षितम् विकृतशब्दे
 ४८८१ पु० दशितेन उज्ज्वलमणिवाक्येन लक्षितविकृ-
 तस्य तुल्यार्थत्वात् अतस्तत्र विकृतमित्येव पाठो युक्तः ।
 विहेठन न० वि+हेठ-भावे ल्युट् । शिंसायां शमर्दने श्विड-
 म्बने मेदि० ४ विधाधायां लिङ् । [श्विडिने च हेमच० ।
 विह्वल लि० वि+ह्वल-अच् । शमदादिना व्याकुले अमरः ।
 वी कालो जनने च अक० गतो व्याप्नो जेये भोजने च सक०
 अटा० पर० अनिट् । येति अवैधोत् ।
 वीक पु० अज-कक् व्यादेशः । शायो रश्मि च उज्ज्वल० ।
 शमनसि संक्षिप्तम् । [शमकाशे च अमरः ।
 वी(वि)काश पु० वि+काश-अच् वा दीर्घः । शरहसि
 वीक्षण न० वि+रक्ष-करणे ल्युट् । शनेले । भावे ल्युट् ।
 शदर्दने ।
 वीह्वा स्त्री वि+हृषि-अच् । शूकशिश्वप्राप्त । भावे अ ।
 रगतिभेदे शब्दे ४ अश्वगतिभेदे एस्यो च शब्दच० ।
 वीचि(ची) पुंस्त्री० वे-डीचि स्त्रीत्वे वा डीप् । शतरङ्गे
 अमरः श्वयकाशे श्रुते मेदि० ४ अस्ते हेमच० । एकि-
 रणे च जटाध० ।
 वीचितरङ्ग पु० वीचेरव तरङ्गो यत् । वीचितो यथा
 उत्तरोत्तरं तरङ्गजननमेव स्रजन्त्यजन्त्यादिरूपेण प्रसा-
 रविषये न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८७ दृश्यम् । [हेमच० ।
 वीचिमालिन् पु० वीचीनां मालाऽस्त्यस्य इति । वृद्धे
 वीज व्यजने अट् चुरा० उभय० सक० सेट् । वीजयति ते
 अविवीजत्-त । "वीज्यते स हि वन्तः" इति कुमारः ।
 वीज न० वी-क्लिप् जन-ड कर्म० । शकारणे शृक् अमरः ।
 शङ्कुरे शतत्त्वावधाने मेदि० । समञ्जनि राजनि० ।
 ह्यव्यक्तगणितभेदे "पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः
 प्रश्नानो विना व्यक्तयुक्ता । ज्ञातुं शक्या मन्दीभिर्नि-
 तान्" यस्मात्तस्याद् वच्मि वीजक्रियाञ्च । उमन्त्रभेदे
 तन्त्रशा० "वीजन्ते मातरेतत् लिपुर्हरवधु ! लिः कृतं
 ये जपन्ति" कपूरस्तवः । उधान्यादेः फलादौ च ।
 वीजक पु० वीजेन कायति कै-क । शमातलङ्घने जटा०
 शीतसारे (विजयासार) भावप्र० ।
 वीजकृत् न० वीजं शृङ्गद्विं करोति क-क्लिप् । वाजी-
 करणे राजनि० । [वराटके अमरः ।
 वीजकीश पु० वीजानां कोश इवाधारः । पद्मवीजाधारे
 वीजगर्भ पु० वीजानि गर्भे यस्य । पटोले राजनि० ।
 वीजगुप्ति स्त्री वीजानां गुप्तियस्याम् । शिम्प्रासु राजनि० ।

वीजन न० वीज-भावे ल्युट् । व्यजने । करणे ल्युट् ।
 शचामरादौ श्वस्तुनि पु० ४ चक्रवाके श्वोवज्रोविविहगे च
 पुंस्त्री० सारस्वतः । स्त्रियां डीप् ।
 वीजपादप पु० वीजप्रधानः पादपः । शमन्तातकद्वये राजनि०
 वीजजातः पादपः शा० त० । श्वीजजाते वीजप्ररोहि-
 द्ये च । [मेदि० ।
 वीजपुष्प न० वीजात् पुष्पं यस्य । शमरुके शमदनद्वये च
 वीजपूर पु० पूर्यते पूर+अञ् शत० । (टावा लेवु) जम्बीर
 भेदे वीजपूर्योऽप्यत्र ।
 "वीजपूरफलं खादु रसेऽम्बु" दीपनं लघु । रक्तपित्त-
 हरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम् । श्वासकासासहि-
 हरं हृद्यं तृष्णाहरं श्वतम् । तद्भेदमधुकर्कटी शुष्या
 यथा "वीजपूरोऽपरः प्रोक्तामधुरा मधुकर्कटी । मधु-
 कर्कटिका खादौ रोचनी शीतला शुद्धः । रक्तपित्तज्वर-
 श्वासकासहिक्काश्वापह्ना" भावप्र० ।
 वीजपेशिका स्त्री वीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव । अण्डकोषे
 राजनि० । [राजनि० ।
 वीजफलक पु० वीजानि फले यस्य कप् । वीजपुरे जम्बीरे
 वीजमाटक स्त्री वीजानां मातेव इवाधे कन् । पद्मवीजे
 हारा० ।
 वीजरत्न न० वीजं रत्नमिवास्ति । माषकहाये हेमच० ।
 वीजरुह पु० वीजेन रोहति रुह-क । वीजमातृजाते
 धान्यादौ "शूर्यट्प्राद्या अपवीजा मूलजातूपचा-
 दवः । पर्वयोनय इत्याद्या स्कन्दजाः शङ्खकीचक्षाः ।
 शाल्यादयो वीजरुहाः संमूलजातृणादयः । शुवेम-
 स्यतिकयस्य षड्भेदे मूलजातवः" हेमच० ।
 वीजरेचन न० वीजं रेचयति रिच-णिच्-ल्यु । वीजेषु
 मध्ये रेचके जयपालवीजे राजनि० ।
 वीजवपन न० वीजानि उज्ज्वलेऽत्र वप-आधारे ल्युट् ।
 श्चेत्ते । भावे ल्युट् । श्वीजस्य उत्पादनार्थं जेतो जेष्ये
 च । तद्दिनादि दीपिकायास्तुतं यथा "पूर्वाग्निशायफलि-
 पित्तप्रशिवान्धेषु रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
 द्वात्रिंशतिगोसप्तद्वे विक्रान्तार्किकारे यस्तेन्दुयोगकरणेभ्यु
 हलप्रवाहः । हजमवाहवद्वीजवपनस्य विधिः श्रुतः ।
 चित्वायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरार्कमनुजोदये । हेमवारि
 त्रिभिन्नस्य वीजस्योन्नयतः शुचिः । इन्द्रं चित्ते निधा-
 याथ स्वयं उदितयं वमेत् । जत्वा चान्योन्यप्रोत्साहं
 नृत्तं को हृदयानयः । प्राङ्मुखः कलसं गृह्य दसं सन्तु

सुदीरयेत् । त्वं वै वसुधरे ! सीते वल्लुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कषिं मेधां शुभे कुरु ! । रोहन्तु
 सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षेत् । कर्षकास्तु भवन्त्वपरा
 धान्येन च धनेन च । "एतां बीजन्तु तत्रैव
 भोक्तव्यं बान्धवैः सह" । पराशरः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं
 मध्यमं रोहिणीरवौ । अतः परस्मिन् वपनं न जातु
 श्रावणे शुभम्" । कषिश्चन्द्रेऽधिकं दृश्यम् । ज्योतिषे "पूर्व-
 भाद्रपदासूतं रोहिण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा
 वाच धान्यादिरोपणे वरा । सदोक्षा रजनीं नीलीं
 पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । स्वयंजाते पुनस्ते द्वे पात्रयन् नैव
 दुष्प्रति । आरामे मृदुहमध्ये वा मोहात् सर्वप्रसावपन् ।
 पराभवं रिपुयानि ससाधनधनक्षयम् । निशा नीली
 पञ्चाशच्च चिन्ता श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र
 सर्वं निम्नानि मङ्गलम्" । निशा हरिद्रा कोविदारको
 रक्तकाञ्चनः । "हेमाश्रमा दृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण
 रोपयेत् । वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
 नमस्ते शुभने ! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति" ज्यो० त०
 "एतेषु स्तुतिधारणादिति विशाखोऽङ्गि भोमं विना
 बीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वगुभतोऽष्टाग्नीन्द्रामेन्द्रः ।
 रामेन्द्रमिन्द्रयुगान्धसच्छुभकरागुप्तौ हृत्तेऽर्कोऽजिता-
 क्काशमादनवाटभानि सुनिभिः प्रोक्तान्यस्तु सन्ति च"
 उ० चि० । "एतेष्विति । स्तुतिः श्रवणः वाक्यं शतता-
 रका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतेरुडुभि-
 र्मन्त्रैर्विनेतेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु सूक्ष्मघामुवदुक्षिप्र-
 धनिष्ठास्वातीषु पञ्चदशनक्षत्रेषु बीजोप्तिर्गदिता शु-
 भम् । उक्तञ्च रत्नमालायाम् "हस्तास्त्रिपुष्योत्तररोहि-
 णीषु चित्ताशुराशान्धरेवतीषु । स्नातो धनिष्ठासु
 मघासु मूले बीजोप्तिरुत्तरफलप्रदिता" । वसिष्ठेनाथे-
 तावन्त्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौण्यपपैत्रपुष्ये
 हस्तद्वये मृगशिरस्येभ्यः । पौष्णे धनिष्ठास्य वाशिनीमे
 बीजोप्तिरुत्तरफलप्रदा स्यादिति" । कौण्यो मूलं नारदे-
 नाथुक्तानि "मृदुभुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवदुक्षु । स-
 मूलभेषु बीजोप्तिरुत्तरफलप्रदा" । कश्यपेनापि "वसु-
 वायुभनेकैत्यक्षिप्रभुवदुक्षु । सीतां स्वत्वाद्य बीजो-
 प्तिरुत्तरफलप्रदा" । अत्र सचा नोक्ता । अथ भौमो
 मङ्गलवारो निषिद्धः अथात् सूर्यचन्द्रपुष्यशुक्रशनीनां
 वारेषु बीजोप्तिः शुभा । अत्र विनायाने द्वितीया
 एव स्तुतिधारणे कुजे बीजोप्तिर्गदिता

चक्रत्वात् नेष्टा क्षमिरित्यतो नकारोऽन्तावर्त्तते तेन
 बीजोप्तिर्नेष्टव्यः । अत्र कालविशेषनिषेधो राजमा-
 त्रगुणे "रवौ रोह्याद्यापादस्थे भूमेः संजायते रजः ।
 तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजयापं परित्यजेत्" इति । अथ
 बीजोप्तिौ फणिचक्रमुच्यते । अगुभतो न विद्वान्ने गावः
 किरणा यस्यासावगुः यस्य स्वरूपाभावः तस्य कुतस्तरां
 किरणाः ताडयोऽगुराकृतस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः ।
 राक्षसिहितनक्षत्रादप्यौ भानि असदसमीचीनानि तत-
 स्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततो-
 ऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं तत-
 स्त्रीणि शुभानि ततस्त्रयार्थशुभानि । एवं बीजोप्तिौ सप्त-
 विंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तं उक्तञ्च नारदेन "भवेद्भू-
 तितयं भूमिं धान्यनाशाय राक्षभात् । गले त्वयं कज्ज-
 लाय दृष्टौ द्वादश चोदरे । निस्तण्डुलत्वं बाङ्गूले भ-
 चतुष्टयमोरितम् । नाशो बहिःपक्षके स्याद्बीजोप्तिः
 विति चित्तयेदिति । राक्षसेक्षित्वा कश्चेदस्ति तस्मात्तत्रैव
 त्वयं भूमिं मस्तके स्थाप्य धान्यनाशकरं भवति । तत-
 स्त्रयं गले स्थाप्य कज्जलाय श्यामिकासंपादकं स्यात् ।
 ततो द्वादश भानि बहिर्नक्षत्रारहितानि उदरे स्थाप्यानि
 तानि धान्यदृष्टये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डु-
 लत्वकरं स्यात् ततोऽवगिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाश-
 करं स्यात् । रत्नमालायामपि "भूमिं त्रीणि गले त्वयं
 च जठरे धिष्णुगानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं
 बहिरतो भानां स्थितं पञ्चकम् । खेडं कज्जलमश-
 द्बहिरधिकानिस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादीतिप्रभवं मयं
 च फणिभादुबीजोप्तिक्काले स्फुटम्" इति । अत्र के-
 चित् फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचक्षुस्तत्र
 युक्तिः "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति खरोदयवाक्यैकवा-
 क्यभावात् । तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्भाद्रपदादित्युक्तत्वात्
 "राक्षधिष्णवात् समारभ्य धिष्णोऽवसु निष्फलमिति"
 कश्यपोक्तेः । "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति तु खरोदय-
 वचनं देशभेदव्यवस्थितम् । बीजयापने लग्नपुडिमाह
 वसिष्ठः "भवतिपुसहजे वापैस्त्रिकोणकेन्द्रस्थितेषु शुभैः ।
 कथितेषु च धिष्णोऽवपि शुभलग्ने बीजयापनं कार्य-
 मिति" पी० घा० ।

बीजसंख्य पु० बीजमात्राज्जातो हस्तः । असनहस्ते राजनि० ।
 बीजसंख्य पु० बीजानां वपनयोर्म्यधान्यादीनां सङ्ख्यः स-
 पङ्कः सप्तचि-सप्त वपनयोर्म्यधान्यादिष्वपङ्के ।

“हस्ताचितादितिस्त्रातिरेवत्यां अथयद्वये । स्थिरे लग्ने
शुतो शुक्ले वीजं धार्यं ज्ञवाधरे । भावे वा फाल-
शुने वापि सर्ववीजानि सञ्चयेत् । शोषयेत्तापयेद्दोहे
रात्रौ चोपनिधापयेत् । ततश्च पुटिकां बद्ध्वा शोषयेच्च
पुनःपुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न सृजेत् ।
दीपाग्निना च संस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत् । वर्ज-
नीयं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वितम्” ज्यो० त० ।

वीजस् पु० वीजं सृते स्त्र-क्लिप् । पृथिव्याम् हेमच० ।

वीजस्थापन इत० । धान्यादिस्थापने तन्मुहूर्त्तादिकं ज्यो०
त० उक्तम् “वास्याग्निरुद्राहिविशाखपूर्वभाहेन्द्रपितृ-
तरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनमेष शक्तं सुगस्थिर-
द्व्यङ्गद्वयोदयेषु । सौम्यादितिमवाज्येष्ठातृत्तरेषु च
कारयेत् । मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निधने क्रूरवर्जिते ।
क्षेप्यं कोष्ठके धान्यं नगौ वदति सर्वदा” ।

वीजाकृत त्रि० वीजेन सह कष्टम् डाच-क-क्त । वीजेन
सह कष्टं ज्ञेयं ।

वीजान् न० वीजेनाम्भिव । दृष्ट्वा चो राजनि० ।

वीजिन् पु० वीजमस्यस्य इति । १उत्पादके पितरि हेमच०
२वीजविशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [त्रिका० ।

वीजोदक न० वीजमिव कठिनत्वादुदकं यत् । करकायां
वीज्य त्रि० विशेषेण इज्यः वि+यज-क्यप् वा । कुलीने अमरः
वीटि(टी) स्त्री वि+इट-इन् वा ङीप् । (पानेर वीडा)
सञ्चितताम्बूले । स्त्रायै क । वीटिका तत्रैव । “कञ्जु-
लिकाग्रन्यौ च “तद्वीटिकासंस्पृश” सा०द० ।

वीणा स्त्री अज-नक् वीभावः पृष्ठो० णत्वम् । स्त्रनामख्याते
१वाद्यभेदे अमरः । वाद्यशब्दे दृश्यम् । २विद्युति मेदि०
वीणादण्ड पु० इत० । वीणावाद्यास्थितालावपरिस्थे काष्ठ-
दण्डे अमरः । [वादके अमरः ।

वीणावाद त्रि० वीणां वादयति वद-णिच्-चण् । वीणा-
वीत न० वि-इण्-क्त । १युद्धासमर्थे हस्त्यादिसैन्ये अमरः
२अङ्गुशकर्मणि मेदि० । श्वान्वाद्युक्ते अनुमानभेदे च ।
अवीतशब्दे ४६५ पुं० दृश्यम् । ४शान्ते ५गते च त्रि०
हेमच० ।

वीतंस पु० वि+तनच्-घञ् दीर्घः । १सृगपक्षिणां बन्ध-
नोपकरणे दासप्रवृत्तौ अमरः । २तेषां विश्वासहेतुप्राव-
रणे मेदि० ।

वीतन पु०विशिष्टं तनोति तन-अच् पृष्ठो०दीर्घः । ककपाश्वद्वये
“ककसु कन्धरा मध्यं ककपाश्वौ तु वीतनौ” हेमच० ।

वीतशोक पु० पु० वीतः विगतः शोको यस्मात् यस्य वा ।

१अशोकहृत्ते शब्दच० । २शोकहीने त्रि० ।

वीति स्त्री वी-क्तिन् । १गतौ २दीप्तौ ३भोजने ४प्रजनने
५धारणे च मेदि० ।

वीतिहीन पु० वीतये पुरोडाशादिमन्त्रणाय ह्यन्ते देवा
अथ ह-आधारे लल् । १वज्रो अमरः २सूयं मेदि० ।

वीथि(थी) स्त्री विथ-इन् वा ङीप् । १पङ्क्तौ २श्रेष्ठौ
३गृहाङ्के ४वर्तानि ५दृश्यकाव्यभेदे च मेदि० ।

तत्त्वज्ञानादि सा०द० इप० उक्तं यथा

“वीथ्यामेको भवेदङ्गः कश्चिदेकोऽप्य कल्पते । आकाश-
भाषितैरुक्तैश्चित्तां प्रत्युक्तिमाश्रितः । सुखवेद भूरि-
शृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि । सुखनिर्वहणे सखी
अर्थप्रकृतयोऽखिलाः” । कश्चिदित्युक्तमो मध्यमोऽधमो
वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीटसिवहुलत्वम् ।

“अस्यास्त्वयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः । दृष्ट्वात्य-
कावलिगते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लृप्तम् । वाक्तेल्यधिवले गण्ड-
भवस्यन्दितनालिके । असत्प्रलापव्याहारसृष्टवानि च
तानि तु” । तत्रोद्वात्यकावलिगते प्रस्तावनाप्रस्तावे
सोदाहरणं लक्षिते “मिथो वाक्यसमुद्भूतः प्रपञ्चो द्वाख-
लन्यतः” । यथा विक्रमोर्वश्याम् । वङ्गभीष्यविदूषक-
चेक्षोरन्योन्यवचनम् “त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं सु-
तिसास्यतः” । यथा तत्रैव राजा “सर्वक्षितिभृतां नाथ !
दृष्ट्वा सर्वोत्सुन्दरी । रामा रस्ये वनान्तोऽस्मिन् मया
विरहिता त्वया” । नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा
कथं दृष्टव्याह । अत्र प्रश्नाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम्
“नटादित्यविषयमेवेदमिति” कश्चित् “प्रियाभैरप्रियै-
वाङ्क्यैर्विचोभ्य क्लृप्तनाच्छलम्” यथा वेश्यां “भीमार्जुनौ”
“कसौ द्यूतच्छलानां जलमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेशुं करतुजगतस्थाङ्गराजस्य मितम् ।
कृष्णालेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रुपमभ्यागतौ
सः” “अन्ये त्वाङ्गस्थलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्य-
चित् । उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनां हास्यरोषकृतं” । “वाक्ते-
ल्लिच्छास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवेत्” । द्वितोत्युप-
लक्षणं यथा “मिक्षो ! मांसनिक्षेपणं प्रकुरुष्व किं तेन
मदां विना मदाश्चापि तव प्रियं प्रियमङ्को वाराङ्ग-
नाभिः सञ्च । वेश्याप्रार्थक्यः कुतश्चैव धनं द्यूतेन
सौख्येण वा सौख्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नदस्य

कान्ता नतिः । “केचित् प्रकान्तवाक्यस्य वाक्याङ्ग-
 क्षेपे निर्हसिष्योक्तिरित्याहुः” । अन्ये च “अनेकस्य
 प्रत्यक्षैकचतुरम्” । “अन्योन्यावाक्याधिक्योक्तिः सङ्घा-
 धिवचनं मतम्” । यथा मन प्रभावत्यां वक्ष्यतामः
 “अस्य वचः अनेनैव निर्भय गद्यानया । लोचयोन्मू-
 लयिष्यामि भुवनद्वयमय वः” । प्रद्युम्नः । अरेरे असु-
 रापसद ! अलमसुना वक्ष्यप्रभापेन मन खलु “अद्य
 प्रवक्ष्यमुज्ज्वलसमर्पितोऽहोदहनिर्गलितकाण्डसमूह-
 पातेः । आस्तां समस्तदितिजलतजोऽस्तेयं क्षोषिः
 क्षयेन पिशिराशनकोमनीया” । “गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि-
 भिक्षार्थं सत्वरं वचः” । यथा वेण्यां “राजा” अश्या-
 वितं तव चिराज्जवनस्यस्य पय्यांमेव करभोर !
 समोरयुग्मम्” । अनन्तरं प्रविशन् कचुकी । “देव भग्नं
 भस्मभित्तादि” । अत्र रथकेतनभङ्गाय वचनमूकभङ्गाय
 शब्दोक्तं शब्दम् । “व्याख्यानं खरसोक्तस्यान्यथापस-
 न्दितं भवेत्” । यथा हलितरामे सीता । जाद काङ्कं
 कलु असोऽङ्गाए मल्लं तहिं सो राखा विषण्ण
 वण्डित्यो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां
 भवितव्यं । सीता । जाद सो तज्जाणं पिदा । लवः ।
 किमावयोः पुपतिः पिता । सीता । माशङ्कं मा अ-
 ल्हा संकथं कलु तज्जाणं ससन्नाए ज्जेव पुहवी
 र ति” । “प्रहेलिकेव हासनेन युक्ता भवति नास्तिका” ।
 संवरणकायुं सरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां “हृष-
 कता “सहिं जल्लु अदे तुमं । यं चित्तफलकस्य” ।
 अत्र त्वं राज्ञः हते आगतेत्यर्थः संहतः । “असत्प्रभापो
 महाकामस्य हं तपोचरम्” । अटल्लतोऽपि मुखेस्य पुरो
 यक्ष हितं वचः” । तत्प्राप्तं यथा मन प्रभावत्याम्
 प्रद्युम्नः सङ्कारणस्त्रीसबलोक्य सामन्तम्” अहो
 सा कथमिहैव । “अलिङ्गुलं नङ्गुलकेशी परिमलवकुला
 रमावहा तयो । किशलयपेशलपाणिः कोकिलकस-
 भाचिषी प्रियतमा मे” । एतस्यस्योत्तरेऽपि । तृतीयं
 अथा वेण्यां दुर्गोचनं प्रति गान्धारीवाक्यम् । “व्या-
 हारो यत्परखाद्यं हासलोभभरं वचः” । यथा मात-
 विकान्तिनिजे । कास्यप्रयोगादशाने मातविका निर्गन्तु-
 मिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेशगुहा गमि-
 ष्यसि इत्युपक्रमे सङ्घातः । विदूषकं प्रति आर्यः ।
 अत्यन्तं यत्तया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । प-
 लमं वक्ष्यपूजा भोदि मा दमाए लङ्गिदा । मातविका

“अयते” (तत्र इति पाठान्तरम्) इत्यादिना नायकस्य
 विगुहनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभकादिषा वचसा
 व्याहारः । “दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र सुखं दधं
 हि तत्” । क्रमेण यथा “प्रियजीवितता क्रौञ्च-
 निःक्षेप्तं कतप्रता । भूयस्तर्ह्यनादेव ममैते गुणतां
 गता । तस्यास्तदूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनचिन्ता ।
 सुखैकतायनं जातं दुःखायैव समाधुना” । इति चा-
 क्कान्ति नाटकादिषु सम्भवत्यपि योष्यामवशं विधेयानि ।
 विस्मृतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि
 नानारसानाञ्चाल मातारूपतया स्थितत्वादीधीयम्”
 सा० द० ६ प० ।

वीथिङ्ग पु० वीथ्या इवाङ्गमस्य । इदं प्रकाव्यभेदे । इत० । २ तदङ्गे
 वीथिशब्दे दृश्यम् । [संक्षिप्तम् ।

वीथि लि० वि-इन्ध-रक् । १ नमले २ नमसि इवायो ३ अग्नौ
 वीनाह पु० वि-नह घञ् दीर्घः । कृपादिषु खञ्जन्वाधने
 (पाठ) ख्याते पदार्थे अमरः ।

वीपसा स्त्री वि-आप-घञ्-अच-ईत्-अ अश्यासलोपस्य । व्याघ्रौ
 वीव शौथे अद्-चु० वाक् । अक० सेट् । वीवयते अविबोवत ।
 वीभ शौथे हेतुके लट् अमे विकल्पने च भ्वा० अक० सेट् । अदिव्
 षडि न ह्रस्वः । वीभते अवीभट ।

वीर न० वीर-अच् । १ अङ्गिणि २ नडे मेदि० । ३ मरिचे ४ पङ्क-
 मूले ५ काष्ठिके ६ उशोरे ७ आह्वके राजनि० । ८ शौथे वि-
 शिष्टे नूरे लि० अमरः । ९ जिने १० मटे पु० हेमच० ।
 ११ विष्णो पु० विष्णु स० । तन्लोके १२ कुलाचारयुते लि०
 कुलाचारशब्दे पु० दृश्यम् । १३ तण्डुलीये १४ वराहकन्दे
 १५ लताकरञ्जे १६ करवीरे १७ कर्जुने पु० राजनि०
 १८ वज्रान्नो भरतः वीरहा । १९ उत्तरे २० सुभटे च मेदि० ।
 २१ चेटे लि० हेमच० । २२ पत्यो २३ पुत्रे च “अवीरा
 निष्पति सुता” अमरः । २४ समेदे “वत्तमपकृतिर्वीर-
 तत्वाहस्याविभायकः । महेन्द्रदेवतो हेमच० १५ यं सङ्-
 दाहृतः । आत्मन्वगविभावास्तु विजितव्यादयो मताः ।
 विजितव्यादिषेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः । अतुभावास्तु
 तत्र सुः सहायान्नेषयादयः । सञ्चारिणस्तु धृतिमति-
 शर्वाङ्गितकर्तृमाणाः । स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च
 समन्वितस्तुङ्गं स्वात्” । स च वीरः । दानवीरो धर्म-
 वीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः” सा० द० १ प० ।
 वीरक पु० वि-वीर-खुल् । करवीरे राजनि० ।
 वीरण न० वि-वीर-अच् । उशीरे (व्याहारम्) शब्दः ।

वीरतर न० वि+र-अच् तत्, वीर+वा तरप् । १वीरये
अमरः । २युतरते च ।

वीरतृ पु० वि+र-अच् कर्म० । १अर्जुनवृक्षे अमरः ।
२कोकिलाक्षे ३भल्लातके (भेला) ४विल्वभेदे च राजनि०
वीरवृक्षादयोऽप्यत्र ।

वीरपत्नी स्त्री वीरः पतिर्ब्रह्माः वा लुक् ङीप् च । वीर-
भाषांयाम् अमरः । पक्षे वीरपति तत्पार्थ ।

वीरपत्नी स्त्री वीरयति वीर-अच् तथाभूतं पत्नं यस्याः ।
विजयायाम् भङ्गे राजनि० ।

वीरपान(ण) न० वीराणां पानं वा यत्वम् । युद्धाय
युद्धखेदापहतत्वे वा सुरापानादौ अमरः ।

वीरभद्र पु० वीरो भद्रोऽस्य । १अश्वमेधीयेऽङ्के २वीरेषु भद्रे
३वीरये मेदि० । ४शिवगणभेदे तदुत्पत्तिकथा काशीख०
८६७० । “महावीरोऽपि रे भद्र ! मम सर्वगणेष्विह ।
वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रसिद्धिं परमां व्रज । कुरु मे
सत्वरं कर्म दक्षयज्ञक्षयं नय” । स्मार्थे क । वीरभ-
द्रक वीरये जटा० ।

वीरभार्या स्त्री वीरः वीरपत्न्याम् अमरः ।

वीरमातृ स्त्री वीरः वीरस्य जनन्याम् अमरः ।

वीररजस् न० वीर इव रजः रक्तत्वात् । सिन्दूरे राजनि० ।

वीररेणु पु० वीरयति वीरो रेणुर्धूलिमर्दनं यस्य । भीमसेने
लिका० ।

वीरवत् लि० वीरोऽस्यस्य सत्पुं मस्य वः । १वीरयुते स्त्रियां
ङीप् । “वीरवतो न भूमिः” भट्टिः । सा च २सांस्-
रोहिण्यं भावप्र० ।

वीरवत्सा स्त्री वीरो वत्सो यस्याः । वीरमातरि जटा० ।

वीरबाहु पु० विष्णौ विष्णु स० ।

वीरविज्ञावक पु० “वीरविज्ञावको जृह्वन् धनैः शूद्रसमा-
हृते” हेमच० उक्ते शूद्रवृद्धीतधनेन होमकर्त्तरि ।

वीरवृक्ष पु० नित्यकर्म० । १भल्लातकवृक्षे अमरः । २अर्जुन-
वृक्षे हेमच० ३विल्वभेदे । राजनि० (दिधान) ४धान्यभेदे
रत्नमाळा ।

वीरस् स्त्री वीरं कृते स्त+क्विप् । वीरमातरि अमरः ।

वीरसेन पु० वीरा सेना यस्य । १नन्दराजजनको नृपभेदे भा०
व० ५१७० । २आरुक्वृक्षे न० राजनि० ।

वीरहन् पु० वीरयति शौच्यान्वितं करोति वीर+णिच् अच् ।
वीरो यज्ञाग्निस्त्वं हतवान् हन-क्विप् । नष्टाग्नी विप्रे
अमरः । २विष्णौ विष्णु स० ।

वीरा स्त्री वि+र-अच्, वीर-अच् वा वीर+अस्यर्थे अच् वा ।

१सुरानामगम्यद्रव्ये २क्षीरकोकोल्याम् ३आमलक्याम् ।
४एलवालुकायां ५पतिपुत्रवत्यां स्त्रियां ह्रस्वायां ७वि-
दायां ८दुग्धिकायाम् ९क्षीरविदार्यां १०मलपुं मेदि० ।
११काकोल्यां १२महाशतावर्थां १३तकुमायां १४जा-
ह्न्याम् १५अतिविषायां १६मदिरायाञ्च राजनि० ।
१७शिशपावृक्षे (शिशु) रत्नमा० ।

वीरास्त पु० वीरयति शौच्यान्वितं करोति वीर+णिच् अच्
कर्म० । अस्तमेतसे राजनि० । भयङ्करे युद्धक्षेत्रे अमरः ।

वीराशंसन न० वीरैराशस्यतेऽत आ+शन्स-आधारे ल्युट् ।

वीरासन न० वीरस्येवासनम् । “एकपादमथैकान् विन्य-
सेदूर्ध्वस्थितम् । इतरास्त्रान् तथा पश्चात् वीरासनमिति
स्मृतम्” इत्युक्ते आसनभेदे तन्त्रम् । २भित्त्यादानवल्-
ब्धेन स्थितौ “रात्रौ वीरासनं वसेत्” मनुष्या० कुल्लू० ।

वीरध्(धा) स्त्री वि+रुध-क्विप् दीर्घः वा टाप् । विरु-
तायां लतायाम् अमरः ।

वीरेश्वर लि० इत्० । १वीरपतौ काशीस्ये २शिवलिंगभेदे
पु० तदाविर्भवकथा काशीख० ८२ ख० दृष्ट्या ।

वीरोज्ज पु० वीरो यज्ञाग्निस्तस्योज्जति यथाकालमननुष्ठानेन
उज्ज-अच् । प्रातःसायं होमकर्त्तरि हेमच० ।

वीरोपजीविक पु० वीरः यज्ञाग्निस्तत्साध्यमग्निहोत्रादि
उपजीविका यस्य । दम्भार्थमग्निहोत्रानुष्ठायिनि हेमच० ।

वीर्य न० वीर-यत्, वीरस्य भावो यत् वा । १देहस्य
चरमधातौ शुक्ले २पराक्रमे ३बले ४प्रभावे अ-
मरः । ५तेजसि मेदि० । ६दीप्तौ ७द्रव्यनिष्ठे रसवि-
षाकादि शक्तिरूपे प्रभावभेदे सुश्रुतः “वीर्यं प्रधा-
नमिति कक्षातद्वेगेनौषधकर्मनिष्पत्तेः । इहौषध-
कर्माग्यद्विधौभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंसाहकान्नि-
दीपनप्रपीडनलेखनद्वन्द्वपरसायनवाजीकरणत्रययुक्तरण-
विलयनदहनदारुणादानप्राणप्लवपप्रशमनानि वीर्य-
ब्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं
चाग्निषोभीयत्वाज्जनतः । केचित्तद्विधमाहुर्वृष्णं शीतं
स्निग्धं कृत्स्नं विशदं पिच्छिलं मृदु तोषणं चेत्येतानि वी-
र्याणि स्वबलगुणोत्कर्षादसमाभिमूयात्कर्म कुर्वन्ति यथा
तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तित्तातुरसं वातं शमयेदृष्णं
वीर्यं त्वात् तथा कुल्लूः कषायकटुकत्वात्, पलायडुः स्नेह
भावाच्च मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्धयति शीतवीर्यत्वात् ।
कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वाद्दन्तमास-

मलकं लवणं सैन्धवञ्च । तित्ता काकमाची पित्तं वज्रय-
त्युष्णवीर्यत्वान्नाधुरा मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं क्षेप्राणं
वज्रयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अन्तं कपित्थं क्षेप्राणं
शमयति रुक्षवीर्यत्वान्नाधुरं क्षौद्रञ्च । तदेतच्चिदर्शनमा-
लसक्तम् । भवन्ति चात्र ये रसावातशमना भवन्ति यदि
तेषु वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीर-
णम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । ते-
ज्योष्णगुणधृताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः । ये रसाः
क्षेप्राशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि
बलासं वज्रयन्ति ते । “तच्चादीर्यं प्रधानमिति” ।
द्रव्यगतवीर्यं रसाद्यतुगुणशक्तिविशेषरूपम् तच्च चि-
न्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन द्विविधम् । तत्र चिन्त्यक्रिया-
हेतुः प्रभावापरचर्यायो द्रव्याणां रसाद्यतुल्यकार्य-
करणशक्तिः यथोक्तं “भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे
स्थितः । चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुवीर्यं धन्वन्तरेर्मतम्”
चक्रद० भावप्र० वीर्यप्रभावयोर्भेद उक्तो यथा
“द्रव्ये रसे गुणे वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । प-
दार्थाः पञ्च निवृत्तिं स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च” इति
सामान्यतः द्रव्यगतान् पञ्च पदार्थातुक्त्वा रसगुणातुक्त्वा च
“लघुशीतगुणोत्कर्षात् बुधैवीर्यं” दिधा स्रजम् । यत्
सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनेनयम् वाग्भट्टोक्ततुक्त्वा च
“विपाकञ्च दर्शयित्वा प्रभावो लक्षितो यथा “रसादि-
साध्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्तो रसाद्यैस्त्वं
स्यापि चित्तकस्य विरेचनी । मधुकस्य च मृद्वीका हतं
क्षीरस्य दीपनम् । प्रभावस्तु यथा धातो लज्जकस्य
रसादिभिः । समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ।
काचिन्नु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात् प्रभावतः । ज्वरं हन्ति
शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा” । यथा नानौषधियोगे
फलं प्रति स्वभाव एवाश्रयणीयो न तु तत्र रसादिहे-
तुविचारः कर्तव्यः यत आह सुश्रुतः “अग्नी सामान्य-
चिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि
भेषजानि विचक्षणैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धानि स्व-
भावतः । नौषधीहेतुर्भिषजा परीक्ष्येत कदाचन ।
विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाद्यं हि जायते । रसं विपाकसौ
वीर्यं प्रभावस्तान् व्यापोहति” इत्यन्तेन रसगुणवीर्यं
विपाकवीर्यप्रभावस्वरूपाण्युक्तानि । अतस्तयोर्भेदो युक्तः ।
वीर्यवत् त्रि० वीर्यमस्यस्य सतप मस्य वः । १ बलवति श-
ब्दच० २ वीर्ययुक्ते च वीर्यवन्त्यप्रधानीव” कुमारः ।

वीहार पु० विहितयतेऽत्र वि+हृ-आधारे षञ् दीर्घः । १ बह-
मन्दिरे शब्दच० ।
वृग योगे भा० पर० पक० सेट् इति । वृद्धति अकुङ्क्रीत् ।
वृट् अने चुरा० उभ० सक० सेट् इति । वृण्टयति अकुङ्कटत् त
वृ व्यावरणे षु० उभ० सक० सेट् । वारयति ते अवीधरत् त ।
वृ सेवायां क्रा० आ० सक० सेट् । वृणोते “वृणते हि विस्मय-
कारिणम्” किरा० । अवरीष्ट-अवरिष्ट-अहत ।
वृ वरणे भा० उभ० सक० सेट् । वरति ते अवारीत् अवरि(री)ष्ट
वृ वरणे आदि० क्रा० च उभ० सक० सेट् । वृणोति वृणुते
वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अहत ।
वृंहित न० वृहि-क्त । करिगर्जने अमरः ।
वृक आदाने भा० आत्म० सक० सेट् । वर्कते अवरिकेष्ट ।
वृक पु० वृक-क । १ कुकुराकारे हरिणघातके व्याघ्रभेदे ।
(घोष) २ काके लघादि० । श्वकवृत्ते शब्दच० । ३ शृगले
हारा० । ४ क्षत्रिये पुं स्त्री० । ५ अनेकद्रव्यजन्मे धूपे ७ सरल-
द्रवे रत्नसा० उदरस्थे दन्तभेदे हकोदरः । ८ अश्वहायां
स्त्री वा गौरा० डीप् । सर्वत्र जातौ स्त्रियां डीप् ।
वृकदंश पुं स्त्री० वृकं दंशति दन्त-अच् । १ कुकुरे हेमच० ।
स्त्रियां डीप् ।
वृकधूप पु० वृक्यते वृक-चञ्जं क कर्म० । नानाद्रव्यमिश्रिते
दशाङ्गादौ धूपे अमरः । २ सरलद्रवे च(टारपित्तु)अमरः
वृकधूर्त पुं स्त्री० वृक इव धूर्तः । ३ शृगले हारा० स्त्रियां
डीप् । [त्रिवृति (तेजोडि) रत्नसा० ।
वृकाक्षी पु० वृकस्येवाक्षि पुष्पमस्य षच् समा० डीप् ।
वृकाराति पु० इत० । कुकुरे राजनि० वृकरिपादयोऽप्यत्र ।
वृकीदर पु० वृकनामान्निरुदरे यस्य । “यस्य तीक्ष्णो वृको
नाम जठरे हव्यवाहनः । मया दत्तः स धर्मात्मा तेन
चासौ वृकोदरः” मत्स्यपु० ६५ अ० लक्ष्मे भीमे “नृपसूचे
वचनं वृकोदरः” किरा० ।
वृक् षि० वृक्ष-क्त । वृक्षे अमरः ।
वृक्ष वरणे भा० आत्म० सक० सेट् । वृक्षते अष्टाक्षिष्ट ।
वृक्ष पु० वृक्ष-क्श् । वृक्षनेऽपि जायमाने द्रुमे । वृक्षार्थे कन् ।
वृक्षक वृक्षवृक्षे । [स्त्रियां डीप् ।
वृक्षचर पुं स्त्री० वृक्षे चरति चर-ट । वानरे धनञ्जयः
वृक्षच्छाय न० इत० । बहूनां वृक्षाणां छायायाम् ।
वृक्षधूप पु० वृक्षोऽपि धूपस्तत्साधनम् । सरलद्रुमे राजनि० ।
वृक्षनाथ पु० इत० । वटवृक्षे शब्दच० । [शब्दच० ।
वृक्षपाक पु० वृक्षस्य पाकः शिशुरिव जटिलत्वात् । वटवृक्षे

वृत्तभवन न० ७१०। वृत्तस्य कोटरे शब्दरत्नावली।

वृत्तभवा स्त्री वृत्तो भवो वेदकत्वात् भोजनीय इव यस्याः।

वन्द्यायाम् (परगाक्ष) भावप्र०।

वृत्तभेदिन् पु० वृत्तं भिनत्ति भिद-णिनि। वृत्तभेदके

१ वृत्तभेदे अमरः। २ टङ्गे हेमच०। [शब्दच०।

वृत्तचङ्गु पु० वृत्तस्य छटि भूमी भवति भू-किप्। जलवेतसे

वृत्तचङ्गा स्त्री वृत्ते रोहति चङ्-क। १ वन्द्यायाम् अमरः

२ अमृतचङ्गावाञ्छ राजनि०।

वृत्तवाटिका स्त्री वृत्ते वाटीव संवृतत्वात् इवायं वृत्।

अमात्यगणिकोपसेव्ये नृहसमीपस्ये उपवने अमरः।

वृत्तादन पु० वृत्तमन्ति भिनत्ति अद-ल्यु। १ कुठाराक्षे

(नेहावि) अमरः। वृत्तान्तरमन्ति भिनत्ति। २ अश्वत्यवृत्ते

१ मधुच्छेदे कुठारे च मेदि०। ५ पियाले धरणिः। ६ वृत्त-

विदारके लि० ७ वन्द्यायां स्त्री गौरा० डीप्।

वृत्ताक्ष न० वृत्तजातमन्त्रम्। (तत्त्व) १ वृत्तजाताऽन्त्रप्रधाने

वृत्ते अमरः। २ चुक्राक्षे च।

“वृत्ताक्षमामन्त्रोष्णं वातघ्नं कफपित्तहृत्। पकन्तु

पुन्र संघाहि कटुकं तुवरं लघु। अन्त्रोष्णं रोचनं क्लृप्तं

दीपनं कफवातहृत्। वृत्ताक्षोष्णहृत्पुन्रमूलहृद्गो-

जन्तुजित्” भावप्र०।

वृत्ताह्नी स्त्री० वृत्तेषु अह्नी पूज्या। अह्नीमेदायां राजनि०।

वृत्ताश्रयिन् पु० वृत्तमाश्रयति आ+त्रि-इनि। १ खगे

२ कुशुलोके राजनि०।

वृत्तीत्यल पु० वृत्ते उत्पलनिव। कर्षिकारवृत्ते रत्नमा०।

वृत्त इतो व-पर० वक० सेट्। वृत्तकि। अवर्जीत्। ईदित्

निष्ठा अनिट् वृत्तः।

वृत्तं त्यागे अदा० आत्म० वक० सेट् ईदित्। वृत्तं क्ते कर्त्तृभेदे

नेदिदृश्यम्। वृत्ते अवर्जित ईदित् निष्ठा अनिट् वृत्तः।

वृत्तं त्यागे वा वु० उभ० एच्चे आ० पर० वक० सेट्। वर्जयति

ते वर्जयति। अवर्जयति-अवीडजत्। अवर्जीत् ईदित्।

वर्जितः आ० निष्ठा अनिट्। वृत्तः।

वृत्त इतो, त्यागे च व-पर० वक० सेट्। वृत्तकि। अवर्जीत्।

ईदित् निष्ठा अनिट्। वृत्तः।

वृत्तजन न० वृत्तयतेऽत्र वृत्त-क्यु। १ पाप्मे वृत्तादि० २ आकाशे

सि० कौ०। ३ केये पु० ४ कुटिजे लि० उच्चादि०।

वृत्तजन न० वृत्त-इन् क्तिञ्। १ पाप्मे अमरः। २ भुज्जे लि०

हेमच०। ३ केये पु० ४ कुटिजे लि० मेदि०।

वृत्त भवत्ये तमा० उभ० वक० सेट्। वृत्तोति वर्जयति वृत्तते

अवर्जीत् अवर्जित्। उदित् क्ता वेट्। [अवर्जयति त।

वृत्त दीप्तौ वु० उभ० वक० सेट्। वर्जयति ते अवर्जयति त

वृत्त वर्जने आ० आत्म० क्तिञ् क्तिञ् क्तिञ् च उभ० वक०

सेट्। वर्जयते। अवृत्तत् अवर्जित् क्तिञ् क्तिञ् च पर०

नेट्। वर्जयति वर्जयते। वनि च तथा विवर्जयते,

विवृत्तयति। उदित् क्ता वेट्।

वृत्त संभक्तौ, वरये च दि० आत्म० वक० सेट्। वृत्तते अव-

र्जित्। उदित् क्ता वेट्।

[भाटपाठः।

वृत्तं लि० वृत्त+भूते-किप्। वृत्ते अतीते “वृत् वृत्तादि” पा०

वृत्तं लि० वृत्त। १ प्रायिते २ वर्तुले ३ कर्मादी प्रायित्नादिना

कृतनियोगे ४ स्त्रीकृते च अमरः। [राजनि०।

वृत्तपत्रा स्त्री वृत्तम् आहतं पत्रं यस्याः। पुन्रदात्रां कृतायां

वृत्ति स्त्री वृत्तिन्। वेदने (वेङ्) “वृत्तिश्च तत्र कुर्वीत” याज्ञ०

वृत्तिह्वर पु० वृत्तिह्वरोति ह्व-खच्। विकृते (वदचि) शब्दच०

वृत्त न० वृत्त-भावे क्त। “गुरुपूजा वृत्ता शौचं सत्यमिन्द्र-

नियमः। प्रवर्त्तनं वृत्तानाञ्च तत्त्वैः वृत्तस्यते” इत्युक्ते

१ चरितभेदे २ पद्यभेदे “पद्यं चतुष्पदो तच्च वृत्तं जाति-

रिति द्विधा। वृत्तमचरचंख्यातं जातिर्मात्राकृता

भवेत्। सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा” इत्यादि०

३ वृत्तौ च। वृत्त-कर्त्तरि क्त। ४ अतीते एदङ्गे वृत्तुले

७ कृतावरये च लि० भरतः। दक्षधीते एव्यते मेदि०

१० जाते च लि० ११ कूर्मे पु० राजनि०। १२ रेणुकार्या

१३ प्रियङ्गौ १४ रोहिण्यौ १५ भिज्जित्तरिचकतायां स्त्री

राजनि०। तत्र वर्त्तुलाकारवस्तु यथा “वृत्तानि बाहु-

नारङ्गं स्तम्भधम्मिल्लभोदकाः। रथं कृत्वा वक्रककुत्कुम्भ-

कुम्भाण्डकादयः। कर्षपाशमुजापाशाकृत्पापघटाननम्।

सुट्टिकापरिखायोगपट्टहाराङ्गद्वयः” कविकल्प० १६ गौ-

लाकारे चोत्तमेदे न० लीला० चोत्तमश्चे २४०० पु० दृश्यम्।

वृत्तगम्यि न० वृत्तस्य पद्यभेदस्य इव गम्यो लेशोऽत्र इत्

वृत्तमा०। “भवत्युत्कालिकाप्रायं समासादय” इडाचरम्।

वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगम्यि पुनः स्रुतम्” इत्युक्ते गद्याभेदे

वृत्ततगुल पु० वृत्तो वर्त्तुलक्षयुक्तोऽयम्। यावनाले राजनि०

वृत्तनिष्पाविका स्त्री वृत्ता वर्त्तुला निष्पाविका। नखनि-

ष्पाव्याम् राजनि०।

वृत्तपथी स्त्री वृत्तानि पथान्यस्याः डीप्। १ अह्नाशयपुष्पि-

कायाम् २ पाठायाञ्च (चाकनादि) राजनि०।

वृत्तपुष्प पु० वृत्तानि वर्त्तुलानि वृष्पागम्य। १ शिरीषवृक्षे

२ कदम्बे ३ पाथीरे ४ कुञ्जके ५ चङ्गरे च राजनि०।

वृत्तफल न० वृत्तं फलमस्य । १ मरीचे २ दाडिमे ३ बदरे च ।

४ व चांक्याम् ५ आमलक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० ।

वृत्तमस्त्रिका स्त्री वृत्ता मस्त्रिकेव । १ श्वेताके २ मोदिन्यां

वृत्तायां च राजनि० । [स्त्री राजनि० ।

वृत्तबीज पु० वृत्तानि बीजान्यस्य । १ भिण्डायाम् २ आङ्ग्याम्

वृत्तस्थ त्रि० वृत्ते गुरुपूजादौ चरिते तिष्ठति स्या-क ।

वृत्तशब्दोक्तगुरुपूजादिचरितरते ।

वृत्तान्त पु० वृत्तो जातोऽन्तोनिर्ययो यथात् । १ संवादे

२ वाचिकसंदेशे च व्यकरः । २ प्रक्रियायां ३ कात्स्न्ये ४ प्र-

सावे च मेदि० । ५ व्यवसरे ६ भावे ७ एकान्ते च विश्वः ।

वृत्ति स्त्री० वृत्त-क्रिन् । १ वृत्तमे २ स्थितौ ३ विवरणे च

मेदि० । करणे क्तिन् ४ जीविकायाम् व्यमरः । ५ कौशिकी

कौशिकी, वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च

बोभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयाः

सर्वनायक्य सायकाः "सा० टा०" ६ वेदान्तोक्ते व्यनःकरणदेः

परिणामभेदे च । व्यनःकरणवृत्तिस्वरूपप्रयोजनाटकं

वेदा० प० दर्शितं यथा तद्व्यामोदकं किदाज्ञिगम्य यथा कुल्या-

त्मना केदारान् प्रविश्य तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति

तथा तेजसमप्यनःकरणं चक्रादि द्वारा घटादिद्विषय

देशं गत्वा घटादिद्विषयाकारेण परिणमते स एव

परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादित्युक्ते तु व्यनः-

करणस्य न वज्रप्रादिदेशगमनं वज्रप्रादेशचक्रादिसाक्षिक-

भात् १५० । इन्द्रियजन्यवृत्तिश्च व्यावरणभङ्गायां सम्-

न्यायां इति मतद्वैधं यथोक्तं तत्रैव ७५० । "सा चा-

नःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् तथा हि

अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यविधानचैतन्यस्य

जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटभानप्रसक्तौ घटाद्यव-

च्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं सूत्राविद्यापरतन्त्रमवस्थापद

वाच्यमभ्युपगम्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भान-

प्रसङ्गः । अनादृतचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य

चावरकस्य सदातन्त्रत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्वा-

दिति तद्वज्रं वस्तु तद्वज्रजनकं न चैतन्यभावं तद्व्या-

सक्तस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परो-

क्षस्येऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशे-

षस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा व्यावरणभङ्गकत्वमित्यावरणा-

भिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते । सम्बन्धायां वृत्तिरित्यपरं

मतम् । तत्राविद्योपाधिकोऽपि परिच्छिन्नः स च

घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्यपरोक्षवृत्तिविरुद्धशायं

न घटादिभवभासयति घटादिना सत्तं तस्य सम्बन्धा-

भावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्ब-

न्धसत्त्वात् । अतएवोक्तं "बुद्धिवृत्तिचिदाभासो द्वावेतौ

व्याजुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् व्याभासानु-

घटः स्फुरेत्" इदञ्च प्रथमवाभिप्रायम् व्यनःकरणवृत्तीनां

वेदादिकं पातञ्जलादिदर्शितमनःकरणशब्दे १८५ प्र० दृश्यम् ।

"ब्रह्मज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरमेक्षिता" वे० वा० । विप्रस्य

जीविक रूपवृत्तिहरणे दोषो यथा "स्वदत्तां परदत्तां वा

ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । स जतम इति ज्ञेयः फले तत् शृणु

भूमिप ! । यावन्तोरेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः ।

तावद्वर्णसङ्घस्य वृत्तपाके स तिष्ठति । तन्नाङ्गारश्च तद्-

भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूलकम् । तन्नाङ्गारे च शयनं वा-

च्यते यमकिङ्करैः । तदन्ते च महापापी विद्यायां जायते

क्षमिः । षष्टिर्धसङ्घस्यापि देवमानेन भारते । ततो

भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः । दरिद्रः क्षपण्यो

रोमो गूढो निन्द्यस्ततः शुचिः" ब्रह्मवे० प्र० ४८४० ।

वृत्तिकर्पित त्रि० वृत्त्या कर्पितः । १ विषमस्थे २ सत्यमात्र

वृत्तिके च । [२ सरटे पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां स्त्रीप् ।

वृत्तिस्थ त्रि० वृत्तौ तिष्ठति स्या-क । १ सत्कर्मतुष्टाधिनि

वृत्त पु० वृत्त-रक् । १ वृत्तकारे २ रिपौ त्यष्टृपुत्रे ३ दानवभेदे

४ भेदे ५ पर्वतभेदे मेदि० । ६ इन्द्रे विश्वः । ७ शब्दे सि० कौ०

वृत्तद्विष् पु० इत० । इन्द्रे हेमच० । वृत्तरिपादयोऽप्यत्र ।

वृत्तहन् पु० वृत्तं हतवान् हन-किप् । इन्द्रे व्यमरः ।

वृथा कथ्य० वृ-थाल् किञ्च । निरर्थके व्यमरः ।

वृथादान न० कर्म० । १ निष्कदाने वृत्तिप्रदर्शिते देवपिता-

द्यर्षभिन्नेषु कार्येषु २ दानभेदे च ।

"देवपितृविहीनं यदीश्वरेभ्यः स्फुटोपतः । दम्पानुकीर्त्त-

नाच्चैव वेदान्निव्रतत्यागिने । कन्यायोपार्जितं दानं

व्यर्थं ब्रह्महृषे तथा । शुरवेऽन्तवज्राय कोनाय पति-

ताय च । जतम्राय च यद्वत् सर्वदा ब्रह्मविहिमे । या-

जकाय च सर्वस्य वृत्त्याः पतये तथा । परिचारकाय

वृत्त्याय सर्वं पिशुनाय च । इत्येतानि तु राजेन्द्र !

वृथादानानि षोडश" वज्रपु० । "न्यायमार्गेण यद्वत्

तत्सम्प्रविधमपि पुनर्नोपहर्ष्य" यत् पुनरन्यायेन दत्तं

तददत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याकृत्तव्यमेव इत्यर्थोऽुक्तं

भवति । नारदेन च "दत्तं सम्प्रविधं प्रोक्तमदत्तं षोड-

शातकम्" इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं यथा

“पण्यसूत्रं भूतिसूत्रं चोहात् प्रत्युपकारतः । स्त्री-
शुलकात्पुत्रार्थे दत्तं दानविदो विदुः । अदत्तं भय-
क्रोधशोकवेगकृद्भयान्वितैः । तथोत्कोचपरिहासव्यत्यास
व्यययोगतः । बालमूढास्तन्मात्तमसोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्त्ता समेदं कर्त्तुं प्रतिभाभेदव्याप्य यत् । अपात्रे
पात्रमित्युक्ते कार्यं वा धर्मसंहिते । यद्वत् स्यादवि-
ज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् । सितम् अदत्तशब्दे दृग्गम् ।
वृथामांसं न वृथामृतं मांसम् शाकम् । देवाद्यनुद्देशेन
हतपशूनां मांसम् ।

वृद्ध न वृद्ध-क्त । १ शैलजवासगन्धर्व्यो अमरः । २ वृद्धदारके
वृद्धे पुं राजनि । ३ वृद्धयुक्ते लिं ४ गतयौवने वृद्धा
वस्त्रायुक्ते । बाल्यादिवयःकालभेदस्य भावप्र० उक्तो यथा
“बाल्यादेरवधिसाह सन्ततः “वयस्तु त्रिविधं बाल्यं
मध्यमं वार्द्धकं तथा । जनबोधवर्षस्तु नरो बालो
निगद्यते । त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशो दुग्धाक्षी तथा क्ष-
भुक् । दुग्धाशो वर्षपर्यन्तं दुग्धाक्षी शरद्वयम् । तदु-
त्तरं स्यादक्षी एवं बालस्त्रिया मतः । मध्ये बोद्धव-
सप्रत्योर्मेध्यमः कथितो बुधैः । चतुर्धा मध्यमं प्राज्ञयुवा
हातिशतो मतः । चत्वारिंशत् सप्तमा यावत्तिष्ठेदीर्घादि-
पूरितः । ततः क्रमेण स्त्रीणः स्याद् यावद् भवति स-
प्तमिः । वीर्यादीन्वादिशब्देन रसादिसर्वधात्वन्द्रिय-
बलोत्साहो उच्यन्ते । स्त्रीणः सर्वधात्वन्द्रियबलोत्-
साहेहीनः “ततस्तु सप्तमेव” स्त्रीणामातुरसा-
दिकः । स्त्रीयमाणेन्द्रियवशः स्त्रीचरेता दिने दिने ।
बलोपलितस्त्रात्विययुक्तः कर्मसु बाधमः । कासश्वासा-
दिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः । बाल्ये विवर्जते
स्त्रीणां पितृ स्यान्मध्यमेऽधिकम् । वार्द्धक्ये वर्द्धते वायु-
विचार्यैतदुपक्रमेत् । उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्ना-
मरे तु “बलवृद्धिश्चकित्सेधा त्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो सुषेत्” ।

१ पण्यसूत्रे पुं मेदि ।

वृद्धकाक पुं कर्म० । श्लोककाके हेमच० ।

वृद्धगङ्गा स्त्री कर्म० । नदीभेदे “अस्ति नाटकशैले तु सरो-
मानससद्विभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्रा जलप्रोङ्गा
सदा हरः । जहते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरिच्चयम् । अकतोर्ण
प्रयात्वेव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिमभागे
तु नदी दिक्करिकाङ्गया । दिग्गजाः क्षेप्तसजाताः

तेन दिक्करिका कृता । मध्यभागात् स्मृता या तु
शङ्करेणावतारिता । वृद्धगङ्गाङ्गया सा तु गङ्गे व
फलदायिनी । या निःस्मृता पूर्वभागात् तस्याङ्गिरवरात्
नदी । स्वर्णशोभेति विख्याता सा मङ्गासहस्री फले”
कालिकापु० ८२ अ० ।

वृद्धदारक पुं वृद्धं दारयति वृ-णिच्-ण्वल् । वीरताङ्गुल्ये
अण् । वृद्धदार तत्तार्थे राजवल्गुभः । “रसायनो वृद्ध-
दारः शोथवातामवातजित्” ।

वृद्धदार न वृद्धं दारयति वृ-णिच्-अण् । वृद्धदारकवृत्ते रा-
जनि “वृद्धदारद्वयं गोल्लं पिच्छिलं कफातनुत् । वृद्धं
काशामलेदोमं द्वितीयं क्षत्त्रवीर्येदम्” राजनि । [अमरः]
वृद्धनाभि लिं वृद्धा नाभिरस्य । (गो० ड) वृद्धनाभियुक्ते
वृद्धप्रपितामह पुं वृद्धः प्रपितामहात् राज० । प्रपिता-
महजनके । [महस्य पितरि ।

वृद्धप्रमातामह पुं वृद्धः प्रमातामहात् राज० । प्रमाता-
वृद्धवला स्त्री वृद्धं बलं यस्याः ५०० । महासमङ्गायासु
राजनि० । तस्यावल्गुवृद्धिकरत्वात्तथात्वम् ।

वृद्धविभीतक पुं वृद्धः विभीतक इव । व्याख्यातके शब्दभा०
वृद्धयवस पुं वृद्धेभ्यः शृणोति श्रु-अच्-णु, वृद्धेषु अचो यथा
यस्येति वा । इन्द्रे अमरः । [हारा०]

वृद्धसूत्रक न० कर्म० संज्ञायां कन् । इन्द्रतुले (बुद्धिरसुता)
वृद्धा स्त्री वृद्ध-क्त । १ गतयौवनायां स्त्रियाम् । २ वृद्ध
शब्दच० । ३ महाप्राणिकायां राजनि० ।

स्त्रीणां वयःकालविभागो यथा

“आर्षोऽष्टाद्व भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता । पञ्च
पञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम्” इति कालि-
दासः । “बालेति मोयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया हातिशतद्वारावधि । नवद्विंश-
वृद्धा स्यात् पञ्चाशद्वारावधि । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया
सुतरीत्यवर्जिता” भावप्र० । तस्याः सप्तमो दोषो यथा
“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी । प्रौढा
करीरि वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् । निदाघशरदो-
र्बाला प्रौढा वयोवसन्तयोः । हेमन्ते शिशिरे योग्या
न वृद्धा कापि शस्यते । नावाक् तु षोडशादष्टात् सप्तम्याः
परतो न च । आयुष्कालो नरः स्त्रीभिः संभोगं कर्तु-
मर्हति । पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततिकः पुमान् ।
द्वावेतो न प्रसूयेति प्रसूयेति विपर्ययात्” राजवल्गुभः ।
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बाधकं चरुणं दधि । ममाते

मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि यत् बाणकानीतिशारः
 वृद्धि स्तो वृद्ध-क्तिन् । १४८४० २४४५५ मेदि० २४४५५
 ४४४५५ च । वृद्ध-क्तिरि क्तिच् । ५४४५५विशेषे
 क्तिश्च १४४५५ पृ० तत्त्वज्ञानादि इत्यम् ।
 (कोरन्द) इरोगविशेषे तज्जिदानादि भाष्यम् उक्तं यथा
 “तत्र वृद्धेर्निदानं कल्याणाच्च ‘दोषाक्षमेदोमूलान्तेः
 संवृद्धिः सप्रभा गदः । मूलान्तजावयनिष्ठाह्वयेभेदस्तु
 केवलः । वृद्धिं करोति कोषस्यः फलकोषाभिवाहिनीम् ।
 कृष्णा रुद्धमतिर्वायुधमनीः सुष्कगामिनीः” । तत्र वाति-
 कमाह “वातपूर्णदतिप्रस्थो कृष्णो वातादहेतुश्च” ।
 अहेतुश्च अत्रेव दर्शयन् । तेन स्वत्वादपि विप्रकृष्टात्
 कारणात् रुक् पीडा यत्र सः । अथ पौष्टिकमाह
 “पक्षोद्वन्तरसङ्काशः पित्तादाहोष्णप्रावकात्” । दाहः
 अभ्यन्तरः जग्रा वह्निस्तप्रता । अथ औष्टिकमाह “कफा-
 ष्मीनो गुरुःस्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्पश्च” । अथ
 रक्तजसाह “कण्ठस्फोटोऽवृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च र-
 क्तजः” । कण्ठस्फोटोऽवृत इति पौष्टिकोद्भवः । मेदोज-
 साह “कफवन्तेदो वृद्धिर्दुस्साहफलोपमः” । नील-
 वर्णः । मूलजसाह “मूलधारणशीलस्य मूलजः स
 तु गच्छतः । अम्योभिः पूर्णदतिवत् शोभं याति सुरु-
 ष्टदः । मूलकच्छमधः कुर्यात् सञ्चलन् फलकोषयोः” ।
 सञ्चलन् फलकोषयोरधः मूलकच्छ मूलेष्वध्यां कु-
 र्यादित्यर्थः । अथान्ववृद्धिमाह “वातकोपिभिराहारैः
 प्रीततोयावसाहृतैः । धारणेरणभाराध्वविषमाकुप्रव-
 र्तनैः । शोभयैः शोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्तावयवं यदा ।
 यवनो विगुणीकृत्य स्निवेशादधो नयेत् । कुर्याद् वृद्धि-
 श्चिन्त्यो पन्थग्राभं श्वयुं तदा” । धारणम् उपस्थि-
 तस्य वेगस्य । धारणम् अनुपस्थितस्य वेगस्य धारणम् ।
 विषमाकुप्रवर्तनं वक्रत्वेनाकुप्रमोटनम् । अन्यानि शो-
 भयानि नववृद्धिश्चकटोरधुराकर्षणादीनि तैः शो-
 भितः सन्दुष्य सञ्चालितः पवनः यदा क्षुद्रान्तावयवं
 विगुणीकृत्य स्निवेशादधो नयेत् । तदावृद्धिश्चिन्त्यः
 अन्ववृद्धिरोमः । तस्यावस्थामाह “उपेक्ष्यमाणस्य सवृद्धि-
 वृद्धिमाध्यानश्च सन्तानतोव कुर्यात् । प्रपीडितोऽन्तः-
 स्तनवान् प्रयाति प्रध्वापयति पुनश्च रुक्म्” । तत्रा-
 न्तानुदरे रुक् वृद्धयोश्चक्षयोः सन्तो गामे तद्युक्तां
 कुर्यादित्यर्थः । भोजोऽप्याह “अन्तं विगुणमादाय
 शतो नयति वृद्धिम् । वृद्ध्यात् तदुत्पाद्युक्तं फलकोषं

प्रपद्यते” इति । स सुष्कवृद्धिरोमः अन्तः उदरे प्रध्वाप-
 यन् आनयनमागं भिक्षुं कुर्वन् एति आयाति ।
 अथावाध्यमाह स कौटुक आदित्याकाङ्क्षयामाह “यस्या-
 न्तावयवाक्षो यो रुक् योर्वातसञ्चयात् । अन्ववृद्धिरवाध्यो-
 ऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः” । वातवृद्धिसमाकृतिरिति यो-
 ऽन्ववृद्धिरोमः साऽवाध्यो वातवृद्धिसमाकृतिः” । अन्त-
 वृद्धिश्च २०८ पृ० सुसुतोक्तं वृद्धिम् नीतिचक्षादि
 त्रिवर्गान्तर्गते ७वर्गवृद्धिकपदायै “नयः स्थानञ्च वृद्धिश्च
 त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” अमरः । “क्षिप्रवर्णश्च पथोदुर्गं
 सेतुःकुञ्जरवन्धनम् । कन्याकरवत्तादानं सैन्यानाञ्च विना-
 यनम्” । एतेषामन्तानामन्यतमस्य नयं स्थान वृद्धिश्चैत्यर्थः ।
 दकलान्तरे (सुद) वृद्धिस्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं
 यथा नारदः “वृद्धिस्तुविधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः
 प्रकीर्तिता । षड्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तर्हि
 निबोधत” इति । षड्विधा मे इति कश्चित् पाठः
 तत्र मे मते । तान् प्रकारान् स एवाह “कायिकाः
 कालिकाश्चैव षड्विद्धिश्चैव परा । कारिताश्च शिखा
 वृद्धिर्भोग्यामहस्तयैव चेति” । एतेषां स्वरूपमाह “का-
 यिका कर्मसंयुक्ता मासप्राज्ञा तु कालिका । वृद्धेर्द्वि-
 चक्रवृद्धिः कारिता कृष्णिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते
 या तु शिखावृद्धिस्तु सा अज्ञाता । गृह्यतोऽधः फलं
 क्षेत्वाद् भगलाभः प्रकीर्तितः” इति । कायिका कर्म-
 संयुक्ता यत्र कर्मकोकतस्य गवाश्चादेर्देहनवाहनादिकं
 कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः । तथा
 च व्यासः “दोहवाहकर्मसंयुक्ता कायिका ससदाकृतेति” ।
 मदनरत्ने तु भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहना-
 दिकर्मरूपेर्भोग्यकृत्कालिका या वृद्धिः सा कायिकेत्यु-
 क्तम् । मासप्राज्ञा तु कालिका प्रतिमासं लभ्या या
 वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः । “प्रतिमासं श्ववती या वृद्धिः
 सा कालिका मतेति” नारदवचनात् । वृद्धेर्द्विचक्रवृद्धिः ।
 वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः ।
 “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुद्धितेति” नारदवचनात् ।
 कारिता कृष्णिना कृता । कृष्णिनाऽधमश्वेन स्ने-
 ष्यया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः । “वृद्धिः सा
 कारिता नाम यथैकेन स्वयं कृतेति” नारदवचनात् ।
 अधमश्वकारितैव वृद्धिर्देया नोत्तमश्वकारिता तथा
 च वृद्धसतिः “कृष्णिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्य-
 कल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु का-

रितो । अन्यथा कारिता इति दातव्या कथञ्चनेति ।
 उत्तमार्थप्रबोधनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादप्रका स्वयं
 कल्पिता कारिता या सा इति दातव्या न पुनरेवविधा
 भनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः । “प्रत्यहं गृह्णाते या तु
 शिखाऽद्विस्तु सा कृता” । प्रतिदिनलभ्याशिशिखासाह-
 श्याशिशिखाद्विरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शि-
 खासादशुं हरेरित्याकाङ्क्षायां हृहस्यतिरेवाह “शि-
 खेश्वरवर्द्धते नित्यं शिरश्चेदाक्षिर्वर्द्धते । मूले दत्ते तथै-
 वैषा शिखाऽद्विस्तु सा कृतेति” । प्रत्यहं गृह्णाते इति व्य-
 धर्क्यप्रतिश्रुतदिनरन्त्यया इति पक्षेण कालोपलक्षणम् ।
 तथा च कात्यायनः “प्रतिकालन्दाल्येव शिखाद्विस्तु
 सा कृतेति” । “गृह्णातोषः फलं ज्ञेयाद् भोगलाभः प्रकी-
 र्त्तितः” । बन्धकीकृताद् गृह्णात्वासादिजनितः स-
 लोषः । ज्ञेयात् शिखादिफलञ्च भोगलाभाख्यो द्विप्र-
 कार इत्यर्थः । गृह्णेत्येवमप्यस्य स्वावरात्मकभोग्याधे-
 रूपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः “दाधेर्भोगस्त-
 शेषो यो द्विप्रकारे परिकल्पितः । प्रयोगे यत्तु चैवं स्या-
 दाधिभोगः स च्यते” इति । यस्मिन् कृणादानप्रयोगे
 स्वावराधित्वेन परिकल्पिता या द्विफलत्वा सा द्विरा-
 धिभोग इत्युच्यते इत्यर्थः । अपराकादौ “गृह्णात् सोमः
 शदः ज्ञेयादिति पाठः” । सोमो भाटक इति कल्प-
 तरो । शदः शिखादिफलम् । द्विः परिमाणं दर्शयति
 सतुः “वसिष्ठविहितं द्विं सृजोद्विस्तुविहितं भूमिम् ।
 अशीतिभागं गृह्णीयात् सासाहार्धपिकः शते” इति ।
 निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सप्ताद्विपरिमितं द्विं
 वाधुं पिको द्विप्रकारं गृह्णीयादित्यर्थः । एतत्सबन्धकविष-
 यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः “अशीतिभागो द्विः स्या-
 न्मासमासि सबन्धके । वर्षक्रमाच्छतं द्विलिचतः पञ्चक-
 मन्वयेति” । सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो
 द्विः पण्यशते प्रयुक्ते सप्तादः पण्यः प्रतिमासं वर्द्धत इ-
 त्यर्थः । अन्यथा बन्धकराहित्ये वर्षक्रमात् ब्राह्मणादि-
 वर्षक्रमेण द्विलिचतः पञ्चकं शतमन्वयं भवति । द्वौ वा
 त्रयो वा चत्वारो वा इति द्विलिचतः पञ्चा कस्मिन् शते
 द्विदीयते इति द्विलिचतः पञ्चकं शतम् । “तदस्मिन्
 द्विप्रकाराभशुकोपदा दीयते” पा० कन् । तथा चाय-
 मर्थः । बन्धकराहित्ये पण्यशतं प्रति प्रतिमासं ब्राह्मणात्
 पण्यद्वयं क्षत्रियात् पण्यतयं वैश्यात् पण्यचतुष्टयं शूद्रात्
 पण्यपञ्चकं याच्यम् । यत् तु सन्तोक्तम् । “द्विकं शतं

वा गृह्णीयात् सताम्बमन्तुकरादिति” तद्व्यवस्थितवि-
 कल्पविषयम् । अतएव व्यासः “सबन्धे भागं अशीतः
 पाठभागः सबन्धके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ-
 उदाहृतः” इति । सबन्धे आधिसहिते । अशीतः
 अशीततमः । पाठः पठिततमः । लम्बकः प्रतभूः । नि-
 राधाने बन्धकराहित्ये । आधानपक्षे प्रतिभुवोरप्यप-
 लक्षणम् । कल्पतरौ साष्टभाग इति पठित्वा सबन्धके
 अशीततमो भागः स्वीकृत्योपलक्षणो मासद्विद्वि-
 त्तुक्तम् “द्विकन्तिकद्विप्रकारं पञ्चकं शतं समम् ।
 मासस्य द्विं गृह्णीयाद् वर्षानामनुपूर्वशः” इति । द्विकं
 द्वौ द्विदीयते यस्मिन् लक्षणे तत् तथा । एवं त्रिका-
 दपि सममात्रं प्राप्य नाधिकम् । विष्णुरपि “अथोत्त-
 मार्थेऽधमार्थेकादयथादत्तमर्थं गृह्णीयात् । द्विकन्तिक-
 त्वम् पञ्चकं शतं वर्षानुक्रमेण प्रतिमासमिति” । अध-
 मर्थविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः “कान्तारगास्तु दशकं
 सासुद्रा विंशकं शतमिति” । अथ गृह्णीत्वा कान्तारं
 अहावनन्तश्चकन्तीति कान्तारमा दुर्गस्थलग्नान्तरो व-
 स्नादिक्रयकारिणः पण्यशतस्य दशकं प्रतिमासं दश-
 पणान् ददुरित्युत्तरवाक्यस्य साहचर्यम् । ससुद्रान्तरीति
 सासुद्राः ससुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं ददु-
 रित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह स एव
 “ददुर्वां स्रजतां वृद्धिं सर्वे सर्वास्तु जातिष्विति” । सर्वे
 ब्राह्मणादयोऽधमर्थाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्वास्तु जाति-
 भूतसर्वभूतास्तु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं ददुरित्यर्थः । द्रव्य-
 विशेषे द्विविशेषणाह स एव “अन्तस्ते पशुस्त्रीणां
 रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रान्यहिरण्यनाक्षत्रास्त्रि-
 द्विगुणा परेति” । पशुस्त्रीणां महिषीस्त्रीप्रभृतीनां
 द्विप्रकारं प्रयुक्तानान्तरीया सर्वातिरेव द्विः । रसस्य
 हतादेष्टगुणा । वस्त्राणाञ्चतुर्गुणा धान्यानान्त्रिगुणा ।
 हिरण्यानां द्विगुणा परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा च-
 रमा । अतः परमधिका द्विर्नस्त्यर्थः । न च गवा-
 दीनाम् कृण्यत्वेन दानञ्च सम्भवतीति वाच्यम् । तत्पौष-
 षाद्यशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्यादधिनी दानसम्भवात् ।
 यद्व्यस्तु क्षीरवाहनसेवार्थिनः । गृह्णत्येवमपि “हि-
 रण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्तुत्रयके । धान्ये च-
 तसृगुणा प्रोक्ता शदवाहलवेपु च । उक्ता पञ्चगुणा शक-
 वीजेक्षौ षड्गुणा कृता । लवणक्षौ हसद्वेपु वृद्धिरष्ट-
 गुणा मता । उडे कपुनि कैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकारिके”

इति । कुप्यं त्रपुषीसकादिकम् । शदः चेतफलम् ।
 तच्च गो वलीवर्दन्यायाङ्गान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलकादिकम् ।
 बाह्योऽश्वादिः । लघो मेघोष्णचमरोक्तेषादिः । अत्र
 चिरकालशब्देन प्रतिश्रुतायाः अशीतिभागायाः वृद्धे-
 र्यस्मिन् समये द्वैगुण्यादिपापकत्वं सम्भवति । ततोऽधिकः
 काला नृहते । यत् तु “धान्ये शदे लघे वाह्ये इत्यादि-
 मतुनेक्तं तत्प्रत्यर्पणसमये सन्तुष्टाधमार्थविषयम् । बाह्य-
 गुणनिषेधपरमिति सदनरत्ने । यत् तु वसिष्ठवचनम्
 “द्विगुणं हरिणम् त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा
 व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाष्टतमद्विगुणमिति”
 तन्निगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थिति
 क्षतिविषयम् । दरिद्राधमार्थविषयं वा एवमन्यत्वापि न्य-
 नाधिकपरमद्विप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविष-
 यतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि ।
 व्यासोऽपि “वदन्त्वद्विगुणान् कावे मद्यास्ते हरसासवानिति”
 स्नेहस्तेषां हारिः । रसः क्षीरादिः । कात्यायनोऽपि “ते-
 लानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानां मधुसंप्रिप्ताम् । वृद्धिरद-
 गुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति” । विष्णुरपि
 “हरिणस्य द्विगुणा वृद्धिस्तु गुणा वस्त्रस्य धान्यस्य च-
 त्वगुणा रसस्याद्विगुणा सन्ततिः स्तोपशूनामिति” । व्या-
 सोऽपि “शाकपाषाणयोर्जैश्चोष्ठद्विगुणा परिकीर्त्तिते”ति ।
 वसिष्ठोऽपि “वज्रशुक्तिप्रवालानां हेमश्च रजतस्य च ।
 द्विगुणा त्विष्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति” । शुक्ति-
 शब्देनात्र सुक्ताफलं लक्ष्यते वज्रवाहचर्यात् । अतएव
 कात्यायनः “मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।
 तिष्ठतो द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य चेति” । कौटुम्भी-
 टोद्भवम् पट्टस्त्रादि । आविकं कम्बलादिकम् । वसि-
 ष्ठोऽपि “ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य
 च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाञ्चिरजतस्य तु” इति ।
 रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परां वृद्धिं दर्शयति ना-
 रदः “क्षणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्हृद्विकरः स्मृतः ।
 देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्पर्यस्यतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुण-
 चैव तथान्यस्मिन्सत्तुगुणम् । तथाद्विगुणमन्यस्मिन् तत्
 तु देशेऽवतिष्ठते” इति । यत्र वृद्धिविशेषो न भूयते तत्र
 द्विगुणैव पादोल्याह विष्णुः “अनुक्तानां द्विगुणेति”
 अथ च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्धिपरमः सक्तप्रयोगे सक्तदा-
 हरणे वेदितव्यः तथा च मतुः “कुशीदवृद्धिर्द्वैगुण-
 ज्ञात्येति सक्तदाहतेति” । उपचयाथं प्रयुक्तं द्वयं

कुशीदं तस्य वृद्धिः कुशीदवृद्धिर्द्वैगुण्यज्ञात्येति नानि-
 क्रामति । यदि सक्तदाहिता सक्तं प्रयुक्ता पुरुषान्तर-
 संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे-
 रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यप्रमतिक्रमस्य पूर्वव-
 द्भूत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यप्रपञ्चं त्रैगुण्यादीनामुप-
 लब्धम् । सक्तदाहतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्-
 सरं वा न नृहते किन्तु सक्तदु नृहते तदा द्वैगुण्य-
 ज्ञातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि “चिरस्थाने द्वै-
 गुण्यं प्रयोगश्चेति” । प्रयोगश्चेत्येकवचननिर्देशात् प्रयो-
 गान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात्
 शनैः शनैर्वृद्धिप्रपञ्चे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचि-
 तम् । उक्तस्य वृद्धिपरमस्य कश्चिद् द्रव्यविशेषेऽपवा-
 दमाह वृहस्पतिः “दण्डकाष्ठेष्टकास्तृत्विक्खचर्मा-
 स्थिवर्मणां । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निव-
 र्त्तते” । किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः
 चर्म शरादिनिवारकफलकः वर्म कवचम् । हेतिरायु-
 धम् । पुष्पफलयोर्वृद्धेरनिवृत्तिः प्रतिदानवेलायासक्य
 न्तसमर्थप्रमार्थविषया देशविशेषविषया वा वेदितव्या ।
 अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् ।
 विष्णुरपि “किण्वकापांसस्तृत्विक्खचर्मांश्चुष्टेष्टकाङ्गाराणा-
 मक्षयेति” । कापांसि तु षड्विगुणवृद्धिविधायकव्यासवचन-
 विरोधः पूर्ववत्परिहरणीयः । वसिष्ठोऽपि “दन्तचर्मा-
 स्थिशृङ्गाणां मृगमयानान्त्येव च । अक्षया वृद्धिरे-
 तेषां पुष्पमूलफलस्य च” इति । अक्षया मूलप्रतिपाद-
 नाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवेत्यर्थः । शिखावृद्धिआदीना-
 मतुपरममाह वृहस्पतिः “शिखावृद्धिद्विगुणिकाञ्च भो-
 गलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्याद् यावन्
 मूलञ्च शोधितम्” । न शोधितञ्च प्रतिदत्तमृगिकेनेत्यर्थः
 कश्चिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः “यो नृ-
 ष्ठीत्या कण्ठं पूर्णं श्वो दास्यामीति सामकम् । न दद्या-
 ज्ञाततः पश्चात्तदङ्गाद् वृद्धिमाभुयात्” इति । न इति
 प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेव साम-
 कम् अद्विक्रमिति यावत् । योऽनुकान्तिन् दिने सममे-
 वाह त्वदीयं धनं पूर्णं सम्यं दास्यामीति प्रतिज्ञाय कण्ठं
 नृहीत्या पश्चात्तोभाहिकम् कृत्यात् सोऽवधिदिनसारस्य
 वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावधनङ्गीकारेण नृहीतस्य
 धनस्य प्रणमासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः “न
 वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कश्चित् । अना-

कारितमधूर्त्वं वत्सराद्धिवर्द्धते" इति । अनाकारिता
अनङ्गीकृता । प्रोतिदत्तानां प्रतिपादनप्रतिदानदिवानिर्दे-
शमन्यानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृ-
द्धिमत्तत्वा गृहीतमपि मन्मासादूर्द्ध्वं प्रोतिदत्तं वृद्धिं
प्राप्नोतीति । प्रतिपादनस्य प्रोतिदत्तस्याऽदाने वृद्धिवि-
शेषमाह कात्यायनः "प्रोतिदत्तकं वर्द्धते यावच्च प्रति-
पादितम् । याव्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्" इति ।
पञ्चकं पञ्चाधिकम् प्रतिपादनदिनमारभ्य पण्यशतस्य
पण्यपञ्चकं प्रतिपासं वर्द्धते इत्यर्थः । याचितकं गृ-
हीत्वा अप्रतिदत्तत्वे देशान्तरगमने विशेषमाह कात्या-
यनः "यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सराच्च तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" इति ।
एतच्चाप्रतिपाचितविषयम् । प्रतिपाचितं याचितकम-
दत्त्वा यदि देशान्तरं गच्छति तदा विशेषमाह स एव
"कतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं
आमलयास्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" इति । कतो-
द्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्तत्वेत्यन्वयः ।
देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालमारभ्य याचितकस्य
वृद्धिविशेषमाह स एव "स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न द-
द्यात् याचितः कश्चित् । तं ततो कारितां वृद्धिमनि-
ष्कन्तञ्च दापयेत्" इति । ततः प्रतिपादनकालादा-
रभ्येत्यर्थः । एतत्कश्चिद्विधमपरिकल्प्य याच्यमाप्नो-
ष्येयम् । अथ विस्तीर्णस्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य
तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया । "तदङ्गाद् वृद्धिमाप्नुयादिति" न्या-
यसाभ्याम् । गृहीतपण्यो मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने
वृद्धिविशेषमाह स एव "पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्तत्वे
दिशं व्रजेत् । अहल्यस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्"
इति । एतच्चाप्रतिपाचितविषयम् । प्रतिपाचने त्वेतस्य
भिच्छिन्नवृद्धिशेषस्याऽयं तद्दिनमारभ्य प्रतिपासं शते पञ्चकं
वर्द्धते इत्यप्याह स एव "निःक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्च क्रयवि-
क्रय एव च । याव्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्"
इति । नन्वङ्गतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किं
परिमाणं प्राप्नोति चेत् । अशीतिभागो वृद्धिः स्था-
दित्यादि याच्यवल्याद्युक्तपरिमाणं प्राप्नोति ब्रूमः ।
अतएव विष्णुः "वृद्धिं दद्यात्संवत्सरातिक्रमे यथाभिहित-
मिति" । वत्सरातिक्रम इति यत्र यदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता
तस्योपलक्षणम् । यथाभिहितां धर्मशास्त्र इति शेषः ।
धर्मशास्त्रे यथोक्तां तथाविधाभित्यर्थः । तच्च यथाभि-

हितामित्यस्यादिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाक्शि-
हितां दद्यादित्यर्थः कस्माच्च भवति अतिप्रसङ्गा-
पत्तेः । "कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता वा सिद्ध्यति ।
कुशीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेः । अ-
स्यार्थः । शास्त्रविधिनयमितशास्त्रकृतवृद्धानुसारी यो
वृद्धिपक्षे लोक्तिकानां समाचारः तस्मादधिका वृद्धि-
रुक्तमण्यैरेकतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता-
धर्मशास्त्रवाद्या । अतएव कुशीदपथमाहुस्तं धर्मपथ-
मिति । पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतिपाचितविषयमिति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्ताच्छास्त्रानुसारादधिकाऽध-
मार्थनाकृता वृद्धिर्न सिद्ध्यति । यतः कुशीदपथमाहुस्तम् ।
यदा तु व्यवहारावस्थादुत्तमार्थोऽधिकमधमार्थवाका-
रितं लाभमिच्छति तदा ब्राह्मणे पञ्चकं शतं पहीतुं म-
र्हति न ततोऽधिकमधमार्थकारितमित्यर्थसाहचर्याकरः ।
अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः "पण्यमूल्यं भूतिव्याधौ
दण्डो यस्य प्रकल्पितः । वृथादानाद्विकपण्या वर्द्धन्ते
नाविवर्द्धताः" इति । पण्यस्य वृद्धादेर्मूल्यम् । कृति-
र्वेतनम् । व्याधौ निक्षेपः । वृथादानं वेश्यादित्यर्थः
प्रतिश्रुतम् । आलोकपण्यो द्यूतद्रव्यम् । अविवर्द्धताः ।
अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रवासप्रतिपादनयोर-
भावे वेदितव्या अन्यथा पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन
विरोधः स्यात् । व्यासस्य च वृद्धिभाववचनं प्रतिपाच-
नाभावे "न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथा-
स्थिते । सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात् स्वयं
कृतम्" इति संवत्सराच्च यथास्थितमिति विशेषणो-
पादानाद् व्यक्तमन्यथाकरणाभावे च ज्ञातव्यम् । तथा
च निक्षिप्तं वृद्धिशेषत्वेत्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचन-
विरोधो न । कात्यायनोऽपि "वर्धयस्यासवद्यूते पण्य-
मूले च सर्वदा । स्त्रीगुल्फेषु न वृद्धिः स्यात् प्रा-
तिभाष्यागतेषु च" इति । सर्वदेत्यनेन प्रतिपाचनादेः पर-
स्मादपि वृद्धिरुक्ता नास्तीत्युक्तम् । यद्यपि सर्वदेति
संवत्सरेत्यात् पण्यमूल्येऽपि प्रतिपाचनादेः परस्मादकृत-
वृद्धौ परमः प्रतिभाति । तथापि पूर्वोक्तकात्यायनवचन-
विरोधात् न तच्छेषता सर्वदेत्यस्य । एवञ्च पूर्वोक्त एव
परिहारः । एवं वर्धयस्याऽपि वृद्धिभावोक्तिः प्रति-
पाचनाभावे तथा च न तच्छेषतापि । एवञ्च न पूर्वो-
क्ताच्चवृद्धिप्रतिपादकवशिष्टादिवचनविरोधः । अन्यथापि
वृद्धिभावं व्याधौ व्याहृ "प्रातिभाष्यमुक्तवत्समगृही-

तच्च दितुमतः । न वर्धते प्रयत्नस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रु-
तम् इति । भुक्तवन्मनित्यनेन स्थापितस्य गुप्ताधेर्वृन्दा-
लङ्कारादिरूपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम् । अतएव गो-
मयः “भुक्ताधिर्न वर्धते वृन्दा लङ्कारादिरिति” अ-
न्येनैव दितुमतः प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तम-
मूर्तिवृद्धिर्लोभादिवशान्न यदा नृह्लाति तदा तस्य कृतापि
वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य न देवेत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः
“दीयमानं न नृह्लाति प्रयुक्तं यत् स्तकम्बनम् ।
अध्यस्यस्थापितं तत्स्याद् वर्धते न ततः परम्” इति ।
अध्यस्यस्थापितमिति विशेषणोपाधमर्णो यदि स्तनिकटे
स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति । ६ शैलेयगण्डव्ये
पु० । १० धने च राजनि० ।

वृद्धिका स्त्री वृद्धि+कार्थे क । वृद्धिनामकौषर्षं शब्दच० ।
वृद्धिजीविका स्त्री वृद्धिस्तद्वत् जीविका । वृषदानादिषु
प्रयुक्तधनेभ्यो ल भद्रपञ्जीविकायाम् ।
वृद्धिश्चाह वृद्धिर् अर्थादयम् आहम् । पुत्रादीनां संस्कारा-
न्ने पार्वणविधिके नान्दीश्चाह नान्दीश्चाहशब्दे दृश्यम्
वृद्धीच्च पु० कर्म० अच् समा० । जरह्वे अमरः ।
वृद्धराजीव लि० वृद्धिम् अधमर्णतः प्रयुक्तद्रव्याधिकलाभ-
माजीवति आ+जीव+अच् । बाहुप्रिके अमरः ।
वृद्ध दीप्तौ चु० उभ० अक० सेट् । मर्हति ते अवीवृधत् त
अववर्धत् त ।
वृद्ध वृद्धौ आ० आत्म० लुङि लुटि लुङि च उभ० अक०
सेट् वृता० । वर्धते अदित् अवृधत् अवर्धत् वृतवत्
वत्स्यति वर्द्धिष्यते । अदित् क्ता वेट् ।
वृधसान पुंस्त्री० वृध-आन अलुक् च । मनुष्ये चि० कौ० ।
स्त्रियां ङीप् । [उणादि० ।
वृधसान पु० वृध-आन अलुक् च । १ पुरुषे २ पत्ने ३ श्वतौ च
वृन्त न० वृ-क्त नि० घुम् च । (वाँटा) फलपत्रादिवन्ने अमरः
वृन्ताक पुंस्त्री० वृन्तमकति अक-अच् । वार्ताकौ शब्दच० ।
स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीप् ।
वृन्तिता स्त्री वृन्तं जातमस्याः तार० इतच् । कटुकायां शब्दच०
वृन्द न० वृन्त्यते वृन्त्यते वा-वृण-वृत् वा दन् नि० । १ समूहे
अमरः । २ देशवृद्धसंख्यायां ज्योतिः ३ केदारकन्यायां
४ तुलसां स्त्री शब्दच० । ५ प्राधिकायां स्त्री वृन्दावनम् ।
वृन्दार लि० वृन्दस्त्विति क-अच् । मनोहरे शब्दच० ।
वृन्दारक पु० वृन्दे न कायति कै-क । १ देवे अमरः । स्वार्थे
क । २ सुखे ३ मनोहरे च लि० ४ यूषपतौ पु० व्याडि० ।

वृन्दावन स्त्री वृन्दायाः तपस्यार्थं तत्क्रीडाार्थं वा वनम् शा०
त० । मथुरासन्निकटे वैष्णवे १ तीर्थभेदे गोलोकस्थे धामभेदे
च “कमलांशा तस्य (केदारस्य) कन्या नाम्ना वृन्दा तप-
स्त्रिनीत्युपक्रमे “वृन्दा यत् तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं
चतुतम् । वृन्दयात् कृता क्रीडा तेन वा सुनिपुण्य ।
राधाशोडशनाम्नां च वृन्दा नाम सुतो सुतम् । तस्याः
क्रीडा वनं रस्यं तेन वृन्दावनं चतुतम्” ब्रह्मवै० जन्म०
१७ च० । “नित्यं वृन्दावनं धाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थि-
तम् । पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमयम् । वैकु-
ण्ठादि तदंशं स्वयं वृन्दावनं भुवि । गोलोकैश्वर्यं च
यत्किञ्चित् गोकुले तत् प्रकीर्तितम् । वैकुण्ठादिवैभवं
यत् द्वारकायां प्रकाशयेत् । यद्ब्रह्म परमैश्वर्यं नित्यं
वृन्दावनाश्रयम् । तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी
धन्येति विश्रुता । यत् स्थानादुरकं धाम विष्णोरेकान्त
वज्रभम् । स्वस्थानमधिकं नाम धेयं माथुरमण्डलम् ।
निगूढं परमं स्थानं पुण्यं भ्यन्तरसंस्थितम् । सहस्रपत्र-
कमलाकारं माथुरमण्डलम् । विष्णुचक्रं परिभ्राम-
न्नाम वैष्णवमङ्गुतम् । कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्य-
क्रममीरितम् । प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं
क्रमात् । भद्रेश्वरीशौहृभाण्डोरभमहापतालुखटीर-
काः ७ । बल्ललङ्कसुदंष्ट्रकाव्यं १० मधु१ वृन्दावनं १२ तथा ।
द्वादशैतावने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे । पूर्वं पञ्च
वनं प्रोक्तं तत्रास्ति शुद्धसुतमम् । महावनं गोकुलाख्यं
रस्यं मधुवनं तथा । पूर्वं तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः
सप्त पश्चिमे । अन्यत्रोपवनं प्रोक्तं कण्ठक्रीडारसस्य-
लम् । कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
नन्दनानन्दखण्डश्च पालाशाशोककेतकम् । सुमन्त्रिभादनं
केलिकन्दं सोजनस्यलम् । सुखप्रसाधनं वल्लहरणं
शेषशायनम् । शत्रासपूष दक्षिणामं चक्रमाहपुरं तथा ।
सङ्घितं विपदश्चैव बालक्रीडश्च भूपरम् । केसुद्रुमं खरो-
वीरसुतसुकञ्चापि नन्दनम् । इत्येव वने संख्यास्त्रि-
शच्चोपवने स्मृता । पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वन-
सुतमम् । तत्रोत्तरे चतुर्थं वनञ्च ससुदाहृतम् ।
नाना विधरसक्रीडानानालीलासयस्यलम् । दलविस्मय
विस्ताररहस्यक्रममीरितम् । सहस्रपत्रकमलं गोकु-
लाख्यं महत् पदम् । तत्रोपरि खर्चपेठे मणिसखण्डप
मण्डितम् । तत्र तत्र क्रमाद्भुजं विदिक्षु दलमीरितम् ।
यद्दलं दक्षिणे प्रोक्तं परं शुद्धोत्तमोत्तमम् । तस्मिन्

दले महापीठं निमग्नमदुर्गमम् । योगीन्द्रैरपि दुष्-
प्रापं सर्वात्मा यत्न गोकुले । द्वितीयं दलमाग्नयेयं तद्-
हृद्य द्विधा तथा । निरुद्धककुटीवीरककुटीरो तद्दले
स्थितो । पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते ।
गङ्गादिस्वर्गतीर्थानां स्पर्शाच्छतगुणं भवेत् । चतुर्थदल-
मैशान्यां सिद्धपीठेऽपसितप्रदम् । कामयन्तूना गोपी
तत्र कृष्णार्तिं लभेत् । वस्त्राभूषणहारचरणं तद्दले ससु-
दहृतम् । उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ।
हादशादित्यमलैव दलञ्च कर्णिकासमम् । वायव्यन्तु दलं
षष्ठं तत्र कालीकुट्टः स्मृतः । दलोत्तमोत्तमश्चैव प्रधान-
स्थानमुच्यते । सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
यज्ञपत्नीगणानाञ्च तदीप्सितवरप्रदम् । कषासुरस्य
निर्वाणं चक्रे त्रिदशदशितम् । ब्रह्ममोहनमलैव दलं
ब्रह्महृदावहम् । नैर्ऋत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघात-
नम् । शङ्खचूडवधस्तत्र नानाकेलिरसस्थलम् । श्रुत-
मष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम् । श्रीमद्वृन्दावनं
धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् । शिवलिङ्गमधिष्ठाता हरो
गोपीश्वराभिधः । तद्वाद्ये षोडशदलं त्रिधा पूर्णं तदी-
रितम् । सर्वांश्च दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्यग्राह्यथा-
क्रमम् । महत् पदं महद्भाम प्रधानं षोडशं दलम् ।
प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् । तस्मिन्
मधुवनं प्राक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् । चतुर्भुजो महा-
विष्णुः सर्वकारणकारणम् । तत्राधिष्ठिततद्देवं मुनि-
श्रेष्ठं । सनातनम् । दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिन्नीलार-
सस्थलम् । खट्विरारण्यमलैव दलञ्च सप्तदाहृतम् । सर्व-
श्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् । तत्र गोव-
र्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये । कर्णिकायां महालीला
तल्लीलारससागरे । यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पति-
र्भवेत् । कृष्णो गोविन्दतां प्राप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ।
दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् । चतुर्थदलमा-
ख्यातं महाङ्गुतरसस्थलम् । हरिर्यस्य पतिः साक्षा-
न्निजं गोवर्द्धनं स्वयम् । कदम्बखण्डो तत्रैव पूर्ण-
नन्दरसाश्रयः । स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च ससु-
दाहृतम् । नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते । अधिष्ठातात्र
गोपालो धेनुपालस्ततः परम् । दलं षष्ठं यदाख्यातं
तत्र नन्दवनं स्मृतम् । सप्तमं बकुलारण्यं दलं रम्यं
प्रकीर्तितम् । दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ।

नवमं कुसुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् । कात्या-
रण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम् । ब्रह्मपसादनं
तत्र विष्णुवन्दं प्रदर्शितम् । कृष्णक्रीडारसस्थानं प्र-
धानं दलमुच्यते । दलसेकादशं प्रोक्तं भक्तानुपहृका-
रणम् । निर्वाणं सैतव्यस्थलं नानारसमयस्थलम् । भा-
गवतीरं हादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् । कृष्णक्रीडा-
रसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः । त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र
भद्रवक्त्रं स्मृतम् । चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्थ-
लम् । जीवनं तत्र रुचिरं सर्वेश्वर्यस्य कारणम् ।
कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्तिकान्तिवर्द्धनम् । पञ्चदशं दलं
श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम् । कथितं षोडशदलं मा-
हात्म्यं कर्णिकासमम् । महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति
गुह्यमुत्तमम् । बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समा-
वृतः । पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम् । अधिष्ठाता
तत्र बालगोपालः पञ्चमावृत्तः । नाम्ना दामोदरः
प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रयः । दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्व-
श्रेष्ठदलोत्तमम् । कृष्णक्रीडा च किञ्चलके विहारदल-
मुच्यते । सिद्धिप्रधानं किञ्चलकं दलञ्च सप्तदाहृतम्
पञ्चगुणं पाठ्यम् ।

टुन्दिष्ठ लि० अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्टन् वृन्दादेशः ।
अतिशयमुख्ये “वृन्दिष्ठमाज्ञीत् वसुधाधिपानाम्” इति
भट्टिः । ईयसन् वृन्दीयानप्यत्र लि० स्त्रियां ङीप् ।

वृत्तं वृत्तौ दिवा० पर० सक० सेट् । वृत्तिश्च अवृत्तश्च अवर्णीत्
पुष्पादिरवमित्येके तेन अवृत्तदित्येव ।

वृत्तं पु० वृत्त-क । १ वासकवृत्ते भरतः । २ उन्दूरे पु० स्त्री० शब्दच०
स्त्रियां ङीप् । ३ शोषधिभेदे स्त्री उष्णादि० ।

वृत्तिक ५० ब्रह्म-किकन् । (विष्णु) १ कीटभेदे राजनि० कीट-
शब्दे दृश्यम् । २ शुक्कीटे (शुवापोका) अमरः ।
मेघादितः ३ अष्टमे राशौ ज्यो० ४ शोषधिभेदे सेटि० ।
५ सदनवृत्ते इककटे ७ गोमयकीटे च भरतः । ८ नालिके
संक्षिप्तसारः ।

वृत्तिकराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १२६०
कलोपरि १८०० कलात्मकः विशाखाशेषपादातुराधाज्ये-
ष्ठानक्षत्रात्मकः स च शीर्षोदयः श्वेतवर्णः अलराशिः
उत्तरदिक्पतिः कफप्रकृतिः जलमयः बहुपुत्रः बहु-
स्त्रीसङ्गः चिकणवर्णः विप्रवर्णः सौम्यः बह्वनारूपः
समराशिः स्थिरः पुष्करसंज्ञः सरीसृपजातिः पात्यः
दृष्टव्यजातको दृश्यम् ।

वृषिकप्रिया स्त्री वृषिकस्य शुक्रकोटस्य प्रिया । पूतिका-
याम् रत्नमा० ।

वृषिककर्णी स्त्री वृषिकस्य कर्ण इव पलं यस्याः । आ-
ख्युक्त्याम् राजनि० । [भेदे राजनि० ।

वृषिका स्त्री वृषिकः तद्विषमस्यस्या अक्ष । (विष्कातो) लुप-
वृषिकाली स्त्री वृषिक इवाकति पथ्याप्नोति स्पर्शने वेदनायै
अक्षगोरा० डोष् । (विष्कातो) लुपभेदे रत्नमा० ।

वृषिपत्नी स्त्री वृषिक इव पलं विषाक्तमस्य प्रथो० कक्षोपः
डोष् । वृषिकात्याम् रत्नमा० ।

वृषीर पु० वृष-कीरच् । श्वेतपुननेवायाम् रत्नमा० ।

वृष सेचने सक० श्वा० पर० प्रजननसामर्थ्यं ऐश्वर्यं अक्ष०
सेट् । वर्धते अक्षधर्त । अदित् क्ता वेट् ।

वृष प्रजननसामर्थ्यं ऐश्वर्यं चुरा० आत्म० सक० सेट् । वर्ध-
यते अक्षोवृषत-अक्षवर्धत ।

वृष पु० वृष-क । १ वृषभे पुङ्गवे अक्षरः २ मेघादितो द्वितीये
राशौ ज्यो०त० । ३ वृषभेदे ४ एकादशमनुकालीने ५ इन्द्रे
६ धर्मे गरुडपु० दा०य० । ७ शृङ्गिमात्रे दसूषिके ८ शुक्र-
युक्ते ९ वास्तुस्थानभेदे ११ वासकवृक्षे मेदि० । १२ शत्रौ
जटा० । १३ कामे १४ वल्लयुक्ते त्रि०विश्वः १५ अक्षभनामो-
मधो राजनि० । १६ मयूरपिच्छे १७ श्रीकृष्णे च त्रिका० ।
वृषराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १८०० कलो-
परि १८०० कलात्मकः । कृत्तिकाशेषतिपादरोहिणीशु-
भाद्याङ्गलकः स च सौम्यः क्षुब्धना सप्तः स्थिरः पुष्क-
रधन्तः चतुष्पाद् निशास्यः प्यास्यः दिवारण्यः शुभः
दक्षिणदिगीर्णः रातिसंचः प्रहोदयः शीतस्वभावः
वातप्रकृतिः सुन्दरभूषासो श्वेतवर्णः वैय्यजातिः सहा-
शब्दकरः मध्यमस्त्रोसङ्गः मध्यमप्रजयः दहज्जा०
मूलं दृश्यम् । पुरुषविशेषलक्षणञ्च “बहुगुणवह-
वत्सः श्रीकृष्णो नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी
हृषो ना” रतिम० चतुर्म् । १८ अरिष्टासुरे स हि
वृषाकारेण इन्द्रावने गोहनने प्रवृत्तः कृष्णेन हतः । तत्-
कथा हरिव० ७८ अ० । वृषस्य शुभाशुभलक्षणं गोबल-
णशब्दे २७१८ प्रह्लादौ दर्शितम् । वृषादि० आद्युदात्तः ।
वृषकर्णी स्त्री वृष इव सुदर्शनः कर्णोऽस्या डोष् । (सुदर्शन
गुलुच) श्यातायां लतायाम् रत्नमा० ।

वृषगन्धा स्त्री वृषस्य गन्धो लेशो यत् । वस्तान्त्यां राजनि० ।

वृषण पु० वृष-कम् । १ अण्डकोषे अक्षरः । २ वीर्यान्विते त्रि०
“सूबलिङ्गो दरिद्रः स्यात् दुःखे कष्टप्रणोभवेत् । विषमे

स्त्रीचपलो वै नृपः स्यात् वृषणे सने । प्रलम्बवृषणोऽ-
स्यायुर्निर्द्रव्यो मन्थिभिर्भवेत्” गरुडपु० ६१ अ० ।

वृषणश्च पु० कर्म० शक० । सामर्थ्ययुक्ते इन्द्राये त्रिका० ।

वृषणत् त्रि० वृषण-मत्तण् मक्ष वः न नलोपः अत्वम् ।

वर्षणयुते स्त्रियां डोष् । [पकरणे रखादौ जटा० ।

वृषणसु त्रि० वृषा वसु यस्य न नलोपः अत्वम् । इन्द्रा-
वृषदंशक पुंस्त्री० वृषान् मूषिकान् दशति दन्त-एषु ।

विष्काळे अक्षरः स्त्रियां डोष् ।

वृषभज पु० वृषो वृषभो मूषिको धर्मो वा ध्वजो यस्य । १ शिबे
अक्षरः वृषकेतनादयोऽप्यत्र । २ छेरन्ते ३ पुण्यकर्मयुते च

विश्वः । [गोरा० डोष् । नागरसुखायाम् ।

वृषभाङ्गी स्त्री वृषो बलवान् भाङ्गः काको यस्याः ५ त० ।

वृषन् पु० वृष-कनिन् । १ इन्द्रे २ कर्णं ३ दुःखे ४ वेदनाज्ञाने
मेदि० । ५ वृषे ६ अक्षे च हेमच० ।

वृषनाशन पु० वृषान् मूषिकान् नाशयति नश-णिच् ल्यु ।

१ विष्कृते गन्धमा० । २ अरिष्टरूपवृषनाशके श्रीकृष्णे

हरिव० ७८ अ० ।

वृषपर्णी स्त्री वृषस्य मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः । (इन्द्र-
रकाणी) १ आख्युक्त्याम् रत्नमा० । २ सुदर्शनीवृक्षे

राजनि० ।

वृषपर्वेण पु० वृषे पर्वे उत्सवो यस्य । १ शिवे २ दैत्यभेदे च ।

वृषं बलकरं पर्वे यस्य । ३ शृङ्गारवृक्षे ४ केशरौ च विश्वः ।

वृषभ पु० वृष-अभच् क्तिञ् । १ वृषे २ अष्टे ३ वैदभीरीतिभेदे
मेदि० । ४ जिनभेदे हेमच० । ५ कर्णच्छिद्रे ६ अक्षभनामोक्षणे

च अणादि० । [दयोऽप्यत्र ।

वृषभगति पु० वृषभेण गतिरस्य । शिवे चाराम् । वृषभयाना-

वृषभध्वज पु० वृषभो ध्वजोऽस्य । शिवे वृषभकेतनादयोऽप्यत्र

वृषभाक्षी स्त्री वृषभस्य अक्षीव पुष्पमस्याः षच् सभा० डोष् ।

इन्द्राकृत्याम् राजनि० ।

वृषभानु(न) पु० राधिकायाः पितरि । ब्रह्मवै० ज० १७ अ० ।

वृषभानु(न)सुता स्त्री इत० राधिकायाम् । [त्रिका० ।

वृषभासा स्त्री वृषणा इन्द्रेण भासते भास-अच् । अमरावत्यां

वृषल पु० वृष-कलच् । १ इन्द्रे २ इन्द्रेण ३ शोचके ४ चन्द्रगुप्ते

नृपे च मेदि० । ५ अण्डासिके जटा० ।

वृषली स्त्री “पितृगृहे च नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भूषणहत्या पितृसत्याः सा कन्या वृषली कृता” इत्यु-

क्तायां पितृगृहे दृष्टरजस्वायामन्दायां १ कन्यायाम् ।

वृषल-भाष्यायां जातो वा डोष् । २ वृषलजातिस्त्रियां

शतज्ञायायाच । “अज्ञाहा दृषलोपतिः” इति “दृषलो-
फेनपीतस्य” इति च मनुः ।

दृषलोचन पु० दृषलोचनं चोचनं यस्य । १ भूषिके । इत० ।

२ दृषनेने न० । इव० । ३ दृषतल्यनेने लि० ।

दृषवाहन पु० दृषो वाहनस्य । शिवे दृषभावाहनादयोऽप्यत्र
दृषमत्र पु० इत० । श्रीकृष्णे त्रिका० दृषानकादयोऽप्यत्र ।

दृषस्यन्ती स्त्री दृषेच्च जम्भनमिच्छति दृष+जाभाये क्यच्
सृक् च शतृ-ङीप् । कासुक्याम् अमरः “लक्ष्मणं सा वृष-
स्यन्ती” मट्टः । [ग्रामि अमरः । २ कपिकच्छां हेमच० ।

दृषा स्त्री दृषः सूषिककटाकरः पर्णोऽस्याः क्यच् । १ सूषिकप-
दृषाकपायो स्त्री दृषाकपेः पत्नी ङीप् ऐङ् च । १ लक्ष्मणां

२ गौर्याम् अमरः । ३ स्त्राहायां ४ शय्यां ५ जीवन्त्यां ६ श-
तावर्थाश्च मेदि० ।

दृषाकपि पु० वृषं धर्मं न कस्ययति न+कपि-इन् नङीपः ।

१ महादेवे २ विष्णो ३ कम्बो ओद० ४ इन्द्रे श्रीरक्षाभी ।

दृषाकर पु० दृषस्य सामर्थ्यं लाकरः । मागे राजनि० ।

दृषाङ् पु० वृषः अङ्गोऽस्य । १ शिवे २ भक्त्यातके ३ शण्डे च
४ साधो पुण्यप्रति च मेदि० ।

दृषाहार पु० स्त्री दृषो भूषिक आहारो यस्य । विङ्गले हारा०

दृ(वृ)षि(षी) स्त्री वय्यादित्वे जुवन्तोऽस्यां सीदन्ति सद-
ङट् जुवः वृ आदेशः ङीप् वृषो० अन्तःस्थादित्वे वृष-
कि वा ङीप् । व्रतिनां कुशमयामनभेदे अमरः ।

दृषोत्सर्ग पु० चत्+सृज-चञ् इत० । कृताद्युद्भवेन तत्-
प्रादादिभिः क्रियमाणे विधानेन वृषस्य त्यागे

तद्विधियथा शु०त० “कालविवेके अञ्जपु० “एकादशाहे
मेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः । मेतलोकं पारित्यज्य

सर्कलोकं स गच्छति । आद्यश्चाङ्गे लिप्ये वा षष्ठे भासि
च वत्सरे । दृषोत्सर्गं कर्तव्यो यावत्कृत्वा सपिण्डता ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः ।
यस्य मेतस्येति सामान्यश्रुतेः पितृभिन्नस्यापि दृषोत्सर्गः

प्रतीयते । लिप्यङ्गोऽत्र चान्द्रः आङ्गे तथादर्शनात्
आङ्गप्रदीपे जात० “जङ्ग” लिप्यङ्गात् यत् अङ्गं कृता-

हन्त्येव तज्जवेत्” । अत्र पूर्वकृततिथिमादाय लिप्यङ्गगणना
भासिकानां कृततिथौ विधानात् लिप्यङ्गश्चाङ्गमपि कृताहे

कार्यम् । अत्र वत्सरे इत्युपादानात् विष्णुधर्मोत्तरीये
कृताह इति पदं पूर्णसंस्कारकृततिथिपरम् । तद्वयथा

दृषोत्सर्गमपि विष्णुः “विष्णुवद्वतये चैव कृताहे
ब्रह्मवत्” इति कृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि

कारवेत्” । यस्य ब्रह्मवत्स्य पितादेवस्मिन्नहनि कृताहः
तत्तिथौ कर्तव्यमित्यर्थः । (तत्तिथिश्च प्रथमादिकला

होसिद्विषयतरक्रियया सजातीयतिथिष्वेन लिप्यङ्गश्चाङ्गे
पञ्चान्तरत्वेऽपि न क्षतिः) । अन्वोप० “दृषोत्सर्गविधिं

व्याख्यास्यामः “कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्याश्वयुज्यां
दशाहे गते संवत्सरेऽतीते वा” । अत्र कृततिथिमादाय

वत्सरेगणना दशाहवदित्यविरोधः । एकादशाह इति
आद्यश्चाङ्ग इति च अशौचान्तरद्वितीयदिनपरम् । अशौ-

चान्तात् द्वितीयेऽङ्गोऽप्युपक्रमे “दृषोत्सर्गं कर्तव्यो देया
च कपिना शुभा” मत्स्यपु० एकवाक्यत्वात् । मेतदृषोत्सर्गे

दृष्टिश्चाङ्गं न कार्यम् “नावां संवत्सरात् दृष्टिर्दृषोत्सर्गे
विधीयते । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दृष्टिश्चाङ्गं विधीयते”

अशौचवचनात् । दृषोत्सर्गमाह कर्मप्रकाश्याः “अव्यङ्गो
जीववत्सायाः पर्याप्त्याः सुतो बली । एकवर्षी द्वि-

वर्षी वा यो वांसादृष्टकासुतः । यूथादुक्षतरौ यस्तु सप्तौ
वा नीच एव वा । सप्तावरान् सप्त पराहृत्सृष्टकारवेदु-

दृषः” । अष्टकासुतः अष्टकार्तिथिषु जातः “दृष एव
य मोक्षव्यो न सन्त्यर्थी मृष्टे वसन्” मत्स्यपु० । वत्सरी-

विशेषति कात्याः “अस्यतो लोचिता पत्नी पादाभ्यां
नीलपाण्डुरे । पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा दृषमस्य च भोजये ।

चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे वा कृष्णतोऽपि वा । वत्सं
सर्वाङ्गसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत्” देवीपु० ८० । अत्र

सम्भवत इत्युक्त्वा एकयापि वत्सतया दृषोत्सर्गः सिध्यति ।
“अङ्गित्वोत्सृज्यते पूर्वं गात्रालङ्कृत्य सर्वतः । तप्तेन

वामतश्चक्रं यास्ये मूलं समालिखेत् । पातना हेमतांशे
आयसेनाथवाऽङ्गवेत्” देवीपु० । मेतोहे श्यकदृषोत्सर्गस्य

सकृत्सादावपि कर्तव्यः “अशौचान्तेऽपि कर्तव्यं दृषो-
त्सर्गादिकं बुधैः । सविश्वचादिदोषस्तु न यादृक्काल क-

श्चन” शु०त० दृष्टवाक्यात् । कालमाधवीये कालादर्थे च
सकृत्सासे कर्तव्यतानिप्रेषसुपक्रम्य प्रवृत्तं यथा “आश्विन

स्त्रीकृतिः काश्यदृषोत्सर्गश्च निष्कृतः” । अत्र काश्येति
विशेषणात् नित्यस्य न निषेधः “अशौचान्तात् द्वितीये-

ऽङ्गि यस्य नोत्सृज्यते दृषः । वत्सस्य निष्कृतिर्दृष्टा दशैः
आङ्गप्रतरेपि” इत्युक्ते सत्यं नित्यत्वम् चन्द्रनघेनुशब्दे

दृश्यम् ।
दृष्टि स्त्री दृष-क्तिन् । १ वर्षके अमरः । कर्मणि क्तिन् ।
मेवादिभिः २ सिच्यमाने ङङ्गे । तत्कारणं यथा

“जुषन्तु परमांश्च किमिन्द्रादृष्टिरेव च । कुर्याद्वि-

जायते तोयं तोयात् शस्त्रानि शस्त्रिनः । तेभ्योऽ-
स्त्रानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः । सूर्य्यपुस्तक-
नीरञ्च काले तस्मात् सञ्ज्ञवः । सूर्य्यो मेवादयः सर्व-
विधात्मा ते नियोजिताः । यत्रावदे यो जलधरो गजश्च
सागरोमहत् । शस्त्राधिपो नृपो मन्त्रो विधात्मा ते
निरूपिताः । जलादकानां सस्यानां तृणानाञ्च निरू-
पितम् । अद्देऽवदेऽस्येव तत् सर्वं कल्ले कल्ले युगे
युगे । हस्ती सञ्ज्ञादादाय करेण जलमीप्सितम् ।
तथा ह्वनाय तद्दद्यादातेन मरितो वनः । स्थाने स्थाने
पृथिव्याञ्च काले काले यथोचितम् । ईश्वरेच्छया वि-
भूतं गूणी तत्प्रतिबन्धकम् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च स-
हृत् कुद्रञ्च मध्यमम् । धात्रा निरूपितं कर्म केन तात !
निवार्यते" ब्रह्मवैजयन्त० २१ अ० । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यादियसुप्रतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टे-
रक्षं ततः प्रजा" गीता । अमरवृष्टिस्तृप्तकानि यथा
"मयूराः स्तनयित्वानां शब्देन हृषिता रुद्धः । केका-
यन्ति प्रतिपन्ने सततं वृष्टिस्तृप्तकाः । सेवात्सुकानां
अधुरस्तातकानां मनोहरः । अयतः सतिमत्तानां वृष्टि-
सन्निधिस्तृप्तकः । गगने शक्रभाषेन कृतं साम्प्रतमा-
स्यदम् । धारासारशरैस्तापं ह्येतुं प्रति यथोदुगतः"
कालिकापु० १५ अ० ।

वृष्टिस्त्री स्त्री वृष्टिं हन्ति कारणत्वेन जहाति हन-क
ङीप् । सूर्य्यलोचयाम् शब्दच० ।

वृष्टिजीवनं लि० वृष्टिः वृष्टिजलमेव जीवनं पालनोपायो
यस्य । १ वृष्टिजलमात्राजीविनं चातके । २ देवमातुके
देहे हेमच० । [हारा० २ वृष्टिभवे लि० ।

वृष्टिभू पु० वृष्टौ तदुपलब्धते काले भवति भू-किप् । १ भेके
वृष्टिवैकत न० इत० । उपद्रवस्तृप्तके वृष्टिविकारे यथोक्तं
व० सं० ४६ अ० ।

"दुर्भिक्षमनावृष्ट्या भवति वृष्ट्यां जुह्वयं सपरचक्रम् । रोगो
हन्तुमवाधां नृपवधोऽनभ्रजातायाम् । शीतोष्णविष-
यां नो सस्यस्तृप्तु च सस्यहतेषु । प्रणमासाद्भ्रमयं
रोगभयं देवजनितं च । अन्यतौ सप्तहं प्रबन्धवर्षे
प्रधाननृपमरश्चम् । रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसा-
दिभिर्भरकः । धान्याहरण्यत्सफनकुसुमाद्यैर्वर्षितैर्भयं
विद्यात् । अङ्गारयांशुवर्षे विमाशमायाति तच्चगरम् ।
अपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः ।
क्रिदं ब्रायति वृष्टौ सस्यामाभीति सञ्जनम् । क्षीरवत-

क्षोद्राणां दम्भो रुधिरौष्णयोर्वी वर्षे । देशविनाशो
त्रयोऽस्यवर्षे चापि नृपयुद्धम् । यदसलेकं क्षया न
दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा । देशस्य तदा सुसहज्जयमा-
यातं विनिर्देश्यम् । व्यथो नमसीन्द्रधनुर्दिवा यदा
दृश्यतेऽथ वा रात्रौ । प्राच्यासपरक्षां वा तदा भवेत्
जुह्वयं सुमहत् । सूर्य्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः
सृजतो वृष्टिविकारकाले । धान्यान्मृगोकाञ्चनदक्षिणाञ्च
देयास्ततः शान्तिमुपैति पापम्" ।

वृष्टिण पु० वृष्ट-नि किञ्च । १ यादववंशे नृपभेदे शब्दच० ।
२ श्रीकृष्णे १ मेवे अमरः । ३ चण्डे ५ पावण्डे च लि०
शब्दर० ।

वृष्टिगर्भं पु० वृष्टिः यादवकुलं गर्भो यस्य । श्रीकृष्णे हारा०
वृष्ट्य पु० वृष्टाय हितो यत् वृष्ट-क्यप् वा । १ भाषे हेमच० ।
२ शुक्रवृष्टिकारके लि० भाष्यम् । ३ वाजीकरणे न०
४ आनन्दक्यां ५ शतावर्थां ५ वृष्टमनामोषधौ च स्त्री रा-
जनि० । ७ वृष्टिनामोषधौ रत्नमा० । [राजनि०]

वृष्ट्यकन्दो स्त्री वृष्ट्यः शुक्रवर्द्धकः कन्दो यस्याः । विदार्याम्
वृष्ट्यगन्धिका स्त्री वृष्ट्यः शुक्रवर्द्धको गन्धो यस्याः कप् अत
इत्थम् । अतिवलायाम् राजनि० । कथभावे वृष्ट्यगन्धा
वृष्टदारके स्त्री शब्दच० । [वृष्ट्यवृष्टिका तत्वेव स्त्री ।
वृष्ट्यवृष्टी स्त्री कर्म० । विदार्याम् राजनि० । स्वार्थे क वृष्टः ।
वृष्ट दोषो वा चु० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर० इदित् । वृष्ट-
यति ते अवहं हत् । वृष्टं हति अवहं हीत् ।

वृष्ट वृष्टौ शब्दे च सक० भ्वा० पर० सक० सेट् । वृष्टंति
इदित् अवहत् अवहीत् । [इदित् । वृष्टंति अवहं हीत्
वृष्ट ध्वनौ हस्तिध्वनौ वृष्टौ च भ्वा० पर० पर० सक० सेट् ।
वृष्ट वृष्टौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वृष्टंति अवहीत् ।
वृष्ट उद्यमे वृष्टपर० सक० वेट् । वृष्टति । अवहीत् अवहत् ।
वृष्ट वृष्टौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वृष्टंते अवहं हिट् ।
वृष्टचक्षु पु० वृष्टतो चक्षुरिव मञ्जरी यस्य । महाचक्षुशके
राजनि० । [१ कलपूरे शब्दचि० । २ उदारचित्तयुते लि० ।
वृष्टचित्तं पु० वृष्टत् उदारं चित्तं यस्मात् ५ व० यय वा इव ।
वृष्टच्छलत् पु० वृष्टत् शलकोऽस्य । चिह्नतन्त्रे जटा० ।
वृष्टत् लि० वृष्ट-यति । महति अमरः स्त्रियां गौरा० ङीष् ।
वृष्टती स्त्री वृष्टत-गौरा० ङीष् । १ महत्यां स्त्रियां २ कुद्र-
वात्ताक्ष्याम् राजनि० । ३ शारिधान्यां ४ वाचि ५ वृष्टिका-
रिकायाम् सेदि० । इव वरपादके कन्दोभेदे वृष्ट० ।
वृष्टायां कन् वृष्टः । उत्तरीयवस्त्रे स्त्री अमरः ।

सहतीपति पु० सहतीनां साचां पतिः । सहस्यती हेमच० ।
 सहत्कन्द पु० सहत् कन्दो यस्य । १गुञ्जने रत्नमा० ।
 २विष्णुकन्दे च राजनि० ।
 सहत्काश पु० कर्म० । (खागडा) तणभेदे हारा० ।
 सहत्कालशाक पु० कर्म० । (वड काबकासन्दे) शाक-
 भेदे लिका० ।
 सहत्कुचि पु० सहत् कुचियस्य । तन्दिने (भुंते) समरः ।
 सहत्ताल पु० कर्म० । हिनाले राजनि० ।
 सहत्तिका स्त्री कर्म० । पाठायाम् (बाकनादि) राजनि० ।
 सहत्तृण पु० सहत्तृणं यत् । वंशे शब्दच० ।
 सहत्त्वच पु० सहती त्वक् यस्य । (हातियान) वच्चे रचमा०
 सहत्त्वत्त पु० सहत् पत्तमस्य । १हत्तिकन्दे (हातिकान्द)
 राजनि० । २विपर्यिकायां स्त्री राजनि० ।
 सहत्पाटलि पु० च० पट-शलि कर्म० । धुलूरहसे लिका० ।
 सहत्पाद लि० सहत् पादो मूलमस्य । वटहणे शब्दच० ।
 सहत्पालिन् पु० सहतः पालयति पाल-णिनि । वन-
 जीरके राजनि० ।
 सहत्पील पु० कर्म० । महापीलो राजनि० ।
 सहत्फला स्त्री सहत् फलं यस्याः । १कटुतम्बग्राम् २मा-
 हेन्द्रवारण्यां शकुन्धाराणां ३महाजम्बां च राजनि० ।
 सहत्साम न० कर्म० । “त्वामिदं हवामाहे” इत्याह्वयि
 गीयमाने सान्नि “वृहत्साम तथा साम्नाम्” गीता ।
 सहदङ्ग पु० स्त्री० सहदङ्गमस्य । गजे शब्दच० । स्त्रियां डीप् ।
 सहदस्त्र पु० कर्म० । (कामराङ्गा) वच्चे शब्दच० ।
 सहदेला स्त्री कर्म० । स्यूलेवायाम् राजनि० ।
 सहदगुह पु० कारुण्ये लिका० । स च हिमावयस्य पश्चा-
 द्दक्षिणस्यां मालवदेशसन्निवृत्तः ।
 सहदगोल न० कर्म० । (तरसुज) लताफले शब्दच० ।
 सहदल व० सहत् दलमस्य । १पट्टिकालोभे २हिन्नाले च
 राजनि० ।
 सहदल न० कर्म० । महालाङ्गले लिका० । [च समरः ।
 सहद्वानु पु० सहद्वानुः किरणो यस्य । १कम्बो २चित्तकवले
 सहद्वय पु० सहत् रथोऽस्य । १इन्द्रे २यज्ञपालभेदे ३शाम-
 भेदे च । [जनि० ।
 सहद्राविन् पु० सहत् रीति-र-णिनि । कुशूलके रा-
 सहद्वत्त पु० सहत् वत्तकमस्य । पट्टिकालोभे राजवत्तमः ।
 सहद्रात पु० सहत् वातो भातभेदो यस्मात् पूव० । (देधान)
 वच्चे रत्नमाला ।

सहद्वारणी स्त्री कर्म० । महेन्द्रवारण्याम् राजनि० ।
 सहद्वीज पु० सहत् बीजमस्य । आकाशतके शब्दच० ।
 सहद्वल पु० सहत् नलो यस्य । महापीठगले भेदि० ।
 सहद्वलाडा पु० स्त्री० सहत् नलो यस्य वा लस्य डः ।
 अजुने हेमच० विराटपर्यायि तत्कथा दृष्ट्या ।
 सहस्यति पु० सहत्वाः वाचः पतिः प्रथो-नि० । १जीवे देवा-
 चाख्ये समरः २यहभेदे सू० सि० खगोलशब्दे तत्कथा-
 दिमानं तद्रूपादि च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्यम् । सहस्यतिना
 च वीरधर्मः प्रवर्तितो यथाक्तं मत्स्यपु० २४ अ० “ततो
 सहस्यतिः शक्रमकरोदुबलदर्पितम् । ग्रहशान्तिविधानेन
 योष्टिकेन च कर्मणा । गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान्
 सहस्यतिः । जिनधर्मं समाख्याय वेदवाद्यां च वेदवित् ।
 वेदतयो परिभ्रष्टांसुकार क्षिप्रयाधिपः । वेदवाद्यान्
 परित्राय हेतुवादसमन्वितान् । कथान शक्रो वज्रैश्च
 सर्वधर्मवहिष्कृतान्” । सहस्यतिसवः यज्ञभेदः ।
 वृ० वरणे क्रपा० पा० सम० सक० सेट् । दृष्टाति दृष्टीते क-
 वारीत् अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्त्त । ववरतः ।
 वे स्यूतो आ० उभ० यजा० सक० अणिट् । वयति ते अवासीत्
 अवास्त वा वयादेशः अवाय जयतः अवतः ।
 वेग पु० विज-घञ् । प्रवाहे हेमच० । २जवे समरः ३महा-
 कावफले भेदि० ४रेतसि हेमच० । ५मूलविडादिनिः-
 सारणयत्ने इत्यायोक्ते संस्कारभेदे च
 “स्रष्टादयोऽष्टौ वेगास्त्रः संस्कारो मरुतो गुणाः” ।
 “क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्व-
 मूर्तत्वक्रियावेगान्प्रया अमी” भाषा० तस्य क्षित्यादि-
 गुणतोक्ता । “क्षमावतः प्रवृत्तानां मन्त्रादीनां जिजीविषुः ।
 न वेगं धारयेद्दीरः कामादीनाञ्च धारयेत्” राजनि० ।
 वेगसर पु० स्त्री० वेगेन सरति स्र-ट् । वेगगामिह्वे १अश्वतरे
 हेमच० । स्त्रियां डीप् । २वेगगामिमात्रे लि० स्त्रियां
 डीप् । [२वेगवति लि० समरः स्त्रियां डीप् ।
 वेगिन् पु० वेग+अस्यर्थे इनि । १स्थेनविहगे राजनि० ।
 वेचा स्त्री विच-पृथक्त्वे अच् । वेतने हला० ।
 वेजानी स्त्री विज-अच् तपानयति आ-नी-ड गौरा०
 डीप् सोमराज्याम् शब्दच० ।
 वेड न० विड-अच् । १सान्द्रनिष्कृद्भव्यने हेमच० २नौ-
 कायां स्त्री हेमच० ।
 वेडमिका स्त्री रोटिकामेदे भावप्र० कृताक्षशब्दे दृश्यम् ।
 वेण निशामने वाद्यादाने गतो ज्ञाने चिन्तयाञ्च आ० उभ०

मक० सेट् । वेणुति ते । अवेणीत् अवेणित् । अदित्
चङि न ह्रस्वः ।

वेणु पु० वेण-अच् । १वर्णसङ्हरजातिभेदे “वैदेह्येन त्व
अष्टप्रासपक्षो वेण उच्यते” मनुः । २धृष्टराजपितरि
रूपभेदे “सत्पुत्रेण त जातेन वेणोऽपि १नदीभेदे स्त्री ।
त्रिदिवं ययौ” विष्णु पु० । दन्त्यान्तत्वनखेत्यन्ये ।

वेणि(णी) स्त्री वेण-इत् वा डीप् । १केशरचनाभेदे अमरः
२जलसमूहे जटा । ३तत्प्रवाहे हेमच० । ४देवताङ्गुल्ये
अमरः । ५नदीभेदे तदुत्पत्तिकथा पद्मोत्तर० १५६४० ।
६गङ्गायस्नानासरस्वतीमेघनस्थाने च । प्रयागशब्दे
दृश्यम् ।

वेणीर पु० वेण-ईरन् । अरिष्टहृत्ते (निम) शब्दच० ।

वेणु पु० वेण-उण् । १वंशे अमरः । २तद्विकारे वंशीवाद्ये च
शब्दच० । “मा पूरय वेणुम्” इत्युद्भटः । ३शब्दभेदे सेदि० ।

वेणुक न० वेणुरिव वेणोर्विकारो वा कन् । तोच्चे हेमच० ।
(पाचनवाङ्) ।

वेणुकर्कर पु० वेणुरिव कर्करः । कर्वीरहृत्ते त्रिका० ।

वेणुज पु० वेणुतो जायते जन-ङ । १वेणुजाते यवाकारे त-
ण्डुले राजनि० । २वंशजाते दण्डादौ त्रि० ।

वेणुध्व पु० वेणुं वंशीं धमति ध्वा-क । वेणुवादके अमरः ।

वेणुन न० वेण-उनन् । मरिचे रत्नमा० ।

वेणुपत्नी स्त्री वेणोरिव पत्नमस्याः । वंशपत्नीहृत्ते रत्नमा० ।

वेणुयव पु० वेणुजातो यव इव । १वंशजाते २तण्डुलाकारे
पदार्थे राजनि० । [एवञ् । वेणुवादक तत्त्वैव त्रि० ।

वेणुवाद त्रि० वेणुं वादयति वद-णिच्-अण् । वेणुवादके
वेणुवीज न० इत० । वेणुजाते यवाकारे पदार्थे राजनि० ।

वेतन न० अज-तनन् वीभावः । १कृतकर्मणोऽन्ततो अमरः ।

अतिशब्दे दृश्यम् । २जीवनोपाये हेमच० ।

वेतनानपाकस्मिन् न० इत० । व्यवहारभेदे

तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

नारदः “अतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेत-
नस्थानपाकर्म तद्विवादपदं अतम्” । वेतनं कर्ममूल्यं
तस्थानपाकर्म अत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त्त-
नम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव “अत्याय वेतनं
दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने
तु कर्मणो यदिनिश्चितम्” । ह्यभ्यमेतावदहं दास्यामीति
यद्वेतनं परिमाणतो निश्चितं तच्चिन्धा विभज्य कर्मण
आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कावेष्टव्यतमकावे वा दद्यादित्यर्थः ।

एतच्चैतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायाः सत्ये । असत्ये
त्वाह स एव “अतानिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।
लाभं गोवीर्यं शयानां वणिगणोपकृषीयताः” इति ।
दशभागं दशमन्भागकोवीर्यं” पात्यमानशवादिभयस्यो-
दध्यादि । यदि कर्मस्वामी अत्याय दशमन्भागस्य प्रय-
च्छति तदाऽसौ राजा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः “दा-
प्यस्तु दशमन्भागं वाणिज्यपशुशयतः । अनिश्चित्य
अतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता” इति । यस्तु स्वामी
वेतनपरिच्छेदमकृत्यैव अत्यं कर्म कारयति स तस्माद्
वाणिज्यपशुशयलक्षणात् कर्मणः सकाशाद् यज्ज्वलं तस्य
दशमं भागं अत्याय महीक्षिता राजा दापनीय इत्यर्थः ।
यत् तु “त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् शीरैवाहकः”
इति वृहस्पतिवचनं तद्वह्नीयायामाध्याह्निकेन-
विषयम् । व्यवस्थितविकल्पत्रायम् । कथमत्र व्यव-
स्थेयाकाङ्क्षायामाह स एव “भक्ताच्छादयतः शीरी भागं
गृह्णीत पञ्चमम् । जातशयान्त्रिभागं तु पण्डलीयाद-
याऽभ्यतः” इति । अशनाच्छादनाभ्यां अतः कृषीबलो
लाङ्गलविकल्पेन जातशयान् पञ्चमभागं गृह्णीयात् ।
ताभ्यामभ्यतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथ वा यज्ज-
तावदास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र वृहस्पतः “द्रष्ट-
व्यम्” “ससुहृथानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । निय-
च्छेयुर्भूतिं यान्तु सा स्यात् प्रागजता तदा” इति । एता-
वदास्यामीति परिभाषितेऽपि कश्चित्तो न्यूनमपि स्ना-
मिमात्रपरिकल्पितं देयं कश्चित्तोऽधिकमपि देयमि-
त्याह याज्ञवल्क्यः “देशं कालञ्च योऽनीयात्ताभं
कुप्याञ्च योऽन्यथा । तत्र स्यात् स्नामिनश्चन्द्रोऽधिकं
देयं कतेऽधिके” इति । यो ह्येत्यः स्नास्यनुज्ञां विना
स्नातन्त्येण वाणिज्यादिकर्मणः कर्मसाधकत्वापादकं
देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बहुतरं व्यक्तेन स्वयं
करोति तस्यै पूर्वपरिभाषितमतिमध्ये स्वामी स्नेच्छा-
हृदारेण किञ्चिद् दद्यात् । यस्तु स्नातन्त्येण बहुलाभं
करोति तस्यै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिदेवं स्ना-
मिना पारितोषिकमित्यर्थः । अनेकमत्यायकर्मणि
वेतनार्पणप्रकारमाह स एव “यो यावत् कुरुते कर्म
तावत् तस्य तु वेतनम् । अभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये
कुप्याद् दद्यात्तम्” इति । अभयोरपीत्यपिना बहूनां
पश्यन् अस्मिन् गृह्णीतौ कते भवतामेतावदास्यामीति
परिभाषिते द्विवज्जभिरारब्धं कर्म यदि व्याध्यादिव

शास्त्र समापितं तदा तेषु यो यावत् कर्म करोति तस्य
तत्कर्मनुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम् । न
तु साध्येन दानम् च परिसमाप्तभावाददानम् । यदि
नैः समापितं तदा यथा परिभाषितं देयम् तु प्रत्येकं
कृत्स्नं दातव्यं नापि कर्मनुसारेण परिकल्प्य दातव्य-
मित्यर्थः । यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म
करोति तं प्रत्याह ब्रह्मसूत्रः “गृहीतवेतनः कर्म न
करोति यदा भूतः । समर्थश्चेद्दमन्दायो द्विगुणं तच्च
वेतनम्” इति । दमं शक्तानुसारेण राज्ञा दाप्यः । गृ-
हीतश्च वेतनं द्विगुणेन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । ना-
रदोऽपि “भूतिं गृहीत्वाऽनुवर्षो द्विगुणं भूतिमाव-
हेद्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि “गृहीतवेतनः कर्मत्वं न
द्विगुणमावहेद्” इति । अस्मिन्नेव विषये यावता वेत-
नेन भूतत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयम् तु राज्ञे
दण्डमित्यर्थः । यदाङ्गीकृतं भूतिं दत्त्वा बलात्कारयि-
तव्य इत्याह नारदः “कर्मोक्तं प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा
भूतिं बलाद्” इति । प्रतिश्रुत्येति प्रारब्धस्याप्युपल-
क्षणार्थम् अतएव कात्यायनः “कर्मोक्तं तु यः कृत्वा
सिद्धिर्नैव तु कारयेत् । बलात्कारयितव्योऽसावनुवर्ष-
दण्डमर्हति” इति । कियद् दूष्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामा-
हर्षद्वयं अनुवर्षस्य “प्रतिश्रुत्य न कुर्याद् यः स कार्यः
स्याद् बलादपि । स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्
द्विशतं दमम्” इति । द्विशतं कर्मोपपन्नद्विशतमित्यर्थः ।
यत् तु अनुवचनम् “भूतोऽनामी न कुर्याद् यो दपितुं
कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णालान्यौ न देयं तस्य
वेतनम्” इति । तदस्य दण्ड्यत्वाद्भाषासिद्धिविषयमिति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अङ्गुल्यूनकर्मकरणविषयमिति
मदनरत्ने । किञ्चिन्मूलकर्मकरणे त्वाह स एव “य-
थोक्तमार्गः सुखो वा यत्कर्म न कारयेत् । न तस्य
वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः” इति । सुखो वा कर्म
कारयेदिति वदता सुखेऽपि स्वयं कर्तृत्वनिवर्णो
नास्तीति दर्शयति । आर्त्तो यदि आर्त्तपशमानन्तरं
स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदात्तं दीर्घकालतया काल-
क्षेपेऽपि भूतदोषाभावाद्देतनमसौ निर्विवादं लभत
इत्याह स एव “आर्त्तस्तु कुर्यात् सुखः सन् यथाभा-
वप्रतिपादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्”
आदितः आदौ यथाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कु-
र्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्य अत्यवेऽपीति शेषः ।

यस्तु आश्वविशेषाधिकं कर्म प्रतिज्ञातं तत्काला-
पूर्तावेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः “कालेऽपूर्वं
त्यजन् कर्म भूतेनागमवाप्नुयाद्” । अत्र दण्डमप्याह
विष्णुः “भूतकथापूर्णं काले त्यजन् सकलमेव मृत्युञ्ज-
यात् राज्ञे च पश्यतं दद्यादिति” । मृत्युं वेतनम् ।
स्वामिदोषाप्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत्काला-
नुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः “स्वामि-
दोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादिः । अत्र दण्डम-
प्याह विष्णुः “स्वामो चतुर्भूतकर्मपूर्णं काले जज्ञात् तस्य
सर्वमेव मृत्युं दद्यात् पश्यन् राजन्यत्वं भूतादापादिति” ।
स्वामिदोषस्य भूतदोषेण नाशे यत् कर्त्तव्यं तदाह स
एव । “तद्दोषेण यद्दिनस्योक्तं स्वामिने देयमन्यत्वं दे-
वोपचातादिति” । देवोपचातो राज्ञस्तस्याप्युपलक्षणम् ।
स्वामिने देयं मृत्युदारेणेति शेषः । अत्र दोषविशेषा-
दिशेषमाह बृहन्नृपः “प्रमादाद्भाषितं दाप्यः स
हि द्वौहनाशितम्” इति । प्रमादाद्भाषितमनवधानना-
शितं सप्तमेव दद्यात् । द्वौहनाशितं तीव्रप्रयत्नादिना
द्वौहेण भाषितं द्विर्दोषो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । भूत-
दोषाभावे यदन्यत एव न तस्य देयमित्याह स एव
“न तु दाप्यो हतचोरेऽदंशसूदं कलेन वेति” । अतः
नीतम् । यस्तु बाहको वाह्यं दूष्यं प्रज्ञाहीनत्वादिना
स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः “भाण्डं व्यस-
नमानकं दूष्यदि बाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत् नश्येत्
देवराजकृतादते” इति । भाण्डं बहनीयं दूष्यं सक्तु-
कादि व्यसनं नाशयत् । अत्र भाण्डवाहकयोर्बाह्य-
बलीपदं बलीबलयोर्बलक्षयमिति मदनरत्ने । अत्रापि
“प्रमादाद्भाषितं दाप्यः सप्त द्वौहनाशितमिति” दण्ड-
मनूजोविशेषोऽवगन्तव्यः । यस्तु बाहकः स्वदोषेण
प्रत्यानविज्ञं करोति स द्विगुणं भूतिं दाप्य इत्याह
कात्यायनः “विज्ञं यो बाहको दाप्यः प्रत्याने द्विगुणं
भूतिम्” इति । विज्ञं करोतीति शेषः । बाहकस्य ह्य-
प्रदर्शनार्थं न तु विविधितन्त्रे नायुधीयादेयं विज्ञकारिणो-
ऽप्येतदिति मन्तव्यम् । अतएव नारदः “द्विगुणं तु
भूतिं दाप्यः प्रत्याने विज्ञमाचरन्” इति सामान्ये-
नोक्तवान् । याज्ञवल्क्येऽपि “प्रत्यानविज्ञकश्च प्रदाप्यो
द्विगुणं भूतिम्” इति । एतच्च भूतान्तरसम्पादनकाला-
वसम्भविषयम् । अङ्गीकृतकर्मकरणस्यापि यदा बला-

यान्तराभावेन प्रत्यानवित्रापादकत्वं तदा त्वाह स
एव “प्रकान्ते सप्तमभागाद्युत्तरं पथि सत्यजन् । ऋति-
सङ्क्षेपे सर्वो प्रदायस्याजकोऽपि च” इति । प्र-
कान्ते कर्मणि स्नाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् ऋत्यो ऋतेः
सप्तमभागं दाप्यः । गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् ऋते-
सङ्क्षेपं भागम् । अङ्क्षेपे त्यजन् सर्वो ऋतिमित्यर्थः ।
त्याजकोऽपि चेत्यस्यायमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्नातो
यदि त्याजयति तदा पूर्वोक्तकर्मण्येव ऋत्याय सप्तमभा-
गादिकं दापनीयं इति । एतच्चाध्याधितादिविषयम्
व्याधितस्यापराधाभावात् । यच्च स्नातिना त्याजने चतु-
र्थभागदापनसक्तं तदविक्रीतभागस्य स्नातिविषयम् । वि-
क्रीतभागस्य स्नातिना यत् कर्तव्यं तदाह वृहस्पतिः
“पथि विक्रीय तद्भागाद्युत्तरं पथि सत्यजन् यदि । अथ
तस्यापि देयं स्याद् ऋतेरङ्गं कर्मेत सः” इति । पथि
भागस्य चोरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्ना-
तिनः कर्तव्यमाह कात्यायनः “यदा च पथि यद्भागाद्यु-
त्तरं दत्तं भुज्येत वा । यावानध्या गतस्तेन प्राप्नुयात् ता-
वतो धनम्” इति । तेन भारवाहकस्त्रीकृतेन यानादिना ।
भाग्यनेतारं प्रत्याह नारदः “अन्यन् भाटयित्वा तु भा-
गाद्यन् यानवाहनम् । दाप्यो ऋतिचतुर्भागं सर्वानङ्क्षेपे
त्यजन्” इति । यानं शकटादि वाहनम् अश्वादि । अय-
मर्थः यो यानादिना भागादनयनं कर्तुं परकीयं
यानादिकं भाटयित्वा प्रापणादिकार्योपाधिकं परिक्रयं
कृत्वा तन्न नयति स यानस्नातिने परिकल्पितस्य भाटकस्य
चतुर्थांशं दाप्यः । यस्तु तद्वीत्याङ्गमार्गे त्यजति
स सर्वो ऋतिं दाप्य इति । यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा
समेवोपकारशून्यभादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न
प्रयच्छति तं प्रत्याह वृहस्पतिः “यो भाटयित्वा शकटं
भीत्या वाग्न्यन् गच्छति । भाटं न दद्याद् दाप्यः स्ना-
द्वन्द्वस्यापि भाटकम्” इति । अन्वद्वयस्यापि एकतोप-
कारस्यापीत्यर्थः । यस्तु कृते कृते समनन्तरं वाहनादिः
समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्यन्तभाटकदानमाह
कात्यायनः “हस्तप्रयोगोऽथोद्गादीन् ऋहीत्वा भाटकेन
यः । नाप्येत् कृतकलयः संज्ञावद्दाप्यः स भाटकम् । गृह-
यावोपयादीनि ऋहीत्वा भाटकेन यः । स्नातिने नाप्येत्
यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्” इति । वारिशब्देन तदाधा-
रभूतं यानं व्यज्यते । नाप्येत् कृतकलयः सन्निवृत्तपङ्कः ।
परभूतो ऋहनिर्माणाव भाटकदातारं प्रत्याह नारदः

“परभूतो ऋहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत् त यः । स
तद्विहीत्वा निर्गच्छेत् त्वयकाष्टकादिकम्” इति ।
स्तोमभाटकं स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव “स्तोमादिना
यस्यत्वा तु परभूमावनिश्चितम् । निर्गच्छेत् सृष्टकाष्ठानि
न ऋहीयात् कथञ्चन । यान्येव त्वयकाष्ठानि त्विष्ट-
का विनिवेशिताः । विनिर्गच्छेत्सु तत् सर्वं भूमिस्नातिनि
वेदयेद्” इति । स्नातिने निवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चित-
मिति वदता त्वयकाष्ठादिपङ्कशामपङ्कशपरिभाषावि-
हीनविषयमेतदिति दर्शितम् । परिभाषाविषये तु यथा
परिभाषितं कर्तव्यम् । भाटके ऋहीतानां लक्षणाभा-
दीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव “स्तोमवा-
हीनि भाग्यानि पूर्वकालान्युपानयेत् । गृहीतुराह-
रेङ्गम् नष्टस्यान्यत्र संश्रवात्” इति । स्तोमवाहीनि
भाटकगृहीतानि पूर्वपरिभाषितभाटकानि तत्स्ना-
तिनं प्रापयेदिति पूर्वोद्धार्यः । भग्नमेकदेशेन विकृतं,
नष्टम् काष्ठेन विकृतम् । संश्रवः परस्परसङ्घर्षः
तद्विचित्रकारेण यद्भग्नसङ्घर्षं तद्भाटकगृहीतमवति ।
संश्रवेन तु यद्भग्नसङ्घर्षं तद्भाटकदाता पूर्ववत् कृत्वा सूत्र-
द्वारेण वा देयमित्यर्थः । व्याधितस्य ऋत्यस्य स्नातिना
पथि त्यागे दण्डमाह कात्यायनः “त्यजेत् पथि सहायं यः
आन् रोगार्त्तमेव वा । प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं यामे
त्प्रहसपासयन्” इति । स्नात्यनुज्ञातेन ऋत्येनापराधे
कृते सोऽपराधः स्नातिन एवेत्याह वृहस्पतिः “प्रभुणा
विनियुक्तः सन् ऋतको विदधाति यत् । तदर्धमशुभं
कर्म स्नातो तत्पराप्नुयाद्” इति । स्नातो कृतकर्मणे
ऋतकाय यदि न वेतनं ददाति तदाऽसौ राज्ञा दाप-
नीयः इत्याह स एव “कृते कर्मणि यः स्नातो न
दद्यादेतन् ऋते । राज्ञा दापयितव्यः स्याद् वेतनस्यानु-
क्षेपतः” इति । वेद्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह
“शुभं ऋहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विपुणं वहेत् । अ-
निच्छन् शुभकदातापि शुभकृद्दानमप्राप्नुयात्” इति ।
एतद्व्याधितादिविषयम् । व्याधितादिविषये त्वाह वृह-
स्पतिः “व्याधिता सप्तमव्यथा राजकार्यपरायणा ।
व्यामन्त्रिता च नामच्छेदेवाव्या लक्षणा कृता” इति ।
व्यामन्त्रिता व्याहृता । लक्षणा दाप्यो तद्व्यवहृत्य प-
ण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः
“अप्रयच्छन् यो शुभकमनुभूय पुनान् क्षियम् । अकर्मिण
तु सङ्क्षेदे चातदन्तस्त्रादिभिः । अयोनी यः सनाका-

वेदं बहुभिर्वापि वाचयेत् । शुलकं सोऽष्टगुणं दायो
विनयं तावदेव तु” इति । वेद्यावास्त्वपराधे दण्डा-
दिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम् “गृहीत्वा वेतनं वेद्या लो-
भादन्यत्र गच्छति । तां दमं दापयेद्दद्यादितरस्यापि भा-
टकम्” इति । इतरस्य दत्तशुल्कस्य । तत्रैव विशेषान्तर
शक्तम् “अन्यसुदित्यं देशां यो नयेदन्यस्य कारणात् ।
तस्य दण्डो भवेद्वाचः सुवर्णस्य च सामकम् । नीत्वा
भोगश्च यो दद्याद् दायो द्विगुणवेतनम् । राज्ञश्च
द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते । बहूनां व्रजता-
मेकां च वं तद् द्विगुणं धनम् । तस्यै ददुः प्रयक्
राज्ञे दण्डश्च द्विगुणस्मरम्” इति । अत्र निर्णेतुनाह
नारदः “वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कासुकास्तद्गृहीताः ।
तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः” इति ।

वेतस पु० अज-असुन् तुक् च वीभावः । (वेत) उच्चभेदे
अमरः । स्त्रीत्वमपि शब्दश्च० तत्र गौरा० उनेप् ।

वेतसास्त पु० वेतस एव अस्तुः । अस्तुवेतसे लटा० ।

वेतस्वत् लि० वेतसाः सन्त्यत्र भूना वेतस+ङ्वत्सुप् । बहु-
वेतसयुक्ते देये अमरः ।

वेताल पु० अज-विच् वीभावः तल-वज् कर्म० । १। मनुवि-
शेषे २ भूतापिठितशवभेदे अमरः ३ शिवानुचरे भैरवभेदे
कालिकापु० । ४ द्वारपाले च शब्दर० ।

वेतालभट्ट पु० विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नान्तर्गते कविभेदे
वेत्तृ लि० विद-एच् । १। ज्ञातरि २ वोढरि ३ लब्धरि च राजनि०
वेत्त पु० अज-लल् वीभावः । (वेत) वेतसउक्ते राजनि० ।
वेत्तकीय लि० वेत्त+ङ्-कुक् च । १। वेत्तसमूहे २ तदयुक्तदेशादौ
च सि० कौ० । [यष्टिधारमात्रे लि० ।

वेत्तधर पु० वेत्तं धरति छ-अच् । १। द्वारपाले हला० २ वेत्त-
वेत्त(ता)वती स्त्री वेत्ता बाहुल्येन सन्त्यस्याः मत्स्ये मस्य वः
वा दीर्घः । १। मालवदेशस्थे नदीभेदे “शरावती वेत्त-
वती चन्द्रभागा सरस्वती” । २। तत्तासुरमातरि वराहपु० ।

वेत्तासन न० वेत्तनिर्मितमासनम् । वेत्तनिर्मिते आशने (बोड़)

वेत्तासुर पु० सिन्धुदीपात्तजेऽसुरभेदे वराहपु० ।

वेत्त वाचने आ० आत्म० दि० सेट् क्कदित् चङि न ह्रस्वः ।
वेत्तते आगेष्टि ।

वेद पु० विद-अच् अच् वा । १। विष्णौ विष्णु सं० । २। ज्ञाने
३। शास्त्रज्ञाने तत्साधने धर्मज्ञज्ञप्रतिपादके सन्तब्रह्मा-
ख्यायके धन्यभेदे ४। शास्त्रोक्ते चरिते च वेदि० ।

५। प्रज्ञाको नामाद्यन्तः ।

इकुशसृष्टिकृते प्रदार्थभेदे “वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यात्” इतिः
वेदयति विद-अच् अच्-अच् विद-अच् वा । ७। ज्ञापके
पञ्चारि च लि० “वेदोऽसि येन त्वं देव । वेद
देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन सङ्गं वेदो भूयाः” यजु० २। २।
“पत्नी वेदं प्रसृजति वेदोऽसीति” हे कुशसृष्टिनि-
मित्तप्रदार्थ ! त्वं वेदोऽसि ऋगाद्यात्मकोऽसि यद्वा
वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । देवेभ्यो देवानां वेदोऽभवः
ज्ञापकोऽभूः” कर्म० । तल्लक्षणञ्च अपौरुषं वाक्यं
वेद इति भीमाशकाः । पौरुषेयत्वं पूर्वपक्षं दूषयित्वा-
ऽपौरुषेयत्वं साधवेनोपन्यस्य समर्थितं यथा “सम-
यबलेन सम्यक्परोक्षानुभवाधनं वेद इति” वेदलक्षणस्य
मन्वादिस्मृत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य
“अपौरुषेयत्वे
सतीति विशेषणाददोष इति चेत् वेदस्यापि परमेश्वर-
निर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् शरीरधारिजीवनिर्मित-
त्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् “सहस्रशीर्षां पुरुषः”
इत्यादिस्मृतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात् । कर्मफलरूपश-
रीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षि-
तमिति चेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पा-
दितत्वात् । “ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः,
सामवेद आदित्यादिति स्मृतेः” (ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन
निर्मातृत्वं दूष्यम्) । ततः सन्तब्रह्मणात्मकत्वं वेद-
लक्षणसङ्गत्वात् “सन्तब्रह्मण्योर्वेदानामधेयम्” इत्यापस्तम्ब-
चनं प्रमाणतयोपन्यस्तं ततश्च सन्तब्रह्मण्यसङ्गत्वात् तदितरत्वं
ब्राह्मणमित्युक्तम् । तत्रैवोत्तरत्वं नन्वेवमपि वेदस्य पौ-
रुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् पौरु-
षेयत्वं च १। पादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिरुद्धत्वयत्वं यथा
“वेदांसैके सङ्गिकर्षं पुरुषाख्येति” सू० “एके वादिनो
वेदान् प्रति सङ्गिकर्षं सन्त्यते । यथा रघुर्वशादयः का-
लिदासप्रणीता इदानीन्तनास्तथा वेदोऽपि न तु वेदा
आदायः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैया-
सिकं भारतं बाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा
भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं
कौथुवं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्देशात्काठकत्वेन काठ-
दीनानाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः । ननु नित्यानामेव
सतां वेदानामुपाध्यायसम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादि-
सनाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्तान्तरं सूत्रं यति “अनित्य-
दर्शनाच्चेति” सू० अनित्याजननमरणावन्तो कवरादयो
वेदायाः अयन्ते “कवराः प्रावृष्टिपरिकानयनं कुसुजाविन्दु

‘‘ओङ्कारकिरणायतेति’’ तथा इति वरादिभ्यः पूर्वम-
भावादिनित्यावेदाः । विभक्तं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्य-
त्वात् काठिकादिवाक्यवत् इत्यनुमानसूचकशकारः ।
इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । ‘‘उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्’’ सू०
‘‘तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य
कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वम् प्राचीनेषु सूत्रैरुक्तम् ।
‘‘औत्पत्तिकसु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः’’ इत्यत्र औत्पत्तिकश-
ब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धान
न नित्यत्वं प्रतिज्ञाय चत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्या-
धिकरण्याभ्यामुपपादितम् । का तर्हि काठकाद्याख्याया
मतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात् सेयमुपपद्यते’’ इत्युत्तर-
सूत्रयति ‘‘आख्याः प्रवचनादिति’’ सू० ‘‘अस्त्रियमाख्य-
यिकायागतिः (इयं प्रवचनरूपा संप्रदायप्रवर्तनेत्यर्थः)
वराद्यानित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमित्युत्तरमित्याशङ्क्या-
साह ‘‘परं तु श्रुतिमान्यमानम्’’ सू० यत्परं वव-
रादिकं तत् तच्छब्दसामान्यमेव । न तु बहुषो ववर-
नामकोऽत्र विवक्षितः ववरध्वनिमुक्तप्रयङ्ग्यस्त्वभावस्य
बाधोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्व
हेतोः पराहतेः । तस्याच्चास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् ।
अत्र संपादकस्यैव ‘‘पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्
पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानान् वाक्यत्वान्वाक्य-
वत् । समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहृतम् ।
तत्कालानुपपन्नमेव स्यात्ततोऽपौरुषेयता । न तु भगवता
वादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं ‘‘शास्त्रवर्णि-
त्वादिति’’ । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति
सूत्रार्थः (तदेतस्य महाभूतस्य निःश्वसितं यद्वेदेद्यजु-
र्वेद इत्यादि’’ श्रुतिः ‘‘अनादिनिधना नित्या वायुस्तृष्टा
अथम्भुषा’’ श्रुतिश्चात्र सूत्रम्) वाहं नैतावता पौरु-
षेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषे-
यत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवर्जितत्वं वादरा-
यणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम् ‘‘अतएव च नित्यत्व-
मिति’’ । वेदा०प० पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वे अन्यथा नि-
श्चक्ते ‘‘अथाननु क्षणिकत्वाभावेऽपि विद्यदादिवदादिमन्त्रेन
परमेश्वरकल्पकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं वेदानामिति
तत्र सिद्धान्तोभय्येतेति चेन्न न तादृशपुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं
पौरुषेयत्वं गुरुमतेऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः (पाठप्रमाण
वेदानामिति शेषः) नापि पुरुषापीनोत्पत्तिमत्त्वं पौरु-
षयत्वं नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मादीनां

सिद्धसाधनापत्तेः किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारण-
विषयत्वं तथा च सर्गाद्युक्ताद्ये परमेश्वरः पूर्वसर्गासिद्ध
वेदसमानपूर्वोक्तं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजा-
तीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं
पौरुषेयत्वं वेदस्य, भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणमन-
पेक्ष्योच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम् । शब्दचिन्ताभाष्य-
कता तु वेदजन्यमन्यथा निरूप्य पौरुषेयत्वमीदृशमेव स-
मर्थितं यथा ‘‘अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादि-
वत् इति चेत् कोवेद अतुगतधर्माभावेन तस्य शाखासु
नानाघत्वात् तथा हि न मुख्यवेदप्रयोगविषयो वेदः सुख्या-
यौक्यनात् नापि शाखासुद्वयाः तस्य वेदनिरूप्यत्वात्
समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः । नापि स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादिवाक्यं कृतिभारतादेरपि तथात्वात्’’
इत्यादिवेदजन्ये पूर्वपक्षसूत्रा पौरुषेयत्वसाध्ये तस्याह
‘‘पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीप्रभवत्वं वा
अध्यापकाध्येतधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् स्वतन्त्रपुरुष-
प्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यं तदाद्यभारते कृतौ च
वाक्यत्वमनैकान्तिकम्’’ इत्यादिना । अलोत्तरसूत्रं यथा
‘‘शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यमनित्यविषयार्थ-
कत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वे-
दत्वम् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् वेदाध्यानुमानविष-
यत्वेऽप्यनुमानादेवोपजीवकतया अतीनां भारतादि-
भागस्य च वेदसमानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात्
वेदादर्थं प्रतीत्यैव तत्प्रणयनात्’’ (अग्निहोत्रस्य भेष-
जमित्यादिषेदेवाक्यसंज्ञाय सत्यत्वं लक्षणाप्रविष्टं
सत्यत्वं तु अदृष्टव्येकतावाङ्मन्यसाधनार्थमिति बोध्यम्) ।
मथुरानाथेतिद्विहृतं तत्र दृश्यम् । साध्यं च पौरुषेयत्वं
सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयत्वमिति निष्णीतम-
धिकं तत्र दृश्यम् ।

वेदाश्च चत्वारः तेषां शाखाविभागस्वरणसूत्रे उक्तः तत्र
ऋग्वेदशाखाविभागः ऋग्वेदशब्दे १४११२० दर्शितः ।
‘‘यजुर्वेदस्य ब्रह्मगीतिर्भेदा भवति । तत्र चरकाणां
द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आह्वरकाः २ कठाः ३
प्राज्यकठाः ४ कपिष्ठकठाः ५ औपमन्यवाः ६ आरककठाः ७
आरायणीयाः ८ पारायणीयाः ९ वाचांनदेवाः १० श्वेता-
श्वतराः ११ (श्वेताश्चेततरा इति वा पाठः) । १२ कौत्वाय-
णीयाः १३ इति । तत्र कौत्वायणीयानां सप्त भेदा म-
न्त्रिनि । पानवाः १ इन्दुभाः २ चैवेयाः ३ वाराहाः ४ हा-

रिद्वेयाः१ श्यामाः६ श्यामारणीया७चेति । तेषा-
सध्ययनम् अष्टौ यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भ-
वति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । ता-
न्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
षडङ्गविज्ञवति । शिखाः१ कल्पोः२ व्याकरणः३ निरुक्तः४
छन्दोः५ ज्योतिषः६ मित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्यां
नैर्ऋत्यां निरुक्त्यः । तत्र वाजसनेयानां सप्तदश भेदा
भवन्ति । जावालाः१ औघेमाः२ कास्वाः३ माध्य-
न्दिनाः४ शातातपीयाः५ तापायनीयाः६ काषाळाः७ पौ-
शङ्गवत्साः८ व्यावटिकाः९ पाभावटिकाः१० (परमाव-
टिकापि पाठः) । पाराशरीयाः११ वैनेयाः१२ औ-
घेयाः१३ मातृवाः१४ वैजवापाः१५ कात्यायनीयाश्च१७ ।
प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मौ भीमांसा न्यायस्तकं
इत्युपाङ्गानि । उपज्योतिषम् । साङ्गलक्षणम् । प्रति-
ज्ञानवाक्यम् । परिसंख्याचरणम् । आङ्गकल्पः । प्रव-
राध्यायश्च । शस्त्रम् । क्रतुः । संख्यावः । आगमः ।
यज्ञपाञ्चः होलकम् । (पारव्यानुहोलकमपि
पाठः) । पशवः । उक्त्यानि । कूर्मलक्षणमित्यष्टादश-
परिशिष्टानि । इति संहस्रे शते न्यूने सन्त्ये वाजसने-
यके । इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं शुक्रियम् ।
अन्याश्च परिसंख्याता ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् । आदा-
वारभ्य वेदान्तं ब्रह्मव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्याय एतेषां
होमान्ते तु समारभेत् । तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा
भवन्ति । औज्याः१ (अमध्योऽपि पाठः) । खाण्डि-
या-
चेति२ । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति । आ-
यस्तम्बीः वौधायनीः सत्यावाहीः हिरण्यकेशीः औ-
घेयाश्चेति५ (औघेयो च पाठः) । तत्र कठानान् पशान-
विशेषाः । चतुश्चत्वारिंशत्युपमन्याः । सन्तब्राह्मण-
योर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः
शाखान्तराः षट्ताः ।

सामवेदस्य किल संहस्रेभेद आसीत् । अनध्या-
येष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः । तेषां
प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया वाचान्तनेयाः
प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदाः प्राचीनयोग्या ज्ञानयोग्या
राणायनीयाश्चेति । तत्र राणायनीयाणां नव भेदा भ-
वन्ति । राणायनीयाः शाखानीयाः पारायणीयाः
सात्वलाः । (सत्यसङ्ग इति वा पाठः) । मौडलाः ।
(इति तु भाष्ये नास्ति) । खल्लाः । सहाखल्लाः

लाङ्गलाः । कौथुमाः । जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनस्य
अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश अष्टौ
शतानि दशेति दशसप्तसु बालखिल्याः समुपपन्नेष्वे ।
एतत् सामगणं षट्तरम् । अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति ।
पैप्पलाः१ । दान्ताः२ । प्रदान्ताः३ । स्वाताः४ । स्त्रौताः५ ।
ब्रह्मावलाः६ । शौनकीः७ । देवदर्शतीः८ । चरण-
विद्याः९चेति । (दाता प्रदाता स्त्रौता ब्रह्मदी-
पशी वेदशी इति भाष्ये नास्ति नरम्) । तेषामध्य-
यनं पञ्च कल्पानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पोविधानकल्पो
विधिविधानकल्पः संहिता शान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव
वेदानामुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजुर्वेदस्य
धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः ।
अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति । यजुर्वेदतरोः शाखाः
सप्तविंशत्यहमिति । वैशाखायननामासौ व्यासशिष्य-
सकार वै । शिष्येभ्यः प्रददौ ताञ्च जम्बुकतोऽप्यनु-
क्रमत् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद् ब्रह्मरातसुतो
द्विजः । शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुदत्तिपरः सदा ।
कृद्भिर्गोऽयं महामेरोः समाजो नो समिधप्रति । तस्य वै
सम्प्राप्तस्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेव सुनिगयेः
समयोऽयं क्रतो द्विज ! । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्-
त्वांस्ततः । खलीयं बालकं खोऽयं पदा स्मृष्टमवा-
तयत् । समिधप्रानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापदं
व्रतम् । चरध्वं सत्कते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ।
अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्मयवन् ! द्विजैः । त्रै-
शितैरत्यन्तेजोभिसरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो
गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम् । सुव्यतं यत् त्वया-
ऽधीतं सत्तो विप्रवसन्त्य च । निस्तेजसो वदस्वैतान् यस्त्वं
ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति समाज्ञा-
भङ्गकारिणा । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते
मयोदितम् । समाखलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं
द्विज ! । श्रीपदाशर उवाच “इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि
सहस्राणि यजुंषि सः । कृदयित्वा ददौ तस्मै ययौ च
स्नेच्छया मुनिः । यजुंष्य विस्मृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै
द्विज । जम्बुकस्तित्रिा मूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ।
ब्रह्महत्याव्रतं चीर्यं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चरकाध्व-
र्यवस्ते तु चरणानुसुनिसत्तन ! । याज्ञवल्क्योऽपि
सैत्थेय ! प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रयतः कुर्यं यजुं-
ष्यशिवपंस्ततः” । श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच “नमः सवित्

हाराय सुक्तेरहिततेजसे । ऋग्यजुःसामभूताय त्वयीधाम-
भवते नमः । श्रीपराशर उवाच “इत्येवमादिभिस्तेन
क्त यमानः सवै रविः । वाजिन्धरः प्राह त्रियताम-
भिवाञ्छितम् । वाज्रवल्क्यस्ततः प्राह त्रिषिपत्य दिवा-
करम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे शुरो”
श्रीपराशर उवाच “एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भग-
वान् रविः । अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्-
शुरः । यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ! ।
वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽङ्गः सोऽभ्यपद्यत । शाखा-
भेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । काण्वाद्याः सुम-
हाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रवर्तिताः” विष्णु पु० ३५शे ५५० ।
ब्रामवेदस्य संहिता यथा “साखवेदतरोः शाखा व्यास-
शिष्यः स जैजिनिः । क्रमेण येन भवेय ! विभेद इष्टु-
तन्मम । सुमन्तुस्य सुलोऽभूत् सुत्तानप्यस्य वै सुतः ।
अभीतवन्तावेकैकां संहितां तौ अहासनी । साहसं
संहिताभेदं सुकर्मां तत्सुतस्ततः । प्रकारं तच्च तच्छिष्यौ
जगृहाते अहास्यतौ । हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्-
ञ्जिश्च द्विजोत्तमः । उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य
पञ्चशताः सृताः । हिरण्यनाभास्तत्तव्यः संहिता वै
द्विजोत्तम ! । गृहीतास्तोऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्य-
सामगाः । लोकाधिः कुशमिन्सैव कुप्रीदिर्लोकलिङ्गिषा ।
पौष्ञ्जिशिष्यास्तद्भेदेः संहिता ब्रह्मलीकृताः । हिर-
ण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः । प्रोवाच कतिना-
मासौ शिष्येभ्यः सुमहासतिः । तैसापि साखवेदो-
ऽसौ शाखाभिर्वह्नीकृतः” । अथर्ववेदस्य संहिता
यथा । “अथर्वणामधोवज्ये संहितानां ससृज्यम् ।
अथर्ववेदं स सुनिः सुमन्तुरभितदुतिः । शिष्यामध्या-
पयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा । कृत्वा तु वेद-
दर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् । वेददर्शस्य शिष्यास्तु
ओदो ब्रह्मवल्क्येष्टा । शौल्कायिनः पिप्पलादस्तथाज्यो-
सुनिसत्तमः । पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृतायैर्द्विज
संहिताः । जाजलिः कुसुदादिश्च तृतीयः शौनको
द्विज । शौनकस्तद्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभूव । द्वि-
तीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने । सैन्धवो
सुब्रह्मकेशश्च भिन्दन् वेदं द्विधा हुनः । नञ्जलकल्यो वेदानां
संहितानां तथैव च । तदर्थः स्यादङ्गिरसः शानिकल्यश्च
पञ्चमः । अष्टासायर्वणासेते संहितानां विकल्पकाः” ।
विष्णु पु० ३५शे ६५० ।

हेमाद्रि दा० ख० टीकी पु० ७५० वेदविभागोन्वयोक्तो यथा
“किं वेदरूपं सामञ्च उपाङ्गसंख्याभेदतः । अङ्गानि
सैव वेदानां तन्त्रो ब्रूहि सनातन !” । ब्रह्मोवाच “आं-
कारप्रभवा वेदा शायत्री वेदसम्भवा । षडङ्गान्ते
समाख्याता सहोपाङ्गास्तथैव च । कन्दोलक्षणसंयुक्ता
मातृकागर्भजाः सृताः । एकएव भवेद्देवसुतवेदः पुनः
कृतः । शाखार्थमन्ययुक्तानां ग्रहणायातिविस्तारात् ।
संविभक्ता मया वक्ष्ये । ऋग्यजुःसामाथर्वकाः । तत्र भे-
दास्तु ऋग्वेदे दश सैव प्रकीर्त्तिताः । आस्तयाः साङ्ग-
अर्चाश्च व्यावका चर्चकास्तथा । आरणीयावक्रमाणाः
षट्क्रमाः षडुत्क्रमाः । दण्डाश्चेति समासेन पुनरेकैव
पारणा । शाखाश्च त्रिविधा भूय ! शकला-याक्-मा-
ण्डुकाः । तेषामध्ययनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः ।
चर्चानां वरषड्ग्रा तु चतुर्विंशत्यतानि च । ऋचं
दश सहस्राणि ऋचं पञ्च शतानि च । ऋचामशीतिः
पादश्च एतत् पारणस्यते । ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या य-
जुर्वेदस्य त्रयताम् । षडशीतिविभेदेन मया भिन्नाः
शिवास्तथा । दशधा चरकास्तत्र करकाहारिद्वीयाः,
कठाः प्राच्यकठश्चैव कपिष्ठकठास्तथा । नारायणीयाः
ओताश्च शेताश्चतरुवेत्तायणाः । पुनः सप्त विभेदेन वेत्ता-
यण्यः प्रकीर्त्तिताः । सामवा इन्दुभा वाराहाः क्रमेण
हारिद्वीयाः, श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनसं-
न्यते । अष्टादश सहस्राणि पाठा वेदविदोऽविदन् । द्वि-
शुणं पदपारीयास्त्रिशुणं क्रमपारगाः । षडङ्गानि यदा-
भीते स षडङ्गविदस्यते । शिष्या कल्यो व्याकरणं निरुक्तं
कन्दोज्योतिषम् । षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि इ-
त्युच्यते । प्रतिपदमनुपदं कन्दो भाषासमन्वितम् । सो-
मांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः । परिशि-
ष्टाश्च संख्याता अष्टादश इष्टुष्व तान्” । यूपलक्षणं
क्रागलक्षणं प्रतिष्ठातृवाकसङ्ग्रा-चरणव्यूह-आङ्ग-कल्य-
सूक्तानि परिषदस्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यावोक्त्वा
शास्त्रं कृतसंख्या निश्चया यज्ञपात्रं होतकम् । व्रतं
प्रसवोत्थानकूर्मलक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु
ह्यनविंशतिसंख्यया । कठानां पुनर्यान्वाङ्मुक्त्यारिंश-
स्युतान् । प्राच्योदीच्या निरुक्ताश्च वाजसनेयास्तु पञ्च
च । दशभेदविभिन्नाश्च इष्टव्या सुनिपुङ्गव ! जाबाला-
लोपेयाः काण्वासाध्यन्दिनाश्च शामेयाः । सुपायिनः कपा-
लाख्याः प्रौण्ड्यः रसाद्विकाः । परमारविकाः प्राराशरा

अथाबोधायनीयाः । अथोध्या अथोपेयाश्च तेषामध्ययनानि च । इसहृष्टे शतम्बूने वेदे वाजसनेयके । अङ्गुलीयं प्रसंख्यातस्ततोऽन्यानि अङ्गुलि च । एतत्प्रमाणं अङ्गुलीयं हि केवलम् “सखित्वं सङ्गितं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् । चतुर्थ्यन्तु जानीयात्तैत्तिरीया द्विधा पुनः । अथेयाः स्थाण्डिलेयाश्च खण्डिकाः पञ्चधा पुनः । कावेया बोधायनीया हिरण्यकेयास्तथैव च । भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकीर्तिताः । अध्ययनं सौप्तिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् । सामवेदस्तु विसीर्यः सहस्रभेदशः पुरा । अनध्यादेवधीयानाः तदा इन्द्रेण धीमता । वक्रणे निहताः शेषांस्तान्त्वष्ट्रे शृणु सत्तम । । राणायनीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु । राणायनीयाः सप्तैव सुपाद्यास्तपतांवर । कालवेया महाकाशवेया-
बाङ्गवैद्युताः । कौथुमानामपि सप्त असुरावातरा-
यणाः । प्रजालावैनमृत्याश्च परियोग्याः परिकायणाः । अध्ययनमपि तेषान्तु यथावत् कथितं शृणु । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवतीः दश सवालखिलकाः । सप्तपण्यांश्च प्रख्याश्च एतं सामगणं विदुः । अथो अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति हि । पिप्पलादा यज्ञं दास्य भूतायनाः कातयस्तथा । अज्यन्ता ब्रह्मवेदाश्च शोभन्ती कनखी तथा । वेदकृषि-
शौरविद्या तेषामध्ययनं शृणु” । पञ्चकल्पा भवन्ति “न-
क्षत्रकल्पोवैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसम् । शान्तिक-
ल्पश्च अथर्वणो भवन्ति च । अग्वेदस्यात्येयं गोत्रं वासु-
देवं विदुर्बुधाः । काश्यपश्च यजुर्वेदं रुद्रदेवन्तु तं विदुः । सामवेदोऽपि गोत्रेण भारद्वाजः पुरन्दरम् । अधिदेवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्वणः” ।

वेदगर्भं पु० वेदोर्गर्भं यस्मिन् । सर्ववेदस्य प्रथमं अक्षरं हि-
रण्यगर्भं श्वित्रं च हेमच० । श्वित्रौ विष्णुसं० ।

वेदनं न० विद-ल्युट् । ।ज्ञाने २सुखदुःखाद्यनुभवे श्वित्राहे
च “वसनस्य दशा पाद्या मूत्रयोत्कष्टवेदने” इति मनुः ।
शुच् । वेदनापि पञ्चाशद्वेदुः स्त्री । सा च वैदमते स्कन्ध
पञ्चकालगतेस्कन्धभेदे बौद्धशब्दे दृश्यम् ।

वेदनिन्दकं पु० इत० । ।नास्तिके जटा० शबौहे च ।

वेदपारगं पु० वेदानां पारमन्तं सीमां गच्छति गम-ड ।
समस्तवेदाध्ययिनि । [वेदरक्तत्वात्तथात्वम् ।

वेदमातृ स्त्री इत० । गायत्र्यां मन्त्रभेदे तस्याः स्तमात्रपाठेन
वेदवत् पु० वेदोऽभ्यस्तत्वेनास्त्वस्य मत्तम् मस्य वः । ।श्वेदा-

भ्यासरते द्विजे । शकुन्धजराजकन्यायां सीतादिदूषे-
णाभिभूतायां स्त्री । “कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता
शुभा । त्वेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकान्तजा ।
तस्याया ह्रौपदी देवी दापरे दुपदात्मजा । विहायसीवि
सा मोक्ता विद्यमाना युगत्वये” ब्रह्मवै०प्र०१२७० ।

वेदवास पु० इत० । ब्राह्मणे तस्य तत्पाठतदुक्ताचाराश्च-
यत्वात् तथात्वम् वेदावासादयोऽप्यत्र । [दत्ते त्रि० ।
वेदविद् पु० वेदं वेत्ति विद-कृप् । ।विष्णौ विष्णुसं० २वे-
वेदव्यास पु० वेदान् व्यसति विभिन्नशास्त्रत्वेन पृथक् करोति
वि-अस-अण् । पराशरपुत्रे सत्यवतीगर्भजे । सुनिभेदे
तथा भूतेषु अन्येषु २सुनिषु च ।

युगभेदे तद्वेदाश्च विष्णु पु० १०१ १२० उक्ता यथा
पराशर उवाच “यस्मिन् मन्त्रान्तरे व्यासा ये वे तांस्तान्
निबोध मे । यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते सुने ॥
अष्टाविंशतिस्ततो वै वेदा व्यस्ता मङ्गलिभिः । वैवस्वतेऽ-
न्तरे त्वस्मिन् दापरेषु पुनःपुनः । वेदव्यासा व्यतीता ये
अष्टाविंशतिसत्तमाः । चतुर्दशैः कृतो वेदो दापरेषु
पुनःपुनः । दापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवाः ॥
द्वितीये दापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः २ । तृतीये
चोशनाश्व्यासस्तथैव तु दृष्टव्यः ४ । सविता ५ पञ्चमे
व्यासो मृत्युः ६ ऋषेः सूर्यः प्रभुः । सप्तमे च तथैवन्द्रोऽ
वसिष्ठस्तथाऽमे ऋतः । सारस्वतस्तथा नवमे त्रिधासा १०
दशमे ऋतः । एकादशे च त्रिहरो ११ भरद्वाज १२ स्ततः
परम् । त्रयोदशे चान्तरीक्षो १३ धर्मो १४ चापि चतु-
र्दशे । त्रयोदशः १५ पञ्चदशे मोक्षगे तु धनकृयः १६ ।
कृतस्तयः १७ सप्तदशे अथर्वज्यो १८ एतादृशे ऋतः । ततो
व्यासो भरद्वाजो १९ भरद्वाजात्तु गौतमः २० । गौतमा-
दुत्तरं व्यासो हय्यात्मा २१ योगिभधीयते । अथ हय्या-
त्मनो वेणुः ऋतो वाजस्यवास्तु २२ यः । सीमो सुख्या-
यनस्तस्मात् त्वण्यिन्दु २३ शरिति ऋतः । अन्तोऽभूद्भार्गव-
स्तस्मात् बालमीकि २४ योगिभधीयते । तस्मादस्य पितृ
शक्तिः २५ व्यासस्तस्मादहं २६ (पराशरः) सुने । जात-
कर्णो २७ भद्रस्तः (पराशरादनन्तरम्) कण्वद्वैपायन २८
स्ततः । (ततो जातकर्णात्परम् अष्टाविंशतिमे युगे) “अ-
ष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः । एकोवेदस्तद्वै
तु तेः कृतो दापरादिषु । भविष्ये दापरे चैव त्रौण्यव्यासो
भविष्यति । व्यतीते सम पुत्रेऽस्मिन् कण्वद्वैपायने सुने” ।
वेदस् पु० विद-असन् । वेत्तिरि । जातवेदाः विश्ववेदाः ।

वेदाङ्ग न० वेदस्याङ्गमिव । “शिक्षा कस्यो व्याकरणं नि-
रुक्तं कन्दर्वा चयः । ज्योतिषास्यनञ्चैव वेदाङ्गानि
पञ्चेव तु” इत्युक्तेषु शिक्षादिषु षट्सु शास्त्रेषु । तेषाम-
ङ्गविशेषरूपत्वं शिक्षायास्तुक्तं यथा
“कन्दः पादौ तु वेदस्य चक्षोः कस्योऽपि पठ्यते । ज्यो-
तिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं ओत्तुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु
वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्येव
ब्रह्मलोके महीयते” ।

वेदादि पु० वेदस्यादिरिव तस्याते प्रथमोच्चार्यमाहत्वात् । प्रथमे
वेदाधिप पु० इतः । “कस्मैदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो
ऋगुः । सामवेदाधिपो भीमः शशिजोऽथर्ववेदः”
इत्युक्तेषु जीवादिषु २ विष्णो च विष्णुः स० ।

वेदान्त पु० इतः । वेदशिरोभाने ब्रह्मप्रतिपादके उपनिष-
द्भूमे ऽप्यन्वभेदे तदुपकारके शरीररक्तस्रजभाषणादौ च
उत्तरामीमांसाशब्दे ऽः ६७७ दृश्यम् । शरीररक्तस्रज
बहुभिराचार्यैः स्वस्मृतानुसारेण व्याख्यातं तत्र रा-
सातृजपूर्यप्रसन्नशब्दयोस्तत्तन्मतं प्रदर्शितं शाङ्करमतानुसारि-
मतस्य सिद्धान्तविन्दुप्रदर्शितस्य सङ्क्षेपोऽत्र प्रदर्श्यते
“वेदान्तिमते सामान्यतः द्विविध एव पदार्थः दृग्दृश्यश्च
तत्रैव सर्वपदार्थान्तर्भावः । तत्र दृक्पदार्थ आत्मा ।
स च सर्वदैक्यरूपोऽसौपाधिकभेदात् त्रिविधः ईश्वरः
जीवः साक्षी चेति । तत्र कारणभूताज्ञानोपाधि-
रीश्वरः । अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानोपहितो
जावः । जीवेश्वरानुगतसर्वानुसंधाह चैतन्यं साक्षी ।
तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधः स्तोपाधिभूताविद्यावृत्तिसत्त्वादि-
गुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरूपभेदात् । तत्र कारणभूत-
सत्त्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः प्राणयिता । तथा रज उप-
हितो ब्रह्मा स्रष्टा । हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारण-
स्वाभावाच्च ब्रह्मा । तथापि स्थूलभूतसूक्ष्मत्वेन कविदु-
र्बलैरुपचर्यते । तथा तम उपहितो रुद्रः संहर्ता ।
श्वश्रुकैश्चैव तस्य चतुर्भुजचतुर्दशाद्याः पुमाकाराः श्री-
भारतीभवान्याद्याश्च स्थाकारा मत्स्यकूर्मादयोऽप्यवतारा
कीदृशेवाविर्भवन्ति । तथा जीवोऽपि त्रिविधः स्तोपाधि-
कापदाद्यवस्थायामभेदेन विश्वतैजसप्राज्ञभेदात् । तत्रा-
विद्यान्तःकरणस्य लशरीरावच्छिन्नो जाग्रदभिमानो विश्वः ।
स एव स्थूलशरीराभिमानरहित उपधिद्वयोपहितः
सुषुप्तावस्थामभिमानो तैजसः । अथनेव शरीरहयान्तःकरणो,
पाधिरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नोऽविद्यामानोपहितः

सुषुप्तप्रपञ्चाभिमानो प्राज्ञः । साक्षी तु सर्वसंस्काराणां
सर्वानुगतस्तुरीयास्तु एकविध एव ।

अविद्यातत्कर्मात्मकप्रपञ्चो दृश्यप्रपदार्थः तस्यापारमाधि-
कत्वेऽपि व्यवहारिकत्वाभ्युपगमाच्च स्वप्नादिवदन्त्यात्मिक-
त्वम् । दृश्योऽपि त्रिविधः अव्याकृतमूर्तामूर्तभेदात् ।
तत्र चिदाभासकृतिताऽविद्या मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य लवीज-
शक्तिरनादिरव्याकृतमित्युच्यते । इयञ्चाव्याकृताख्याऽवि-
द्येश्वरोपाधिः । सा च स्वयं जडायजजडेन चिदाभासे-
नोज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मभ्यां प्रयुक्ता सती शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्वाभययाकाशवायुतेजोजलवृष्टिव्याक-
कानि पञ्च सूक्ष्ममहाभूतानि जनयति । तत्र पूर्व-
भूतभावापन्नाया एवाविद्याया उत्तरोत्तरभूतं प्रति-
कारणत्वात् पूर्वपूर्वभूतगुणानामुत्तरोत्तरभूतत्वमुपगमा-
द्भूतानामेकैकद्विभूतगुणशालित्वं तथा चाकाशस्य शब्दो
गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, जलस्य
तानि रसश्च, पृथिव्यास्तानि गन्धश्चेति । आकाशश्चैव
दिग्व्यवहारजनकत्वेन दिशो न प्रथक् पदार्थता । काञ्चस्य
चिच्छब्दसम्बन्धरूपतया तदाधाराविद्यात्मकतया च न
पार्थक्यम् । तानि च सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि अमूर्ताख्यानि
कारणाभेदाच्च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि सत्त्वरजोऽ-
शमाधान्येन ज्ञानक्रियाशक्तप्राप्तकर्मके स्वरूपेण वि-
तरूपमिव मिलित्वा जनयन्ति । तत्र समस्तं इयं ज्ञान-
शक्तिप्राधान्येऽन्तःकरणं तदपि द्विविधं मनोबुद्धिभेदात्
चतुर्विधं मनोबुद्धिहृद्धारचिन्तभेदादित्यन्ये । तदेव क्रि-
याशक्तिप्राधान्ये प्राणः । स च पञ्चधा प्राणादिभेदात् ।
श्वमेकैकभूतेभ्योज्ञानक्रियाशक्तिभेदात् प्रत्येकं ज्ञानकर्म-
न्द्रियद्वयं जायते । यथाकाशात् ओत्तवाचो, वायोस्त्वक्-
पाणी, तेजसश्चक्षुःपादौ, अद्भ्यो रसनाघ्राणौ, पृथिव्या
घ्राणोपस्यौ चोत्पद्येते । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्वाह-
काणि ओत्तत्वक्चक्षुःरसनाघ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्र-
याणि वचनादानगतिविसर्गानन्दजनकानि वाक्पाणिपाद-
घ्राणयूपस्याख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एतच्च सर्वं मि-
लित्वा समग्रकं चिद्भूतशरीरम् । तत्र ज्ञानशक्तिप्राधान्येन
समष्टौ हिरण्यगर्भ इति क्रियाशक्तिप्राधान्येन समष्टौ
सूक्ष्ममिति चोच्यते । अयं मूर्तपदार्थः कार्यत्वात् ।
मनद्विष्यद्विजीवोपाधिरुक्ष्मभूतानि तु भोगायतनं श-
रीरं भोग्यविषयज्ञान्तरेण भोगं जनयितुमसमर्थानीति
जीवकर्मप्रयुक्तानि तानि स्तोत्राणि पञ्चोक्तानि म-

वन्ति । तथा हि सर्वाणि भूतानि स्वस्वाङ्गैरेवेतरभू-
तानां चतुष्पांसदसांश्चतुर्भिर्योजनात् सर्वाण्येव पञ्चात्म-
कानि । स्वस्वाङ्गाधिक्याच्चाकाशादिष्ववधारः । तानि च
प्रज्ञीकृतानि महाभूतानि भूतानि मिलित्वैकं कार्यं ।
‘मिन्द्रियाणामधिष्ठानं’ जनयन्ति । तदेव स्थूलशरीरं
मिलय्यते । तत्र सत्त्वप्रधानं देवं शरीरं रजःप्रधानं
मानवं तमःप्रधानं तिर्यगादिस्वावरान्तानाम् । सर्वेषां
देवानां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि चित्ते रूपाणामिव भूतानां
कचिच्छून्यातिरेको न विरुद्धते । विषया अपि चतु-
र्दशभूतानां षडादयश्च सत्त्वरजस्तमोऽशतारतम्येन
तेभ्य एव भूतेभ्यो जायन्ते । एतच्च सर्वं ब्रह्माण्डं विरा-
डिति चोच्यते । सर्वं च दृष्टिप्रलयैकं सप्रवृत्ति
प्रलयवद्व्याप्तवमपि अनादिशक्त्यादादृष्टात् अवधारण-
मिति सायिकत्वेऽपि न दुष्कृतप्रवृत्तः । अन्यदाकरो
दशग्रम् । [शास्त्रे जटा०]

वेदान्तिन् वि० वेदान्तो ब्रह्मवेत्ता इति । वेदान्त-
वेदाभ्यास उ० इतः । “वेदस्तीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं
जपः । तद्गान्धर्वं शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा”
इत्युक्तेषु वेदपाठविचारानुशीलनतन्त्रजपपाठनेषु ।

वेदि न० विद+इत् । १। अन्वयाम् (आकनादि) २। परिकृतायां
भूमौ स्त्री अमरः वा डोप् । “मध्यं वा वेदिविल-
म्बमध्या” कुमारः । ३। पण्डिते उ० ४। अङ्गुलिमुद्रायां स्त्री
वेदि० । पण्डित्यतिपण्डितकारवृत्तिकारणे च “प्राग्-
हारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाः” रघुः । ५। भूमिस्थे देशभेदे
यथा अन्तर्वेदि उत्तरवेदिः दक्षिणवेदिरित्यादि ।
वेदिश्च उमरुकाकारपिण्डकावती पशुवन्धनार्थं होमी-
यद्रव्यादादानार्थं वा कृतसंस्कारा परिष्कृता चतुरङ्गा-
दिरूपा भूमिः । तदादानाद्यङ्गमण्डपस्यवेदिबल्यं
हेमा० दा० उक्तं यथा “मध्यमोत्तमयोर्वेदो मण्डपस्य
विभागतः । चतुर्धाशोऽङ्गुलिस्तिस्रस्रपञ्चतोऽपि वा ।
नवेकादशहारा वा दशकामिः प्रकल्पयेत्” । वेदिकसमा-
ङ्गवेदिबल्यैकं कात्या० श्रौ० २। ६। १। सूत्रादौ उक्तं यथा
“अपरिणाहवनीयं वेदिं खनति” कात्या० श्रौ० “अत्र-
कुम्भाग्रम्” छ० “अत्र कुम्भं ध्यातमस्त्राः” कर्क० “व्याम-
नात्तां पश्चात्” छ० “अपरस्तां दिशि तिर्यक्प्रमाणेन
चतुररतिमात्रां कर्क० । “अत्ररतिं प्राचीम्” छ० “अत्ररतिं
प्राचीम् पूर्वापरायतां दीर्घां । पुरस्तात् (पूर्वाय))
तिर्यक्प्रमाणं यद्यपि नीलम् । तथापररतिं त्रयात्मक-

मेव दर्शनात् कर्कः । “अपरिमितां वा” छ० “अस्मिन् स्थले
यन्मे दावेवापरिमितशब्दौ स्तुतिवाक्यानुसरणादपरि-
मात्रवाचिनौ अपरिमिता वा अपरिमितेष्टका वेति च ।
अन्ये तु अपरिमितं प्रमाणाङ्ग्य इत्युक्तत्वात् पूर्वोक्त
परिमाणादतिशयेनाधिकपरिमात्रवाचकः” कर्क० “प्राक्
प्रवणासुदम्य” छ० “प्रवन्तेऽस्मिनापोऽनेन वेति प्रवणं
नीचम् प्रवर्तते वा वनमुदकमस्मिन्निति तदेव निम्नम्”
कर्क० “मध्यमं हीताम्” छ० “तत्वाधनप्रकारश्च परिशिष्टे
उक्तः “आनीय रज्जुं पूर्वाडात् पश्चाद् वावदेव तु ।
द्विगुणीकृत्य तं रज्जुं बन्ते तस्मात्तु शङ्कुः कौ । आनयन्तेन
मानेन तथा रज्ज्वाष्टमानया । वा पृथुत्वद्वीयेषु भागेना-
लिख्यसंप्रहाविति” कचित् “वेदिश्रोत्रं सर्वोर्मध्ये तथा
रज्ज्वाष्टभागयेति पाठः” कर्क० “अस्मिन्ममितोऽसौ” छ०
“असौ आन्वेयेशानकोशो आहवनीयमुभयतो भवतः
अस्योर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः अतोऽसौ अपि वेदे
रेवावयवो श्रोत्रिवत् खननस्तरणादयश्च वेदिसन्वडाः
संस्कारास्तयोरपि प्रवर्तन्ते । षड्रतिं रज्जुं मित्वा
द्वितीयारत्यन्ते बल्यं श्रोत्राङ्गनाथम् ततोऽरत्यन्ते चतुर्थे
भागे बल्यमाकर्षणार्थम् तृतीयारत्यन्ते प्राचरतिं कुम्भा-
र्थम् ततश्चतुर्थभागेने (इरत्रौ) अथाङ्गनाथम् ततः साङ्गे-
इरत्रौ पाश इति अयं च पाशोऽविपर्यासेन बाधनोपायः
विपर्यासपक्षे तु षड्रतिं रज्जुमुभयतः पाशौ कृत्वा
प्रथमं साङ्गेरत्यन्ते अथाङ्गनाथम् ततोऽपररत्रौ श्रोत्रा-
ङ्गनाथम् ततोऽरत्यन्ते चतुर्थे भागे आकर्षणार्थम् अरतिरत्ये
च प्राचरतिं कुम्भात्तमिति । अपरिचितपञ्चामयणे च
प्राचीप्रमाणं पुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणं च तल्यम् पश्चात्ति-
र्यक्प्रमाणं प्राचीप्रमाणं तृतीयभागेनाधिकमिति
युक्ता कल्पनीयम् । तत्र च प्राचीप्रमाणां रज्जुं द्विगुणी-
कृत्वा रज्जोर्मुखात् पुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणा सङ्गे नूनरज्जो-
श्चान्तिमचतुर्थभागस्यादौ आकर्षणार्थं बल्यमिति ।
अथ खननप्रमाणे पञ्चान्नरसाह “आमूलच्छेदनादोषधी-
नाम्” छ० “प्राक् प्रवणासुदम्येत्यस्मात् स्मृतानुस-
रङ्कुत्तित्यादेन वाशब्दोऽस्मानुवर्तते अध्याह्रिते वा ।
अस्मिन् पञ्च एव विशेषमाह” कर्क० “श्रोत्रधीनां मूला-
न्युच्छेत्तवै ब्रूयात्” छ० “इमं प्रेषमध्यरुग्नीधं प्रति
ब्रूयात् । मूलानि च भूमिमध्ये दूरमपि यावत् प्र-
रन्ति तावत्प्रत्यन्तम्” कर्क० “आह्वार्य पुरीषां पशुका-
मस्य” छ० “प्रागनुमाजनादेः सकाशादेदि पुरमिसप-

साध्यान्त्यं पुरीषसानीय वेदिमध्ये प्रक्षेपणीयम् एतच्च
पुरीषार्थम् प्रक्षयने कात्यादिभ्यः अतश्च विकृतौ न भवति ।
निष्कासेष्वपि वेदिः पुरीषवत्येव कात्यां वेदिपुरीषं
तत्रैव तिष्ठति न ततो निष्काशयते वचनाभावात् ।
आता वेदिः नाङ्गः अङ्गोकरणाया किन्तु पांशुलेव
कात्यां कर्कः । “वेदिं परिषसुद्धं वितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्-
करं करोति” सू० । “अन्नाह्यायोधिप्रयश्चानन्तरं प्रथमं
क्षेदिमानमध्वर्युः करोति यथोक्तम् ”ततोऽग्नीर्हमैवेदि-
मध्यपतितं तृणपुरीषादिकमपसायं वेदेकत्तरतः परिषसूह
मापसारितस्य तृणपुरीषादुत्करं राशिं करोति उत्की-
र्यत इत्युत्तरः । वितृतीयं च वेदेः प्रकृतत्वात्तदीयमेव
गार्हपत्याहवनीयान्तरां वितृतीयं च शुक्लकृतोक्तम् गार्-
हपत्याहवनीययोरन्तरं षोढा सप्तधा वामन्तुसमं त्रिधा
विभक्त्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायस्य तस्मिन्नि-
विष्यत्युत्तरत उत्कर इत्येकः प्रकारः । अपि वान्तरं
त्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्वाङ्गे समचतुरस्रं कृत्वा ओ-
ष्णामन्निविष्यत्युत्तरांशं उत्कर इति विषयार्थस्यैवम्
पूर्वतृतीयलक्षणेनोत्तरत आयास्येति प्रथमे प्रकारे गार्हप-
त्याहवनीययोरन्तरत्रिभागोनया रज्ज्वापराङ्गे समचतु-
रस्रं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्योत्तरांशं उत्कर इति द्वितीय
प्रकारः । चात्वालोत्करावन्तरेण सचरः सन्निहितो हि
चात्वालोत्करः पूर्ववितृतीये भवतीति” कर्कः । तत्करण
प्रकारस्तत्त्वव्यपञ्चतो दृश्यः ।

वेदिका स्त्री वेदिरिव इवार्थं कन् । मङ्गलकर्मार्थं ऋह-
हारादौ चतुरस्रादिकृतिकाकूपकारेण निर्मिते भूखण्डे
वितर्हो अमरः । [हेमच० ।

वेदिजा स्त्री वेद्या होमवेदितो जायते जन-ङ । द्रौपद्याम्
वेदिष्ठ लि० विद-तृच् इट् च । ज्ञातरि हेमच० ।

वेदिन् पु० विद-णिनि । उपलिङ्गते शब्दः । २. हिरण्यगर्भे
च । ३. ज्ञातरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

वेध पु० विध-ञञ् । (वेदा) । वेधने २. चन्नाने (चाङ्ग)
“परिषिन्वन्महागः श्रुकधाम्येषु वेधः” इति जीडा० ।
विवाहदौ वध्यं नक्षत्रविशेषस्थितमहमेदकृतसंशर्गे च
उपसमशब्दे ज्यो०त० च दृश्यम् “वेधं सर्वत्र वर्जयेत्” ।

वेधक पु० विध-ञञ् । १. कर्चूरे लिङ्गः । २. अश्ववेतसे
३. श्वन्वाके न० राजनि० ४. वेधजर्जरि लि० ।

वेधनी स्त्री विध्यतेऽनया विध-ल्युट् ङीप् । (भोमरी) । म-
शिरादिभेदकारणे अश्वभेदे । अर्थे क । तत्रार्थे

२. मेधिकायां ३. हस्तिजर्जरिभेदकारणे त्रिकाण्डशेषः ।

वेधमुख्य पु० ७त० । १. कर्चूरे राजनि० । संज्ञायां क । २. ह-
रिद्राहणे अमरः ।

वेधस् पु० वि+धा-असुन् गुञ् । १. हिरण्यगर्भे जगत्सदरि
२. विष्णौ अमरः । ३. श्वये ४. श्वेताकवृक्षे शब्दः ।
५. पण्डिते विश्वः ६. सुख्यवश्वो नृपभेदे वज्रिपु० ।

वेधित लि० वेधो जातोऽस्य तार० इतच् । १. विवे २. कृद्धिते
अमरः । [२. मेधिकायां राजनि० ।

वेधिनी स्त्री विध-णिनि । १. ज्योत्स्नायाम् (ज्योत्) शब्दः ।

वेन्ना स्त्री वन-न उपधाया इच् । नदीभेदे “विनदीं पिङ्गलां
वेन्नां (ष्णाम्) तुङ्गवेन्नां (ष्णं) महानदीम्” भा० भो० ट्य० ।

वेप कम्पने भ्वा० परा० सक० सेट् । वेपते अवेपिष्ट । अदित्
चङि न कृञ् । द्वि० । वेपथुः ।

वेपथु पु० वेप-अथुच् । कम्पे अमरः ।

वेपन पु० वेप-ल्युट् । कम्पने शब्दः ।

वेपस् न० वेप-असुन् । अमरवले उष्णादिकोषः ।

वेम पु० वे-सन् न आत्वम् । वापदस्ये शब्दः । अनिन् च
आत् । वेमन् अतैवार्थं पु० न० अमरः ।

वेर न० अज-रन् बीभावे । १. रेहे श्वात्तर्कौ २. कुङ्कुमे च
अमरः । संज्ञायां कन् । ३. कर्चूरे हारा० ।

वेल चाकने भ्वा० परा० सक० सेट् । वेलति अवेलीत् । अदित्
चङि न कृञ् । [लृत् न ।

वेल काकोपदेशे अ० लु० ल० अक० सेट् । वेलयति ते अविबे-
वेल न० वेल-अच् । १. उपवने हेमच० । २. काले समये श्मश्यां-

दायर् ३. सस्रद्रुक्षे च स्त्री “वेलाङ्गले विभावरी परि-
हीया” भट्टः । ५. होरात्मके कालभेदे “कतुर्विंशति
वेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते” अग्निपु० । ६. सस्रद्रुजलवि-
कारे ७. अल्लिहसरणे दरागे ८. ईश्वरशोभने च सिद्धि०
अशोष्णादित्वमित्यन्ये अत्रार्थे ।

वैलाकूल न० तामलिप्रदेशे त्रिका० । [अवेलीत् ।

वैल चाकने भ्वा० परा० सक० सेट् अदित् चङि न कृञ् । वैलति
वैल पु० न० वैल-अच् । १. विष्टुङ्गे अमरः । चञ् । २. चकने पु०
वैलज पु० वैल-अच्-तथाभूतः सन् जायते जन-ङ । म-
रिचे अमरः ।

वैलन न० वैल-ल्युट् । १. अन्नादेर्भूको लुङ्गने २. काठनिर्मिते
पदार्थे (वैलुन) सावम० श्माकादृवायां स्त्री राजनि० ।

वैलन्तर पु० वैलं तरति तु-अच् । वीरतरो “वैलन्तरोज-
गति वीरतकः प्रसिद्धः श्वेताभितान्धविबोद्धितबीज-

पुष्पः । आत्मातितुल्यकुसुमः शमिकुसुमपत्रः । आत्मा-
शरीरं च लक्ष्मदेशज एव वृक्षः । वेङ्कन्तरो रसे पाके
तिक्तकृष्णकफापहः । मूलाघातः श्लेष्मजित् पाही योनि
मूलाग्निवर्धनं हृत् भाग्यम् । [जाटाः] ।

वेङ्कहत् पु० वेङ्कं हृत्तयति हृत्त-अच्-पुषो० । कैलिनागरे
वेङ्गि स्त्री वेङ्क-इन् । लतायां शब्दः ।

वेङ्कित न० वेङ्क-भावे क्त० । शमने मेदि० । कर्त्तरि क्त० ।
शक्यते शकुटिले च लि० अमरः ।

वेङ्गि(स्त्री) स्त्री वेङ्क-इन् वा डीप् । लतायाम् शब्दः ।
संज्ञायां कन् वेङ्गिका । (वेङ्कहत्) वृक्षे शब्दः ।
वेङ्गी कान्तो गतो व्याप्तो ह्ये भोजने च सक० प्रजनने अक०
कदाऽप्यात्म० सेट् जज्ञादि० वैदिक एवायम् । वेङ्गीते
अवेविट् । अथ कचिदपि गुणवृद्धौ न क्षः ।

वेश पु० विश-वच् । अलङ्कारादिना कतरूपान्तरे । नेपथ्ये च
कर्मणि अमरः । श्वेद्यान्ट्टे शृङ्गमाले मेदि० प्रवेशे
वेशधारिन् पु० वेशं धारयति छ-णिनि । कृत्वेन रूपान्त-
रधारिणि । कृत्तपक्षिप्रभृतौ शब्दः । श्वेशकारके
नटादौ च । आदि० ।

वेशन्त पु० विश-भच् । शूद्रसरोवरे अमरः । श्वन्तो च-
वेशर पु० वेशं राति रा-क । अश्वतरे लिङ्गः ।

वेशमन् न० विश-मनिन् । गृहे अमरः ।

वेशमभू स्त्री इत् । गृहकरणयोग्ये स्थाने अमरः ।

वेश्य न० विश-एत्यत् वेशय कृतं वा यत् । श्वेशालये मेदि०
श्वेष्टायाम् (आकनादि) श्वारयोषिति च स्त्री अमरः ।
“पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा कृता । तृतीये
हृषी जेवा चतुर्थे पुंसली कृता । वेश्या च पञ्चमे
अष्टे जुङ्गी च सप्तमेऽष्टमे । तत ऊर्ध्वं महावेश्या सा-
ऽभ्युश्या सर्वजातिषु । यो द्विजः कुलटां गच्छे हृषीं
पुंसलीमपि । जुङ्गीं वेश्यां महावेश्यामवटोदं प्र-
याति सः । शतौवदं कुलटागामी छटागामी चतुर्थ-
मम् । षड्गुणं पुंसलीगामी वेश्यागामी गुणाटकम् ।
जुङ्गीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः । महावेश्या
आमुकस्य ततः शतगुणं वसेत् । तदेव सर्वगामी चेत्येव-
माह पितामहः । तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ता-
डिः त तित्तिरिः कुलटागामी छटागामी च वायसः ।
काकिलः पुंसलीगामी वेश्यागामी हृषीकृत्या । जुङ्गी
गामी मुकरश्च सप्तजन्मसु भारते । महावेश्यागाम-
श्च जायते शाल्वजिह्वाहः” मल्लवे० म० ख० २८३०

विष पु० विश-वच् सज्ज वा । मूषणादिना । रूपान्तरकरणे
श्वेशालयनालये च भरतः ।

विषण पु० विश-करणे ल्युट् । शक्यमर्दे (काकलासुन्दे)
हारा० । श्वन्याकटके स्त्री रत्नमा० [खवि(व)वेत् त ।
वेष्ट वेष्टने आ० आत्म० सक० सेट् । वेष्टते अवेष्टि । चङि न
वेष्ट पु० वेष्ट-वज् अच् वा । श्वेष्टने श्वीवेष्टे राजनि०
श्वेष्टनियमि च (आटा) वैद्यकम् ।

वेष्टक न० वेष्ट-ल्युट् । (पागडी) श्वेष्टीषे शब्दः । श्वेष्टाशब्दे
राजनि० । श्वीचीरे पु० हेमच० । श्वेष्टनकारके लि० ।
वेष्टन न० वेष्ट-करणे ल्युट् । श्वेष्टशब्दकृत्याम् । श्वेष्टीषे
श्वेष्टकृते च श्वेष्टगुणकौ शब्दः । भावे ल्युट् । श्वेष्टौ
मेदि० ।

वेष्टवंश पु० वेष्ट-अच् कर्म० । (वेष्टवांश) वंशभेदे शब्दः ।

वेष्टसार पु० वेष्टस्य सारः । श्वीवेष्टे राजनि० ।

वेष्टित लि० वेष्ट-क्त । श्वीचीरादिना । श्वेष्टते अमरः । श्वेष्टे
श्वेष्टाशब्दे श्वेष्टणान्तरे न० मेदि० । [अवेष्टीत् ।

वेस गतो आ० पर० सक० सेट् क्वादि चङि न ह्रस्वः । वेसति
वेसन न० वेस-ल्युट् । “दास्यस्यकानान्तु निस्तुषा यन्त्र-
पेयिताः । तन्मूर्खं वेसनं प्रोक्तम्” इत्युक्ते । चण-
क्वादिद्विदलचूर्णे शमने च ।

वेसर पु० वेस-अरन् । अश्वतरे हेमच० ।

वेसवार पु० वेसं वारयति व-अच् । (वाटना) पिष्टवन्त्या-
कसर्षपादौ अमरः । “निरस्थि पिशितं पिष्टं किङ्कं शुङ्क-
हृत्तान्वितम् । कृष्णमरिचसंयुक्तं वेसवार इति श्रुतम्”
इत्युक्ते । श्वेष्टभेदे अथ गुणाः “वेसवारो गुरुः क्षिप्रो
बलोपचयवर्द्धनः” राजवल्लभः । अथ श्वेष्टाशब्दं प्रमथ्यत्वं
वा रायशुङ्कट आह । [अवेष्टि ।

वेह यत्ने आ० आत्म० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वेहते
वेहत् स्त्री वि+हन् अति नलोपः । गर्भोपघातिन्यां लिङ्ग-
याम् अमरः । जात्या समासे परनि० । गोवेहत् सि० कौ०
वेहार पु० वि+हृ-वज् पुषो० । स्तनामस्थाने देशभेदे [हृष्टः
वेह गतो आ० पर० सक० सेट् । वेहति अवेह्यीत् चङि न
वे शोषे आ० पर० सक० सेट् चङि । वायति अवासीत् ।
क्वादि निष्ठात्य नः । वानः निर्वाणः ।

वै अर्थ० वा-डे । श्वेष्टपूरणे श्वेष्टनये श्वेष्टोपने अमरः ।
वैकल्य न० विशेषण कश्चित् व्याप्नोति अण् । तिर्यक्छाव-
लम्बिनि हारभेदे हेमच० । वुन् । वैकल्यक चरलि उप-
वीताकारेण धृते माल्यभेदे अमरः ।

वैकङ्कत पु० विकङ्कत+कार्षेण्यं । (वै० चि) १ वृक्षभेदे । तस्ये-
टमण् । २ विकङ्कतसम्बन्धिनि लि० । [२ पक्षभवे च ।
वैकल्पिक लि० विकल्पेन प्राप्तः तत्र भवो वा ठक् । १ पक्षप्राप्ते
वैकल्य न० विकलस्य भावः घञ् । विकलत्वे ।

वैकुण्ठ पु० विकुण्ठायां भवः अण् विविधा कुण्ठा माया यस्य
कार्षेण्यं वा । १ विष्णो २ इन्द्रे मेदि० । श्रिताज्जै राजनि०
“चाक्षुषस्थान्ते देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः । विकुण्ठाया-
मसौ जज्ञे देवतैः सह” विष्णु पु० “विविधा कुण्ठा गतेः
प्रतिहितस्तस्याः कर्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे
विशिष्टानि भूतानि परस्परं संक्षेपयन् तेषां गतिं प्रत्य-
वग्रादिति वा वैकुण्ठः । “माया संक्षेपिताभूतिरङ्गि-
र्योन्ना च वायुना । वायुश्च तेजसा साङ्गं वैकुण्ठत्वं
जतो मम” भा० शान्तिप० । विष्णु स० भा० । “कुण्डं जडञ्च
विश्वौवं विशिष्टञ्च करोति या । विकुण्ठां प्रकृतिं
वेदास्तत्वारश्च वदन्ति ताम् । गुणान्त्रयेन भगवान् तस्यां
जातः स्रष्टृष्टये । परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदु-
र्बुधाः” । ४ विष्णु धामभेदे “उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ को-
टयः सत्यमीरितम् । सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां
प्रमाणतः । भूर्भोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश
प्रभो ! यत्नास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभवप्रदः”
पद्मपु० स्क० ६ अ० ।

वैकृत न० विकृतस्य भावः अण् । १ विकारे २ बीभत्सरसे तदा
लम्बनमांसशोणितादौ विकृतित आगतः अण् । १ वि-
कृतितो जाते लि० “वैकृतास्तु तथा देवाः” ।

वैक्रान्त न० कार्षेण्यं । सणिभेदे विक्रान्तशब्दे दृश्यम् ।
वैखरी स्त्री विशेषेण खं राति रा-क कार्षेण्यं । अर्ध-
बोधके कण्ठादिपूजाय्यमाणे वर्षात्मके शब्दविशेषे । वर्ष-
शब्दे ४८५० पु० दृश्यम् ।

वैखानस पु० वि+खन-ङ् अन-असुन् कर्म० कार्षेण्यं ।
वानप्रस्थे तापसभेदे “वैखानसेभ्यः श्रुतरामवाचाः” भट्टः
वैगुण्य न० विगतो विरुद्धो वा गुणोऽस्य तस्य भावः षण् ।
यत्न यदुचितं तस्य १ ह्युपान्तरतापादने २ अन्यायत्वे ३ अ-
सम्पन्नत्वे च । [क्षणत्वे च ।

वैचित्र्य न० विचित्रस्य भावः षण् । १ नाना रूपत्वे २ विच-
वैजयन्त पु० विजयते वि+जि-भा कार्षेण्यं । १ इन्द्रमा-
सादे अमरः । २ इन्द्रे मेदि० । ३ गृहे शब्दच० । ४ इन्द्र-
ध्वजे मेदि० । ५ अग्निमन्त्रवृत्ते राजनि० । ६ पताकायाम्
स्त्री अमरः । ७ वैजलीपुष्पे च स्त्री मेदि० ।

वैजिक न० बीजेन निवृत्तं ठक् । १ शिष्यु तैले मेदि० ।
बीजाय हितम् कार्षेण्यं ठक् वा । २ कारणे । ३ आत्मनि
शब्दमा० तस्येदं बीजादागतं वा ठक् । ४ सद्योजाता-
ङ्क्रे मेदि० । ५ बीजसम्बन्धिनि लि० ।

वैज्ञानिक पु० विज्ञानाय साधु ठक् । १ निपुणे अमरः । वि-
ज्ञानमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । २ बोद्धागमे ३ तदध्य-
तरि ४ तत्सम्बन्धिनि च लि० ।

वैडालव्रत न० वैडालव्रतेऽस्य अण् तदिव व्रतम् “यस्य धर्मो
ध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पा-
थानि वैडालं नाम तद्व्रतम्” इत्युक्ते प्रकाशेन धर्मा-
चरणेन शुभ्रपापाचारे ।

वैडालव्रतिक पु० वैडालव्रतमस्यस्य ठक् । कलेन धर्मसा-
रिणि रुद्रतापसे त्रिका० इति । वैडालव्रतिन् तत्कार्यं
“रुद्रना चरितं तच्च व्रतं रत्नं गच्छति । अलिङ्गी लि-
ङ्गवेशेन यो लिङ्गसुपजीवति । स लिङ्गिनां हरेत् पापं
तत्थि ग्योनौ च जायते” । वैडालव्रतिनः पापाः सर्वध-
र्मेविनाशकाः । सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत्
फलम्” कूर्मपु० ५ अ० ।

वैणव न० वैष्णवां फलम् अण्, तस्य न लुप् तस्येदं वा अण् । १ वैष्णु-
फले वैष्णव्ये अमरः । २ वैष्णुसम्बन्धिनि लि० स्थित्वां ङोप् ।
वैणविक लि० वैष्णोर्विकारः अण् वैणवं वैष्णवाद्यं शिल्प-
मस्य ठक् । वंशीवादके अमरः । [अमरः ।

वैणिक लि० वीणा तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । वीणावादके
वैणक न० वैष्णोर्विकारः ठक् । १ गजचालनायं लौहखले
वंशदण्डे अमरः । वैष्णुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । २ वैष्णु-
वादके लि० शब्दच० । [नटभेदे ङाटा० ।

वैण्य न्य) पु० वैष्ण(न)स्यापत्यम् यञ् । १ वैष्णुसुते पृथुनामके
वैतंसिक लि० वितंसेन ऋगपञ्चादिवन्धनोपायेन चरति ठक् ।
मांसविक्रयोपजीवके व्याधे अमरः । [अत्यादौ अमरः ।

वैतनिक लि० वेतनेन जीवति ठक् । वेतनोपजीवके कर्मकरे
वैतरणि(स्त्री) स्त्री वितरणेन दानेन लङ्कृते अण् ङोप्
वा पृषो० कृत्स्नः । यमद्वारस्थे नदीभेदे “नदी वैतरणी
नाम दुर्गन्धा अधिरावहः । उष्णतोया महावेगा
कस्थिकेशतरङ्गिणी” प्रा० वि० जमदग्निः । तस्या अत्-
पत्यादि काविकापु० १८ अ० उक्तं यथा

“अनैखरोऽपि भूतेशमासाद्यान्कृतस्तदा । वाष्पवृष्टिं
दुराधर्मानवजप्राह सायया । यदा स नाशकत्वात्प्राप्तुं
सन्धारयतुमर्कजः । तदा महागिरीं क्षिप्त्वा वाष्पास्ते

जलधारके । लोकाचोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः ।
 पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्योयसागरपश्चिमे । स तु सर्वप्रमाणेन
 मेरुपर्वतसन्निभः । तस्मिन् विन्यस्तवान् वाष्पान् न धत्तुं
 क्षम ईशितः । विदीर्षस्यैष वाष्पोऽर्धमनमध्योऽभवद्-
 द्रुतम् । ते वाष्पाः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्योयसागरम् ।
 सागरोऽपि यहीतं ताव शशाक खरानति । ततस्तु
 सागरं मध्ये भित्त्वा वाष्पाः समागताः । तोयधेः प्राग्-
 भवां वेलां स्वर्गमात्मादुविभेदं ताम् । विभिद्य वेलां ते
 वाष्पाः पुष्करद्वीपमध्यागाः । नदी वैतरणी भूत्वा पूर्व-
 सागरमाऽभवत् । जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य
 च । अवाप्य सौम्यतां किञ्चिद् वाष्पास्तं नाभिदन् वि-
 तिष्ठ । तदाप्यव्याकुला पृथ्वी विदीर्षां स्वाद्य चेच्छनिः ।
 अवजप्याह तान् वाष्पान् सोऽपि क्षणोऽभवद्गतात् । शनै-
 चरेद्य तं वोढुमसमर्थेन क्षोतकैः । क्षिप्तेर्विदारितः सो-
 ऽथो जलधारो महागिरिः । विभिद्य पर्वतं शम्भोर्वा-
 ष्पास्तं सागरं ययुः । वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविक्षृता ।
 अद्यापि तिष्ठत्यापगा हरलोतकसम्भवा । भित्त्वा वेलां
 ततः पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम् । चक्रुर्वैतरणीं नाम्न
 पूर्वसागरनाभिनीम् । नाभायानविमानेन न द्रोण्या
 सन्द्नेन च । तर्तुं शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभी-
 षणा । दुःखेन तां तु पृथिवी विभर्ति महताधुना । अदा
 चोद्गतेर्वाग्नेर्विज्वलि नभश्चरान् । तस्या उपरि नो
 जालि देश अपि भयाङ्करात् । समद्वारं समाहृत्य योजन
 द्वयविक्षृता । निम्नं वहति संपूर्णां भीषयन्ती जगत्त्रयम्
 शपितृकन्याभेदे “अयज्जानस्य यज्जानः पितरो ब्रह्मणः
 ऋताः । अग्निज्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ।
 तेषां स्वधा, स्वधा जज्ञे मेनां वैतरणीं तथा” ऊर्मपु-
 ३२४० । वितरत्यनया तृ-करणे लुट् लोप् । आसन्न
 अल्लुकाळे दातव्यायां शग्वि च “आसन्नल्लुना देया गोः
 सवत्सा च पूर्ववत् । तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाव
 वै । तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् ।
 शक्नोऽन्योऽरक् तदा दत्त्वा अयं दद्यान्मृतस्य च” ।
 पूर्ववत् हेमशङ्कादिना अल्लु मृतस्य चेति चकारचवत्यात्
 एकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः” यु० त० २४० ।
 “यमदारे महाधारे तप्ता वैतरणी नदी । ताञ्च तर्तुं
 ददास्येनां क्षणां वैतरणीञ्च गाम्” यु० त० ।
 वैतस पु० वैतस एव स्त्रोत्रं अण् । अण्वेतसो जटा० ।
 वैतानिक पु० वितानखायम् ठक् । १ श्रोतविधिनाऽग्निसा-

यने श्वितानसम्भविनि च “दाहादृष्टं यमो च स्त्रात् यस्य
 वैतानिको विधिः” ऋतिः । वितानशब्दे ४८६६ उच्यते ।
 वैतालिक त्रि० विविधस्तावः मङ्गलग्नीतादिशब्दकोन व्यव-
 हरति ठक् । मङ्गलस्तुत्यादिभिः राज्ञां प्रबोधकारके
 भागधादौ अमरः ।
 वैतालीय पु० मात्मादुत्तमेदे । “षड्विधनेऽहौ सने कला-
 स्ताच सने स्त्रुनौ निरन्तराः । न समाऽल परान्निता
 कला वैतालीयेऽन्ते रक्तौ युक्तः” ह० २० ।
 वैदग्ध्य न० स्त्री विदग्ध्यश्चतुरस्य भावः अथ वा स्त्रीत्वं पक्षे
 लोप् । १ वातुय २ भङ्गो च । अण् । वैदग्ध्यमप्यल न०
 वैदर्भ पु० विदर्भाणां जनपदानां राजा अण् । विदर्भदेशा-
 धिषे श्वाक्यस्य कौटिल्ये न० “माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना
 खलितालिका । अष्टाक्षरस्यैव वैदर्भी रीतिरुच्यते”
 इत्युक्ते श्वाक्यचरनाभेदे स्त्री सा० द० लोप् । विदर्भ
 भवा अण् । ३ नगराजपत्यां दमयन्त्याम् स्त्री लोप् ।
 ५ अमरस्यपत्यां क्षत्रीकण्वमहिषीभेदे च स्त्री हरिव० ।
 वैदल न० विदलस्य विकारः अण् । १ भिक्षुकस्य भिक्षापात-
 भेदे अमरः । २ पिष्टकभेदे पु० शब्दच० ।
 वैदिक पु० वेदं वेत्त्यधीते वा ठक् । १ वेदज्ञे ब्राह्मणे वेदेषु
 विहितः ठक् । २ वेदोक्ते कर्मणि त्रि० । स्त्रियां लोप्
 “वेदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथालुक्रमयोगतः” तन्त्रम् ।
 वैदुष्य न० विदुषो भावः विदुस्+प्रज् सञ् । पाणिङ्ये ।
 वैदूर्य न० विदूरे गिरो भवः प्रज् । क्षणपीतवर्णे विद्याल-
 नेतृत्वे वर्षे मणिभेदे केतुरले (लघुनिया) राजनि० ।
 “सुक्ताविदुमवज्जन्तुर्वैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं
 शरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चाक्षुषं धारणा-
 क्षमं पापाबन्धोविनाशनम्” राजवल्लभः । तच्छाया-
 बल्यं यथा “एकं वेषुपलाशकोमलरुचा साबूरकण्ट-
 लिषा साजारेण्यपि कृबन्धविजुषा ज्ञेयं निधा च्छायया ।
 अद्गतात् युक्तां दधाति नितरां क्षिप्रन्तु दोषोज्वितं
 वैदूर्यं विशदं वदन्ति सुधियः क्षणञ्च तच्छोभनम् ।
 तस्य कुलक्षणं यथा “विच्छायां सृष्टिबामर्भं लघु रुजञ्च
 सज्जतम् । सत्वासं परुषं क्षणं वैदूर्यं दूरतो नयेत्” ।
 तत्परीक्षा यथा । “हृष्टं यदात्मना स्रज्जं स्रज्जायां नि-
 बभाशसि । स्फुटं प्रदर्शयेदतदैदूर्यं जात्यसुच्यते” ।
 राजनि० “वैदूर्यं पुष्करागाणां कर्कोतभीषके वदे । प-
 रीक्षां ब्रह्मणा मोक्षां व्यसिन् कथितां द्विज ! । कल्या-
 नशास्त्रभिताम्बुरागिनिष्ठादकल्याणद्विजस्य नादात् ।

वैदूर्यं सुत्पन्नमनेकवर्षं शोभाभिरामं द्युतिवर्णवीजम् ।
 अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तङ्गरोधसः । कामभूतिकवीमान-
 मतु तस्याकरोऽभवत् । तस्य नादसस्यत्वादाकरः सुम-
 हागुणः । अभूदुत्तरितो लोके लोकलवविभूषणः ।
 तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूपप्राष्ट्रय्योदरवदंशितपाश-
 रूपाः । वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभासास्त्रात् स्फुलि-
 क्कनिवहा इव संभवुः । पद्मारागसुवादाव मणिवर्णा
 हि ये क्षितौ । सर्वेऽस्तान् वर्षः शोभाभिर्वैदूर्यमनुगच्छति ।
 तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं यदा भवेद्देषुदप्र-
 काशम् । चाभापपक्षप्रतिमन्त्रियो ये न ते प्रशस्ता
 मणियास्तुर्विद्धिः । गुणवान् वैदूर्यमण्यवीजयति स्ना-
 मिनं वरभाग्यै । दोषैर्युक्तोदोषैस्तस्माद् यत्नात्परी-
 क्षेत । निरिकाचमिगुपाक्षो काचस्तटिकाश्च भूमि-
 निर्भिन्नाः । वैदूर्यमण्येरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति ।
 लिङ्गाभावात् काचं लघुभावाच्छेगुपाक्षं विद्यात् ।
 निरिकाचमदीप्तितात् स्फटिकं वयोऽम्बुलत्वेन । यदि-
 न्दनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् ।
 तदेव वैदूर्यमण्येः प्रदिष्टं पलद्वयोन्नापितं गौरवम् ।
 जात्यस्य सर्वेऽपि मण्यस्तु यादृक् विजातयः सन्ति समान-
 वर्णाः । तथापि नानाकरणानुमेयभेदप्रकारः परमः प्र-
 दिष्टः । सुखोपलब्धस्य सदा विचार्यो ह्ययं प्रभेदो विदुषा
 न्वेन । स्नेहप्रभेदो लघुता दृढत्वं विजातिलिङ्गं खलु
 खार्जज्यम् । कुशलाकुशलेः प्रयुज्यमानाः प्रतिवद्धाः प्रति-
 सत्क्रिया प्रयोगैः । गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते मणयोऽर्था-
 न्तरमूल्यमेव भिन्नाः । क्रमशः समतीतवर्त्तमानाः प्रतिवद्धा
 मणिवन्त्येन यस्मात् । यदि नाम भवन्ति दासहीना
 मणयः षड्गुणमात्रवन्ति मूल्यम् । आकरान् समती-
 तानामुदधेक्षीरसङ्गिणी । मूल्यमेतत् खनीनान्तु न सर्वत्र
 लहीतले । सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशभाषकः ।
 तस्य सप्ततिमोभागः संज्ञारूपं करिष्यति । शाण्डत-
 र्भाषमानो भाषकः पञ्चकण्ठः । पलस्य दशमोभागो
 धरुषः परिकीर्तितः । इति मानविधिः प्रोक्तो र-
 त्तानां मूल्यनिश्चये । गारुडे ७१ अ० । “सितस्य
 धूस्रसङ्काशमीषत्कण्ठसितं भवेत् । वैदूर्यं नाम तद्रत्नं
 रत्नविद्भिरेदाहृतम् । ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदा-
 चतुर्विधाः । सितनीलो भवेद्विप्रः सितरत्नस्तु वा-
 ङ्मजः । पीतनीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शू-
 द्रकः । अथ गुणाः “माज्जैरनयनप्रख्यं रत्नोपम-

तिसं हि वा । कलिलं निर्भलं व्यङ्गं वैदूर्यं देवभूष-
 णम् । सुतारं चनमत्यङ्गं कलिलं व्यङ्गमेव च ।
 वैदूर्याणां सभास्त्राता एते पञ्च महागुणाः ।
 “उद्गरस्त्रिव दीप्तिं योऽसौ सुतार इतीर्यते । प्र-
 भाषतोऽस्यं गुरु यद् चनमित्यभिधीयते । कलङ्कादि-
 विहीनं तदयच्छमिति कीर्तितम् । ब्रह्मशस्त्रकलाकार-
 सञ्चको यत्र दृश्यते । कलिलं नाम तद्भाजः सर्वसम्पत्ति-
 कारकम् । विस्मिताङ्गन्तु वैदूर्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते ।
 कर्करं कर्कशं तासः कलङ्का देह इत्यपि । एते पञ्च
 महादोषा वैदूर्याणामुदीरिताः । शर्करायुक्तमिव यत्
 प्रतिभाति च कर्करम् । स्पर्शेऽपि यत्सज्जयेत च कर्कशं
 बन्धुनाशनम् । भिन्नस्त्रान्तिकरस्त्रासः च कुर्वातु कुलसं-
 ख्यम् । विरहवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः ख्यकारकः । सल-
 दिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः । जयति यदि
 सुवर्णत्वागहीनो यदा वा बलविधमणिहारो भूपति
 वा यति वा । दधदपि धृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नं प्रतिह-
 तफलरूपः पातमेष्टव्यमयम्” । युक्तिकल्पतरुः ।

वैदेह पु० विशेषेण देह उपचयो यस्य स्त्राये प्रज्ञादाय
 विदेहे भवः अथ वा । १ वणिग्जने भरतः । शूद्रात्
 वैश्यजाति २ जातिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां लीष् । ठक् ।
 वैदेहिकोऽपि वणिजि । विदेहानां राजा अथ ।
 श्विदेहराजे जनके रूपे ।

वैदेही स्त्री विदेहेषु मिथिलादेशेषु भवा अथ । १ सीतायाम्
 जनकात्मजायाम् २ हरिद्रायाम् ३ पिप्पल्यां ४ वणिक्
 स्त्रियाश्च मेदि० ।

वैद्य पु० विद्याऽस्यस्य अथ । १ वणिजते “नाविद्यानान्तु वैद्येन
 देवं विद्याधनात् कश्चित्” दायभा० । २ भिषजि अथरः ।
 ३ उपकारके श्वाककहले च अर्थ० । वैद्योत्पत्तिश्च
 “वैद्योऽग्निनीकुमारदेव जातश्च विप्रयोनिः । वैद्यवी-
 र्येण शूद्राणां बभूवुर्बहवो जनाः । ते च सामगुण-
 ज्ञाश्च मन्त्रोपधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां
 ते आलयाहिषो मुनि” । शौनक उवाच “कथं ब्रा-
 ह्मणपत्यान्तु कथं पुनोऽग्निनीसुतः । अहो केन विपा-
 केन वीर्याधानं चकार वः” । शौतिरुवाच “मच्छर्त्तौ
 तीर्थयात्रायां ब्राह्मणी रविनन्दनः । दृश्यं काष्ठकीं
 कान्तः पुष्पोद्याने मनोरुद्रे । तया निवारितो यत्नात्
 बलेन बलवान् सुरः । अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं
 चकार वः । दूतं तत्याज गर्भं सा पुष्पाद्याने मनोरमे

सद्यो बभूव पुत्रश्च तत्प्रकाशनसन्निभः । सपुत्रा स्त्रा-
मिनो गेहं जगाम प्रोद्धिता तदा । स्वामिनं कथया-
मास यस्माद्देवादिसङ्कटम् । विप्रोरोपेण तत्याज तच्च
पुत्रं स्वकामिनीम् । सरिदु बभूव योगेन सा च गोदा-
वरी स्रुता । पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास य-
त्नतः । नानाशिल्पञ्च शस्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः ।
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाञ्च निरन्तरम् । वेदधर्मप-
रित्यक्तो बभूव गणको भुवि । अङ्गवै० पु० १० अ० ।
नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा “यः करोत्यपहारञ्च देव
ब्राह्मणयोर्धनम् । पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वां दश
परान् । स्वयं याति च धूमान् धूमध्वान्तसम-
न्वितम् । धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्गम् ।
ततो भूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते । ततो नाना-
विधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः । ततो नानाविधाः
हज्जजातयश्च ततो नरः । भार्याहीनो वंशहीनः श्वरो
व्याधिसंयुतः । ततो भवेत् स्तर्णकारः स सुवर्णवर्णक
ततः । ततो जवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।
विप्रो देवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः” ।

“लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः । स-
याति नागवेष्टञ्च सपैर्वेष्टित एव च । वसेत् सलोमसा-
नावद् तत्रैव नामदंशितः । ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च
रुमजन्मसु । गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः” । अ-
ङ्गवै० पु० २८ अ० । राजवैद्यश्च लज्जश्च यथा “परं पार-
कृतो यः स्वादृष्टाङ्गे तु चिकित्सिते । क्वाद्यायः स
वैद्यः स्वाङ्गमात्मा च कुलोद्भूतः । प्राण्यावार्थः स वि-
ज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः । राजन् । राज्ञा सदा कार्यं
यथाकार्यं पृथग्जनेः” । मातृखे १८६ अ० । “चि-
कित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते । स च
यादृक् समीचीनस्तद्विशेषोऽपि निगद्यते । तत्त्वा-
धिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म स्वयं कृती । लघुहस्तः शुचिः
शूरः स्वच्छोपस्कारभेजः । प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यव-
सायी प्रियंवदः । सत्यधर्मपरोयश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते” ।
दृष्टकर्मो दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः । स्वयं
कृती स्वयं चिकित्साकुशलः । लघुहस्तः सिद्धिमदस्तः ।
निप्रद्वैद्यो यथा “कुचेनः कर्कशः क्षब्धः व्यामीणः स्व-
यमागतः । पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि” ।
कर्कशः अप्रियवादी । क्षब्धः साभिमानः । व्यामीणः
अवहाराचतुरः । अथ वैद्यस्य कर्म आह “व्यधेस्तत्त्वं

परिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न
वैद्यः प्रभुरायुषः” भावप्र० “सत्यमेताद्वापरेषु युगेषु ब्रा-
ह्मणाः किल । ब्रह्मवृत्तियविटशूद्रकन्यका उपयेमिरे ।
तत्र वैद्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया कभी । सर्वे ते सुनयः
ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः । तेषां सुख्योऽमृतार्था-
क्षस्यावस्माकुले हि यत् । अस्वष्ट इत्यस्य वृत्तस्ततो जाति
प्रवर्त्तनाद् । परे सर्वेऽपि चास्वष्टा वैश्याब्राह्मणस-
म्भवाः । जननीनो जतुर्लब्धा यज्जाता वेदसंस्कृतेः ।
अस्वष्टास्तेन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः । अथ
रक् प्रतिकारित्वाङ्गपञ्चस्ते प्रकीर्त्तिताः । सत्ये वैद्याः
पितृस्तुल्यास्तेतायाश्च तथा स्रुताः । हापरे जलवत्
प्रोक्ताः कलौ वैश्यापमाः स्रुताः” कुलच० । आयुर्वेद-
शब्दे दृश्यम् ।

वैद्यक न० वैद्यं चिकित्सकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन् । आयुर्वेदे
“वृद्धयजुःसामाथर्वीस्थान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्धञ्चैवायुर्वेदं चकार सः । कृत्वा तु प-
ञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रां संहितां
तस्माद् भास्करश्च चकार सः । भास्करश्च स्वशिष्येभ्य
आयुर्वेदं स्वसंहिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः
संहितास्ततः । तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्क-
तानि च । व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि ! मतो निशा-
मय । धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ । न-
कुलः सहदेवाकीं व्यधौ जनको बुधः । जाबालो
जाजलिः पैलः कवथोऽग्रस्त्य एव च । एते वेदाङ्गवेदज्ञाः
षोडश व्याधिनाशकाः । चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम
तन्त्रं मनोरमम् । धन्वन्तरिश्च भववर्णकार प्रथमे
सति । चिकित्सादर्शनं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौस्तुर्ही दिव्यां काशीराजश्चकार सः । चि-
कित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमर्षं चाश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यक
सर्वस्वं गकुलश्च चकार सः । चकार सहदेवश्च व्याधि-
सिन्धुविमर्दनम् । ज्ञानार्थं महातन्त्रं यमराजश्चकार
सः । व्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवान्दधिः । च-
कार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् । सर्वसारं
चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च
चकार जाजलिर्मुनिः । पैलो निदानं कवथस्तन्त्रं
सर्वधरं परम् । द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः ।
चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राग्रेतानि षोडश । व्या-
धिप्रणाशवीजानि वसाधानकराणि च । साध्वि

ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपयोनिधिम् । तत्तत्कृत्वाण्युदहरन्
नवनीतानि कोविदाः । एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां
भास्करसंहिताम् । आयुर्वेदसर्वबीजं सर्वं जानामि
सुन्दरि !” ब्रह्मवै० पु० १६५० ।

वैद्यनाथ पु० देशविशेषे “करवीरे महालक्ष्मीरूपा देवी
विनायके । अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी”
मातृस्थे । “वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तं शिवे ! ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्प्रति” शक्ति-
सङ्कमतन्त्रे ७५० । २भैरवविशेषे “हार्दपीठं वैद्यनाथे
वैद्यनाथस्तु भैरवः । देवता जयदुर्गाया नेपाले जानुनी
मम्” तन्त्रचूडाम् । शिवलिङ्गभेदे “हरिद्वानगरे यत्
वैद्यनाथो महेश्वरः । तत्प्राप्तयो बिल्लहस्तः स्पर्धस्तः
उदाहृतः” दृष्टव्यम् पु० ११५० । “भारखण्डे वैद्यनाथो
यक्रेश्वरस्तथैव च । वीरभूमौ सिद्धिनाथो राडे च तार-
केश्वरः” इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।

वैद्यवन्धु पु० इत० । आरग्वधश्च शब्दः ।

वैद्यमातृ स्त्री वैद्यस्य मातेव । १वासके अमरः तस्य वैद्य-
जीविकाप्रयोजकरोगशान्तिकरत्वेन तत्पौषकत्वात् तन्मा-
तृत्वव्युत्पत्तम् ।

वैद्यसिंही स्त्री वैद्यस्य सिंहीव । वाचकद्वये शब्दः च० ।

वैद्या स्त्री वैद्यः पात्यत्वेनाख्यस्याः अच् । काकोल्याम्
शब्दः च० ।

वैध लि० विधित आगतः अच् । विधिप्रतिपाद्ये ।

वैधहिंसा स्त्री कर्म० । वेदविहिताहिंसायाम् “या वेदवि-
हिता हिंसा नियताऽहिंसराचरे । अहिंसामेव तां
विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बभौ” मनुः । अत्र नियते-
त्युपादानात् नित्ये पश्विष्ट्यादौ हिंसाया अहिंसात्वं न
तु काव्येऽपीति सम्प्रदायविदः । पिष्टपशुमीमांसायास्तु
तथैवोक्तं “कुर्व्यात् हतपशुं सङ्गे कुर्व्यात् पिष्टपशुं तथा”
मनुना सङ्गे कामनायां पिष्टपशूनामेव विधानात् ।
विशेषतः कलौ “मांसदानं तथा आह्ने” “अन्नाह्नम्
गवालम्” इति च कलिवज्यैर्भूक्तेः काव्यबलिदानादि
निषेधः । हिंसाया अनर्थसाधनत्वेऽपि वैधहिंसाया अर्थ-
साधनत्वम् वैद्यकोक्तसंस्कारभेदेन विप्रस्येवेति बोध्यम् ।
ति०त०मतभेदेन च वैधहिंसा उभयरूपत्वं निरूपितं यथा
“सा हिंसात् सर्वभूतानि” इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्याप-
कार्थपरतया एतद्विधिमहत्सङ्केतः “वायव्यं श्वेतमाल-
भेत” इत्यादिविधिविषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्त-

विषयत्वं सर्वा सर्वाणि हन्द्वा विद्यनेन तत्पदं
सिद्धम् । यदपि नानादर्शनटीकाकारिणां चस्यतिमिश्रैस्त-
त्त्वकौमुद्यामभिहितं “न च सा हिंसात् सर्वा भू-
तानि” इति सामान्यशब्देन विशेषशब्देन “अग्नीषो-
मीयं पशुमालभेत” इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरो-
धाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न
चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि सा
हिंसादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञायते
न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतत्यनेन तु
पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वस्युच्यते न त्वनर्थहेतुभावस्तथा सति
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः
कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषभावव्यति
क्रतोषोपकारिण्यतोत्यन्तेन, तदपि सांख्यनये । कौमां-
सकसते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्व-
भूतहिंसाभावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं
विना अग्नीषोमीयपशुमालम्बनविषयकं कार्यमिति भाव-
विध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु ।
न च मुख्यपशुयामे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्व-
अनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि
विरोधोऽस्यैव कुतो ? विधेरेव स्वभावो यत् स्ववि-
षयस्य साक्षात् परस्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगम-
यति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननवन्वीष्टसाधनत्वम्
अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्व
समावेश इति । अतएवोक्तं “तस्माद्यज्ञे बधोऽबधः”
इति । नन्वेवं “श्वेनेनाभिचरन् यजेत” इत्यत्र श्वे-
नस्य शत्रुबधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् “अभिचारो मूल-
कर्म च” इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट-
साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं
“आततायिनमायान्” हन्यादेवाभिचारयन्” इत्येक-
वाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वम् अनाततायि-
स्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति
शुच्यरणाः” ।

वैधान पु० विधातरपत्यम् अच् । सत्कुमारादौ ऽसुनिभेदे
अमरः । २ब्राह्मणां (वामनहार्डि) स्त्री राजनि० ।

वैधृति पु० विगता धृतिर्यस्मात् धृष्टोऽर्द्धः । विष्कम्भादिषु
मध्ये ऽसुनिमे योगे । सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाख्येना-
मीते अशुभसूचके २वर्जभेदे तत्र वैधृतशब्दोऽपि यथोक्तं

सू० वि० "एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
तद्युते मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैष्टताभिधः" । पातशब्दे
४३८६ पृ० विस्तरो दृश्यः । उपयमशब्दे १२६५ पृ०
दृश्यम् । [सूत्रं अमरः ।

वैधेय त्रि० विधीयतेऽसौ वि+धा-यत् ततः स्त्रार्थे अण् ।
वैधर्म्यं न० विरुद्धो धर्मो यस्य तस्य भावः षण् । १ विरुद्ध-
सत्त्वे २ अन्यलक्षणे च । [मसद्वावेदनम्" इति कुमारः ।
वैध्व्य न० विधवाया भावः षण् । पतिविरहे "नववैध्व्य-
वैनीत्य पु० विनतायाः अपत्यं ठक् । १ मण्डले अमरः २ अ-
रूपे च भत्सपु० । [हेमच० ।

वैनयिक त्रि० विनये रतः ठक् । शास्त्रज्ञानादिना विनयरते
वैनायिक पु० विनायं खण्डनमधिकृत्य कृतो पन्थः ठक् ।
१ बौद्धागमे त्रिका० उपचारात् २ तदभिज्ञे त्रि० ।
वैनाशिक पु० विनाशमधिकृत्य कृतो पन्थः ठक् । सर्वेषां
क्षणभङ्गताप्रतिपादके १ बौद्धागमे २ तदभिज्ञे त्रि० ।
विनाशाय हितम् ठक् । छातिप्रोक्ते षड्भाष्ये चक्रस्य
जननक्षलावधिलयोविशेषे १ नक्षत्रे २ क्षणिके ३ परतन्त्रे
च त्रि० ४ उर्ध्वनाभे पु० मेदि० ।

वैनीतक पु० न० । विशेषेण नीतं नयनं तेन कायति कै-क
स्त्रार्थे अण् । परम्परया वाङ्मने शिविकादौ अमरः ।
वैपरीत्य न० विपरीतस्य भावः षण् । १ विपर्यये हेमच० ।
२ लज्जालौ लतायां स्त्री राजनि० ।

वैभव न० विभोभावः अण् । १ विभुत्वे २ विभूतौ ।
वैभ्राज न० विभ्राज इदम् अण् । देवोद्यानभेदे त्रिका० ।
तच्च मेरोः पश्चिमविष्णुस्य विपुचपर्वतस्य विपुलशब्दे
४६१२ पृ० दृश्यम् । [२ तस्याभूतभगिन्यां स्त्री डोण् ।
वैमात्र पु० विमातरपत्यम् अण् । १ सापत्ने भ्रातरि अमरः
वैमात्रेय पु० विमातरपत्यं ठक् । १ सापत्ने भ्रातरि अमरः
२ तस्याभूतभगिन्यां स्त्री डोण् ।

वैमुख्य न० विमुखस्य भावः षण् । विमुखत्वे ।
वैमैय पु० वि+मि-यत् स्त्रार्थे अण् । विनिमये हेमच० ।
वैयधिकरण्य न० व्यधिकरणस्य भावः षण् । कसमाना-
धिकरणत्वे । [भिज्ञे ।
वैयाकरण त्रि० व्याकरणं वेद्यधीते वा अण् । व्याकरणा-
वैयात्र पु० व्यात्रचर्मणा परिहृतो रथः अण् । व्यात्रचर्म-
परिहृते रथे अमरः ।

वैयात्रपद्य पु० व्यात्रपदस्यापत्यं यञ् । गोत्रकारके मुनि-
भेदे "वैयात्रपद्यगात्रावेति" भोजतपस्यसन्तः ।

वैयात्य न० विद्यातस्य भावः षण् । निर्लेज्यत्वे "वैयात्यं
सुरतेष्वपि" माघः । [शुक्रदेवे ।

वैयासकि पु० व्यासस्यापत्यम् इज् कुक्च । व्यासस्यापत्ये
वैयासिकी स्त्री व्यासेन प्राप्ता ठञ् डोण् । व्यासप्रणी-
तायां संहितायाम् ।

वैर न० वीरस्य भावः अण् । विरोधे विद्वेषे अमरः ।
"वैरं पञ्चसंख्यानं मुनिभिः परिकीर्तितम् । स्त्रीकृतं
वास्तुजं वाग्जं ससापत्नापराधजम्" । तत्र स्त्रीकृतं
क्षणचेदिपयोः । वास्तुजं कुर्याण्डवयोः । वाग्जं
द्रोणद्रुपदयोः । सापत्नं नैसर्गिकमहिमकुलवयोः । अप-
राधजं पूजनीब्रह्मदत्तयोः ।

वैरकर त्रि० वैरं करोति क-ट । विरोधकारके ।
वैरतय न० विरक्तस्य भावः षण् । विरागे ।
वैरङ्गिक त्रि० विरङ्गं विरागं नित्यमर्हति ठञ् । विरा-
गाहं हेमच० । वैरागिक तत्त्वार्थे सि० कौ० ।

वैरनिर्यातन न० वैरस्य वैरकतापकारस्य निर्यातनम् निर-
यत-णिच् ल्युट् । वैरकतापकारप्रतीकारे अमरः ।

वैरप्रतीकार पु० इत० । वैरकतापकारस्य तत्त्वदूपापकार-
करणेन तस्य शोधने वैरप्रतिक्रियाप्यत्वा स्त्री ।

वैरशुद्धि स्त्री इत० । वैरप्रतीकारे अमरः ।

वैराग्य न० विरागस्य भावः षण् । विषयवासनाराहित्ये
ऐहिकासुखिकविषयामराहित्ये च ।

वैराग्यस्य मोक्षहेतुत्वादि विवेकचूडामणौ दर्शितं यथा
"मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यव-
स्तुम् । ततः शमस्यापि दमस्तित्वा न्यासः प्रसक्ता-
खिलकर्मणां श्मश्रुम् । ततः श्रुतिसन्माननं सतत्त्वध्यानं
चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः । ततो विकल्पं परमेत्य
विद्वानिहैव निर्वीणसुखं सम्ब्रूयति । यद्वाङ्मयं तव-
दानीमात्मानात्मविवेचनम् । तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वा-
त्मन्यवधारय । मज्जास्थिमैदःपल्लवचर्मत्वगाह्वयैर्धा-
तुभिरेभिरन्वितम् । पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तुवैरङ्गैरुपा-
ङ्गैरुपयुक्तमेतत् । अहं ममेति प्रथितं शरीरं मोहासदं
स्थूलभित्तीयते वृधेः । नभोनभस्महृहनाशुभूमयः सू-
क्ष्माणि भूताति भवन्ति तानि । परस्परान्तेर्भिलितानि
भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरेहेतवः । सात्वास्तदीया
विषया भवन्ति शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तुः । य
श्च भूदा विषयेषु बद्धा राशोरुपाशेन सुदुर्दमेन ।
आयान्ति निर्यान्त्यथ कर्तुं शक्तेः स्वकर्मदूतेन जनेन

नीताः । शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च पञ्चत्वमापुः स्मृ-
युधेन वद्धाः । कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनशृङ्गा, नरः पञ्च-
भिराक्षितः किम् ? । दोषेण तीव्रा विषयः क्षणसर्प-
विषादपि । विषं निहन्ति भोक्तारं दृष्टारं चक्षुषाय-
यम् । विषयाशा महापाशात् यो विमुक्तः सुदुःखजात् ।
स एव कल्पते सुक्ता नान्यः षट्शास्त्रवेद्यापि । व्यापात-
वैराग्यवतो सुसुखी भवाब्धिपारं प्रतियातुसद्यतान् ।
काशापहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य
वेगात् । विषयाख्यपहो येन सुविरक्तप्रसिना हतः ।
स गच्छति भवाब्धौधेः पारं प्रत्यहवर्जितः । विषम-
विषयमार्गेण गच्छतो नष्टबुद्धेः प्रतिपदमभियातो मृत्यु-
रथेष सिद्धिः । हितसुजनसुहृत्तया गच्छतः स्वस्य
युक्तया प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि । भो-
क्तस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूरादिप्रयान्
विषं यथा । पीयूषवसोषदयाक्षमाजं वप्रशान्तिदानोर्भोज-
नित्यमादरात् ।

वैराट् लि० विराट्छेदम् अक्ष् । १ विराट्सम्बन्धिनि । वीर इ
वाटति अट-अच् सार्धं अक्ष् । २ इन्द्रगोपकीटे हेमच० ।
वैराट् पु० वीरस्य अर्जुनस्यातङ्गायै शङ्खायै साधु-अक्ष् ।
अर्जुनदृष्टे राजनि० । [तुल्यकारके श्वेरातुगते च ।
वैरातुवन्धिन् लि० वैरं विद्वे प्रमत्तवद्भाति णिनि । १ विद्वेषा
वैरिन् लि० वैरमस्यस्य इति । शत्रौ अक्षरः ।
वैरूप्य न० विरूपस्य भावः प्रपञ्च । १ विरूपत्वे २ अननुक-
पत्वे ३ अयथाभावे ४ वस्तुनो विकारभेदे च ।

वैरोच(न)नि पु० विरोचनस्यापत्यम् शिवाद्याद्य इज् वा ।
१ अग्निपुत्रे २ सूर्यपुत्रे ३ बलिपुत्रे दानवभेदे च
४ वज्रभेदे ५ सिद्धिगणे शब्दर० ।

वैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः प्रपञ्च । विलक्षणत्वे वैशिष्ट्ये
वैलक्ष्य न० विलक्षस्य भावः प्रपञ्च । १ लज्जायाम् अक्षरः
२ स्वभाववैलक्षण्ये च "वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयाम्" नेम० ।
वै(ब)वधिका लि० वी(ब)वधेन धान्यादिसंघट्टेण व्यवहरति
ठक् । वास्तविके नैयमे (दोकानि) अक्षरः ।

वैवर्ण्यं न० विवर्ण्यस्य भावः प्रपञ्च । विवर्ण्यत्वे मालिन्ये ।

वैवस्वत पु० विवस्वतोऽपत्यम् तस्येदं वा अक्ष् । १ यमे अक्षरः
२ अश्विनौ शक्रभेदे च जटा० । ३ तत्सम्बन्धिनि लि० "वैव-
स्वतकरक्रिया" इत्युद्धृतः । ४ दक्षिणदिशि स्त्री लोप् ।
इस्रमे मनुभेदे "मनुर्विवस्वतः पुत्रः आङ्गदेव इति श्रुतः ।
अप्रमो वर्त्तमानोऽयस्वतदपत्यानि जे श्रुत्वा । ५ इन्द्राकुनं

भस्वचैव दृष्टः शर्मातिरेव च । नरिप्रपन्तोऽथ नाभागः
सप्रमो दिष्ट उच्यते । दृष्टयश्च दृष्टप्रश्च दशमो वसुमानु
श्रुतः । मनोवैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप । आदित्यः
वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः । अश्विनौ दृष्टभो
राजन् । इन्द्रस्तेषां पुरन्दरः । कश्यपोऽतिवर्षिष्ठश्च
विश्वामित्रश्च गोतमः । यमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः
अमृताः । अत्रापि भगवज्जन्तु कश्यपादितेरभूत् । आ-
दित्यानामवरजो विष्णुर्वांमनरूपपृष्ठक् । संचेपतो मयो-
क्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते" भाग० ८।१२ अ० ।

वैवाहिक लि० विवाहाय हितं साधु वा ठक् । १ विवा-
हयोग्ये "वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः" इति कुमारः ।
२ विवाहेन सम्बद्धे कन्यापुत्रयोः श्वशुरे ३ विवाहसम्ब-
न्धिनि च लि० "पञ्चमे सप्तमे वापि येषां वैवाहिकी
क्रिया" अमृतिः ।

वैशम्पायन पु० व्यासशिष्यो भारतवक्त्रि सुनिभेदे । स च
व्यासादितः जनमेजयाय भारतं आवितवान् यथोक्तं
भा० आ० १ अ० "जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके । स सदस्यैः स-
हासीनः श्रावयामास भारतम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चो-
द्यमानः पुनः पुनः" । स च यजुर्वेदे तस्य शिष्यः यथाह
"अथ शिष्यान् प्रजप्याह चतुरो वेदपारगान् । जैमि-
निश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च । पैलं तेषां चतुर्थश्च
पञ्चमं मां महासुभिः । ऋग्वेदभाषां पैलं जप्याह
स महासुने । यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च"
कोमेपुः ४८ अ० । [सके च ।

वैशस न० विशसस्य भावः स्वार्थे वा अक्ष् । १ हिंसने २ हिं-
वैशाख पु० विशाखान्त्ययुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा
यत्न मासे पुनः अक्ष् । खनामख्याते चैततो द्वितीये
१ चान्द्रमासे २ शुक्लपक्षभेदे च कार्तिकशब्दे १८४८ पु०
दृश्यम् । चान्द्रवैशाखलक्षणं तु मेघस्थरव्यावृत्तशुल्क-
प्रतिपदादिदशान्तलिङ्गिष्ठित्वम् । मेघस्थरविके शसौर-
तन्मासे "तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्" । तन्मा-
सस्य ४ पौर्णमास्यां स्त्री लोप् । विशाखा प्रयोज-
नमस्य अक्ष् । ५ मन्यानदण्डे पु० ६ धनुर्द्वाराणां सवस्या-
नभेदे न० अक्षरः । [विश्राभिपत्तो नायकभेदे रसम० ।

वैशिक पु० वेगे वैश्राख्ये उपचारात् वैश्रायां प्रकृतः ठक् ।

वैशिष्ट्य न० विशिष्टस्य भावः प्रपञ्च । विशेषप्रविशेषण-

सम्बन्धिनि विशिष्टबुद्धिनियामके । सम्बन्धे २भेदे च ।
वैशेषिक न० विशेषं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठज् ।
कणादप्रणीतः । शास्त्रभेदे । तदधीते अण् । २काणाद-
शास्त्राभिज्ञे लि० । तस्येदम् अण् । २काणादशास्त्रसम्ब-
न्धिनि लि० । [शेषप्राप्तदादः] शा०स्त्र० ।

वैशेष्य न० विशेषस्य भावः प्रज् । वैशेष्यो २भेदे च "वै-
शेष्य पुंस्त्री विशति उपभुङ्क्ते विश-क्तिप् स्त्रार्थं प्रज् ।
वर्णभेदे ब्रह्मण ऊरुजाते जातिभेदे अमरः स्त्रियां टाप् ।
"विशत्याशु पशुभ्यश्च कष्यादानश्चिः शुचिः । वेदाध्य-
यने सम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः" पद्मपु० स्त्र० २६४० ।

वैश्यवृत्ति स्त्री इत० । कृषिवाणिज्यादौ

"वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् । वात्तायां
नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे । प्रजापतिर्हि
वैश्याय वृद्धा परिददे पशून् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च
सर्वाः परिददे प्रजाः । न च वैश्यस्य कामः स्याद्भरणं यं
पशूनि । वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथ-
ञ्चन । अणिशुक्रप्रवालानां लोहानां तान्त्वस्य च । म-
न्वानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्धबलावबलम् । बीजाना-
सुप्रविज्ञ स्यात् जेतदोषगुणस्य च । मानयोगञ्च जा-
नीयात् तुलायोगांश्च सर्वशः । सारासारश्च भाण्डानां
देशानाञ्च गुणगुणान् । लाभालाभञ्च पशूनां पशूनां
परिवर्द्धनम् । भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद् भाषाश्च विवि-
धाष्टणाम् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ।
धर्मेषु च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद् यत्नसक्तमम् । दद्याच्च
सर्वभूतानामसक्तमेव प्रयत्नतः" मनुः । "वैश्यस्य च प्रव-
क्ष्यामि ओ धर्मो वेदसम्मतः । दानमध्ययनं शौचं
यज्ञश्च धनसञ्चयः । पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवर्द्धन-
मजयेत् । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजा-
पतिर्हि वैश्याय वृद्धा परिददे प्रजाः । ब्राह्मणेभ्यश्च
राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि
यच्च तस्योपजीवनम् । प्रष्टुमेका पिबेद्धेतुं शताञ्च
मिश्रुनं भवेत् । लब्धाञ्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गकल-
जुरे । शयानां सर्वबीजानि एषा सांवत्सरी भृतिः"
पाद्मस्त्र० २६४० ।

वैश्ववर्ण पु० विश्ववर्णोऽपत्यम् अण् विश्ववर्णादेशः । कुबेरे
अमरः । [वैश्ववर्णावासादयोऽप्यत्र ।

वैश्ववर्णालय पु० इत० । १वट्टहृत्ते हेमच० २कुबेरपुर्याच ।

वैश्वदेव पु० विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवो बलिः अण् । वैश्वदेवो-
द्देशेन दीयमाने बली ।

वैश्वानर पु० विश्वेषां नराणामयम् कुक्षिस्थत्वात् अण् पूर्व-
दीर्घः । १वङ्गो रचितकटले । २चेतने च विश्वानरस्याप-
त्यमण् । अग्निबोकाधिपे ४वङ्गो काशीख० । १०४० तत्कथा
दशग्रा । सर्वदेहाभिमानिनि एव सर्वान्तर्गामिनि परमेश्वरे
तदुपासनप्रकारः कान्दो० ६प्र० दर्शितो यथा "एष वै र-
यिरात्मा वैश्वानरः" इत्युपक्रमे "तान् होवाचैते वै खलु
यूयं पृथग्विभक्तमात्मानं वैश्वानरं विदांसोऽक्षमत्य यस्त्वेत-
मेव" प्रादेशमात्रसंभविमानमात्मानं वैश्वानरसुपासो स
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामात्मसंज्ञमति" "तान्
यथोक्त्वैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्य-
नर्थकौ यूयं पृथग्विवापृथक् सन्निभममेकं वैश्वानरं
विदांसोऽक्षमत्य परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्विस्तर्शनं इव
जाल्यन्ताः । यस्त्वेतमेव" यथोक्तावयवैर्दुर्बुद्धादिभि-
र्विशिष्टमेव" प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्दुर्बुद्धादिभिः पृथिवी-
प्रादानैरेभ्याम् भीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् ।
सुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन भीयत इति प्रादेशमात्रः ।
दुर्बोकादिपृथग्व्यव्यक्तप्रादेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः ।
प्रकर्षेण शास्त्रेषादिशून्य इति प्रादेशा दुर्बोकादय
एव तत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शास्त्रान्तरे तु "मूर्द्धा-
दिशुक्कप्रतिष्ठः" इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु
न तथाभिप्रेतः । "तस्य ह वा एतस्यात्मनः" इत्याद्युप-
संहारात् । प्रत्यगात्मतयाऽभिविभीयतेऽहमिति ज्ञायत
इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वाक्षराक्षयति
पुण्यपापानुरूपं गतिम् । सर्वात्मने ईश्वरो वैश्वानरो
विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः प्रत्य-
गात्मतया प्रविभज्य भीयत इति वैश्वानरः । तमेव-
सुपासो यः सोऽदक्षमन्त्रादौ सर्वेषु लोकेषु दुर्बोकादिषु
सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वामात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धिषु तेषु ज्ञातमकल्पनाव्यपदेशः प्राप्तिनामसंज्ञमति ।
वैश्वानरवित् सर्वात्मा सञ्ज्ञमति । न यथाज्ञः पिण्ड-
मात्राभिमानः सञ्ज्ञित्यर्थः ।

वैषम्य न० विषमस्य भावः व्यञ् । विषमत्वे वैलक्षण्ये ।

वैषयिक लि० विषयेषु निर्दिष्टः ठक् । विषयनिष्ठत्वे सुखादौ
वैष्टुत न० विष्टुत्या निर्दिष्टम् अण् । १होममन्त्रानि हेमच० ।

२विष्टुतिसाध्ये यागादौ लि० । [४विष्टौ च संज्ञितप्रसा० ।

वैष्ट्र न० विष्ट्र-द्रुत् णिञ् । १पिष्टमे उष्णादि० २स्वर्गे श्वायौ

वीष्णव त्रि० विष्णुदेवताऽस्य तस्येदं वा अण् । १ विष्णु-
पासके २ विष्णुसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । ३ वैष्णव्यां
शक्तौ “वैष्णवो समरे जैनम्” देवीमा० । “गायत्री
वैष्णवी होषा” अतृतिः । ४ विष्णुधामनि न० । विष्णु-
सधिकृत्य कृतो यन्त्रः अण् । ५ महापुराणभेदे न० विष्णु-
पुराणशब्दे ४६२३ पु० दृश्यम् ।

वैसरिण पुंस्त्री० विसरति वि+सृ-णिनि स्त्रायै अण् ।
मत्स्ये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

वैहार्य त्रि० विहारं परिहासमर्हति अज् । परिहासाहं
श्यालकादौ “यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ।
सङ्करेषु निपातेषु तथापह्नुसनेषु च । अन्तर्गतं नोक्तपूर्वं
मे” भा० उ० १२१ अ० ।

वैहासिक पु० विहासेऽभिरतस्त्वं करोति वा ठक् । नाट-
कादौ प्रसिद्धे शृङ्गाररचनायकसहचरे १ विदूषके हेमच०
(भा०) इति २ श्याते लोके च ।

वोड्र पुंस्त्री० वा-वा० उड् । १ मोनसमर्गे (वोडासाय) विक्र-
मादि० । २ मत्स्यभेदे मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
वा च ३ पलचतुर्थीये (वुडि) मेदि० । [मन्त्रः ।

वोटु पु० वह-तृन् । सनिभेदे “वोटुः पञ्चशिक्षतया” तर्पण-
वोटु त्रि० वह-टच् । १ वाहके २ स्थानान्तरप्रापके “भागी-
रथी निर्भरशीकराणां वोटो” कुमारः । ३ पाणिपा-
हके पु० “पिच्छुदा वोटुरेव ते” अतृतिः । ४ भारवाहके
५ मूढे च त्रि० शब्दच० । ६ दृष्टमे पु० राजनि० ७ सुते
पु० मेदि० । [अवस्थानोलोपः । आहं त्रिका० ।

वीद त्रि० अवसिक्तसूतकं यत् प्रा० ब० उदकस्रोदादेशः
वीदाल पुंस्त्री० वीद आर्द्रः सञ्जति अल-अच् । मत्स्यभेदे
(वीक्षीयात्) शब्द० स्त्रियां ङीप् ।

वीरक पु० अवगतं लेखनकाले उरो यस्य प्रा० ब० कप् अवस्थानो
लोपः शुभो० सलोपः । लेखके त्रिका० । [दृष्टे त्रिका० ।

वीरट पु० वीरति रटन्ति शृङ्गा अल रट-वजर्थे क । कुन्द-
वीरव पु० वा-उर वीरं वाति वा-क । (वीरो) धान्यभेदे
“वीरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः । मधुरसा-
ल्पपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो शुभः” रामवल्लभ० ।

वीरल पु० वा-उलच् । गन्धर्वे गन्धर्व्यभेदे । “वीरलु
कटुतिक्तोष्णः कषायो रक्तदोषहतः । कफपित्तमयान्
हन्ति प्रदरादिरजापहः” राजवल्लभः । स्त्रायै क ।
तत्त्रायै पु० अमरः ।

वीक्षाह पुंस्त्री० श्वेतकेशरबाहुल्ययुते अश्वे हेमच० ।

वीशि स्त्री उभयचरशब्दे १२६१ पु० दर्शिते जन्मकाले स्त्रियां
द्वितीयस्ये विचन्द्रशब्दे । तटपेक्षया द्वादशस्ये तु त्रयो ।

वीषट् अज् वह-डोषट् । देवोद्देशेन हविष्यागे अमरः ।
व्यंशक पु० विशिष्टोऽंशोऽवयवोऽस्य । पर्वते त्रिका० ।

व्यंसक पु० विनतोऽंसः स्त्रान्यो यस्य कप् । १ धूर्ने हेमच०
२ स्तम्बन्यन्ते । “मयूरव्यंसकादयश्च” पाणिनिस्त्वम् ।

व्यंसित त्रि० वि+अंस-क्त । १ वञ्चिते २ प्रतारिते त्रिका० ।

व्यक्त त्रि० वि+अनृज-क्त । १ स्फुटं २ प्रकाशिते मेदि० । ३ प्राप्ते
अमरः । ४ स्थूले “व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्” सा० का० ।

५ विष्णौ पु० विष्णु म० । [साक्षिणि त्रिका० ।

व्यक्तदृष्टार्थ पु० व्यक्तं स्फुटं दृष्टोऽर्थो येन । साक्षाद्दृष्टेर
व्यक्तरूप पु० व्यक्तानि स्फुटानि भूतान्येव रूपं यस्य । विष्णौ

विष्णु म० । तस्य विवाहकूपेण सर्वभूतात्मकत्वात्तथात्वम् ।

व्यक्ति स्त्री वि+अनृज-क्तिन् । १ प्रकाशे क्तिच् । २ जने हेम० ।
पृथगात्मतारूपे एकैकविशेषे च अमरः । अमिव्यक्तिशब्दे

दृश्यम् । [विशिष्टमयं यस्य । ३ विष्णौ पु० विष्णु म० ।

व्यग्र त्रि० विगतमग्रं यस्य । १ व्याकुले २ व्यासक्ते च अमरः ।

व्यङ्ग न० विगतं विकलं वाङ्मं प्रादिकर्म० । १ विकलाङ्गे विग-
तमङ्गं यस्य । २ अङ्गहीने त्रि० ३ भेदे पुंस्त्री० मेदि०

स्त्रियां ङीप् । ४ सुखरोगभेदे तज्जिदानादि साधवनिदाने
उक्तं यथा “क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।

सुखभागस्य सहसा मण्डलं विहृत्यततः । नीरुजं
तनुकं श्वावं मुखे व्यङ्गं तमादिगत्” ।

व्यङ्ग्य त्रि० वि+अनृज-ण्यत् । १ व्यञ्जनया दृष्ट्या बोध्योऽर्थे
“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः सुसिद्धः शब्दस्य शक्तयः” सा० द० ।
२ प्रकाशे च । [विधीत् विध्याच्च विविचतः व्यचाः ।

व्यच व्याजे अक० सम्बन्धे सक० तु० कु० पर० सेट् । विचति अ०
व्यजन न० वि+अज-ल्युट् न व्यादेशः । तावद्वन्तौ अमरः ।

“मूर्च्छादाहृष्टपावर्मन्महतं व्यजनानिलः । तालव्य-
जनजो वायुस्त्रिदोषशमनो बहुः । वंशव्यजनजो वायु

रुचोष्णो वातपित्तहतः । नेत्रवस्त्रकेकिपुच्छव्यजनोत्य-
स्त्रिदोषहृत् । बाबव्यजनजो वायुर्मज्जिकादिनिवारकः ।

तेजस्वरोऽसौ विश्वो विद्वद्भिर्बिजःवरैः” राजव० ।

व्यञ्जक पु० वि+अनृज-णिच्-ण्वल् । १ हृत्तभावादिप्रका-
शके अभिनये अमरः । २ व्यञ्जनयार्थबोधके शब्दे च

सा० द० व्यञ्जनशब्दे दृश्यम् । ३ प्रकाशकभावे त्रि० ।

व्यञ्जन न० विशेषेणाक्यते वि+अनृज-ल्युट् । १ प्रपञ्चाकादौ

ओदनभोजनोपकरणे राजनि० । “व्यञ्जनं शक्यम्
स्याद्यं हृद्यं दृश्यं पुष्टिदम् । दृश्येण येन येनेह व्यञ्जनं
भक्ष्यमवशाः । तद्य तद्य तद्यञ्च तत्पुण्यदोषविभक्तये”
राजव० । वि+ञ्ज-णिच्-ल्युट् । २चिङ्गे २२स-
खणि ४सवयवे पुदिने मेदि० । ६उपस्थे ७सङ्गमात्माका-
लेनोच्चाये च लुक् च धरणिः “व्यञ्जनं चाङ्गमात्माकम्”
शिक्षा० । अञ्जकारप्रविद्धे शब्दस्य वृत्तिभेदे च युच् ।
६उक्तार्थे स्त्रा “विरतास्त्रभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽ-
परः । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ।
अभिधातृणां नाम शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा” सा० द० ।
तत्र अभिधातृना तच्छब्दे २६० पु० दृष्ट्या ।

“लक्षणासूत्रमाह “लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु
प्रयोजनम् । यथा प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणा-
श्चया” । (गङ्गायां घोषः) इत्यादौ जलमयद्यर्थ-
बोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां
विरतायां यथा शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा
लक्षणासूत्रा व्यञ्जना । एवं शब्दार्थो व्यञ्जनासूत्राऽऽसीत्
व्यञ्जनामाह “वक्तृबोध्यवाक्यानामन्यसन्निधिव्याच्योः ।
प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्या-
दन्वयनर्थं या बोधयेत् साऽर्थवस्तुवा” । व्यञ्जनेति सम्ब-
ध्यते । तत्र वक्तृवाक्ययोस्तावद्देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम
“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति
रतिखेदहराः क्षमीराः । केनीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्ज-
मङ्गदूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” । अत्रैतं देशं
प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकासुकस्त्वया प्रेष्यताम्” इति सखीं
प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोध्यव्यवैशिष्ट्ये यथा “निः-
शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूर-
मनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि !
दूति ! बाञ्जवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो
गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” । अत्र तदन्तिकमेव
गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् । तस्य च रन्तु-
मिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतावैशिष्ट्यादुच्यते । अ-
न्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा “उच्च शिञ्जल शिष्यन्दा भि-
क्षिणीपत्तन्नि रेहह बलाद्या । शिञ्जलमरगसभास-
खपरिट्टिसा संखलुत्ति व्य” । अत्र बलाकाया निखन्द-
त्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केत-
स्थानमेतदिति कथापि सन्निहितप्रच्छन्नकासुकं प्रत्यु-
च्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयो-

जनम् । “भिन्नकण्ठध्वनिर्धरेः काकुरित्यभिधीयते” ।
इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो ज्ञातव्याः ।
एतद्वैशिष्ट्ये यथा “गुरुपरन्ततया वत दूरतरं देशस्तथातो
गन्तुम् । अलिङ्गलकोकिलस्तनिते नैषप्रति सखि ! सुर-
भिसलयेऽसौ” । अत्र नैषप्रति अपि तु एवम्येवेति
काका व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा “सङ्केतकालमनसं
वितं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेवार्पिताः कृतं लीला-
पद्मं निमीलितम्” । अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति प-
ञ्जनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्ता-
हीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् । “त्रैविध्यादि-
यमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता” । अर्थानां वाच्यलक्ष्य-
व्यङ्ग्यत्वेन तिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रि-
विधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा “कालो मधुः”
इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा “निःशेषच्युतचन्दनम्”
इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा “उच्च शिञ्जलेत्यादि” ।
प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते “शब्दो बोध्यो व्यन-
क्तार्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः । एकस्य व्यञ्जकत्वे तद-
न्यस्य सहकारिता” । अतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरम-
पेक्षते अर्थोऽपि शब्दः, तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सह-
कारिताऽवश्यमङ्गीकार्या । “अभिधादित्वोपाधिवैशिष्ट्या-
न्निविधो मतः । शब्दोऽपि वाचकस्तद्वक्तृको व्यञ्जक-
स्तथा” । अभिधोपाधिको वाचकः । लक्ष्योपाधिको
लक्षकः । व्यञ्जोपाधिको व्यञ्जकः” सा० द० २प० ।

व्यञ्जितं त्रि० वि+ञ्ज-णिच्-क्त । १प्रकाशिते “अव्यञ्जित-
हर्षलक्षणः” कुमारः । २व्यञ्जनाद्व्या बोधितेऽर्थे च ।
व्यङ्ग्यको पु० डवि-ण्वुच् विशेषेण न डम्बकः । एरण्वुङ्क्ते
अमरः । [मिदि० ।

व्यतिकार पु० वि+वृत्ति-कृ-ल्यप् । १व्यतिसम्बन्धे २व्यसने च
व्यतिक्रम पु० वि+वृत्ति+क्रम-चञ् न वृद्धिः । १विपर्यये
“विवाहे च व्यतिक्रमः” उ० त० । २विशेषतोऽतिक्रमे च ।

व्यतिरिक्तं त्रि० वि+वृत्ति+रिच-क्त । भिक्षे “न वृद्धस्त-
व्यतिरिक्तसाधनम्” इति कुमारः ।

व्यतिरेक पु० वि+वृत्ति+रिच-चञ् । १विशेषेण व्यतिक्रमे
२अभावे ३विनेत्यर्थे ४अर्थान्तराभेदे च अलङ्कारादौ
४०४ पु० दृश्यम् । न्यायांक्ते इतदप्यन्ते तदसत्त्वकमे
कारणतयाऽहंके पदार्थभेदे ७आध्याभावव्यापकीभूता-
भावप्रतिबोधित्वरूपे व्याप्तिभेदे च ।

व्यतिरेकिन् न० वि+वृत्ति+रिच-लुक् । न्यायांक्ते सा०

व्याभारव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिहेतुके १ अ
नुमानभेदे "तच्चानुमानं" त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यति
तेकान्वयव्यतिरेकिभेदात्" चिन्तामणिः । यथा पृथिवी
इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इत्यादि । व्यतिरेकिदृष्टान्तश्च
यत्तैवं तच्चैवमित्यादि । २ व्यतिक्रान्तके च स्त्रियां ङोप् ।
व्यतिपत्त लि० वि+अति+सन्ज-क्त । १ मिलिते २ अर्थिते च
व्यतिपद्ग पु० वि+अति+सन्ज-घञ् । परस्परमेलने ।
व्यतितीहार पु० वि+अति+ह-घञ् वा दीर्घः । परी-
यत्ते हेमच० । २ परस्परैकजातीयक्रियाकरणे ।
व्यतीत लि० वि+अति+ङ्-क्त । व्यतीते "व्यतीतकालस्व-
हभ्युपेतः" इति रघुः ।
व्यतीपात पु० वि+अति+पत-घञ् दीर्घः । १ महीत्यातभेदे
२ अक्षमाने सेदि० विष्कम्भादिषु मध्ये शयोगभेदे ज्या० त०
"अवगात्रिधनिष्ठाङ्गीनागदैवतसक्तके । यद्यपि रविवारेण
व्यतीपातः स उच्यते" उद्भवमूक्ते ४ तिथ्यादियोगभेदे च
प्रातश्चन्द्रे ४२६७ पु० दर्शिते सूर्यसि० उक्ते क्रान्तिसा-
भ्यात्मके योगवियोगरूपे पूर्वाङ्गभेदे
"व्यतीपातत्रयं चारं मण्डलान्तवितर्य तथा । एतद्
असम्बन्धितर्यं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" सूर्यसि० "व्यतीपा-
तानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाभ्यात्मकौ द्वौ व्य-
तीपातौ विधुवत्सञ्चिधौ क्रान्तिसाभ्यान्तरेण व्यतीपात-
कयोरेव भेदः न पृथक् । पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गत
व्यतीपातश्चेति त्रयम्" रङ्ग० । भविष्यपु० "चतुर्दश्यां
यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्धया । तदा पुण्यतमः कालो
देवानामपि दुर्लभः । तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्
फलमाप्नुयात् । यत्नं तत्र विपन्नो हि मङ्गलमरणजन्तु सः"
प्रा० त० उक्ते ४ तिथ्यादियोगभेदे । "निरंशं दिवसं विष्टिं
व्यतीपातञ्च वैष्टितम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाह-
मपि वर्जयेत् । परिचयं त्यजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ।
मण्डलव्याघातयोः षट् च नव चर्षणवज्रयोः । वैष्टिति
व्यतीपातौ च समस्तं परिवर्जयेत्" । अथ प्रतिप्रसव-
साह भीमपराक्रमे "न विष्कम्भो न वा गण्डो न व्य-
तीपातवैष्टिती । चन्द्रतारावले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसं-
हृष्टाः । नवम्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिनं तथा । व्य-
तीपातो न दुष्टश्च यस्याकौ दक्षिणे स्थितः । यदि
विष्टिव्यतीपातौ दिनं वायुशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृत-
योगेन भास्करेण ततो यथा" ज्यो० त० । [अमरः ।
व्यत्यय पु० वि+अति+ङ्-घञ् । १ व्यतिक्रमे २ विपर्यये च

व्यत्यास पु० वि+अति+अस-घञ् । विपर्यये अमरः ।
व्यथ भये चकने दुःखातुभवे च स्वा० सात्त० अक० सेट् । व्यथते
अव्यथित भित् चटा० । व्यथयति भित् अङ् व्यथा ।
व्यथा स्त्री व्यथ-भावे अङ् । १ पीडायाम् २ दुःखे च अमरः ।
व्यध ताडने दि० पर० सक० अनिट् । विध्यति अव्याहोत् ।
विव्याध विविधतुः । [भेदने च ।
व्यध पु० व्यध-अच् । १ वेधे अमरः भावे अच् । २ छिद्रोकरणे
व्यध्व पु० विरुद्धः अर्ध्वा अचन्मा० । कुपथे अमरः ।
व्यप जये चुरा० उभ० सक० सेट् । व्यापयति ते अव्यपत्-त ।
व्यपदेश पु० वि+अप+दिश-घञ् । १ कथने २ संज्ञायां त्रिका०
३ कापथ्ये हेमच० । ४ मुख्यव्यवहारे च ।
व्यपदेशिन् लि० निमित्तसङ्गावाद् विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो
व्यवहारोऽस्यास्ति इति । मुख्यव्यवहारविषये पदार्थं
"व्यपदेशिवदेकस्मिन्" व्या० प० । व्यपदेशेन तत्त्वं
वर्तते इति वति । कार्यं प्रति एकस्मिन्सहायेऽपि
तत् कार्यं कर्तव्यमिति तदर्थः । [उत्पादने ।
व्यपरोपण न० वि+अप+रुह-णिच्-ल्युट् ह्रस्वः पः । १ छेदने
व्यपरोपित लि० वि+अप+रुह-णिच्-क्त ह्रस्वः पः । १ छिन्ने
२ उत्पादिते च । [स्वस्तीकारे शनिङ्गवे च ।
व्यपाकृति स्त्री वि+अप+आ+ङ-क्तिन् । १ निराकरणे
व्यपाश्रय पु० वि+अप+आ+श्चि-अच् । आश्रये ।
व्यपेक्षा स्त्री वि+अप+ईक्ष-अ । अपेक्षायां व्याकरणोक्ते अ-
वयवार्थापेक्षणे च ।
व्यभिचार पु० वि+अभि+चर-घञ् । १ निन्दिताचारे
२ स्त्रियाः परपुरुषसंगे ३ पुंसश्च परस्त्रीसङ्गमे न्यायादि-
प्रसिद्धे ४ हेतुदोषभेदे च ।
हेतुदोषभेदश्च अनेकान्तरूपः । "साधारणासाधारणानु-
पसंहारिणामन्यतमत्वं च अनेकान्तिकत्वम्" सि० सु०
"आद्याः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको भवेत्" भाषा० ।
"साधारणः साध्यवदनव्यतिर्हितः । तेन च व्याप्ति-
अहप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमा-
नाधिकरणो हेतुः । तेन साध्यसामानाधिकरण्यापहः
प्रतिबध्यते । सप्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभाव-
साधकः । अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसा-
धक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यर्थाविशेषोप-
स्थापकत्वाच्च विशेषः । सप्रतिपक्षः साध्याभावव्याप-
वान् यजः । अगृहीतग्राभागत्यकसाध्यवाच्यवत्त्वोप-

स्थितिकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिप्रत्यक्षता
इत्यन्ये । अत्र च परस्परभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् पर-
स्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्” सि०सु० । अणिकृता तु
साध्यवन्नालवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्नालवृत्त्यन्यत्वम्”
अनैकान्तिकत्वमिति लक्षितम् ।

व्यभिचारिन् पु० वि+अभि+चर+णिनि । १ अक्षरकारोक्ते
रसप्रादुर्भवाङ्गे निर्वेदादौ कृष्णारिभावे तत्कृष्णभेदा-
दिकं सा०द० चक्त्वा दया “विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो
व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मननिर्गन्नास्त्यस्ति शक्तु
तज्ज्ञादाः । निर्वेदावेगदेहसमसदुद्धता ओषप्रभौहो
दिवोधः स्वप्नाच्छारगवसरणमलसतामर्गनिद्राव हित्याः ।
ओत्तुक्रयोन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहितता व्याधिसन्ताप-
लज्जा हर्षास्त्याविषादाः सृष्टितत्त्वपलता ग्लानिचि-
न्तावितर्काः” इति विभक्त्यलक्षिता यथा “तत्त्वज्ञानापदो-
षादिनिर्वेदः १ स्वावसानना । दैन्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्यो-
क्तिसितादिकत् । आवेगः २ सम्भ्रमस्तल वर्धजे पीडिताङ्गता ।
एत्यातजे कस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे । राजविद्र-
वजादिस्तु शस्त्रनागादियोजनम् । गजादेः क्षम्भकम्पादिः
पांश्याद्याकुलतानिष्ठात् । इटाङ्गशः शुचोऽनिटाज्जे-
याशान्ये यथायथम् । दौर्गत्यादौरनौजस्य दैन्यं ३ मलि-
नतादिकत् । खेदोरलध्वमत्यादेः श्वासनिद्रादिकच्छमः ४ ।
सम्भोहानन्दसम्भेदो मद्यो ५ मद्योपयोगजः । असुना-
चोत्तमः श्वेते मध्ये हसति गायति । अक्षमप्रकृतिश्चापि
परुषं वक्ति रोदिति । अमतिपत्तिर्जडता ६ स्याददृष्टा-
निष्टदर्शनश्रुतिभिः । अग्निमिषनयननिरीक्षणदृष्टीभा-
वादयस्तल । शौच्योपराधादिभ्यः मवेक्ष्यलुत्त्वस्यता ७ ।
तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः । मोहोऽपि विचि-
त्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः । धूर्णनागात्पतनभ्रम-
णादर्शनादिकत् । निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनङ्गावलोककत् । स्वप्नोऽनिद्रा-
सपेतस्य विषयानुभवस्तु यः । कोपावेगमयग्लानिमुख-
दुःखादिकारकः । मनःक्षेपस्त्वपस्मारोऽपि प्रहाद्यावेशना-
दिजः । भूपातकम्पप्रक्षेदफेनलाजादिकारकः । गर्वोऽपि
मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः । अवज्ञासविला-
साङ्गदर्शनाविनयादिकत् । शरादौर्भरणं ११ जीवत्यागोऽ-
ङ्गपतनादिकत् । आलस्यं १४ असमगर्भादौर्जाद्यं जृम्भा-
क्षुतादिकत् । निन्दालेपापमानादिरमर्षोऽपि निर्वि-
द्वता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूमङ्गोत्तर्जनादिकत् । चेतः

सम्भोहनं निद्रा १६ असमस्तसमदादिजम् । जृम्भाक्षिभो-
लनोच्छासगालभङ्गादिकारकम् । भयशौरवलज्जादेर्हर्षो-
द्याकारशुभ्रिप्रवहित्या १७ । व्यापारान्तरसक्त्यान्यथाभा-
वणविलोकनादिकरी । इष्टानवाप्नो रौतुस्य १८ कालजे-
यासहिष्णुता । चित्ततापत्वरान्तेदोर्ध्वनिश्चिततादिकत् ।
चित्तसम्भोह उन्मादः १९ कामशोकभवादिभिः । अस्था-
नहासरुदितगीतप्रलपनादिकत् । परक्रौर्थात्तदोषादौः
शङ्का २० नर्धस्य तर्कणम् । वैवर्ण्यकम्पवैख्यपाश्वीको-
काशुशेषकत् । सदृशज्ञानचिन्तादेर्भ्रूषसम्भ्रमनादिकत् ।
स्मृतिः २१ पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानसुचयते । नीतिमार्गा-
लुप्त्यादेरर्थनिर्धारणं सतिः २२ । स्मरता धृतिस्मृतौ
वृद्धमानस तज्ज्ञाः । व्याधिः २३ र्ज्वरादिवाताद्यैर्भूमीच्छो-
त्कम्पनादिकत् । निर्वीतविदुल्लङ्कादेः स्वासः २४ कम्पा-
दिकारकः । धाक्ष्याभावो ग्रीडा २५ वदनानमनादिकदु-
डराचारात् । हर्षः २६ स्विष्टाव्याप्तेर्भनःप्रसादाऽशुग-
ज्जदादिकरः । अक्षया २७ अन्यशुभ्रकीर्तिनामोद्धत्यादसहि-
ष्णुता । दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेक्षतादिकत् ।
उपायाभावजन्ता तु विषादः २८ कृत्स्नसङ्क्षयः । निः-
श्वासीच्छासहृत्तापसहायान्वेषणादिकत् । ज्ञानाभीष्टा-
गमादौस्तु सम्पूर्णस्य हता धृतिः २९ । शौचित्यवचनोद्धा-
ससहासप्रतिभादिकत् । मातृसूर्येष्टेपरागादेशापत्यं ३०
त्वनवस्थितिः । तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ।
रत्यायासमनस्तापलुत्तिपासादिसम्भवा । ग्लानिः ३१ निष्प्रा-
णताकम्पकाश्यानुत्साहतादिकत् । ध्यानं चिन्ता ३२
हितानाम्प्रेः मृत्युताश्चासतापकत् । तर्कोऽपि विचारः
सन्देहाद् भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः । रत्यादयोऽप्यनियते
रसे सुर्व्यभिचारिणः । शृङ्गारवीरयोर्होसो वीरे
क्रोधस्तथा मतः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारि-
तया पुनः । इत्याद्यन्यत्समुच्चये स्वयम्भावितवृत्तिभिः” ।
न्यायोक्ते ३३ व्यभिचाररूपदोषवति हेतुपदार्थे च । ३५-
रपुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री लीप । “हताधिकारं
मालिनं पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधः
शय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्” । “सोमः शोचं ददौ
तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभ-
क्षत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः” इति तु स्त्रीसामा-
न्यविषयम् । “व्यभिचारादौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधी-
यते । गर्भमहर्षये तासां तथा सहति पातके” ग-
रुडे ८५ अ० । तस्याः परित्यागादि हेतुमाह हारीतः

“गर्भिणीसोवर्णगां शिष्यसुतगामिनीं पापव्यसनासक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत्” । यमः “सुखन्दगा हि या नारी तस्याख्यामो विधीयते । न चैव स्त्रीवधः कायौ न चैवाङ्गवियोजनम्” । बृहस्पतिः “हीनवर्णोपभुक्ता वा त्वान्वा बध्यापि वा भवेत्” । विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः “ब्राह्मणव्रतियविशं भाय्याः शूद्रेण सङ्गताः । अपजास्ताविशुद्धानि प्रायश्चित्तेन नेतराः” । एतत् बलात्कारविषयम् उदा० तं ।

व्यय गतो त्यागे कद्-चु० उभ० सक० सेट् । व्यययति ते अव-
व्ययत् त । [अयिष्ट अव्ययिष्टम् (ध्वस) ।

व्यय गतो भ्वा० उभ० सक० सेट् । व्ययति ते अव्ययीत् अव-
व्यय नोदे चु० उभ० सक० सेट् । व्यययति ते अव्यव्ययत् त ।

व्यय पु० वि+इय-कच् । १विगमे २धनादेश्यागे शब्दर० ।

ज्योतिषोक्ते लग्नात् इहादशस्थाने च ज्यो०तं ।

व्यर्थं त्रि० विगतोऽर्थः प्रयोजनं वाऽस्य । १निष्प्रयोजने २वि-
फले जटा० ३व्यर्थशून्ये च ।

व्यलीक न० वि+अव-ईकच् । १अकार्ये २वैलक्ष्ये सेदि०

१अपराधे हेमच० २अप्रिये ३अन्वते च अमरः । इतदति

त्रि० । ७प्रतारणायां हला० दमतिविपर्यये भरतः ।

व्यवकलन न० वि+अव-कल-लुट् । १वियोजने हेमच०

२विगमने ३हीनतासम्पादने च “व्यवकलनमार्गोऽसि।

कुशला” लीला० ।

व्यवकलित त्रि० वि+अव+कल-क्त । वियोजिते । [त्रिका०]

व्यवच्छिन्न त्रि० वि+अव+छिद-क्त । १छिन्ने २वि ३छि च

व्यवच्छेद पु० वि+अव+छिद-घञ् । १पृच्छकरणे २विशेष-

करणे ३मोक्षने च ४वायसुप्तौ हेमच० ।

व्यवधा स्त्री वि+अव+धा-अ । व्यवधाने अमरः ।

व्यवधान न० वि+अव+धा-ल्युट् । १तिरोधाने २द्रव्यान्त-

रेण द्रव्यान्तरस्याप्लादने च हेमच० । [२आप्लादके च

व्यवधायक त्रि० वि+अव+धा-ण्वल् । १व्यवधानकर्त्तरि

व्यवधि पु० वि+अव+धा-कि । व्यवधाने शब्दच० ।

व्यवसाय पु० वि+अव+सो-घञ् । १उद्यमे “मरणव्यवसायवु-

द्धिम्” कुमारः । २उपजीविकायाम् ३अनुष्ठाने ४अवधारणे

च “व्यवसायात्मिका बुद्धिः” गीता । ५विष्णौ विष्णुसं० ।

व्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-ङ् । १शास्त्रविहितस्य विषया-

न्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापने २शास्त्रमार्गादायाञ्च

व्यवस्थान न० वि+अव+स्था-ल्युट् । १व्यवस्थावाम् । कर्त्तरि

ल्यु । २विष्णौ पु० विष्णुसं० ।

व्यवस्थित त्रि० वि+अव+स्था-क्त । विषयान्तरपरिहारेण
विषयविशेषे अवस्थिते १शास्त्रविहिते पदार्थे २अवस्थित-
भावे च ।

व्यवस्थितविभाषा स्त्री कर्म० । व्याकरणोक्ते विषयान्तर
परिहारेण विषयविशेषेऽवस्थितरूपे विकल्पे ।

व्यवहृत् त्रि० वि+अव+हृ-टच् । व्यवहारकर्त्तरि ।

व्यवहार पु० वि+अव+हृ-घञ् । १अर्थविशेषबोधनाय शब्द-
विशेषप्रयोगे २कृपादानादिष्वष्टादशसु विवादेषु ३सहा-
सनभोजनादौ च

विवादरूपव्यवहारलक्षणं वीर० मि० उक्तं यथा

“अथ कोऽयं व्यवहारः प्रमाणतर्कोप्रत्यक्षः पक्षप्रतिप-

क्षपरिग्रहः इति चेन्न वादादेरपि तत्त्वापत्तेः । त्रि०

स्थितादिः प्रमाणविशेषः परिगृह्यत इति चेत् तत्वापि

तत्प्रवृत्त्यविरोधात् । अनुमानाद्व्यवहृर्भावाच्च तेषाम-

व्यावर्त्तकत्वात् । अतएवाम्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया

कथनमित्यपि परास्मत् । प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपनिरू-

पणानौचित्याच्च कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे “व्यवहारा-

जृपः पश्येदित्याद्यनन्वयाच्च । उच्यते । कृपादानादि-

लौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः । कथाव्यपदेशा-

भावस्तु शास्त्रीयपदार्थाविषयत्वात् अधिकरणाद्व्यप-

देशो यथा वैदिकार्थविषयककथायान्तात्त्विकव्यवहारव्यप-

देशः । अतएव यथायथं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादि-

योजनमपि युक्तम् । तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते ।

चतुष्पात्त्वमपि तस्य तदविरोध्ये वेत्तु पपादयिष्यते ।

यत् तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्वमेवास्तेति

मित्रमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावसान-

त्वाच्च जल्पएवायमिति तन्निरस्तम् । तस्यैकविधत्वमयु-

क्तम् । शङ्कातत्त्वाभियोगभेदेन उभयद्वयत्वस्यैव युक्तत्वात् ।

वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डत्वस्परमस-

म्भावि । अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञा-

नयोगिवचोऽप्येव” सति नायुक्तम् । न च पश्येदित्यनन्व-

यः निर्णयार्थककथनतया सर्वनिवन्मृभित्ताद्व्याख्यानात् ।

“स्वत्वाचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति

चेद्वाक्ते व्यवहारपदं हि तत्” याज्ञवल्क्यवचनं

यद्यपि व्यवहारपदान्कृपादानादीनि सामान्येन लक्ष-

यति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसम्बन्धि-

संवेद्यातया ततः प्रतीयते । तस्याज्ञायमर्थः स्वरूपा-

चारादिधर्मप्रमाणातिक्कान्तरीत्याऽन्यैरभिभूतः पुरुषो-

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदाऽऽ-
वेद्यमानचतुष्पाद्व्यवहारस्य पदं विषयः । हीति प्रसि-
द्धमष्टपादानादिसंख्येन सन्वाद्युक्तसंपत्तिमिति । एव-
माश्रयितस्यार्थत्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वनयोर्विवादश्च व्य-
वहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षराया-
मन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टसक्तम् । अन्यविरोधे-
नेत्यनुक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्य-
वहारः स्यात् । स्वसम्बन्धितयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया
साक्षिणा कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्ति-
रतः स्वसम्बन्धितयेति । इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम् ।
न च सम्प्रतिपत्ताववग्राप्तिः तत्रापि साध्यतया वा-
दिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्दिरोधपर्यवसा-
नात् अन्यथोत्तरत्वमङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वावपि
भाषावादिनो तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्यावाद्या-
वग्राप्तिः । इदं चाप्येव वग्राप्तीभविष्यति । यच्च कात्या-
यनेनोक्तम् “प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायवि-
स्तरे । साध्यमूवस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते”
इति एतच्च व्यवहारहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया,
साधवीयपारिजातादिष्वेव वग्राख्यातम् “विहितच-
रणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने
विष्णुते सतीति व्यवहारहेतुस्तः धर्माधर्मविष्णु-
स्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । तथा च नारदः “मनुः प्र-
जापतिर्यस्मिन् काले राज्यमवभूजत् । धर्मैकतानाः पुरु-
षास्तदासन् सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारोऽभूच्च
हेतो नापि सत्पुत्रः । नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः
प्रवर्तते” इति । बृहस्पतिरपि “धर्मप्रधानाः पुरुषाः
पूर्वमासन्न हिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः
प्रवर्तते” इति । न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपसक्तम् ।
तत्र साधवीयवग्राख्यानम् । न्यायः शिष्टसम्प्रतिपक्षं लौ-
किकमाचरणं तस्य विस्तारः इदं युक्तमिदमयुक्तमिति
उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त-
कोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलः साध्यमष्टपादानादिपदं तन्मू-
लसहिषयको यो विवादः स व्यवहार इति । मदन-
रत्ने तु न्यायः प्रमाणत्वं विस्तारः प्रवृत्तिर्यत् तस्मिन्
विषय इति । साध्यमूल्यादि तस्यम् । मदनरत्नाकर-
कृतचन्द्रिकाकृततत्कारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यव-
हारस्वरूपपरतयापि वग्राख्यातम् । प्रयत्नसाध्ये
कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये नृह-

चेत्वादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते प्रपञ्च्यते य-
स्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणं सदसि साध्यमूल्यादि पू-
र्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्त्वत्पदकृत्ये
नातीव अतितव्यम् । वयन्तु सर्वं समस्यन्तस्मान्नाधि-
करणेन व्याचक्षते । विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्न-
साध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः
प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रवर्ततेऽस्मिन् श्रुत्या-
दिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्-
पर्यानवधारणादिना दुष्टेये सति । यदा । धर्मं व्या-
ख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति वाच्यः ।
न्यायविस्तरे प्रमाणमूल्ये श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना
विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूल्यादि गतार्थमिति ।
हारोतः “स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।
न्यायेन क्रियते यत् तु व्यवहारः स उच्यते” इति ।
न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् ।
तन्निरुक्तिर्मेदाश्च तत्र दर्शिता यथा
“निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽसुमेयार्थसंपन्नस्यति । सा
च कात्यायनेनोक्ता “विना नार्थेन सन्देहो हरणं
हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति
स्मृत” इति । अथ व्यवहारभेदानाह नारदः “सोत्तरो-
त्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विकक्षणः । सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र
विलेखपूर्वकः पथः” इति । यदि पराजयेऽहं तदा
पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्वाचे दास्यामीति यत्र लेख-
नपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सात्तर इत्यर्थः । तद्विहिताऽनु-
त्तर इत्यर्थादुक्तं भवति । स एव लयोदशप्रकारनि-
वन्धनानवान्तरभेदादुद्दिश्य विवृतवान् यथा “चतु-
ष्पादश्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतु-
वर्गापी चतुष्कारो च कीर्तितः । त्रियोनिह्यभिद्योगश्च
द्विहारोद्विगतस्तथा । अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशः स-
स्तथैव च । धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम् ।
चतुष्पादु व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः । तत्र सत्ये
स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणः । चरितं तु स्वीक-
रणे राजाज्ञायान्तु शासनम् । साध्याद्युपायसाध्यात्वा-
च्चतुःसाधन उच्यते । चतुर्णांमपि वर्णानां रक्षणञ्च
चतुर्हितः । कर्तृनयो साक्षिणश्च सभ्यान् राजाननश्चैव
च । वग्राप्नोति तादृशो यस्माच्चतुर्वर्गापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्यार्थस्य यशसोलोकपङ्क्तस्तथैव च । चतुर्णां ह्य-
थादेव चतुःकारी प्रकीर्तितः । कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते । त्रिभ्योनिः कौर्वन्ते तेन त्रय-
मेतद्विवादकत् । इतिविद्योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभि-
योगतः । शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होडाभिदर्शनात् ।
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विगतिः समुदाहृतः । पूर्ववाद-
क्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छब्दावधारितत्वात्
द्विगतिः समुदाहृतः । भूतलत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं
कथम् । राजाः सपुरुषः सभ्यः२ शास्त्रं गणकलेख-
कौ४५ । हिरण्यह्मनि७रुदकमहाङ्कः समुदाहृतः ।
अष्टादानं१ श्चुपनिधिः२ सम्भूयोत्थानश्मेव च । दत्तस्य
पुनरादानं४समुद्राभ्युपेत्य च । वेतनस्थानपाकमं६
तथैवास्वामिविक्रयः७ । विक्रीयासम्प्रदानं८ च क्रीत्वा तु-
शयः९ एव च । समयस्थानपाकमं१० विवादः चेत्तज्ज११
क्षया । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो१२ दायभागो१३ऽथ सा-
हस्यः१४ । वाक्पादपत्रं१५ तथैवोक्तं दण्डपादपत्रं१६मेव
च । दूतः१७स्यकीर्णकः१८चैवे त्वष्टादशपदः स्मृतः ।
क्रियाभेदानुवृत्त्याणां शतशब्दो निगद्यते इति ।

व्यवहारपदं न० ६३० । व्यवहारविषये ।

व्यवहारमाहका स्त्री व्यवहारस्य विवादनिर्ययस्य सातेव
पोषकत्वात् परिच्छेदकत्वाद्वा इवार्थे कन् । व्यवहार-
निर्ययार्थं प्राङ्ग्विकादिकार्ये क्रियासमुदाये
“व्यवहारोऽपः पश्येत्” इत्युक्तो व्यवहारः सोऽय-
मित्यं चतुष्पञ्चतुरंशकल्पनया विवादेषु अष्टादानादि-
रूपदर्शितो वर्णितः “तत्र प्रत्यर्थिनोऽप्यतो लेख्यम्” इति
भाषापादः प्रथमः । “श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्” इत्युत्तर-
पादो द्वितीयः । “ततोऽर्थो लेख्येत्सद्य” इति क्रि-
यापादस्तृतीयः । “तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति” इति सा-
ध्यसिद्धिपादचतुर्थः । यथोक्तम् “परस्परं मनुष्याणां
स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्याभ्यायाद्यवस्थानं व्यवहार
उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते” इति । सम्प्रति
प्रत्युत्तरे तु साधनानिर्देशाज्जापार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्य
सिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपक्षमेव । उत्तराभिधाना-
नन्तरं स्यान्नामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परा-
मर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वे-
नानभिधानात् व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपाद-
त्वमिति स्थितम् इति व्यवहारमाहका । एवं सर्वव्य-
वहारोपयोगिनी व्यवहारमाहकानभिधायानुना क्वचित्
व्यवहारविषये कश्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह मितः ।

व्यवहारिक वि० व्यवहारः प्रयोजनतयाऽस्त्यस्य ठन् । १व्य-
वहारयोग्ये लोकप्रसिद्धे घटपटादौ स्त्रियां ङीप् ।
२रुद्रदण्डे श्लोकवाक्यायां ४सम्प्राप्तिर्न्यां स्त्री मेदि० ।

व्यवहारिकसत्ता स्त्री कर्म० । १व्यवहारोपयोगिके सत्त्वे वे-
दान्तकल्पिते ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि
व्यवहारयोग्ये सत्त्वे येन घटादि व्याप्तिर्यते । तत्का-
र्यकरणोपयोगित्वेन कल्पिते घटादेरर्थक्रियाकारित्व-
लक्षणे सत्त्वे च ।

व्यवहार्य वि० वि+अव+हृ-ण्यत् । इदमित्यनेवेत्येवंरूपेण
व्यवहारविषये येन सह भोजनादिकमेकपङ्क्तौ क्रि-
यते शतस्मिन् जने ।

व्यवहित वि० वि+अव+धा-क्त । व्यवधानवति पदार्थे ।

व्यवाय पु० वि+अव+इण-चञ् । १यास्यधर्मं कैथने अभरः ।
२अन्तर्ज्ञाने च श्तेजसि न० मेदि० । ४गुडौ पु० जटा० ।

व्यवायिन् वि० वि+अव+इण-णिनि । यास्यधर्मकारके
स्त्रियां ङीप् ।

व्यसन न० वि+अस-ल्युट् । १विपत्तौ २अंशे कामजाते
कोपजाते च स्त्रीभोगमदापानादौ श्लोषे ४देवादिकृते
सपट्टवे च ५पापे ह्निष्कलाद्यमे मेदि० ।

“व्यसनान्याह मनुः कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु मही-
पतिः । विद्युज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेन तनैव तु ।

मृगवा१चोः दिवास्त्रिः२ परीवाद४स्त्रियो५ मटः६ ।

“तौर्त्यलिकं७।८।९ दृष्टाया१० च कामजो दशको गणः ।

प्रेरुण्य१ साहसं२ द्रोहं३ ईर्ष्या४सृष्ट्या५पुष्टिदूषणम्६ ।

बागदण्डजं च पादपत्रं७।८ प्राधजोऽपि गणोऽष्टकः” ।

तौर्त्यलिकं न्यत्यगोतवाद्यानि त्रीणीति दश । प्रैरु-
ण्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं साधोर्वन्धना-

दिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या व्यन्यगुणास-

हिण्युता । अस्त्रया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अथे-

दण्डम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च मल०रघु० ।

व्यसनार्त्तं वि० व्यसनेनार्त्तः । २देवादुपद्रवयुक्ते ।

व्यसनिन् वि० व्यसनमस्यास्ति इति । १व्यसनयुक्ते कामजा-

दिमदापानादिरूपदोषयुक्ते २देवादुपद्रव्ये च हेमच० ।

व्यसु वि० विगताः असवो यस्य । १मृते “श्रेष्ठे जातो भवेद्दु-

व्यसुः” ज्योतिषम् ।

व्यस्त वि० वि+अस-क्त । १व्याकुले २व्याप्ते मेदि० । ३विभक्ते

च “व्यस्तरात्रिदिवस्य ते” कुमारः । ४विपरीते “एतद्दु-

व्यस्तं महाघोरम्” ति०त० । “व्यस्तविधिर्विद्योमे” बीला०

५ ससुदितपदार्थमध्ये एकैकस्मिन् । “एते व्यस्ता समस्ता वा”
विश्वामित्रः । इयमस्तभिन्ने च भावे क्त । ७ व्यतिक्रमे लि०
व्याकरणं पु० व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थवत्तया प्रतिपा-
द्यन्ते शब्दा येन वि+आ+क-करणे ल्युट् । वेदाङ्गे श-
ब्दसाधुताबोधके । शास्त्रभेदे वेदान्तोक्ते नामरूपाभ्यां
२ जगतोविकाशने च

“अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन ! समासतः । सिद्ध-
शब्दविवेकाय बाह्व्युत्पत्तिहेतवे । सुपतिङ्न् पदं
ख्यातं सुपः सप्त विभक्तयः । स्त्रीजसः प्रथमा प्रोक्ता सा
प्रातिपदिकार्थके । सम्बोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्मणि-
कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्जितम् ।
असौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् ।
द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उत्तात्तत्ताविभेदतः । टाभ्यां-
भिसत्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता । येन क्रियते
तत्करणं तत्कर्त्ता यः करोति सः । उभ्याभ्यसस्यतृथी
स्यात् सम्प्रदाने च कारके । यस्मै दिव्या धारयते रोचते
सम्प्रदानकम् । पञ्चमी स्यात् उभिरभ्याभ्योऽपदाने च
कारके । यतोऽपैति समादत्ते अपदानं भयं यतः ।
उभोऽसामश् षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्ध उच्यते । उग्रोस्
सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत् । आधारस्वा-
धिकरणं रक्षायां प्रयोगतः । ईप्सितं चानौप्सितं
यत्तदपदानकं षष्ठम् । पञ्चमी पर्युषाङ् योग इतर-
त्तोन्यदिङ्मुखे । एनव्योगे द्वितीया स्यात् कर्मप्रवच-
नीयके । लक्षणेवोपसेखभूतेऽभिभागे च परिप्रती ।
अनुक्तेषु सहाये च हीनेऽनूपौ च कीर्त्तितौ । द्वितीया
च चतुर्थी स्याद्द्वयां गतिकर्मणि । अप्राये हि विभक्ती
हे मन्थकर्मण्यनादरे । नमःस्त्रिस्त्रिधास्त्राहं वषट्-
भोग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्यं तमथाङ्गाववा-
चिनः । तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषण्ये ।
काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि । स्वामीश्वरा-
धिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः । निङ्गारेणे हे विभक्ती
षष्ठी हेतुप्रयोगके । स्तुत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रति-
यत्तके । हिंसायां प्रयोगे च कति कर्मणि कर्त्तरि ।
न कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता । द्विविधं
प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमङ्गलम् । भुवादिस्यक्तिङो लः
स्याङ्कारा दश वै स्मृताः । तिप्प्रसन्तयः प्रथमो मध्यः
सिप्प्रस्यास उत्तमः । सिव्वस्वसः परस्मै तु पदानाञ्चात्म-
नेपदम् । तस्मात्तानानां प्रथमो मध्यस्यासायाश्च तथा ।

उत्तम इव हिमही छितः कर्त्तरि धातुतः । नास्ति
प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् । मध्यमो युष्मदि-
प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽङ्गादि । भुवाद्या धातवः प्रोक्ताः
सनाद्यान्तास्तु धातवः । लङोरितो वर्तमाने स्त्रीनातीते च
धातुतः । भूतानद्यतने लिट् च लिङ्गादिभि च धा-
तुतः । विध्यादावेवानुमतौ लिङ्गविधिसंन्यये भवेत् ।
निसन्त्याधीष्ट संपन्न प्रार्थनेषु तथाऽऽशिषि । लिङ्गतीते
परोक्षे स्याङ् लुङ्, लृट्, लृङ् भविष्यति । स्यादद्य-
तने लृट् च भविष्यति च धातुतः । धातोर्लृङ्, या-
तिपत्तौ लिङ्गं लोट् प्रकीर्त्तितः । कतस्त्वपि वर्तन्ते
भावे कर्मणि कर्त्तरि । शतृ शानच् त्वय्यदु यदनीयर्
क्य तृचादयः” गारुडे २०६४० ।

वराकुल लि० वि+आ+कुल-क । रोगादिना इतिकर्त्तव्य-
तानिश्चयविहीने अमरः । [प्रकटीकृत ।

वराकृत लि० वि+आ+क-क्त । १ प्रकाशिते २ नामरूपाभ्यां
वराकृति स्त्री वि+आ+क-क्तिन् । १ भङ्गो हला०२ प्रकाशने ।

करणे क्तिन् । श्रव्यकरणे च । श्रव्याक्रिया तत्तार्थे
“व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता” हरिका०

वराकोश(ष) लि० वि+आ+कुश(ष) अच् व्यागतः कोश-
(षा)त् प्रा० स० वा । १ प्रफुल्ले अमरः “व्याकोशे(रे)न्दी-
वराक्षी” इति तन्त्रम् । [ह्रस्वे १ अन्यभेदे २ कथने च ।

वराख्या स्त्री वि+आ+ख्या-अच् । विपरयात्मके शब्दसमू-
वराख्यात लि० वि+आ+ख्या-क्त । १ कथिते २ विदिते च ।

वराघात लि० वि+आ+हृन-घञ् । १ अन्तराये २ प्रहार-
मेदि० ३ अर्थाङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दशप्रम् ।
४ प्रतिबन्धे “व्याघातावधिराशङ्का” कुञ्जलिः । विष्क-
न्मादिसप्तविंशतियोगमध्ये ५ त्रयोदश योगे च ।

वराप्र पुंस्त्री० वि+आ+प्रा-क । १ जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां
ङीष् । २ रत्नैरण्डे ३ करञ्जे च पु० मेदि० । [अच० ।

वराप्रदल पु० व्याघ्रस्तत्पाद इव दलमस्य । एरण्डदले श-
वराप्रनख न० व्याघ्रस्य नखोऽस्त्रस्य आकारे अच् ।

१ नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः । व्याघ्रस्य नख इव दला-
न्यस्य । २ ह्नुहीदले शब्दच० । ३ कन्दभेदे । ४ नखक्षते
च मेदि० इत० । ५ व्याघ्रस्य नखे ।

वराप्रनामक पुंस्त्री० व्याघ्रं नयति स्थानान्तरं प्रापयति
पश्चात् क्रोशनेन नी-खुल् । शृगाले (फेड) राजनि०
तस्य पश्चात् क्रोशनेन व्य-घ्रस्य स्थानान्तरप्रापकत्वेन त-
थात्वं स्त्रियां ङीष् ।

व्याघ्रपाद(द्) पु० व्याघ्रस्य पादद्वय मूलमस्य वा अन्यलोपः ।

१ विकङ्कतवृक्षे अमरः । २ सुनिभेदे च १ विकङ्कतवृक्षे राजनि० । [अमरः । इत० । २ व्य घृणाङ्गुले च ।

व्याघ्रपुच्छ पु० व्याघ्रस्य पुच्छद्वय दलमस्य । १ एरण्डवृक्षे

व्याघ्राट् पु० स्त्री० व्य घृ इवाटति अट-अच् । भरहाजखगे अमरः स्त्रियां ङीप् । [याम् अमरः ।

व्याघ्रादनी स्त्री व्याघ्रेणादाते अद-ल्युट् ङीप् । लिङ्गता-

व्याघ्रास्य पु० स्त्री० व्य घृसेवास् यस् । विङ्गुले शब्दच० । स्त्रियां टाप् ।

व्याघ्री स्त्री व्याघ्रस्तत्राकारः कण्टकोऽस्यस्याः अच् गौरा० ङीप् । १ कण्टकारिकायाम् अमरः । जातौ ङीप् ।

२ व्याघ्रयोषिति ।

व्याज पु० वि+अज+अच् धीभावभावः । १ कपटे वचना-फले २ असत्यव्यवहारे कारणान्तरेण ३ प्रवृत्तस्य कारणा-न्तरत्वेनोद्भावनरूपे अपदेशे च अमरः ।

व्याजनिन्दा स्त्री इत० । १ कपटनिन्दायाम् २ अर्थोलङ्कार-भेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पु० दृश्यम् ।

व्याजस्तुति स्त्री० इत० । १ कपटस्तुतौ २ अर्थोलङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । [अलङ्कारशब्दे ४०४ पु० दृश्यम् ।

व्याजोक्ति स्त्री इत० । १ कवेनोक्तौ २ अर्थोलङ्कारभेदे च व्याज पु० वि+आ+अज-अच् । १ सांसभक्तके व्याघ्रादौ पशौ २ सर्पे अमरः । ३ इन्द्रे शब्दच० । ४ वज्रके लि० रायसु० ।

व्याजयुध न० व्याजस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इवास्त्वस्य अच् । व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः । [च १ सुनिभेदे लि० का० ।

व्याडि पु० व्याकरणस्य संयहाख्यपम्यकारके १ कोषकारके व्यालुची स्त्री वि+अत+उङ्-भावे व्यतिरारे अच् स्त्रायै अण् ङीप् । परस्परसेचनरूपे जलक्रीडामेदे ।

व्यादिश पु० वि+आ+दिश-क । १ विष्णौ विष्णुसु० २ विशेषेण आदेशके लि० ।

व्याध पु० स्त्री० व्यध-ण । ऋगर्हिंसके क्षत्रियात् सर्वेक्षितय्यां जाते १ सङ्कीर्णजातिभेदे पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् । “ना-पितात् भोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति । क्षत्रादु बभूव व्याघस बलवान् ऋगर्हिंसकः” ब्रह्मवै० व्र० १० अ० । २ दुष्टे लि० मेदि० । भावे चञ् । ३ वेधने ४ पीडने च ।

व्याधभीत पु० स्त्री० व्याधादुभीतः भी-कृत । ऋगे शब्दच० । स्त्रियां ङीप् । [वज्रे हेमच० ।

व्याधाम पु० व्याधेन पीडनेन असयति अय-णिच्-अच् ।

व्याधि पु० वि+आ+धा-कि । १ रोगे व्याधिस्य योगान्तराव-

भेदः चित्तविक्षेपशब्दे २८४१ पु० दृश्यम् । २ कुष्ठरोगे अमरः । ३ कामकृते नायकयोरवस्थामेदे सा० द० ।

व्याधिघात पु० व्याधिं हन्ति-हन-अण् । आरग्वधे (सोन्दा) अमरः । [अमरः ।

व्याधित लि० व्याधिर्जातोऽस्य तार० इतच् । व्याधियुक्ते व्याधिहन्तृ पु० व्याधिं हन्ति हन-तृच् । १ वाराहीकन्दे राजनि० २ रोगनाशके लि० स्त्रियां ङीप् ।

व्याधु(धू)त लि० वि+आ+धु-(धू)-क्त । कस्मिन्ते शब्दर० ।

व्यान पु० वि+अन-अच् । देहस्ये सर्वशरीरव्यापके प्राणा-दिमध्ये वायुभेदे “विष्वगननवान् वायुव्यान इत्यभिधी-यते” वेदान्तमतम् “व्यानो व्यानयत्यङ्गं सर्वव्याधिप्रको-पनः । महारजतसुप्रख्यो हानोपादानकारणम् । स चाल्पिकर्षयोर्मध्ये कथां वै शुल्फयोरपि । प्राणे गले-स्त्रिगुह्ये तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् । स्तब्धयत्परं वज्रं गात्रनेत्रे प्रकोपनः” पदार्थादर्शः ।

व्यापक लि० विशेषेणाप्नोति वि+आप-ण्वल् । १ अधिक-देशवृत्तौ “व्यापकत्वात् परापि स्यात्” भाषा० न्यायोक्ते स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिनि च २ पदार्थे इतन्तोक्ते सर्वाङ्गसम्बन्धिनि न्यासभेदे पु० “अङ्गुलिव्यापकन्यासौ” तन्त्रसा० । ४ व्याक्तादके लि० अमरः । [च अमरः ।

व्यापन्न लि० वि+आ+पद-क्त । १ मृते हेमच० २ विपद्युक्ते व्यापाद पु० वि+आ+पद-अच् । १ प्रोहचिन्तने हेमच० ।

व्यापादन न० वि+आ+पद-णिच्-ल्युट् । १ मारणे हेमच० २ परानिष्ठचित्तने अमरः ।

व्यापार पु० वि+आ+प्र-अच् । “व्यापारो भावना सैवोत्पा-दना सेव च क्रिया” हयुक्तायां १ भावयितुः उत्पादन-क्रियायाम् । वंशजो २ व्यवसाये च ।

करणजन्ये करणजन्यक्रियाजनके इपदार्थे यथा दानरूपकरणजन्यः तज्जन्यच्छेदनकः छेदसंयोगादिः एवमिन्द्रियस्य व्यापारः विषयसंयोगः । “विषयेन्द्रिय-संयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः” भाषा० एवं यामादेः व्यापारः अष्टष्टम् । व्यापारवत् कारणं करणमिति । “क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यव्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्रुतम्” हरिकारिका ।

व्यापारिन् लि० व्यापारोऽस्य इति । १ व्यापारवति कर-णादौ “न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा सिद्धिः” ।

२ व्यवसायवति वणिग्जने पु० । [२ विष्णो पु० विष्णुसु० ।

व्यापिन् लि० वि+आप-णिनि । १ व्यापके स्त्रियां ङीप् ।

व्यापृत लि० वि+आ+पृ-क्त । १ व्यापारयुक्ते २ कर्मवचिने हेमच० ।

व्याप्त लि० वि+आप+क्त । १ पूर्ण हेमच० । २ समाक्रान्ते श्रव्यते च मेदि० । ३ व्यापिते ४ व्याप्तियुते च “समेन यदि नो व्याप्तिः” उदयनाचार्यः ।

व्याप्ति स्त्री वि+आप-क्तिन् । १ हेमच०भेदे व्यायमते तद् भाववति अविद्यमानत्वरूपे २ पदार्थे यथा वङ्गेरभाव-वति जबादौ धूमो नास्तीति धूमादौ वङ्गेरव्याप्तिः । “व्याप्तिः साध्यवदन्याधिपत्यस्य उदाहृतः । अथ वा हेतुवन्निविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधि-रग्यं व्याप्तिरुच्यते” भाषा० । प्रमेयत्वद्विवक्षाप्रसिद्धे द्वितीयलक्षणसक्तम् । प्रतियोग्यनधिकरणभूतहेतुधर-कथन्यभावप्रतियोगितान्च्छेदकसाध्यतावच्छेदावच्छिन्नसा-मानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति द्वितीयलक्षणार्थः । व्याप्तिश्च द्विविधा सत्यव्याप्तिर्यतिरेकव्याप्तिश्च तत्त्वान्वयव्याप्तिः पूर्वोक्ता । “साध्याभावव्यापकत्वं हेतुभावस्य यत् भवेत्” भाषा० । उक्ता अपरा सा च साध्याभावव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगितारूपा । तत्त्वान्वयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञा-नाभावः सहकारज्ञानश्च कारणम् । व्यतिरेकव्याप्ति-ज्ञाने च साध्याभावे हेतुभावस्य सहकारज्ञानं व्यभि-चारज्ञानभावश्च कारणम् । “व्यभिचारस्याप्यहोऽपि सहचारपक्षकथा । हेतुव्याप्तिपक्षे, तर्कः क्वचिच्छेद-निवर्त्तकः । द्वैविध्यस्तु भवेत् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः” भाषा० । धूमो यदि वङ्गिज्यभिचारी स्यात् तदा वङ्गि-जन्यो न स्यादित्यादितर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्त्त्यते इत्याकरे दृश्यम् । उपाधिस्तु व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्तिज्ञानविषयकतया अनुसितिविरोधी उपाधिगच्छे १२४८ पृ० दृश्यम् ।

व्याप्य लि० वि+आप-ग्यत् । १ व्याप्ते २ अत्यदेशवृत्तौ “व्या-व्यत्वादपराऽपि च” भाषा० । ३ अनुसितिस्थापने लिङ्गे न० ४ साधनमात्रे ५ कुष्ठोपधौ च अमरः ।

व्याप्त्य पु० वि+अम-ञ्ज् । तिर्यक्पार्श्वतो विल्लृतयोर्बाह्यो-रन्तरालपरिमाणे हेमच० ।

व्यायत लि० वि+आ+यम-क्त । १ दीर्घे २ व्यपृते ३ दृढे ४ अतिशये च मेदि० । भावे-क्त । ५ दैर्घ्ये ६ आश्रमे च न० मेदि० ।

व्यायाम पु० वि+आ+यम-ञ्ज् । १ अमे २ अमसाधने व्यापारे ३ पोरुषे ४ दुर्गसंस्कारे ५ विप्रमे मेदि० । ६ मलानां अम-

कारके व्यापारे (कुस्ति) ७ व्यामपरिमाणे च हेमच० ।

व्यायोम पु० वि+आ+युज-ञ्ज् । दृश्यकाव्यभेदे सा० द० तद्ध-व्यपृक्तं यथा “स्वातन्त्र्यतोव्यायोगः स्वल्पस्वो-जनसंयुतः । होनोगर्मविमर्शाभ्यां नरैर्वज्रभिराश्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रोनिमित्तसमरोदयः । कौशिकीवृत्ति-रहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः । राजर्षिरथवा दिव्यो भ-वेद्धोरोद्धतश्च सः । हास्यष्टङ्कारणान्तेभ्य इतरेऽन्ताङ्गिभ्यो-रसाः” यथा सौगन्धिकाहरणधनञ्जयविजयादि ।

व्याल पु० स्त्री० वि+अङ-ञ्ज् उल्ल लः । १ सर्पे २ हिंसकपशो-अमरः । स्त्रियां ङीप् । ३ दुष्टमजे च मेदि० । ४ चित्रके व्याघ्रे पु० स्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीप् । न्ये पु० ५ मयु-रेशः । ६ शृङ्गे लि० अमरः ७ धूत्ने लि० । [राजनि० ।

व्यालगम्भा स्त्री व्यालस्येव गम्भो लेशोऽस्याः । नाकुल्याल-व्यालगम्भा पु० व्यालान् सर्पान् गृह्णाति पक्ष-अण् । (सा३३) सर्पधारिणि भरतः । णिनि । अत्रैव शब्दः । “व्यालपाही यथा व्यालं बलादुद्धरते लिङात्” शु० त० काशीख० । [समङ्गायाम् राजनि० ।

व्यालजिह्वा स्त्री व्यालस्य सर्पस्य जिह्वेव पत्तनस्याः । मङ्गा-व्यालदंष्ट्र पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य दंष्ट्रेव कण्ठकमस्य । गोलुरे-राजनि० । [उदलोऽप्यत्र ।

व्यालनख पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य नखद्वयं । गन्धद्रव्यभेदे व्या-व्यालपत्रा स्त्री व्यालस्य पादद्वयपत्तनस्याः । एवारी-कर्कटीभेदे राजनि० ।

व्यालम्ब पु० विशेषेण व्यालम्बते वि+आ+लवि-अच् । १ रक्तेरण्डे वैद्यकम् । विशेषेण २ लम्बमाने लि० ।

व्यालायुध न० व्यालस्य व्याघ्रस्यायुधं नखद्वयं । १ नखीनाम-गन्धद्रव्ये मधुरेशः । २ व्यालनखाख्ये गन्धद्रव्ये पु० राजनि० व्यावक्रोशी स्त्री वि+अव+क्रु-अच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परक्रोशे । [भित्तवृत्ते शब्दः ।

व्यावर्त्त पु० विशेषेण व्यावर्त्तते वि+आ+वृत्-अच् । ना-व्यावहारी स्त्री वि+अव+हृ-अच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परहरणे । [सरहसने ।

व्यावहासी स्त्री वि+अव+हृ-अच् स्वार्थे ऽण् ङीप् । पर-व्यावृत्त लि० वि+आ+वृत्-क्त । १ दृष्टे हेमच० । २ निदृष्टे च “व्यावृत्तगतिरुद्याने” कुमारः ।

व्यावृत्ति स्त्री वि+आ+वृत्-क्तिन् । निवारणे ।

व्यास पु० व्यसति वेदान् वि+अस-ञ्ज् । १ पराशरसूते छ-निभेदे व्यासश्च नारायणश्च पञ्चकबावतारभेदेऽथोक्तः

ब्रह्मै० पु० ४४० “व्यासः पुराणसूत्रं पप्रच्छ बालम्भिकं
यदा । मौनीभूतः स सखार त्वमेव जगदम्भिकाम् ।
तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वारेण सुनीश्वरः । संप्राप निर्मलं
ज्ञानं भ्रमावध्वंसदीपकम् । पुराणसूत्रं श्रुत्वा स
व्यासः पञ्चकलोद्भवः । त्वं सिधेवे प्रदध्यौ च शतवर्षं
पुष्करे । तदा त्वतोवरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह । स च कन्याकावे
सत्यवत्यां पराशराज्जातः कालोनशब्दे १८६१५०८३५
वेदव्यासशब्दोक्तेषु सुनिभेदेषु च २ सभासादिसभा-
नार्थके विग्रहवाक्ये ४ विस्तारे अमरः वृत्तलोचस्य म-
ध्यस्थरेखायाम् “व्यास भनन्दाग्निहते” लीला० चेत-
शब्दे २४०१ पृ० दृश्यम् । “यएवं वाचयेद्विप्रो स
ब्रह्मन् ! व्यास उच्यते” इत्युक्ते ५ पुराणपाठके विप्रे च
६ सानभेदे शब्दर० । [लग्ने च ।

व्यासस्तत्ति लि० वि+आ+सन्ज-क्त । १ व्यासक्ते तत्परे २ सं-
व्यासङ्ग पु० वि+आ+सन्ज-वज् । १ काव्यान्तरत्यागैकपरत्वे
= व्यासक्तौ च । [२ निषिद्धे च ।

व्यासिद्ध लि० वि+आ+सिध-क्त । १ राजाज्यावरुद्धे मेदि०
व्याहत लि० वि+आ+हन-क्त । व्याघातयुक्ते ।

व्याहार पु० वि+आ+ह-वज् । १ वाक्ये २ उक्तौ अमरः ।

व्याहृति स्त्री वि+आ+ह-क्तिन् । १ उक्तौ २ भूभूवः खरा-

दिषु सप्त भूभूवः खरादिभोक्तृसम्प्राप्तेषु सन्भेदेषु च
सप्त लोकाः पुनरेताः सप्त व्याहृतय एवेति योग्याज्ञ-
वल्क्येन प्रतिपादितम् यदाह “भूराद्याश्चैव सत्यान्ता
सप्त व्याहृतयस्तथा । लोकास्ता एव सप्तैते उपर्यु-
परिसंस्थिताः” तथा “सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः पुरा यस्तु
स्वयम्भुवा । ता एव सप्त खन्दांसि लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः”
अथा च वासनया सप्त व्याहृतयः सप्त लोकाः सा च
वासना योग्याज्ञवल्क्येनैव निरुक्त्या विविच्य प्रतिपा-
दिताः यदाह “भवन्ति चास्मिन् भूतानि स्थावराणि
चराणि च । तस्माद्भूतरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः
सृष्टता । भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः ।
कल्पान्ते उपभोगाय भवन्त्यात् प्रकीर्तिता । शीतो-
ष्णवृष्टिर्जांसि जायन्ते तानि वै सदा । आलयः सुख-
तीनाञ्च कर्त्तृकः स उदाहृतः । अथरोत्तरलोकेभ्या
सहस्तु परिपालितः । हृदयं सर्वलोकानां सह-
क्तेन निगद्यते । कल्पदाहप्रकीर्तितास्तु प्राणिनस्तु पुनः
पुनः । जायन्ते तु पुनः सर्गे जगत्सोऽन निगद्यते । सन-

काद्यास्तपःसिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः । अधिकार
निष्ठताश्च तिष्ठन्त्यस्मिन्तस्तपः । सत्यन्तु सप्तमो लोको
ब्रह्मणस्तदनन्तरम् । सर्वेषाञ्चैव लोकानां भूमिं संति-
ष्ठते सदा । ज्ञानकर्त्तुं निष्ठानां तथा सत्यस्य भाषणात् ।
प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः । तत्सत्यं
सप्तमो लोकस्तस्माद्भूतं न विद्यते” । [च हेमच० ।

व्युत्क्रम पु० वि+उद्+क्रम-वज् । १ क्रमवैपरीत्ये २ व्यतिक्रमे
व्युत्थान न० वि+उद्+आ-ल्युट् । १ विरोधकरणे २ स्वात-
न्त्यकरणे मेदि० ३ प्रतिरोधने ४ योगशास्त्राक्ते सभाध्यव-
स्याप्रच्यवे हेमच० ५ न्यभेदे शब्दच० । ६ विशेषेण उत्थाने
च । वि+उद्+आ-क्तिन् । व्युत्थितरथ्यत् स्त्री ।

व्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+पद-क्तिन् । १ विशेषेण उत्पत्तौ
शास्त्रजन्ये शब्दावज्ञानादिसम्पाद्ये संस्कारभेदे २ शब्दा-
नामर्थावबोधकशक्तौ च ।

व्युत्पन्न लि० वि+उद्+पद-क्त । १ व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे तत्-
संस्कारयुक्ते २ पुरुषे च । ३ विशेषेणोत्पन्ने च ।

व्युदस्त लि० वि+उद्+अस-क्त । निराकृते ।

व्युदास पु० वि+उद्+अस+वज् । निराकरणे ।

व्युष्ट लि० वि+उष-क्त वा० इडभावः । १ दग्धे २ पथुप्रिते
३ प्रभाते च ४ फले ५ दिवसे च न० हेमच० ।

व्युष्टि स्त्री वि+उष-क्तिन् । १ समष्टौ २ स्तुतौ ३ फले च
मेदि० व्युष्टिरात् यागभेदः युक्तोच्चादि ।

व्यूढ लि० वि+वृ-क्त । १ निवेशनविशेषेण स्थापिते व्यूहयुक्ते
सैन्यादौ “व्यूढां द्रुपदपुत्रेण” गीता । २ विन्यक्ते ३ सहते
अमरः “व्यूढोरस्त्रौ वृषस्तम्भः” रघुः । ४ पृथुले लि०
मेदि० ५ परिहिते ६ विवाहिते च लि० “व्यूढा काचन
कन्यका” प्रबोधचन्द्रोदयः । [कवचे अमरः ।

व्यूढकङ्कट लि० व्यूढः परिहितः कङ्कटः वर्म येन । सज्ज-
व्यूत लि० वि+वे-क्त । तन्तुभिर्गथिते । [पदार्थे अमरः ।

व्यूति स्त्री वि+वे-क्तिन् । १ वस्त्रादिवपनकर्मांश्च २ तद्वेतने (वानि)

व्यूह पु० वि+जह-वज् । १ समूहे २ निशोषे च ३ सम्यक्-

तर्के ४ दृष्टे ५ सैन्ये ६ युद्धार्थे सैन्यसंज्ञिवेशनविशेषे अमरः ।

“समस्यस्तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः । स व्यूह
इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजां । व्यूहभेदाश्च च-
त्वारो दण्डोभोगस्तु सप्तद्वयम् । अर्धहतश्च निश्चीता
नीतिसारादिसम्भताः । अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्च
चक्रादयः कचिह । तिर्यग्गृह्णतिश्च दण्डः स्याद् भोगोऽ-
व्याहृतिरेव च । सप्तद्वयं सर्वतो दक्षिः पृथग्गृह्णतिश्च-

हतः शब्दः । शुक्रनीतिवारे तद्गदादिकसक्तं यथा
 नद्याद्विनदुर्गेषु यत्न यत्न भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र
 तत्र गच्छेद् व्यूहकृतैर्बलैः । यायाद् व्यूहेन सहता स-
 करेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण हृद्या वा धीर-
 वक्त्रवा । पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्जसंज्ञकम् ।
 सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालसर्पाणि वा । यथादेशं
 कल्पयेद् वा शत्रुसेनाविभेदकम् । व्यूहरचनसङ्केतान्
 वाद्यभाषासमीरितान् । स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न जा-
 नीयात् तथाविधान् । नियोजयेच्च सतमान् व्यूहान्
 नानाविधान् यदा । अस्त्रानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक्
 पृथक् । चञ्चैः संभ्रावयेद् व्यूहसङ्केतान् सैनिकान्
 ऋषः । वासदक्षिणसंस्थो वा मध्यस्थो वाऽप्यसंस्थितः ।
 श्रुत्वा तान् सैनिकैः कार्यमनुश्रितं यथा तथा । सञ्जी-
 लनं प्रसरणं परिभ्रमणमेव च । आकुचनं तथा यानं
 प्रयाणसपयानकम् । पथ्यायेण च साङ्गुख्यं सस्रत्यानञ्च
 लुण्ठनम् । संस्थानं चाष्टदलवृत्तवृत्तोलुल्यकम् । छ-
 चीतुल्यं शकटवदङ्गचन्द्रसमन्तु वा । पृथग्भवनसत्पलायैः
 पथ्यायैः पङ्क्तिवेशनम् । शस्त्रास्त्रयोधोरणञ्च सन्धानं
 लक्ष्यभेदनम् । मोक्षञ्च तथाऽस्त्राणां शस्त्राणां परि-
 चातनम् । द्राक् सन्धानं पुनः पातो पक्षो मोक्षः पुनः
 पुनः । खगूहनं प्रतीचातः शस्त्रास्त्रपदविक्रमैः । हाथ्यां
 लिभिश्चतुर्भिर्वा पङ्क्तिगतो गमनं ततः । तथा प्राग्-
 भवनं चापसरणं तूपसर्जनम् । अपस्तृत्वास्त्रविद्धप्रथ-
 मपस्तृत्य विमोक्षणम् । प्राग्भूत्वा मोचयेदस्त्रं व्यूहस्थः
 सैनिकः सदा । आसीनः स्याद्विस्तृतास्त्रः प्राग्वा चाप-
 सरेत् पुनः । प्रागासीनं तूपस्तृतो दृष्ट्वा स्त्रास्त्रं विमो-
 चयेत् । एकैकशो द्विशो वापि सङ्कुशो बोधितो यथा ।
 क्रौञ्चानां खे गतिर्यादृक् पङ्क्तिगतः सम्प्रजायते । तादृक्
 सङ्कारयेत् क्रौञ्चव्यूहं देशबलं यथा । हृद्यप्रोव-
 मध्यपुच्छं स्थूलपक्षलु पङ्क्तिगतः । दृढतपसं मध्यगल-
 पुच्छं श्येनं सुखे तनु । चतुष्पान्मकरो दीर्घस्थूल-
 वक्त्राद्विरोधकः । हृद्यो हृद्यसुखो दीर्घसदृष्टान्तर-
 म्रयुक् । चक्रव्यूहस्यैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः ।
 चतुर्दिक्षुपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः । अमार्गश्चाष्टवलयी
 शोलकः सर्वतोमुखः । शकटः शकटाकारो व्यालो
 व्यालाकृतः सदा । सैन्यमस्य दृष्ट्वापि दृष्ट्वा मार्गं रण-
 स्थलम् । व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्प-
 नेत् ।

व्यूहपाणिं पुं० द्रुतं युद्धार्थमवस्थानविशेषेण स्थितसैन्यानां
 पञ्चाङ्गाग्रे अक्षरः ।
 व्यूहि स्त्री विरुद्धा ऋद्धिः । विरुद्धसम्पत्तौ तत्पार्थे अव्ययोः ।
 द्रुत्यं वनम् यवनानां विरुद्धसम्पत्तौ सिं० कौ० ।
 व्ये खूगो द्रुतौ च स्वा० उभ० सक० अनिट् यजा० व्ययति
 ते अग्रशीत् अवग्रस्तं विवग्राय विवग्रतः । कृततः ।
 व्यो अवग्र० व्ये-डो । श्रौहे व्योकारः २ वीजे च ।
 व्योकारं पु० व्यो+क-अण् । श्रौहकारके अक्षरः ।
 वग्रीमकेश पु० व्योमैव केशो यस्य । शिवे जहादेवे अक्षरः ।
 वग्रीमकेशिन् पु० वग्रीमाकारः केशोऽन्त्यस्य इति । महादेवे
 वग्रीमचारिन् पु० वग्रीमि चरति चर-णिनि । शिविणे
 २ देवं शम्भुचक्रवादी च ४ आकाशगामिनि त्रि० वग्रीम-
 चारिपुरं शौभनगरम् ।
 वग्रीमधूम पु० वग्रीमः धूम इव नीलत्वात् । मेघे त्रिका० ।
 वग्रीमन् न० व्ये-मनिन् पृषो० । आकाशे अक्षरः । २ अश्वमे
 (आव) राजनि० । श्वे च ४ स्त्रियांङ्गान्त्रये मेदि० ।
 वग्रीममण्डलं न० वग्रीम मण्डलमिव । मण्डलाकारे आ-
 काशे । व्योम्नो मण्डलमिव । २ पताकायाम् शब्दच० ।
 वग्रीमसुत्तरं पु० वग्रीमोत्तुदुर्गर इव आघातहेतुत्वात् । गग-
 नात् अकक्षादुत्थिते वायोर्निघांते हारा० । [अक्षरः ।
 वग्रीमयानं न० ७ त० । आकाशगमनयोग्ये वाहने विमाने
 वग्रीम न० वि+उप-अच् । शुण्ठीकरीचपिपलीरूपे त्रिका-
 दुर्गि अक्षरः ।
 व्रजं गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । व्रजति अत्राजीत् । [जत् ।
 व्रजं संस्कारे गतौ च चु० उ० सक० सेट् । व्रजयति ते अविव्र-
 व्रजं पु० व्रज-वज्रार्थे क । १ समूहे अक्षरः । २ गोष्ठे श्पाथ
 मेदि० । मथुरासमीपस्थे देशभेदे च
 मातृस्थे “व्रजमण्डलभूगोल” शेषनागफणास्वरम् ।
 कुमादास्थं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् । तस्यो-
 परस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् । कृष्णलीला
 विहारार्थमुत्सृज्य विराजितम् । चतुरष्टकदशक्रोशेन प-
 रिपूर्णविराजितम् । अस्य प्रदक्षिणां कुर्वन् धनधान्यसुखं
 लभेत् । दानाङ्गीवासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नु-
 यात् । आवसन् क्षियते चेत् पुनर्जन्म न विद्यते । पुराणं
 लक्ष्मणं लब्ध्वा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले । कृष्णेन नि-
 र्मितास्त्रीयाः सार्द्धं दयसहस्रकाः । तत्रादौ वनोपवन
 प्रतिवनापिवनान्यष्टपत्ताविंशत् तानि चतुरष्टक्रोगपरि-
 काषास्थितानि चतुर्भागशोऽन्तरस्थितानि क्रमशः काह्यं

याज्ञे "वनानि द्वादशान्याहृत्यसुनोत्तरदक्षिणे । सहावनं १
महाश्रेष्ठं वरं कास्यवनं २ शुभम् । कोकिलाख्यं
तृतीयचरं तृतीयं ताववनं ४ तथा । पञ्चमं कुसुमाख्यं ५
षष्ठं भाग्यहीरसंज्ञकम् ६ । नाम्ना कृतवनं ७ श्रेष्ठं स-
प्रमं परिकीर्तितम् । अष्टमं खदिरं ८ प्रोक्तं नवमं
जोहजं वनम् ९ । नाम्ना भद्रवनं १० श्रेष्ठं दशमं बल-
पुण्यम् । एकादशं समाख्यातं बल्लवावनसंज्ञकम् ११ ।
नाम्ना बिल्ववनं १२ श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् । इति
द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च" । द्वादशोपवना-
न्याह वाराहे "आदौ ब्रह्मवनं १ नाम द्वितीयं त्वष्ट-
रोवनम् २ । तृतीयं विह्वलं ३ नाम कदम्बाख्यं ४ चतु-
र्थकम् । नाम्ना स्वर्णवनं ५ श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्ति-
तम् । सुरभीवननामाह्पि षष्ठमाह्लादवर्जनम् । श्रेष्ठं
प्रेमवनं ७ नाम सप्रमं शुभदं नृणाम् । मयूरवन-
नामाह्पि अष्टमं परिकीर्तितम् । मानेजितवनं ९
श्रेष्ठं नवमं मानवर्जनम् । शेषशाबिजनं १० श्रेष्ठं दशमं
पापनाशनम् । एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं १
शुभोदितम् । द्वादशं परमानन्दवनं १२ सर्वायुदायकम् ।
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च" । द्वादशप्रतिष-
नानि भविष्ये "आदौ रज्जुवनं १ श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविरा-
जितम् । वात्तावनं २ द्वितीयश्चरं करहाटं ३ तृतीयकम् ।
चतुर्थं कास्यनामाह्पि ४ वनं कामप्रदं नृणाम् । वनमञ्जन-
नामाह्पि ५ पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् । नाम्ना कर्णवनं ६ श्रेष्ठं
षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् । कृष्णाक्षिपलकं ७ नाम वनं समस-
मीरितम् । मन्दप्रेक्षकगणायुख्यं वनं मन्दनदमपम् ।
वनमिन्द्रवनं ८ नाम नवमं कृष्णपूजितम् । शिखावनं १०
शुभं प्रोक्तं दशमं मन्दभासितम् । चन्द्रावलीवनं ११
श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् । नाम्ना जोहवनं १२ श्रेष्ठं
द्वादशं शुभदं नृणाम् । इति प्रतिषनान्याह्लासगं
वासे च दक्षिणे । इति द्वादशसंज्ञानि देवावासफल-
प्रदाः" । द्वादशाधिवनान्याह विष्णुपुं "मधुरा १ प्रथमं
नाम राधाकुण्डं २ द्वितीयकम् । मन्दप्रासरत्न तृतीयक
गूढस्थानं ४ चतुर्थकम् । पञ्चमं ललितास्थानं ५ षष्ठमाहपुरं ६
षट् । सप्तमं गोकुलं स्थानं ७ अष्टमं बलदेवकुण्ड । गोव-
र्जनवनं ८ श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् । वनं जावटं १०
नाम दशमं परिकीर्तितम् । सुख्यं हृन्दावनं ११ श्रेष्ठमे-
कादशं प्रकीर्तितम् । सङ्केतवटकं १२ स्थानं वनं द्वादशं
कीर्तितम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च ।

वनानामधिपाः प्रोक्ता ब्रजमण्डलमध्यगाः । यथा नैव
विक्रोक्षेन वनयात्रा च निष्कला । एषाञ्च दर्शनेनैव
वनयात्रा शुभप्रदा । आदौ लोलां यदा पश्येद्वनयात्रां
ततश्चरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नु-
यात् । सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावात्" ।

ब्रजनाथ पुं ६३० । श्रीकृष्णो ब्रजपादादयोऽप्यत्र । [श्रीकृष्णे
ब्रजमीहन् पुं ब्रजान् ब्रजस्यान् मोहयति सह-णिच्-ल्यु ।
ब्रजवर पुं ब्रजानां तत्स्थानां वरः प्रार्थनीयः । श्रीकृष्णे ।
ब्रजवल्लभ पुं ६३० । श्रीकृष्णे ।

ब्रजाङ्गना स्त्री ६३० । ब्रजस्य स्त्रियां गोप्याम् ।

ब्रज्या स्त्री ब्रज-क्यप् । १५४८०० रगमने रजिगीषोर्युङाङ्
प्रयागे च अमरः ।

ब्रज शब्दे भ्वापर-अक-सेट् । ब्रजति क्वाणीत् कब्रणीत् ।
ब्रज कङ्क्षतौ कद-चु-उ-अक-सेट् । ब्रजयति ते क्वब्रजयत् त
ब्रज पुं न-चु-वृण-अच् । क्वते अमरः । तत्स्वरूपनि-
दानादि भावप्र-उक्तं यथा "ब्रजो द्विधा परिच्यो दोष
जागन्मुभेदतः । दोषजो दुष्टदोषैः ह्यादन्यः शस्त्रादि-
सम्भवः" । तत्र वातिकस्य लक्षणाह "स्तम्भः क-
ठिनसंस्थो मन्दस्त्रावो महारजः । तद्युतः स्फु-
टितश्चावो ब्रजो मारुतसम्भवः" । स्तम्भः अचलः ।
पैतृकमाह "हृष्णामोहज्वरहो ददाहृदःखावदारयैः ।
ब्रजं पित्तजतं विद्यात् स्वावेर्मन्दैश्च पूतिकैः" । ह्रोद
आर्द्रता । दुःखं व्यथारूपम् । अवदारणं ब्रजे विदा-
रणयत् पीडा । सौम्यिकमाह "बहुपिच्छो गुरुः
स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुरवर्णोऽल्पसंज्ञो दक्षिण-
पाक्षो कफब्रजः" । बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्प-
संज्ञो दीर्घदर्शः । रौघिरं हस्तजं साक्षिपातिकमाह
"रक्तो रक्तकुमीरक्ताद् द्विविजः स्यात् तदन्वयः" ।
तदन्वयः द्विविदोषलिङ्गसम्भवः । शुद्धवर्णलिङ्गमाह
"जिह्वातन्माभोऽतिस्फुटः स्वस्थः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सु-
व्यवस्थो निरास्त्रावः शुद्धब्रज इति स्फुटः । जिह्वातन्माभः
तल्लक्षणेऽत्र स्वरूपार्थः तेन जिह्वावद्वक्तः । सु-
वस्थः अञ्जनतारहितः । दुष्टब्रजनिङ्गमाह "पूतिपू-
यादिदुष्टास्त्रकृत्स्नाव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टब्रजो-
ऽतिगन्वाहिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः" । उत्सङ्गी कोटर-
वान् । अतिगन्वादिः आदिशब्देन आववेदनाविवर्ण-
तादयः संज्ञान्ते । संरोहित्रस्य लिङ्गमाह "कपोत-
वर्णप्रतिभा यस्यां ताजोदवर्जिताः । स्थिराश्च पिङ्गवाः

बलो रोहन्तीति तमादिशेत् । कपोतवर्णप्रतिमः पा-
ण्डुधूसरः । स्थिराः विदीर्णतारहिताः । पिडका-
वन्तः संरोहणार्था ये मांसङ्कुरास्तदुक्ताः । संकट-
लिङ्गमाह “कूटवर्त्मानमप्यमशुलमरुजं ब्रणम् ।
त्यक्तवर्णं समतलं सम्यग्पूढं विनिर्दिशेत्” । कूट-
वर्त्मानं संकटस्रावमार्गम् । समतलं अविस्त्रम् । सु-
खसाध्यत्वादिकमाह “त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुण-
स्यानुपद्रवः । धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुख-
ब्रणः” । सुखे देशे सर्वरहिते । अनुपद्रवः ऊवरत्न्या
श्वसकासारोचकादिरहितः । धीमतः पथ्यसेविनः ।
सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च । “गुणैरन्यतरैरेभिर्हीनः
कच्छो ब्रणः स्मृतः । सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो नि-
रुपक्रमः” । एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः । निरुपमक्रमः
अनुपक्रान्तः चिरसमेक्षित इति यावत् । “वसामेदोऽय-
मज्जानं मस्तुलिङ्गञ्च यः श्रेष्ठः । आगन्तुजो ब्रणः सि-
ध्येच्च सिध्येद्दोषसम्भवः” । मस्तुलिङ्गं मस्तुकाभ्यन्त-
रुच्छेदः । “कुष्ठिनां विषकुटानां शौलिणां मधुमेहिनाम् ।
ब्रणाः कच्छुणं सिध्यन्ति येषां चापि ब्रणे ब्रणः” । अ-
रिहमाह “दहन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये
ब्रणाः । दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतकाः ।
प्राणमांसजयश्वासकासारोचकपीडिताः । प्रहृष्टपूय-
धिरा ब्रणा ये चापि सर्वे तु । क्रियाभिः सस्यगारब्धा
न सिध्यन्ति च ये ब्रणाः । चिकित्सेनैव तान् वैद्यः
संरक्तज्ञात्मानो यशः । मद्याशुवाञ्छसुमनः पद्मचन्दन-
चम्पकैः । सगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुसूक्ष्मां ब्रणाः
स्मृताः” । मसेत पायुनाभिहृदयादिषु । सुमना
जातिः । दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः । अथागन्तु-
ब्रणस्य निदानमाह “नानाधारास्रवैः शस्त्रैर्नानास्थान
निपातितैः । भवन्ति नानाकृतयो ब्रणास्तांस्तान्नि-
बोध मे” । नाना धारा स्रवानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्ध-
चन्द्र खड्गभक्तकुल्लम्बशरादिभिः । नानाकृतयः पङ्का-
कृतयः । ता आकतीराह “किन्नं भिन्नं तथा विडं
क्षतं पिञ्चितमेव च । हृष्टमाकुलस्तथा मष्टं तेषां वक्ष्या-
मि लक्षणम्” । तत्र किन्नस्य लक्षणमाह “तिर्यक्-
किन्नं कजुर्वापि यो ब्रणस्त्वायतो भवेत् । गात्रस्य पा-
तनं तद्धि किन्नमित्यभिधीयते” । यो ब्रणः तिर्यक्किन्नः
खड्गादिकततिर्यक्क्षेद्युतः । कजुर्वापि अथवा खड्-
गादिकतरक्तो ब्रणः आयतः दीर्घः । आयत इति

तिर्यक्किन्नस्य कजोश्च विशेषणम् । गात्रस्य पातनं
गात्रस्यैकदेशस्य क्षेदेन पृथक्करणं वा किन्नमित्यभिधी-
यते । भिन्नमाह “शक्तिकुल्लेषु खड्गाद्यविषाणैराशयो
हृतः । यत् किञ्चित् प्रसरत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते” ।
आशयः कोष्ठः । कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह “स्थानान्य-
नग्निपकानां मूलस्य रुधिरस्य च । हृदयकुः फु-
फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते । तज्जित् भिन्ने रक्तपूर्णे
ऊवरोदाहश्च जायते । मूलमार्गमुदास्येभ्यो रक्तं प्राणाच्च
गच्छति । मूर्च्छा श्वासस्तृषाश्चाननभक्तान्द एव च ।
विष्मन्मवातसङ्गश्च क्षेदशत्रावोऽचिररक्तता । लोहगन्धि-
त्वसास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च । हृदि मूलं पार्श्व-
योश्च विशेषसाभिधीयते” । तज्जित् कोष्ठे । भिन्ने
शक्त्यादिभिः । रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादङ्गाङ्गिजात् क्षु-
तेन रक्तोत्पत्तये वा ऊवरोदाहो जायते । आमाशये
पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह “आमाशयस्य
रुधिरं रुधिरं कर्ष्यत्वपि । आध्यानमतिमानञ्च मू-
लञ्च मृगदारुणम् । पक्वाशयमते रक्ते रुजा गौरयमेव
च । अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह” । रुजा-
मूलम् । गौरवं पक्वाशये । अधःकाये नाभेरधोदेशे
विशेषेण गौरवमित्यन्वयः । शीतता च भवेदिह इह
नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्त्वभा-
वात् । विडमाह “हृत्क्ष्मास्रवत्याभिहतं पदं गत्या-
शयं विना । अकुश्लितं निर्गतं वा तद्विडमिति नि-
र्दिशेत्” । आशयं विना कोष्ठं विना । अकुश्लितं अ-
निर्गतशल्यम् । निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा । सशल्यस्य
ब्रणस्य लक्षणमाह । “श्ल्यां सशोथं पिडकायुतञ्च सुल-
भं कुक्ष्योषितवाहनञ्च । कूटवृत्तं बहुबुद्धयुक्तं
ब्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति” । सुलभं कुक्ष्योषितवाहनं
यदा यदा शल्यं चक्षितं तदा तदा रुधिरं वदन्ति ।
उद्धतं चक्षितसुखम् । कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह
“त्वचोऽतीत्य निरदीनि भित्वाङ्गं परिहृत्य वा । कोष्ठे
प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान्” । त्वचः सप्तमि
अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ ब्रणस्येनात्र
पुरीषदर्शनञ्च । असाध्यस्य कोष्ठस्यरक्तस्य पुरीषस्य लक्ष-
णमाह “कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकलानम् ।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानदञ्च विवर्जयेत्” । शान्तं आ-
नाहवन्तम् । क्षतमाह “नातिक्लिन्नं नातिभ्रष्टमभयो-
लक्षणान्वितम् । विषमं ब्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकी-

चित्तम्" । नातिक्लिन्नं नातिदीर्घघातम् । नातिभिन्नं
नातिगम्भीरघातम् । उभयोऽप्युक्तमिदं योः विषमं
ब्रह्मसङ्गं यत् यद्ब्रह्मसङ्गवैषम्यकरम् । पिञ्चितमाह
"प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि
तत् पिञ्चितं विद्याद्वक्तमज्जपरिश्रुतम्" । प्रहारो
सुहृदादिना । पीडनं कपाटादिना । पृथुतां चिपि-
टताम् । दृष्टमाह "वर्षणादपि घाताद् वा यदङ्गं
विगतत्ववम् । जम्बुजावान्वितं तत् तु दृष्टमित्यभिधी-
यते । वर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणादिभिः । मांस-
सिरास्त्राद्युसन्ध्यस्थिमर्मेषु जतेषु सामान्यलक्षणमाह
"भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथो-
ष्णता च । स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनसूक्ष्मवातस्तीव्रा रुजो
वागजताश्च तास्ताः । मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव । दशार्द्धसंख्येष्टय विक्षतेषु सामा-
न्यतो मर्मेषु लिङ्गसूक्ष्मम्" । पतनं भूमौ । विचेष्टनं
विरुद्धं चेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकम् । मूर्च्छनं
इन्द्रियमोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तीव्रा रुजो
वातजताश्च तास्ताः दण्डापतनकादयः । रुधिरञ्च ग-
च्छेत् मेहनमगुदास्रावोऽप्यथ स्रवेत् । सर्वेन्द्रियार्थो-
परमः इन्द्रियाणां कार्यनाशः । अथ मर्मसिरास्त्राद्यु-
सन्ध्यस्थानां विज्ञानां पृथगलक्षणमाह "सुरेन्द्रगोप
प्रतिष्ठां प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजस्र वायुः । करोति
रोगान् विविधान् यथोक्तान् सिरासु विज्ञास्त्रय वा ज-
तास्तु" । सुरेन्द्रगोपो वारिकोत्थितकीटविशेषः । (वीर-
जकुटी) इति लोके पुषिद्धः । प्रभूतं बलम् । रोगान्
शिरोभितापाभ्यन्तज्वकादीन् । विज्ञासु शरादिना ।
जतान् खड्गादिना । "कौजम्" शरीरावयवावसादः
क्रियास्त्रयस्त्रिस्तुलना रुजा च । चिराद् ब्रणो रोहति
यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति । कौजम्
विद्धस्याङ्गस्य वक्रता । तुलना महती । "शोथानिष्टि-
स्तुलनास्रजस्र बलक्षयः सर्वत एव शोथः । जतेषु स-
न्धिवज्ज्वाबलेषु स्यात् सन्धिकर्णोपरमस्र लिङ्गम्" । सर्वत
एव शोथः सर्वसन्धीन् व्याप्य शोथः । उपरमः नाशः ।
"घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्त्रवस्थाना न चैति
शान्तिम् । भ्रममिषपश्चिद्विदितार्थस्त्रवस्तमस्थिविद्धं पु-
रुषं प्रवर्ति" । सर्वस्त्रवस्थाना शयनासनादिकासु । वि-
दितार्थस्त्रवः ज्ञातशक्त्यतन्त्रः । अथ मर्मसिरादि-
विज्ञानिज्ञानि पृथगभिधाय मर्मसिरादीनां विज्ञानां पृ-

थक्लिङ्गान्यतिदेशेनाह "यथास्त्रमेतानि विभावयेच्च
लिङ्गानि मर्मस्त्रपि ताडितेषु" । यथास्त्रं सिरादीनां
विज्ञानासु एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि च-
कारात् भ्रमप्रलापादीनि च । मर्मस्त्रिव सिरादिषु
ताडितेषु विद्धेषु विभावयेत् जानीयात् । सर्व-
स्थानासु पट्टवानाह "विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्त्रस्त्राऽप-
तानकः । मोहोन्मादौ ब्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णाहृत्-
शङ्कः । कासश्च देहतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
घोडशोषट्वाः प्रोक्ता वृश्चानां ब्रणचिन्तकैः" । अथा-
ग्निदग्धस्य निदानमाह "तत्वाग्निद्विविधो ज्ञेयः स्नेह-
रुक्षप्रभेदतः । स्नेहेत्यत एव तैलादि रुक्षं लौहादि-
कथ्यते" । अग्निदग्धं चतुर्विधमाह "अग्निदग्धं च-
तुर्धा स्यात् सुष्टु दुर्दग्धमेव च । सत्यदग्धं तथाती-
व्रदग्धञ्च परिकीर्तितम्" । तेषां लक्षणमाह "यद्विषण-
मतिमुष्टं तत्सुष्टु एमभिधीयते । तीव्रदाहो व्यथायक्तो
यत्र स्फोटो भवति हि । चिरेण ते प्रशास्यन्ति तद्दु-
र्दग्धसुष्टुदग्धतम् । तास्त्रवर्णसगम्भीरं दाहपीडास-
न्धितम् । सुसंस्थितञ्च कथितं सत्यदग्धं भिषग्वरैः ।
त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विक्षेपो वपुषस्तथा । सिरा-
स्त्रावस्थिमन्धीनां तं वदन्यतिदग्धकम् । अत्यर्थं वे-
दनादाहो ज्वरस्तृष्णमूर्च्छया सह । स्याद् ब्रणस्तु चि-
राद् रोहेत् रुद्धो याति विवर्णताम्" । दुष्टब्रणमाह
वृश्चणशब्दोक्तज्ञेदौ दृश्यौ । ब्रणशब्दनिर्वाक्यः सुष्ठुतं
चक्ता यथा "दृष्टोति यच्चाद्रूढोऽपि ब्रणवांस्तु न
नशति । स्यादेहधारणात्तस्मात् ब्रण इत्युच्यते बुधैः" ।
सुष्ठुतोक्ता विशेषः द्विवृश्चणशब्दे वृश्चानावशब्दे च दृष्टाः ।
ब्रणस्तु पुं ब्रणं करोति कृ-क्तिप् । १ भस्मातके रक्तसां ।
२ ब्रणकारके लिं । [३ ब्रणघातके लिं ।
ब्रणद्विष पुं ब्रणं द्वादि द्विष-क्तिप् । १ ब्राह्मणयष्टिकायास्तु
ब्रणशीथ पुं इतं । ब्रणस्तु स्फीतताकारके रोगभेदे तल्ल-
क्षणादि भावप्र० उक्तं यथा
"पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजाम्बुजौ तथा । ब्रणशोषाः
षष्ठेते सुः संयुक्ताः शोथलक्षणैः" शोथलक्षणेः पूर्वोक्तैः ।
विशिष्टं रूपमाह "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्पत्त्या-
चिरश्चिरम् । कफजः पित्तवच्छोयो रक्तागन्तुसङ्गो" ।
अपक्वस्य ब्रणशोथस्य लक्षणमाह "मन्दोष्णताऽत्यशोथत्वं
काठिन्यं त्वक्षवर्णता । मन्दवेदनया चाऽपि शोथ-
स्यामस्र लक्षणम्" । तस्य पच्यमानस्य लक्षणमाह "द-

हृते दहनेनेव चारेणैव प्रपच्यते । पिपीलिकागणेनेव दशप्रते क्रियते तथा । भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते । पीड्यते पाणिनेवान्नःस्त्रुचोभिरिव हृद्यते । जघ्रचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्ये वावपीड्यते । आसने शयने स्थाने शान्तिं हृत्सिकविह्वलम् । न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् । ज्वरस्तृष्णाऽङ्गुलिचैतत् पच्यमानस्य लक्षणम् । क्रियते द्विधा क्रियत इव । भिद्यते विदार्यत इव । जघ्रोदाहः । चोषः पाश्वर्याग्निनेव सन्नापः तास्यां युक्तः आततः त्वक्स्त्रुचोचरहितः वस्त्रिभूताशयश्चर्षपुटो वा । पक्वस्य लक्षणमाह “वेदनोपशमः शोथो बोहितोऽल्लो न चोन्नतः । प्रादुर्भाषो बलीनाञ्च तोदः कर्णूश्छिच्छिच्छः । उपद्रवाणां प्रथमो निम्नता स्फुटनन्वचाम् । वस्त्राविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते । पूयस्य पीड्येदेकमन्तमन्ते च पीडिते । बुभुक्षा वृणशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम् । वेदनोपशमः दाहादिदुःखोपशमः । अल्लबोहित इत्यन्वयः । न चोन्नतः पच्यमानापेक्षया । उपद्रवाणां ज्वरादीनाम् । निम्नता स्वरूपतोऽङ्गुलिपीडनाद्वा चवनतत्पम् । स्फुटनम् किञ्चिद्विदारणम् । वस्त्राविवेत्यादि शोथेऽङ्गुलीपीडिते सति अङ्गुलिपीडितदेशादन्यदेशे अल्लुसञ्चारः किञ्चित् । वस्त्रौ चर्षपुटके । एवम् अन्यैकदेशे पीडिते एक मन्तमपरमन्तमापूर्य पीडयति । एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह “हृतेऽग्निबान्धोश्च विना न पित्तं पाकः कफश्चापि विना न पूयः । तस्माद्वि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिरिव दोषैः” । पचन्ति पाकं प्राप्नुवन्ति । एवमशब्दोऽत्रार्थः । अक्षयानामनेकार्थत्वात् । पाके मतान्तरमाह “कालान्तरे नाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसृज्यते । पचत्यतः शोणितसेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः” । वशे कृत्वा हीनीकृत्य शोणितं कर्म पूर्ववत् कफात् पूयोऽत्र शोणितत्वात् पूय इति भेदः । गम्भीरपाके शोथे पाकज्ञानार्थं लक्षणान्तरमाह कुशुतः “कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकजेत्यल्लम् । पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथशीतता । त्वक्कावर्ण्यं हजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमशुभम्” । कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमल्लम् पाकमेति तत्र कथं पाकज्ञानजित्याह तत्र ततः कारणात् पक्वलिङ्गं स्पष्टम् । अतः पचप्रसूनावस्थानगतरागदाहव्याचनान्तरे शोथ

शीतादयो भवन्ति । घनस्पर्शत्वं स्पष्टं व्यथायुतत्वम् । अन्निर्हृतस्य पूयस्य दोषमाह “कलं ससाखाद्य यथैव वज्रिर्वीतरितः सन्दहति प्रसृज्यते । तथैव पूयोऽत्राविनिःसृतस्तु मांसं सिराः स्नायुमपीह खादेत्” । कलं तृणवनम् । शोथस्यामपक्वत्ववृत्तानाज्ञाने भिषजां गुणदोषावाह “आमं विदह्यमानञ्च सम्यक्पक्वन्तु यो भिषक् । जानीयात् स भवेद् वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः” । विदह्यमानं विपचप्रमानम् । तस्करवृत्तयः तेषां तस्कराणां सिरा इत्यल्लभमात्रप्रयोजनं भवति । न तु धर्म्यशोसैलीलाभः “यस्मिन्पत्याममज्ञानादयश्च पक्वस्येते । स्वपचाविव विज्ञेयौ तावन्निश्चित्यकारिणौ” ।

ब्रह्मास्त्राव पु० इत० । सुश्रुतोक्ते ब्रह्मस्य पूयादिद्वारेण ।

तद्विज्ञानं च तत्त्वोक्तं यथा

“अथातो ब्रह्मास्त्राविविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । “त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ ब्रह्मस्यानानि । अत्र सर्वब्रह्मसंज्ञिवेशः । तत्राद्यैकवास्तुसंज्ञिवेशो त्वग्भेदी ब्रह्मः स्त्रुप्रचरः शेषाः स्त्रुयमवदीर्यमाणा दुर्गपचाराः । तन्नायतश्चतुरस्रो हृत्सिस्त्रिपुटक इति ब्रह्माकृतिषमासः । शेषास्तु विकृताकृतयो दुर्गपक्रमा भवन्ति । सर्वे एव ब्रह्माः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिषोपक्रान्ताः । अनात्मनामज्ञेयोपक्रान्ताः प्रहृत्वाहोषाणाम् । तत्रातिसंघटतोऽतिविहृतोऽतिकठिनोऽतिशुद्धोऽतिषज्जोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कण्ठरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांससिरास्नायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयस्नायुन्नाम्युत्सङ्गप्रसन्नोऽद्वयगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरामकण्डूशोथपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितस्त्रावी दीघकालाहवन्मी चेति दुष्टब्रह्मलिङ्गानि । तस्य दोषोऽल्लयेण षट्त्वं विभज्य यथास्व प्रतीकारे प्रयतेत । अत अङ्गं सर्वज्ञावान् वक्ष्यामः । तत्र दृष्टास्तु लिङ्गास्तु वा त्वक्षुस्कोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सञ्चिन्नप्रकाशो भवत्यास्त्रावः किञ्चिद्विष्टः पीतावमाहस्य । मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च । सिरागतः सद्यःश्चिदास्तु सिरास्तु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वास्तु च तोयनाडोभिरिव तोयानमनं पूयस्यास्त्रावस्थानं तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्वावोऽवस्थाप्रतिमश्च । स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिंहाणकप्रतिमः सरत्तश्च । अस्थिगतोऽस्थ्यभिहिते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते वा दोषाव

अथहं पु० अणं वन्ति हन-ह । परब्रह्मं ब्रह्म
स्त्री शब्दः ।

अथ व्रतारम्भकालः । तत्र सत्यव्रतः “उदयस्या तिथिर्थां हि न भवेद्दिनमध्यभाक् । सा खण्डा न व्रतानां आदारश्चे च समापने” इति । एतद्वृत्तिरिक्तायाः सखण्डायां प्रारम्भमाह हृदयविहः “सखण्डध्यायि-
मार्त्तखण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः । व्रतप्रारम्भणन्त्या-
सनष्टशुक्रशुक्रयुगिति” । तिथिर्यदानष्टशुक्रशुक्रयुक् कान-
क्षमितशुक्रशुक्रयुक्ता तस्यां व्रतप्रारम्भणीयमित्यर्थः, इद-
मुपलक्षणम् । शुक्रशुक्रयोर्बाल्ये वार्द्धक्येऽपि व्रतक्षार-
म्भणीयमित्यर्थः । तथा च हृदयमनुदहस्यती “अन्या-
धानं प्रतिष्ठाप्य सत्तदानव्रतानि च । वेदव्रतदोषोक्त-
चूडाकरणसेखलाः । मातृल्यमभिमेकञ्च नलभासे विव-
क्षयेत् । बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तुक्ते शुरौ ।
सलभाश्च इवैतानि वर्जयेद् देवदर्शनम्” इति । गार्ग्यो-
ऽपि “नामाक्षप्राशनचूडं विवाहं औञ्जस्यनम् । निष्-
क्रमं जातकर्मोपि काश्यां हृदयसर्जनम् । सप्तमे च
शुरौ शुक्रे बाले वृद्धे जलित्नुचे । उद्यापनसुप्रारम्भं
व्रतानां नैव कारयेद्” इति । कल्लः “नीचस्ये वक्र-
संस्थे व्यतिचरणगते बालवृद्धाक्रमे वा संस्थासौ देवयाता
व्रतचरणविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा । औञ्जस्योऽथ
चूडा परिणयनविधिवीस्तुदेवप्रतिष्ठा वक्ष्याः सङ्गः प्रय-
त्नात् निदधयतिशुरौ विहराशिर्यते च” इति । नी-
चलक्षणस्तु उद्योतिःशास्त्रे “कृत्यादिपूज्यमजगोभकराः
क्रमात् शुः । स्त्रीकर्त्तमीनवयिजोक्तगमश्च नीचम्”
इति । उल्लस्यानात् सपूजं नीचमित्यर्थः । तथा च

नीचस्थे शूरो सकरगते इत्यर्थः । शौनकः “पूतंगार-
 विवाहयानगमनं क्षौराद्यकर्मव्यधं विद्यादेवविशो-
 कनोपनयनं दीक्षापरीक्षा व्रतम् । ज्ञानं तीर्थगमनं रथं
 पुरमहादानप्रतिष्ठापनम् । सिंहस्थे विबुधाचिन्ते न
 शुभदं कर्तुं क्षया चर्यते” । अस्तलक्षणन्तु ब्रह्मसि-
 विशाले “रविष्वासस्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।
 ततोऽर्वाकं बार्हकं विद्यादूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितम्” इति ।
 शतयोरवधिः श्लोतिःशास्त्रेऽनेकविधोदर्शितः “बालः
 शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकश्चैव वृद्धः पञ्चादङ्गस्थितय-
 सुदितः पञ्चमौष्ठः क्रमेण । जोषो वृद्धः शिशुरपि
 सदा पञ्चमन्यैः शिष्टो तो वृद्धो प्रोक्तो दिवसदशकश्चा-
 परैः सप्तरात्रम्” इति । एतेषां पञ्चाणां व्यवस्था देशा-
 न्तरविषया आपद्विषया वा । तथा च गार्ग्यः “शुक्रो
 शुभः प्राक्पराक् चैव बाल्यं विम्लेयं दशावन्तिषु सप्त-
 रात्रम् । वृद्धेषु ऋषेण च षट् च पञ्च शेषे च देशे
 त्रिदिनं वदन्ति” इति । वराहमिहिरोऽपि “बह्वो
 दर्शिताः काचा ये बाल्ये बार्हकेऽपि च । पाश्चात्तत्वा-
 धिकाः शेषा देशभेदादुतापदि” इति ।
 वतानां मानसादिभेदस्तत्र दर्शितो यथा
 वराहपुराणे “कहिंसा सत्यमस्त्रेयं ब्रह्मचर्यमकल्-
 मप्रम् । एतानि मानसान्याङ्गव्रतानि व्रतधारिणाम् ।
 एकभक्तं तथानक्तसपवासादिकञ्च यत् । तत्सर्वं का-
 यिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा” । उपवासोऽन्वाहो-
 रात्राभोजनम्, आदिशब्दादयाचितदि । तथा “कि-
 ष्चिद् व्रतं वा क्रियते पूज्यते यत् त्रिजोषन ! । विम्ले-
 श्योदीयते सर्वमेतज्जन्मतरैः फलम्” ।
 व्रतभेदफलादिकं तत्प्रोक्तं यथा मरुदपुराणे
 “तपोगतिर्हि मृतानां तप एव परायणम् । तपसा
 विजिता लोकास्तपसा निर्हतिः सताम् । तपसा धूत-
 बाणमानो निर्वीर्यं परमङ्गताः । तपसा परमायुश्च
 शान्तिं वापि तथाप्नुयात् । तपसा विन्दते लोकानन्धि-
 बानपि पूरुषः । तपसा परमृच्छन्ति निर्वीर्यसपि शा-
 न्तम् । तपसा चैहिर्कीं सिद्धिं विपुलासपि विन्दति ।
 लभन्ते च सुतादीस्तु तपसा सर्वजातयः । अजयञ्च धन-
 क्षास्त्रपन्थनरा भुवि । व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्ता-
 पनन्तपः । अस्त्रितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टश्च निशि ।
 शतदीरासनं प्रोक्तं महापातकनाशनम् । एकभक्तेन
 व्रत्तेन तथैवायाचिन्तेन च । उपवासेन चैकेन पादशङ्कः

प्रकीर्तितः” । कूर्मेपुराणे “व्रतोपवासनियमैर्होमब्राह्म-
 षतपण्यैः । आराधय महायोगैर्वीरिणां हृदिस्थि-
 तम्” । ब्रह्मणाः कल्पिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तमः ।
 अर्जुन्यन्ति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः । व्रतोपवास-
 नियमैर्होमैः स्वाध्यायतप्यैः । तेषां वै ब्रह्मसायुज्यं
 सामीप्यच्चातिदुर्लभम् । सन्नोक्ता च साहस्यं जायते
 तत्प्रसादतः” । मरुदपुराणे “धुन्नुनारस्तु राजर्षिर्लभे
 पुत्रशतं पुरा । दानेन नियमेनैव तपसा च व्रतेन च ।
 समरो नाम राजर्षिर्दिक्षु सर्वैश्च विभुतः । सुवाणाश्च
 शतं प्राप्तं तेन राज्ञा महात्मना । तथा दशरथो राजा
 व्रतेषु निरतः सदा । यज्ञदानतपोयोगैः सन्तुष्टः पुरु-
 षोत्तमः । स्वयं पुत्रत्वमाप्ते तस्य राज्ञो महात्मनः । ज-
 नको नाम राजर्षिस्तपोव्रतनिधिः स्वयम् । ऐश्वर्यम-
 त्वलं प्राप्य योनिनां मतिमाप्नुवान् । एवमेव महाराज !
 राजानो ब्राह्मणास्तथा । ऐश्वर्यलक्षणं प्राप्नुमतिं वै
 व्रतवैभवात् । अतः कुरुष्व सततं तपःसुखमात्मवान् ।
 व्रतोपवासनिरतस्तोषांनि नृपसत्तम !” । तथा “विनि-
 पदश्चेन्द्रियाणां कुर्वीत नियमात्मवान् । उपवासजप,
 ध्यानतीर्थस्नानादिकैरपि । व्रतेर्यत्नेन दानेन तपसा
 तीर्थसेवया । अनेकजन्मसंसिद्धिमेनः लपयति दिजः” ।
 ब्रह्मादीनां चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वाभिधानात् द्विजपद-
 मत्र वर्णमात्रोपलक्षणावसम् । न चैवं सति मरुदस्य य-
 नोऽनधिकारादयज्ञशब्दविरोध इति वाच्यम् । यजेरने-
 कायत्वेन देवतापूजाद्यर्थसम्भवात् । “कायिकं मानसञ्चैव
 वाचिकञ्च त्रिधा मतम् । यज्ञोदानं तपश्चैव वदतस्तच्छृ-
 णुष्व मे । कहिंसा व्रतचर्या च तपः कायिकसचयत ।
 वाचिकं सत्यवचनं भूतद्रोहविवर्जितम् । मानसं मनसः
 शान्तिः सर्ववैराग्यलक्षणम्” । आदित्यपुराणे “व्रतोपवा-
 सान् खलु यो विवर्त्ते हारिद्रपाशं स भिनन्ति चाशु ।
 व्रतोपवासेषु रतस्य पुंसश्चैवापदः शान्तिमुशन्ति तज्ज्ञाः” ।
 व्रतसामान्यधर्मास्तदधिकारिणश्च तत्र दर्शिता यथा
 स्कन्दपुराणे “निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः ।
 व्रतेष्वधिकतो राजक्षन्यथा विकलः असः । अलुब्धः स-
 त्ववादी च सर्वभूतहिते रतः । व्रतेष्वधिकतो राजक्ष-
 न्यथा विकलः असः । अद्वावान्यायभीरुश्च मददम्बवि-
 वर्जितः । व्रतेष्वधिकतो राजक्षन्यथा विकलः असः ।
 असः सर्वेषु भूतेषु शिवभक्तो जितेन्द्रियः । व्रतेष्वधिकतो
 राजक्षन्यथा विकलः असः । पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं

यथावत् कर्मकारकः । अवेदनिन्दको धीमानधिकारी
वृतादिषु । महाभारते “आज्ञकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध
श्रव च । स्त्रेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानख्यता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृपः ।” देवलोऽपि
“व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा । वर्षाः सर्वेऽपि
स्रज्जले पातकेभ्यो न संशयः” इति । तदेवं वचनसन्द-
र्भेणोक्तनियमवतां चतुर्णामपि वर्षाणां स्नापुंसाधारण्ये न
व्रतेष्वधिकार इति प्रतिपाद्यते । तथा च भारते(गीता)
“मासुपाश्रित्य कौन्तेय ! येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च तेऽपि यान्ति पराङ्मुक्तिम्” इति ।
तत्रायं परोविशेषो यत् स्त्रीणां भर्तुराज्ञां विना न स्ना-
तन्त्येष्ट वृतादिवधिकार इति । तथा च मार्कण्डेय-
पुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपो-
षणम् । भर्तुः शुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ।
यद्देवेभ्यो यत् पित्रादिकेभ्यः कुर्व्याङ्गताभ्यर्चनं सत्क्रि-
याञ्च । तस्याङ्गं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते
अर्तुः शुश्रूषयैव । धर्मार्थकामसंसिद्धौ भवेद्भर्तुः सहायिनी” ।
आदित्यपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं ना-
प्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ।
यत्पुरुष्यधिकं नारी नोपवासव्रतञ्चरेत् । अनायुष्यं हिज
अष्ट । प्रत्युस्तस्यास्तदुच्यते । देवताराधनं कुर्व्यात् कामं
वा ब्राह्मणोत्तमः । नारी पतिव्रता नाम प्राप्यानुज्ञान्तु
भर्ततः । नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्ता सुतेन वा ।
विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्द्धदेहिक्म्” । पित्रेति
कन्यात्वे । भर्तेति शौभाग्यदशायाम् । सुतेनेति वैध-
व्यदशायाम् । और्द्धदेहिकं वृतादि । “अथ वा सर्वसु-
तसृज्य पतिपूजनतत्परा । केशवाराधनं कुर्व्यात् साध्वी
स्त्री पुरुषधर्म ! । तेनैव स्वर्गमाप्नोति यत् किञ्चिन्ननसे-
क्यति । अफलं सर्वमेव स्नात् भर्तुं वृत्तां विना कृतम् ।
केशवाराधनं यच्च तथापि सफलं स्त्रियः” । हरिवंशे
“सतीत्यधर्मचरस्य यस्या नित्यसखण्डितम् । पुण्यकानां
विधिस्तस्याः पुराणे परिकीर्तितः । दानोपवासपुण्यानि
सुकृतान्यप्युच्यते ! । निःफलान्यसतीनां हि पुण्यकानि
तथा शुभे” । पुण्यकानि व्रतानि । “या नार्चयन्ति भ-
र्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः । योनिदोषात् पुण्य-
फलं नाप्नुवन्ति निरयङ्गताः । साध्वी जगद्धारयन्ति सु-
खीनाः पतिदेवताः । अनन्यधर्मनित्याश्च सतां पत्न्यान्मा-
न्यताः । अवारुदृष्टाः शौचयुक्ताः धृतिमत्तः शुचि-

वृताः । सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत् सुखं ।
व्याधितः पतितो वापि निर्जनो वा कथञ्चन । न वक्तव्यः
स्त्रिया भर्ता धर्म एष सनातनः । अकार्यकारिणं वापि
निर्गुणं स्त्री पतिं तथा । तारयत्येव साध्वी सा तथा-
त्मानं शुभानने ! । योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं
हतेय सा । वागदुष्टे विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरा-
तनैः । भर्तुं शक्यन्तेन कर्तव्यं व्रतकं सर्वदा स्त्रिया ।
उपवासेऽपि वा सत्ये ! काङ्क्षन्त्या तु शुभां गतिम् ।
कल्याणरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् । तिर्य-
ग्योनिरसहस्रेषु पच्यते यानि विभ्रमात् । यदि स्यान्नाम
मातुष्यं स्त्री लभेदसती सती । चण्डालयोनी दुर्सेधा
जायते कुक्कुरानना । भर्ता देवः सदा स्त्रीणां स्त्रीभि-
दृष्टः सनातने । यस्या हि तृष्यते भर्ता सा सती
धर्मचारिणी । कौतूहलहतानान्तु स्त्रीणां लोको न
शोभनः । भर्तुर्वैव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् ।
कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः । तासां
पुण्यफलं सौख्ये ! पुण्यकैः ससदा हृतम् । पुण्यकानां
विधिं कृत्वा स्वर्गकं प्रति शोभने ! । निबोध स
हि सर्वे हि दृष्टोऽयं तपसा मया । स्नात्वा स्त्री प्रातः-
कृत्याय पतिं विज्ञापयेत् सती । उपवासार्थमथ वा व्रत-
कार्ये धृतव्रते ! । सृष्टा कराभ्यां चरणौ सततं सत्त-
मस्य च । गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं सकृद्यं साक्षतं तथा ।
गोशृङ्गं दक्षिणासिच्य प्रतिगृह्णीत तज्जलम् । ततो
भर्तुः सती दद्यात् स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनोऽथ
निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् । त्रैलोक्ये सर्वती-
र्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् । उपवासेषु कर्त्तव्यमेतद्वि
व्रतकेषु च । स्नानमेतद्वि सामान्यं स्त्रीणां पुंसाञ्च भा-
मिनि ! । अस्त्विति ! मया दृष्टं तपसा हरतोषकम् ।
अभ्युन्यं विद्धि शयनभावनञ्च तथाविधम् । स्वयं प्र-
क्षालनं चापि पादयोरनुशब्दितम् । अनुशब्दितं व्रतो-
पयोगितया कथितम् । “अनुप्रपातो रोषश्च कलहश्च
क्रुतिः सति ! । उपवासात् व्रतादपि सदोषश्च सति
स्त्रियम् । शुक्रमेव सदा वासः प्रशस्तं चन्द्रसम्भवे ! ।
स्नानवासोऽपरञ्चैव उपवासव्रते तथा । पादुकार्थस्तृणैः
कार्यैः सर्वदा व्रतके सति ! । उपवासेऽपि च विधिरेश
श्वं प्रकीर्तितः । अङ्गनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुम-
नस्तथा । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्” ।
“रोचनं कुङ्कुमादिना, सुखोज्ज्वलीकरणम् । दन्तकाष्ठं

शिरःक्षानमुदत्तनसथापि वा । विवर्जितां सृष्टं सर्वां
शौचार्थन्तु विधीयते । तिलामलफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च
समाचरेत् । प्रक्षालनञ्च शिरसः सदा स्नानमिन्द्रितैर्जलैः ।
शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये । नैवमेतत् प्रशस्यते । न पादयोर्न
नालस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता । गोवानसुद्रवानञ्च
कथञ्चिदपि नाचरेत् । खरयानञ्च सततं व्रते चाप्युप-
वासके । नदीजलं प्रस्नवजं शुक्तं वै सोमनन्दिनम् ।।
शुभे तङ्गणे वाय्वादौ विस्तीर्णं जलजालुते । गत्वा
क्षानं प्रशस्तान्तु सदैव खलु सर्वथा । अलाभे त्वद्वृद्धा
स्त्री घटक्षानं समाचरेत् । नवैश्च कुम्भैः क्षातव्यं विधि-
रेव सनातनः । क्षानञ्च कार्यं शिरसा तपःफलमवा-
प्नुयात् । भविष्यत्पुराणे “क्षमा सत्यं दया दानं शौच-
मिन्द्रियनिग्रहः । देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्त्रियवर्ज-
नम् । सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशकः स्थितः” ।
अथ क्षमादीनां स्तनन्ततया चतुर्वर्गसाधनत्वेन विहि-
तानां व्रताङ्गतयाऽभिधानं खादिरं वीर्यकामस्येत्यादि-
वत् संयोगपृथक्त्वान्यावादुपपन्नम् । मत्स्यपुराणे “त-
स्मात् कृतोपवासेन क्षानमभ्यङ्गपूर्वकम् । वर्जनीयं प्रय-
त्नेन रूपम् तत्परं नृप” । यत्कृतं गरुडपुराणे-
“गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमालाहलेपनम् । उपवासे न
दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्” इति यच्च व्यासोक्तम्
“दन्तधावनपुष्पाणि व्रतेऽपि शुद्धं दुष्यति” । तदेतत्स-
मर्तकोपवासविषयम् । भविष्यत्पुराणे “अञ्जनञ्च सता-
म्बूलं सिन्दूरं रक्तवासधी । विष्टवात्सोपवासापि अवैध-
व्यकरं परम् । विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यद-
च्छया” पद्मपुराणे “गर्भिणी स्मृतिकादिश्च कुमारी वाध-
रोगिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्न-
यम्” । गर्भिण्यादिरूपवासे कर्त्तव्ये नक्तं कुर्यात् ।
स्मृतिकादिभिरशुद्धा अन्येन व्रतं कारयेत् । प्रयता शुद्धा,
स्नयं कुर्यात्, पूर्वोऽप्येव विधिः लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्
तदेवं स्त्रीणां कन्यादशायां पित्रादिराज्ञया, विद्वानां भ-
र्तुराज्ञया, विधवानां पुत्राद्याज्ञयैव व्रताधिकारो नान्य-
थेति सिद्धम् । अग्निपुराणे “वीहिप्रष्टकसङ्गाश्च क-
लायाः सखिलं पयः । श्यामाकाश्चैव नीवारा गोवृ-
माद्या व्रते हिताः । कृष्णशङ्खालावुवात्तकीपातङ्ग-
व्योत्क्षिप्तास्त्यजेत् । चरुभैक्षं शक्नु कणाः शाकन्दपि-
हतं मधु” । श्यामाकाः शाखिनीवारा शाकं मूलपत्तादि-
कम् । “हविषप्रव्रतनक्तादावग्निकायादिकं हितम् ।

मधु मांसं विहायान्यदु व्रते च हितमोरितम्” । द्वा० ख०
दयादीनामुपवासगुणतयातदङ्गत्वम् एका० त० दर्शितं यथा
व्रते गुणानाह गोतमः “दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसृया
शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमसृहा चेति” । दया-
दिलक्षणायाह दृढस्थितिः “परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे
द्वेष्टार वा सदा । आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैवैषा प्रकी-
र्त्तिता” । परे उदासीने । आपत्सु रक्षितव्यत्नवति
कल्पतरौ पाठः । आत्मवदितिव्यक्तमाह दलः “यथे-
वात्मा परस्तददृष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदुःखानि
तस्यानि यथात्मनि तथा परे” । दृढस्थितिः “बाह्ये चा-
ध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कश्चित् । न कुप्यति
न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् शु-
षिणो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते
साऽनसृया प्रकीर्त्तिता । अभिष्यपरिहारस्तु संसर्गसाध्य-
निन्दितेः । स्वधर्मे च वप्रवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्ति-
तम् । शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं
तच्च कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्य-
मप्रशस्तविषर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमभिहितमप्यद-
र्शितम् । स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना ।
अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् ।
यद्योत्सङ्गेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यवस्तुना । परस्य
चिन्तयित्वायं साऽसृहा परिकीर्त्तिता” । देवीपुरा-
णम् । “तज्ज्ञानं तज्जपः क्षानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणा प्रोक्ता मनीषिभिः” ।
व्रतकालविवेकेऽत्र विशेष उक्तो यथा “दीर्घकालानुपा-
खनीयतत्तदितिकर्त्तव्यताकलापोपहितनियतसङ्कल्पविषयो
व्रतमिति व्रतलक्षणम् । व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः
“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता-
(पुंस्त्वमार्थम्)नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः” । व्र-
तारम्भप्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषम् “गुरोर्भगोरस्तवात्ये
बाह्व्ये सिङ्गे गुरौ । गुर्वीदित्ये दशाहे तु वक्रिजीवा-
द्विंशके । दिने, प्राप्ताश्रनावातातिचारिगुरुवत्सरे ।
प्राप्ताश्रितनृजीवस्य चातिचारे त्रिपञ्चके । कल्यादा-
ङ्गुत सप्ताहे नीचस्येव्ये सन्निवृत्तये । भान्तकङ्कितके
मासि क्षये राक्षस्युते गुरौ । पौषादिकचतुर्मासे चरणा-
ङ्कितवर्षये । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन द्वितये ।
तृतीयेन तु सप्ताहे भाङ्गल्यानि जिजीविषुः । विष्टारम-
कथंवेधौ ऋडोपनयनोदहान् । तीर्थयानमनागतं तथा

नादिसुरेक्षणम् । परीक्षारामयज्ञांश्च पुरस्चरणदीक्षणे ।
 व्रतारम्भप्रतिष्ठे च ऋतारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे
 देवकृपादेर्वर्जयन्ति च । हातिंश्चद्विसंसास्ते जीवस्य
 भार्गवस्य च । हा संमृतिर्महत्सुते पादास्ते हादश क्र-
 मात् । कक्षात् प्राक् परयोः पक्षं शूरोर्वाङ्गकमालते ।
 पक्षं वृद्धो महास्ते तु भृगुर्वाङ्गो दशाङ्गिकः । पादास्ते
 तु दशाङ्गानि वृद्धो बालो दिनत्रयम् । सिंहस्य शूरो
 विशेषस्तु ज्योतिःकौमुद्याम् “गण्डक्या उत्तरे तीरे
 गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्य सकरस्य च शुरुं यत्नेन
 वर्जयेत्” इति । अथ व्रतानुष्ठानं तत्तत् देवतः “अभुक्त्वा
 प्रातराहारं स्नात्वा चस्य समाहितः । स्त्रियादिदेवताभ्यश्च
 निवेद्य व्रतमाचरेत्” । अत्र प्रातर्व्रतमचारोदित्यन्वयः
 ततश्चाहारमभुक्त्वा इति पूर्वदिने एकभक्तं कृत्वा इत्य-
 र्थकम् । दिवारात्रिभोजनद्वयस्यैकतरनिवृत्त्यैकतरस्थाव-
 सीयमानत्वात् । ऋतुव्रताकरणे कागलेयः “यो ऋ-
 त्वीत्वा व्रतं भोहात् नाचरेत् काममोहितः । जीवन्
 भवति चाण्डालो ऋतः श्वा चैव जायते” । अत्र प्राय-
 श्चित्तपाहं शास्त्रपुराणम् “लोभान्भोहात् प्रमादाद्वा
 व्रतभङ्गो भवेदुच्यते । उपवाससमयं कुर्यात् कुर्याद्वा केश-
 मुण्डनम् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्” ।
 वाशब्दः ससृज्ये तेन मुण्डनञ्च कुर्यादित्यर्थः । प्रमादात्
 सकृदकरणे प्रतिप्रसवमाह देवतः “सर्वभूतभयं व्याधिः
 प्रमादो गुरुशसनम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि
 शास्त्रतः” । आरम्भानन्तरमशौचं न प्रतिबन्धकम् “व्रतय-
 ज्ञविवाहेषु आहोमेऽङ्गने जपे । आरब्धे ऋतकं न
 स्यादनारम्भे तु ऋतकम्” विष्णुक्तेः । व्रतारम्भः सङ्कल्प
 एव तत्रैवोक्तः । आरम्भव्रतस्य समापनं विना करणे तत्-
 फलप्राप्तिरपीत्याहाङ्गिराः “यो यदर्थं चरेद्धर्मसमाप्य-
 ऋतो यदि । स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नोति सत्तुरव्रवीत्” ।
 प्रेत्य परलोके । अशक्तौ जलादिपाने दोषाभावमाह
 बोधायनः “अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्वाङ्मणकास्या च शूरोर्दक्षनमौषधम्” । गर्भिण्यादौ
 विशेषमाह शास्त्रपुराणम् “गर्भिणी स्त्रितिका नक्तं कु-
 मारी च रजस्त्रया । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रि-
 यते तदा” । अशुद्धा पूजादिकं कारयेत् कार्याकमुपवा-
 सादिकं सदा अशुद्धाशुद्धा वा स्त्र्यं कुर्यात् । उपवासा-
 शक्तौ नक्तं कुर्वीत । “उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोज-
 नमिष्यते” इति वचनात् । व्रतदिने वज्रान्द्याह हा-

रीतः “पतितपापगण्डनास्तिकसम्भाषान्दताभिधानादिक
 मुपवासदिने वर्जयेत्” । तथा कूर्मपुराणम् “बहिर्घासा-
 न्त्यजं स्मृतिं पतितश्च रजस्त्रया । न स्पृशेद्भाभिभाषेत
 नेत्तैत हरिवाचरे” । व्रतानुष्ठानकालश्च तत्तत्तिथि-
 विहितपूजाप्रधानकालपूर्वाह्णे प्राप्तिथिसाह्या यथा
 नरसिंहपुराणम् “देवकालान्तु पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च म-
 ध्यमे । अपराह्णे पितृणाञ्च कार्याण्येतानि यत्नत” इति
 तथा श्रुतिरपि पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा-
 मिति । अभयदिने पूर्वाह्णलाभे विशेषवचनं विना युष्मा-
 दिवचनादुच्यवस्था । संक्रान्तिनिमित्तं तत्तत्संक्रान्तिपुण्य-
 काल एव कार्यम् । “तुष्टेः सहस्रभागो यः स कालो
 रविचक्रमः” इत्युक्तेः संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वेन कर्मा-
 नर्हताया संक्रान्तिपदस्य लक्षणया तत्परत्वात् । अत्र तु
 “हृदिकस्य तु संक्रान्तां पुत्रकामा व्रतं चरेत्” इति
 भविष्यपुराणीयेन कार्त्तिकेयव्रतस्य संक्रान्तिविहितत्वे-
 ऽपि “सायंकाले समारोप्य प्रातःकाले विसर्जयेत्” इति
 भविष्यपुराणीयेन पूजाया रात्रिमात्रकर्तव्यत्वाभिधा-
 नात् तदङ्गोपवासस्य चाहोरात्राध्यतया पुण्यकाले
 तदसम्भवात् तदुपुक्ताहोरात्र एव कर्तव्यत्वम् । ततश्च
 संपूर्णाहोरात्रात् परं हृदिकसंक्रान्तौ परदिने पूर्व्याम-
 द्वयस्य पुण्यकालत्वेन तदुपुक्ताहोरात्र एव कार्त्तिकेयव्रतं
 कर्तव्यम् । दिवा तदङ्गमानादेः व्रतत्वेन प्रातरारम्भाह-
 त्वात् तदङ्गोपवासस्य प्रातरारम्भाहत्वाच्च । अतान्यव्रतेषु
 युष्मद्वचनेन शुक्लपक्षकृष्णपक्षादिभेदेन वा तिथिविदेकोक्ता
 व्यवस्थाऽनुसरणीया ।

व्रतप्रतिष्ठाकालश्च पूर्वोक्तेन “शूरोर्भगोरक्तवाल्मे वाङ्गक्ये
 सिंहमे शूरो” इत्यादिवचनोक्तशुरुशुक्राक्तमयादिभिजः
 शुद्धसमय एव कालः । तत्र “सर्वेऽङ्गो कर्तव्या प्रतिष्ठा
 विधिना बुधैः । फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं दक्षाम्निफल-
 कृत्यते” इति हयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनेऽकरणे निष्-
 फलत्वमुक्तेः प्रतिष्ठा नित्या सा च न व्रताङ्गं किन्तु
 कर्मान्तरम् । “समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदन-
 न्तरम्” ब्रह्मपुराणात् । इत्यञ्च तद्दिनेऽशौचादौ यथा
 न स्नात्तौष्ठानं तथा समयाशुद्धावपि नानुष्ठानम् । यत्तु
 “समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम् । न कालनि-
 यमस्तत्र तत्र विधौ परावर्त्तके” इति तत्सम्पूर्णदिवसे
 समयाशुद्धावपि प्रतिष्ठाविधायकं वचनं तत् कामधेनु-
 कल्पतरुकारादिभरलिखितत्वादनारम्भम् । यदेव व्रतं

जात्रयादिकालविशेषनियन्त्रितं काश्यं तस्यैव प्रतिष्ठा यत्
धुनर्निर्णयं कालविशेषनियन्त्रितञ्च न तस्य प्रतिष्ठा पूर्वोक्त
हयशीर्षीये काश्यफलार्थिभिरित्यनेन काश्यस्यैव प्रतिष्ठा-
विधानात् कालविशेषनियन्त्रिते तदसम्भवात् ।

व्रतमेदाश्च नानापुराणोक्तान्तत्वे हेमा० वृ० खण्डोक्ता
अकारादिष्वर्थादक्षरपूर्वकशब्दानुसारेणात्र कर्तव्यकाल-
संहिताः प्रदर्शयन्ते तेषामितिकर्तव्यता तु तत्र दृष्ट्या

अक्षय्यतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “वैशाखस्य सितामेकां
तृतीयामक्षय्यां शृणु । तस्यां स्नानं जपो होमः स्वा-
ध्यायः पितृतर्पणम् । दानञ्च क्रियते किञ्चित् तत् सर्वं
स्यादिहाक्षयम् । आदिः क्षतयुगस्त्रयं युगादिस्ते न
कथ्यन्ते । सर्पपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी” ।

अक्षय्यफलावाप्तिफलकाख्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् ।
“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः । अक्षय्यं फल-
माप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य तु । सा तथा कृत्तिकोमेता
विशेषेण च पूजिता । तत्र दत्तञ्च जपञ्च सर्वमक्षय्यमुच्यते ।
अक्षया सा तिथिस्तस्मात्तस्यां सुकृतमक्षयम् । अक्षतैः
पूजितोविष्णुस्तेन सा चाक्षया स्मृता । अक्षतैस्तु नरः
स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाज्जतान् । सत्तनून् सुसंस्कृतान्सर्वे
क्षुत्वा चैव तथाज्जतान् । विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा
सत्तनून् सुसंस्कृतान् । पक्वान्तु महाभाग ! फलमक्ष-
यमश्नुते । एकाग्रमयुजां कृत्वा च तृतीयां शृणुनन्दन ! ।
इतावत्तु तृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत्” ।

अखण्डकादशीव्रतं वासनपु० उक्तम् । “साधु चाश्वयुजे
ब्रह्मन् ! यदा पद्मजसन्निधिः । नाभ्यां निर्याति जगता-
मीशितश्चकारिणः । तस्मिन् रम्ये शुभे काले या शु-
क्लौकादशी भवेत् ! तस्यां सख्ययुज्येद्विष्णुं येन खण्डं
प्रपूर्यते” । येन विष्णुप्रपूजनेन खण्डमसम्पूर्णं धर्मा-
दिभिः परिपूर्णमवतीत्यर्थः” ।

अग्निचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि
चतुर्थीव्रतं तव । । चतुरात्म्यं हरिः प्रोक्तस्तत्वारश्च
क्षताशनाः । आहिताग्निर्द्विजो यस्य विद्यतेऽग्निचतु-
र्थयम् । सोपवासश्चतुर्थ्यान्तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने । अ-
थर्व्यं चतुरात्म्यं वासुदेवमतन्द्रितम् । तस्यै दद्याद्
द्विजैर्द्राव्य तिलप्रस्थानि पाण्डुराणि । सुवर्णञ्च सुवर्णञ्च
वस्त्रं छतुर्नामपि” । सुवर्णे कर्षात्तनून् “एवं संवत्सरं
कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रितम् । सर्वकामसहस्रस्य यज्ञस्यैव फ-
लमश्नुते” ।

अधोराख्यचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यसिते पक्षे
अधोराख्याचतुर्थी । तासुषोष्य नरोयाति शिवलोकम-
व्रततः” ति०त० ।

अक्षरकचतुर्थीव्रतं मतस्यपु० उक्तम् । “चतुर्थ्यां क्षारकदिने
यदा भवति भारत । । सदा स्नानं तदा कुर्यात् पञ्चरा-
गविभूषितः । अग्निर्भूषां दिवो मन्त्रं जपन्निष्ठे दुर्दु-
सुखः । शूद्रस्तु पूर्णजपन् जोषमास्ते भोगविवर्जितः” ।

अचलासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “सावस्य सितसप्तम्यां
सर्वकामफलपदम् । रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुशं वरा-
नने ! । कृत्वा षष्ठांशमेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् ।
रात्रौ तले चाक्षयेथास्त्रं दत्त्वा शिरसि दीपकम् । आ-
वस्य सितसप्तम्यामचलञ्चालितञ्च यत् । एकभक्तेन स-
निष्ठेत् षष्ठां सप्तम्यं भास्करम् । सप्तम्यां तु व्रजेत्
प्रातः सुगम्भीरजलाशयम्” ।

अदारिद्र्यप्रशोषणं स्कन्दपु० उक्तम् । “षष्ठी नाम तिथिर्याज्या
सामान्या देवतैरपि । एकभक्तेन न क्तेन तथैवायाचितेन
च । उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जितः । अयं हि
भगवान् देवो भास्करश्च परद्युतिः । येन शीघ्रेण ह-
श्येत तद्गुह्यं कथयाम्यहम् । गोपनीयं व्रतं दिव्यमिह
लालके फलप्रदम् । यस्मिन् कृते व्रते चोदरिद्रो न भ-
येत् कुले । षष्ठीतिथिं ससुहृद्व्या ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
आल्योदनञ्च पयसि कृत्वा च शर्करायुतम् । बाहुल्य-
घृतसंयुक्तं वर्षमेकं प्रदापयेत् । कुले तस्यैव ये जाता
ये भविष्यन्ति मानवाः । इह तस्यैव ये सन्ति तान् दा-
रिद्र्यं न गच्छति” ।

अनघाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कृष्णाष्टम्यां मार्गशीर्षे
दास्ययं दर्भनिर्मितम् । अनघं चानघीज्ञैश्च वज्रपुत्रैः
समन्वितम् । स्थापयित्वा शुभे देशे गोमयेनाहुलेपिते ।
स्नात्वा समर्चयेत् पुष्पैः सुगन्धैश्चाहुलेपनैः । अग्नौ देवोक्त-
मन्त्रैश्च दण्डकं मनसा स्मरन् । अनघं वासुदेवन्तु पत्नी
तस्यास्थिसम्भवा । प्रद्युम्नादिपुत्रवर्गं हरिवंशे यथो-
दितम् । वर्षमेकं ततः कृत्वा इदं तदनघं व्रतम्” ।

अनङ्गत्वयोदशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “अनङ्को भगवान्
शम्भुस्तेजोमूर्तिरगोचरः । स एव देवोयेनास्यां तेनानङ्ग-
त्वयोदशी । प्रसिद्धा समनुप्राप्ता नित्या सर्वफलप्रदा ।
मार्गशीर्षेऽमले पक्षे त्रयोदशीं समाहितः । स्नानं नद्यां
तडागे वा शृङ्गे वा कूपतोऽपि वा । कृत्वाथर्व्यं महा-
देवं विधुनाच्छशिपूषणम् । लिङ्गं स्थाप्य भूतमभावे

यत्प्रतिष्ठितम् । तदनङ्गमिति प्रोक्तं पूजयेद्भक्तितोव्रती ।

एतत् व्रतं तद्विधिं वर्षसाध्यम् ।

अनङ्गवयोदशीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैत्रशुक्लवयोदश्याम-

नङ्गं तु पटे लिखेत् । नीलदूर्वाङ्कुट्यामं हस्तमालं

प्रमाणतः । रतिप्रीत्युभयोपेतं पौष्पसायकचापष्टकं ।

पटेषु सुस्थितः कार्यः सर्वेषां परसं नमैः” ।

अनन्तचतुर्दशीव्रतं भविष्योक्तम् “अनन्तव्रतमयम्यन्तिथाव-

स्यामनुत्तमम् । सर्वपापहरं नृणां स्त्रीणां चैव युधि-

ष्ठिर ! । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्या-

हृदानमात्रेण सर्वपापदुष्टयोद्धति” ।

अनन्तदश्याव्रतं पद्मपुं उक्तम् । “ऋणुष्यावहिता देवि !

तथैवानन्तपुण्यकृत् । नराणामथ नारीणामाराधनमनु-

त्तमम् । नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ वा पुनः ।

शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । गौरोच-

नाऽथ गोमूत्रं सुस्तागोशक्तं दधि । चन्द्रेण च

कंसिम्बत्र ललाटे तिलकं न्यसेत् । सौभाग्यारोग्यकृद्-

यस्मात् सदा च ललिताप्रियम् । प्रतिपन्नतृतीयायां

पुमान् वाथ सुवासिनी । धारयेद्भक्तवस्त्राणि कुसुमानि

सितानि च” ।

अनन्तद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । “द्वादश्यां शुक्लपक्षे च

मासि भाद्रपदे नरः । नैवेद्यमन्त्रपुष्पाद्यैरर्चयेज्जलशा-

यिनम् । न चाऽऽलपेद्विकर्मस्थानं पाषण्डान् पतिताङ्ग-

दान् । स्नात्वा जपघ्ननन्तेति शतमष्टोत्तरं बुधः । वृजं-

स्तिष्ठन् स्नपन् भुङ्क्त्वा बुध्यन् प्रसन्नचित्ते क्षुते । वेदनार्तः

ऋरेक्षितमनस्तं मनसा गिरा । व्रतमेतद्विधानेन कुर्यात्

संवत्सरं नरः” ।

अनन्तपञ्चमीव्रतं स्कन्दप्रभासोक्तम् । “यो नरः पूजयेद् नागं

पञ्चम्यां फाल्गुने सिते । पञ्चोपचारविधिना भिताहारो

जितेन्द्रियः । न तं दृशन्ति फणिनो दश वर्षाणि पञ्च

च । विधं न क्रमते तस्य कुले सातकुलेऽपि च । त-

स्मात् तं पूजयेद् यत्नात् पञ्चम्यञ्च विशेषतः” ।

अनन्तफलसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां

मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत्

सप्तवाहनम् । पुष्पधूपदिभिर्वीरः कृतपानाञ्च तर्पणैः” ।

कृतपानां, ब्राह्मणादीनाम् । “पाषण्डादिभिरालापस-

कर्वन्नियतात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुङ्क्ते

वाम्यतः । तिष्ठन् ब्रुवन् प्रस्थितस्य क्षुतप्रसूजिता-

दिषु । आदित्यनामस्मरणं कुर्यादुच्चारणं तथा । अने-

नैव विधानेन साक्षान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पा-

रणे पूर्णं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन अश्वमेधेन

प्रणमेत् पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्यादादित्या-

राधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गमर्थेन सानन्त्यं फल-

मश्नुते” ।

अनोदनसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु वैशाखे

षष्ठ्यां सस्यपुपोषितः । पूजयेद् भास्करं भक्त्या पुष्प-

धूपदिलेपनैः । येन तत् पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते

तव । तदा वैश्ववणो येन विधिनाऽपूजयन् प । दनखाद्यं

भवेद् यद्धि तदोदनमिति श्रुतम् । भक्ष्यं चूयं तथा लेह्य-

मोदनन्ति प्रकीर्तितम् । तोयं चाऽनोदनं प्रोक्तं त-

स्मात् तत्परिवर्जयेत् । तत् परिवर्जयेदिति तच्छब्देन

अोदनः पराश्रयते तस्मादोदनमेव वर्जयेत्तु पेयमपि

तस्यानोदनत्वात्” । “इत्येवानोदना नाम सप्तमी भर-

तर्धम ! । यास्तपोष्य नरो भक्त्या धनधान्यमवाप्नुयात्” ।

अपराजितासप्तमीव्रतं भविष्यपुं “मासि भाद्रपदे शुक्ला स-

प्तमी या गणाधिप ! । अपराजितेति विख्याता भट्टा-

पातकनाशिनी । चतुर्थ्यामेकभक्तान् पञ्चम्यां नक्तमादि-

शेत् । उपवासस्तथा षष्ठ्यां सप्तम्यां पारणं भवेत् । धा-

रणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । पुष्पाणि क-

रवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् । धूपक्रिया गुग्गुलुना

नैवेद्यं गुडपूपाः । नभस्यादिषु मासेषु विधिरप्यप्रकी-

र्तितः” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

अमावस्याव्रतं कूर्मपुं उक्तम् । “अमावस्यामनुप्राप्य व क्षा-

णाय कुटुम्बिने । यत् किञ्चित् वेदविदुषे दद्याद्विद्वद्ग-

शङ्करम् । प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः ।

सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नशति” ।

अभीष्टसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । सप्तम्याम् इत्युपक्रमे

“पूजयित्वा सप्तर्षीं हीपाक्षव तदा नरः । पातालांश्च

महाभाग ! भुवनाग्रत्यभीषिताम्” ।

असुक्तभरणसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “भट्टे ! भाद्रपदे मासि

सप्तम्यां सन्निभाशये । स्नात्वा शिवं मण्डनके लेखयित्वा

तथास्विकाम् । भक्त्या सम्यक् समयं कुर्याद्ब्रह्मा करे

शुणम् । यावज्जीवं मयात्मा तु शिवस्य विनिवेदितः” ।

अरुन्धतीव्रतं स्कन्दपुं उक्तम् । “अरुन्धतीव्रतं वक्ष्ये सदा

सौभाग्यदायकम् । येन कीर्त्तनं वै सस्यकं नारी सौभा-

ग्यभाजनम् । जायते रूपसम्पन्ना पुत्रपौत्रसमन्विता ।

यश्चान्तुं ससाक्षात् तृतीयायां सुरर्षम ! । स्नानं कृत्वा

तु विधिवन्निराज्ञोपोषिता सती । मिथुनानि च च-
त्वारि समाह्वय यतवता । पूजयेत् पुष्पताम्रलैश्चन्दनैश्च
तथाक्षतैः ।

कर्कसमीव्रतं भविष्योक्तम् । “सप्तस्यां च तथा षष्ठ्यां पञ्चयोरभ-
योरपि । योऽवदमेकं नक्तभोजी नियतात्मा जिते-
न्द्रियः । यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं सत्तयाजिनाम् ।
सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं सत्तयाजिनाम् । तत्फलं
सकलं प्राप्य सम लोकमुपैति सः” ।

कर्कसमीव्रतं ब्रह्मपुं चक्रम् । “कर्कसं पुटं युक्तं सुदक्षप्रभितं
पिबेत् । क्रमाद् दद्यात् चतुर्विंशमेकं जियते पुनः ।
हास्यां संवत्सराभ्यां तु समाप्य नियमोभवेत् । सर्व-
कासप्रदा ह्येषा प्रसीदत्यर्कसमी” ।

कर्कसमुटसमीव्रतं भविष्यपुं “फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां
सस्यगुणोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा पुष्पगन्धानुलेपनैः ।
कर्कसपुष्पैर्महावाहो ! गुग्गुलेन सुगन्धिना । सितेन
भूषयन् देवं चन्दनेन दिवाकरम् । शुद्धोदनञ्च नैवेद्यं
पलानां त्रितयं रवेः । एवं पूज्य दिवा भातुं रात्रौ
तस्याप्यतः स्वप्ने” ।

कर्कोटमीव्रतं भविष्योक्तरोक्तम् । “यदाष्ट्यां शुक्लपक्षे र-
विवारोऽभिजायते । उपोष्या सा प्रयत्नेन तेनैव वि-
धिना नृप ! । कर्कयेद्देवदेवेशं सह देव्या महेश्वरम् ।
विशेष एव एवात् शिवस्य नयनेस्थितम् । भातुं सम्य-
कयेद् भक्त्या गन्धधूपैश्चैः शुभैः । शिवस्य सितपुष्पैस्तु
रक्तपुष्पैस्तथास्विकाम् । रत्नैरक्तसितैर्दिव्यैर्भक्तमानर्कयेद्
विभुम् । कुङ्कुमेनालभेद्देवीं चन्दनेन महेश्वरम्” ।

कर्कजावणिकव्रतं ब्रह्मपुं चक्रम् । “प्राप्ते तु आवणे
वासि शुक्लपक्षे मनोहरे । संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूज-
येद्भक्तशक्तितः । सासं यावन्नृपमतः संस्मरन् पार्वतीं
हृदि । श्रुताध्यैः श्रुतकुरुमैः श्रुतचन्दनकेन च । गन्धै-
र्धूपैश्च नैवेद्यैश्चालोद्भवैः फलैः । कर्क्यं दद्यात्
फलैर्नैव कुहुमाक्षतचन्दनैः । नमोऽर्कजावणि ! देवि !
सर्वपापक्षयहरि ! । गृहाण ध्यायं हि देवेश ! शङ्करेण
समं सम” ।

कर्कोदयव्रतं स्कन्दपुं चक्रम् । “मावासायां व्यतीपात व्या-
दित्ये विष्णुदेवते । कर्कोदयं तमित्याहुः सहस्रार्कपक्षैः
समम् । पुराकृतं वसिष्ठेन जामदग्नेन सुव्रत ! । सका-
द्यैर्कुरुष्वैव वक्रभिर्वाकुरैश्चतैः । अन्यैः शतसङ्ख्यैश्च
हृष्टं भवति कुम्भज ! । दानानां दक्षतीर्थानां फलं येन

कृतं भवेत् । साधमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने ।
वैष्णवेन च कलेष व्यतीपाते सुदुर्लभे” । वैष्णवर्कं अ-
वणम् “पूर्वाह्णे सकृन्मे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
सर्वपापविशुध्यर्थं नियमस्थो भवेद्भरः । त्रिदैवत्यं व्रतं
देवाः करिष्ये भुक्तिस्तुतिदम् । भवन्तु सद्भिर्धौ मेऽद्या-
तयोदेवास्तयोऽग्नयः” ।

कलवणव्रतं तीयाव्रतं भविष्योक्तम् । “श्वविधा प्रिययुक्ता
शुचिर्भोजना सती । सोपवासा तृतीयायां कलवणं प-
रिवर्जयेत्” । सोपवासेति वृत्तारम्भे द्वितीयायां कतो-
पवासा तृतीयायां कलवणं परिवर्जयेत् “सा संभ्रूणीत
वै भक्त्या व्रतसामरस्यान्तिकम् । गौरी ददाति स-
न्तुष्टा रूपसौभाग्यमेव च । लावणकलवणं हृद्यं स्वाप्यं
पुंसं मनोऽनुगम् । पतिं मनोरमं नारी भर्ता भाव्या
मनोरमा । गौरीव्रतेन लभते राजन् ! कलवणवर्जनात्”
अविज्ञाविनायकचतुर्थीव्रतं वराहपुं “अथ विष्णुहरं रा-
जन् ! कथयामि तवानघ ! । येन सम्यक् कृतेनेह न
विघ्नस्तपजायते । चतुर्थ्यां फाल्गुने नासि सहीतव्यं
व्रतान्वदम् । नक्ताहारेण राजेन्द्र ! त्रिबाह्वं पारयं
स्मृतम् । पारयं नक्तभोजनम् “तदेव वज्रौ होतव्यं
ब्राह्मणाय च तज्जयेत् । चतुर्मासपूतञ्चैव कृत्यं पञ्चमे
तथा । सौवर्णं राजतं वापि कृत्वा विप्राय दापयेत्” ।
अवियोगतृतीयाव्रतं कालिकापुं चक्रम् । “अवैष्यप्रदं
स्त्रीणामवियोगव्रतं त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नात्वा
शुक्लाम्बरान्विता । दद्यात् चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं मुञ्जीत
पायसम् । आचम्य च शुचिर्भूत्वा दण्डवच्छङ्करजनेत् ।
सुदान्विता समस्तस्य विद्याय परमेश्वरम्” ।

अवियोगहादशीव्रतं भविष्यपुं “शुक्ले भौषपदे नासि हा-
दश्यां समुपोषितः । स्नात्वा कलाशये कृष्णे शुक्ल-
रधरः शुचिः । कलान्ते कण्डलं कृत्वा गोशयेनातिशो-
भनम् । गोधूमचूर्णे कन्द्ये सत्कृत्वा कनार्दनम् ।
लेखयित्वा हरं गौरीं सावित्रीं ब्रह्मणा सह । राज्ञा
(चन्द्रेण) सह रविं राजस्वैलोक्योद्द्योतकारकम् ।
गन्धधूपैस्तथाधूपैर्नैवेद्यैर्भक्तितोऽर्चयेत् । अवियोगव्रतं
पार्थ ! कल्पेणानेन तद्व्रतः । अवियोगाद् दक्षमना
शिरसाधाय केशवम्” ।

कलकुरुसमीव्रतं भविष्यपुं “शुद्धपक्षे तु सप्तस्यां नासि
भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् सप्तवारं
हृदम् । धूपधूपैर्नैवेद्यैः । कृतपानाच्च तर्पयेत्” ।

पाषाण्णादिभिरावापमज्ज्वलितान्तावान् । विप्राय द-
क्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्वयतः । तिष्ठन् भुवन्
प्रस्थितस्य क्षुतप्रस्थं जितदिषु । आदित्यनामस्वरणं कुर्वी-
तुद्धारणं तथा । अनेनैव विधानेन जातान् द्वादश वै
क्रमान् । उपोष्य पारणे पूर्णं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् ।
पुण्येन श्रवणेनेह प्रणमेत् पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः
पुरुषः कुर्वीदादित्याराधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गम-
भ्येत्य सानन्त्यं फलमप्नुते । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्प-
धूपादिभिः शुचिः । श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाय सप्त-
वाहनम् । प्रायेह विपुलं देवं धर्मानन्तरमश्नयम् ।
अमृतं लोकाभायाति दिव्यं स्वर्गपतेः शुभम् । इत्यादि
अन्यथयनद्वितीयावृतं भविष्यपुं “चातुर्मास्ये भवेद्भोजनम् ।
वर्षायां व्रतस्तत्तमम् । श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे
नराधिप । । श्रावणादिकात्तैकान्तं कुर्वीत तत् व्रतस्त-
मम् । पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः । ” “ततो
भाद्रपदे मासि यवदानं दद्याति च । ततश्चाश्विद्वितीयायां
शय्यादानं विशेषतः । न तस्य अन्यं शयनमपुत्रो न
भवेद्भारः । ततश्च कार्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप । ।
शर्कराखण्डखाद्यानि दधिशीरहतानि च । उपहारं
भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः ” इत्यादि ।

अशोकत्रिरात्रवृतं भविष्योत्तरोक्तम् । “तच्छृणु स्वमशो-
काख्यं त्रिरात्रव्रतस्तत्तमम् । मासि मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे
भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदशप्राज्ञेकमन्तु कार-
येत् । ततः प्रातःसप्तत्ययं स्नानं कुर्वीत ततो व्रती । ”
अशोकपूर्णिमावृतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “अशोकपूर्णिमा-
मेतां शृणुष्व गदतो मन । उपोष्यास्यां नरः शोकं
नाप्नोति स्त्री तथापि वा । फाल्गुनामस्तपश्चत्वारिंश-
मास्यां नृपोत्तम । । शृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शि-
रसि वै रुद्रम् । रुद्रप्राशनं ततः कृत्वा कृत्वा च स्थ-
यिष्ठं रुद्रा । पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाभ ना-
मतः । वरणीयं तथा देवीमशोकैति च कीर्तयेत् । यथा
विशोका वरणिः हतकृत्या जनार्दनात् । तथा सां
सर्वशोकेभ्यो मोक्षदाशेषधारिणि ! ”

अशोकप्रतिपदवृतं भविष्योत्तरोक्तम् । “अशुक्लशुक्लपक्षस्य
प्रथमेऽङ्गि दिनोदये । अशोकं पूजयेत् हृत्वं प्रहृष्टशुभ-
पक्षवत् । प्रहृष्टैः सप्तधात्यैव पुण्यकर्मैर्दकैः शुभैः ।
फलैः कालोज्ज्वैर्दिव्यैर्नैरिकैः सदाङ्गिः । धूपदीपा-
दिना तत्र पूजयेत्तत्तमम् । अशोकं पाण्डवश्रेष्ठ !

शोकं नाप्नोति कुलचित् । पितृभ्रातृपतिश्च सुत
जामातृणां तथा” ।

अशोकाष्टमीवृतं विष्णुपुराणोक्तम् “अशोककलिकासाष्टौ ये
पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि तथाष्टम्यां न ते शोक-
मवाप्नुयुः” । अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः । कूर्मपुरा-
णेऽपि “अशोकस्याष्टकलिका मन्त्रेणोक्तेन भजयेत् ।
शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यो रूपवानपि जायते” । “शुक्ला-
ष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा । दूर्वाप्रतानं
स्रजेतस्तत्तराशाभिगामिनम् । पूजयेद्दृष्टहसानीयं गन्ध-
माख्यातुलेपनैः । फलमूलेक्षया चैव दीपं धूपैर्विसर्ज-
येत् । अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्या च कथञ्चन । भोक्त-
व्यञ्चं तथा अन्नम् । वज्रपक्वविवर्जितम् । दूर्वाङ्कुरस्थं
सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम् । यौवनं स्थिरमाप्नोति
यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वास्तु पूजनीयाश्च-
शोकिका । गन्धमाख्यानमस्कारदीपधूपाक्षसम्पदा । त-
स्मिन् हनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्जिते । भवत्यथो
विशोका सा यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वास्तु
नचेच्छुक्लैः वे सुने । प्रोष्ठपद्यामतीतायां या स्यात् क-
ष्णाष्टमीं दिज ! । तस्यामवश्यं कर्तव्यं देवीं पूज्य
यथाविधि” । इदं व्रतान्तरम् ।

अहिंसावृतं पद्मपुं “वर्जयित्वा पुमान्मांसमवदानं गोप्रदो
भवेत् । तदङ्गमेव दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अ-
हिंसाव्रतमित्युक्तं कल्याणे भूपतिर्भवेत्” ।

आग्नेयवृतं भविष्योत्तरोक्तम् । “सकलवस्यां भक्तेन पूजयेद्
दिव्यवासिनीम् । पुष्पैर्धूपैश्च दीपैर्नैवेद्यैर्विधैरपि ।
पूजयित्वा ततो विद्यात् पञ्जरं सुकस्युतम् । हेमं वि-
प्राय दद्याद् यः स वाक्मी जायते नरः । सकलज्ञेन
नक्षत्रेण अग्निर्लोकप्रदायकम्” ।

आज्ञासंक्रान्तिवृतं स्कन्दपुं “सङ्क्रान्तिदिवसे पुण्ये प्रार-
भेक्षियमं व्रते । पञ्चमष्टदलं कृत्वा जुहुमेन तु भा-
स्करम् । पूजयेन्नृपस्यार्थं विधिवद् शुद्धस्त्रिधौ ।
आज्ञा तेजस्वरी दत्ते प्रसादीप्तिप्रसस्वरी । आज्ञां स-
र्वलगां देव ! मम देहि नाभोऽस्तु ते । पूज्यैव जुहु-
मेनाथ दद्याद् विप्राय भोजनम् । उद्यापने तु अ-
खण्डं शुं सौवर्णं सरथं तथा । एकचक्रञ्च सप्ताश्वसंख्येन
समन्वितम् । यः जुर्वीदुविधिना नेन आज्ञासंक्रान्तिस्त-
नाम् । अथाज्ञां स्खलित्वा लोके स्मर्य तत्तस्य जायते” ।

आदित्यवृतं भविष्यपुराणोक्तम् “योऽर्द्रमेकं प्रकुर्वीत नक्तं

हि सद्दिने नरः । ब्रह्मचारी जितक्रोधो समार्चन-
परः खग ! । संवत्सरान्तमासाद्य सङ्गतांश्च द्विजो-
त्तमान् । भोजयित्वा वृत्तो ब्रूयात् प्रीयतां मे दि-
वाकरः । यश्च भक्तिप्रसाद्युक्तो सप्त लोकं स गच्छति ।
स च भानुव्रतं लोकं भुवं सम्प्राप्नुयाच्चरः । ये त्वादित्य-
दिने प्राप्ते आङ्गं कुर्वन्ति मानवाः । सप्तजन्मानि ते
प्राप्ताः सम्भवन्ति विरोधताम् । वैराग्यसिद्धिं वै प्राप्य
सप्त लोकं व्रजन्ति ते । उपवासन्तु कुर्वन्ति ये त्वादित्य-
व्रते सदा । जपन्ति तु महाश्वेतामीप्सितं लभन्ते फ-
लम् । विशेषादादित्यदिने जपमानो गणाधिपान् ।
मङ्गलं महाश्वेतं जपन् वैरोचनं वदम् ।

आदित्यशयनव्रतं आदित्यपुं “आदित्यशयनं नाम यथावच्छ-
कृत्तार्चनम् । येषु नक्षत्रयोगोऽलं पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
यदा हस्तेन सप्तस्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सूर्यस्य वायु
संक्रान्तौ वा तिथिः सर्वकामिकी । उषासहेतुरस्या-
ज्ञोमर्चयेत् सूर्यनामभिः । सूर्यार्चां शिवविष्णुश्च उभवं
पूजयेत्ततः । उषापते रवेर्वापि न भेदः कचिदिष्यते ।
यस्मात् तस्मात्पञ्चैव ! गृहे शम्भुं समर्चयेत्” इत्यादि ।
आदित्यनन्दादिव्रतं भविष्यपुं “दादृश्यां हस्तेभे वारो आ-
दित्यस्य महात्मनः । नन्दो भद्रस्तथा सौम्यः कामदः
पुलस्तथा । जयो जयन्तो विजय आदित्यानामुपास्थितः ।
हृदयो रोगहा चैव महारोगविनाशनम् । साल्मती-
कुसुमानीह श्वेतचन्दनसुतमम् । धूपं गुग्गुलुश्चैव नैवेद्यं
पूषमेव तु । दत्त्वा पूर्णस्तु विप्राय ततो भुञ्जीत
वाग्यतः” ।

आनन्दव्रतं भविष्यपुं “चैत्रादिचतुरो मासान् जले कुर्याद-
र्चाचितम् । व्रतान्ते मणिकन्दद्यान्मन्त्रसमन्वितम् ।
तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोकं सङ्गीयते । कल्पान्ते
भूपतिर्नाम्ना ह्यानन्दव्रतमुच्यते” ।

आनन्दपञ्चमीव्रतं भविष्यपुं “पञ्चमी दयिता राजान् !
नागानां नन्दवर्द्धिनी । पञ्चम्याः किञ्च नागानां भवती-
त्युत्सवो महात्मान् । वासुकिस्तिलकश्चैव कालियो मणिभ-
द्रकः । धृतराष्ट्रश्चैरावतः कर्कोटकधनञ्जयो । एते प्रथ-
मस्त्यभयं प्राणिनां प्राणदाः सदा । पञ्चम्यां क्लृपय-
न्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः । तेषां कुले प्रयच्छन्ति
स्वभयं प्राणदक्षिणाम्” ।

आनन्दानवमीव्रतं भविष्यपुं “आनन्दा नन्दिनी नन्दा
महानन्दा सङ्गीयते ! । तथाद्या मवमी पुण्या पञ्चमी

महती स्रुता । फाल्गुनामवपञ्चम्य नवमी या सङ्गी-
यते ! । आनन्दा सा महापुण्या सर्वपापहरा शुभा ।
कृत्वैकभक्तं पञ्चम्यां पञ्चम्यां तस्या नृप ! । अयाचि-
तन्तु सप्तस्यामुपवासः परेऽहनि । य एवं पूजयेद्भक्त्या
नवम्यां विधिवच्च ! । सोपवासोऽर्चयेद् देवीं धूपं दद्यात्
तथागुरुम् । सावैश्वर्यमिरादीयं द्वितीयं पारणं शृणु ! ।
आदीयम् आद्याम् “भोजयेद् विप्रकन्याश्च नवम्यां ब्रह्म-
णस्त्रियः । साक्षि साक्षि महाबाहो ! यथा शक्त्या य-
थाविधि । आषाढे आवणे साक्षि साक्षि भाद्रपदे तथा ।
तथाचाश्वयुजे साक्षि पूज्या भगवती विभो ! । कृत्वैकभक्तं
पञ्चम्यां पञ्चम्यां नक्तं तथा नृप ! । अयाचितं तु सप्तस्या-
मुपवासः परेऽहनि । सोपवासो नवम्यां तु पूजयेद्विधि-
वच्छिवाम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं सङ्गीयते” ।
आयुधव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि
चतुर्भूतिव्रतान्तव । शङ्खचक्रगदापद्मचतुराङ्गा प्रकी-
र्तितः । वासुदेवः स्रुतः शङ्खः चक्रं सङ्कर्षणस्तथा ।
प्रद्युम्नश्च गदा पद्ममनिरुद्धो जगद्गुरुः । आवणादिषु
सासेषु वह्निःस्नातस्तु नक्तभुक् । तेषान्तु पूजनं कुर्यात्
प्रतिभासमनुक्रमात् । गन्धमाल्यनसंस्कारदीपधूपार्च-
सम्पदा । ततस्तु कार्तिकस्थान्ते समाप्ते तु तथा व्रते ।
ब्रह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ।
कांक्षपात्रञ्च स्रुतं ससुवर्णं तथैव च । कृत्वा व्रतं साम-
चतुष्टयञ्च प्राप्नोति लोकं त्रिदशेश्वरस्य । मानुषप्रमा-
साद्य तथैव पश्चात् वसुधैरेवो भवतीह वीरः” ।

आरोग्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “प्रोष्ठपद्याचतीतायां प्रति-
पत्प्रभृति क्रमात् । यादवञ्च दिवाऽज्ञायासनिरुद्धं प्र-
पूजयेत् । पूर्वोक्तेन विधानेन यावदाश्वयुजी भवेत्” ।
पूर्वोक्तेन रूपावाप्तिव्रतोक्तेन “सारसैरर्चयेद् देवं जातो-
पुष्पदिने दिने” । सारसैः कमलैः “एतेन जुहुहाट् बङ्गिं
हृतं दद्याद् द्विजातये । भोजनं गोरसप्रायं तथा विप्रांश्च
भोजयेत् । त्विरातोपोषितः सस्यगाश्च पुञ्जान्तो नरः” ।
अपरं वराहपुं “अथापरं महाराज व्रतमारभ्यसंज्ञि-
तम् । कथयामि परं पुण्या सर्वपापप्रणाशनम् । तस्यैव
साधसासस्य सप्तम्यां सप्तपोषितः । पूजयेद्भास्करं देवं
विष्णुं सजातनम् । आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो !
सूर्य ! दिवाकर ! । प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो
विभः । पञ्चम्यां चैव कृताहारः सप्तस्यामुपवासकः । अष्ट-
म्याञ्चैव सुञ्जीत एष एव विधिः क्रमः । अनेन व्रतस्य

पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्देविम् । तस्मारोग्यं धनं धान्यमिह
जन्मनि जायते । परत्र च सुखं स्थानं यद्वत्त्वा न निवर्तते ।

आरोग्यदशमीव्रतं गरुडपु० “व्रतमेतन्महाबुद्धे ! कार्यमा-
रोगप्रसिद्धता । सर्वकार्यान्मेतद्वि लिप्सुना जीवितं
चिरम् । उपवासश्च कर्त्तव्यो नवम्यामिह सुव्रत ।
दशम्यां तु कृतज्ञानो भक्तलायतनं हरिम् । देवमिन्द्र-
रथा सार्द्धं ध्यात्वा च जगतां प्रतिम् । यद्वच्चक्र
गतापङ्गगाङ्गासिधरसुत्तमम् । इन्द्रिया लक्ष्म्या “फ-
लेषूपैश्च पुष्पैश्च पायसेन समर्चयेत्” ।

आयुर्व्रतं गरुडपु० “यतस्तच्छान्तिजननमायुःप्रदमनाकुलम् ।
सर्वसौख्यप्रदं भद्रं तादृग्व्रतमिहोच्यते । चतुर्दश्यां
शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्वकम् । पौर्णमास्यान्तथा कृत्वा
देवपूजां समाचरेत् । मण्डलं चतुरस्रन्तु कारयेत् कुसुमा-
क्षतैः । तस्मिन् श्रीं श्रियं देवीमर्चयेत् सुसमाहितः” ।

आयुःसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि आयुः-
संक्रान्तिसुत्तमां । संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्ववच्च दिशक-
रम् । कांश्चं चौरघ्नं दद्यात् सहिरण्यं स्वशक्तिः ।
मन्त्र एव पृथग्दाने पूजा सैव प्रकीर्तिता । सचौरं
सुरभोजातं पीयूषसमरूपकम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं
मम देहि हिजापितम् । अग्नेन विधिना सम्यक् सर्वं
दद्यादतन्द्रितः” ।

आशादित्यव्रतं स्कन्दपु० “आसप्तम्यायुजं प्राप्य यदादित्य-
दिनं भवेत् । तदा व्रतमिदं ग्राह्यं नरैस्त्र्योभिर्विशेषतः ।
यावत् संवत्सरं तावद्विधिनानेन पुत्रक ! । गोमयेन जितौ
कुर्यात् मण्डलं वर्जुलं पुनः । रक्तपुष्पैरक्षताद्यैरर्घ्यं
तत्र प्रदापयेत् । यथाशा विमलाः सर्वाः सूर्या ! भास्वर-
भातुभिः । तथाशां सफलं मह्यं कुरु नित्यं मया-
र्चितम् । एवं यः कुरुते सम्यक् व्रतमेतदनुत्तमम् । आ-
शादित्येति विख्यातं तस्य पुण्यफलं महत् । इत्यादि
आश्रमव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि च-
तुर्भूतिव्रतं तदा । जैत्रेयामासपक्षे तु शोपवासी जि-
तेन्द्रियः । चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा संपूजनं शुभम् ।
काञ्चनं दक्षिणां दद्यात् हिजाय ब्रह्मचारिणे । तथा
सङ्कर्षणं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम्” ।

आषाढव्रतानि महाभारते “आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा सा-
मयतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ।
आषाढमेकभक्तेन पूजयेद्विष्णु तत्परः” ।

इन्द्रपौर्णमासाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “लिङ्गसंपूज्य दम्पत्या-

न्युपवासी विभूषयेः । पौर्णमास्यामवाप्नोति मोक्षमिन्द्र-
व्रतादिह” ।

ईशानव्रतं कालिकापु० “अथोपोष्य चतुर्दश्यां युरोर्दिने ।
पूजयेद्विधिनानेन लिङ्गं सर्वं निबोध मे । ब्रह्माणः
पश्चिमे भागे वामे लिङ्गस्य वै हरिम् । खखोलकं द-
क्षिणे रौद्रनीश्वरं प्राग्दिशि स्थितम्” । खखोलकमर्घ्यम्
ईश्वरव्रतं भविष्यपु० “ईश्वरस्य चतुर्दश्यां सर्वैश्वर्यसम्पत्-
तः । बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्वाज्ञात् संशयः । मूलम-
न्त्रसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्तिताः । पूर्ववत्संपन्नस्यः
कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति वि-
धीयते । पूजाऽशाखेन शाखेन कृतापि तु फलप्रदा ।
आज्यधारासमिद्धिश्च दक्षिणोराक्षसाजिकः । पूर्वेक्षफ-
लदो होमः जनः शान्तेन चेतसा” । एतद्व्रतं वैश्वानर
प्रतिपद्व्रतवद्ग्राह्येयम्” ।

उदकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “उदकपञ्चतं पीत्वा क्रियते
या तु सप्तमी । सा ज्ञेया सुखदा वोर ! सदेवोदकस-
प्तमी” ।

उभयद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “श्रेष्ठं व्रतानां सर्वेषां-
सुभयद्वादशीव्रतम् । तत्तच्छ्रद्धां सम्प्रवक्ष्यामि समाहित-
मनाः शृणु ! । ततोऽपराह्णे सन्त्यक्तनमस्यादिकः
शुचिः । प्राच्यांश्च वेदविदुः पुराणज्ञात् जितेन्द्रियात् ।
संपूज्य देवदेवेशन्तन्तधावनपूर्वकम् । कुर्याच्च नियमं पार्थ
गुरुदेवाग्निसन्निधौ । एकादश्यां निराहारः स्थित्वा-
हमपरोऽह्नि । भीक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भ-
वाच्युत ! । इत्युक्त्वाथ गुरुं नत्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।
भूमौ स्वमेज्जितक्रोधः शब्दादिविषयो ज्ञानः । अग्नेन
विधिना नासि तस्मिन् कृष्णामुपोषयेत् । द्वादशीं पुरुष-
व्याघ्र ! ध्यायन् सङ्कर्षणं विभुम् । प्राग्वत्सर्वं ततः कृत्वा
ब्राह्मणाय निवेदयेत्” । इदञ्च व्रतं मार्गशीर्षादिकान्ति-
कान्तद्वादशमाससाध्यं तच्च उभयपक्षयोः कार्यम् ।

उभयनवमीव्रतं भविष्यपु० “योऽष्टमेकं प्रकृषीत नवम्यां
नक्तमादरात् । इह भोगानवाप्याप्नोति परत्र च दिवं
पूजेत् । पोषे मासे च सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्जितः । पञ्चवर्गे-
वर्षी यत्नादुपवासेन पात्रयेत्” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

उभयसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “पोषे मासे च सप्तम्यां यः
कुर्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी स्नातो गो-
मूत्रगौरवैः । पञ्चयोः सप्तमीं यत्नादुपवासेन यो नरेत् ।

लिखन्त्यनर्चयेद्भक्तं श्राद्धलेयञ्च व्रतम् । तदवधिवर्ष-
साध्यम् । व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “अनेनैव विधानेन
प्रतिभासन्तु यो नरः । सप्तमोदितयं कुर्यादुयावत् सं-
वत्सरं रवेः । सोऽश्वमेधमवाप्नोति सूर्यलोकं च ग-
च्छति । कुलसङ्घरते राजन् ! सर्वान् कामानुपाप्नुते” ।
उभयमाहेश्वरवतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “लोकं हि-
तार्थं पार्वत्या उभयमाहेश्वरव्रतम् । समाख्यातं पुरा-
णार्थं । नाद्यापि प्रथितं भुवि । मार्गशीर्षे सिते पक्षे
तृतीयायां समाहिता । कृतोपवासा राजेन्द्र ! सर्वभो-
गविवर्जिता । संवेष्ट्य श्वेतवस्त्रेण शिवं रक्तेन चा-
स्त्रिकासम् । पञ्चाङ्गं दहेन्दुरी भक्तिभावेन भाविता ।
भोजयेच्छिवभक्तांश्च ब्रह्मणान् वेदपारगान् । भक्त्येभ्यो
दक्षिणां दद्याद्भक्त्या शायविनाकृतम्” । कृतोपवासा
सङ्कल्पितोपवासा “हेमीसुमां रजतपिण्डमयं महेशम्
रोष्ये सुहृदपुत्रमे ससुपस्थितौ तौ । संपूज्य रक्तसित-
वस्त्रयुगोपगढौ नारी भवत्यविधवा सुतसौख्ययुक्ता ।
पौर्णमास्यामनावासां चतुर्दश्यादिषु च । नक्तमवदन्तु
कुर्वीत हविष्यैर्ब्रह्मचारिणी । उभयमाहेश्वरप्रतिमां हेन्ना
कृत्वा सुशोभनाम् । राजर्तौ वापि कर्माङ्गं स्नापयित्वा
हृतादिभिः । गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य वस्त्रयुग्मैश्च शोभनेः ।
भक्तभोज्यैरशेषैश्च वितानध्वजचामरैः । भोजयेच्छिवभक्तांश्च
दीनानाथान् प्रतर्पयेत्” । व्रतान्तरं शिवधर्मोत्तरोक्तम् ।
“अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां नियतब्रह्मचारिणी । वर्षमेकं
न भुञ्जीत महीभोगजशोषया । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा
पूर्ववद्विधिमाचरेत् । स्नानार्थ्यं कटुव्रतं प्राप्य पूर्वोक्तांस्तु
शुणान् लभेत्” । अत्राप्युभयमाहेश्वर प्रतिमा कर्त्तव्या ।
पूर्ववदिति पूर्ववतोक्तवदित्यर्थः । देवीपुण्ड्रव्रतान्तरं “यदीच्छसि
सुभक्त्यैरभिहृजन्मन्यथापरे । कन्या कुर्यान्नृपञ्च ८ । वि-
ष्णुना कथितं व्रतम् । सर्वपापहरं पुण्यं सर्वकामफल-
प्रदम् । उभयमाहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा ।
प्रोष्ठान्त्रिने तथा सासि षट्गे भाग्ये १२५थ वा सुने ।
मैत्रे १७शक्रो १८५थ वा कार्यमष्टम्याञ्चाद्य शङ्करे ६ ।
व्रतान्तरं ऋगुर्वाङ्मनोक्तम् । “उभयमाहेश्वरं नाम या
च स्त्री कुरुते व्रतम्” इत्युपक्रमे “उभयमाहेश्वरी कात्यां
प्रतिमा काञ्चनोद्भवा । त्रिकर्णस्य तदङ्गस्य कर्णस्यापि त्रि-
तलस्य च । दृष्यशायं न कर्त्तव्यं सर्वथा फलकाश्रया ।
स्यापयेत् श्वेतवस्त्राद्यै राजते हजमे शुभे । व्याघ्राजिने
कुविस्त्रीर्णे संस्थाप्याभ्यर्च्य यत्नतः । सोपवासा च कुर्यात्

चतुर्दश्यां समाहिता । शैवं साहस्रकं होमं गोव्यां
होमञ्च यत्नतः । प्राप्ते प्रभातसमये स्नात्वा संपूज्य पूर्व-
वत् । आहूय वेदविद्वांसं ब्राह्मणं पूज्य भक्तितः । अर्च-
येत् प्रतिमां शम्भोः कर्मदोषापशान्तये । वाक्येन ब्रा-
ह्मणं तोष्य ततः पारणमाचरेत्” ।

उल्लोकानवमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “उल्लोकाख्या नवमी
राजन् ! कथयामि निबोध ताम् । या काशप्रपेन क-
थिता तारकस्यार्त्तिनाशिनी । अश्वयुक्शुक्लपक्षे या न-
वमी लोकविश्रुता । नद्यां स्नात्वा समभ्यर्च्य पितृदेवान्
यथाविधि । पश्चात् संपूजयेद्देवीं चासुराणां भैरव-
प्रियाम् । पुष्पैर्धूपैः सनेवेद्यैः सांसमत्सृष्टुरासवैः । पूज-
यित्वा स्तवं कुर्यान्मन्त्रेणानेन मानवः” । सौरपुं “व्रतेन
येन देवेन्द्र ! प्रसीदत्याशु पावती । तञ्जोल्लोकानवमीसंज्ञं
शृणु ! सर्वफलप्रदम् । तस्यां नवम्यां सर्वाणी मङ्गिष्ठा-
दीन् महासुरान् । जघान समरे शत्रून् तेन सा न-
वमी प्रिया । अश्वयुक्शुक्लस्य नवम्यां प्रयतात्मवान् ।
स्नात्वाभ्यर्च्य पितृन् देवान् सतृप्यांश्च यथाक्रमम् । जपेत्
पञ्चान्महादेवीं मङ्गिष्ठासुरघातिनीम् । पुष्पैर्धूपैः सने-
वेद्यैः पयोदधिफलदिभिः । भक्त्या संपूजयित्वैव देवीं
सम्प्रार्थयेत्ततः” ।

ऋतुव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि षण्-
सूक्तेरर्चनं परम् । वसन्ते पूजयेज्जित्यं द्वौ मासौ सुनि-
पुङ्गव । । फलेः पुष्पैः कर्पायैस्तु योष्ये यैश्चैश्च पूजयेत् ।
मधुरेण सहाराज । प्राष्टकाखे ऋतुं यजेत् । अनेन पूज-
येज्जित्यं शरदं लवणेन च । कटुक्तेन च हेमन्तं तिक्तेन
शिशिरं तथा । नक्ताशनक्षया तिष्ठेत् पञ्चकं वर्जयेद्द-
सम् । ब्राह्मणान् भोजयेद्वापि प्रभूतवसनादिभिः । संवत्-
सरमिदं कृत्वा व्रतं परमपावनम् । अश्वमेधमवाप्नोति
राजसूयञ्च विन्दति । चैत्रे समारभ्य सिते तु चर्तौ
संपूजयेद्यस्तृप्तकमेवम् । कृतोपवासाः स नरो यथोक्तं
लभेत् फलं शाश्वतमेव शीघ्रम्” ।

ऋषिपञ्चमीव्रतं ब्रह्माण्डपुं “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि
व्रतानामुत्तमं व्रतम् । ऋषिपञ्चमीति विख्यातं सर्वपाप-
हरं परम् । नभस्ते शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी ।
नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च । विधाय
नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीसुधीन् । स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या
पञ्चासुतरसैः शुभैः । द्वारवतीं, अग्निहोत्रशाखां धूम-
निर्गमद्वारैर्बद्धभिर्युतत्वात्” । ऋषयोऽपि सप्तर्षयः ।

ऐकभक्तवृत्तं विष्णुधर्मोक्तम् । “चैत्रं विष्णुपरो भासमेक-
भक्तेन यः क्षिपेत् । सुवर्णसर्पिषुक्ताढ्यं गार्हस्थ्यं सम-
वाप्नुयात् । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवावेत्यहञ्चाष्टशतं जपेत् । अतिरात्रस्य
यज्ञस्य ततः फलमाप्नुयात् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेक-
भक्तो भवेन्नरः । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवावेत्यहञ्चाष्टशतं जपेत् । गौडरी-
कस्य यज्ञस्य ततः फलमाप्नुयात् । दश वर्षसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते । तत्तुयादिह चागत्य साहाय्यं
प्रतिप्रदते” ।

ऐश्वर्यवतीयाव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् । “तृतीयायां तथाभ्यर्च्य
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । पृथक् पृथक् नाममन्त्रैर्नैवेद्यादि
निवेदयेत् । त्रीन् लोकांश्च तदा नाम सम्यक् संपूजये-
न्नरः । ऐश्वर्यं महदाप्नोति गतिमप्राप्य विन्दति” ।

कदलीवृत्तं भविष्योक्तोक्तम् । “शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां भासि
भाद्रपदे नृप ! । देयकथ्यं वरस्त्रीभिः फलैर्नानाविधै-
स्तथा । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दीपालक्तकचन्दनैः । द-
धिदूर्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैश्च तपाचितैः । जातीफलैः पूग-
फलैर्लवङ्गकदलीफलैः । तस्मिन्नहनि दातव्यं स्त्रीभी-
रस्याभिरमलम् । मन्त्रेणानेन चैवाध्यं तच्छृणुष्व
नराधिप ! । चित्तस्था कदली नित्यं कदली कामदा-
यिनी । शरीरारोग्यालावक्यं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते” ।
कन्दुचतुर्थीवृत्तं देवीपुं । “माघभासे तु सप्तामे चतुर्थी क-
न्दुसंज्ञिता । सोपेष्ठा तु सुरश्रेष्ठ ! ततो राज्यं भवि-
ष्यति । सर्वोपहारसम्पन्नं सर्वोपस्कारमाहरेत् । कन्दु-
पक्षे फलं शाकं लवणं गुडशर्वरा । खण्डं कुस्तुम्बरी
कीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि रघुश्रेष्ठ !
कन्यकानान्तु भक्तितः” ।

कपिलाषष्ठीवृत्तं स्कन्दपुं । “प्रौष्ठपदोऽसिते पक्षे षष्ठी भौमेन
संयुता । व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला
स्रुता” । प्रौष्ठपदो, भाद्रपदस्य स चाल दशान्तोष्ठाक्षः,
रोहिणीयोगस्य तत्रैव सम्प्रयात्” ।

“द्वितीया (अन्या) तु महापुण्या दुर्लभा वृत्तिनः क-
चित् । षष्ठी संवत्सरस्यान्ते सा पुनस्तेन संयुता ।
चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदया । वैशाखे-
ऽपि च राजेन्द्र ! दारवत्यां परा स्रुता । यदि हस्ते
सहस्रांशुस्रुता कार्यं व्रतं कुर्यात् । अस्यां चैव कृतं
दत्तं यत्किञ्चित् प्रतिपादितम् । तस्य सर्वस्य पुण्यस्य

संख्यां वक्तुं न शक्यते । यस्मिन् काले भवेदेतैर्युगैः
षष्ठी युता तदा । पञ्चम्यामेकभक्तान्तु कुर्यात्तत्र विच-
क्षणः । षष्ठां प्रातः सस्रत्याय कृत्वा दौ दन्तधावनम्”
इत्यादि ।

करणवृत्तं ब्रह्माण्डपुं । “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि करण-
वृत्तसूक्तम् । ववाख्यं बालवधैव कौलवन्तैर्निबद्धम् ।
वर्णिजं विष्टिरित्याहुः करणानि पुराविदः । माघभासे
तु सप्तामे शुक्लपक्षे यदा भवेत् । ववाभिधानकरणसुप-
वासंस्तदा भवेत् । एवं सप्त विधेयानि बवाख्यान्यथ
सप्तमे । बवेत्तु करणे प्राप्ते पूर्वं पूर्वं समाचरेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेन्नात्र सप्तसंख्यानं सदक्षिणम् । अथैवं
बालवादीनि विष्णुनानि यथाक्रमम् । उषित्वा सप्त ब-
भौव पूर्वोक्तविधिना नृप ! । समापयेद्वृत्तं भूरिगोभूहेना-
दिदानतः । एवंकृते व्रते राजन् ! राजसूयाश्रमेधयोः ।
समस्तं फलमाप्नोति सुखं कीर्तिं महान्प्रियम्” ।

कमलसप्तमीवृत्तं पद्मपुं । “अतः परं प्रवक्ष्यामि वृत्तं कमल-
सप्तमीम् । यस्य संकीर्तनादेव तृप्यतीह दिवाकरः ।
वसन्तासलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्पैः । तिलपात्रे तु
सौवर्णं निधाय कमले रविम् । वस्त्रोपवीताभरणगन्ध-
पुष्पैरथाचरेत्” ।

कल्किद्वादशीवृत्तं धरणिवृत्तोक्तम् । “तद्द्वादशीपदे भासि शुक्ल-
पक्षे तु द्वादशीम् । सङ्कल्प्य विधिना देवमर्चयेत् पर-
मेश्वरम् । नमोऽस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै
कटिम् । स्तब्धप्रध्वंसनायोरु जगन्मूर्तिसंयुतम् ।
श्रीकण्ठार्योक्तं कण्ठन्तु खड्गपाणीति वै भुजौ । ख-
नान्ना शङ्खचक्रे तु विश्वमूर्तस्तथा शिरः । एवमभ्यर्च्य-
मेधावी प्राग्वत्तस्यायतो घटम् । विन्यस्य कल्किं
देवं सौवर्णं तत्र धारयेत्” ।

कल्पवृत्तं पद्मपुं । “तत्र पयोवते स्थित्वा काञ्चनं कल्प-
पादपम् । पलादूर्कं यथाशक्त्या तण्डुलं सर्पसंस्थितम्” ।
सर्पं द्रोणद्वयम् “दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पवृत्तं
स्रुतम्” ।

कल्याणसप्तमीवृत्तं पद्मपुं । “सौरधर्मे प्रवक्ष्यामि पार्थ ! क-
ल्याणसप्तमीम् । तस्या विधानं वक्ष्यामि यथावदनुप-
बन्धः । यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सा
तु कल्याणिनी नाम विजया च निगद्यते । प्रातर्गन्धेन
पयसा स्नानमस्यां समाचरेत् । शुक्लास्वरधरः पद्मम-
न्त्रैः परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखोऽष्टदशं मध्ये तदुद्धतञ्च

सकर्णिकम् । सर्वेऽपि दशेऽपि विन्देत् पूर्वतः क्र-
मात्" इत्यादि ।

काञ्चनपुरीवृत्तं गण्डपु० "काञ्चनाख्या पुरी नाम वृत्तं त्रैलोक्य-
प्रापनम् । शुक्लतीया कृष्णा च एकादश्याश्च पू-
र्यमा । संक्रान्तिर्वा महाभागे कुर्वता चाष्टमी तिथिः ।
पर्वस्तेषु दातव्या काञ्चनाख्या पुरी शुभा" ।

कामवृत्तं भविष्यपु० "पुष्पादितस्तयोदश्यां कृत्वा नक्तं मधौ
मधौ । अथोककाञ्चनं दद्याद्विष्णुक्तं दशाङ्गुलम् ।
विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रदुष्णः प्रीयतामिति । कस्य विष्णु-
पुरे स्थित्वा विशेषः स्यात् पुनान् नृप ! । एतत् का-
मवृत्तं नाम सदा शोकविनाशनम्" ।

कामदासप्रमीवृत्तं भविष्योत्तरोक्तम् । "फाल्गुनामलपक्षस्य
सप्तम्यां च घनावन ! । उपोषितो नरो नारो समभ्यर्च्य
तेमोपहम् । सूर्यनाम जपन् भक्त्या भावयुक्तो जिते-
न्द्रियः । त्रिषु पवित्रं च सूर्यमेवाहकीर्तयेत् ।
ततोऽन्यद्विषये प्राप्ते अष्टम्यां नियतो रविम् । स्नात्वा
सम्यक् समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्" ।

कामदेववृत्तं विष्णु धर्मोक्तम् । "शुक्लपक्षे महाराज ! त्रयो-
दश्यामुपोषितः । पूजयेत् कामदेवन्तु वैशाखात् प्र-
भृति प्रभो ! । गन्धमात्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा ।
दद्याद् व्रतान्ते विप्राय गन्धर्वसंयुग्मं तथा" । "कृत्वा
वृत्तं वत्सरमेतद्विष्णुमावाह्य नाकं सुचिरं मनुष्यः ।
मातृपुत्रमावाह्य भवत्यरोगः सुखान्वितोऽरूपसमन्वितश्च" ।

कामधेनुवृत्तं वज्रपु० "कार्तिकेः खलु मासो वै सर्वदेवमयो
महान् । कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पक्षं दिनानि तु ।
पुण्यानि तेषु यद्वत्तमज्यं सर्वकामिकम्" इत्युपक्रमे
अभावस्यादिषु तत्र विशेषसङ्ख्या "नन्दा सुनन्दा सु-
रभी सुशीला सुमनास्था । निर्गता मय्यमानाञ्चौ
जवः स्नानं शुभप्रदम्" । कामधेनोराविभावभाषित-
स्वदेहात् जवः प्रशस्तमित्यर्थः "तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य
मेतुं पूज्य प्रयत्नतः । गोदानफलमाप्नोति नरो विगत-
कल्मषः । एकादश्यासुपोष्याच्च नरो दिनचतुष्टयम् ।
तत्रैव स्नापयेद्विष्णुं गन्धेन पयसापि वा । नक्तागौ
भोरसैर्हव्यैः पूजयेत्सुप्तदनम् । गन्धपुष्पैः सुनेत्रेद्यौर्वा-
स्त्राङ्गारकुण्डलैः । तस्मान्नमस्त्रैश्च कामधेनुं दद्याः
सुसुहृद्गणं तु केशवन्तु । विप्राय वै सर्वशुभाय यत्
कृत्वा वृत्तं कृतकमतो हरेत्" ।

कामवृत्तं पद्मपु० "कामं पूज्य त्रयोदश्यां सुहृदो जा-

यते ध्रुवम् । एतां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च
पुष्कलान् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" ।

कामधेनुवृत्तं वराहपु० "कामवृत्तं महाराज ! शृणु मे न-
दतोऽधुना । येन कामाः सन्ध्यान्ते मनसा चिन्तिता
अपि । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु वर्षमेकं वृत्तं चरेत् ।
माघमासे सिते पक्षे पञ्चम्यां नक्तभोजनः । षष्ठ्यान्तु
प्राशयेद्दीपान् ! फलमेकन्तु पार्थिव ! । ततो मुञ्चोत
यत्नेन वाग्यतः शुद्धमोदनम् । ब्राह्मणैः सह राजेन्द्र !
अथ वा केवलं फलम् । तमेकं दिवसं स्थित्वा सप्तम्यां
पारणं नृप ! । अग्निकार्यं च कुर्वीत शुद्धरूपेण केश-
वम् । पूजयित्वा विधानेन वर्षमेकं वृत्तं चरेत्" ।

कामावाप्तिवृत्तं विष्णु धर्मोत्तरोक्तम् । "कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां
महाकालमवाहयेत् । तस्मात्काममवाप्नोति यथेष्टं नात्र
संशयः" ।

कार्तिकमासवृत्तं नारदोक्तम् । "माहात्म्यमभिधास्यामि मास
स्यास्य वरानने ! । येन ते जायते भक्तिर्भक्त्या येनार्च्यते
हरिः । कार्तिके कच्छसेवो यः प्राजापत्यरतोऽपि वा ।
षड्द्वादशाहं पक्षं वा मासं वा वरवर्णिनि ! । क्षपयित्वा
नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । एकभक्तोऽथ वा
भक्ते तथा सुभ्यु ! अयाचिते । कृते नरेऽत्राप्रार्थित्वेद्
वै दीपमालया । तस्मिन् हरिदिनं पुण्यं तथा वै
भीष्मपञ्चकम् । प्रबोधनीं नरः कृत्वा जागरेण सम-
न्विताम् । न मातृजंठरे याति अपि पापान्वितो नरः" ।
कार्तिकेयवृत्तं भविष्योत्तरम् "मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठी
भरतसत्तम ! । पुण्या माघहरा ज्ञेया शिवगीता शुद्ध-
प्रिया । निहत्य तारकं षष्ठ्यां शुद्धस्नानकराजवत् ।
रराज तेन दयिता कार्तिकेयस्य सा तिथिः । स्नानदा-
नादिकं कर्म तस्यामल्यसुच्यते । येषां पश्यन्ति ग-
ङ्गेयं दक्षिणाशं समान्नितम् । ब्रह्महत्यादिपापैश्च
सुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सोपवासः कुमारं
पर्यसन्धवम् । राजतश्च महाराज नृणामयज्ञाथ दार-
जम् । कारयित्वाऽसारेण कामासर्वविवर्जितः । अप-
राह्णे ततः स्नात्वा सम्यगाचम्य बुद्धिमान् । पद्मासनस्थं
गाङ्गेयं ध्यायंस्तिष्ठेच्च शक्तिः" ।

कालरात्रिवृत्तं कालिकापु० "साधु भक्तोऽसि धर्मज्ञ !
कालरात्रिवृत्तं मम । शृणु ! वक्ष्याम्यहन्तेऽष्टा क-
र्त्तव्यं विधिवद्वया । मासि चाश्वयुजेऽष्टम्यां शुक्ल-
पक्षे जितेन्द्रियः । सत्यवाक् स्थिरचित्तात्मा निवसन्तो

भवेत्सुधीः । कालोव्रतमिदं स्थातं कर्त्तव्यं सत्कुलो-
द्भवैः । कालरात्रि काली ।

कालाष्टमोव्रतं वासनपुं । नभस्ते मासि च तथा या स्थात्
कणाष्टमी शुभा । युक्ता नृगशिरैरेव सा तु कालाष्टमी
स्रुता । तस्यां सर्वैकलिङ्गेषु तिथौ स्थापितं शङ्करः ।
वसन्तसङ्क्रियाने तु तत्र पूजाऽनया स्रुता । इदं व्रतं
भाद्रादिवर्षसाध्यम् ।

कीर्त्तिव्रतं पद्मपुं । “अश्वत्थं भास्करं गङ्गां प्रणम्यैकत्र वा-
ग्यतः । एकभक्तं नरः कुर्यादष्टस्यां वै विमत्सरः । व्र-
तान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्वयान्वितम् । वृक्षं हि-
रण्यं दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् । दिवि देवविमा-
नस्यो मीयतेऽप्सरसाङ्गणैः । एतत्कीर्त्तिव्रतं नाम
भूमिकीर्त्तिप्रदायकम् ।

कुक्कुटोव्रतं भविष्योक्तं २०६१ पृ० ति०त० दशमम् ।
कुक्कुटोव्रतं भविष्यपुं । तृतीयाद्यान्तु वित्तं वित्ताद्यो
जायते भवम् । पूजयित्वेति शेषः “क्रयादिव्यहारे
च लाभो दिव्यगुणो भवेत्” ।

कुम्भारण्योव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैवशुकनात् समारम्भ्य व-
तार्धमधुनोचरते । उपोष्य विधिना षष्ठीं विशेषात् प्रण-
मुखं यजेत्” ।

कुम्भीव्रतं स्कन्दपुं । “एकादश्यां कार्तिकेय शुक्लपक्षे तु
कारयेत् । कुम्भारादिनरक्षेभ्यस्तु उदरेत् स्वमशेषतः । प्र-
यत्नात् कार्तिके मासि विष्णुरग्रे तु जागरम् । सुशु-
क्लेकादर्थी रात्रौ विशेषादच्यन्ति च । चतुरम् चतु-
र्द्वारं गोमयेनोपलिप्य च । चतुर्भिः शालिगोष्मवर्णकै-
रुपशोभितम् । स्नात्वा नारायणं पूज्य स्थण्डिले प्रति-
मासु च । कृत्वा दिशं वलिं दत्त्वा विधानमवधारयेत् ।
दीपमालान्वितं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्ततः । कुम्भीं देव-
मयीं ध्यात्वा सुचरते सर्वकल्लिषैः” ।

कूर्मद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् । पौषमासस्य या पुण्या द्वादशी
शुक्लपक्षतः । तस्यां प्रागिव सङ्कल्पं कुर्यात् स्नानादिकाः
क्रियाः । निर्वर्त्याराधयेद्वात्रावेकादश्यां जनार्दनम् ।
पृथङ्मन्त्रैर्द्विजजघे ! देवदेवं जनार्दनम् । कूर्माय
पादौ प्रथमन्तु पूज्य नारायणायैति कटिं चरेत्तु ।
मङ्कुरं चोत्थयेत्तु दूरं चरेत्तु उरो विशोकाय भवाय क-
ण्ठम् । सुगन्धैश्चैव भुजौ शिरस्य नमो विशालाय
यथाङ्गशङ्खौ । खनामन्त्रैश्च सुधूपगन्धैर्नानानिवेद्यै-
र्विविधैः फलैश्च । अश्वत्थं देवं कलशं तदग्रे संस्थाप्य

माल्याक्षतदामकण्ठम् । तं रत्नगर्भन्तु पुरेव कृत्वा स्त्री-
शक्तितो हेममयञ्च देवम् । समन्दरं कूर्मरूपेण कृत्वा
संस्थापयेत्ताम्रपात्रे दत्तम् । पूर्णं घटे पर्यथ सञ्चि-
य्वाथो ब्राह्मणायैव सर्वं तु दद्यात् । दत्तस्य पूर्णं ता-
म्रपात्रे समन्दरं कूर्मरूपं निधाय घटोपरि निवेश्य
प्रभाते दद्यादित्यर्थः ।

कच्छव्रतानि विष्णुरहस्ये “सुपुण्ये कार्तिके मासि देववि-
पिदसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महा-
फलम् । कृत्स्नः सप्तसरः पुण्यस्तथादृशस्तु पूजितः ।
वर्षायाः कार्तिकः पुण्यः कार्तिकाङ्गोऽपञ्चकम् ।
नैवेद्यं पुष्पपुष्पञ्च अर्चनं सुविलेपनम् । दत्तवैकका-
र्त्तिके विष्णोः फलं सांवत्सरं लभेत् । अतः कार्त्ति-
कमासाद्य सदैव शुभकाङ्क्षिभिः । हरिसिद्धिश्च कर्त्तव्यं
सुशक्त्या सुकरं व्रतम् । कार्तिकस्यासिते पक्षे वायु-
मक्षतुदेशीम् । सप्तपोष्य नरो भक्त्या पूजयेद् गरु-
डध्वजम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो वारिमध्ये स्थितेन च ।
जलकच्छमिदं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । दशस्यां प-
ञ्चगव्याशी एकादश्यासुपोषितः । अर्चयेच्चाप्युतं देवं
नियतञ्च व्रतचरेत् । कार्तिकस्यासिते कृत्वा नरो देव-
व्रतचरेत् । दामोदरं समभ्यर्च्य देवो वैमानिको भवेत् ।
अपः क्षीरं दधि दत्तं सप्तम्यादिचतुर्दिनम् । कार्तिक-
स्यासिते पीत्वा एकादश्यासुपोषितः । कच्छं पैतामहं
नाम कुर्वन् संपूजयेद्भरिम् । प्राप्नोति परमं विष्णोः
स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् । विराट् पयसः पानसुपवास-
परस्य च । पञ्चादौ कार्तिके शुके कच्छो माहेन्द्र-
उच्यते” इत्यादि ।

कच्छचतुर्थीव्रतं स्कन्दपुं । “मार्गशीर्षे शुभे मासि सिते
पक्षे तु षण्मुखम् । चतुर्थ्यां नियमं नृणां विज्ञेशं
पूज्य भक्तितः । पुष्पगन्धैश्च नैवेद्यैः खड्गकुक्षे सुसं-
स्कृतैः । पल्लवैस्तर्पितैश्च तथा सोऽननकैः प्रभुम् ।
पूजयित्वा विधानेन प्रार्थयेत्तत्र मानवः” ।

क्षत्तिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कार्तिक्यां पौषमास्यान्तु
नृक्षोयात् क्षत्तिकारव्रतम् । षट् मासास्तु व्रतं याव-
दिदं सञ्चिन्त्य चेत्तसि । पारणे पारणे चापि पुराणज्ञे
द्विजोत्तमे । उद्यापनं प्रयच्छत यथा विभवसारतः ।
क्षत्तिकासु स्वयं सोमः क्षत्तिकासु दृश्यतिः । यदा स्यात्
सोमशारेण सा महाक्षत्तिकी स्रुता । ईदृशी बह्वभि-
र्वर्षैर्वर्षपुण्यं न लभ्यते । लब्धापि न दृष्टा नेया स-

दीक्षेच्छेय आत्मनः । अन्यपि कार्तिकी पार्थ !
समुपोग्रा विधानतः । तस्या विधानं राजेन्द्र ! शृणु-
क्षे कायमानसः । कार्तिके शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यां दि-
नोदये । नक्तो न नियमं कुर्व्याद् दन्तधावनपूर्वकम् ।
उपवासेन वा शक्त्वा ततः स्नात्वा जलाशये” इत्यादि ।

कृष्णचतुर्दशीव्रतं भविष्यपुराणं “बालवृद्धाद्वराणाञ्च भोगिनां
स्त्रीषु बालिशे । विधानान्तेषु दक्ष्यामि सुव्रते ते यथा
सुत ! । भूतायां फाल्गुने कुर्व्यात् कृष्णपक्षेऽतिभक्तिः ।
दरिद्राणामनाथानामक्षमाणां विज्ञेयतः । सर्वकामप्रदं
कृष्णचतुर्दशीं शिवव्रतम् । रात्रौ विशेषपूजा तु महा-
क्षपणसंयुता । महादीपद्वयं देयं शतमष्टोत्तरं पुनः ।
रुद्रतं गुग्गुलुं भूपं शिवं प्रशुपतिं यजेत् । खण्डखा-
द्यान्यनेकानि भक्ष्याणि विविधानि च । यथा समर्थयेत्
भक्त्या विवशाय विना सुत ! । रात्रौ जागरणं कार्यं
शिवस्वाये शिवं जपेत्” । शिवधर्मोक्तम् “नारी चोप-
वसेद्दं दृष्ट्वा मेकादशतुर्दशीम् । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा
शालिपिष्टमयीं शुभाम् । गीतातुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैस्तु
पूजयेत् । पूर्वोक्तमखिलं कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत्” ।

कृष्णद्वादशीव्रतं वराहपुराणं “एकभक्तेन नक्तो न तथैवायाचितेन
च । उपवासेन दानेन न निर्वादिशको भवेत् । मा-
र्गशीर्षस्य मासस्य सुतं सर्वं त्वया बुध ! । अश्वीनान्मा-
रुमास्तेव कुर्व्यात्सर्वद्वारं व्रती । नामानि देवदेवस्य
केशवस्य पृथक् पृथक् । कृष्णोऽनन्तोऽप्युत्तमक्री वैकुण्ठो-
ऽयं जनार्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।
योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यरुक्तमात्” । विष्णुध-
र्मोक्तोक्तम् “माघ्यान्तु समतीतायां द्वादशी या भवेन्-
ष्टप ! । ततः प्रभृति कर्तव्यं व्रतमेतदुपोषिता । द्वाद-
शीषु च कृष्णासु नाम कृष्णस्य कीर्तयेत् । तेनैव नाम्ना
कर्त्तव्यौ जपहोमौ तथैव च । तिलैर्निवेदनं कार्यं
होमः कार्यस्तथा तिलैः । पौष्यान्तु समतीतायां कृष्णा
या द्वादशी भवेत् । तस्यां व्रतावसाने तु तिलान् दद्याद्
द्विजातिषु । सुवर्णञ्च महीपाल ! रक्तवस्त्रं तथैव च ।
संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं मनुजपुङ्गव ! । तिर्यग्योनिं
न चाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । यावज्जीवं व्रतमिदं
यः करोति समाहितः । न स दुःखसमाप्नोति नारकं
मनुजोत्तम ! । यत्नं वैतरणी दुर्गां लुरधारा सपर्वता ।
प्रापानां यातना यत्नं तत्प्राप्तौ न गमिष्यति” ।

कृष्णव्रतं पद्मपुराणं “एकादश्यां तु नक्ताशी मञ्जुकं विनिवेद

येत्” । विप्रायेति शेषः “कृत्वा सत्ये” च सौवर्णं च
विष्णोः पदमाप्नुयात् । एतत् कृष्णव्रतं नाम कल्याणं
सुखलाभकम्” ।

कृष्णषष्ठीव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् । “कृष्णषष्ठां प्रयत्नेन कृत्वा
नक्तं विधानतः । मासो मार्गशिरस्यादावंशुमानिति
पूजयेत् । विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्न-
पेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ।
इत्यादि तदवधि वर्षसाध्यमिदम् ।

कृष्णाष्टमीव्रतं देवीपुराणं “कृष्णाष्टम्यां विधानं वै निखिलं क्रि-
यते यथा । क्रमेण मे तथा ब्रूहि तत् कर्त्तव्यं सुरे-
श्वर” । ईश्वर उवाच “हेमन्ते त्वयि सस्याप्ते मासि
मार्गशिरि तथा । नक्तं कृत्वा शुचिभूत्वा गोमूत्रं प्रा-
शयेन्निशि” । नक्तं कृत्वा नक्तमनुकल्पम् “आहरेद्वाशनं
यत्नं यथाज्ञञ्च तथाशयेत् । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशिता
प्राशितेन च” इति । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशितेन-
चेति कश्चित्प्राशितेन कश्चिदप्राशितेनेत्यर्थः । “क-
ृष्णाष्टम्यां विधानं वै शङ्करं पूज्य भक्तिः । अतिरात्रस्य
यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् । खरेञ्च शाङ्करं नाम सायं
रात्रौ दिवा यथा” इत्यादि । तदवधि वर्षसाध्यम् “कृष्णा-
ष्टम्यां चैतमासे स्नातो नियतमानसः । कृष्णमथ्यर्च्य पू-
जाञ्च देवक्यां कुरुतेऽतः यः । निराहारो जपन्नाम कृष्णस्य
जगतः पतेः । उपविश्य जपन् स्नातः क्षुतप्रखलिता-
दिषु । पूजायाचापि कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्तयेत् ।
पापशुद्धिर्नो विकर्मस्यान् नालपेक्षैव नास्तिकान् । प्रभाते
वाम्बुना स्नातो दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत कृत-
पूजस्य कृष्णस्यैव जगत्पतेः” इत्यादि । इदं तदवधि वर्ष-
साध्यम् । भविष्यपुराणोक्तम् । “कृष्णाष्टमीव्रतं पार्थ !
शृणु पापहरं परम् । धर्मस्य जननं लोके रुद्रप्रीति-
करं परम् । मार्गशीर्षेऽथ वै मासि दन्तधावनपूर्व-
कम् । उपवासस्य नियमं कुर्वन्नक्तस्य च व्रती” । सप्त-
र्थासमर्थभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः । इत्यादि तदवधि
वर्षसाध्यमिदम् । व्रतान्तरं कृष्णाष्टमीव्रदे दृश्यम् ।
कृष्णैकादशीव्रतं विष्णुधर्मोक्तोक्तम् । “एकादशी तथा
कृष्णा फाल्गुने मासि मार्गव ! । कन्दोदेवस्य कर्त्तव्या
पूजा धर्मभृताम्बर । पूजनाच्चन्द्रदेवस्य येनायं शुण्वर्ज-
तम् । न प्राप्नोति तथा प्रीतिं शुण्वन्तं न संशयम्” ।
कोकिलव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् । “आषाढपौर्णमास्यान्तु
सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते । सङ्कल्पयेन्नामकेन आवाणीप्रभृति

हाहम् । ज्ञानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता
सती । मोक्षामि नक्तं भूषयाङ्करिष्ये प्राणिनाम्-
याम् । इति सङ्कल्प्य पुरुषो नारी वा ब्राह्मणान्तिके ।
प्राप्यातृज्ञानतः प्राप्ते सर्वसामपिसंयुतः" इत्यादि ।
कोटीश्वरीहृतीयाव्रतं स्कन्दपुं । "इष्टं भद्रं ! परं शुद्धं
सर्वकामफलप्रदम् । दुर्भगाणां नारीणां सोमाश्वकरणं
परम् । कृच्छ्रेष्वरीति विख्यातं ततः कोटीश्वरीव्रतम् ।
हृतीया शुक्लपक्षे तु नासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यां व्रतं
तु संपाद्या यावद्दुर्भगवत्पदम् । उपवासेन कर्त्तव्यं
वर्षे वर्षे तु सन्दरि । अश्वत्थानां तण्डुलानां तिलानां
वा सुलोचने ! । लज्जमेकं विरचयामि जपेत् पर्याप्तं शो-
भने । क्षीरसंमिश्रितैः कायैः देव्याभूतिः सुलोचना ।
जप्त्वा तु पुष्पप्राकारं पुष्पमालाभिरभूषितम् । संस्थाप्य
पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिशक्तितः" इत्यादि ।
कोसदीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । "नासि चाश्वजुजे शुक्ल एका-
दश्यासुपोषितः । गृह्णीयात् तु व्रतं चैव कोसदाख्यं
महाफलम् । अहिंसकः शुचिभूत्वा धीतवासा जिते-
न्द्रियः । दादश्यामर्चयेत् स्नात्वा वासुदेवं जगद्गुरुम्" ।
जैनव्रतं विष्णुधर्मोक्तोक्तम् । "यक्षाणां राजसामांश्च च-
तुर्दश्यां पूजनम् । जप्त्वा जैनमवाप्नोति क्रियासा-
फलमेव च" ।
गणपतिचतुर्थीव्रतं भविष्यपुं । "चतुर्थ्यान्तु महाराज !
निराहारो व्रतान्वितः । दत्त्वा तिलाक्षं भुङ्क्ते यः
ख्यं भुङ्क्ते तिलोदकम्" । दिवा निराहारो रात्रौ
भुङ्क्ते इति विरोधपरिहारः । वर्षद्वये समासिद्धि-
व्रतस्य तु यदा भवेत् । विनायकस्तस्य तृष्टो ददाति
फलभीप्सितम्" ।
गन्धर्वव्रतं शिवधर्मोक्तम् । "पौर्णमास्यासुपवसेद्वदमेकं सुय-
न्वितः । वर्षान्ते सर्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत् ।
सुविचित्रैर्महायानैर्दिव्यगन्धविभूषितैः । युगकोटिशतं
सायं शिवलौके महीयते" ।
गङ्गानिकाव्रतं शिवरहस्योक्तम् । "पवित्रतोययुक्तैः पुष्पैः
प्रीष्टे शिवोपरि गात्रयेद् यः पयोधारां च ब्राह्मणपद-
मश्नुते" ।
गायत्रीव्रतं गरुडपुं । "अथोक्तं परं ब्रह्मचरं इष्टम् !
भद्रदम् । चतुर्दश्यां महाभाग ! सर्वरोगान्तिशान्तये ।
ज्वरशूलमङ्गीहृन्मृगकुशातिसारसंयुतः । जप्ते नित्यमिदं
कार्यं तदार्त्तं व्यपहतये । स्नात्वा तु धृतसङ्कल्पः सर्व-

कामविवर्जितः । आदित्यसुपतिष्ठेत गायत्रीं च जप-
न्मुक्तः । उदयात् पूर्वमारभ्य यावदक्षं गतो रविः ।
निराहारो जितक्रोधो तावत्तिष्ठेत् समाहितः । रवा-
वस्तुक्ते देवमर्चयेत् पुरुषोत्तमम् । उपोष्य विधिवत् ।
स्नात्वा तथा पर्वणि कुव्रतः" । पर्वणि, पौर्णमास्याम् ।
एतच्च शुक्लचतुर्दशीव्रतं, पुराणे शुक्लपक्षस्य व्रतप्रकरणे
पठितत्वात् ।

शुद्धहृतीयाव्रतं भविष्यपुं । "शुद्धपूपास्तु दातव्या नासि भाद्र-
पदे तु या । हृतीया पायसेनापि वामदेवस्य प्रीतये" ।
शुष्णावाग्निव्रतं विष्णुपुं । "अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुर्भूति-
व्रतं तव । द्विधा तु देवदेवस्य भूतिर्भवति यादव ।
घोरा सौम्या शिवा चान्या घोरा भवति पावका ।
शिवा चाग्निपतिर्यथादम्नोभोमात्मकं जन्म । द्विधा
घोरा विनिर्दिष्टा द्विधा सौम्या ततः पुनः । घोरा व-
ज्रिश्च सूर्यश्च सौम्या सोमजलाधिपौ । तेषां च पूजनं
कार्यं प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । शुक्लपक्षात् तथारभ्य
फाल्गुनस्य द्विजोत्तम ! । आदित्यं पूजयेद्भक्त्या ! प्रथमे-
ऽङ्कि परः शुचिः । द्वितीयेऽङ्कि तथा वज्रं हृतीयेऽङ्कि
जलाधिपम् । चतुर्थेऽङ्कि शशाङ्कश्च यथावन्मानवोत्तमः" ।
शुक्रव्रतं भविष्योक्तम् । "सहस्राध्यायार्च्यार्च्यं देवानां पूज्य
भक्तितः । पूर्वोक्तक्रमयोगेन सप्त नक्तान्यध्याचरेत् ।
हैनं जैनमये पाले आपयेच्च वृक्षस्य तम् । पीताम्बर-
युगलस्य पीतयज्ञोपवीतकम् । पाङ्कजाक्षरसहितं स-
दृश्यं सकमण्डलम् । संपूज्य पुष्पनिकरैर्धूपैर्दीपा-
क्षतादिभिः । लब्ध्वा खाद्योपहारश्च द्विजाय प्रतिपादयेत्" ।
शुर्वेधमीव्रतं भविष्यपुं । "नासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे
यदाष्टमी । शुक्रवारेण संयुक्ता सा तिथिर्ह सर्वार्थिनी ।
सम्पूज्या सर्वपापघ्नी प्रेतयोनिविनाशनी । गृह्णीया-
द्विजसं सम्यक् दत्तधावनपूर्वकम् । एकभक्तेन राजेन्द्र !
तस्यां देवी वृक्षस्यति । ज्ञानं नद्यां तड्डागे वा गृहे वा
नियमात्मना । सौवर्ण्यं कारयेज्जीवं राजतं वा नरो-
त्तम ! तस्याभावे यथाशक्त्या श्रीखण्डेनापि कारयेत्" ।
शुद्धकहादशीव्रतं भविष्योक्तेर । "दादश्यां शुद्धकानर्थ्यं पक्ष-
लाक्षतसंयुतैः । हैमं विप्राय वै दद्यादुपवासपरायणः ।
एतद्दे शुद्धकं प्रोक्तं व्रतं पापहरं शुभम्" ।
शुद्धपञ्चमीव्रतं भविष्योक्तेर । "सर्वोपश्रुतदक्षज्ञातः पञ्चस्यां
पूज्य पञ्चजनम् । सर्वोपस्तरदानञ्च यः करोति गृहा-
श्रमे । गृहाटोदूखलं नृपं शिलां क्वालीञ्च पञ्चमीम्" ।

गृहाटः प्रेषयन्त सुदूखलं धान्यकण्डुकम् । “उदकुम्भस्य
पूर्णञ्च एतेषामनुगच्छ यत् । एतानि गृहिण्यां गेहे
प्रस्थाप्य पुरुषोत्तम ! । उपस्कारकृते नारी न सोदति
कदाचन । एतद्गृहव्रतं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम्” ।
गोपदत्तिरात्रव्रतं भविष्योक्तेम् “पाथे भाद्रपदे मासि शुक्ल-
पक्षे दिनोदये । तृतीयायां चतुर्थ्याञ्च अद्वया परिवर्त्-
सरम् । उपवासेन गृह्णीयात् व्रतं नाम्ना तु गोपदम् ।
स्नात्वा नरोऽथ नारी वा पुष्पपुष्पविलेपनैः । दध्ना च
हृतमन्त्रेण पिष्टकैश्चैवमाजया । अर्घ्यज्येष्ठेण गृह्णे
सपुच्छे चैव भारत ! । दद्याद्वाङ्मिकं भक्त्या वासः पूर्वा-
पराह्वयोः । अनग्निपक्वं भुञ्जीयात् तैलज्जारविवर्जितम्” ।
गोपालनवमीव्रतं गरुडपुं “तथा सप्तह्मासित्वां नवम्यां
ज्ञानमाचरेत् । शुचौ तत्पुत्रिणे तोरे सिक्तताभिर-
लङ्कृते । वसुधैवकुतं विष्णुं गोपीगणनिषेवितम् । व-
ज्रमालाचिह्नोरुक्तं वन्द्यपुष्पैरलङ्कृतम् । बर्हिर्बर्हकृता-
यीङ् पीतकौषेयवाससम् । समानवेष्टैरुल्लैः क्रीडद्भिरि-
तरेतरम् । हृतं गोपकुमारैश्च नीलाङ्गुलितसूत्रजम् ।
ध्यात्वा देवं परं विष्णुं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् । वन्द्यपुष्पैश्च
गन्धद्वयैः शुचिभिश्च यथाविधि” ।
गोभयादिसप्तमीव्रतं भविष्यपुं “यः क्षिपेद्गोभयाहारः द्वा-
दश सप्तम्योः क्रमात् । राजेन्द्र ! यावकाहारः शीर्षप-
ण्ण्यशनोऽपि वा । क्षीराशी वैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथ
वा पुनः । जलाहारोऽथ वा भूत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् ।
पुष्पापहारैर्विविधैः पद्मसौगन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारै-
र्गन्धैस्तु धूपैर्गुग्गुलचन्दनैः । शर्करापायसाद्यैश्च विचि-
त्रैश्च विभूषणैः । अर्चयित्वा नरन्त्रेण ! हिरण्यद्वया-
दिभिर्नरैः । यथोक्तफलमाप्नोति कृतभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तद्वत् प्राप्नोति वीर ! सप्तम्यां केवलं रवेः” ।
गौरीचतुर्थीव्रतं पञ्चपुं “उमाचतुर्थ्यां माजे तु शुक्लायां
योगिनीगणैः । प्राग्भक्षयित्वा लुङ्गा च भूयः स्वाङ्गात्
स्वकेर्गुणैः । तस्यात् सा तत्वं संपूज्या नरैः स्त्रीभि-
र्विशेषतः । कुन्दपुष्पैः पयलेन सस्यगन्धद्रव्या सना-
हितैः । कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।
अर्घैः पुष्पैस्तथाधूपैर्दोषैर्वलिभिरिव च । गुङ्गाद्रकाभ्यां
घनसलवलीभ्याञ्च पाण्डकेः । पुज्या स्त्रियश्च विधवा-
स्तथा विद्राक्ष शोभनाः । सौभाग्यवद्भ्यो पञ्चात् भोक्तव्यं
वत्सुभः सहेति” ।
गौरीव्रतं क नामरोक्तम् “गौरीव्रतमथो वक्ष्ये स्त्रीणां

सौभाग्यवद्भ्यो नम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीव्रतं समा-
चरेत् । जपोऽथ तु प्रयत्नेन विधानमिदमाचरेत्” ।
गोवत्सवाद्दशमीव्रतं भविष्योक्तेरे “संप्राप्ते कार्तिके मासि
शुक्लपक्षे नवम्यां । द्वादश्यां कृतसङ्कल्पः स्नात्वा शुद्धे
जलाग्रे । नरो वा यदि वा नारी नक्तं सङ्कल्प्य
चेतसि । ततो मध्याह्नवसये कृत्वा देवाचारादिकम् ।
प्रतीक्षेतागमं भक्त्या गवां गोध्यानतत्परः । सवत्स-
रत्वं तत्पुण्याञ्च शोभिनीं गां पयस्विनीम् । चन्दादिभि-
रालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत्” ।
गोविन्दद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये
“द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् तेष्वो दद्याच्च दक्षिणाम ।
प्रतिमासं तिथौ तस्याङ्गोभ्या दद्याद्वाङ्मिकम् । गवां
क्षीरेण संयुक्तं दध्ना वाऽथ हतेन वा । न्युत्पात्रे च
समश्रीयाद्द्वारलवणं व्रती । संवत्सरपुष्यैव गोविन्द-
द्वादशीं नरः । पुनर्गौर्भ्यो यथा शक्त्या भूयो दद्या-
द्वाङ्मिकम् । गोविन्दद्वादशी वा तु उपोष्य विधिवच्चरः ।
प्राप्नोति विधिवद्वा गोवत्सवत्स यत् फलम्” ।
चण्डिकाव्रतं भविष्योक्तेरोक्तम् “अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्च-
योक्तमयोरपि । योऽद्भ्यो न भुञ्जीत चण्डिकाराधने
रतः । स याति परमं स्थानं यत् सा चण्डिका स्थिता” ।
चतुर्दशीजागरणव्रतं कालिकापुं “कार्तिके शुद्धमृतायां
हरं स्नाप्य हतादिभिः” । शुद्धमृतायां शुक्ल चतु-
र्दश्याम् “सनालभ्य न्यसेद्भूयः सौवर्णं वा प्रपञ्चकम् ।
सुरभिस्ततः पुष्पैश्च अर्च्यैश्च गुग्गुलं दहेत् । नैवेद्यं पु-
नर्दत्त्वा वलिं वाङ्गे विनिक्षिपेत् । वितानं दोषमादर्शं
वस्त्रयुग्मं ध्वजास्तथा । धूपोत्तपञ्च घण्टाञ्च दत्त्वा देवाय
शम्भवे । प्रदक्षिणं ततः कुर्याद्दण्डवद्भैरवस्य हि ।
ततस्ततोपविष्टाञ्च जागरं परिकल्पयेत्” ।
चतुर्दशीव्रतं भविष्योक्तेरे “चतुर्दश्यां निराहारः सम-
अर्च्यं लिखोचनम् । पुष्पपूपादिनैवेद्यै रालौ जा-
गरणेन च । पञ्चम्यां निशि मास्य स्नमेद्भूमी विमलरः” ।
चतुर्दशीपञ्चमीव्रतं भविष्योक्तेरे “शृणु ! नक्तोपवासश्च
विधानं पाण्डुनन्दन ! । येन विज्ञानमालेण नरो
भोजनवाशुयात् । येषु केषु च क्षात्रेषु शुक्लपक्षे चतु-
र्दशीम् । आह्वयं भोजयित्वा तु पारमेत् स्तितो ब्रह्म ।
मासि मासि भवन्ति द्वे वसन्ती च चतुर्दशी । शिवा-
चनरतो भूत्वा शिवध्यानैकमानसः । वसुधां भाजनं
कृत्वा भुञ्जीयात्कृतभोजनम् । उपवासात्परं भैक्षं भैक्ष्या-

वृषभमयाचिन्तम् । अथाचितात् परं नक्तं तस्मात्तन्नेन
भाजयेत् । देवेश भुक्तं पूर्वाह्णं सव्याह्णे सुनिमित्तया ।
अपराह्णे च पितृभिः सव्यायां गुह्यादिभिः । सर्व-
विज्ञानतिक्रम्य नक्तभोजो सदा भवेत् । हविषप्रभोजनं
ज्ञानं सत्यमहारत्नावयम् । अग्निकार्यमधःशय्यां नक्त-
भोजो सदा भवेत् ।

चतुर्मासी (चातुर्मास्य) व्रतं भविष्योत्तरे “इष्टुं पार्थ ! प्रव-
क्ष्यामि गोविन्दशयनव्रतम् । कटिदानं सत्तत्यानं चतु-
र्मासीव्रतक्रतम् । मित्युनस्थे सहस्रांशौ स्नापयेन्मधु-
दानम् । तृणां प्राप्ते सहस्रराज ! पुनस्त्यापयेच्च तम् ।
कथिष्यति च देवे एष ह्यविधिक्रमः । नान्यथा स्नाप-
येत् कृष्णं नान्यथोत्थापयेत्तथा । आषाढस्य सिते पक्षे
एकादशप्रासुपावितः । स्नापयेत् प्रतिमां विष्णोः शङ्ख-
चक्रगदाधरां । काञ्चीं राजतीं ताम्रनयीं पित्तलजां
तथा । पीताम्बरधरां सौम्यां पर्यङ्के चाश्रिते शुभे ।
शुक्लवस्त्रपटच्छत्रे सोपधाने सुपूजिते । प्रभाषेच्च यतो
विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा । चतुरो वार्षिकान् भासान्
देवस्तोत्रावपनावधि । इत्थं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं
करु मेऽच्युत ! । स्त्री वा नरो वा सङ्गतो धर्मार्थं सुद-
द्वयतः । स्तुत्यूयाद्विद्यमानेतान् दत्तधावनपूर्वकान् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् । मधु-
स्तरो भवेद्वाजा ! पुरुषो सुदुर्वर्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव
सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागाच्छतृणाशमवा-
यात् । मधुकतैतत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत् । योगा-
भ्यसी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । कटुकाश्चित्त-
कधुलारकवायसञ्चयम् । यो वर्जयेत् स वैद्व्यं दौर्गन्ध्यं
नाप्नुयात् क्वचित् । ताम्बूलं वर्जयेत् भोगी रक्तकण्ठश्च
जायते । घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वस्त्रिधनसुर्भवेत् ।
फलत्यागाच्च सतिमान् बहुपुत्रश्च जायते । शाकपलाश-
नाङ्गो अपक्वादमलो भवेत् । पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छि-
रोऽभ्यङ्गं विवर्जयेत् । दोषिणान् दोषकान् च सोऽपि
जोहृपतिर्भवेत् । दधिदुग्धैकनियमी गोभक्तो गोपति-
र्भवेत् । इन्द्रातिथित्वाप्नोति स्वास्तीपाकस्य वर्जनात् ।
अभते सकृतिं दीर्घां तैलपक्वस्य वर्जनात् । भूसौ प्रस-
वशायी च विप्रो सुनिवरो भवेत् । सदा सुनिः सदा
योगो मधुसर्गस्य वर्जनात् । निर्व्याधिनीरुगोज्ज्वली स्न-
रास्यो विवर्जयन् । एवमादिपरित्यागात् धर्मः स्वात्
अक्रीतश्चेत् ! । एकान्तरोपवसेन ब्रह्मलोकं लब्धीयते ।

धारणाङ्गलरोक्ताश्च सङ्गम्यानफलं लभेत् । सौमन्त्री
भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्त्वचिता भवेत् । अयं चातुर्मास्य-
व्रतारम्भो गुर्वस्तमयादावपि कार्यः । यदाहृद-
गर्गः “न शैशवस्य मौख्यं शुक्रगुर्वेन बाहते” ।
“खण्डत्वं चित्तयेच्चादौ चातुर्मास्यविधौ नरः । पादा-
भिवन्दनादिष्णोर्लभेद्वादानजं फलम् । भूसौ भुङ्क्ते
सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् । नमो नारायण-
येति जपन्त्यक्षफलं लभेत् । विष्णुपादाब्जसंस्पर्शादिना-
पापात् प्रक्षयते । पादोदकाभिषेकादु वै गङ्गास्नानं
दिने दिने । पर्वेषु च नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
नित्यं शास्त्रसमाख्यानान्नाकान् यस्तु प्रबोधयेत् । व्यास-
स्तुष्यति तस्माद्य विष्णुलोकं स गच्छति । कृत्वा प्रेक्ष-
णकं विष्णोर्लोकमपस्वरां लभेत् । तीर्थान् स्नाना-
दिष्णानिर्मजं देहमाप्नुयात् । पञ्चगव्याशनात् पाथं । चा-
न्द्रायणफलं लभेत् । अथाचितेन पाप्माति पुत्रान् धर्म्यानां
प्रेषतः । षष्ठाङ्गकालभोक्ता यः कल्पस्यायी भवेद्द्वि” ।
षष्ठाङ्गकालभोक्ता उपवासहयान्तरितैकभक्तः “शिखोच्छि-
लेन भुङ्क्षानः प्रयागस्नानमाप्नुयात् । विष्णुदेवकुले कृत्या-
दुपलेपनमार्जने । कल्पस्यायी भवेद्वाजा स नरो नात्र
संशयः । प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ।
हृषयुक्तविमानेन स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । गीतवाद्य-
करो विष्णोर्गान्धर्वे लोकमाप्नुयात् । यामदयं जलत्या-
गाच्च रोगैरभिभूयते । शुद्धव्रती नरो दद्यादङ्गुतं ताम्र-
भाजनम् । हस्तिरग्न्यं नृपश्रेष्ठ ! लवणस्याययं विधिः ।
चतुर्भूच्चिचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्मात्तराक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि
चतुर्भूच्चिचतुर्थीव्रतं तव । यासु देवांश्चकात् जाताः सर्वे देव-
गणा नृप ! । अक्षिकेन तु जेयेन बाध्या जातास्तथा
सुराः । तत्रापि चाधिकं जेयं चतुरात्मा हरिः शतः ।
नरो नारायणस्यैव हरिः कृष्णश्च वीर्यवान् । चतुरात्मा
हरिर्जातो ह्यहमस्य यादव ! । आदिषु तु यावक्तौ
सिद्धारुणसंज्ञकौ । तावेव नान्यो जानीहि हरिकृष्णौ
च यादव । आदिष्वेषु यावक्तौ शक्रविष्णू सुरोत्तमौ ।
तावेव सिद्धसाध्येषु नरनारायणौ पुनः । चैवशुक्लवल्-
क्ष्यान्तु सोपवासस्तु पूजयेत् । देवेश चतुरात्मानं वित्त-
शक्त्या नराधिप ! । व्रतमेतद्भरः कृत्वा पूर्णदादशवत्स-
रम् । न दुर्गतिमवाप्नोति भोक्षोपायश्च विन्दति” ।
चतुर्थ्युगव्रतं विष्णुधर्मात्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्थ्युगव्रतं
तव । कृतादिकं चतुर्थ्युगं पूजयेत् सुषमाहितः । प्रक्षरे

चैत्रशुक्ल द्विने पूज्यं कृतं युगम् । श्वेतेन वस्त्र-
युग्मेन गन्धमाख्यादिना तथा । चैत्रशुक्लसमारम्भे प्रथ-
मेऽहनि पूजयेत् । कृतं शुक्लेन सर्वेण गन्धमाख्यादिना
द्विज ! । द्वितीयेऽहनि रक्तेन तथा त्रेतान्तु पूज-
येत् । तृतीयेऽहनि पीतेन द्वापरं पूजयेद् बुधः । च-
तुर्थेऽहनि कृष्णेन तिस्रः संपूजयेद् युगम् । सिद्धार्थकैः
कुङ्कुमेन तथैव च हरिद्रया । तथैवाभक्तैः स्नानमभ-
क्षौर्दिवसक्रमत् । क्षीरेण प्राणयात्रान्तु कुर्वात् प्रत्यह-
मेव च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदेकं चतुर्थं मोदति
नाकपृष्ठे । संपूज्य देवं युगमूर्तिसंज्ञं चतुर्थं शक्ति
मर्हो समप्स्यम्” ।

चन्द्रव्रतं वराहपुं. “चन्द्रव्रतं पञ्चदशरात्रं शुक्लायां नक्षत्रो-
ज्जनम् । दश पक्ष च वर्षाणि व्रतमेतत् समाचरेत् । अ-
श्वमेधसहस्राणि राजस्त्रयशतानि च । इष्टानि तेन
राजेन्द्र ! एतद्व्रतं समाचरेत्” । पद्मपुं. “चान्द्रायणञ्च
यः कृत्वा हेमञ्चन्द्रं निवेदयेत् । चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं च-
न्द्रलोकप्रदायकम्” ।

चन्द्ररोहिणीशयनव्रतं पद्मपुं. “रोहिणीचन्द्रशयनं सोम-
व्रतमिहोत्तमम् । तस्मिन् राशयणस्यांशमर्चयेद्विन्दुनाभिमः ।
यदा सोमदिने युक्ता भवेत्पञ्चदशी कश्चित् । अथ वा ज-
ज्ञानक्षत्रं पौर्णमास्यां प्रजायते । तदा स्नानं नरः कु-
र्वात् पञ्चगव्येन सर्वपैः” ।

चन्द्रार्कव्रतं विष्णु धर्मोत्तरोक्तम्. “अमावास्यान्तरेखायां सोप-
वासो नरोत्तम ! । पक्षद्वये पूजयन्ति चन्द्रावेकराशिगौ ।
आदित्यमरुदलके शशिनं मोहशारके । आदित्यं सर्व-
रक्तेन चन्द्रं शुक्लेन दादव ! । माख्यादिना महाभाग !
होमयेत् तिलतण्डुलान् । घृतक्षीरयुतान् राजन् !
तथा च येदयाविधि । व्रतान्ते ब्राह्मणेन्द्राय ! कनकं प्रति-
पादयेत् । रजतं वा महाभाग ! य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिदं दद्याच्च दीपान् विधिवत् प्रभू-
तान् । चान्द्रं पदं प्राप्य विवर्जते सदा धनान्वितः
स्यात् त्रिदिने इहैव” ।

अम्भामणीव्रतं स्कन्दपुं. “यदि लभ्येत जीवेऽङ्गि देवेन नृप-
सत्तम ! । षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैश्वतेन समन्विता । वि-
शाखा भीमयोगेन सा चर्मोतीह विश्रुता । देवाक्षर-
महप्रणाणां दुर्लभा षष्टिहायनी । कृते त्रेतायां पञ्चा-
शद्वायनी द्वापरे पुनः । चत्वारिंशत् कलौ त्रिंशद्वायनी
दुर्लभा ततः” ।

चान्द्रायणव्रतं ब्रह्मपुं. “अथ शुक्लचतुर्दशरात्रं पौर्णमासि समा-
हितः । चान्द्रायणव्रतं मासं ग्राहयेत् सर्वपापजित् ।
पूर्वेन्दुपौर्णमास्यान्तु पूजयेत् प्रत्यहं जरैः” ।

चित्रभातसप्तमीव्रतं भविष्यपुं. “सप्तम्यां पूज्यं कृत्वेवं चित्र-
भातं दिवाकरम् । रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्महदारोग्य-
माप्नुयात्” ।

चैत्रभाद्रमासतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे “चैत्रे मासि तृती-
यायां दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्तु नियमान् गृह्णी-
याद्भक्तिभावतः । अञ्जनं च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवा-
ससी । विष्टयात् सोपवासार्पणं क्वैधव्यकरं परम् ।
विधवा गतिमार्गेण कुमारी च यदृच्छया । कुर्वाद्यायांचि-
नविधिं न्ययतामत्र च क्रमः । विधिर्भाद्रपदे क्लेश सर्वसौ-
ख्यप्रदायकः । सप्तमान्यविधानेन शूर्पस्यां पूजयेदुमा”

चैत्रशुक्लप्रतिपदिव्रतं तिलकव्रतम् भविष्यपुं. “वसन्ते
विशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः । शुक्ला तस्यां प्रकु-
र्वीत स्नानं नियममास्थितः । नारी नरो वा राजेन्द्र !
संतर्प्य पिटुर्देवताः । नद्याक्षीरे तङ्गागे वा गृहे वा
तदलाभतः । पिष्टातकेन विलिखेद्वस्त्रं पुरुषाकृतिम् ।
ततः प्रभृत्यस्तुदिनं तिलकाक्षतं सुखम् । धार्यं सं-
वत्सरं यावच्छशिनैव न भक्तलम् । एवं नरो वा नारी
वा व्रतमेतत् समाचरेत् । सदैव पुरुषव्याघ्र ! भोगान्
भुवि भुनक्तुसौ” ।

जयन्तीसप्तमीव्रतं भविष्यपुं. “माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी
या त्रिकोचना । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या
पापहरा तथा । उपोष्या येन विधिरा शृणु तं पार्व-
तीप्रिय ! पारणानि तु चत्वारि कथितानि च प-
रिहृतैः । परम्यामेककृत्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्तितम् ।
उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणमभवेत्” इत्यादि इदं
वर्षसाध्यम् ।

जयपौर्णमासीव्रतं भविष्यपुं. “पौर्णमासी महाराज !
सोमस्य दयिता तिथिः पुर्यसासो भवेद् यस्यां पुर्य-
मासी ततः स्रुता । तस्यां तु क्षोतसि ज्ञात्वा सन्तर्प्य
पितृदेवताः । आबिस्त्रय मण्डले सोमं नक्षत्रैः सहितं
विभुम् । पूजयेत् कुसुमैर्हृद्यैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः । शुक्ल-
वस्त्रैर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा क्षमापयेत् । शाकाहारणं
सुन्यसेनं भुञ्जीत वाग्यतः” इत्यादि ।

जयापञ्चमीव्रतं भविष्यपुं. “माहात्म्यमपि वक्ष्यामि पञ्चम्याक्षय-
भारत ! । जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदा-

यिनी । यथास्नया जयाशब्दं कुर्वन्ति व्रतिनी बुधाः ।
परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयपञ्चमी । जया च
विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी जया, कार्तिक-
शुक्लपञ्चमी” ।

जयावाग्निव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “आश्वयुज्यामतीतायां
प्रतिपत्प्रवृत्तिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं लोकनाथं
त्रिविक्रमम्” । पूर्ववदिति रूपवाग्निव्रतवत् “तिरा-
त्पन्ने तु कार्तिकायां यथाह भक्त्यसत्तमम् । सर्वशस्त्र-
धरङ्गुत्वा शक्त्या रत्नैरलङ्कृतम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं
यथोक्तं प्राप्नोति लोकं सुचिरं नृवीर । ततोऽप्य कालं
सुचिरं सनुष्यः प्राप्नोति सर्वत्र जयं त्रिकोक्याम्” ।

जयासप्तमीव्रतं भविष्यपुराणं “जया च विजया चैव जयन्ती
चापराजिता । महाजया च नन्दा च भद्रा वासा
प्रकीर्तिता । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् ।
यदा भवेत् तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी” । पञ्चतारक-
मिति रोहिण्यक्षौभासचाङ्गुत्वा । तस्यां दत्तं कृतं
जम् तर्पणं देवपूजनम् । सर्वं शतशुभं प्रोक्तं पूजा-
श्चापि दिवाकर । हंसै हस्तसमाकृष्टे शुक्ला या स-
प्तमी परा” । हंसः सूर्यः “वर्षमेकन्तु कर्त्तव्यं विधि-
नानेन भास्करम् । सौवर्ण्यं कारयेद्भक्त्या हिभुजं पद्म
धारणम् । पारणमित्यं तस्यां क्रियते गोपतेः पुरः” ।

जातिस्तिराव्रतं भविष्यपुराणं “ज्येष्ठे मासि च कर्त्तव्यं
तयोदश्यान्तु पाण्डव ! । नियमश्च यज्ञीतव्य आचार्या
सुश्रया ततः । कल्पेकभक्तं हादश्यासुपवासलयश्चरेत् ।
सख्युपकारयेत् तत्र सपताकं मनोहरम् । तत्र जातिः
प्रकर्त्तव्या स्त्रियांहिभवसारतः । रोषपुष्पाणि काथ्याणि
वंशपात्रे निघापयेत् । तत्र देवास्त्रयः पूज्या ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराः । सपत्नीकाः शुभैः पुष्पैः फलेषु विविधैस्तथा” ।

जामदग्न्यहादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् “वैशाखस्यैवमेवन्तु षंक-
त्यविधिना नरः । तद्वत् ज्ञानं नृदा कृत्वा ततो देवालयं
व्रजेत् । तत्राराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
जामदग्न्याय पादौ तु चरं सर्वधारिणे” इत्यादि ।

ज्ञानावाग्निव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “भगवन् ! कर्मणा केन बु-
द्धियुक्तो भवेत्तरः । एतदेव सनुष्याणां सनुष्यत्वसदा-
कृतम्” । मार्कण्डेय उवाच । “चैत्रान्तु समतीतायां
यावन्मासं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं नृसिंहमप-
राजितम्” । पूर्ववदिति चैत्रमासोक्तं रूपवाग्निव्रतव-
देकभक्तवहिःज्ञानभूयस्यादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “होमश्च

प्रत्यहं कुर्यात् तथा सिद्धार्थवेन्दुप ! । ब्राह्मणान् भो-
जयेद्भक्त्या तथा त्रिमधुरं नृप !” । त्रिमधुरं सधुषृत-
शर्कराः “वैशाख्यां कमकन्द्यात् तिरातोपोषितो नरः ।
ज्ञानावाग्निमदन्वेतद्व्रतं बुद्धिविबर्धनम् । कृत्वा व्रतं
मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं सनुष्यः । मास-
पञ्चमासाद्य तु बुद्धियुक्तो ज्ञानेन युक्तश्च तथा भवेत्” ।
ज्येष्ठाव्रतं भविष्यपुराणं “मासे भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठा
यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवादित्रभिः
स्ननेः । एवंविधविधानेन एभिर्मन्त्रैः सुपूजयेत् । एष्टोहि
त्वं महाभागे ! सुरासुरनमस्कृते ! । ज्येष्ठे त्वं सर्वदे-
वानां भक्तमासे सदा भव” ।

ज्येष्ठव्रतानि महाभारते “ज्येष्ठसूक्तन्तु वै मासमेकभक्तस्तु
यः क्षिपेत् । ऐश्वर्यं सततं चैव पुमान् स्त्री वाभिजा-
यते” । विष्णुधर्मो “कृष्णापितमना ज्येष्ठमेकभक्तेन
यः क्षिपेत् । सर्वाङ्गः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः” ।
तपस्वरणसप्तमीव्रतं भविष्यपुराणं “शृणुष्वार्वाङ्गो भूत्वा सु-
धिष्ठिर ! तपोव्रतम् । मार्गशीर्षादिमासेषु कर्त्तव्यं भूति-
सिद्धता । तस्मिन् स्थितो व्रते विप्रो बह्वृचो वेद-
पारगः । ब्रह्मवित् कृष्णसप्तम्यां दद्यादर्थं सहीतले ।
अम्वेदवर्गमित्यं पठित्वा सूर्यं वक्ष्यते” इत्यादि ।

तपोव्रतं पद्मपुराणं “मासे निशार्द्रावासाः स्यात् सप्तम्यां गो-
प्रदो भवेत् । अर्गलोकमवाप्नोति तपोव्रतमिहोच्यते” ।

ताम्बूलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुराणं “अथाभ्यासं सख्यव्यासि ताम्बू-
लाभ्यामनुत्तमां । विधानं पूर्ववत् कुर्याद्दाम्बूलसंक्रान्तिव्र-
तम् । ताम्बूलचन्दनाद्याश्च प्रष्टव्यास्तं द्विजोत्तमात् ।
यावत् संवत्सरं पूर्णं रात्रौ रात्रौ ततः परम् । ता-
म्बूलं भक्षयेद् विप्रान् कारयेच्चैव नान्नरम् । वत्स-
रान्ते तु कसलं कृत्वा चैव तु काकानम् । पलकोशश्च
कुर्वीत तथा पूगीफलालयम्” इत्यादि ।

तारकहादशीव्रतं भविष्यपुराणं “कथं तत् कृष्ण ! कर्त्तव्यं
तारकहादशीव्रतम् । पाण्डोऽपि शक्तिं प्राप्नोति यत्प्रभा-
वात् खगध्वज !” । कृष्ण उवाच “मार्गशीर्षे सिते पक्षे
नृहीत्वा हादशीव्रतम् । अक्षतिके जले स्नानमपराह्णे
समाचरेत् । प्रणम्य भास्करं भक्त्या कृत्वा देवार्चनं तथा” ।
तिथिनक्षत्रवारव्रतानि काकोत्तरे “नक्षत्रतिथयोगेन ति-
थीनां वारयोगतः । पुनरेव प्रवक्ष्यामि व्रतानि तु
यथास्थितम् । रोहिण्यश्लेषमीयोगो यदा भवति
सौम्यके । विशेषपूजा कर्त्तव्या पुलकामेय यत्नतः । पुष्ये

शुक्रचतुर्दश्यां गुरुयोगो यदा भवेत् । अथ वा सोम-
संयोगो विशेषात् पूज्यं शङ्करम् । पायसं वृत्तसंयुक्तं
शिवाय विनिवेदेयम् । धूपदीपोपहारादौः पूर्ववत् पूज-
येच्छिवम् । प्राशनन्तु घृतं कार्यं सर्वकामप्रदं व्रतम् ।
आदित्यरेवतीयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा
मघायोगो शिवं संपूज्य पूर्ववत् । तिलास्तु प्राशने
यस्ता आदित्यव्रतमीरितम् । आरोग्यं जायते तस्य
पुत्रवन्धुगणैः सह । रोहिणीचन्द्रयोगश्च चतुर्दश्यां
यदा भवेत् । अष्टम्यां सोमसंयोगात् तदा चन्द्रव्रतं
चरेत् । प्रागुक्तेन विधानेन शिवं संपूज्य यत्नतः । दधि
जीरन्तु नैवेद्यं प्राशनं जीरनेव च । कीर्त्तिमारोग्य-
भैरव्यं प्राप्नुयाद्भान्तं वचः । अश्विनीभौमसंयोगचतु-
र्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां भरणीयोगस्तदा भौम-
व्रतं चरेत् । संपूज्य परया भक्त्या शिवं बद्धोपचा-
रतः । रक्तोत्पलप्राशनन्तु सास्त्राज्यं प्राप्नुयाच्छुभम् ।
रोहिणीबुधसंयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां
वा समासेन बुधव्रतं समाचरेत् । शिवा पूज्या विधा-
नेन महाज्ञानपुरःसरम् । महावर्त्तिं समीपे तु प्राशनं
पायसं हतम् । पुनार्घ्यदाराश्च यशो वर्द्धते तस्य नान्यथा ।
रेवतीगुरुसंयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां ति-
ष्यसंयोगाद् शुक्रव्रतं तदा चरेत् । प्राशनं कपिलाज्यन्तु
ब्रह्मरससमन्वितम् । वागीशत्वमवाप्नोति व्रतस्यास्य
प्रभावतः । अवयवं भार्गवयुतं चतुर्दश्यां यदा भवेत् ।
शुक्रव्रतं तदा विधिं पुनर्वसुदश्यां यदा । संपूज्य पर-
मेशानं यथाविभववित्तैः । प्राशनं मधु चैवात्र कर्त्तव्यं
संयतात्मना । महाफलमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः ।
भरणीशनियोगस्तु चतुर्दश्यां यदा भवेत् । आर्द्रायोग-
स्तथाष्टम्यां तदा शनिव्रतं चरेत् । शिवं संपूज्य विधिवत्
प्राशनं सस्यमेव च । शनिरैकादशस्यो हि फलं य-
च्छति शोभनम् । विरुद्धं नश्यते वत्स ! तदर्थं व्रत-
माचरेत् । हेमकुम्भप्रवालञ्च कम्बलन्तु क्रमेश च ।
शङ्खञ्च तीक्ष्णनौहञ्च क्रमाद् यत्नेन दापयेत् । यथा
सम्भवतो वत्स ! आचार्याय प्रयत्नतः” ।

तिथियुगलव्रतं यमस्तुती “द्वैधाष्टम्यो तु मासस्य च-
तुर्दश्यां तु द्वे तथा । अमावस्यापौर्णमास्यो सप्तम्यो-
द्वादशीद्वयम् । संवत्सरमभुञ्जानः सततञ्च जितेन्द्रियः ।
जल्लव्यं फलं यच्च यत्फलं सत्वयाजिनाम् । ऋतुगामि-
फलं यच्च तदवाप्नोत्यभोजनात्”

तिन्दुकाष्टमीव्रतं भविष्यपुराणं “ज्यैष्ठ्ये मासि द्विज्यैष्ठ्ये ! शुक्ला-
ष्टम्यां तिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं ब्रह्म-
सरः । ज्यैष्ठ्ये मासि तथापादौ आवयते च तथा परे ।
पूजयेच्चतुरोभाषान् नीलोत्पलकदम्बकैः । त्रिपुरान्तकरं
शम्भुं तन्मन्त्रकान्त्रकस्तदनम् । गन्धानाञ्च कदम्बेन
पूजयेत् गुग्गुलेन च । टेम्बुरुकफलं विप्र ! प्राशयेत्
कायशोधनम्” टेम्बुरुकान्तिन्दुकफलम्” ।

तिलदाहीव्रतं स्कान्दपुराणं “विधिना केन कर्त्तव्यं तिल-
दाहीव्रतात्तमम् । कश्चिन्नासे तिथौ चैव विधिना केन
तज्जवेत्” श्रीभगवानुवाच “पौषमासे च या कृष्णा तिथि-
रेकादशी शुभा । तासुपौषा तदा ज्ञानं कृत्वा नारायणं
जपेत्” इत्यादि ।

तिलदादशोव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् “माघमासे तु सम्प्राप्ते आ-
षाढर्क्षे भवेद् यदि । मूलं वा कृष्णपक्षस्य द्वादश्यां
नियतव्रतः । गृह्णीयात् पुण्यफलदं विधानं तस्य मे
श्रद्धा ! । देवदेवं समभ्यर्च्य सुस्नातः प्रयतः शुचिः ।
कृष्णान्नां तु सम्पूज्य एकादश्यां महामतिः । उपो-
षितो द्वितीयेऽङ्गि पुनः सम्पूज्य केशवम् । संस्तूय
नान्ना तेनैव कृष्णाख्येन पुनः पुनः । दद्यात्तिलांस्तु
विप्राय कृष्णा मे प्रीयतामिति । ज्ञानप्राशनयोः श-
क्तास्तथा कृष्णतिलां सुने ! । विष्णुप्रीयनमन्त्रैश्च समाप्ते
वर्षधारणे । कृष्णकृष्णास्तिलैः साङ्गं पक्वाक्षेन च सं-
युताः । क्लृपोपानद्युगैः साङ्गं संवीता रत्नगर्भिणः ।
ब्राह्मणानां प्रदेयास्ते यथावन्नाससंख्यवा” इत्यादि ।
विष्णुधर्मव्रतान्तरम् “माघ्यान्तु समतीतायां अवयवेन
तु संयुता । द्वादशी वा भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिल-
द्वादशी । तिलैः ज्ञानं तिलैर्होमं नैवेद्यं तिलमोदकैः ।
दोषैश्च तिलतेलेन तथा देयं तिलोदकम् । तिलाश्च
देया विप्रेषु तस्मिन्नुहनि पार्थिव ! । उपवासदिने
राजन् ! हातव्याश्च तथा तिलाः । उपोषितेनापरेऽङ्गि
होतव्यश्च विशेषतः । इत्यनञ्च प्रदातव्यं ब्राह्मणेषु तथा
न च ! । तिलप्रस्थं तदा कृत्वा सोपवासो जितेन्द्रियः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा” इत्यादि ।
तीव्रव्रतं सौरपुराणं “अथात्मचरणौ भित्त्वा शिवक्षेत्रे वसिष्ठरः ।
देहान्ते शिवसायुज्यं लभते नात्र संशयः” ।
तुरगसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोक्तं “चैत्रमासस्य सप्तम्यां शुक्ला-
पक्षे नराधिप ! । गोमयेनोपक्षिप्ते तु कृदा कुर्वात् त-
स्य फलम् । तलापपत्रं कमलं कर्त्तव्यं वर्षकैः शुभैः ।

कतोपवासस्तन्मध्ये भास्करं पूजयेन्नरः । व्रते समाप्ते
दातव्यास्तुरगा ब्राह्मणाय तु । प्राप्यान्नेधस्य फलं
यथावक्तोकानवाप्याथ पुरन्दरस्य । उपोष्य राजन् ।
सुचिरञ्च कालं सायुज्यमायाति दिवाकरस्य ।

तृदिप्राप्तिरतीयाग्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "तृतीया आवर्णे कृष्णाया
च अवर्णसंयुता" । आवर्णोऽत्र पौर्णमास्यलोभासो पादाः
अतः अवर्णकृष्णरतीयायाः अवर्णयुक्तत्वं न दुर्घटम् ।
"तस्यां संपूज्य गोविन्दं तृदिप्राप्तमवाप्नुयात्" ।

तेजःसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुराणे "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि तेजः-
संक्रान्तिसुतमाम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा
विचक्षणः । शालितण्डुलसंयुक्तं कारणं कारयेच्छु-
भम् । तन्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्ज्वलनं स्मृतेजसा ।
तन्मुखे मोदकं स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अर्घ्यञ्च
पूर्ववत् कार्यमेकभक्तान्तु पूर्ववत् । संवत्सरे तु संपूर्णं
कुर्यादुद्यापनं बुधः" इत्यादि ।

त्रयोदशद्वयसम्पन्नो व्रतं भविष्योत्तरे "भानोदिने सिते
पक्षे अतीते चाक्षरायणे । सर्वोद्भिन्निलयवान् सह
माघसुहे गोधूममांसमधुमैथुनकांस्यपात्रैः । अथञ्जना-
ञ्जनशिलातलचूर्णितानि षष्ठीव्रती परहरदेहनीद-
मिद्वे । देवान् पितॄन् सुनिमग्नान् सज्जबाञ्जलोभिः
सनर्थं पूज्य गगनाङ्गनहस्तदीपम् । स्तनानले तिल-
यवान् वस्त्रोद्यताक्तान् भूमौ स्मरेत् हृदि निधाय
दिनेशविष्णुम् । यानि त्रयोदशदिनैरिह वर्जितानि
इत्यादि तानि परिहृत्य दिने च पञ्चाम् । संप्राप्य
शुद्धचणकाविह वर्षमेकं प्राप्नोति भारत ! पुमान्
मनसोऽप्युत्तमि" ।

त्रिगणितसम्पन्नो व्रतं भविष्यपुराणे "सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल-
गुन्यां चो जयेन्नरः । जमेद्वर्णीति नाम भक्त्या पुनः
पुनः । देवार्चनं वाष्टयतं कर्तव्यं तु जपेच्छुचिः ।
स्नानः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलिते क्षुते । पाद-
यष्टान् ! पतितान् चैव तथैवान्यावसायिनः । नात्रापयेत्
तथा भानुमर्चयेच्छुद्धयान्वितः । इदञ्चोच्चारयेद्भानोर्भ-
नसा ध्यानतत्परः । हंस हंस कपाजो ! त्वं अगतीनां
गतिर्भव । संसारार्णवमग्नानां त्राता भव दिवाकर ।
एवं प्रसाद्योपवासं कृत्वा नियतमानसः । पूर्वाह्णे एव
चान्येद्युः सकृत् प्राश्याजुनीयकम्" आजुनीयकं, गोशक-
कोनयम् ।

त्रिविक्रमचतृतीयाग्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे तृतीयायां

चोपवासी जितेन्द्रियः । सण्डवर्जितयं कुर्यात् वर्षाङ्गेन
पृथक् पृथक् । सण्डवर्जं दक्षिणे भागे श्वेतं कुर्यात्
ततो नरः । रक्तं मध्ये रवेः कुर्यात् तादृक्श्वेतं भ्रुवस्य
तु । विष्णोः पदत्रयं तेषु पूज्यं स्यात् सण्डलेन तु ।
भूमौ तु प्रथमं पादं द्वितीयं स्वर्गभण्डले । तृतीये तु
भ्रुवे देवे पूजयेत् प्रथमः शुचिः" ।

वृत्तान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे "द्वितीयञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु !
त्रैविक्रमं व्रतम् । भूमिस्तु प्रथमः पादः अन्तरिक्षं
तथा परः । तृतीयो दिवि विज्ञेया देवदेवस्य चक्रिणः ।
भुवः पतिः श्रुता वज्रिरन्तरिक्षस्य चानलः । दिशो-
वृत्तिभया स्वर्गस्तस्य विष्णोः पदत्रयम् । ज्यैष्ठ्ये-
शुक्लतृतीयायां सोपवासी जितेन्द्रियः । कल्पे क्लृप्तले
स्नाता वज्रं संपूजयेन्नरः । एतत् संवत्सरं कृत्वा नर-
स्तैविक्रमं व्रतम् । सर्वकामसमृद्धयश्च यज्ञस्य फलमश्नुते" ।
वृत्तान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे "वक्ष्यामि ते महाभाग !
तव त्रैविक्रमव्रतम् । तृतीयं ऋष्यशर्दूल ! तन्मे
निगदतः शृणु ! । ज्यैष्ठ्ये शुक्लतृतीयायां नरः स्व-
स्थशुपोषितः । भुवः सम्पूजनं कुर्याद्भूमाल्यातुलेपनैः ।
दीपैः रत्नैश्च विविधैर्दद्याद् विभेषु दक्षिणाम् । बीज-
पूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि भक्तितः । पूजैवमन्त्र-
रिक्तस्य सास्याषाढे विधीयते । दक्षिणा तत्र दातव्या
तथा वासोयुगं द्विजे । दिवः पूजा च कर्तव्या आ-
वर्णे प्राग्वदेव तु । कञ्चोपानहं युग्मं दक्षिणां
तत्र दापयेत् । एवं मासत्रयेणैव पारणं प्रथमं भवेत् ।
मासत्रयेण चान्येन ततो मासत्रये पुनः । ततो मास-
त्रये चान्येनैवमन्त्रञ्च चान्यथा । विद्वेषमित्यं धर्मस्य पार-
णानां चतुष्टयम्" इत्यादि ।

त्रिविक्रमत्रिरात्रशतव्रतं विष्णुरहस्ये "यत्त्रिरात्रशतं कुर्यात्
ससृद्दिश्य जनादेनम् । कुलानां शतमादाय स याति
भवनं हरेः । जवस्यादिशिते पक्षे नरोमार्गशिरस्य च ।
प्रारभेत त्रिरात्राणां शतं तु विधिवत् व्रती । अङ्गधानो
जितक्रोधो नित्यस्त्रायी क्षमान्वितः । अर्घ्यार्चयेत् सदा
विष्णुं कर्षणा मनसा गिरा । अष्टोत्तरसहस्रान्तु शतं
वाह्यदिनं जपेत् । अष्टम्यामेकभक्ताशी दिनत्रयसुपा-
वसेत् । एकादश्यां शुचिस्नातो वाह्यदेवार्चने रतः । द्वा-
दश्यां पूजयेद्देवं गन्धमाल्यविभेषनैः । नैवेद्याधूपदीपा-
होमैर्गतिन्दत्यै च केशवम् । अनेन विधिना कृत्वा त्रिरा-
त्राणां शतं नरः । निर्वापयेत् ततो भक्त्या विशेषवि-

धिना व्रतम् । संप्राप्ते कार्तिके मासि व्रतमेतदनुत्तमम् ।
 प्रतिमासं त्रिरात्रद्वयमिति पञ्चाशता मासैः शतं
 तद्वाधिसासदतयोगाच्चतुर्विधैरिति कार्तिके सप्ताभिः ।
 त्रिविक्रमव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “करोति केशवप्रीत्यै कार्तिकं
 मासमाप्नवान् । पूर्वं वयसि यत्नेन जानताऽजानतापि वा ।
 पापमाचरितं तस्मान् मुच्यते नाल संशयः । अनेनैव विधा
 नेन मार्गशीर्षेऽपि भाववम् । समर्थ्यैकभक्तं वै व-
 र्थिभ्यो यः प्रयच्छति” इत्युपक्रमे । त्रिमासिकं व्रतमिदं यः
 करोति नरेश्वर ! । स विष्णुप्रीणनात् पापैर्लुप्तः परि-
 मुच्यते । द्वितीये वत्सरे राजन् ! मुच्यते चोपपातकैः ।
 तद्वत् तृतीयेऽपि कृतं सहापातकनाशनम् । व्रतमेत-
 द्गुरैः स्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम् । त्रिभिः संवत्सरै-
 र्चैव प्रददाति फलं नृणां । त्रिभिर्मासैस्त्रयस्याभि-
 स्त्रिधा पातकाक्षुप ! । त्रीणि नामानि देवस्य मोच-
 यन्ति त्रिवारिकैः । यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदा-
 हृतम् । सर्वपापप्रशमनं केशवाराधनं परम् ।
 सौरत्रिविक्रमव्रतं भविष्योत्तरे “समर्थ्यैकभक्त्या देव-
 मकेमयापि वा । एकभक्त्याति यो भक्तं द्वितीयं ब्राह्मणा-
 र्पणम् । करोति भास्करप्रीत्यै कार्तिकं मासमाप्नवान् ।
 पूर्वं वयसि यत्नेन जानताऽजानताऽपि वा । पापमाच-
 रितं तस्मान् मुच्यते नाल संशयः । व्रतमेतद्गुरैस्त्रीभि-
 स्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम् । त्रिभिः संवत्सरैश्चैव प्रददाति
 फलं नृणां । त्रिभिर्मासैस्त्रयस्यासु त्रिविधात् पात-
 काक्षुप ! । त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवारि-
 कात् । यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदाहृतम् । सर्व-
 भूतप्रशमनं भास्कराराधनं परम् ।
 त्रयस्वकव्रतं पद्मपुं “चतुर्दशान्तु नक्ताशी समाने गोशुग-
 प्रदः । स शैवं पदमाप्नोति यजन्त्यैस्वकं व्रतम्” ।
 दशादित्यव्रतं ब्रह्माण्डपुराणं “वक्ष्ये सौरव्रतं पुण्यं दुर्हंश-
 न्तकरं परं । दशाकरं हि भूतानां मनोरथकरं परं ।
 भानुवारे सिते पक्षे दशस्यां चैव नारद ! । प्रातः काले-
 ऽथ मध्याह्ने स्नानं कृत्याद्यथाविधि” इत्यादि ।
 दशावतारव्रतं विष्णुपुं “एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां
 पुरुषोत्तमम् । अर्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम् ।
 एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्वादशोऽष्टकपक्षगा । तस्या-
 माराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्” ।
 द्वात्यष्टमोव्रतं भविष्यपुं “कार्तिके मासि विप्रेन्द्र ! पुन-
 का मो नरोत्तमे ! । अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पूजयेद्विधिवद्भज !

उमाञ्च तां सतीं देवीं विधिवद्भक्तमत्तम् ! । य एतत् कुरुते
 भक्त्या उमासहचरं व्रतम् । समैकमेवं विप्रेन्द्र ! स याति
 परमं गतिम्” । समैकं संवत्सरम् “चतुर्भिः पार-
 श्वरैवं समैकमेकं कीर्तितं बुधैः । प्रथमन्तु त्रिभिर्मासैः
 पारणं कार्तिकादिभिः । कार्तिके मार्गशीर्षे तु पौषे
 मासि तथा परे । अन्त्यक्तकस्य पुष्पैस्तु फलैर्भक्ष्यैरनेकजः” ।
 दिवाकरव्रतं भविष्यपुं “आदित्यवारं हस्तेन युक्तं गृहीत
 पाण्डुव ! । ततः प्रत्यादित्यदिनं सप्त वारान् प्रपू-
 जयेत् । एकभक्तेन नक्ताशी ब्राह्मणान् पूजयेत् दिवा ।
 दक्षिणां तु यथा शक्त्वा दद्यात् विप्राय भक्तितः”
 दीप्तिव्रतं पद्मपुं “सम्प्रादीपप्रदो यस्तु समां तैलञ्च
 वज्रयेत् । समानो दीपकान् दद्याच्चक्रं शुक्लञ्च काञ्चनम् ।
 वस्त्रयुग्मञ्च विप्राय स तेजस्वी भवेद्विह । रुद्रलोकमवा-
 प्रोति दीप्तिव्रतमिदं स्मृतम्” ।
 दुर्गान्वदौर्भाग्यनाशनत्वयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे “ज्यैष्ठ्ये मासि
 सिते पक्षे त्रयोदश्यां युधिष्ठिर ! । स्नात्वा पुण्ड्रनदीतीरे
 पूजयेत्कुम्भदेशजम्” इत्यादि ।
 दुर्गान्वदौर्भाग्यव्रतं भविष्यपुं “नवम्यां तु सिते पक्षे नियतः
 सञ्जितेन्द्रियः । मासि चाश्वयुजे वीर ! कार्तिके का-
 र्तिकोत्तरे । पुष्ये च पूजयेद् दुर्गां जातिपुष्पैर्विधा-
 नतः । घूर्णार्थं गुग्गुलुं दद्याच्चैवेष्टं शुद्धपूषकान् । दु-
 र्गेति नाम जपन्त्यं प्रयतोऽष्टयत्नं नृप ! । माघे च
 फाल्गुने मासि चैत्रे चैत्रोत्तरे नृप ! । शुक्लपक्षे तु
 अष्टम्यामुपवासपरायणः” इत्यादि वर्षसाध्यम् ।
 दुर्गाव्रतं देवीपुं “देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधनम् ।
 आचम्य शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः । स्नात्वा
 सार्धं पुटोभूत्वा जितक्रोधः क्रियान्वितः । देवीं सन्नाम्य
 तोयेन पुनःक्षीरेण वारिणा । ततो गुग्गुलुधूपञ्च सप्त
 कृष्णान्तु दापयेत्” इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यम् ।
 दुर्वागणपतिचतुर्थीव्रतं सौरपुं “चौथमेतद् व्रतं सर्वैः पुरा-
 कल्पे सङ्गानन ! । चतुर्थीया भवेद्दुक्ता नमोमासस्य
 पुण्यदा । तस्यां व्रतमिदं कृत्यात् कार्तिकां वा ब्रह्मा-
 नन ! । गजाननं चतुर्वाङ्मेकदन्तं विपाटिनम् ।
 तथा हैमीसयो दुर्वां तदाधारे व्यवस्थिताम्” । तदा-
 धारे, विज्ञेशासने “संस्थाप्य विघ्नहन्तारं कलसे ताम्-
 भाजने । वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्वतो भद्रमण्डले । पूज-
 येच्छुक्लकुसुमैः पलिकाभिश्च पञ्चभिः । विस्वपत्नरुपा-
 मार्गः शमी दुर्वा हरिप्रिया । सोमोष्णौ तु हरश्चैव !

ततो राज्यं भविष्यति । सर्वोपहारसम्पन्नं सर्वोप-
स्कारमाहरेत् । कन्दपक्कं फलं शाकं लवणं शुद्धशर्करा ।

रुण्डं वृक्षस्वरी जीरं धान्यानि विविधानि च । दा-
तव्यानि रघुञ्ज ! वन्दकान्तु भक्तितः” ।

दूर्वात्रिरात्रप्रतं पद्यापुं “इष्टु ! दूर्वात्रिरात्रस्य विधिं कात्-
क्षत्रेण सुव्रत ! । मासि माद्रपदे चैव शुक्लपक्षे तयोदशीम् ।
त्रिरात्रं रुण्डपेषन्तु यावत् पूषा तिथिर्भवेत् । उमा-
महेश्वरं देवं सावित्रीं धर्ममेव च । दूर्वापूजे तु संस्थाप्य
मण्डपं कारयेत्ततः” इत्यादि ।

दूर्वाष्टमीव्रतं भविष्यपुं “इक्ष्वा ! माद्रपदे मासि शुक्ला-
ष्टम्यामुपोषितः । पूजयेच्छङ्करं भक्त्या यो नरः अक्षया-
न्वितः । स याति परमं स्थानं यत्नं देवस्तुलोचनः ।
गणेशं पूजयेद्वस्तु दूर्वाया यो हि तं सुने ! कत्वोप-
वासं कल्पस्याष्टम्यां पूजयेच्छिवम् । दूर्वासमेतं विप्रेन्द्र !
दध्यक्षतफलैः शुभैः” । व्रतान्तरं दूर्वाष्टमीशब्दे दृश्यम् ।

देवसूर्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “ईशानञ्च तथा वज्रं विष्णु-
पालं समीरणम् । जानीहि ददुशादूल ! देवसूर्तिचतु-
ष्टयम् । तेषान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तामर्क्येद्बुधः ।

गन्धमात्यनरस्त्वारदीपसूपाङ्गरस्मदा । चैतच्छुक्ले

महाभाग ! प्रतिपद्यश्चेत्क्रमात् । कौप-नादेय-तादाग-

काशरैः स्नानमाचरेत् । दध्ना तिलैर्यैर्होमो हृतेन च

तथा भवेत् । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव तथैवावुचन्दनम् ।

ब्राह्मणेषु प्रदातव्यं तथा राजन् ! दिनक्रमात् । दिनत्रयं

तथाऽऽश्रियात् सायं प्रातरथार्चितम् । दिनमेकन्तु नास्मी-

यात् व्रतचाशी नरेत्तमः । एतत् संवत्सरं कृत्वा व्रतं

पुरुषसत्तम । सर्वकारकदृष्टस्य यज्ञस्य फलकम्पते” ।

देवव्रतं पद्यापुं “नक्तसंहरित्वा तु गवां सर्वां कुटु-

म्बिने । हैमङ्कं त्रिशूलञ्च दद्याद्द्विप्राय वाससी ।

प्रणम्य भक्त्या शक्रस्य प्रियतां शिववेशवौ । एतद्देवव्रतं

नाम महापातकनाशनम् । तस्तु संवत्सरं पूर्यमेक-

भक्तो भवेन्नरः । आर्च्यः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

नमोऽस्तु वासुदेवायैव हृत्पादयुतं जपेत् । पौण्ड्रिकस्य

यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । दश वर्षसङ्ख्याणि कर्गलोके

महीयते । तत्क्षयादिह चागत्य माहृत्यं प्रतिप-

द्यते” । काळोत्तरे व्रतान्तरं “वृहस्पतिः सायं गच्छेद्विश्वं

यदा भवेत् । उपोष्य पूजयेत्तस्यां देवदेवं महेश्वरम् ।

महास्नानप्रकारेण महावर्त्तिपुरःसरम् । अङ्गरागय-

न्दनेन शुक्लपुष्पैः प्रपूजयेत् । मूषस्तु सफलो देयः मधुना

चन्द्रसंयुतः । सितवस्त्राणि वस्त्राणि आचार्याय प्रदाप-

येत् । जातोफलैः प्राशनञ्च राज्ञो जामरथं हितम् ।

एतद्देवव्रतं नाम आयुःश्रीकीर्तिवर्द्धनम्” ।

देवीव्रतं पद्यापुं “पयोव्रतं पञ्चदश्यां व्रतान्ते गोयुगप्रदः ।

लक्ष्मीलोकमवाप्नोति देवीव्रतमुदाहृतम्” देवीपुं व्रतान्तरं

“क्षीराशी कार्तिके यस्तु देव्या भक्तिरतो नरः । शाक-

पाचकनक्ताशी प्रातःस्नानी शिवारतः । पूजयेत्तिलहोमस्तु

मधुक्षीरघृतादिभिः । कार्यास्तु देवीमन्त्रेण शृणु पुण्य-

फलं हरे” इत्यादि ।

द्वादशसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “साधमासात् समारभ्य शुक्ल-

पक्षे युधिष्ठिर ! । सप्तम्यां कृतसङ्कल्यो वर्षमेकं व्रतो भवेत्”

मासभेदे नियमभेदास्तलोक्ता दृश्याः ।

द्वादशसाध्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “मनोऽनुमन्ता प्राण्यश्च

नरयानश्च वीर्यवान् । वित्तिर्ह्येव नयश्चैव हंसो

नारायणस्तथा । प्रभवो विष्णुर्विश्वस्य साध्या द्वादशं ज-

ज्ञिरे । तृतीयायां महाभाग ! पूजयेत्तानुपोषितः” ।

प्रत्येकतृतीयायां यावद्वर्षं सोपवास इति शेषः ।

द्वादशादित्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “धाता सिलोऽयमा पूषा

शक्रोऽशोवरुणोभगः । त्वष्टा विवस्वान् सविता विष्णु-

द्वादशकस्तथा । पूजयेद् द्वादशादित्यान् शुक्लपक्षे उपो-

षितः । मार्गशीर्षादथारभ्य द्वादश्यां नियतव्रतः” ।

द्वादशीव्रतं कूर्मपुं “एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां उरु-

पोत्तमम् । अर्चयेद् ब्राह्मणसुखे च गच्छेत्परमं पदम् ।

एषा तिथिर्विष्णुवीर्याद् द्वादशी शुक्लपक्षगा । तस्यामा-

राधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्” ।

द्वीपव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वीपव्रतमनु-

त्तमम् । चैत्रशुक्लान्तथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तमम् । जम्बू-

शाककुशक्रौञ्चशाकसलिद्वीपसंज्ञितम् । गोमेदं पुष्कर-

ञ्चैव प्रत्यहं पूजयेत् क्रमात् । नित्यमेव सदा स्नानं बहि-

रेव समाचरेत् । अक्षःशायी भवेत्त्रितयं तदेव दिनसप्त-

कम्” इत्यादि ।

धनसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुं “धनसंक्रान्तिमाहात्म्यं शृणु स्कन्द !

विधानतः । यत्कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।

संक्रान्तिवासरं प्राप्य शुचिभूत्वा समाहितः । कलशं

निर्घणं सदा वारिपूर्णं निधापयेत् । सुवर्णयुक्तं कृत्वा

प्रतिमाकन्तु दापयेत् । विधानेन वर्षान्ते प्रीयतां हि

दिवाकरः” ।

धनवापिप्रतं धर्मोत्तरे “इन्द्र ! करुणा येन धनवान्

पुरुषो भवेत् । पुत्रवान् देवलोकेषु पूज्यो भवति मानवः ।
इति प्रश्ने “आवृत्त्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रवृत्ति क्र-
मात् । पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं देवं सर्वकृष्णं विभुम्” इत्यादि ।
धान्यवृत्तं वराहपुं “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धान्यवृत्तमनु-
त्तमम् । येन सद्यो भवेद्वन्योद्धान्योऽपि हि यो भवेत् ।
मार्गशीर्षेऽमले पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत् । तस्यां
नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेत्” इत्यादि ।

धरावृत्तं पद्मपुं “यो विंशतिपक्षाद्ब्रह्मं सहीं कृत्वा तु का-
ञ्चीम् । दिनं पयोवृत्तं दद्याद्ब्रह्मलोके महीयते । धरा-
वृत्तमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगम्” । दिनं देवानामनुत्त-
रायणम् । पयोवृत्तमित्यनन्तरं कृत्वेत्यनुसङ्गः । ब्रह्मो दे-
वता धरादानं पारणम्” इत्यादि ।

सर्ववृत्तं विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तु
मानवः । धर्मं सम्पूजयेद् देवं सर्वलोकसुखावहम्” ।

धान्यवृत्तं स्कन्दपुं “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धान्यवृत्त-
मनुत्तमम् । यत् कृत्वा हि नरो राजान् ! सर्वकामान-
वाप्नुयात् । अयने विधुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः ।
वृत्तस्य नियमं कुर्याद्वात्वा देवं दिवाकरम् । रविस्थित्या
ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये । प्रतिमासं पुनस्तद्वत्
पूज्यो देवः सहस्रपात् । एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं
द्विजन्तये । एवं संवत्सरे पूर्णं कुर्याद्व्यापनक्रियाम्” ।

धान्यसप्तमीवृत्तं भविष्यपुं “संपूज्य सितसप्तम्यां भातुं धान्य-
न्यानि सप्त च । ददाति नक्तभुक् गाह्यं लवणेन सम-
न्वितम्” । गाह्यं गृहस्थोपकरणम् “य तारयति सप्ता-
न्यान् कुल्यानात्मानमेव च । सुत ! धान्यवृत्तं नाम
वृत्तं धान्यसुखप्रदम्” ।

शमत्रिरावृत्तं पद्मपुं “त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां
भवनं शुभम् । आदित्यलोकमाप्नोति धामवृत्तमिदं स्मृ-
तम्” ।

धारावृत्तं भविष्योत्तरोक्तम् “चैत्रारम्भात् पिबंस्तोयञ्जलधारां
प्रपातयेत् । वर्षान्ते एतसंपूर्णान्दद्याद्ब्रह्मनिकां त्वाम् ।
एतद्धारावृत्तं नाम सर्वोद्देशहरं परम् । कान्तिसौभाग्य-
जननं सपत्नीदर्यनाशनम्” ।

ध्वजवृत्तं भविष्योत्तरे “पौषस्य शुक्लपक्षे तु नवमी श-
ङ्करी श्रुता । तस्यां स्नात्वा शुभैः पुष्पैरर्चनीया
हरेः स्तुता । कुमारी भगवान् देवी सिंहसूदनगा
मिनी । ध्वजान् नानाविधान् कृत्वा पुरतस्तच्च पूज-
येत् । भालतीकुसुमैर्दोषैर्गन्धपुष्पविलेपनैः । बलिभिः

पशुभिर्मेध्यैः सुरासांसघनिगन्धैः । दधिचन्दनचूर्णैश्च
फलैश्चानग्निपाचितैः । देवीं स्वर्णमयीं कृत्वा सिंहा-
रुदां चतुर्भुजाम् । खड्गशक्तिधरां मृदधरां नेत्र-
त्रयान्विताम्” । (पूजयेत्)

ध्वजवृत्तं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “चैत्रे तु प्रत्यहं मासि गरुडं
पूजयेत्ततः । पीतेन गन्धनैवेद्यामाख्यवस्त्रादिना द्विज ! ।
वैशाखे च तथा मासि तालं संपूजयेत्तदा । नीलेन
गन्धनैवेद्यामाख्यवस्त्रादिना द्विज ! । ज्येष्ठे च प्रत्यहं
मासि मकरं पूजयेत् सदा । श्वेतेन गन्धनैवेद्यामाख्यवस्त्रा-
दिभिर्द्विज ! । कृत्वा संपूजयेद्देवं साखाषाढे यथा-
विधि । रक्तेन गन्धनैवेद्यामाख्यवस्त्रादिना द्विज ! ।
बहिः स्नानं तथा कुर्याद्द्विजसंपूजनं तथा । नित्यञ्च
कुर्याद्वर्षं तथा ब्राह्मणभोजनम् । पारणायं तथा क-
ुर्यान्नक्तं तेजविजितम् । अथःशायी तथा च स्याद् ब्रह्म-
चारी सदा भवेत् । व्रतमेतत्ततः कुर्यात् सख्यङ्मास
चतुष्टयम् । ब्राह्मणान् पूजयेच्छत्रा साषाढे चरमे-
हनि । वस्त्राण्युक्तानि धर्मज्ञ ! दद्याद्विधेषु दक्षिणाम् ।
कृत्वाकं पारणं राजान् ! स्वर्गलोके महीयते । द्वितीयं
पारणं कृत्वा शक्रलोके महीयते । तृतीयं पारणं कृत्वा
ब्रह्मलोके महीयते । कृत्वा तृतीयं पारणं ब्रह्मलोके
महीयते । विष्णुलोकमवाप्नोति कृत्वा द्वादशपारणम् ।
ध्वजवृत्तं द्वादश वत्सराणि कृत्वा नरा भार्गववंशसुख्य ! ।
सायुज्यमायाति जनार्दनस्य देवस्य विष्णोः परमेश्वरस्य” ।

नक्तचतुर्थीवृत्तं स्कन्दपुं “विनायकचतुर्थ्याख्यं व्रत व-
क्ष्यामि तेऽनघ ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं समीहितफल-
प्रदम् । विनायकनयाख्यं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । प्रियं
गणपतेर्नित्यं वृद्धिभिश्चाप्युपासितम् । मार्गशुक्लचतुर्थ्यान्तु
प्राज्ञं व्रतमिदं महत् । नक्ताहारेण विप्रेन्द्र ! तिस्रस्त-
पारणं स्मृतम् । तदेव वज्रैः हन्तव्यं ब्राह्मणाय ददेत्
सदा । नद्यां नदी वा नैवेद्यां विघ्नराजाय संयमी । पू-
जयेत् गणपतिं रात्रौ गन्धैः पुष्पैर्यथाकामम्”

नक्तवपुष्ववृत्तं सप्तपुं “नक्तवपुष्वं नाम परं नाराय-
णाचनम् । पादौ हि कुर्याद्विधिवद्विष्णुनामानि को-
त्तयेत् । प्रतिमां वासुदेवस्य मूलचर्चामिपूजयेत् । चैत्र-
मासं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । मूले नमो विश्व-
धराय पादावनन्तदेवाय च रोहिणीषु । जङ्घे च पूज्ये
वरदाय चैव इत्येकान्तुनी चाश्विकुमारकक्षे । पूर्वोत्तराभा-
दयुगे च प्रादौ नमः शिवायैत्यभिपूजनीयो” इत्यादि ।

नक्षत्रार्थव्रतं देवीपु० “अतःपरं प्रवक्ष्यामि रूपसौभाग्यका-
रकम् । नक्षत्रविधिना वत्स ! यथा त्वप्रति शङ्करी ।
मृगादारभ्य मूलेन पादौ जातिस्त्रजा पुरा । पूजयेत्सो-
पवासस्तु नक्षत्रान्ते तु पारणम् । यवान्नं हविषा सिद्धं
ब्राह्मणे जङ्घे प्रपूजयेत्” इत्यादि ।

नदीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्-
कम् । क्षुदिनीं क्षुदिनीचैव पावनीं चैव पूजयेत् । सीतां
चैत्रं तथा सिन्धुं तथा भागोरथीं क्रमात् । वहिः क्षानं
तथा कुर्यान्नित्यं नक्ताशनो भवेत् । जले च जुहुयात्
क्षीरं शान्तात्मा च दिने दिने । क्षीरपूर्णां च दातव्या
वारिधान्यो द्विजातिषु । क्षीराशनश्च तिष्ठेत् तत्तथा
दिनसप्तकम् । एवं संवत्सरं कृत्वा पूर्णं संवत्सरं नरः ।
द्विजातिषु ततो दद्याद्रजतस्य पलं शुभम् । फाल्गुन-
स्याक्षिते पक्षे सप्तम्यां दिवसे क्रमात् । तं लोकसवाप्नोति
नरो यत्नं प्रायस्कदमाः” इत्यादि ।

नन्दव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लपक्षे महाराजं त्रयोदश्यासु-
पोषितः । फाल्गुनात्तु समारभ्य नित्यं संपूजयेद्भरः” ।
महाराजन्तु धनदम् । “गन्धमात्यनमस्कारदीपधूपा-
न्नसम्पदा । सुवर्णं ब्राह्मणेन्द्राय व्रतान्ते प्रतिपादयेत् ।
कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं पक्षेषु राजन् ! सुचिरं ह्यु-
पोष्य । मातृप्रसादाद्य धनान्वितः स्यात् सौभाग्ययुक्तश्च
तथा विरोगः” ।

नन्दादिव्रतं भविष्योत्तरे “यस्त्वादित्यपहृष्टस्य वारो
देवस्य सुव्रतः । पूजयेत् स प्रियो नित्यं स्नातो गोश्रुति-
भूषणः (शिवः) । यस्तु संपूजयेन्नित्यं पतङ्गं पन्नगाधिपम् ।
गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्नोत्वैव विविधैस्तथा । सोमवासो
गणश्चेष्ट ! आदित्यपहृष्टे शुचिः । जपमानो महाश्वेतां
स्वशाखोक्तपहाधिपम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो
मुञ्जीत वाग्यतः । आदित्यपहृष्टोऽस्मिन् वारे त्रिपुर-
सुदनः । तत्र कमे कृतं पुण्यं तत्सर्वं शुभदं भवेत्” ।

नन्दाव्रतं देवीपु० “मासे नमसि संप्राप्ते नक्ताहारो जिते-
न्द्रियः । प्रातःस्नायी सदाध्यायी अग्निकार्यपरायणः ।
देवीं संपूजयेद्वत्स ! बिल्वपुष्पागचम्पकेः । धूर्न्तु गुग्गुलुं
दद्यान्मैत्रेयं द्रवपाचितम् । क्षीरान्नं दधिभक्तञ्च अथवा
शाकवावकम् । जपञ्च कुर्यान्नित्यं सहस्रमथवा श-
तम् । देव्यास्तत्र समर्थे तत् प्रायस्त्वं पूज्यं व्रतम्भवेत्” ।

नन्द सप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “वा तु मार्गशिरे मासि शुक्ल-
पक्षे तु सप्तमी । तन्दा सा कथिता वीर ! सर्वानन्द-

करी शुभा । पञ्चम्यामेकभक्तं तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकी-
र्त्तितम् । सप्तम्यासुपवासञ्च कीर्त्तयन्ति मनीषिणः ।
माञ्जतीकुसुमानोह सुगन्धं चन्दनं तथा । कपूर्वा-
गुरुसंमिश्रं धूपञ्चात्र विनिर्दिशेत् । दध्योदनं सख खड्गञ्च
नेवेद्यं भास्करप्रियम् । तदेव दद्याद्विभेभ्यो ह्यश्वीयाञ्च
स्त्रयं यथा” ।

नयनप्रदसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “यो मार्गशीर्षे सितसप्तमे-
ऽङ्गि हस्तर्क्षयोगे जगतः प्रहृतितम् । संपूज्य भातुं
विधिनोपवासो खगन्धधूपान्नवनोपहारैः । गृहीतगन्धं
प्रतियत्नपूजादानादियुक्तं व्रतमव्दमेकम्” इत्यादि ।

नरकपूर्णावाप्त विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “प्रतिमास्तु नामानि
पञ्चदश्यां जगत्पतेः । कतोपवासः सुस्नातः पूजयित्वा
जगद्गुरुम् । उच्चारयन्नोयाति सुसखेनैव गच्छति ।
यद्वा साधमतं नाम प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । केशवं
मार्गशीर्षं तु पौषे नारायणं तथा । साधवः साधमासौ
तु गोविन्दमपि फाल्गुने । चैत्रे विष्णुञ्च वैशाखे की-
र्त्तयेन्मधुसूदनम् । ज्यैष्ठ्ये त्रिविक्रमं देवं तथाषाढे
च वामनम् । श्रीधरं श्रावणे मासि हृषीकेशं ततः-
परम् । नाम भाद्रपदे तद्वत् ज्ञायते पुण्यताङ्गिभिः ।
तद्वदश्वयुजे मासि पद्मनाभेति कीर्त्तयेत् । दामोदरं
कार्तिके च सर्वान्तरति दुर्गतिम् । एवं मासक्रमे-
णैव यदि दातुं न शक्यते । तदा संवत्सरस्यान्ते दद्या-
न्मैव समागतम्” ।

नरसिंहचतुर्दशीव्रतं नरसिंहपु० “वैशाखशुक्लपक्षे तु च-
तुर्दश्यां समाचरेत् । मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पाप-
प्रणाशनम् । वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मनः सन्तुष्टिकार-
कम् । महायुष्मसिष्टं श्रेष्ठमातृभैरवभीरुभिः । तेनैव
क्रियमाद्येन सहस्रदादशोक्तवत् । ज्ञायते सत्सखा
वच्मि मातृषाणां महात्मनाम् । स्नातो नक्षत्रयोगेन
शनिवारेण संयुते । सिद्धियोगस्य संयोगे वाणिजे करणे
तथा । पुण्यसौभाग्ययोगेन लब्धते देवयोगतः । सर्वै-
रैतेस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् । एतदन्यतरे
योगे तद्दिनं पापनाशनम् । केचन तत् प्रकर्त्तव्यं म-
हिने व्रतसुतसम् । अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्र-
माकरो । यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात्पातकस्य कलौ युगे ।
तथा तथा प्रणयन्ति तद्व्रतस्य प्रभावतः । सद्व्रतस्य
प्रभावेन मतिर्न स्याद्दुरात्मनाम् । विचार्येत्यं प्रक-
र्त्तव्यं साधवे मासि सद्व्रतम्” ।

नरसिंहव्रतयोदशीव्रतं नरसिंहपुं. "गुरुवारे त्रयोदश्यामप-
राह्णे जलमुतः । तर्पित्वा देवपितृन् कर्षीषु तिल
तण्डुलैः । नरसिंहं समर्थ्यैः वः करोत्युपवासकम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णु लोके महीयते" ।

नरसिंहव्रतं गुरुपुं. "अथाष्टमीव्रतं ब्रह्मन् ! प्रोच्यमानमिदं
शृणु ! भवविश्वं सनं नृणां सर्वान्तिहरणं परम् ।
राजा वा राजपुत्रो वा यदि चेद्विपुलाशनम् । तदा-
प्यान्तु सुस्नातो यवाश्वश्च पकारयेत् । कुथीदददं
पद्मं तण्डुलैर्वा प्रसूनकैः । कर्षिकायासयेभानं नर-
सिंहाकृतिं शरैः" इत्यादि ।

नवम्याद्युपासव्रतं मत्स्यपुं. "नवमी चाष्टमी चैव पौर्णमासी
चतुर्दशी । यो भुङ्क्ते देवि ! तैरेषु सुपर्वसु नरः स
मासम् । गायपत्यं स लभते निःसपत्नमनिन्दितम्" ।

नवरात्रिव्रतं देवीपुं. "सौभाग्यार्थं स्तिथा कार्यामास्यैश्च
जनकाङ्क्षभिः । महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादौरुह-
ितम् । कर्तव्यं देवराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः । क-
न्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लादारभ्य नन्दिकाम् । नन्दिकाम्
प्रतिपदम् "यवाशीत्यथवैकाशी नक्ताशीत्यथ वा पुनः ।
प्रातः क्लायी जितदन्तस्त्रिकालं शिवपूजकः । जपहोम-
समासक्तः कन्यका भोजयेत् सदा । अष्टम्यां नवगेहानि
दारुजानि शुभानि च । एकं वा द्वित्रिभागेन कार-
येत् सुरसत्तम ! तस्मिन् देवी प्रकर्तव्या हैमी वा
राजती च वा । युद्धकालक्षयोपेतखड्गशूलैः पूज-
येत् । सर्वोपहारसम्पन्नस्तरत्नफलदिभिः । कार-
येद्भयदोलादिपूजाञ्च बलिदैविकीम्" इत्यादि ।

नागदष्टोदरपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "उपोष्य पञ्चमीं सस्यक-
नागानां बलवर्द्धनम् । स्वसैकमेकं यावच्च विधानं शृणु
भारत ! ससैकं संवत्सरम् "सासि भाद्रपदे राजन् !
शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । सापि पुण्यतमा प्रोक्ता पाश्चात्तौ
शतिकाभ्यया । चतुर्थ्यामेकभक्तश्च तस्यां नक्तं प्रकी-
र्तितम्" । तस्यां पञ्चस्यासुपोष्येति दिवा भोजनवर्ज-
नात् "कुथ्यान्नाम्भसं" नागस्य वा कलधौतजम् ।
अथ दारुभयं भव्यं कृष्णभयं वायव्यशक्तितः । चान्द्र-
मसं सौवर्ण्यं कलधौतजं कृष्यभयम् । पञ्चस्यासंचेदु-
द्भ्रतक्रा नागं पक्षफणतथा । करवीरैस्तथा पद्मैः
जातीशुभैः सुगन्धिभिः । गन्धैर्घृषैः सनेत्रैः स्नाप्य
क्षीरादिभिर्दृष्टम् । ब्राह्मणान् भोजयेत्प्रसात् घृत-
पायसमोदकैः । जगन्नां वास्तुकिं ब्रह्मं पद्मं कम्बक-

सेव च । तथा कर्कोटिगं नागं नागसन्धरं दृष्टम् ।
धृतराष्ट्रं शङ्खपात्रं कालियं तच्चकं तथा । पिङ्गलञ्च
महानागं सासि सासि क्रमाद् यजेत्" ।

नागपञ्चमीव्रतं भविष्यपुं. "नामानिहा तु पञ्चम्यां न वि-
धेरभिभूयते । स्तिथयं च लभते पुत्रं परमां श्रियमा-
प्नुयात् । स्रजमन्त्राः स्वर्गत्राभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
पूर्ववत् पद्मपत्रस्यः कर्तव्यश्च तिथीश्वरः" । तिथी-
श्वरोऽत्र नागः "गन्धपुष्पापहारश्च यथाशक्ति विधीयते ।
पूजाऽशाखेन शाखेन कृतापि तु फलप्रदा । आच्यधा-
रासमिद्भिश्च दधिक्षीराक्षमाक्षकैः । पूर्वोक्तफलदो होमो
यतः शालेन चेतसा । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपदतद्वदु-
व्याख्येयम्" ।

नागव्रतं कूर्मपुं. कार्तिकशुक्लपक्षसप्तम्यस्य "तिथौ युगाङ्गुया-
यान्तु ससुपोष्य यथाविधि । शङ्खपात्रादिनागानां शो-
षश्च स महात्मनः । पूजा कार्या पुष्पगन्धक्षीराप्या-
यनपूर्वकमिति" । युगाङ्गुयायाश्चतुर्थ्यां प्रातःसंध्याङ्क-
व्यापिन्याञ्च कर्तव्यम्" तथा च स्कन्दपुराणे "प्रात-
र्मध्यन्दिने तत्र ततोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य
पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः । विधायि तस्य नश्यन्ति-
न तं हिंसन्ति पद्मगाः" ।

नानाफलपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्राप्य पञ्चदशीं राम !
तथा शुक्लाञ्च कार्तिकीम् । आराममष्टहमिति वै धमे-
शौचं समाधिखेत् । तस्य द्वारि गृहे चाशु नानावर्णैस्तु
वर्णिकम् । गृहोपकरणं शक्त्या तयोश्चैवाभितो लिखेत् ।
पीतं यद्वाससाच्छाद्या सकटीसुखनासिकम् । ततस्तौ
पूजयेन्नारी स्नात्वा भर्तृपरा शुचिः" ।

नामतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "उपवासस्य नियमं गृह-
णीयात् भक्तिभाविता । देवीं संवत्सरं यावत् हतौया-
यासुपोषिता । प्रतिमासं करिध्यानि पारणज्यापरे-
ऽहनि । तद्विघ्नेन के वातु समाप्तिं व्रतसुत्तमम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाणि दोर्भाग्यादुद्धरन्नाम । एवं स-
ङ्ख्यया विधिवत् कौन्तेय ! कृतमित्यथा । भक्त्या नारी
ध्यानपरा स्नात्वा कृत्वा जितेन्द्रिया । नद्यां तडुगे
वाप्यां वा गृहे वा नियतेन्द्रिया । पूजयेत् पार्वतीं
नाम्ना रात्रौ मास्य कुशोदकम् । प्रभाते भोजयेत्
विप्रान् शिवभक्तान् विशेषतः । पौषे सासि तृतीयायां
त्रिजिज्ञां नास पूजयेत् । गोवृद्धं प्राशयेद्वात्रौ प्रभाते भो-
जयेद् द्विजान्" इत्यादि । भविष्यपुं. व्रतान्तरम् "गौरीः

काली२ उमा३ भद्रा४ दुर्गा५ कालिः६ वरस्वती७ । म-
ङ्गला८ वैष्णवी९ लक्ष्मीः१० शिवा११ नारायणी१२ क्रमात् ।
मार्गशीर्ष-
तृतीयाभारथ्य पूजयेत् स्वर्गभाक् भवेत् । मार्गशीर्ष-
तृतीयाभारथ्य प्रतिभासमेकेन नाम्ना पूजयेदित्यर्थः
“सर्वानारीश्वरं रुद्रमथ वा उमाशङ्करम् । पूजयेद्विधि-
वक्षारी अवियोगसमाप्नुयात्” ।

नामहादशीव्रतं विष्णुपुत्रे “मार्गशीर्ष शुभे मासि शुक्ल-
पक्षे यतव्रतः । प्रथमशुक्लं दृष्ट्वायात् हादशीं विधि-
वक्षरः । कारयेच्च हरेयं समाचार्यादौ विधानतः । अर्च-
यित्वा हरिं तत्र लब्ध्वा तुष्टां द्विजन्तः” इत्यादि ।

नामनवमीव्रतं भविष्यपुं “नवम्यां शुक्लपक्षे तु कृते नक्तो
विशेषतः । मासि चाश्वयुजे वीर ! दुर्गादेशीति पूजयेत् ।
विष्णुपत्नैस्तथाङ्गिषु द्रोणपुष्पैस्तु सर्वशः । गुग्गुलेनाथ
दुग्धेन भक्ष्यभोज्यैरनेकशः । परमाक्षेन रत्नेन सह-
भाजैर्विधातैः । सखीणनं तथा कुर्याद्देव्या वै भक्ति-
साधनम् । भोजयित्वा नवम्यां तु ब्राह्मणानां तु क-
न्यकाः । ब्राह्मणानां सुस्त्रियश्च यथा भवति शक्तिः ।
पञ्चगव्यं ततः प्राप्य नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । य एवं
पूजयेदत्र दुर्गां भक्त्या समन्वितः । सोऽश्वमेधसह-
स्रस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् । कार्यमाश्रितवत् सर्वं
कार्तिकेऽपि हि सत्तम ! । कृतोपवाससमस्यां मासि
मार्गशीरे नष्ट ! । नवम्यां पूजयेद्यस्तु शक्त्या भगवतीं
बुधः” इत्यादि । वर्षसाध्यमिदम् ।

नामसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “चेत्वात् प्रभृति कर्त्तव्या
सर्वदा नामसप्तमी । घातेति मधुमासि तु पूजनीयो
दिवाकरः । अयमेति च वैशाखे ज्येष्ठे मितः प्रकी-
र्तितः । आषाढे वरुणो ज्येष्ठे इन्द्रो नभसि कथ्यते ।
विवस्वांश्च नभस्ये तु पर्जन्योऽश्वयुजि कृतः । पूषा
कार्तिकमासि च मार्गशीर्षे तु कथ्यते । भगः, पोषे
विवस्वांश्च त्वष्टा मासे तु कथ्यते । विष्णुस्तु, फाल्गुने
मासि पूज्यो वन्द्यश्च भास्करः । सप्तम्यां चैव सप्तम्यां
भोजयेद्भोजकान् बुधः” ।

निक्षुभाकसप्तमीव्रतं प्रथमं भविष्यपुं “सूर्यभक्ता तु या
नारी भुवं वा पुरुषो भवेत् । स्त्री चैवाप्युत्तमं नाथं
यत् कृत्वा लभते ऋणु । निक्षुभाकव्रतं मानोः
सदा प्रीतिविषयं नम् । अवियोगकरं वीर ! धर्मका-
नार्थसाधकम् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा संक्रान्तौ मानवे
दिने । हविषा हविषा होमं सोपवासः समाचरेत् ।

निक्षुभाकस्य चैवाङ्गीं कृत्वा स्वर्गमर्थी शुभाम् । रा-
जनीं वाथ वाचीं वा स्नापयेच्च हतादिभिः । निक्षुभा-
सूर्यपत्नी तथा सहितोऽर्कः । द्वितीयम् “या नार्थ-
पवसेदेवं कृष्णामेकान्तु सप्तमीम् । सा गच्छेत् परमं
स्थानं मानोरमिततेजसः । वर्षान्ते प्रतिभां कृत्वा शा-
न्तिपिष्टमर्थी शुभाम् । पीताम्बुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैः
प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तं निखिलं कृत्वा भास्कराय निवेदेयेत् ।
सर्वभूमौ सहीपातो वातुचापीकरप्रभः । वर्षकोटिसह-
स्राणि सूर्यलोके महीयते” । तृतीयम् “सप्तम्यां वा
निराहारा भवेदव्दनियन्त्रिता । गर्जं पिष्टमयं कृत्वा
वर्षान्ते विनिवेदेयेत् । विधाय राजतं पद्मं सुवर्णकत-
कार्णिकम् । भक्त्या विन्यस्य तत्पृष्ठे सर्वं पूर्ववदाचरेत् ।
कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादि यद्धवेत् । तत् सर्वं
गजदानेन क्षीयते नात्र संशयः” । चतुर्थम् “कृष्णपक्षे
तु माघस्य सप्तम्यां या दृष्टता । वैष्णुकुपवासेन सर्व-
भोगविवर्जिता । वर्षान्ते सर्वगन्तोष्यं निक्षुभाकं नि-
वेदेयेत्” ।

निर्जलैकादशीव्रतं भविष्योक्तम् “दृष्ये मिथुनस्येऽर्के
शुक्ला द्योकादशी भवेत् । ज्येष्ठे मासि प्रयत्नेन सोमोष्वा
जलवर्जितैः । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वादकं बुधः ।
उपभुञ्जीत देवाद्यद्भुतभङ्गोऽन्यथा भवेत् । उदयादु-
दयं यावद्दर्जयित्वा जलं बुधः । अग्रयत्वाद्वाप्नोति हा-
दश्यां हादशीपरः । ततः प्रभाते विमले हादश्यां स्ना-
नमाचरेत् । जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथा-
विधि । भुञ्जीत कतकजस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! ऋणुष्व तत् । संवत्स-
रस्य या मध्ये एकादशी भवत्युत । तासां फलसवा-
प्नोति अत्र मे नास्ति संशयः” ।

नीराजनहादशीव्रतं भविष्योत्तरे “कार्तिके शुक्लपक्षस्य हा-
दश्यां रजनीसुखे । सद्यस्ति विनिष्टे तु देवे दामो-
दरे तथा । दोषान्ते नरसालाभिरस्ये स्त्री वा हर-
निके । जनयित्वा नवं विष्णुं कृत्वा अन्त्रैर्हिजो-
क्तमैः । सार्द्धमानतपुष्पाभिर्दीपिकाभिर्हृताशनम् । कृत्वा
महाजनाः सर्वे हरिं नीराजयेच्छनैः । पुष्पैरभ्यर्चितं
देवं समालभ्य च चन्दनैः । वदरैः कर्पूरैश्चैव तपुषै-
रिक्षुभिक्षया । गन्धैः पुष्पैरलङ्कारैर्वस्त्रैरङ्गैश्च पूजितैः ।
तस्यैवातृगतां लक्ष्मीं ब्रह्माणं चण्डिकां तथा । आ-
दित्यं शङ्करं गौरीं यक्षं गणपतिं महात्मान् । सातारः

पितरो गावः सर्वा नीराजयेत् क्रमात् । गवां नीरा-
जनं कुर्यात् सहिष्यादेच मण्डवम् । आसयेन्नास-
येच्छब्दैर्वेष्टावादनच्छादनैः ।

नृसिंहदाशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् "तद्वत् फाल्गुने नासि
कण्णपक्षे तु द्वादशी । उपोष्या प्रोक्तविधिना हरिमा-
वाहयेद् बुधः । नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायो-
दरं तथा । कटिं विधुभुजे तद्वदनिरुद्धाय चोदरम् ।
कण्ठस्तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः । अक्षर-
ध्वं सनायेति चक्रवोढात्मने तथा । शङ्खमित्येव सम्पूज्य
गन्धपुष्पफलैस्तथा । रत्नगर्भं घटे स्थाप्य तं संपूज्य वि-
धानतः । द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एवं कृते फलं प्राप्तं यत् पुरा पार्थिवेन च" इत्यादि ।

पञ्चसन्धिव्रतं पञ्चपुं "प्रतिपद्योक्तमन्त्राशी सामन्ते कपि-
लाप्रदः । वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरन्विदम् ।
पृथिवीं भाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पञ्चसन्धिषु । अहो-
रात्रेण चैकेनातिरात्रफलमश्नुते" ।

पञ्चवटपूर्णमावृतं भविष्योत्तरे "पञ्च पञ्चदशीः स्थित्वा एक-
भक्तो न मानवः । संपूज्य पूर्णिमां देवीं लिखितां चन्द-
नादिना । पूर्णिमाप्रतिमा तु परिभाषायां दृष्ट्या ।
"ततः पञ्च वटान् पूर्यान् पयोदधिघटेन च । अधुना
सितखण्डेन ब्राह्मणायोपपादयेत् । मनोरथान् पूरयन्
यथा त्वं पूर्णिमा ह्यसि । पञ्चकुम्भप्रदानेन भूतानां
तुष्टिरस्तु मे । द्विजानेन नमस्कृत्य सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् । एतत् पञ्चवटं नाम वृतं तुष्टिप्रदायकम्" ।

पञ्चपिण्डकागौरीव्रतं स्कन्दपुराणम् "नमस्ये च सिते
पक्षे हतीयादिवसे स्थिते । प्रातरुत्थाय पञ्चाक्ष भक्त-
येत् दत्तपावनम् । ततश्च नियमं कुर्यादुपवाससञ्ज्ञ-
ज्ञवम् । गौरीनाम सञ्ज्ञार्थं श्रद्धापूर्तेन चेतसा । ततो
निशागमे प्राप्ते कृत्वा गौरीचतुष्टयम् । सृणुमयं याद-
वश्चैव तदिहैकमनाः शृणु ! । एका गौरी प्रकर्त्तव्या
पञ्चपिण्डा यथाचिता । मङ्गरे मङ्गरे प्राप्ते तासु पूजां
रेत्" । समाच-

यज्ञमहापापकृपणद्वादशीव्रतं भविष्यपुराणम् "यत् कृत्वा सुच्यते
जन्तुमङ्गलः पञ्चपातकात् । पञ्चपातकिनः प्रेतान्
पितृन् स्मरयते तथा । निशाङ्गदायावनश्च पूर्णिमादेवता
इमां जगन्नाथो महीधारी देवेन्द्रो देवकीसुतः ।
चतुर्भुजो गदापाणिः सुरभीशः सुनोचनः । सर्व-
गतश्च पाणिः पुरश्चायसुरालम्बः । श्रीशङ्ख द्वादश

इमां देवताः परिकीर्त्तिताः । स्नाहाकारान्वितैरैश्व-
र्यैर्नैव नामभिः । आवणादौ देवतानां पूजां च
कुरुते प्रीति । आवणादेव कुर्यात् द्वादश्यां परिकीर्त्तिता ।
पूर्णमायान्तु देवेभ्यः पायसञ्जुह्यात्ततः । अमावास्यां
देवतानां तिलसुद्रगुडोदकम् । पञ्च रत्नानि देवानि पञ्च-
पातकशान्तये । पञ्चमूर्तिं स्वर्णमयीं पञ्चाष्टतमन्वि-
ताम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् राजन् ! पञ्चद्वादशसंख्यया ।
पञ्चमहाभूतपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "अथापरं प्रवक्ष्यामि
पञ्चमूर्तिस्तथाचरम् । पृथिव्यापस्तयातेजो वायुराकाश-
मिव च । एता वै देवदेवस्य कविताः पञ्च मूर्तयः ।
चैत्रे तु पञ्चमीं शुक्लां समावाद्या विचक्षणः । सोप-
वासो हरिं देवं पञ्चात्मानं समचयेत् । पञ्चमण्डलकाः
काव्याः पञ्चभिर्यकैः पृथक् । पार्थिवं मण्डलं कार्यं
जीलवर्णं महीपते ! । वारुणञ्च तथा श्वेतं रक्तमा-
ग्नेयमिषप्रते । पीतं भवति वायव्यं कण्णमाकाशदैवतम् ।
समानवर्णमग्न्यैश्च पुष्पैस्तानचयेत् पृथक् । यत्कृत्वा च
धूपदीपाद्यैर्यथाबामभरिन्दम ! । यवैर्माषैस्तिलैश्चैव ह-
पायसेन च" । तेन

पञ्चमूर्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथापरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्ति-
व्रतं तव । शङ्खचक्रगदापद्मं पृथिवीञ्च महाभक्त ! ।
गन्धैर्मण्डलिकां कृत्वा पञ्च पञ्चसु पूजयेत् । चैत्रशुक्ला
दिनां प्राप्य पञ्चमीप्रभृतिं नरः । सोपवासो बहिःस्नात-
स्तथा शुक्लान्वरः शुचिः । गन्धमात्यनमस्कारदीपधूपा-
क्षसम्पदा । सर्वेषां पूजनं कृत्वा जुहुयाज्जातवेदसि ।
सर्वेषामेव देवानां नामभिस्तु तथा स्तुहान् । ब्राह्मणान्
भोजयेद्वात तदा च सुरभोजनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा
व्रतान्ते वस्त्रपञ्चकम् । पञ्च वेदविदां दद्यात् पञ्चवर्णं
नराधिप ! । व्रतेनानेन चोद्येन राजसूयफलं लभेत्" ।

पञ्चाग्निसाधनरक्षातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "भद्रे कुरुष्व
यत्नेन रक्षाव्रतमनुत्तमम् । मनोऽभिलषितं कामं येन
प्राप्नोति शङ्करम् । ज्यैष्ठ्यशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमत-
परा । कुरु ! पार्श्वेषु पञ्चाग्नीन् ज्वालाभामाकुला-
कृतान् । गार्हपत्यं दक्षिणान्निं संस्थाप्य हवनीयं
कम् । पञ्चमं भास्करं तेज इत्येते पञ्च वज्रयः । इ-
त्येषां मध्यमा भूत्वा तिष्ठ पूर्वमुखी सती । चतुर्मुखं
ध्यायमानं पङ्कजोपरि संस्थितम् । सृगाजिनच्छत्रकुर्चा
जटावलकलधारिणीम् । सर्वाभरणसम्पन्नां देवीमभि-
सृज्य कुरु !" ।

पञ्चव्रतं भविष्योत्तरे “ताम्बूलमक्षणादौ वा गौरीपत्रं ददाति च” । गौरीपत्रं ताम्बूलपत्रम् “पूगचूर्णसमायुक्तं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा । वर्षस्यान्ते तु सौवर्णं फलपत्रान्तु राजतम् । सुक्ताफलमयं चूर्णं सम्पूर्णं वा प्रयच्छति । न सा प्राप्नोति दीर्घायुं न दीर्घम्यं सुखस्य वा । एतत्पञ्चव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम्” । पदार्थव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “शुकपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तथा नरः । मार्गशीर्षे तथारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । गन्धमाख्यनमस्कारधूपदीपाक्षसम्पदा । दिक्पालपूजनं कुर्यात् दिशां संपूजनं तथा । गां वत्सरान्ते दद्याच्च तथैव च पयस्विनीम् । ब्राह्मणाय सडाभाग ! तथा च मनुजोत्तम ! । एतद्व्रतं नरः कृत्वा यत्न कचन भवति । तत्रैवं काममाप्नोति पुत्रोष्टिफलमश्नुते । बाणिक्यसक्तश्च नरः सुसिद्धिं यायात् तथास्यां विजोगीषवश्च । विद्याधिनी वा रिपुनाशनं वा हितं पदार्थव्रतमेतद्विष्टम्” ।

पद्मनाभद्वादशीव्रतं “तद्वादशयुजे सासिद्वादशीं शुकपक्षिणीम् । सङ्कल्पार्थ्यचयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम् । पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये । चदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै नरः । अथ्यप्राय तथा बाह्वप्राग्वदक्षानि पूजयेत् । प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्वदग्रे षट् न्यसेत् । तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभं तु विन्यसेत्” । पद्मनाभस्तु दक्षिणधोहस्तादारभ्य सज्जेन च शङ्खपद्मगदाचक्रपारी कार्याः” ।

पयःव्रतं पद्मपुं “वर्षमेकं भवेद्यस्तु पञ्चदश्यां पयोव्रतः” । पञ्चदश्यामित्यथावास्यायां पुराणान्तरसंवादात् “समान्ते आङ्गकटु दद्यात् यस्य पञ्च पयस्विनीः । वासांसि च पिशङ्गानि जलकुम्भयुतानि च । स याति वैष्णवं लोकं पितृणां तारयेच्छतम् । जन्मान्तरे भवेद्भ्राजा ! पयोव्रतमिदं षट्तमम्” ।

पर्वव्रतं भविष्यपुं “योऽवदमेकं प्रकुर्वीत नक्तं पर्वणि पदेणि” । पर्वं पञ्चदशी “ब्रह्मचारी जितक्रोधः शिवाचनरतः सदा । वत्सरान्ते च विमोह ! शिवभक्तान् समाहितान् । भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां भगवान् प्रभुः । एवंविधिसमायुक्तः शिवलोकञ्च गच्छति” ।

पर्वभाजनव्रतं पद्मपुं “पृथिवीभाजने भुङ्क्ते नित्यं पर्वसु यो नरः । अतिरात्रफलं देवि ! अहोरात्रेण विन्दति” । पृथिवीभाजने भूसावज्जं तिहायेत्यर्थः शिवोऽत्र देशता” ।

पातालव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चेतसः दश रात्र्यः कथपक्षे दिने दिने । पातालपूजनं कुर्यात् प्रतिपत्प्रभृति-क्रमात् । रौक्षं भौमं स्निग्धभौमं पातालं नीलवृत्ति-कम् । रक्तभौमं पीतभौमं श्वेतकण्ठदायपि । सुवर्ण-गन्धमाख्यैर्नैवेद्येन च भूरिणा । हतदीपप्रदानेन वज्रिसन्तर्पणेन च । एवं नक्ताशनः कृत्वा व्रतं संवत्सरं सदा । ब्रूवावसाने दद्यात् तु दीपकान् द्विज-वेश्मसु” ।

पालव्रतं नरसिंहपुं “उपपन्नैकादशीं शुकान् साधनामिदं पूर्णिमासम् । कुर्याद्विधिमिमं सम्यक् सदा तस्य व्रजेत्पदम् । तद्विद्वत्प्रदञ्चेत्तद् व्रतं सौभाग्यदायकम् । पुत्रदं वेश्मदञ्चेव विधिना चरितं त्विदम् । व्रतस्यास्य प्रवक्तारं समयुक्तं गुणान्वितम् । पूजयेद्भूमिकामोऽथ पादुकाद्यैः सुभाषितः । रक्तमाज्ययुतञ्चाथ पालं नीलाञ्च गासपि । अभावे च तथा हेमः कर्षाङ्गैर्न तु राजतम् । वस्त्रयुग्मं नवं च्छच्छं पुष्पप्रकरचितितम् । आश्रित्य तत्र तत् पालं शुचौ देये निवेशयेत् । ततो जागरणं कुर्यात् गोतवाद्यादिमङ्गलैः । प्रभाते तु नयेत्पालं चरेरायतनं सहत् । स्नाप्य क्षीरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य वै स्वयम् । निवेदयेत् तु तत्पालं प्रीयतामित्युदीरयेत्” ।

पापनाशनोत्पन्नीव्रतं भविष्यपुं “शुकपक्षस्य सम्प्ल्यां यदा ऋक्षङ्करो भवेत् । तदा पुण्यतमा प्रोक्ता सप्तमी पापनाशिनी” । करो, हस्तः अथ हि योगो वज्रले आचरणे सासि सम्भवति । “तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्मातुल्यगुरुम् । सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः । यद्योपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः । सर्वपापनिर्मुक्तः स्रष्टव्यलोके महीयते । दानं यद्दीयते सिद्धिस्तु ससुहृद्य दिवाकरम् । होमो वा क्रियते तत्र तत् सर्वज्ञाय भवेत् । करकां सप्तमी कृणा तेनोक्ता पापनाशिनी । अस्यां समभ्यर्च्य रविं याति सौमनसं पुरम्” ।

पापमोचनव्रतं सौरपुं “विल्लङ्घनं सप्ताश्रित्य द्वादशाहं समोजनम् । यः कुर्याद् भूषणहात् पापान्मुक्तो भवति नारद !” ।

पापपञ्चाणसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुं “वज्रास्यपापसंक्रान्तिं शृणु स्कन्द ! विधानतः । संक्रान्त्यां नियतो भूत्वा तिलैः श्वेतैः समन्वितैः । करकं पर्वमानसं प्रतिमासं च निवे-

दयेत्” । वर्द्धमानः शरावः । “मन्त्रेणानेन तु स्ना-
याङ्गान्निभावसमन्वितः । तिलो मास्मात् पापेभ्यस्तव देव
प्रसादतः । त्वञ्च मां रक्ष देवेश ! बाहुमनःकायकलम-
भात् । उद्यापने च देवस्य सौवर्णभाषकेण तु । द्वि-
भुजा प्रतिभा कायार्थं रजतेनाथ कारयेत्” ।

पालीचतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे “मासि भाद्रपदे एते शुक्ले-
भूततिथौ नृप ! । तदा भक्त्या प्रदातव्यं वरुणाद्या-
र्घ्यं रुत्तमम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैस्त्रीभिस्तथैव
च । फलपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दीपैस्तत्तत्तत्तद्वन्दैः । विरुद्वैः
सप्तधान्यैश्च दधिपिष्टाभ्युचन्दनैः । अग्निपाकसिद्धैस्तै-
स्तिक्ततण्डुलमिश्रितैः । खजूरैर्नारिकेलैश्च बीजपूष्पांश्चै-
स्तथा” । आहृत्य (खाता) फलविशेषः “द्राक्षादाडिमपू-
गैश्च पुष्पैश्चापि प्रपूजयेत् । संरुद्रशुद्धसन्निधौ तिष्ठतां वि-
शाखां पालीचपेयं वज्रभिस्तनुभिः कतालीम् । ये पूजयन्ति
वरुणं सहितं सप्तद्वे तेषां गृहे भवति भूतिरनर्घगाथा” ।

पाशुपतव्रतं ब्रह्मपुं “शिवं ये पूजयिष्यन्ति दानं दास्यन्ति
सुव्रताः । सर्वपापविनिर्मुक्ता दिवमेष्यन्ति ते द्विजाः ।
यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्वमिदं जगत् । न लि-
प्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् । इह जन्म
कृतं पापं पूर्वजन्म कृतञ्चयत् । व्रतं पाशुपतं नाम
हत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्या-
मयाचितम् । चतुर्दश्यां तथा नक्तं उपवासं परेऽहनि” ।
कालसंहितोक्तम् “रहस्यं यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिह-
ननम् । व्रतं पाशुपतं श्रेष्ठं मया च शिरसि (वेदे)
श्रुतम् । कालश्चैतत्पौर्णमासी देशः शिवपरिमहः !
क्षेत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः । तत्र पूर्व-
त्रयोदश्यां सुज्ञातस्तु कताङ्गकः । अतुल्यार्घं समा-
चर्य संपूज्य प्रणिपत्य च । पूजां सखाश्विकीं कृत्वा
शुक्लाम्बरधरः स्वयम् । शुभयज्ञोपवीती च शुक्लमा-
ल्यानुलेपनम् । दर्भासने समासीनो दर्भसृष्टिं प्रगृह्य
च । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखोवाऽयुदङ्मुखः ।
ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च भूतविज्ञानवर्त्मना । व्रतमेतत् करो-
मीति भवेत्सङ्कल्पः दीक्षितः । यावत् शरीरपातञ्च
द्वादशाब्दमथापि वा । तद्वर्द्धं वा तद्वर्द्धं वा मास-
द्वाशकन्तु वा । तद्वर्द्धं वा तद्वर्द्धं वा मासमेकमथापि
वा । दिनद्वादशकं वाथ व्रतसङ्कल्पनं विधिः” । व्रतान्तरं
मन्त्र्यपोहनं ब्रह्मपुं “कृत्वा कनीयसं लिङ्गं स्नाय
चन्दनवारिणा । चैतन्मासादि विमोक्षाः शिवलिङ्गव्रतं

शुभम् । कृत्वा चैवं शुभं पद्मं कर्णिकाकेसरान्वितम् ।
नवरत्नैस्तु खचितमष्टपदं यथाविधि । कर्णिकायां न्य-
सेत्लिङ्गं स्फाटिकं पीठसंयुतम् । तत्र भक्त्या यथा-
न्यायमचयेद्दुर्बिलपद्मकैः” ।

पितृव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “व्यतः परं प्रवक्ष्यामि सप्तमूर्तिव्रतं
तव । चैतन्मासादथारभ्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । सुभा-
स्वरा वह्निर्घटोऽप्यग्निघातास्तथैव च । क्रव्यादापहता-
स्तथैव आच्यपात्रं तुक्तालिनः । पूजयेत् प्रत्यहं राजन् !
गन्धमाख्यानुलेपनैः । नैवेद्यं क्षयरं कुर्व्यात् तिलान्मौ
च होमयेत् । क्षयरं भोजयेद्दिप्रान् तिलान् दद्याच्च
दक्षिणाम् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेद्दिव्याशी नराधिप !
संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । व्रतावसाने
दद्यात्तु रजतस्य फलं द्विज ! । व्रतेनानेन चोर्ध्वं सप्त-
लोकगतिर्भवेत् । त्रिदशैः पूज्यमानस्तु कामचारो
विहङ्गमः” । [कार्यम् ।

पिपीतकीद्वादशीव्रतं ति० त० उक्तं वैशाखशुक्लद्वादश्यां
पुण्डरीकप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “द्वादश्यां देवदेवेशं पू-
जयित्वा जलाधिपम् । पुण्डरीकमवाप्नोति वरुणं याद-
शाम्पतिम्” ।

पुलकामव्रतं ब्रह्मपुं “नमस्तुमासस्य तु पौर्णमास्याम् ।
भाष्योद्दीप्यः सहसा य एव पुलेष्टिमादौ स्रग्दृष्टेऽपि
कृत्वा । गच्छेत्ततः सर्वस्रष्टद्विभुक्तो होमैः सजायैव-
लिना च रुद्रम् । शैलेन्द्रकन्यागजवक्त्रायुक्तम् सङ्गाधशक्त्या
यथ वाञ्छयित्वा । संपूज्य विप्रानथ देवपूर्वान् कतोप-
वासो जितरोषदोषः । ततः सहायानपि भोजयित्वा
भाष्यांश्च पश्चात् स्वयमत्र भुङ्क्ते । तत्राञ्च भाष्यामथ
गोपयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गृहं सुगृह्याम् । गृहंस्तु
गच्छेत्परिपूर्णकामो वृषः प्रकृष्टः कृतभोजतश्च । क-
थाश्च दिव्यास्त्वथ नन्दिनीश्च भाष्यां ततः आवण्णवोः
प्रयुक्ताम् । वीरोदनं त्रिदिनं भोजयेच्च वन्द्याच्च भाष्यां-
मपि पुलकामाम् । ततो गृहे सर्वस्रष्टद्विकामः सन्त्य
भाष्यां प्रयतो विधाद्य । उमां शिवं नन्दिनं चार्चयित्वा
ततो भवेत् पुलवनी च वन्द्या” । व्रतान्तरं दक्षिकसंक्रान्त्यां
कार्तिकपूजाकूपम् ।

पुलप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “वैशाखमासादारभ्य पञ्चम्यां
च उपोषितः । भवन्तं पूजयेत् षष्ठ्यां संवत्सरमतन्द्रितः ।
पुलार्थी प्राप्नुयात् पुलान् धनकाशो धनी भवेत् ।
क्षार्थी प्राप्नुयात् क्षर्गमपि ततो ममात्मजः । सोऽपि

च सदीयेन ये क्षोभप्रानि नराः प्रभो ! । लोकद्वयेऽपि ते
कामान् प्राप्नुवन्ति मनःप्रियान् । कुमारश्च तथा स्कन्दो
विशाखश्च गुहस्तथा । चतुरास्मा विनिर्दिष्टो भगवान्
क्रौञ्चस्तदनः । तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्रान् प्राप्नोत्व-
भीषितान् ।

पुत्रप्राप्तिव्रतं देवीपुं “ब्रह्मणा यो विधिः शक्नो कथितो
विजयावहः । जयेति पूर्णमा तात ! आवणस्य शुभा-
वहा । शक्नो उवाच “विजया या समाख्याता सर्वकामप्र-
सिद्धये । तामहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः सुरष-
त्तम ! । ब्रह्मोवाच “पुत्रार्थं राज्यविद्यार्थं यशः-
सौभाग्यतोऽपि वा । विजयार्थं यामकामो जयां कु-
र्वीत पूर्णमाम् । हैमं वा राजतं वापि खड्गं वा
अथ पादुके । प्रतिमां वापि कुर्वीत सर्वलक्षणसंयुताम् ।
शाङ्क्यां इति शेषः “तामादाय शुभे कृत्ते शुक्लवस्त्रवि-
भूषिताम् । यवशाल्यङ्कुरोपेतां पानपात्रविभूषिताम् ।
दीवीं सुशोभनां वस्त्रैः कल्पयेत्तत्र विन्यसेत्” ।

पुत्रसम्पन्नीव्रतं वराहपुं “मासि माद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे सुरे-
श्वरः ! । सप्तम्यासुपवासेन पुत्रप्राप्तिप्रदं व्रतम् । षष्ठ्यां
चैव सुसंकल्प्य सप्तम्यां पूजयेद्भूमिम्” ।

पुत्रीयव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “प्रौष्ठपद्यासतीतायां लक्षणपद्या-
दनी तु या । सोपवासोनरोऽष्टम्यां योषिहा तनया-
र्थिनी । स्नाता सरसि धर्मज्ञा तोयेऽवाप्यथ सारसे ।
पूजनं वासुदेवस्य यथा कुर्यात्तथा शृणु” ।

पुत्रीयसम्पन्नीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “मार्गशोभे शुभे मासि
शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ! । पुत्रीयां सम्पन्नीं राम ! गृह्णीयात्
प्रयतः शुचिः । अथ वा पुत्रकामश्च विधिना येन तत्
शृणु” । पुत्रीयां पुत्रदाम् । “हविषप्राशी शिरःस्नानं
कृत्वा भास्करपूजनम् । अधःशायी द्वितीयेऽङ्गि मोहपा-
णोदकेन तु । स्नात्वा संलिप्य च तथा शुभे देशे तु
मण्डलम् । तत्राप्यपत्रकमलं विन्यसेत् वणकैः शुभैः ।
तस्यैव कर्णिकामध्ये भास्करं चन्द्रेण तु । रक्तेन पूज-
येद्देवं गन्धमाल्याहुलेपनैः” ।

पुत्रीयसत्तिव्रतं आदित्यपुं “कुत्र संवत्सरं स्नानं श्रवणे श्रवणे
सुने ! सोऽपि पुत्रानवापादौ चकार अङ्गयान्वितः ।
पाराशर्यः सुतं लेभे व्रतस्यास्य प्रभावतः । श्वमन्योऽपि
राजेन्द्रस्तावत् विद्धिमवाप्नुयात् । पुत्रान् पौत्रांश्च लभते
सुखञ्चालम्बनमनुते” ।

पुत्रशरणसम्पन्नीव्रतं स्कन्दपुं नागरखण्डे “माघमासे वरे पक्षे

भकरस्थे दिवाकरे । सप्तम्यां सूर्यवारेण व्रतसेतुं समा-
चरेत् । पाषण्डैः पतितैः साङ्गे तस्मिन्नुहनि वञ्चयेत् ।
क्षपयत्वा नृपञ्चैव ! प्रभाते दन्तधावनम् । मन्त्रेणानेन
पानाच्च कर्त्तव्यो नियमो नृप ! । पुरश्चरणकृत् पापात्
सप्तम्यां दिवसाधिप ! । उपवासं करिष्यामि अद्य त्वं
शरणं मम । ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा धौताश्वरः शुचिः ।
प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या दिनाधिपसद्व्रताम् । रक्तैः पुष्पै-
र्महावीरपादौ सम्पूजयेत्ततः” ।

पुष्पद्वितीयाव्रतं भविष्यपुं “कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्विती-
यायां नराधिप ! पुष्पाहारो वर्षमेकं वसेत् सुनियता-
त्मवान्” । कार्तिकशुक्लपक्षद्वितीयायां व्रतमारभ्यान्या-
क्षपि शुक्लपक्षद्वितीयायां वर्षपर्यन्तं पुष्पाहारव्रतं
कुर्यादित्यर्थः । “कालप्राप्तानि यानि शुद्धविषयकुसु-
मानि तु । भुञ्जीत तानि दत्त्वा तु ब्राह्मणेभ्यो नरा-
धिप ! । हविषयकुसुमानि पूजाहारीणि भक्षणे चावि-
रुद्धानि अश्विनौ चात्र नाममन्त्रेण पूजनीयौ तयोः
फलदाहत्वेन श्रवणात् । “सुवर्णस्य च पुष्पाणि गवा
सह ददाति यः । वृत्तान्ते तस्य सन्तुष्टौ देवौ त्रिभु-
वनेश्वरौ । दत्तः कामांस्तथा दिव्यान्विमानमपि तेजः
सम् । सुचिरं देवनारीभर्त्ता रमयतोऽश्विनौ” ।

पूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “या प्रेरयति कर्माणि लोकेषु
द्विजसत्तम ! । तस्याः संपूजनं कार्यं शुक्लपक्षदर्शी सदा ।
माल्याहुलेपनैः शुक्लेर्धूपेन च सुगन्धिना । रक्तवस्त्र-
प्रदानेन दीपदानेन चाथ वा । वैदलेष तथा भक्ष्यैरपू-
यैश्च तथैव च । पूजित्वा च तां देवीं भोक्तव्यं निशि
भार्यया । यदि पञ्चदर्शी सर्वां न शक्नोति कथञ्चन ।
देव्याः संपूजनं कार्यं अवशशर्मापि कार्तिके । उमान्तु
पूजयेद् या तु सा तु नारी यतिव्रता । सदा धर्मरता
नारी लोके भवति आर्गव !” । वज्रिपुं वृत्तान्तरम्
“आवण्यं पौर्णमास्याञ्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा मृच्यते सर्वकिल्बिषैः” ।

पृथिवीपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पञ्चम्यां पृथिवीं शुक्ले देवीं
संपूजयेन्नरः । तामवाप्नोति यत्नेन नात्र कार्या विचा-
रणा” ।

पौरन्दपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे “तिलपट्टमयं कृत्वा गजं
हैमविभूषितम् । कक्षाङ्कुशयुतं तददारोहकसमन्वि-
तम् । तद्वदिति अन्नन्नव्रतोक्तमतं गजखण्डं गृह्णीते ।
‘नक्षत्रमावासरहितं चामरापीडधारिणम् । दशनाम-

वदनेन रक्तवस्त्रयुगाहतम् । तान्मपात्रां कुण्डके वा
 जतदनाप्रभोदकम् । प्रदद्याद् द्विजदम्बयोः पूज्य मा-
 खाविभूषणैः । कर्णाभरणकं दद्यात् वस्त्रञ्च मन्त्रवर्जि-
 तम् । कान्तारतारकं क्षेत्तु कथितं हि युधिष्ठिर ! ।
 कान्तारगिरिदुर्गेषु तारयन्त्रपि दुःखितान् । इह
 लोके परे चैतन्नात्र कात्यां विचारणा । ये कुर्वन्ति
 दिने पुण्ये व्रतं पौरन्दराङ्गयम् । तेषां पौरन्दरे लोके
 वासः स्यात् सुचिरं नृप ! दिने पुण्ये, पञ्चम्यां
 प्रकरणवशात् ।

प्रकृतिपुरुषद्वितीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पुरुषः प्रकृतिसोभो
 जगत् सर्वं प्रकीर्तितम् । अग्नोभोमत्तकं सर्वं तथा
 तच्च प्रकीर्तितम् । वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकी-
 र्त्तितौ । चैवशुक्लद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 पौरुषेण च कृत्तेन वज्रिं संपूजयेन्नरः” । सोपवास
 इति प्रतिपदि जतोपवासी द्वितीयायां वज्रिं पूज-
 येदित्यर्थः उपरिष्ठाञ्च क्षीरव्रतभोजनस्य विहि-
 तत्वात् “गन्धमात्यनमस्कारदोषपूपाक्षसम्पदा । लक्ष्मीश्च
 वरदं देवं पूजयेदुदकं हरिम् । श्रीकृत्तेन च धर्मज्ञ !
 तथाचैवतुजोत्तमम्” । हरिषोभो वज्रिं जलकुम्भश्च
 प्रतिष्ठाप्य पुरुषमग्निं वासुदेवश्चोपरि पूजयेत् इत्यादि ।
 प्रजापतिव्रतं “अथ वटोर्व्रतम् इत्युपक्रमे “नेक्षेतोद्य-
 न्मादित्यमित्यादिकसक्तम्” ।

प्रतिपदक्षीरपात्रव्रतं भविष्यपुराणं “कार्तिक्यामथ सप्तम्यां
 वैशाख्यां वा युगादिषु । नियमोपवासं प्रथमं पश्येत्
 विधानवित्” । कार्तिके वैशाखे वा मासि प्रतिपत्तिथौ
 व्रतस्थारम्भः । युगादितिथिव्रतस्य साधवैशाखमाह-
 ण्यत् कार्तिकेऽप्यन्यतमे आरम्भः “या तिथिर्नियमं कर्तुं”
 शक्या समतुल्यव्यति । तस्यां तिथौ विधानं यत्तन्नि-
 बोधे जनाधिप ! । नियमोपवासं प्रथमं पश्येद् विधि-
 वक्षरः । यदा वै प्रतिपद्यादौ गृह्णीयाद्वियमं नृप ! ।
 चतुर्दश्यां कृताहारः सङ्कल्प्य परिकल्पयेत् । अमावास्यां
 न भुञ्जीत त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् । पवित्राणि जपेन्मन्त्रं
 सायत्नीं गिरसा सह । अर्चयित्वा विधानेन गन्ध-
 मात्यैर्द्विजोत्तमान् । शक्त्या क्षीरं प्रदद्यात् त्वं ब्रह्मा
 मे प्रीयतां विभुः । ततो भुञ्जीत गोक्षीरमग्नेन विधिना
 नृप ! । एष एव विधिः प्रोक्तः सर्वोऽपि तिथिषु नृप ! ।
 प्रतिमाव्रतं कालोत्तरे “अधुना तु प्रवक्ष्यामि प्रतिमाव्रत-
 कृतसम् । महास्नानं महावर्चिदीपमालाशयं तथा ।

विलेपनं कुङ्कुमेन धूपं वै गुग्गुलेन तु । शतेनाष्टोत्तरे-
 श्वैव नैवेद्यं पयसा हृतम् । तान्ममात्रा चतुर्विंशत् त्रि-
 नेत्रा च चतुर्भुजा । श्रुत्वाविद्युग्धनुर्वाणा नानाम-
 रणभूषिता । शालिपिष्टमयो कात्यां हृषप्रष्टे च
 शोभना । चामरैर्वीज्यमानन्तु शिवं तत्र प्रकल्पयेत् । दर्पं
 चञ्चुवै ताम्बूलं व्यजनं पादुकासनम् । वैजयन्तीध्वजं
 यानमाचार्यांश्च प्रयत्नतः । सासि सासि प्रकर्त्तव्यं चतु-
 र्दश्यां दिने दिने । कार्तिकेनतु समारभ्य यावदाश्वयु-
 जावधि । एतद् व्रतोत्तमं नाम प्रतिमाव्रतमीरितम्” ।
 प्रदोषव्रतं भविष्यपुराणं “त्वथोदयान्तथा रात्रौ सोपहारं
 त्रिजोचनम् । इदं प्रथमे यामे सञ्च्यते सर्वपातकैः” ।
 प्रभाव्रतं पद्मपुराणं “पक्षोपवासी यो दद्याद्दिवाय कपिला-
 दयम् । ब्रह्मा लोकमवाप्नोति देवाश्चरसुपूजितः । तदन्ते
 राजराजः स्यात् प्रभावनमिदं स्मृतम्” ।
 प्राजापत्यव्रतं पद्मपुराणं “कच्छाले गोयुगं दद्यात् भोजनं
 शक्तितः पदम् । विप्राणां शाङ्करं याति प्राजापत्यमिदं
 स्मृतम्” शाङ्करं पदं यातोत्यन्वयः । कच्छगच्छे इत्यम् ।
 प्राप्तिव्रतं पद्मपुराणं “वत्सरं त्वेकभक्तायो समप्यफलकुम्भदः ।
 शिवलोके वसेत्कल्पं प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्” ।
 फलव्रतं पद्मपुराणं “महाफलानि यस्त्वह्ना चतुर्मासां द्विजा-
 तये । तैसानि कार्तिके दद्याद् गोयुगेन समं नरः ।
 धितवस्तुयुगेनाथ सम्पन्नांश्च हतेन च । एतत् फलव्रतं
 नाम सर्वकामफलप्रदम्” ।

फलव्रतीयाव्रतं पद्मपुराणं प्रभासखण्डं “फलव्रतीयां यानारी
 कुरुते तत्र भाविता । वर्षसेकं सिते पक्षे देवीं पूज्य
 विधानतः । फलानि ब्राह्मणे दद्याद्भीष्टानि च यानि
 तु । फलानि वर्जयेत् नक्तमन्त्रास्ति सुरसुन्दरि ! ।
 निष्ठावानाङ्कीं सुहृन् माषांश्चैव कुलत्थिकान् । मन्त्र-
 रान् राजनांश्च गोधूमांस्त्रिपुटान्तथा । चणकान्
 वत्सुकान् वापि सुकुटान् शक्तितोऽस्ति यः । नरा वा
 यदि वा नारी यावत्क्षीरोव्रतं चरेत् । तस्याः पुण्यफलं
 वक्ष्ये कथ्यमानं शृणुष्व मे । धनं धान्यं गृहे तस्य
 न कदाचित् क्षयं व्रजेत् । दुःखिता दुर्भगा दीना सदा
 जन्मनि नो भवेत् । कथानकञ्च श्रोतव्यं देव्या महात्म्य-
 संयुतम् । कृतपातकनाशाय सर्वकामसम्पदये” ।

फलषष्ठीव्रतं भविष्यपुराणं “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि फलषष्ठीं
 शुभां तथा । वासुदेव्यं नरः पापैर्विमुक्तः फलभाग्
 भवेत् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां नियमस्थिता ।

कृत्वा दत्तधावनं तु स्वपेद्रात्रौ विमर्शरः । ततः प्रभाते
विमले कारयित्वा तु काञ्चनम् । कमलस्य फलस्यैकं
स्वयत्नः । शठप्रजितः । ततस्तु सङ्गमे स्नातो मध्याह्ने
कतनित्यकः । आगत्य भवनं देवं पूजयित्वा जगद्गु-
हम् । कृत्वा तु कमलं पात्रे सफलं शर्करान्वितम् ।
खोड्गवरे स्नानमये वा यथाशक्ती न्योत्तम ! । पूजयेत्
पुष्पपादौर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः । इत्यादि ।

फलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुराणम् “अथान्यामपि ते वच्मि फल-
संक्रान्तिसुतनाम् । संक्रान्तिवासरे प्राप्य स्नानं कृत्वा
तु पूर्ववत् । संपूज्य पूर्ववद्भक्तुं पुष्पपादिना तथा ।
शर्करासहितं पात्रं फलादकसमन्वितम् । संक्रान्तिवासरे
प्राप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदन्ते तु रविं कुर्यात्
सुवर्णेन च नारद ! । कुम्भस्योपरि संस्थाप्य गन्धपुष्पैः
प्रपूजयेत् । फलादकं ततो दद्याद् भक्ष्यमाज्यसमन्वितम् ।
फलसंप्रमीव्रतं भविष्यपुराणम् “अथ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे
सहोपते ! । कृत्वापवासं सप्तम्यां विधिवत् पूजयेद्भूमिम् ।
माङ्गेश्वरेण विधिना पूजयेदत्र भास्करम् । अष्टम्यां तु
पुनः प्रातः पूजयित्वा दिवाकरम् । दद्यात् फलानि
विभक्त्या मार्तण्डः प्रीयतामिति । खर्जूरं नातिकेवलं
मातुलङ्गफलानि च । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु फला-
हारः स्वयं भवेत् । पूर्वमेकन्तु सप्ताश्वत्थं सुष्ठु फल-
मादरात् । सन्तेषु शरतश्रेष्ठ ! ततः शेषाणि भक्षयेत् ।
पञ्चाशत् “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि नाम्ना तु फलसंप्रमीम् ।
यासुषोष्म नरः पापैर्विसुक्तः स्वर्गभागभवेत् । मार्गशीर्षे
शुभे मासि पञ्चम्यां नियतव्रतः । षष्ठ्यासुषोष्म कमलं
कारयित्वा तु काञ्चनम् । शर्करासंयुतं दद्यात् ब्राह्मणाय
कुटुम्बिने । रूपन्तु काञ्चनं कृत्वा फलस्यैकस्य धर्मेवित् ।
दद्यादिकालवेलायां भातुर्मे प्रीयतामिति । भक्त्या तु
विप्रान् संपूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनम् । कृत्वा कुर्यात्
फलत्यागं यावत्स्नात् कृष्णसंप्रमी । तासुषोष्म विधिं
कुर्यादनेनैव क्रमेण तु । तद्वैभक्तं दद्यात् सुवर्ण-
कमलान्वितम् । शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमालाविभूषितम् ।
संवत्सरमनेनैव विधिनोभयसंप्रमीम् । उपोष्म दद्यात्
क्रमशः स्वर्णसन्तुदीरयेत्” इत्यादि ।

फलगुणव्रतं महाभारते “अग्रेष्वन्तु योसासमेकभक्तेन
विहितं । ऐश्वर्यसंतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वा प्रप-
द्यात् । स्त्रियो वल्लभतां यान्ति तस्याश्चैव भवन्ति ते” ।
विष्णुधर्म “अपयेदेकभक्तेन शुश्रूष्यं फलगुणम्” ।

शुश्रूषः विष्णुशुश्रूषापरः “सौभाग्यं सज्जनानाञ्च
सर्वधामेषु सोदतिः । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरा-
यणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेयहृषाष्टशतं जपेत् । अति-
रात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्” ।

वाणिज्यनामव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “काश्यं कर्म समाचक्ष्य
वाणिज्यं येन सिध्यति । कपिञ्च वल्लभाञ्चैव कर्मणा
केन वाञ्छते” । पुष्कर उवाच “मूलेष्पोषितः कुर्यादिदं
कर्म पुरोहितः । उपोषितस्य धर्मज्ञ ! यजमानस्य नि-
त्यशः । प्राप्तासु पूर्वाषाढासु प्राङ्मुख स्नापयेत्तन्म ।
युष्मे वै तसमूलेषु शङ्खसुक्ताफलैस्तथा । मणिभिश्च यथा-
लाभं कनकेन तथैव च । अकालमूलेः कलशैस्तुभि-
र्युगुनन्दन ! । कृतैतत् सिद्धिप्राप्ताति वाणिज्ये नात्र
संशयः । ससद्ग्रामे च तथा कर्षणे च न सोदति ।
नीलानि सप्त वासांसि दक्षिणा चात्र शक्यते । शङ्खं
सुवर्णं रूप्यञ्च तथा सुक्ताफलानि च । ह्रस्वं कर्तुं
द्विजेभ्यस्तु सर्वमेतद्विधीयते” ।

बुद्धिदशीव्रत धरणीव्रते “एवमेव श्रावणे तु मासि संकल्प्य
द्वादशीम् । अक्षयेत्यारमेशानं गन्धपुष्पनिवेदनैः । बुद्ध्या
पादौ संपूज्य श्रोधरायेति वै कटिम्” । “एवमथ्यङ्गि
सेवावी तस्यास्य पूर्ववद्भुजम् । स्थापयेत्तत्र सोवर्णं वङ्गं
कृत्वा विचक्षणः” । बृहत्संस्कृतपुराणान्तरे “बुद्धस्तु
द्विभुजः कार्यैर्ध्यानस्तिमितलोचः” इति । “तमथ्येवन्तु
संपूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना पूर्वं
द्वादशी सप्तोषिता । शुद्धोदनेन, बुद्धोद्भूतं स्वयं पुत्रो
जनादनः । मङ्गतोऽपि श्रियं प्राप्नोति एतत्पौत्रसमन्वितः ।
भक्ता राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः” ।

बुधव्रतं भविष्योत्तरे “विशाखासु बुधं प्राप्य सप्त नक्षत्रानि
चाचरेत् । बुधं हेममयं कृत्वा स्थापितं कांक्षभाजने ।
शुक्लमाल्याम्बरधरं शुक्लमाल्यलेपनम् । शुद्धोदनोप-
हारन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

बुधाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पाण्डव ! यत्नेन बुधा-
ष्टम्यां विधिं शुभम् । यदा यदा सितारष्ट्यां बुधवारो भवे-
द्यदि । तदा तदेव सा पाह्या एकभक्त्याशनैर्नृभिः ।
सूत्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे गृहीत्वा करकं नवम् । जल-
पूर्णं सहस्रमं कृत्वा खाद्यैः समन्वितम् । दद्याद्विप्राय
तं गत्वा गृहं चैव क्रमेण तु । अष्टम्याविधानेन विवि-
धैः पृथक् पृथक् । प्रथमा सोदकैर्मय्यैः द्वितीया
धामकैस्तथा । तृतीया द्रवपूरैश्च चतुर्थी वटकैश्च ।

पञ्चमी शुभकंसारैः षष्ठी सोहानकैः शुभैः । अशोक-
वर्त्तिभिः शुभैः सप्तमी चातिवाहयेत् । अष्टमी फणि-
तापूर्व्ये खण्डवेष्टे युधिष्ठिर ! । एवं क्रमेण कर्त्तव्याः
सृष्ट्वस्वजनवन्धवैः । सहैकत्र स्थितैर्भोज्यं भोक्तव्यं
प्रीतिपूर्वकम् । उपाख्यानान्तमासाद्या भोजनं सहसा
त्यजेत् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत् सा कथ्यते कथा ।
नतोभूत्वा बुधस्याग्रे आचम्य च समाहितः । विप्राय
वेदविदुषे वाचकाय प्रदापयेत् । साक्षतं सहिरण्यं च
जाह्नूपमयं शुभम् । आर्चितं चर्चितं गन्धैः पुष्पैर्धूपैः
सुगन्धिभिः । पीतस्त्रीः समाच्छन्नं बुधं सोमात्मकं
तथा । माषकेण सुवर्णस्य तदङ्गोर्ध्वेन वा कृतम् इत्यादि
ब्रह्मव्रतं भविष्यपुराणं “ब्रह्मण्यश्च द्वितीयायां संपूज्य ब्रह्म-
चारिणम् । भोजयित्वा तु विधिना सर्वासां पारगो
भवेत् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
पूर्ववत्पद्मपत्रस्यः कर्त्तव्यस्य तिथीश्वरः” । तिथीश्वरो
ब्रह्मा ।

ब्रह्मकूर्चव्रतं ब्रह्मपुराणं “उपोषितसहर्दृष्ट्यां पञ्चदश्यामन-
न्तरम् । पञ्चगव्यं समश्रीयाद्विषयग्राही त्वनन्तरम् ।
ब्रह्मकूर्चमिदं कुर्यादुक्तप्रथमनाय वै । पक्षान्ते त्वय वा
कार्यं मासमध्येऽथ वा पुनः । ब्रह्मकूर्चं नरः कुर्यात्
पौर्णमासीषु यः सदा । तस्य पापं क्षयं याति दुर्भुक्तादि
न संशयः । मासेन द्विर्जरः कृत्वा ब्रह्मकूर्चं समा-
हितः । सर्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टाङ्गतिमाप्नुयात् ।
ब्रह्मभूतमवावासां पौर्णमासां तथैव च । योगभूतं
परिचरन् केशवं सहस्राप्नुयात्” ।

ब्रह्मगणप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतु-
र्भुक्तिव्रतं तव । शक्रकीनाशवरुणघनाध्यक्षा यदुत्तम ! ।
चतुरात्म्या विनिर्दिष्टो वासुदेवो जगत्पतिः । तेषान्तु
रूपनिर्माणं कृत्वा तानर्चयेद् बुधः । गन्धमात्यनम-
स्कारदीपधूपान्नसम्पदा । आद्योऽङ्गि चैतशुकस्य यजेत
विदेशेश्वरम् । द्वितीयेऽङ्गि यमं देवं तृतीये सखिल-
धिपम् । चतुर्थेऽङ्गि धनाध्यक्षं प्रत्यहं ज्ञानमाचरेत् ।
नदीप्रदेशमासाद्या देवदिकप्रवहकमात् । यवैकैल्लक्षधा-
ज्येन होमः स्यात् तिलतण्डुलैः । रक्तं पीतं तथा
कृष्णं श्वेतं वस्त्रं दिनक्रमात् । शुभमेतद् व्रतं कृत्वा
पूर्णसंवत्सरं नरः । नाकलोकमवाप्नोति यावदाभूत-
संज्ञवम्” ।

ब्रह्मव्रतं पद्मपुराणं “ब्रह्मण्यं काकूनं कृत्वा तिलराशिषसं

नितम् । तत्रहं तिलप्रदो भूत्वा वज्रं सन्तर्प्य च
द्विजान् । संपूज्य विप्रदम्पत्यं साल्यवस्त्रविभूषितम् ।
शक्तिस्तत्पलादुर्ध्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति । पुण्येऽङ्गि
दद्यात्स परं ब्रह्म यात्युपनर्भवम् । एतद् ब्रह्मव्रतं ना स
निर्वीणफलदं ज्ञयाम्” ।

ब्रह्मसावित्रीव्रतं भविष्यपुराणं “अयतां पाण्डवश्चेष्ट । सावि-
त्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथा चीर्णं तथा सत्या युधि-
ष्ठिर ! । इत्युपक्रमे “तयोदृष्ट्यां भाद्रपदे दत्तधापूवर्ण-
कम् । त्विरात्वं नियमं कुर्यादुपवासस्य भक्तिः । अशक्ता
च तयोदृष्ट्यां नक्तं कुर्यात्पूजितेन्द्रिया । अयाचितं चतु-
र्दृष्ट्यां पौर्णमास्यासुपोषणम् । नित्यं स्नात्वा सहजानद्यां
तडागे निर्भरेऽपि वा । विशेषतः पूर्वमास्यां ज्ञानं
सर्षपस्त्रजलैः । गृहीत्वा बालुकां पात्रे प्रक्षमात्वा
युधिष्ठिर ! । अथ वा धान्यमादाय यवशालितिला-
टकम् । ततो वंशमध्ये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते । सावि-
त्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मण्यश्चैव शोधनम् । सौवर्णीं स्त्रग्-
मयीं वापि अशक्ता रौप्यनिर्मिताम् । रक्तवस्त्रयुगं
दद्यात् सावित्रीया, ब्रह्मण्यः सितम् । सावित्रीं ब्रह्मणा-
साङ्गमेवं भक्त्या प्रपूजयेत्” इत्यादि ।

ब्रह्मगयावाप्तिव्रतं प्रभाषणं “ज्यैष्ठ्य पौर्णमास्यान्तु
दम्पती यस्तु भोजयेत् । परिधाय यथा शक्त्वा दौर्भा-
ग्यैर्मुच्यते नरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यान्तु
योर्ऽर्चयेत् । ब्रह्मगयं जायते तस्य सप्तजन्मनि सुन्दरि ! ।
मर्त्यप्राप्तिव्रतं भविष्यपुराणं “वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या
भवेच्छुभा । तस्यासप्तोष्य विधिवत् सप्तकीं हरिमर्च-
येत् । पर्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् । तत्र
लक्ष्म्या युतं देवं रौप्यं कृत्वा निवेदयेत् । तस्योपरि
ततः पुष्पैर्मण्डपं कारयेद् बुधः । न्यत्यवाहितगीतैश्च
जागरं तत्र कारयेत् । एवं कृत्वा प्रभाते तु दापयेत्
ब्रह्मण्यं तम् । वेदवेदाङ्गयुक्ताय संपूर्णाङ्गाय धीमते ।
ब्रह्मण्यं तथा भोज्यं व्रतमेतत् समाचरेत् । व्रतस्थाने
ततो विष्णुर्भक्तां वै भवति प्रवृत्तम्” ।

भद्रकालीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “नवम्यां सोपवासस्तु भद्रकालीं
प्रपूजयेत् । शुक्लपक्षे महाराज । कार्तिकात् प्रभृति
क्रमात् । गन्धमात्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । संवत्-
सरान्ते संपूज्य व्रतान्ते ब्रह्मण्यं तु । वस्त्रयुग्मं नरो
दत्त्वा यथेष्टं काममाप्नुयात् । विधिना पूजयेत् कन्यां
भद्रकालीं नराधिप ! । नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे

नरोत्तम ! । पुष्कर उवाच “पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे लि-
खेत् वास्तुमनोहरे । भद्रकालीं नृपदहं चित्रवस्त्रै-
रलङ्कृतम् । भद्रकालीं पठे कृत्वा तत्र सख्युजयेद् द्विज ! ।
भद्रचतुष्टयव्रतं भविष्यपुं “शृणु राजसूयवर्हितो भद्राणां
विस्तारं परम् । कथयिष्ये न कथितं यन्मया कस्याचित्
पुरा । शुक्ला मार्गशिरसादौ चतस्रस्तथयो वराः ।
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा । एकभक्ता-
शनस्तिष्ठेत् प्रतिपदि जितेन्द्रियः । प्रभाते तु द्विती-
यायां कृत्वा यत् करणीयकम् । प्रहरे वै समधिके गते
स्नानं समाचरेत् । सृष्टोमयं तु संस्पृष्ट मन्त्रैरेभिर्विच-
क्षणः । “स्नात्वा चैव ततो नाम द्वितीयादौ चतुर्दिने ।
नमः कृष्णायुतानन्तदृशीकेशेति च क्रमात् । चतुर्दिने
द्वितीयादिदेवसम्यच्येद् व्रती । प्रथमेऽङ्गि स्मृता पूजा
पादयोः कृत्वा पाणिनः । नाभिपूजा द्वितीयेऽङ्गि कर्त्तव्या
विधिवच्चरैः । पुराहिषस्ततीयेऽङ्गि पूजां वक्षसि विन्यसेत् ।
चतुर्थेऽङ्गि जगद्धातुः पूजां शिरसि विन्यसेत्” इत्यादि ।
भद्राव्रतं नाम सर्वकल्याणकारकम्” ।
भद्रासप्तमीव्रतं भविष्यपुं “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं स-
वितुर्भवेत् । यदा प्राप्यमशेषेण सदा तां भद्रतां व्रजेत् ।
सवितृनक्षत्रं हस्ता । “चतुर्थ्यामेकभक्तान्तु पञ्चम्यां नक्त-
मादिशेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तं उपवासस्ततः परम्” ।
“कनेन विधिना यस्तु कुर्याद् भद्रासप्तमीम् । भद्रा
ददाति सप्तम्यां भद्रं तस्य व्रतं भवेत् । तस्य भद्राः सर्व-
थव गच्छन्ति ज्ञातयः सदा । तदशक्तः फलं तस्यां वि-
धिनो केन दीयते । व्योमभद्रमिति प्रोक्तं देवचिह्नं
जनोरमम् । शाखिपिष्टमयं प्रोक्तं चतुःकोणं मनो-
रमम् । गव्येन सर्पिषा युक्तं खण्डशर्करयान्वितम् ।
चतुर्जातकचूर्णेन द्राक्षाभिश्च विशेषतः” ।
भवानीतृतीयाव्रतं पञ्चपुं “आलेपनञ्च यः कुर्यात् तृतीयायां
शिवाक्ये । समान्ते धेनुदो याति भवानीव्रतमित्युत” ।
भवानीव्रतं लिङ्गपुं “धौर्धमास्त्रासमावस्यां वर्षमेकमतन्द्रता ।
उपवासरता नारी नरो वा द्विजसत्तमाः ! । वर्षान्ते
सर्वगन्धाणां प्रतिमाञ्च निवेदयेत् । सा भवान्यास्तु सा-
युज्यं साहस्यं वायु रुद्रता । लभते नात्र सन्देहः
सत्यं सत्यं सुनीश्वराः !” ।

भाद्रपदव्रतं महाभारते “प्रौष्ठपादन्तु यो सासमेकाहारो
भवेच्चरः । धनाढ्यस्तीतमनुसमैश्वर्यं प्रतिपद्यते । राज-
स्यस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्” ।
भाद्रव्रतं पुद्गलपुं “सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात्समान्ते गां स-
काञ्चनाम् । सूर्यलोकमवाप्नोति भाद्रव्रतमिदं स्मृतम्” ।
भास्करव्रतं कालिकापुं “कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु सप्तम्यां यस्तु
मानवः । करोति विधितः आङ्गं भास्करः प्रीयतामिति ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकमवाप्नुयात्” ।
भीमहादशीव्रतं पञ्चपुं “यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां हादशीष्वथ
भारत ! । अन्येष्वपि दिनेषु न शक्तस्त्वसुपोषितम् ।
ततः पुण्यामिमां भूमौ सर्वपापप्रणाशनीम् । उपोष्य
विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् । साधमासस्य
दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा । हतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा
तिलैः स्नानं समाचरेत् । तथैव विष्णुसम्यक् नमो
नारायणेति व” इत्यादि । “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि
व्रतानामुत्तमं व्रतम् । यासुपोष्य न दुःखानां भाजनं
भजते जनः । साधमासे सिते पक्षे हादशी पावनी
स्मृता । तस्यां लभार्द्रवसन उपोष्य दुःखभागं भवेत्” ।
“भीमास्त्रा हादशी चेति कृतकृत्या नरा यतः । यथा
पुलस्त्यसुनिना कथिता कुरुनन्दन ! । यच्चैनं कथितं
यत्नात् कुर्याद्वा भक्तिभाषतः । सर्वपापविनिर्मुक्तो
विष्णुलोके महीयते । दरिद्रेणापि वा पार्थ ! वित्त-
शाठ्यं विवर्जयेत् । विष्णुभक्तेन कर्त्तव्या संसारभय-
भीरुणा । भीमेन वा किल पुरा कस्योपेक्षितत्वाद्वा
गलत्स्थिरसुशीतलवारिधारा । तां हादशीं त्रिदश-
वेद्यसुखां स्मरेद् यः कस्यक् समाचरति याति स विष्णु-
लोकम्” ।
भीमव्रतं पञ्चपुं “सासोपवासो यो दद्याद्भेतुं विप्राय शी-
भनाम् । स्वर्गपदं याति भीमव्रतमिदं स्मृतम्” ।
भीष्मपञ्चव्रतं नारदपुं “प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रत-
वतां वर ! । भीष्मेत्येतद्व्रतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।
सकाशाहासदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् । व्रतस्यास्य
शुष्मान्तु कः शक्तः केशवादे । व्रतस्यैतन्महापुण्यं
महापातकनाशनम् । कृतो नरैः प्रवक्ष्ये कर्त्तव्यं भीष्म-
पञ्चकम् । कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सप्तम्यतः ।
शकादष्ट्यान्तु गच्छीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । प्रातः
स्नात्वा विधानेन कथ्याङ्गे च तथा व्रतौ । नद्यां निर्भर-
गर्भे वा समालम्ब्य गोमयम् । दक्षीर्णहिलैः कस्यक्

पितृन् सन्तर्पयेत् क्रमात् । स्नात्वा भौनं ततः स्नात्वा
धौतवासा दृढव्रतः । इत्यादि “अर्चयित्वा हृषीकेश-
मेकादश्यां समाहितः । त्रिःप्राशश्च गोमयस्यैक-
दशप्राशपावसेत् । गोमयं मन्त्रयुक्तं द्वादशप्रां पूज-
येद् व्रती । क्षीरञ्चैव त्रयोदशप्रां चतुर्दशप्रां तथा
दधि । संप्राशश्च कायशुद्धयर्थं लङ्घनीयश्चतुर्दिनम् ।
प्राशनं, होममन्त्रेण । “पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत्
पूज्य केशवम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या तेभ्यो द-
द्याच्च दक्षिणाम् । तथोपदेशमपि पूजयेद् वस्त्रभूषणैः ।
ततो नक्तं समप्रोयात् पञ्चगव्यपुरःसरम् । एवं सस्यक्
समाप्यं स्यात् यथोक्तं व्रतसूक्तम् । सर्वपापहरं पुण्यं
प्रख्यातं भोग्यपञ्चकम् । जन्मप्रवृत्तिं यन्मांसं त्यक्त्वा पुण्य-
मवाप्नुयात् । तत्फलं समवाप्नोति संत्यज्य भीष्मपञ्चके ।
मद्यपो यः पिबेन्नद्यां जन्मतो मरणान्तिकम् । तङ्गीष्मप-
ञ्चके त्यक्त्वा सस्याप्नोत्यधिकं फलम्” ।

भूभाजनव्रतं एकादश्यां “संवत्सरन्तु यो भुङ्क्ते नित्यमेव
ह्यतन्द्रितः । निवेद्य पितृदेवस्य पृथिव्यामेकराज्येत्”
यो भुङ्क्ते पृथिव्यामित्यन्वयः ।

भूमिव्रतं काशोत्तरे “शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां यदा तिथ्यार्क-
रुद्धक्रमः । पूजयेत् पूर्वविधिना उपवासेन भूभिनम्” ।
पूर्वविधिना लिङ्गव्रतोक्तेनेत्यर्थः । “कुङ्कुमेनाङ्गुरा-
गन्तु गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । पायसं हृतसंयुक्तं कुर्यात्
प्रस्थप्रमाणतः । भूमिदानं प्रकर्त्तव्यं शिवभक्ताय यत्नतः ।
अनेन व्रतसुखेन पृथ्वीपालत्वमाप्नुयात् । एतद्भूमिव्रतं
नाम पृथ्वीपालस्तु कारयेत्” ।

भोगसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुराणे “वक्ष्येऽहं भोगसंक्रान्तिं सर्व-
लोकविवर्द्धनीम् । संक्रान्तिवासरे प्राप्य योषितस्तु समा-
ह्वयेत् । कुङ्कुमं कज्जलञ्चैव सिन्दूरं कुसुमानि च ।
सुगन्धीनि च सर्वाणि तास्व लभं शशिसंयुतम्” । शशि-
संयुतं कर्पूरसंयुतम् “तण्डुलान् फलसंयुक्तान् प्रदद्याच्च
विचक्षणः । अन्यान्यपि हि वस्तूनि भोगसाधनकानि
च । दद्यात् प्रहृष्टमनसा मिथुनेभ्यः प्रयत्नतः । भोज-
यित्वा यथा शक्त्या वस्त्रभूषणं प्रदापयेत् । एवं संवत्-
सरस्थान्ते रविं सम्पूज्य पूर्ववत् । स्वर्णशङ्कुं रौप्य-
खुरां सर्वोपस्कारसंयुताम् । धेनुं च दक्षिणां दद्यात्-
सपत्नीकहिजातये । एवं यः कुरुते भक्त्या भोगसंक्रा-
न्तिमादरात् । स्यात् सुखी सर्वेभ्योऽपि भोगी जन्मनि
जन्मनि”

भोगवासिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “ज्यैष्ठ्यान्तु समतीतायां
प्रतिपत्प्रवृत्तिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं
हरिम्” । अत्रापि पूर्ववद्विधिं कृत्वा भोगवासिव्रतवद्विधेः
“कृत्वा व्रतान्ते च तथा त्रिरात्रं दत्त्वा सुयुक्तं शयनं
द्विषाय । स्वर्गोक्तमासाद्य चिरं नरेन्द्र ! मातुष्यमासाद्य
च भोगवान् स्यात्” ।

भौमवारव्रतं स्कन्दपुराणे “भौमोऽयमैश्वरः पुनः पृथिव्यां ज-
नितो महान् । रूपेणैव सदा रम्यो वरदानाद्भौ-
कसाम् । अस्मैव दिवसे प्राप्ते तास्वपात्रं सुशोभनम् ।
परिपूर्णं गुह्येनैव वर्षमेकं प्रदापयेत्” ।

भौमव्रतं भविष्योत्तरे “स्नात्वाभङ्गारकं वृद्धं क्षपयेत्क्षत-
भोजनः । सप्तमे त्वयः संप्राप्ते स्थापितं तास्वभाजने ।
हैनं रक्ताम्बरच्छत्रं कुङ्कुमेनालुपेनम् । नैवेद्यं शुभक-
मारं पूज्य पुष्पाक्षतादिभिः । मन्त्रेणानेन त दद्यात्
ब्राह्मणाय कुचुम्बिने” । पञ्चपुराणे “पञ्चाषाढमपि भौमं
पूजयेद्भौमवासरे । मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्ता धन-
प्रदः । स्थिरासनो महाकायः सर्वकामार्थसाधकः ।
लोहितो लोहिताङ्गश्च सामगानां कृपाकरः । धरा-
त्मजः कुजो भौमो भूतिदो भूमिनन्दनः । अङ्गारको
यमश्चैव सर्वरोगापहारकः । स्मृष्टिकर्ता प्रहर्ता च
सर्भकसफलप्रदः । एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय
यः पठेत् । ऋणं न जायते तस्य धनं प्राप्नोत्यसंगमम् ।
त्रिकोणञ्च सदा कार्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् । कुङ्कुमेन
सदा लेख्यं रक्तचन्दनकेन च । कोणे कोणौ प्रकल्प्यानि
त्रीणि नामानि भूमिप ! । आरं वक्रं भूमिजश्च रक्त-
गन्धैश्च पूजयेत्” ।

सङ्कलाव्रतं देवीपुराणे “आश्विने चाथ माघे वा चैत्रे वा आ-
वर्णेऽपि च । कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधिं
चरेत्” । शुक्लावधिं शुक्लपञ्चावधिम् । एतच्चोक्त-
मासेष्वेव वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टम्यामारभ्य शुक्ला-
ष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् “अष्टमीमाश्विनीं कृष्णामेकभक्तेन
कारयेत् । सङ्कलाकृषिणीं देवीमथ वा रुद्रघातिनीम् ।
पूजयेद्भवेदेन गन्धमात्यनिवेदनैः । नवभेदेन नवकृतो
गन्धपर्जन्येन । “कन्दका भाजयेद् वत्स ! देवीभक्तांश्च
मानवान् । अथ वा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चविकं हि वा ।
एकभक्तेन नक्तेनाद्याचितोपोषितैः क्रमात्” । नवरात्र-
मेकभक्तेन सप्त नक्तेन पञ्चाद्याचितेन तिस्र उपवासे-
नेति क्रमः । अष्टमीमन्ते कृत्वा नवादिगणनं पूर्व-

वासमयैते पक्षाः “क्षपयेतांश्चिने शक्र ! यावत्क्षु-
त अष्टमी । पूजयेन्मङ्गलं तत्र मण्डले विधिवत्कृते ।
सर्वसम्भारसम्पन्ने सर्वसिद्धिविधायके । सर्वकामानवाप्नु-
यात्” इत्यादि ।

मङ्गल्यसप्तमीव्रतं शुक्लपुं “मङ्गल्यं परमिच्छन्ती मङ्गलाय-
तनं हरिम् । अर्चयेद्दिनता देवं सप्तम्यां सप्तपोषिता ।
मङ्गल्यं परमिच्छन्ती कृतेनानेन चाप्नुयात् । पुमानपि
यशः कीर्त्तिं बलमायुश्च विन्दति” ।

अष्टम्याद्वादशोव्रतं धरणीव्रते “मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यां
नियतात्मवान् । स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्यं
यथाविधि । शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हृद्यं चास्त्रं सुसं-
स्कृतम् । भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचं तु पादयोः ।
कृत्वाऽष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरद्वयसंयुतम् । अन्त्येदल्लकाष्ठं
तु तत आचस्य यत्नतः । स्मृत्वा खानि तथाङ्गिषु
चिरं ध्यात्वा जनार्दनम्” । खानीन्द्रियाणि “शङ्ख-
चक्रगदापाणिं पीतवस्त्रं किरीटिनम् । प्रसन्नवदनं
देवं सर्वलक्षणलक्षितम् । ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु
भातुरूपं जनार्दनम् । दृष्ट्वा रूपां दृष्ट्वा पश्चात् कर-
तोयेन मानवः । एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महा-
कृने ! । एकादश्यां निराहारो भूत्वा ह्रस्वपरेऽहनि ।
भोक्ष्यापि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । तेषां
मध्ये शुभं पीठं स्थापयेदस्त्रसंयुतम् । तस्मिन् रौप्यं
सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा । अलाभतप्तोत्थपूर्णं
कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्” । अलाभतः सौवर्णादीनाम-
लाभे दारवमपि कुर्यादित्यर्थः “सौवर्णं मत्स्यरूपेण
कृत्वा देवं जनार्दनम् । वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृति-
विभूषणम्” । तोयपूर्णं पात्रं कृत्वा तत्र मत्स्यरूपं
जनार्दनं न्यसेदित्यन्वयः “तत्त्वानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः
पुष्पैश्च शोभितम् । गन्धैश्चैव धूपैश्च अर्चयित्वा यथा-
विधि । रसातलगता वेदा यथा देव त्वयाऽऽहूताः ।
मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव ! । एवमुच्चार्य
तस्यापि जागरं तत्र कारयेत् । यथाविभवसारेण प्रसाते
विमले तथा । चतुर्थ्यां ब्राह्मणानां च चतुरो दापयेत्
चटान्” ।

मदनद्वादशीव्रतं मत्स्यपुं “क्षेत्रे सासि सिते पक्षे द्वादश्यां
नियतव्रतः । स्थापयेद्वर्णं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् ।
नानाफलयुतं तद्वदिच्छदण्डसमन्वितम् । सितवस्त्रयुग-
लम् सितचन्दनचर्चितम् । लानामभ्यर्चयेत्

सहिरण्यं त्वशक्तितः । ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि
निवेशयेत् । तदभावे कृष्णं कुर्यात् कामकेशवयोर्नरः ।
कामनाम्ना हरेरक्षीं स्थापयेद्गुडवारिणा । शुक्लपुष्पा-
क्षतिलैरर्चयेदिति केशवम् । अनेन विधिना सर्वं सासि
सासि समाचरेत् । उपवासो त्वयोदश्यामर्चयेद् विष्णु-
मय्यम् । फलमेकञ्च सम्याग्य द्वादश्यां भूतले स्तपेत् ।
ततस्त्वयोदशे सासि हतधेनुसमन्विताम् । शय्यां दद्याद्
द्विजेन्द्राय सर्वोपस्कारसंयुताम् । काञ्चनं कामदेवं च शुक्लं
गात्रं पयस्विनीम् । वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या
विभूषणैः । सर्वगन्धादिकं दद्यात् प्रीयतामिन्दीरयेत्” ।
अधुकव्रतीयाव्रतं भविष्योत्तरे “फाल्गुनस्य सिते पक्षे तृती-
यायासप्तपोषिता । स्नाता स्थिता ब्रह्मचर्ये ततोऽन्यास्मिन्
दिने पुनः । ब्रजैकधुवनं, गौरीं पूजयेत् सप्तमानसम् ।
मन्त्रेणानेन ध्यायन्ती पार्वतीप्रतिमां शुभाम् । स्तुता-
जिनाहतकुक्षं जटासुकुटशोभिताम् । गोधारयगतां
देवीं रुद्रध्यानपरायणाम् । पूजयेत् गन्धकुसुमैर्दीपान-
क्तकचन्दनैः । पर्यङ्कुलुषसुखरालिङ्गनोपगीतं दत्त्वा
फलाक्षतयुतं सप्तपादपक्ष । गौरीव कामसदृशा भवतीह
नारी” इत्यादि ।

मनोरथद्वादशीव्रतं पञ्चपुं “फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्या-
सप्तपोषितः । नरो वा यदि वा नारी समभ्यर्च्य जगत्-
पतिम् । हरिर्नाम जपन् भक्त्या सप्त वारान् जनेश्वर ! ।
उत्तिष्ठन् प्रसन्नपञ्चैव हरिर्मेवाशु कीर्त्तयेत् । अतः प्र-
भाते विमले द्वादश्यां नियतो हरिम् । स्नात्वा सख्य-
समभ्यर्च्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । हरिसुहृद्विष्य चै-
वाग्नौ हतहोमं समाचरेत् । फाल्गुनस्यैव वैशाखौ
ज्यैष्ठमासश्च पार्थिव ! । चतुर्भिः पारथं मासैरेभिर्नि-
ष्ठादितं भवेत् । रक्तपुष्पैश्च चतुरोसासान् कुर्वीत चा-
र्चनम् । जातोपुष्पाणि धूपश्च शक्तः सर्जरसेन तु ।
प्राश्य दभौदकं चात्र शाल्यञ्च च निवेदयेत् । स्वयमेव
तदक्षीयाच्छेषं पूर्ववदाचरेत् । कार्तिकादिषु मासिषु गो-
मूत्रं कायशोधनम् । सुगन्धं स्वेच्छ्या धूपं पूजां
भङ्गारकेण च” । स्तुत्कारको माकन्दः “कसरं चात्र
जैवेद्यं भुञ्जीयात्तच्च वै स्वयम् । प्रतिमासञ्च विप्राय
दातव्या दक्षिणा तथा । प्रीणनं देवदेवस्य पारथे पा-
रथे गते” वरसाध्यमिदम् ।

मनोरथपूर्णिमाव्रतं विष्णु धर्मोत्तरे “कार्तिक्यान्तु तथारम्य
संपूर्णं शशन्क्षयम् । पूजयेद्ददये राजन् ! सदा नक्ता-

शनो भवेत् । लावणं मण्डलं कृत्वा चन्दनेनाहुतेपितम् ।
 द्विदिग्गन्तव्यसहितं ततः सोमस्तु पूजयेत् । लावणं सैन्धव-
 लावणकृतम् “कृत्तिकारोहिणीयुक्तं कृत्तिके मासि
 पूजयेत् । सौम्याह्नासहितं राजन् ! मासि सौम्ये तथैव
 च । आदित्यपुष्यसहितं मासि पौषे च यादव ! ।
 मघासपत्युतं माघे फाल्गुने शृणु पार्थिव ! । आर्यसूयेना
 ऽथ सावित्रैः सहितं पूजयेद्भुम् । चित्रास्त्रातिथुत-
 स्त्रैश्च वैशाखे शृणु पार्थिव ! । विशाखया च मैत्रेण
 युतं संपूजयेत्तथा । ज्येष्ठासूलयुतं ज्येष्ठे आषाढे
 सलिलोत्तरे । श्रावणे श्रवणोपेतं वारुणेन श्रविष्ठया ।
 तथा भाद्रपदे पौष्ण्या अजाहिमन्मयुतम् । आश्विनी
 भरणीयुक्तं तथाचाश्वयुजे विभुम्” इत्यादि ।

मनोरथकामान्वितं स्कन्दपुं. “अतः परं प्रवक्ष्यामि संक्रा-
 न्तिषु मनोरथम् । शुद्धेन पूर्णकुम्भस्य स्वस्त्यस्य स्व-
 शक्तितः । सकृन्निवासरे दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 एवं संवत्सरे पूर्णं स्वशक्त्योद्यापनं शुभम् । शुद्धेन
 पवित्रं कार्यं वस्त्ररत्नैश्च भूषितम् । अयने चोत्तरे
 दद्याद्विजयाष्ट्रं न कारयेत् । यं यं प्राधेयते कामं
 तं तं प्राप्नोति पुष्कलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके
 महीयते” ।

मन्दारपत्रीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि सर्व-
 पापप्राणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां पत्रीं मन्दार-
 संज्ञिताम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः ।
 दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा रूपेण नौ जितेन्द्रियः । सर्वभोग-
 विहीनस्तु पत्रीसुपवसेद्धरः । प्राप्यालुप्तं द्विजश्रेष्ठं म-
 न्दारं पार्थयेद्विशि” इत्यादि ।

मन्दारसप्तमीव्रतं पद्मपुं. “अथातः सस्यवक्ष्यामि सर्वपाप-
 प्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां नाम्ना मन्दार-
 सप्तमीम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः ।
 दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा पत्रीसुपवसेद्धरः । विमान् सस्यग-
 भोजयित्वा तु मन्दारं प्राशयेद्विशि । ततः प्रभाते
 अत्याय कुर्यात् स्नानं पुनर्द्विजान् । भोजयेच्छक्तितः
 कृत्वा मन्दारकुसुमाष्टकम्” । मन्दारोराजार्कः “सौ-
 वर्षं पुरतस्तद्वत् पद्महस्तं सुशोभनम् । पद्मं कृष्ण-
 तिलैः कृत्वा ताम्रपात्रे ऽष्टपलकम् । हैमं मन्दारकुसुमं
 स्थाप्य मध्ये च पूजयेत्” इत्यादि वर्षसाध्यम् ।

मरीचसप्तमीव्रतं भविष्यपुं. “तथा संपूज्य देवेशं भातुं
 कामप्रदं नृप ! । भोजयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणांश्च

विशेषतः । सप्तम्यां प्राशयेद्वापि मरीचं मनुजाधिप ।
 गृहीत्वा मरीचशतसम्रणं सुदृढं परम् । मरीचं प्राश-
 येद्वाजन् मन्त्रेणानेन वा स्मृशन्” इत्यादि ।

मरुत्सप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु सस्य-
 मरुत्सप्तमीव्रतः । सप्तम्यामर्चनं कुर्याद्वृत्तनां तत्र तत्र
 च । तत्र श्रेणीगतं सप्तमण्डलं नृप ! कारयेत् ।
 श्रेणी तथा कार्यसमा सप्तमण्डलकान्विता” । इत्यादि
 वर्षसाध्यम् ।

मङ्गहाददीव्रतं भविष्योत्तरे “मङ्गैर्विशेषतः कार्यास्तथान्यै-
 रपि भक्तितः । पूजयन्ति क्रमेणैव मासि मासि तनु-
 र्भम् । मार्गशीर्षादिभिः पार्थ ! पूजयेन्नासनाभिभिः ।
 पारणे पारणे दद्यान्मङ्गिकानि द्विजातये । गन्धैः पुष्पै-
 र्वाद्यादीपैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः । मङ्गयुद्धैश्च विविधैर्जा-
 गरं कारयेद्विशि । एतदानैः क्षीरदानैर्दधदानैः शुद्धक्
 शुद्धक् । सर्वत्र देवदेवेशः कृष्णो मे प्रीयतामिति । एवं
 भैव विधिः प्रोक्तो मन्त्रदानसमन्वितः । द्वादशीयं मया-
 द्यापि क्रियते बलवत्तये । मङ्गानां जयदा यस्यान्मङ्ग-
 द्वादशिसंज्ञिता । तस्यान्मङ्गैः प्रकर्त्तव्या मङ्गयुद्धजया-
 दिभिः । अन्येषामपि कौन्तेय ! सर्वार्थजयदायिनी ।
 इमां चोत्तरीं पापसङ्घैर्मुच्यते नात्र संशयः । मङ्गार-
 पादपत्रे मालितैर्मङ्गैर्मङ्गैरेनाकुलवाक्कुलं नियुजैः ।
 सम्पूजितः सपदि यत्र तिथौ ततश्च सा द्वादशी भुवि
 गता बलमङ्गलदा” ।

महाजयासप्तमीव्रतं भविष्यपुं. “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा
 संक्रमते रविः । महाजया तदा स्याद् वै सप्तमी भा-
 स्करप्रिया । स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूज-
 नम् । सर्वं कोटिशुभं प्रोक्तं तपनेन महाजया ।
 यस्त्वहं मानवो भक्त्या एतेन स्नापयेद्विभुम् । सोऽश्व-
 मेधफलं प्राप्य ततः स्वर्गपदं व्रजेत्” ।

महातपोव्रतं महाभारते “मासि मासि तिरात्वाणि कृत्वा
 तु नियतेन्द्रियः । गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःस्पृहमनावि-
 लम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेद्धरः । अतिरा-
 त्रस्य यज्ञस्य सर्वं फलमुपाश्रुते । दशवर्षसङ्कल्पाणि स्वर्ग-
 लोके महीयते । तत्कथादिह चागत्य साहाय्यं प्रति-
 षद्यते । यस्तु संवत्सरं पूर्णचतुर्थं भक्तमश्रुते ।
 अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । वाज-
 पेयस्य यज्ञस्य स फलं ससुपाश्रुते । त्रिंशद्वर्षसङ्कल्पाणि
 वर्षाणां दिवि ओदते । कष्टमेव तु भक्तेन जीयेत् संवत्-

सरं नरः । गवां मेघस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति । पञ्चाशत् सह-
स्राणि वर्षाणि दिवि मोदते । पक्षे पक्षे गते राजन् !
योऽश्वोयादहमेव त्वं । पञ्चमाशानशनस्य भगवानङ्गी-
राब्रवीत् । षट्षण्णसहस्राणि दिवसावसते स च ।
अश्वोयाद्वितीये पक्षे यस्तु सर्वदिनेष्विति । वीथानां
वल्लकीनाञ्च वेषूनाञ्च विशास्यते ! । सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः
स सुप्तः प्रतिबुध्यते । संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि
पिबेत् पयः । फलं विश्वजितस्तात ! प्राप्नोति स नरो-
त्तमः । सिंहव्याघ्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । शत-
ह्वाष्टौ सुरकन्या रमयन्ति च तद्गरम् । सप्रतिष्ठ सह-
स्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र !
नोपवासो विधीयते” ।

महाफलवृत्तदशोवृत्तं विष्णुरहस्ये “पौषे कृष्णे विशाखासु-
युक्ता चैकादशी भवेत् । तस्यां संपूजयेद्विष्णुसुषोमप्र वि-
विवर्जरः । सुगन्धपुष्पनैवेद्यैस्त्रैलोक्यभूषणसम्पदैः । मासा-
नुमासम्पूजयेत् विधिना जगतीपतिम् । प्राशनङ्गाय-
शुद्धार्घ्यं कार्यं मासकृतेषु त्वं । गोमूत्रसदृकं सर्पि-
राचस्य कामतः परम् । ततोदूर्वादधिब्रीहितिलांश्चैव
यवांस्तथा । जलमर्ककरैस्तप्तं दर्भाञ्च क्षीरमेव च ।
द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् दधिक्षीरशुद्धोदनैः । मास-
क्रमेण विप्रैश्चो दद्यात्सस्यकृते वृते । एतं तिल-
ब्रीहियवसुवर्णसंयुतं घटम् । मोदकैश्च युतं कुम्भमात-
पलन्तु पायसम् । फाणितं चन्दनं मालाः सुगन्धाश्चेति
दक्षिणाः । व्रतमेतन्माहापुण्यां दद्यात्सकलप्रदम् । क-
र्त्तव्यं धर्मनिरतैर्विष्णुपूजनतयैः । व्रतमेतद्गरः कृत्वा
विप्राणां प्रवरे कुले । सुजन्मा जायते धीमान् येदवेदा-
ङ्गपारगः” ।

महाफलवृत्तं भविष्यपुराणं “शृणु कौरव ! कर्माणि त्रिषुशुद्धा-
श्रितानि त्वं । श्रुत्वा पापहानिः स्यात् कृत्वा नन्तं
फलं लभेत् । क्षीराशनः प्रतिपदि । पुष्पाहारो द्वि-
तीयायाम् । लवणवर्जितं तृतीयायाम् । तिलान्नाशी
चतुर्थ्याम् । क्षीराशनः पञ्चम्याम् । फलाशनः षष्ठ्याम् ।
आकाशनः सप्तम्याम् । विलाहारोऽष्टम्याम् । पिष्टा-
शनो नवम्याम् । अग्निपक्वाहारो दशम्याम् । एका-
दश्यामुपवासः । द्वादश्यां द्वादश्याम् । पायसाहार-
स्त्रयोदश्याम् । यावासाहारश्चतुर्दश्याम् । गोमूत्रा-
हारः कुशोदकप्राशनः पौर्णमास्याम् एवं प्राशनविधिः ।

उक्तानि प्राशनान्येवं विधिपूर्वमुदाहृतम् । क्षीरं प्रति-
पदायान्तु सर्वासु च विधीयते” ।

महत्तमवृत्तं स्कन्दपुराणं “वैदिकेन विधानेन व्रतं पुण्यं सह-
स्रम् । कस्मिंश्चित्थौ तु कर्त्तव्यं विधानं तद्वदस्मि मे” ।
स्कन्द उवाच “मासि मासि भाद्रपदे शुक्ले च प्रति-
पत्तिथौ । नैवेद्यान्तु पचेन्मौनी षोडशतिगुणानि च ।
फलानि पिष्टपक्वानि दद्याद्विप्राय षोडश । देवाय षो-
डशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः । भुञ्जते षोडश तथा
व्रतस्य नियमान्नयात् । सौवर्ण्यं कारयेद्देवं यथा शक्त्वा
हिरण्यमयम्” इत्यादि ।

महाराजवृत्तं स्कन्दपुराणं “यदागस्त्य ! चतुर्दश्यामाह्रां भाद्र-
पदाय वा । सितायामसितायां वा न विशेषो यथा
गवि । तदा लब्धैकभूम्त्वा त्रयोदश्यां यथाविधि ।
सर्ववृत्तं महाराजं तदा संकल्पयेन्नरः । चतुर्दश्यां ततः
कुर्यात्तिलगोमूत्रगोमयैः । ऋदाय गङ्गागव्येन स्नानं
शुद्धास्त्रुना ततः । शिवसंकल्पमन्त्रस्य ततो दशशतं
पठेत्” । शिवसंकल्पमन्त्रो यजाम्यतो दूरमित्यादियजुः-
शाखाप्रसिद्धः “पञ्चाक्षरस्तु गूढस्य जन्मकोटिकृतैस्ततः” ।
सुच्यते पातके सर्वैस्तत्कृत्वा नात्र संशयः” ।

महालक्ष्मीवृत्तं स्कन्दपुराणं “महाराज ! निबोधेदं महा-
लक्ष्मीवृत्तं शुभम् । भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां नरो-
त्तम ! । स्तुत्वाभ्यर्च्य महालक्ष्मीमेकभक्तं प्रकल्प्य च ।
कुङ्कुमाक्तघृतं स्नानं षोडशपलसंयुतम् । तन्तुभिक्षत्-
प्रमाणैश्च बध्नीयात्तु करे गुणम् । दूर्वाक्षतप्रबालानां
षोडशैव त्वं षोडश । पुनरेवाश्विने मासि कृष्णाष्टम्यां
दिने शुभे । सत्सर्वं कारयेद्देव्यास्तुत्योऽपशतनादितम्” ।

महावृत्तं कालिकापुराणं “महाव्रतमथो वक्ष्ये येनारोहति तत्
पदम् । सुरासुरसनीनाञ्च दुर्लभं विधिना शृणु ।
सर्वपञ्चाशद्युजस्थाने पायसञ्च दत्तस्तु तम् । नक्तं भुञ्जीत
शुद्धात्मा चन्दनञ्चैववाञ्छितम्” । आश्वयुजस्थाने का-
र्त्तिके । पर्वणि अमावस्यायां कार्त्तिके क्यन्त इत्यर्थः ।
ऐश्वर्य इक्षुरसः । लिङ्गपुराणं “अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्च-
योरुभयोरपि । वर्षमेकं ततो भुङ्क्ता नक्तं यः पूजयेच्छि-
वम् । सर्वयज्ञफलं प्राप्य स याति परमाङ्गतम्” ।
विष्णुधर्मोत्तरे “योगभूतं हरिं देवं चातर्कसुखपोषि-
तम् । अर्चयेत् पौर्णमास्यान्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत्” ।
योगभूतं सकलम् “ब्रह्मभूतममावास्यां पूजयेत्तासुपो-
षितः । राजसूयमवाप्नोति कुलसुद्धरति शकम्” ।

ब्रह्मभूतं निष्कलम् "ब्रह्मभूतमवासां पौर्णमासां तथैव
च । योगभूतं परिचरन् केशवं मदमाप्नुयात् । अ-
त्यर्थं प्रीतिमाप्नोति सासपक्षांस्तयोः सदा । पूजितः
सोपवासेन भक्त्या देववरो हरिः । महाव्रतमिदं ख्यातं
सर्वकल्मषनाशनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा नाकष्टं
महीयते" इत्यादि ।

महासप्तमीव्रतं भविष्यपुरा "माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्याञ्च
कुण्डहृत् । एकभक्तं समाख्यातं षष्ठ्यां नक्तसुदाहृतम् ।
सप्तम्यासुपवासञ्च केचिद्विष्णुं सुव्रत ! । षष्ठ्यां केचि-
दुग्लीह सप्तम्यां राधनं किञ्च । जतोपवासः षष्ठ्यान्तु
पूजयेद् भास्करं बुधः । रक्तचन्दनमित्रैस्तु करवीरैः
समाहृतैः । गुग्गुलेन महाबाहो ! सुगन्धेन च सुव्रत ! ।
पूजयेद्देवदेवेशं पद्मेयं शङ्करं रविम्" । शङ्करं सुखकर-
मित्यर्थः "एवं हि चतुरोमासान् माघादीन् पूजयेद्-
विम् । आत्मनश्चापि शुद्धार्थं प्राशनं गोमयस्य च ।
ज्ञानञ्च गोमयेनेह कर्त्तव्यत्वात्सुब्रह्मे । ब्राह्मणान् दि-
व्यभोगांश्च भोजयेद्वापि शक्तितः" । दिवि देवकुले भवाः
दिव्या इतरे भोगाः । "ज्यैष्ठ्यादिष्वपि मासेषु श्वेतचन्द-
नमुच्यते । श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि
वै । कृष्णागुरु तथा धूपं नैवेद्यां पायसं स्मृतम् । तेनैव
ब्राह्मणान् साधून् भोजयेच्च महासते ! । प्राशयेत् पञ्च-
गव्यन्तु ज्ञानं तेनैव सुव्रत ! । कार्तिकादिषु मासेषु
अगस्तिकुसुमैः स्मृतम् । पूजनं कुरुशार्दूल ! धूपश्चैवा-
धराजितः । नैवेद्यां गुडपूपाश्च तथैवेक्षुरसः स्मृतः ।
तेनैव ब्राह्मणान् ज्ञातो भोजयेच्च स्तुतः । कुशोदकं
प्राशयेच्च ज्ञानञ्च कुरु सिद्धये । तृतीयपारणखालो
माघे मासि महासते ! । भोजनं तत्र दानञ्च द्विगुणं
समुदाहृतम् । देवदेवस्य पूजा च कर्त्तव्या शक्तितो
बुधैः । रथस्य चापि दानन्तु रथयात्रा च सुव्रत ! ।
रथस्य प्राप्तिहेतोर्वै कर्त्तव्या विभवे सति । दानं सूर्य-
रथस्येह यथोक्तं विभवे सति । इत्येषा कथिता पुत्र !
रथाङ्गसप्तमी शुभा । सप्तमीति महाख्याता महापुण्या
महोदया । यासुगोष्प धनं पुत्रान् कीर्त्तिं विद्यां
समश्नुते" ।

महेश्वरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षादथारभ्य फाल्गुनस्य
नराधिप ! । पूजयेत् तु चतुर्दश्यां सोपवासो महेश्व-
रम् । गन्धमाख्यनमस्कारदीपधूपसम्पदा । व्रतान्ते
गां तथा दत्त्वा वज्रिहोमफलं लभेत् । एतदेव

व्रतं कृत्वा शुक्लपक्षे तु वत्सरम् । पौण्डरीकमवाप्नोति
कुलसुहृतरति स्तकम् । चतुर्दशीद्वयधैतत् कृत्वा संवत्-
सरं नरः । मासि मासि यथाशक्त्या सर्वान् कामा-
नवाप्नुते । आषाढा कामांश्च महेश्वरस्य तत्रापि कालं
सुचिरञ्च राजन् ! । सायुज्यमायाति महेश्वरस्य सर्वे-
श्वरस्याप्रतिमस्य तस्य" ।

महेश्वराष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षात्तथारभ्य सौम्या-
दस्यां नराधिप ! । पूजयेत् सोपवासस्तु देवदेवं त्रि-
लोचनम्" । सौम्यादस्यां मार्गशीर्षादस्याम् "लिङ्गे
वाप्यथ चाज्ञायां कमले यदि वा स्थले । इतस्तीराभि-
मेकेन स्नातेन विविधेन वा । गन्धमाख्यनमस्कारदीप-
धूपसम्पदा । गीतेन नृत्यवाद्येन वज्रिहोमपणेन च ।
ब्राह्मणानाञ्च पूजाभिर्यथावक्तुञ्जोक्तम् ! । व्रतावसाने
दत्त्वा तु तथा धेनुं पयस्विनीम् । पौण्डरीकमवाप्नोति
सर्वलोकञ्च मच्छति" ।

महोत्सवव्रतं स्कन्दपुराणे "श्राद्धिपिष्टभवेद्दीपैः पञ्चभिर्नवमि-
स्तथा । कुर्यादारान्त्रिकं ब्रह्मोः स्तुतिपात्रैः समुज्ज्वलेः ।
विचित्रवस्त्रपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे । पुष्पमण्ड-
लिकां चित्रां सवितानोज्ज्वलां शुभाम् । महोत्सवेन
विधिवद्भोगं तृत्यारवेण च । विविधैर्मन्यभोज्यैश्च नै-
वेद्याङ्गोपकल्पयेत् । सत्यञ्च सम्पदाभीया स्यात् रथयात्रा
पिनाकिनः । प्रेक्षणीयेस्तथा नृत्यैर्वाद्यैर्नृत्यैश्च गोभनैः ।
पूजयेच्छिवभक्तांश्च विप्रानन्यांश्च भक्तितः । प्रीयतां शिव
इत्युक्त्वा नक्तं मुञ्जीत च स्वयम् । वर्षेवर्षे प्रकर्त्तव्यं
एतच्चैतौत्सवं महत् । शिवभक्तैस्तथान्यैश्च कीर्त्ति-
श्रेयोविष्टुये" ।

माघमासव्रतं भविष्योत्तरे "एतस्मात् कारणात् सुभु ! माघ-
ज्ञानं विशिष्यते । अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्क-
रयान्विताः । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करा-
जितः । अनस्यङ्को वरारोहे सर्वं मासं नयेद् व्रती ।
स्त्रियो मे प्रीयतां देवो विष्णु मूर्तिर्निरञ्जनः । माघाव-
साने सुभगे ! षष्ठसं सम्पदापयेत् । दम्पत्योर्वीरवीरौ शुक्ले
सप्तमान्यसमन्विते । त्रिंशत्तु मोदका देयाः कृतास्तिल-
मयाः शुभाः । सरिचैर्निर्मिताः स्तब्धाः नारङ्गाणि च
दापयेत्" ।

माहनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "सातरश्चैव संयुज्याः यथा
शक्त्या प्रयत्नतः । तदपि शिवभक्तांस्तु व्रतचार्यं विभो-
षतः । एवं कृत्वा विधानेन सर्वत्र जयमाप्नुयात्" ।

इत्युपक्रमे मातृनामान्यभिधाय उक्तम् “नवम्यां पूज-
येद् यस्तु मासि चाश्वयुजे सदा । अखण्डतप्रभावस्तु
भवते नात्र संशयः” ।

मातृवत् वराहपुं “मातृनामष्टमी दत्ता ब्रह्मणा तिथि-
रुत्तमा । एताः क्षमापयेद्भक्त्या निराहारो नरः
सदा । तस्य ताः परितृप्तास्तु क्षेमारीभ्यः ददत्यपि” ।

मार्गशीर्षवृत्ता महाभारते “मार्गशीर्षेणु यो मासमेक-
भक्तेन संक्षिपेत् । भोजयेत् द्विजान् भक्त्या सुख्यते
व्याधिकित्वेनैः । सर्वकल्याणसम्पूर्णः सर्वदुःखविव-
र्जितः । उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ।
क्षत्रिभागी बद्धधनो बद्धधान्यश्च जायते” ।

मार्तण्डसप्तमीवृत्तं भविष्यपुं “मार्तण्डसप्तमीं कृणु !
अथान्यां वच्मि तेऽनघ ! । पौषमासे सिते एते सप्तम्यां
समुपोषितः । सत्यक् संपूज्य मार्तण्डं मार्तण्ड इति
वै जपन् । पूजयेत् कृतपं भक्त्या अक्षया परयान्वितः” ।
कृतपः सूर्यः “पुष्पधूपोपहाराद्यैरुपवासेः समाहितः ।
मार्तण्डेति जपन्नाम पुनस्तप्तमानसः । विप्राय द-
क्षिणां दद्यात् यथाशक्त्वा स्वगव्यज । द्वितीयेऽङ्गि पुन-
स्तात ! तत्रैवाभ्यर्चनं रवेः । तेनैव नाम्ना संबोध्य दत्त्वा
विप्राय दक्षिणाम् । ततो मुञ्जीत गोदेहसमुद्भूतसम-
न्वितम् । एवमेवाखिलान् मासान् उपोष्य प्रयतः
शुचिः । दद्याद्गवाङ्गिकं विद्वान् प्रतिमासञ्च शक्तितः ।
पारिते च पुनर्वर्षे यथापूर्वं गवाङ्गिकम् । दत्त्वा पर-
गवे भूयः शृणु यत् फलमश्नुते । अथैष्टङ्गः पञ्च-
गावः षष्ठञ्च ह्यष्टभरः । प्रतिमासं दिजातिभ्यो दत्त्वा
यत् फलमश्नुते । तदामोत्यखिलं सत्यगव्रतमेतदुपोषितैः ।
तस्य लोकमवाप्नोति मार्तण्डो यत्न तिष्ठति” ।

मासवृत्तं देवीपुं “मार्गे रसोत्तमं दद्याद् वृत्तं पौषे महा-
फलम्” । रसोत्तमं लवणम् “तिलान्माघे सुनिश्चेष्ट !
सप्त धान्यानि फाल्गुने । विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे
दद्याद् दिजातये । वैशाखे द्विज ! गोधूमान् ज्यैष्ठ्ये
तोयभृतं घटम् । आषाढे चन्दनं देवं सकर्पूरं महा-
फलम् । नवमीतं नभोमासि क्लृप्तं मोक्षपदे मतम् ।
शुद्धशर्कराणां लड्डुकानां चिने सुने ! । दीपदानं
महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति । सर्वकामानवाप्नोति
क्रमेण तद्दाहृतम्” ।

मासोपवासवृत्तं विष्णुधर्मोत्तरे “आश्विनस्यामसे पक्षे एका-
दश्यामुपोषितः । व्रतमेतत् तु ऋक्षीयाद् यावत् लि-

शद्दिनानि तु । वासुदेवं सप्तद्विष्ट्य कार्तिकं सकलं नरः ।
मासश्चोपवसेद्वस्तु च सुक्तिफलभागभवेत् । अच्युत-
स्यामये भक्त्या विशालं कुसुमैः शुभैः । मासतीन्दो-
वरैः पद्मैः कमलैः ससृगन्धिभिः । कुङ्कुमोशीरकर्पू-
रैर्विचित्रैः वरचन्दनैः । नैवेद्याधूपदीपाद्यैश्चेत जना-
देनम्” इत्यादि ।

सुक्तिदारसप्तमीवृत्तं मत्स्यपुं “अश्वमेधादियज्ञानां लक्ष-
कोट्युर्बुदैरपि । तत् फलं लभ्यते पुंसां सुक्तिदारव्रतेन
यत् । योगमार्गमनभ्यस्य यष्टेष्टाचारवानपि । अथ
युक्तो मृतश्चापि व्रतेनानेन सुच्यते । सप्तमीं प्राप्य ह-
स्तेन दत्तधावनमाचरेत् । नमोक्त्यायेत्युदीर्यां च अर्क-
काष्ठेन भक्तियान् । अथ वा पुष्पकलेण कलेनास्त्रा-
वनं तथा । कृत्वा पवित्रं देवानां मन्त्रेणाकुरुष्वित्
स्थितम् । रक्तचन्दनपद्मान् लिखेद्गोमयवारिणा । प्रा-
ङ्मुखे षोडशदलं सगर्भदलकणिकम्” इत्यादि ।

सुखव्रतं पद्मपुं “सुखवासं परित्यज्य समाने गोप्रदो
भवेत् । यन्नाधिपत्यमाप्नोति सुखव्रतमिहोच्यते” ।

सुनिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “सप्तम्यां सुनिशार्द्धं च । इष्टानभ्यर्च-
येन्मुनीन् । आध्यायफलमाप्नोति तद्भानफलमश्नुते” ।
सुतशीर्षवृत्तं पद्मपुं “आवसे मासि कृष्णे च शङ्करः प्रथ-
मेऽहनि । त्रिपर्वणा विशल्येन त्रिसुखेन शरेण च ।
सुखानि त्रीणि चिच्छेद यस्तस्य सुगुरुपिणः । तेः
शिरोभिस्तप्तपद्मं वरः प्राप्नोत्य शङ्करात्” । विशल्येन
त्रिसुखेन शत्यरूपत्रिसुखेनेत्यर्थः । सुगुरुपिणस्त्रिसुख-
सुगुरुपिण इत्यर्थः “स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति न स-
हृष्यैः कदाचन । सुतशीर्षं ततः कृत्वा लिङ्गाकारस्तु
सुखमयम् । क्षीरेण तपनीयं वै पूजनीयं यथाविधि ।
अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विवर्धयेत् । शकैः सौवर्चला-
भिश्च कृतैः पिष्टमयैः शुभैः । सौवर्चलाभिः अतसी-
भिश्च पिष्टविक्रितभिः । “कांक्षभाजनवाद्यैश्च पश्चात् कां-
क्ष्यञ्च भोजनम्” ।

मेघपालोत्तरीयावृत्तं भविष्यपुं “अश्वयुक्तशुक्लपक्षे च
तृतीयायां युधिष्ठिर ! । मेघपालो प्रदातव्या भक्त्या
स्त्रीभिर्न भिक्षया । अर्घ्यैः विदुडैर्गोधूमेः सप्तधान्य-
समन्वितैः । तिष्ठतण्डुलमिश्रैश्च दातव्या धर्मलिप्तुभ्यः ।
युधिष्ठिर उवाच “कीदृशी सा भवेद्वक्त्री मेघपालो
जनार्दन ! । लक्ष्मणं कीदृशं तस्याः को मन्त्र इति मे
वद” । श्रीकृष्ण उवाच “ताम्यूलवृक्षैः पत्तैरक्ता वल्ली

समझरी। वाटीव या न मार्गेषु प्रेक्षिता पर्वतेषु
वा। यत्र वा दृश्यते राजन्! शुचौ देशे सञ्चरित्या।
मेघपाखी समभ्यर्च्यो फलैः पुष्पैः कथाकृतैः। खजूरैर्नालि-
केरैश्च नारङ्गैर्दोडिमैस्तथा। वीजपूरैः कपित्थैश्च सप्त-
धान्यैर्विहङ्गकैः”।

मौनव्रतं स्कन्दपुं “नभश्चल व्यतिक्रान्ते नभस्ये च प्रव-
र्तिते”। नभाः, आवणः, नभस्यो भाद्रपदः तौ चाल
पूर्णिमान्तौ याज्ञौ। “एवं कालक्रमेणैव आवणी पू-
र्णिमा गता। तद्दिने प्राप्य विप्रैरेत्येवैवाभिधा-
नात्। “व्रतमेतत् तु कर्त्तव्यं षोडशैव दिनानि तु।
एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत्”। पार्वत्यु-
वाच “किं विधानं पुरा प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकम्।
तत्प्रसक्तं समाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो!”। ईश्वर
उवाच “तद्दिनेषु व सम्प्राप्य सभार्यः सह बान्धवैः।
श्रुत्वा प्रभातसमये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तद्भागे वा
नदीदेशे गत्वा प्रक्षवणेऽथ वा। स्नानं कार्यं तदा
सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वाकाण्डं सुसंस्तुष्टं षोड-
शमन्त्रिसंयुतम्। तत्स्मृत्युक्तं करे न्यस्य स्त्रिया वामे
बद्धक्षिणे। एवंविधानं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् प्रति-
पद्दिनम्। तद्दिने चैव संप्राप्ते समाप्तार्थं व्रतस्य तु।
मौनेनैवानयेत्तोयं मौनात् गोधूंसपेषणम्। मौनेनैव च
कर्त्तव्यं नैवेद्यं भोजनादिकम्। सर्वोपस्करमादाय गत्वा
च जलसन्निधौ। स्नानं कार्यं तदा तत्र नित्य-
कर्म ततः परम्। देवर्षिमनुजानाञ्च पितृणाञ्चैव तर्प-
णम्। पश्चाद्देवाधिदेवेशं सन्तैः सङ्गृह्य जयेत् ततः”।

यमचतुर्थीव्रतं कूर्मपुं “भरण्यान्तु चतुर्थ्यान्तु शनैश्चरदिने
यमम्। पूजयन् सप्तजम्बोत्यैर्घृत्स्यते यातकैरनरः”।

कर्मद्वितीयाव्रतं भविष्योत्तरे “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां
युधिष्ठिर!। यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः खण्डहे
सदा। द्वितीयायां महोत्सवं नारकीयाश्च तर्पिताः।
पामेभ्योऽपि विस्तृतास्ते सुक्ताः सर्वनिबन्धनात्। अंशि-
नाश्चातिसन्तुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया। तेषां महोत्-
सवो हस्तो यमराष्ट्रसुखावहः। अतो यमद्वितीया वा
प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर! अस्यां निजगृहे पार्थ! न
भोक्तव्यमतोबुधैः। कोहेन भगिनीहस्ताङ्गोत्तम्यं पुष्टि-
वर्द्धनम्”।

यमव्रतं भविष्यपुं “दशम्यां यमराडितः सर्वव्याधिहरो
भुवम्। मूलमन्त्राः कर्मज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः।

पूर्ववत् पशुपतस्यः कर्त्तव्यश्च त्रिघोश्चरः”। इदं व्रतं वैष्ण-
वरप्रतिपदव्रतवदुच्यते। कूर्मपुं “उपोषित-
श्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः। यमाय धमेराजाय
मृत्यवे चानलाय च। दैवसूताय कालाय सर्वभूतक्षयाय
च। प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्।
स्नात्वा नद्याञ्च पूर्वाह्णे सृच्यते सर्वपातकैः”। महाभारते
“यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं यमान् यो भोजयेद् द्विजान्।
अष्टमीमथ कौन्तेय! शुक्लपक्षे चतुर्दशीम्। उपोष्य
व्याधिरहितो रूपवानिति जायते”। विष्णुधर्मोत्तरे
“यत्र कश्चन नद्याञ्च यत्र कृष्णा चतुर्दशी। अन्नकाम्यु-
दिते काले देवं सम्भूजयेद् यमम्। धूम्रवर्णं चित्तगुप्तं
कालपाशञ्च यादव!। मृत्युं स्वर्गञ्च धर्मेण गन्धमाख्यात-
सम्पदा। यमोदधार इत्युक्त्वा तिलाञ्च जुहुयात् ततः।
नमो यमायेति तथा स्त्रीभ्यश्च विधीयते। कृशं भो-
जयेद् द्विजान् यथाशक्ति नरोत्तमः। दद्याद् व्रतान्ते
विप्राय तथैव च पर्याखनीम्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेत-
दिष्टं न याति राजन्! नरकं मनुष्यः। पापक्षयं
प्राप्य स याति नाकं मानुष्यमासाद्य स धर्मवान् स्यात्”।

यमादर्शनतयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे “पूर्वाह्णे मार्गशीर्षादौ
वर्षमेकं निरन्तरम्। तयोदश्यां सौम्यादिने स्त्र्यर्था-
ङ्गारकवर्जिते। मम नाम्ना द्विजान्पौ पञ्च चैव समा-
हूयेत्। पुराणवेदतत्त्वज्ञान् स्वाचारार्कमन्त्रदर्शनान्।
स्त्र्यर्थैकशरणात् साधून् सर्वभूतहिते रतात्। शुचौ
देशे शुभे पट्टे प्राङ्मुखानुपवेशयेत्। अन्नर्वांसोयुतान्
भक्तान् यत्नेनाभ्यञ्जयेत् तान्। तयोदश्यां तयोदश्यां
ये करिष्यन्ति मूलं। एकमन्त्रेन नक्तेन उपवासेन वा
पुनः। यमादर्शननाम्ना वै व्रतं सर्वव्रतोत्तमम्। ते
सर्वपापनिर्मुक्ता विमानेनार्कवर्चसा। यास्यन्तीन्द्रपुरीं
रम्यामप्सरोगणसंघताम्”।

युगादिव्रतम् आदिपुं “वैयाख्यस्य तृतीयायां श्रीधर्मेन
जगद्गुरुम्। नारायणं पूजयेथाः पुष्पधूपविशेषनैः।
वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। ततस्तस्याप्तो
मेतुर्लवणस्याङ्गेन तु। कायां कुरुकुलमेव! चतुर्भागेण
वत्सकम्। अविचमोपरि स्थाप्य कक्षयित्वा विधानतः।
शस्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणायोपपादयेत्। श्रीधरः
श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः संश्रियतामिति। अनेन वि-
धिना दत्त्वा घृतं विप्राय भारत!। गोशङ्खप्रदानस्य
फलं प्राप्नोत्वसंशयम्। तथैव कार्तिके मासि नवम्यां

सतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि

१ आशुबोध व्याकरणम्	१।०
२ धातुरूपादर्शः	२
३ शब्दकोश संहानिधिः	१०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता	११
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	०
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४
७ गयाम्राङ्गादि पद्धतिः	१
८ शब्दार्थरत्नम्	॥
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१
१० कन्दोमञ्जरी तथा उत्तररत्नाकर सटीक	१०
११ वेणोसंहार नाटक सटीक	१
१२ सुहृदराजस नाटक सटीक	१०
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	॥
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक	१॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१
१६ महावीरचरितनाटक	१॥
१७ वाङ्मयतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१८ वैयाकरणभूषणसार	॥
१९ लीलावती	॥
२० बीजगणित	१
२१ शिशुपालवध सटीक (जाय)	४
२२ किरातार्जुनीय सटीक	०॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥
२६ वाचस्पत्यम् (वृहद्भिषाग)	११२
२७ कादम्बरी सटीक	४
२८ राजप्रवृत्ति	॥
२९ लज्जानाचिन्तामणि तथा लज्जानदीपति	४

३० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
३१ भामिनीविलास सटीक	१
३२ हितोपदेश सटीक	१
३३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसहित	१
३४ बह्विवाहवाद	१०
३५ दशकुमारचरित सटीक	१०
३६ परिभाषेन्दुशेखर	॥
३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	०
३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥
३९ उणादिसूत्र सटीक	२
४० मेदिनीकोष	१
४१ पञ्चतन्त्रम्	२॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
४३ साधनचम्पू	१०
४४ तर्कसंग्रह	॥
४५ प्रसन्नराव नाटक	१
४६ विवेकचूडामणि	१०
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	५
४८ लिङ्गातुशासन सटीक	१
४९ ऋतुसंहार सटीक	१०
५० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१॥
५१ वसन्ततिलक भाष्य	१ =
५२ गायत्री व्याख्या	२०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
५४ भोजप्रबन्ध	॥०
५५ नलोदय सटीक	॥०
५६ ईश केन कठ प्रश्न सूत्र	५
माण्डूक्य (सटीक सभाष्य)	५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य	५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२

५९ वृहदारण्यक सटीक सभाष्य	१०
६० सुखत वैद्यक	४
६१ शाङ्गिधर (वैद्यक)	१
६२ वेनालपञ्चविंशतिः	॥०
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक)	४
६४ आत्मतत्त्वविवेक (वौद्धाधिकार)	२
६५ सन्निकोपनिषत्	॥
६६ उपमान चिन्तामणि	१०
६७ नागानन्द नाटक	१
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य	२
६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	२
७० सामवेदस्य मन्त्र ज्ञानखम्ब (भाष्य सहितम्)	२
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता	१
सायणाचार्य कृत भाष्यसंहिता	१
७२ विश्वशालभञ्जिकानाटिका सटीक	१
७३ कारणव्यूह (वौद्धशास्त्र)	२
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक	१
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वाङ्गम्	११
७७ वासवदत्ता सटीक	२
७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाण-विलास काव्य सटीक	॥
७९ सङ्घिष शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द-स्तिशतकम्, कटाक्षशतकम्	१
८० मनुसंहिता टीका सहित	५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित	१०
८२ चन्द्रावली प्राचीन अलङ्कार	॥
८३ वीरभिलोदय (सूक्तिशास्त्र)	१०

८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०	१०५ वेदान्तपरिभाषा १	१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ५
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २	१०६ वेदान्तसारसटीक १	१२६ गोलाध्यायः १
८६ अनर्घरावनाटक (सुरारिक्त) २	१०७ सटीक निदान (वैद्यक) ४	१२७ गणिताध्यायः १
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १	१०८ कामन्दकी नीतिसार १	१२८ पञ्चदशी (सटीक) २
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य १	१०९ मल्लिकामारुतप्रकरण सटीक २	१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः १
८९ सीमांसा परिभाषा ॥०	११० अत्रि विष्णु, हारीत, याज्ञ- बलक्य उशना अङ्गिरा यम आप- स्तम्ब संवत्स कात्यायन वृहस्पति पराशर व्यास शङ्ख लिखित दत्त- गौतम यातातप वशिष्ठ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र) १५	१२० भक्तानुमानाटक टीकासहित १
९० अर्थसंग्रह (लौगाजीसीमांसा ॥०	१११ भत्सपुराण ६	१२१ शब्दरूपदर्श ॥०
९१ रघुवंश सटीक १॥०	११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०	१२२ वृहत्संहिता वा वाराहीसंहिता ४ १०
९२ मेघदूत सटीक ॥०	११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस- रत्नाकर (वैद्यक) ६	१२३ तर्कान्त (जगदीशकृत) १०
९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६	११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द- गिरिकृतटीकातथासुबोधिनीसमेत ५	१२४ हाविंशतृप्तिलिका १
९४ रत्नराजमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्याय कृत) १	११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १	१२५ उत्तररामचरित सटीक १ १
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सङ्गति २४	११६ मालतीमाधव सटीक १॥	१२६ शङ्करविजय १॥०
९६ सटीक बालभोकिरामायण बालकाण्डस्य प्रथमावधि अष्टमोऽध्यायः सर्गपर्यन्तम् २	११७ सटीक भट्टिकाव्य ४	१२७ सृष्टिकृतिकप्रकरण सटीक २
९७ सटीक बालभोकिरामायण बालकाण्डस्य अष्टमोऽध्यायः सर्गावधि अष्टमोऽध्यायः सर्ग पर्यन्तम् १	११८ सटीक काव्यप्रकाश ४	१२८ काव्यादर्शसटीक (अनङ्कार) ६
९८ मदनपादनियन्त्रः (वैद्यक) १	११९ सभाष्यशाण्डिल्यसूत्र ॥०	१२९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (वाग- भट्टकृत वैद्यक) ६
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः १	१२० लघुकौस्तुभोदिव्याकरणम् ॥०	१३० शुक्रनीति सटीक २
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः १०	१२१ महानाटकम् (हनुमन्नाटक) १	१३१ गीतगोविन्द सटीक ॥०
१०१ साहित्यदर्पणम् (अनङ्कार) १॥०	१२२ दशरूपकम् (अनङ्कार) १॥०	१३२ अग्निपुराणम् ७
१०२ श्रीहर्षचरित वागभट्टकृत २	१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत चम्पू रामायणम्) १	१३३ विष्णुपुराणम् सटीक ५
१०३ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द- कृत टीका सहित १०	१२४ भारत चम्पू सटीक ४	१३४ सीमांसादर्शन सभाष्य १२
		१३५ अध्यात्मरामायण सटीक ४
		१३६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
		१३७ सीमांसादर्शनस्य अधिकरणमाला १०
		१३८ श्रुतबोधः (छन्दो यन्त्र) १

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे-वि, ए, उपविधारिणः

श्रीजीवानन्द विद्यासागर-महाचार्यस्य-सुकाशत् कृतानि ।

